شنجاڭدىكى يازغۇچىلارنىڭ نادىر ئەسەرلىرى

يالقۇن روزى

ئۇيغۇر ئاتقان ئەجداد روھى

شنجاڭ خەلق باش نەشرىياتى
شنجاڭ يېن تېخنىكا نەشرىياتى

مۇقاۋىسىنى لايىھەلىگۈچى: نۇرمۇھەممەت ئۆمەر ئۇچقۇن
خەتتات: مۇھەممەتئابدۇللا نۇرمۇھەممەت

روزى ئەسەرلىرى
يالقۇن

تەۋپىق يولى

لاى قەلئەنىڭ سىرى
ئەجداد روھى
مەن ئۇيغۇر يازمەن

978-7-5436-1887-6
9 787546 1887 6
定价:55.00 元

يالقۇن روزى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجداد روھى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
شىنجاڭ ياش-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى

یالقوُن روزی

The Works of Yalqun Rozi

یالقۇن روزی

ئۇيغۇنشۇاتقان ئەجداد روھى

(ماقالە ـ ئوبزورلار)

شىنجاڭ خەلق باش نەشرىياتى
شىنجاڭ يېشىل تېخنىكا نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

祖魂：维吾尔文/牙里坤·肉孜著. —乌鲁木齐：
新疆科学技术出版社，2013.6
（新疆名家名著丛书）
ISBN 978-7-5466-1887-6

Ⅰ.①祖 … Ⅱ.①牙… Ⅲ.①社会科学 — 文集 — 维吾尔语（中国少数民族语言）Ⅳ.① C53

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2013)第 127825 号

پـــلانـلـــــغـــۇچـى：ئادىل مۇھەممەت
مـەسـئـۇل مـۇھـەررىـرى：مەرھابا ئابدۇنەيىم
مـەسـئـۇل كوررېكـتـورى：ئابدۇرېھىم ئابلىمىت
مۇقاۋىسىنى لايىھەلىگۈچى：نۇرمۇھەممەت ئۆمەر ئۇچقۇن
بـــەت يـــاســـغـــۇچـــى：ئاينىسا ئوبۇل

شىنجاڭدىكى يازغۇچىلارنىڭ نادىر ئەسەرلىرى
ئويغىنىۋاتقان ئەجداد روھى
ئاپتورى：يالقۇن روزى

* * *

شىنجاڭ خەلق باش نەشرىياتى
شىنجاڭ پەن - تېخنىكا نەشرىياتى نەشر قىلىپ تارقاتتى
(ئۈرۈمچى شەھىرى يەنئەن يولى № 255 پوچتا نومۇرى：830049)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدا سېتىلىدۇ
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى：880mm × 1230mm 1/32 باسما تاۋىقى：15.5
2013 - يىلى 6 - ئاي 1 - نەشرى
2014 - يىلى 2 - ئاي 2 - بېسىلىشى
ISBN 978 - 7 - 5466 - 1887 - 6
باھاسى：55.00 يۈەن

نەشرىياتتىن

يالقۇن روزى 1966 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى ئاتۇشنىڭ تەبىئىي مەنزىرىسى گۈزەل تاغلىق يېزىسى ئاغۇدا تۇغۇلغان. باشلانغۇچ ۋە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى 1973 ـ يىلىدىن 1980 ـ يىلىغىچە ئاغۇ يېزىسىدا ئوقۇغان. 1980 ـ يىلىدىن 1982 ـ يىلىغىچە قىزىلسۇ ئوبلاستلىق 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇغان. 1982 ـ يىلى ئالىي مەكتەپ ئىمتىھانىغا قاتنىشىپ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ سىياسىي فاكۇلتېتىغا قوبۇل قىلىنغان. بىر يىلدىن كېيىن قىزىقىشى بويىچە ئەدەبىيات فاكۇلتېتىغا ئالماشقان. 1987 ـ يىلى ئوقۇشنى پۈتكۈزۈپ شىنجاڭ خەلق رادىيو ئىستانسىسىغا مۇخبىرلىققا تەقسىم قىلىنىپ، 1991 ـ يىلىغىچە خەۋەرلەر بۆلۈمىدە مۇخبىرلىق قىلغان. 1991 ـ يىلى 1 ـ ئايدىن 2005 ـ يىلىغىچە «شىنجاڭ مائارىپ گېزىتى» دە مۇھەررىر بولۇپ ئىشلىگەن. 2005 ـ يىلى 4 ـ ئايدىن بۇيان شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتىنىڭ دەرسلىك بۆلۈمىدە ئانا تىل ـ ئەدەبىيات دەرسلىكلىرىنى تۈزۈش، تەھرىرلەش خىزمىتىنى ئىشلەپ كېلىۋاتىدۇ.

يالقۇن روزىنىڭ نەتىجە ـ ئۇتۇقلىرىنى ئالتە جەھەتتىن كۆرۈپبلىشقا بولىدۇ.

بىرىنچى، ئەدەبىيات ئوبزورچىلىقى جەھەتتە: يالقۇن روزىنىڭ ئەدەبىيات ئوبزورچىلىقى 1986 ـ يىلى «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 6 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان «ئاق روماللىق پەرىزات» داستانى توغرىسىدا» دېگەن ئوبزورى بىلەن باشلانغان. ھازىرغىچە 60 پارچىدىن ئارتۇق ئوبزورى ئېلان قىلىنغان. ئۇنىڭ ئوبزورلىرى لوگىكىلىق

قۇرۇلما جەھەتتىن پۇختا، پىكرى ئۆتكۈر، پوزىتسىيەسى قەتئىي، تەنقىدىي روھقا باي، مۇستەقىللىققا ئىگە، مۇلاھىزە ـ رەددىيەلىرى قايىل قىلارلىق بولغاچقا، ئۇ ئەدەبىيات مۇنبىرىدە لىللا، خاسلىقى كۆچلۈك ئوبزورچى سۈپىتىدە تونۇلغان. ئۇنىڭ ئەدەبىي ئوبزورلىرى ئىچىدە «زەئىپ روھ ۋە زەئىپ مۇھەببەت»، «ئەدەبلەر نېمە ئۈچۈن پۇشايمان قىلىدۇ»، «ئەدەبىياتىمىزدىكى ئازغۇن روھ»، «چۈسا مىجەز تەنقىدچىلىك، توغرىسىدا»، «ئانا يۇرت، تىن تەسىرات» قاتارلىقلار زور ئالقىشقا ئېرىشكەن. 1999 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇنىڭ «تەكلىماكاندىكى ئالتۇن كۆلدۈرما» ناملىق ئوبزورلار توپلىمىنى نەشر قىلغان.

ئىككىنچى، پۈبلىستىك ماقالە جەھەتتە (پۈبلىستىكا ـــ سىياسىي ياكى ئىجتىمائىي مەسىلىلەر مۇھاكىمە قىلىنىدىغان ئەدەبىي ژانىر): يالقۇن روزىنىڭ پۈبلىستىك ماقالە ئىجادىيىتى ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىنىڭ ۋاپاتى مۇناسىۋىتى بىلەن 1995 ـ يىلى يازغان «ئۇيغۇرلاردا ئىجادىيەتنىڭ قىممىتى ۋە ئىجادكارنىڭ قىسمىتى» دېگەن ماقالىسى بىلەن باشلانغان. ھازىرغىچە ئۇنىڭ 30 پارچىدىن ئارتۇق پۈبلىستىك ماقالىسى ئېلان قىلىنغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە «كامالتۇرك ۋە ئۇرۇمچى»، «بىز قانداقلارچە ‹ناخشا ـ ئۇسسۇل مىللىتى› ئاتىلىپ قالدۇق»، «زادى قانداق ئادىنىلار ئۇلۇغ»، «بېكخام مۇھىممۇ، ئېشەكمۇ ـــ ھوشۇر قارىيغا ئوچۇق خەت»، «لاي قەلئەنىڭ سىرى»، «بىر پارچە خىشنىڭ سىرى»، «نەزەرىيە ئەمالىقى ۋە ئىدىيە قاتمالىلىقىدىن قاچان قۇتۇلىمىز»، «زادى قانداق ئانىلار ئۇلۇغ» قاتارلىقلارنىڭ تەسىرى زور بولغان. ئۇنىڭ پۈبلىستىك ماقالىلىرى كۆتمىگەن مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇش، قىزىق تېما پەيدا قىلىش، مۇنازىرە دولقۇنى قوزغاشتەك ئارتۇقچىلىقلارغا ئىگە. يالقۇن روزىنىڭ پۈبلىستىك ماقالىلىرى چېتىلىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى، پىكرىنىڭ جاذىلىقلىقى، مۇھاكىمىسىنىڭ ئىنچىكىلىكى، باش تېمىنى يورۇتۇش

جەريانىدا تېمىدىن تېمىغا، مەسىلىدىن مەسىلىگە تەبىئىي ئۆ-تۈشتەك ئۇسلۇب ئالاھىدىلىكى بىلەن كىشىنى قىزىقتۇرىدۇ. ئۇ-نىڭ پۈبلىستىك ماقالىلىرى يۇقىرىقىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغاچقا، يالقۇن روزى جەمئىيەتكە تەنقىد ئېچىش كۇچلۇك بىر پۈبلىست سۈپىتىدە تونۇلغان.

ئۇچىنچى، جەدىدىزم تەنقىداتى جەھەتتە: يالقۇن روزىنىڭ تە-قىقات ماقالىلىرى 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى مىللىي ئويغا-نىش ھەرىكىتى بولغان جەدىدلىك ھەرىكىتى بىلەن مۇناسىۋەت-لىك. ئۇ بۇ جەھەتتە ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېۋ، ئابدۇقادىر داموللام، مەخسۇت مۇھىتى، مەمتىلى ئەپەندى، گۇلەندەم ئايىستاي قاتارلىق مەشھۇر جەدىدچىلەرنىڭ زامانىۋى مىللىي سانائەت بەرپا قىلىش، يېڭى مائارىپنى يولغا قويۇش، يېڭى ئىدىيەنى ئومۇملاشتۇرۇش جەھەتتىكى ئىش ـ پائالىيەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان كىتاب ـ ماقالىلەرنى يازغان. بۇلارنىڭ ئېچىدە مىرئەھمەد سېيىت ئەپەندە-نىڭ ئەسلىمىسى ئاساسىدا يېزىپ چىققان تارىخىي تەرجىمھال ئەسىرى «مەمتىلى ئەپەندى»، مەشھۇر جەدىدچى مۇتەپەككۇر ئابـ-دۇقادىر داموللام ھەققىدىكى «20 ـ ئەسىردىكى تۇنجى ئىسلاھاتـ-چى»، مەشھۇر كارخانىچى مۇسابايېۋلار ھەققىدىكى «ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېۋلارنىڭ توققۇز چوڭ تۆھپىسى» ۋە «ئۇيغۇر يېڭى مائارى-پى قاچاندىن باشلانغان»، «گۇلەندەم ئايىستاينىڭ كۇندىلىك خا-تىرىسى ئىزىدىن»، «ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى، قاچان، قانداق قۇرۇلغان» قاتارلىق تەتقىقات ماقالىلىرىنىڭ قىم-مىتى يۇقىرى. بۇ ماقالىلەرنىڭ روشەن بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇلاردا ئىلگىرى مۇشۇ تېمىلاردا يېزىلغان ماقالە ـ ئەسەرلەردىكى زىددىيەتلىك بايانلار، خاتا قاراشلار ۋە ئىشەنچسىز پاكىتلار تەد-قىدلەنگەن ۋە تۈزىتىلگەن.

تۆتىنچى، نۇتۇق ـ لېكسىيە جەھەتتە: يالقۇن روزى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى بىلىم قۇرۇلمىسى كەڭ، پىكىر ـ مۇلاھىزىلىرى

لوگىكىلىق، سۆز ـ جۇملىلىرى راۋان، قايىل قىلىش كۈچى كۈچلۈك ناتىقلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ 1990 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ ئەدەبىيات سېمىنارىيەلىرىدە، باشلانغۇچ مەكتەپتىن ئالىي مەكتەپكىچە بولغان ھەر دەرىجىلىك مەكتەپلەر ـ دە، ھەرقايسى تېلېۋىزىيە ۋە رادىيو ئىستانسىلىرىنىڭ سۆھبەت پروگراممىلىرىدا 100 قېتىمدىن ئارتۇق مەخسۇس تېمىلىق نۇ ـ تۇق ـ لېكسىيە سۆزلىگەن ھەم سۆھبەت بايان قىلغان. ئۇنىڭ نۇتۇق ـ لېكسىيەلىرىنىڭ مەزمۇنى ساپا مائارىپى، دەرس ئىسلا ـ ھاتى، تىل ـ ئەدەبىيات ئوقۇتۇشى، ئەدەبىيات ئوبزورچىلىقى، ئىجتىمائىي ئەخلاق مەسىلىلىرى، ئائىلە تەربىيەسى قاتارلىق ساھەلەرگە چېتىلىدۇ. ئۇنىڭ «مەدەنىيەت بوستانى» ۋە «چىن يۈ ـ رەكتىن چىن سۆزلەر» قاتارلىق تېلېۋىزىيە سۆھبەت پروگرام ـ مىلىرىدا ئۆتكۈزگەن سۆھبەتلىرىدىن «بەخت ئىلكىڭىزدە»، «كىـ ـ شىلىك ھاياتنىڭ چىرىغى ـــ ئۈمىد»، «نەغمە ـ ناۋا ۋە مىللەت ساپاسى»، «ئوقۇتقۇچى روھى» قاتارلىقلار كۆرۈرمەنلەرنىڭ زور ئالقىشىغا ئېرىشكەن.

بەشىنچى، تىل ـ ئەدەبىيات مائارىپى جەھەتتە: يالقۇن روزى ئانا تىل ـ ئەدەبىيات مائارىپىمىزنىڭ دەرسلىك، ئوقۇشلۇق ۋە قوللانمىلىرىنى تۈزۈش، تەھرىرلەش ئىشلىرىدا كۆرۈنەرلىك خىزمەت ئىشلىگەن مۇتەخەسسىس ھېسابلىنىدۇ. ئۇ 2001 ـ يى ـ لى باشلانغان يېڭى دەرس ئىسلاھاتىنىڭ ئىدىيەسى ۋە تەلىپى بو ـ يىچە ئاساس مائارىپ تىل ـ ئەدەبىيات تەجرىبە دەرسلىكلىرىنى تۈزۈش خىزمىتىگە قاتناشقان. دەرسلىك تۈزۈش داۋام قىلغان ئون يىل جەريانىدا ئۇ دەرسلىك كىتابلارنىڭ تېكىستلىرىنى يېڭىلاش، سەرخىللاشتۇرۇش جەھەتتە كۆرۈنەرلىك تىرىشچانلىق كۆرسەت ـ كەن. تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئىككى يۈرۈش، 12 پارچە دەرسلىك كىتابىنى تۈزۈشكە بىۋاسىتە قاتناشقان. باشقىلار بىلەن ھەمكارلىشىپ تۈزگەن كىتابلاردىن سىرت، تولۇقسىز ئوتتۇرا

مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئۈچۈن تۆت پارچە «گۈمانىستار ئوقۇش-لۇق» ۋە تىل - ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىلىرى ئۈچۈن توققۇز پارچە «ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئوقۇتۇش قوللانمىسى» دېگەن كىتابنى مۇسته-قىل تۈزگەن. دوتسېنت ئابدۇللا مەتقۇربان بىلەن بىللە يەنە «ئا-لىي مەكتەپ تىل - ئەدەبىياتى» دەرسلىكىنى تۈزگەن. تىل - ئە-دەبىيات ماتېرىيالىغا ئالاقىدار 90 پارچىدىن ئارتۇق دەرسلىك ۋە قوشۇمچە ماتېرىياللارنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرلىكىنى ئۈستىگە ئالغان. تەكلىپ بويىچە ھەرقايسى ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەرلەر-دىكى ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ تىل - ئەدەبىيات ئوقۇ-تۇچىلىرىغا نەچچە ئون قېتىم دەرس ئۆتكەن.

ئالتىنچى، نەشرىياتچىلىق جەھەتتە: يالقۇن روزى نەشرىياتچى-لىق كەسپىدە تەجرىبىسى بولغاچقا، شەخسىلەرنىڭ مەبلەغ سېلىپ كىتاب نەشر قىلىشىغا يول ئېچىلغاندىن كېيىن، پۈرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، بىر - بىرىدىن ياخشى كىتابلارنى پىلانلاپ، ئالدىمىلا-مىزدىن ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن بىلەن ئەسەت سۇلايمانىنىڭ كىتابلىرىنى نەشر قىلىشنى ئاساس قىلىپ جەمئىي 20 پارچىغا يېقىن كىتاب نەشر قىلدۇرۇپ، ئوقۇرمەنلەرنى ئىلمىي قىممىتى يۇقىرى، ئويلاندۇرۇش كۈچىگە ئىگە، سەرخىل كىتابلار بىلەن ئۇچراشتۇرغان. ئۇ نەشر قىلدۇرغان كىتابلارنىڭ مەزمۇنى دىن ۋە تارىخ، مەدەنىيەت ۋە مائارىپ، سىياسەت ۋە سىياسىيونلارغا مۇناسىۋەتلىك نادىر كىتابلار بولغاچقا، ئوقۇرمەنلەرنىڭ پىكىر قىلىش ئۇسۇلىغا، دۇنيا قارىشىغا، ئىدىيەۋى تونۇشىغا ئالاھىدە ئاكتىپ تەسىر كۆرسەتكەن. مەسىلەن، ئۇ نەشر قىلدۇرغان «قە-دىمكى مەركىزىي ئاسىيا»، «يېپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت»، «تەكلىماكانغا دۇملەنگەن روھ»، «ئۇيغۇر توتېم مەدەنىيىتى»، «ئى-دىقۇت ئوغلانلىرى ـــ مۇھىتىلار جەمەتى»، «كىرورانىنىڭ سى-رى»، «خەلقئارادىكى ئىسلام دولقۇنى»، «ھازىرقى زامانداىكى ئىسلامىزم»، «ئىسلام دىنىغا دائىر سوئال - جاۋابلار»، «بۇگۈنكى

زامان ئەرەب ـ ئىسلام پەلسەپىسى»، «يەھۇدىيلارنىڭ قەد كۆتۈرۈش تارىخى»، «مۇستاپا كامال» قاتارلىق كىتابلار ئوقۇرمەنلەرنىڭ بىلىم قۇرۇلمىسىنى كۈچەيتىش، نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىش، ئاڭ ـ چۈشەنچىلىرىنى يېڭىلاشقا ئالاھىدە تەسىر كۆرسەتكەن ياخشى كىتابلاردۇر.

ئومۇمەن، يالقۇن روزى تەنقىدىي روھقا باي ئوبزورچى، مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى كۈچلۈك پۇبلىست، ئىزدىنىش روھىغا باي تەتقىقاتچى، قابىل قىلىش كۈچىگە ئىگە ناتىق سۈپىتىدە بىزنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت، مەدەنىيەت ـ مائارىپ، رادىيو ـ تېلېۋىزىيە ساھەلىرىمىزدە كۆرۈنەرلىك نەتىجە ـ ئۈتۈق قازانغان، بۇرچىنى بىلىپ ياشاۋاتقان بىر زىيالىينىڭ رولىنى ئويناپ كەلمەكتە.

نەشرىياتىمىز يالقۇن روزىنىڭ ماقالە ـ ئوبزورلىرى ۋە تەتقىقات ـ نۇتۇقلىرىنى يۇرۇشلەشتۈرۈپ نەشر قىلىش مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەت، ئۆگىنىش، ئىزدىنىش ۋە ئىجادىيەت ئىشلىرىدا تېخىمۇ ئىلمىي ۋە ئەمەلىي قىممەتكە ئىگە نەتىجە ـ ئۈتۈقلارنى رويابقا چىقىرىشىغا تىلەكداشلىق بىلدۈرىدۇ.

مۇندەرىجە

بىر پارچە سۇرەتنىڭ سىرى.....1
«سالچىلار» رومانى ھەققىدە دەسلەپكى تەنقىد.....34
«سالچىلار» رومانىدا كۆرۈلگەن نۇقسانلار.....63
«سالچىلار» رومانىدىكى خاتا قاراش ۋە بىر تەرەپلىمە چۈشەنچىلەر.....91
ئىلىدا يېڭى مائارىپ قانداق باشلانغان.....122
نەزەرىيە ئەمەلىقى ۋە ئىدىيە قاتمالىقىدىن قاچان قۇتۇلىمىز.....165
ئويغىنىۋاتقان ئەجداد روھى.....215
سامادىن ساقىدى يۇلتۇز.....225
كامالتۇرك ۋە ئۇرۇمچى.....235
شۇۋۇلدىكى رازىخان.....245
كىشىلىك ھاياتنىڭ چىرىغى ــ ئۇمىد.....258
كۆيۈۋاتقان يۇرەك.....289
مەمتىلى ئەپەندىنىڭ مەكتەپ ناخشىلىرى توغرىسىدا.....299
مەنسۇر ئەپەندى بىلەن شاپتۇل دامولىنىڭ دوستلۇقى.....331
سابىت دامولام كىم.....358
ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ نەزىرىدىكى مائارىپ.....399
پەلسەپە قەسرىنىڭ ئىشىكىنى چېكىش.....417
پۇل توزۇتقان خىياللار.....429
ئاتالانتا ئولىمپىك تەنھەرىكەت يىغىنى توغرىسىدا.....440
ئۇيغۇر بالىلىرى ۋە پۇتبول روھى.....455
بىزگە قانداق دادىلار كېرەك.....469
يۇرتىنى ئۇنتۇيالمىغان كىم بار.....477

بىر پارچە سۈرەتنىڭ سىرى

ئادەتتە، سۈرەت ھەربىر تەسۋىر، كىنو ھەربىر تەسۋىرلەيدىغىنى ئېيتىپ تۈگەتكۈسىز كەڭ ئوبيېكتىپ دۇنيا. سۈرەتلەر ئىچىدە تارىخىي سۈرەتتە تەسۋىرلەنگەن مەزمۇن تېخىمۇ مول. گاھىدا بىر پارچە تارىخىي سۈرەت بىزگە ئىنتايىن قىممەتلىك ئۇچۇرلارنى يەتكۈزسە، گاھىدا تارىخنىڭ ئاجايىپ سىرلىرىنى ئايان قىلىپ بېرىشى مۇمكىن. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، تارىخ ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتى ئۈچۈن تارىخىي سۈرەتلەرنى توپلاش، ئىزاھلاش ۋە نەشر قىلىش تەخىرسىز ئىشلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

تارىخىي سۈرەتلەر ئىزاھلاشقا تېگىشلىك نۇرغۇن مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. شۇڭا تارىخىي سۈرەتلەرنى ئىزاھلاش تۈرلۈك ماددىي، مەنىۋى مەدەنىيەت شەكىللىرىنىڭ ۋە ئاممىللىرىنىڭ تەرەققىيات ھالىتى ھەم سەۋىيەسىنى پاكىتلىق نامايان قىلىشنىڭ يولى بولۇش بىلەن بىللە، يەنە تارىخىي ۋەقە، ھادىسىلەرنى ھەم تارىخىي شەخسلەرگە ئالاقىدار ئىشلارنى يورۇتۇشنىڭ ئۇنۇملۇك يولى. تارىخ تەتقىقاتى ساھەسىدە بىز تېخى تارىخىي سۈرەتلەرنىڭ مۇھىم تارىخىي ماتېرىياللىق رولىغا بولغان تونۇشىمىزنى يېتەرلىك شەكىللەندۈرەلمىدۇق. شۇڭا، مىڭلىغان تارىخىي سۈرەتلەر ھېلىھەم ئەل ئىچىدە ياكى تۈرلۈك ئورۇنلاردا توپلاش، رەتلەش ۋە نەشر قىلىنىشىنى، تارىخ ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتىدا ھۆججەتلىك ماتېرىيال سۈپىتىدە پايدىلىنىشنى كۈتۈپ تۇرۇۋاتىدۇ. دەۋرىمىزدە تارىخىي سۈرەتلەرنى توپلاش، تەزكىرە ئەسەرلىرىدە پايدىلىنىپ ئەل - جامائەت بىلەن ئۇچراشتۇرۇش جەھەتتە تۆھپىسى ئەڭ

گەۋدىلىك بولغان كىشى شېرىپ خوشتار ئەپەندى بولسا كېرەك. بۇ ساھەگە قىزىققۇچىلار يېقىنقى يىللاردا خېلىلا كۆپەيدى. بۇ، تارىخىي سۈرەتلەرنىڭ ئەھمىيىتىگە بولغان تونۇشنىڭ ئېشىۋاتقانلىقىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

ئۆزۈمنى ئېيتسام، پايدىلىنىش سەۋىيەمنىڭ قانچىلىك بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، تارىخىي سۈرەتلەرنى توپلاشقا خېلىلا ھەۋەس قىلىمەن. تارىخىي سۈرەتلەرنىڭ مەزمۇنى مېنى ئالاھىدە مەپتۇن قىلىدۇ. مېنىڭ تارىخىي سۈرەتلەرگە بولغان بۇ خىل قىزىقىشىم يېقىندا، داڭلىق رەسسام غازى ئەھمەد ئەپەندىنىڭ شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «ھاياتىمدىكى ئۆچمەس سۈرەتلەر» دېگەن كىتابىنىڭ 69 ـ بېتىدىكى بىر پارچە تارىخىي سۈرەت ئۈستىدە ئىزدىنىپ بېقىشىمغا تۈرتكە بولدى. مەن غازى ئەھمەد ئەپەندىنىڭ بۇ كىتابىنى ئوقۇپ چىقىپ، كۆپلىگەن جايلىرىدىكى تەسىرلىك دېتاللاردىن، دەۋرچانلىققا ئىگە ئەھمىيەتلىك ۋەقەلەردىن ناھايىتى سۆيۈندۈم. بۇ كىتابنى ئوقۇپ بولۇپ، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندىنىڭ ئۆز تەرجىمھالىنى يېزىش ئارزۇسى بولسىمۇ، ئەمەلگە ئاشۇرالماي ئارماندا كېتىپ قالغانلىقىنى ئەسلىدىم. پولكوۋنىك سوپاخۇن سۇۋۇروفنىڭ «مەن كەچكەن كېچىكلەر» ناملىق ئەسلىمىسىنى ھەم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەپەندىنىڭ مۇكەممەل بولمىسىمۇ «مەن ۋە مېنىڭ خەلقىم» دېگەن نامدا ئۆز تەرجىمھالىنى يېزىپ قالدۇرغانلىقىنى ئويلىدىم. سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ ئۇچ تومлۇق «ئۆمۇر داستانى»نى يېزىپ تاماملىغانلىقى، ئۇ كىشىنىڭ ھاياتىدىكى ئەڭ ئۇتۇقلۇق ئىشلىرىنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى كۆز ئالدىمغا كەلتۈردۈم. 20 ـ ئەسىر مىللىي ھاياتىمىزدىكى ئاجايىپ ۋەقە ـ ھادىسىلەرگە بىۋاستە ئىشتىراك قىلغان خېلى كۆپلىگەن مۇھىم كىشىلىرىمىزنىڭ ئۆز تەرجىمھالىنى يېزىپ قويۇشقا كۆڭۈل بۆلمەي غەپلەتتە كېتىپ قالغانلىقىنى كۆز ئالدىمغا كەلتۈرۈپ ئۆكۈندۈم. نېمىلا دېگەنبىلەن بىر ئۆمۈر

يۇڭ قەلەم بىلەن ماي بويىاق رەسىم سىزىپ شۆھرەت قازانغان بىر رەسسامنىڭ ياشانغاندا قولىغا يېزىقچىلىق قەلىمىنى ئېلىپ يېزىپ چىققان ئۆمۈر بايانى بىزنىڭ تەرجىمھال ئەدەبىياتىمىزغا قوشۇلغان قىممەتلىك تۆھپە ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسەردىكى تۇرلۇك مەزمۇنلار بىزنىڭ ئوخشاشمىغان نۇقتىلاردىن يۇرگۈزىدىغان تەتقىقاتلىرىمىز ئۈچۈنمۇ قىممەتلىك ماتېرىيال بولالايدۇ. مېنى ئىزدىنىشكە ئۈندىگەن بىر پارچە تارىخىي سۈرەتمۇ دەل مۇشۇ كىتابنىڭ مەزمۇنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

غازى ئەھمەد ئەپەندىنىڭ «ھاياتىمدىكى ئۆچمەس سۈرەتلەر» ناملىق كىتابنىڭ 60 ـ بېتىگە بېرىلگەن بۇ تارىخىي سۈرەت ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دەۋرىگە ئالاقىدار تارىخىي سۈرەت بولۇپ، سۈرەتتىكى كىشىلەر ئارىسىدا ئاپتورنىڭ دادىسىمۇ بار بولغاچقا، بۇ كوللېكتىپ سۈرەتنى كىتابقا ئالاھىدە كىرگۈزگەن. غازى ئەھمەد ئەپەندى بۇ سۈرەتكە «ئاپتورنىڭ دادىسى غۇلجىدا ـــ 1947 ـ يىلى» دەپ ئەسكەرتمە بەرگەن.

مەن بۇ تارىخىي سۈرەتنى تۇنجى قېتىم ئامانئۇرى ئابدۇرۇسۇل (1938 ~ 2012) ئەپەندىنىڭ تۇزگەن «ئەخمەت ئەپەندىم» ناملىق كىتابتا كۆرگەنىدىم. بۇ كىتاب شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 2003 ـ يىلى نەشر قىلىنغانىدى. «ئەخمەت ئەپەندىم» نامىلىق بۇ كىتابتا بۇ تارىخىي سۈرەتكە «ئەخمەت ئەپەندىم باشلىق ئۈچ ۋىلايەت رەھبەرلىرى غۇلجىدا يۇرت مۇتۇەرلىرى ۋە بىر قىسىم مەسئۇل كادىرلار بىلەن بىللە» دەپ چۈشەندۈرۈش بېرىلگەنىدى. كىچىك 32 فورماتلىق بۇ كىتابنىڭ بىر بېتىنىڭ ئۈچتىن بىرىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان بۇ غۇۋا سۈرەتتىكى كىشىلەرنى پەرق ئېتىش قىيىن ئىدى. كۆپتۈرمە ئەينەك بىلەن قارىغاندا ئەخمەتجان قاسىمى، رەھىمجان سابىرھاجى، ئابدۇكېرىم ئابباسوف، سەيپىدىن ئەزىزى تۆتىنلا تونۇغلى بولاتتى. بۇ سۈرەت غۇلجىدىكى قايسى ئورۇندا، نېمە سەۋەبتىن تارتىلغان، سۈرەتتىكى

باشقا كىشىلەر كىملەر؟ دېگەن مەسىلىلەرنى بىلىش ئىستىكىم بولسىمۇ، ئىمكان بولمىغانىدى. غازى ئەھمەد ئەپەندىنىڭ كىتا-بىدا بۇ سۇرەتنىڭ ئالدىنقى قاتاردا ئولتۇرغان 14 كىشىنىڭ ئىسمى ئاتىلىپ مۇنداق كۆرسىتىلگەنىدى: «بىرىنچى رەت، سول-دىن ئوڭغا: ئوسمان دامۇللام، ئابدۇرېشىت ئەلەم، ئەھمەد قازى ئاخۇنۇم، يۇسۇپ قارىي ھاجىم، ئەخمەتجان قاسىمى، ئىسھاقبېك مونونوف (قىرغىز)، سەيپىدىن ئەزىزى، ئابدۇكېرىم ئابباسوف، غېنى باتۇر، ئەنۋەر مۇسابايېف، ئوبۇلخەيرى تۆرە (قازاق)، شاياخۇن شىيەنجاڭ، رەشىت بابا (ئۆزبېك)، ياسىن خۇدابەردى.»

غازى ئەھمەد ئەپەندى كىتابىدا ئەھمەد قازى ئاخۇنۇمنىڭ ئۆ-زىنىڭ دادىسى ئىكەنلىكىنى، ئەينى ۋاقىتتا، يەنى 1947 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئۇرۇمچىدە ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى بىلەن ئۆلكىلىك گومىنداڭ ھۆكۈمىتىدىن تەشكىللەنگەن «بىرلەشمە ھۆكۈمەت» كېڭەش (قۇرۇلتاي) ئۆتكۈزمەكچى بولغاندا، دادىسىنىڭ قەشقەردىن كېڭەشكە قاتنىشىشقا تەيىنلەنگەن 24 ۋەكىلنىڭ بىرى سۈپىتىدە ئۇرۇمچىگە بارغانلىقىنى، بۇ 24 ۋەكىل ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى تەرەپدارلىرى بولغاچقا، ئۆلكىلىك گومىنداڭ ھۆكۈمە-تى «بۇ 24 ۋەكىل قەشقەرگە ۋەكىللىك قىلالمايدۇ، بىز بۇلارنى ۋەكىل دەپ ئېتىراپ قىلمايمىز» دەپ كېڭەشكە قاتناشتۇرمىغا-نلىقىنى، كېيىن ئەھمەد قازى ئاخۇنۇم بەشكېرەملىك ئوسمان دامۇللام، يۇسۇپ قارىي ھاجىم، يېڭىشەھەرلىك ئابدۇرېشىت ئەلەم تۆتەيلەن ئەخمەتجان قاسىملار بىلەن بىللە ئايروپىلاندا غۇلجىغا كەتكەنلىكىنى، بۇ تارىخىي سۇرەتنىڭ ئاشۇ قېتىمقى غۇلجا سە-پىرىنىڭ خاتىرىسى ئىكەنلىكىنى قەيت قىلغان.

غازى ئەھمەد ئەپەندى كىتابىدا قىسقىلا بايان قىلغان بۇ ۋەقە شىنجاڭ تارىخى ئۈچۈن ئېيتقاندا، 1947 ـ يىلىدىكى ئەڭ چوڭ سىياسىي ۋەقە بىلەن بىۋاستە ئالاقىدار بولۇپ، ئۇنىڭ جەريانى مۇنداق:

غازى ئەھمەد ئەپەندىنىڭ كىتابىغا كىرگۈزۈلگەن سۈرەت

1946 ـ يىلى 6 ـ ئايدا «11 ماددىلىق بىتىم» ئىمزالانغاندىن كېيىن 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئۈچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى بىلەن ئۆلكىلىك گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىرلىكتە «شىنجاڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت» تەشكىللەپ جاڭ جىجۇڭ رەئىس، ئەخمەتجان قاسىمى مۇئاۋىن رەئىس بولغان. ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت شىنجاڭدىكى ھەر ساھە خىزمەتلەرگە ئورتاق رەھبەرلىك قىلغان. بىر يىلدىن كېيىن، يەنى 1947 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ئۆلكىلىك كېڭەش ئۆتكۈزۈلىدىغان بولغان. كېڭەشكە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى ۋىلايەتلىرىدىن كۆرسىتىلگەن ۋەكىللەر كەلگەن. ھەر قايسى ۋىلايەتلەردىن كەلگەن ۋەكىللەرنىڭ بىر قىسمى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە مايىل بولسا، بىر قىسمى ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىگە مايىل ئىدى. كېڭەش ھارپىسىدا ئەنجىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى 5 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى چۈشۈرگەن بىر مەمۇرىي بۇيرۇق بۇ قېتىمقى كېڭەشنىڭ بۇزۇلۇشىغا سەۋەب بولغان. بۇ بۇيرۇقتا مۇنداق كۆرسىتىلگەن: «شىنجاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسلىكىنى قوشۇمچە ئۆتەۋاتقان جاڭ جىجۇڭ رەئىسلىكىنى ئەمدى قوشۇمچە ئۆتىمەيدۇ. شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئەزاسى، قوشۇمچە باش كاتىپ لیۇ مېڭچۈن ھەمىمە ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلدى، مەسئۇد شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئەزاسى، قوشۇمچە رەئىس، ئەيسا قوشۇمچە شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ باش كاتىپى قىلىپ تەيىنلەندى[①].»

بۇ مەمۇرىي بۇيرۇق ئېلان قىلىنىشى بىلەنلا ئۈچ ۋىلايەت تەرەپ قاتتىق نارازىلىق بىلدۇرۇپ قارشى چىققان. قەشقەردىن كەلگەن 24 ۋەكىلمۇ قارشى چىققان. 5 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى مەسئۇد سەبىرىنىڭ رەئىس سالاھىيىتى بىلەن ۋەزىپىگە ئولتۇرۇش

① ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى تارىخىنى يېزىش ـ تەھرىرلەش كومىتېتى تۈزگەن: «شىنجاڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1995 ـ يىلى نەشرى، ئۇيغۇرچە، 305 ـ بەت.

مۇراسىمى ھەم ئۆلكىلىك كىچىكىشىنىڭ قۇرۇلۇش مۇراسىمى ئۇ-رۇمچىدە ئۆتكۈزۈلگەن. ئۇچ ۋىلايەت تەرەپتىكى ئۆلكىلىك ھۆكۈ-مەت ئەزالىرى مۇراسىمغا قاتنىشىشنى رەت قىلغان. بەشكىرەم-لىك ئوسمان دامۇللام نوپۇزى يۇقىرى ئۆلىما بولۇش سۈپىتى بە-لەن قەشقەر ۋەكىللىرىنىڭ يېتەكچىسى ئىدى. ئۇ كىشى قەشقەر ۋىلايىتىدىن بولغان ئۆلكىلىك كىچىكىش ئەزاسى سۈپىتىدە مۇرا-سىمدا سۆزلەشكە ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولسىمۇ، ئەمما سۆزگە چە-قىشنى رەت قىلغان. ئورنىغا ئابدۇرېشىت ئەلەم دامۇللا سۆزگە چىققان. ئابدۇرېشىت ئەلەم دامۇللامۇ مەۋقە جەھەتتىن مەسئۇد سەبىرىنىڭ ئۆلكە رەئىسلىكىگە تەينىلەنگەنلىكىگە قارشى مەيداندا تۇرۇپ مۇنداق دېگەن: «رەئىس جاڭ جىجۇڭ شىنجاڭغا كەلگەندىن بۇيان مەركەزگە ھەقىقىي ۋەكىللىك قىلىپ ئۇچ مەسلەكنى يولغا قويۇشقا كاپالەتلىك قىلدى. تىنچلىق ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۇر-دى. پۈتكۈل ئۆلكە خەلقى ئۇنىڭغا ئىشىنىدۇ ۋە ئۇنى قوللايدۇ. شۇڭا ئۆلكە رەئىسى يۆتكەشنى خالىمايمىز. مەركەزدىن رەئىس جاڭ جىجۇڭنى شىنجاڭدا قالدۇرۇشنى، جاڭ جىجۇڭ ئۆز قولى بىلەن ئىمزا قويغان «تىنچلىق بىتىم» ۋە «سىياسىي ئىشلارنى يولغا قويۇش پىروگراممىسى»نىڭ تەلتۆكۈس ئىجرا قىلىنىشىنى تەلەپ قىلىمىز[①].»

قارشىلىقتا دۇچ كەلگەن بۇ مەمۇرىي بۇيرۇقنى كۇچىكە ئىگە قىلىشنى ئارزۇ قىلىدىغان ئۆلكىلىك گومىنداڭ ھۆكۈمىتى قەش-قەر ۋەكىللىرىنىڭ پوزىتسىيەسىدىن نارازى بولۇپ، 5 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى ئۆلكىلىك كىچىكىش ھەيئەت رىياسىتىنىڭ يىغىنىنى ئۆتكۈزۈپ، «قەشقەر ۋىلايىتىدىن ئۆلكىلىك كىچىكىش ئەزالىقىغا سايلانغانلار ئەسلىي 20 كىشى ئىدى، ھازىر ئەمەلىيەتتە تىزىمغا

① ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى تارىخىنى يېزىش ـ تەھرىرلەش كومىتېتى تۈزگەن: «شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1995 ـ يىلى نەشرى، ئۈيغۇرچە، 307 ـ بەت.

ئالدۇرغانلار 24 كىشى. بۇنىڭ ئىچىدە يەتتە كىشىنىڭ ئىسمى ئەسلىي سايلانغانلارنىڭ ئىسمىغا ئوخشاش ئەمەس» دەپ تۇرۇۋالغان. ھەيئەت رىياسىتىدىكى ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي، قەشقەر ۋىلايەتلىرىدىن بولغان ئۆلكىلىك كېڭەش ئەزالىرى قەشقەر ۋە كىللىرىنىڭ كېڭەش يىغىنىغا تولۇق قاتنىشىشىغا رۇخسەت قىلىنمىسا، ھەممەيلەن بىردەك يىغىنغا قاتنىشىشنى رەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۇرگەن. ئىككى تەرەپ كەسكىن تالاش ـ تارتىش قىلىشىپ ۋەزىيەت قاتمالىشىپ كەتكەن.

ئارىدىن 10 كۈن ئۆتكەندە جاڭ جىجۇڭ ئوسمان دامولللىغا خەت يېزىپ، مۇنداق دېگەن: «(1) ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىنىشى ‹تىنچلىق بىتىم›نىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا ھەرگىزمۇ تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ. لېكىن ئۆلكە ئىچىدىكى ھەر قانداق ۋىلايەت، ھەرقانداق ئادەم ئۇنىڭ چەكلىمىسىدە بولۇشى شەرت. بۇنىڭدىن چەتتە قېلىشقا بولمايدۇ. (2) ‹تىنچلىق بىتىم› دە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنى تەشكىل قىلىش ئۇسۇلىدە نامزات چەكلىمىسى يوق. مەركەزمۇ ۋە ئۇچ ۋىلايەتمۇ ئۆزى كۆرسەتكەن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزالىرىنىڭ سانى ئىچىدە خالىغان ۋاقىتتا يۆتكەپ تەڭشىسە بولىدۇ. (3) مەركەز ئۆزى چىقارغان بۇيرۇقنى ئۆزگەرتەلمەيدۇ. (4) مەن ‹تىنچلىق بىتىم›نىڭ تولۇق ئىجرا قىلىدۇرۇلۇشىغا داۋاملىق مەسئۇل بولىمەن. (5) ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرىنىڭ ئالاھىدە بولۇۋېلىشى تېخى تۇغۇلمىدى، ئۇچ ۋىلايەت ئارمىيەسىنى ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىش، ساناپ ئۆتكۈزۈۋېلىش ۋە دۆلەت چېگرالىرىنى قوغداش قوشۇنلىرىنى كىرگۈزۈش قاتارلىق ماددىلار تېخى تولۇق ئىجرا قىلىنمىدى. جانابلىرىنىڭ خەلق ۋەكىلى سۈپىتىدە، ‹تىنچلىق بىتىم›نى بالدۇرراق تولۇق ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن كۆپرەك يول كۆرسىتىپ، ھەيدەكچىلىك قىلىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن. (6) ئۆلكىلىك كېڭەشنىڭ يىغىنىنى ئوڭۇشلۇق ئېچىپ دېموكراتىك سىياسىي ۋە تىنچ

قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن ئاساس سېلىشنى ئۈمىد قىلىمەن.[1]»

ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمەت ئەزالىرى بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدىكى تالاش ـ تارتىش ھەل قىلىنمىغانلىقىڭ ئۈستىگە بارغانسېرى قاتمالىشىپ كەتكەن. «7 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى جاڭ جىجۇڭ ئۆلكىلىك كېڭەش ھەيئەت رىياسىتىنىڭ ئەزالىرى ۋە ئالاھىدە قۇرۇلغان ئەخمەتجان قاسىمى رىياسەتچىلىكىدىكى يەتتە كىشىلىك گۇرۇپپىنى چاقىرىپ بىرلەشمە سۆھبەت يېغىنى ئېچىپ، قارشىلىشىۋاتقان ئىككى تەرەپنى ئۆزئارا يول قويۇپ، قاتمال ۋەزىيەتنى يۇمشىتىشقا دەۋەت قىلغان. ئۇدا ئۇچ قېتىم مەسلىھەتلەشكەن بولسىمۇ نەتىجە چىقمىغان. مۇسۇلمانلار-نىڭ روزا ھېيتى يېقىنلىشىپ قالغاچقا، قەشقەردىن كەلگەن ئۆلكىلىك كېڭەش ئەزالىرى يېغىننى ۋاقىتلىق توختىتىش توغرىسىدا تەكلىپ بەرگەن. بۇ تەكلىپ يېغىنغا قاتنىشىدىغان ئۆلكىلىك كېڭەش ئەزالىرىنىڭ كۆپچىلىكىنىڭ قوشۇلۇشىغا ئېرىشكەن. شۇنىڭ بىلەن ئۆلكىلىك كېڭەش تۇنجى نۆۋەتلىك يېغىنى ئېچىلماي بەربات بولغان.[2]» 7 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى قەشقەر ۋىلايىتىدىن بولغان 24 نەپەر ئۆلكىلىك كېڭەش ئەزاسى بىلەن ئاقسۇ ۋىلايىتى، خوتەن ۋىلايىتى، قاراشەھەر ۋىلايىتىدىن بولغان بىرىدىن ئۆلكىلىك كېڭەش ئەزاسى ۋە تۇرپان ناھىيەسىدىن بولغان ئىككى نەپەر ئۆلكىلىك كېڭەش ئەزاسى بولۇپ جەمئىي 29 كىشى ئايروپىلان بىلەن ئۇرۇمچىدىن غۇلجىغا كەتكەن. 7 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى نەنجىڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ مەمۇرىي بۇيرۇقىنى ھىمايە قىلىدىغان ئۆلكىلىك كېڭەش ئەزالىرىدىن 57 كىشى بىرلىكتە ئەخمەتجان قاسىمغا خەت يېزىپ، قەشقەر قاتارلىق جايلار-

① ②ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى تارىخىنى يېزىش ـ تەھرىرلەش كومىتېتى تۈزگەن: «شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1995 ـ يىلى نەشرى، ئۈيغۇرچە، 311 ـ، 312 ـ ۋە 315 ـ بەت.

دىن كەلگەن 29 كىشىنىڭ ئۇرۇمچىدىن غۇلجىغا كېتىش مەسلىسىنى چۈشەندۈرۈش توغرۇلۇق سوئال قويغان. 7 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ئەخمەتجان قاسىمى بۇ مەسىلىنى چۈشەندۈرۈپ يازغان جاۋاب خېتىدە مۇنداق دېگەن: «ئىلى ۋىلايىتى چەت ئەلنىڭ زېمىنى ئەمەس، ئىلى ۋىلايىتى ‹تىنچلىق بىتىم› ئىمزالانغاندىن كېيىن، ئالاھىدە دۆلەت بولۇپ قالغىنىمۇ يوق، ئۇ ئاقسۇ قاتارلىق ۋىلايەتلەرگە ئوخشاشلا ئۆلكىمىزنىڭ بىر مەمۇرىي رايونى، شۇڭا ئۇلارنىڭ بۇ قېتىم ئىلىغا سەپەر قىلىشىنى ئۆز يۇرتىنىڭ بىر بۆلىكىدىن يەنە بىر بۆلىكىگە ئېكسكۇرسىيە قىلىشقا بېرىپ مېھمان بولۇشتىن باشقا نەرسە ئەمەس، دەپ قارايمىز.[①]»

مانا شۇنىڭدىن كېيىن ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالغان. ئۇچ ۋىلايەت تەرەپتىن بولغان ئەخمەتجان قاسىمى، ئابدۇكېرىم ئابباسوف، سەيپىدىن ئەزىزى قاتارلىق ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزالىرى 8 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن غۇلجىغا كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن بىر يىلچە داۋام قىلغان شىنجاڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت يىمىرىلگەن. غازى ئەھمەد ئەپەندىنىڭ دادىسى ئەھمەد قازى ئاخۇنۇم قاتارلىق قەشقەر ۋەكىللىرىنىڭ قەشقەردىن ئۇرۇمچىگە كېلىشى ھەم ئۇرۇمچىدە ئۇچ ئايغا يېقىن تۇرۇپ، كېيىن غۇلجىغا كېتىشى مانا مۇشۇنداق تارىخىي ۋەقە بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى.

مەن غازى ئەھمەد ئەپەندىنىڭ كىتابىغا كىرگۈزۈلگەن، 1947 ـ يىلىدىكى ئاشۇ زور تارىخىي ۋەقەنىڭ خاتىرىسى بولغان بۇ قىمەتلىك تارىخىي سۆرەتنى ھەم ئىسمى ئاتالغان ئالدىنقى رەتتىكى 14 كىشىنى تەپسىلىي كۆزىتىپ، دەمالىققا ئىسھاقبېك مونوـنوف، غېنى باتۇر، ئەنۋەر مۇسابايېف، ئوبۇلخەيرى تۆرە (قازاق)

① ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى تارىخىنى يېزىش ـ تەھرىرلەش كومىتېتى تۈزگەن: «شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1995 ـ يىلى نەشرى، ئۈيغۇرچە، 319 ـ بەت.

تۆتەيلەننىڭ قىياپىتى ھېچ ئوخشىمايۋ تۇرىدۇ، سەۋەنلىك كۆرۈلۈگەنمۇ نېمە، دەپ گۇمانلىنىپ قالدىم. غازى ئەھمەد ئەپەندىم داڭلىق رەسسام سۈپىتىدە ھەممىگە ئايان بولسىمۇ تارىخىي سۈرەتكە ئالاقىدار ئۇچۇردا سەۋەنلىكتىن ساقلانمىقى تەس. بەلكىم بۇ سۈرەتتىكى كىشىلەرنى باشقا ماتېرىيال ياكى باشقا كىشىلەر يەتكۈزگەن ئۇچۇر ئاساسىدا ئىزاھلىغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. نېمىلا بولسۇن، سەۋەنلىك تۇزىتىلىشى كېرەك. مەندە گۇمان تۇغۇلغانكەن، گۇمانىمنى ئاساس بىلەن بىر - بىرلەپ ئوتتۇرىغا قويۇشۇم، بىلىدىغانلىرىم بويىچە توغرىسىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىشقا تىرىشىشىم لازىم. چۈنكى بۇ تارىخقا تۇتۇلغان پوزىتسىيە مەسىلىسى.

مەن تارىخىي سۈرەتلەرنى كۆپ كۆرىدىغان بولغاچقا ئىسھاقبېك مونونوف، غېنى باتۇر، ئەنۋەر مۇسابايېف، ئوبۇلخەيرى تۆرەلەرنى ھەرقانداق سۈرەتتە كۆرسەملا تونۇيالايتتىم. ئۇنداقتا، بۇ تارىخىي سۈرەتتىكى بۇ تۆتەيلەن زادى كىملەر؟ باشقا كىشىلەرچۇ؟ رەھبەرلەرمۇ، ئۆلىمالارمۇ، ئوفىتسېر - ئەسكەرلەرمۇ، ئادەتتىكى كىشىلەرمۇ، ئۆسمۈر ئوغۇل - قىزلارمۇ، ھەتتا قۇچاقتىكى بالىمۇ بار بۇ سۈرەت قانداق شارائىتتا، قايسى ئورۇندا، نېمە سەۋەبتىن تارتىلغان؟ بۇ سىرلارنى يېشىش زۆرۈر ئىدى.

ئارىدىن ئىككى يىل ئۆتۈپ، 2012 - يىلى باھاردا قورغاس (سۇيدۇڭ) ناھىيەسىدىن ماڭا ئەۋەتىلگەن بىر چوڭ كونۋېرتنى تاپشۇرۇپ ئالدىم. ماڭا بۇ كونۋېرتنى يولۇچى ئارقىلىق ئەۋەتكەن كىشى ئىسمىنى ئاشكارىلاشنى خالىمىغاچقا، مەن بۇ يەردە نامى ھەم سالاھىيىتىنى ئەسكەرتمەيمەن. كونۋېرتقا 12 دىيۇم چوڭلۇقتىكى بىر پارچە تارىخىي سۈرەت ھەم ئىككى بەتلىك چۈشەندۈرۈش خېتى سېلىنغانكەن. بۇ سۈرەت دەل غازى ئەھمەد ئەپەندىنىڭ كىتابىغا كىرگۈزۈلگەن تارىخىي سۈرەت بولۇپ، ئېنىقلىق دەرىجىسى غازى ئەھمەد ئەپەندىنىڭ كىتابىدىكى سۈرەتتىن ئالا-

ھەدە يۇقىرى ئىدى. سۈرەتنىڭ ئۈستى تەرىپىگە «ش. ت ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتى مەركىزىي كومىتېتىدىن» دېگەن خەت يېزىلغانىدى.

قورغاستىن ئەۋەتىلگەن كونۇبرتتىكى چۈشەندۈرۈش خېتى مۇنداق يېزىلغانىدى: «دادامنىڭ ئېيتىپ بېرىشچە 1936 ـ يىلى ئاكا ـ ئۇكا توقسۇن ھاجىم، موللا مۇھەممەت ھاجىم، ھاپىز ھاجىم ھەج پائالىيىتىدىن قايتىپ كېلىپ، بىر تۇغقان قېرىنىدىشىنىڭ بالىلىرىدىن تۇرسۇن باي، ئابدۇقادىرەم قاتارلىقلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، سۈيدۇڭدىكى ۋەتەنپەرۋەر باي ساخاۋەتچىلەرنى، مۆتىۋەر چارۋا ئىگىلىرىنى ھەم ھۆكۈمەت ئەربابلىرىنى چاقىرىپ، پاي قوشۇپ ئوت ئېلېكتىر ئىستانسىسى قۇرۇش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ مۇزاكىرە قىلىدۇ. مۇزاكىرىدە پىكىر بىرلىكى ھاسىل قىلىنىپ، پايچىلار شېرىكچىلىكىدىكى ئوت ئېلېكتىر ئىستانسىسى قۇرۇش مۇزاكىرە قىلىنىدۇ. پىلان بويىچە ئەسلىھە ـ ئۈسكۈنىلەر سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىن سېتىۋېلىنىپ 1937 ـ يىلى ئىستانسا قۇرۇلۇپ ئىشقا چۈشىدۇ. بۇ ئىستانسىغا توقسۇن ھاجىم باش دىرېكتور، موللا مۇھەممەت ھاجىم بىلەن شاياخۇن ھاكىم دىرېكتور يارەمچىسى بولىدۇ. باش بوغالتىرلىقنى تۇرسۇن باي ئۈستىگە ئالىدۇ. ئىستانسىنى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ غەلىبە ھارپىسىغچە پايچىلارنىڭ ۋاكالەتچىلىرى باشقۇرىدۇ. ھوشۇر مۇھەممەت ئەپەندى باش نازارەتچىلىكىنى زىممىسىگە ئالىدۇ.

1948 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن شىنجاڭدا ‹تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى› قۇرۇلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن سۈيدۇڭ ئوت ئېلېكتىر ئىستانسىسىنىڭ باشقۇرۇشىنى پايچىلار ‹شىنجاڭ تىنچلىقى ئىنقىلابچىل ياشلار كومىتېتى مەركىزى›نىڭ باشقۇرۇشىغا تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. مۇشۇ مۇناسى-

قورغاستىن ئەۋەتىلگەن سۈرەت

ۋەت بىلەن ‹ش. ت ئىنقىلابچىل ياشلار كومىتېتى مەركىزى›دىكى ئەربابلار، سۈيدۈڭدىكى ۋەتەنپەرۋەر ساخاۋەتچى زاتلار مۇشۇ ئەربابلار ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى بىلەن مەزكۇر خاتىرە سۈرەتكە چۈشىدۇ. بۇ پائالىيەتكە توقسۇن ھاجىم، ھاپىز ھاجىملار كېسەل سەۋەبىدىن قاتنىشالمايدۇ. سۈرەتكە چۈشكەن ئورۇن ئوت ئېلېكتىر ئىستانسىسى ئىدارە ئالدىدىكى مەيدان.»

قورغاستىن ئەۋەتىلگەن خەتتىكى مەزمۇنلار مۇھەممەتجان ھاپىزنىڭ «سۈيدۈك ئوت ئېلېكتىر ئىستانسىسى» دېگەن قىسقا مالىسىدىكى ئۇچۇرلار بىلەن مەزمۇن جەھەتتىن زىت ئەمەس ئىدى. مۇھەممەتجان ھاپىزنىڭ يېزىشىچە، بۇ ئىستانسىنى سۈيدۈڭدىكى چارۋىدارلار ئالدى 600 دىن، ئاخىرى 50 تىن قۇي پاي قوشۇپ رويابقا چىقارغان. پاي قوشقان قوي 32 مىڭ تۇياقتىن ئېشىپ كەتكەن. بۇنى سېتىپ بىر قىسمىغا ئېلېكتىر ئىستانسىسى قۇرۇلۇشىنى سالغان. بىر قىسمىغا سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئىككى گېنېراتور سېتىۋالغان. بۇ ئىككى گېنېراتورنى قورغاس چېگرا سىدىن ئەكېلىشكە شايا خۇن باشچىلىق قىلىپ، 28 ئۆكۈزگە سۆرىتىپ ئەكەلگەن. ئومۇمىي قۇرۇلۇش ئورنى 1200 كۋادرات مېتىرچە كېلەتتى. قۇرۇلۇش شەكلى رۇسچە ئىدى. ھەممە ئۆيلەرنىڭ ئۈستى قاڭالتىر تۆمۈر بىلەن قاپلانغان. ئېلېكتىر ئىستانسىسى قۇرۇلۇپ ئۆي ـ ئۆيلەرگە توك تارتىلىش بىلەن تەڭ ئۇن زاۋۇتى، ياغ زاۋۇتى قۇرۇلغان. رۇس ئىنژېنېر، تېخنىكلارنى ھەق بېرىپ ئىشلەتكەن. مۇھەممەتجان ھاپىز ماقالىسىدە ئېنىق قىلىپ مۇنداق يازغان: «1948 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبىرى ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق رەھبەرلەر كېلىپ، شىركەتكە مەبلەغ قوشقۇچىلار بىلەن يىغىن ئېچىپ، ئۇلارنىڭ پاي قوشۇپ ئىستانسا قۇرغانلىقىغا رەھمەت ئېيتىپ، ئاخىرىدا ئىستانسىنى ‹شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى›نىڭ ئۆتكۈزۈۋېلىپ

باشقۇرىدىغانلىقىنى ئېلان قىلغان. يىغىن ئاخىرىدا ھەممەيلەن سۆرەتكە چۈشۈپ خاتىرە قالدۇرغان①.»

قورغاستىن ئەۋەتىلگەن چۈشەندۈرۈش خېتى بۇ تارىخىي سۈرەت ئۈچۈن ئېيتقاندا قىممەتلىك بولسىمۇ، سۈرەتتىكى كىشىلەرنى ئىزاھلىغان تىزىملىك روشەن خاتالىقلارنى كۆرسەتمەپ تۇراتتى. مەسىلەن، ئالدى بىلەن بۇ تىزىملىكتىمۇ ئالدىنقى رەتتىكى چوقچىيىپ ئولتۇرغان ئېگىز كىشى «غېنى باتۇر» دەپ كۆرسىتىلگەنىدى. شۇبھىسىزكى، غازى ئەھمەد ئەپەندىنىڭ كىتابىدا كۆرسىتىلگىنىمۇ، قورغاستىن ئەۋەتىلگەن سۈرەت بىلەن خەتتە كۆرسىتىلگىنىمۇ ئەسلا غېنى باتۇر ئەمەس ئىدى. سۈرەتتىكى بۇ دارازا كىشىنى غېنى باتۇر دەپ خاتا تونۇپ قېلىش، ئۇنىڭ باشقىلاردىن كۆرۈنەرلىك ئېگىز بولغانلىقى سەۋەبىدىن بولسا كېرەك. مەن كۆرگەن تارىخىي سۈرەتلەردە غېنى باتۇرنىڭ چىرايى ئالاھىدىلىكى ئات يۈز، روھىي ھالىتى مەغرۇر ئىدى. بۇ كوللېكتىپ تارىخىي سۈرەتتىكى كىشى بولسا ياۋاش چىراي، روھسىز، يۈز كېپتى يۇمىلاق كىشى ئىدى. بۇنى بىز تۆۋەندىكى تۆت پارچە سۈرەتنى سېلىشتۇرساق ئېنىق كۆرۈۋالالايمىز.

(4) (3) (2) (1)

بۇ يۇرۇشلۇق سۈرەتلەر ئىچىدىكى (1)، (2)، (3) نومۇرلۇق

① مۇھەممەتجان ھاپىز: «سۈيدۇڭ ئوت ئېلېكتىر ئىستانسىسى»، بۇ ماقالە «ئىلى تارىخ ماتېرىياللىرى»نىڭ 7 ـ سانىغا كىرگۈزۈلگەن. بۇ سان 1993 ـ يىلى بېسىپ تارقىتىلغان.

سۈرەتلەر غەيرى باتۇرنىڭ نەق ئۆزىنىڭ سۈرىتى. (4) نومۇرلۇق سۈرەت يۇقىرىدا مۇلاھىزە قىلىنىۋاتقان كوللېكتىپ سۈرەتتىن ئايرىپ ئېلىنغان سۈرەت. كەسىپ ئەھلى بولمىغان ئادەتتىكى ئا-دەملەرمۇ بىر قاراپلا بۇ كىشىنىڭ چىراي - تۇرقىنىڭ غەيرى با-تۇردىن ئالاھىدە پەرقلىنىدىغانلىقىنى بىلەلەيدۇ.

غەيرى باتۇرنىڭ ھاياتى رىۋايەت تۈسىگە باي ھايات. ئۇنىڭ ئاز ئۇچرايدىغان ئاجايىپ خاراكتېرى «ئانا يۇرت» رومانىدا بەك روشەن يارىتىلغان. دېمەك، ئۇنىڭ غايىۋى ئوبرازى ھەممىمىزگە دېگۈدەك تونۇش. ئۇنىڭ قىسقىچە ئۆمۈر بايانى تۇغرۇلۇق بىز باشلانغۇچ مەكتەپ 5 - يىللىقلار ئۇچۇن 2 - قىسىم «تىل - ئەدەبىيات» دەرسلىكىگە ئاساسەن تۈزۈلگەن «ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئوقۇتۇش قوللانمىسى»دىكى مەلۇماتتىن ئومۇمىي بىلىمگە ئېرىشەلەيمىز. بۇ «قوللانما»دا مۇنداق يېزىلغان:

غەيرى باتۇر 1901 - يىلى غۇلجا ناھىيە قاش يېزىسىنىڭ تۇر-دىيۈزى مەھەللىسىدە تۇغۇلغان. بالىلىق چاغلىرىدا پادا باققان، يەر تېرىغان. زالىملارغا بوي بەرمەيدىغان مىجەز - خاراكتېرگە ئىگە ھەم ئەركىن تۇرمۇش كەچۈرۈشكە ئادەتلەنگەن بولغاچقا، 18 يېشىدىن باشلاپ تەكرار - تەكرار غۇلجا، شىخۇ، ئۈرۈمچى تۇرمىلىرىگە سولانغان. بىرنەچچە قېتىم تۇرمىدىن قاچقان. ئا-خىرقى قېتىم، يەنى 1944 - يىلى 4 - ئايدا ئۈرۈمچى تۇرمىسى-دىن قېچىپ، غۇلجا تاغلىرىغا ماكانلاشقان. شۇ كۈنلەردە نىلقا ئۇلاستايدا گومىنداڭ ئارمىيەسى بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان تاتار باتۇرى پاتىخ، قازاق باتۇرى ئەكبەر يېتەكچىلىكىدىكى پارتىزانلار-غا قوشۇلغان ھەمدە «پاتىخ باتۇر ئەترىتى»، «ئەكبەر باتۇر ئەترى-تى» بىلەن بىرلىكتە «غەيرى باتۇر ئەترىتى»دىكى 200 دىن ئارتۇق ئەزىمەتنى باشلاپ، ئۇچ تەرەپتىن نىلقىغا ھۇجۇم قىلىپ، نىلقىنى ئازاد قىلغان.

غەيرى باتۇر شۇنىڭدىن كېيىن غۇلجىنى ئازاد قىلىش ئۇرۇ-

غەنى باتۇرنىڭ قەبرىسى ۋە ھەيكىلى

شىدا، سۈيدۈك ۋە كەڭسايدىكى ئۇرۇشلاردا باتۇرلۇق كۆرسەتىپ نامى چىققان. ئۇنىڭ قەھرىمانلىق بىلەن قىلغان جەڭ ھاياتىغا كىشىلەر رىۋايەت تۇسىنى قوشۇپ ھېكايە قىلىشقان. ئۇ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابچىلىرى ئارىسىدىكى نوپۇزلۇق شەخسكە ئايلانغان. غەنى باتۇر بورتالانىڭ ئارىشاڭ دېگەن يېرىدىكى ئۇرۇشتا ئېغىر يارىلىنىپ ئالمۇتادا داۋالىنىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، پول-كوۋنىك ئۇنۋانى بىلەن ھەربىي سوت باشلىقى بولغان. 1946 ـ يىلى غەنى باتۇر بىلەن پاتىخ باتۇرغا ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى «خەلق قەھرىمانى» دېگەن شەرەپلىك نامنى بەرگەن. 1949 ـ يىل-لى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۆلكىلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭەش يىغىنىغا قاتناشقان. كېيىن سەپدە-شى پاتىخ باتۇر بىلەن بىللە لەنجۇدا 1953 ـ يىلىغچە دەم ئال-غان. 1953 ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرى ئۇرۇمچىگە قايتىپ كېلىپ

شىنجاڭ ئۇلكىلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئەزاسى بولغان. 1954 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا غۇلجىغا قايتىپ كەتكەن. 1956 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا پاتىخ باتۇر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كەتكەن. 1981 ـ يىلى ئالمۇ-تادا ۋاپات بولغان①. قازاقىستاندىكى يەتتەسۇ ئۇيغۇرلىرى بۇ قەھرىمان ئوغلانىنىڭ جەسىتىنى ئالمۇتادىن غۇلجىغا تۇتىشىدىغان «غۇلجا يولى»نىڭ بويىغا دەپنە قىلىپ، قەبرىسى ئۈستىگە ئۇنىڭ يېرىم گەۋدىلىك ھەيكىلىنى غۇلجىغا قارىتىپ قاتۇرغان. قازا-قىستان ئۇيغۇر يازغۇچىلىرى يەنە «غېنى باتۇر» دېگەن نامىدا رو-مانلارنى يېزىپ نەشر قىلغان.

ئانا دىيارىمىزدىمۇ غېنى باتۇرغا بېغىشلانغان ئەدەبىي ئەسەر-لەر خېلى بار. خەلق ئارىسىدا غېنى باتۇرغا بېغىشلاپ توقۇلغان «غېنى باتۇر ھەققىدە قوشاقلار» دېگەن نامىدا ئونلىغان قوشاقلار بار. يازغۇچى زوردۇن سابىرنىڭ كاتتا رومانى «ئانا يۇرت» تىمۇ غېنى باتۇرنىڭ ئوبرازى ئالاھىدە ماھارەت بىلەن يارىتىلغان. ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلەرنىڭ قەلبىدە بۇ ئوبراز ئونتۇلماس تەسىرات قالدۇرغان. بالىلار شائىرى زامانىدىن پاكىزاتىنىڭ غېنى باتۇرنىڭ ئوبرازىنى بالىلارنىڭ قەلبىگە سىڭدۈرۈش مەقسىتىدە يېزىلغان شېئىرلىرىمۇ بار. غېنى باتۇر ھەققىدە يېزىلغان يەنە كۆپلىگەن ئەسلىمىلەرمۇ بار.

قىسقىسى، خەلق قەھرىمانى غېنى باتۇر 80 يىل ئۆمۈر كۆرۈپ ئالەمدىن ئۆتكەن. يېشى 75 تىن ئاشقان چاغدا چۈشكەن سۈرەتىمۇ ئونىڭ قېرى شىرىدەك مەغرۇر قىياپىتى، ئەزىمەتلەرگە خاس

① غېنى باتۇرنىڭ ۋاپات بولغان يىلى ماتېرىياللاردا ئىككى خىل ئېلىنىپ كې-لىنىۋاتىدۇ. «جەننەت ماكان ــ ئىلى» دېگەن كىتاب بىلەن شېرىپ خۇشتار تۇزگەن «شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئۆتكەن شەخسلەر» دېگەن كىتابتا 1978 ـ يىلى قازا قىلغان، دەپ يېزىلغان. غېنى باتۇرنىڭ قەبرە تېشىدا ھەم ئالمۇتادا نەشر قىلىنغان «20 ـ ئەسىر نامايەندىلىرى» دېگەن كىتابتا 1981 ـ يىلى قازا قىلغان، دەپ يېزىلغان. مەن كېيىنكى مەنبەلەرنى ئاساس قىلدىم.

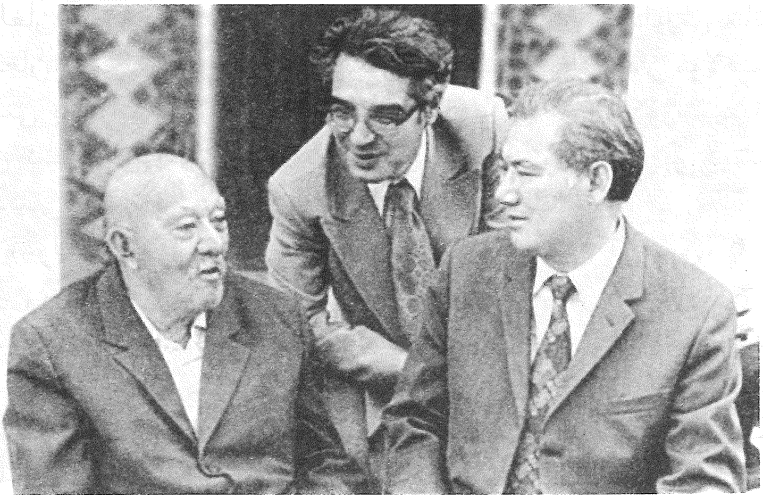

سۈس كۈلكىسى، ئۆزىگە ئىشىنىدىغان مەردانە روھىي ھالىتى نامايان بولۇپ تۇرىدۇ.

بۇ سۈرەتتىكى غېنى باتۇرغا چوڭقۇر ھۆرمەت بىلەن تىكىلىپ پاراڭ سېلىۋاتقان زىيالىي سۈپەت ئىككىيلەنىڭ بىرى، يەنى ئۇنىڭ تەرەپتىكى ئادەم قازاقىستان ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىن چىققان سىياسىي ئەرباب، موسكۋانىڭ ئىشەنچلىك ئادىمى تۇرسۇن رەھىموف. ئارقا تەرەپتە ئېڭىشىپ تۇرغان كىشى مەشھۇر تىل ـ ئەدەبىيات پەنلىرى ئالىمى مۇرات ھەمرايېۋ (1936 ~ 1983).

دېمەك، غازى ئەھمەد ئەپەندىنىڭ كىتابىدىكى ۋە قورغاستىن ئەۋەتىلگەن ئوخشاش تارىخىي سۈرەتتىكى كىشىلەرنىڭ نامى ئاتاپ كۆرسىتىلگەندە، ئەمەس ئادەم «غېنى باتۇر» دەپ، خاتا تونۇپ قېلىنغان. ئەمەس ئادەمنى بويىنىڭ ئېگىزلىكىگە قاراپلا غېنى باتۇر دەپ بېكىتىش كىشىنى ئويلاندۇرىدىغان بىر مەسىلە.

قورغاستىن ئەۋەتىلگەن خەتتە، بۇ تارىخىي سۈرەتتىكى كىشىلەرنىڭ بىر قىسمى توغرا، بىر قىسمى خاتا كۆرسىتىلگەن. بۇ لۇپمۇ غازى ئەھمەد ئەپەندىنىڭ كىتابىدا قەشقەردىن بارغان تۆت ئۆلىما سۈپىتىدە كۆرسىتىلگەن تۆتەيلەنىڭ ئۇچى باشقا ئىسىمدا

ئاتالغان. مەن كىمنىڭ توغرا، كىمنىڭ خاتا، كىم كىملەرنى خاتا ئاتىغان، كىم توغرا ئاتىغان، دېگەن مەسىلىگە ئالاقىدار مۇلاھىزەمنى باشلاشتىن ئاۋۋال قورغاستىن كەلگەن خەتتە كۆرسىتىلگەن ئىسىملارنى ئۆز پېتى نەقىل كەلتۈرۈپ ئۆتىمەن. بۇ خەتتە ئالدىنقى رەتتە ئولتۇرغان 14 كىشى مۇنداق ئاتالغان:

«سولدىن ئوڭغا، 5 ـ كىشى رەئىس ئەخمەتجان قاسىمى، 6 ـ كىشى رەھىمجان سابىرھاجى، 7 ـ كىشى سەيپىدىن ئەزىزى، 8 ـ كىشى ئابدۇكېرىم ئابباسوف، 9 ـ كىشى غېنى مۇھەممەدباقى (غېنى باتۇر)، 10 ـ كىشى مامۇت مەخسۇم، 11 ـ كىشى سولخاي ھاجىم، 12 ـ كىشى شاياخۇن ھاكىم، 13 ـ كىشى مەۋلانوف (تاتار)، 14 ـ كىشى ياسىن خۇدابەردى، 4 ـ كىشى ھەسەن قازى ھاجىم، 3 ـ كىشى نائېنىق، 2 ـ كىشى ناسىراخۇن مەخسۇم، 1 ـ كىشى ئابلا مەخسۇم.»

كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، خەتتە غازى ئەھمەد ئەپەندىنىڭ كىتابىدا «ئەھمەد قازى ئاخۇنۇم» دەپ بېكىتىلگەن 3 ـ كىشى قورغاستىن ئەۋەتىلگەن خەتتە «نائېنىق» دەپ بوش قالدۇرۇلغان. ئەمەلىيەتتە غازى ئەھمەد ئەپەندىنىڭ كىتابىدا ئەھمەد قازى ئاخۇنۇم، يەنى دادام دەپ ئىزاھلانغان 3 ـ كىشى بىلەن يۇسۇپ قارىي ھاجىم دەپ ئىزاھلانغان 4 ـ كىشىنى بىز شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى تارىخىنى يېزىش ـ تەھرىرلەش كومىتېتى تەرىپىدىن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ 50 يىللىقىغا بېغىشلاپ، 1994 ـ يىلى توزۇلگەن «شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» ناملىق سۆرەتلىك كىتابنىڭ 65 ـ بېتىگە بېرىلگەن 111 ـ سۆرەتتىنمۇ ئۇچرىتىمىز.

بۇ سۆرەتتىكى 1 ـ رەت ئوڭ تەرەپتىن 1 ـ كىشى رەھىمجان سابىرھاجى، 2 ـ كىشى يۇسۇپ قارىي ھاجىم، 4 ـ كىشى، يەنى ئاق رەڭلىك تون كىيگەن كىشى ئەھمەد قازى ئاخۇنۇم، 5 ـ كىشى ئەخمەتجان قاسىمى ئىدى. يۇسۇپ قارىي ھاجىمنىڭ ئارقىسىدا، يەنى ئوڭ قولى تەرەپتە تۇرغان كىشى سەيپىدىن ئەزىزى

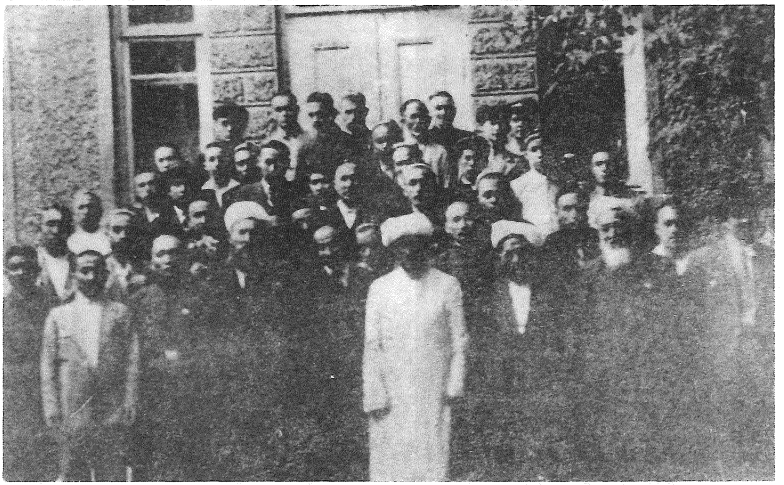

ئىدى. تۇزگۈچىلەر كىتابقا كىرگۈزۈلگەن بۇ سۈرەتنىڭ ئۈرۈمچىدە ياكى غۇلجىدا تارتىلغانلىقىنى ئەسكەرتمىگەن بولسىمۇ، لېكىن «1947 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئۆلكىلىك مەسلىھەت كېڭىشى ئېچىلمىغانلىقتىن، يەتتە ۋىلايەتنىڭ قىسمەن ئۆلكىلىك مەسلىھەت كېڭىشى ئەزالىرى غۇلجىغا يېتىپ كەلدى» دەپ چۈشەندۈرۈش بېرىلگەن. بۇ سۈرەتتىمۇ ئوخشاشلا يۈسۈپ قارىي ھاجىم بىلەن ئەھمەد قازى ئاخۇنۇم ھۆرمەتلىك مېھمانلار سۈپىتىدە ئالدىنقى رەتتە تۇرغان.

غازى ئەھمەد ئەپەندى ئۆز كىتابىغا كىرگۈزگەن تارىخىي سۈرەتتىكى سولدىن بىرىنچى كىشىنى ئوسمان داموللام، ئىككىنچى كىشىنى، يەنى ئاق تونلۇق كىشىنى ئابدۇرېشىت ئەلەم دەپ ئىزاھلىغان. قورغاستىن ئەۋەتىلگەن رەسمىدە سول تەرەپتىكى بىرىنچى كىشى ئابلا مەخسۇم دەپ كۆرسىتىلگەن. ھەيران قالدىغان ئىش شۇكى، ئىككى رەسمىدىكى ئىككى ئادەم بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدۇ. غازى ئەھمەد ئەپەندىنىڭ كىتابىدىكى بىرىنچى ئادەم ياشانغان، مۇكچەيگەن، ئورۇق ئادەم بولسا، قورغاستىن ئەۋەتىلگەن رەسمىدىكى بىرىنچى ئادەم ياش، قاۋۇل، يۈز كېپتى كەڭ ئادەمدۇر.

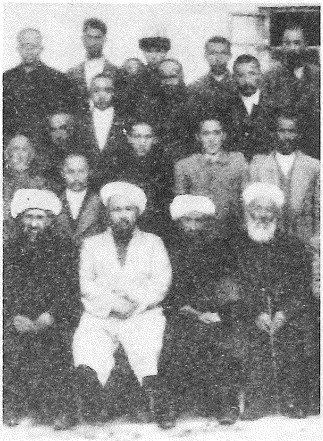

غازى ئەپەندىنىڭ كىتابىدىكى سۈرەتنىڭ پارچىسى

قورغاستىن ئەۋەتىلگەن سۈرەتنىڭ پارچىسى

بۇ ئىككى سۈرەتكە تازا دىققەت قىلساق سول تەرەپتىكى بىرىنچى كىشىنىڭ ئارقىسىدىكى ئادەملەر ئىچىدە بىر ئادەمنىڭ سۈرىتىنىڭ بىر سۈرەتتە بار، بىردە يوقلۇقىنى بايقايمىز. مەن سۈرەت مۇتەخەسسىسى بولمىغانلىقىم ئۈچۈن، بۇنىڭ قانداق ئىش ئىكەنلىكىنى كەسپىي تىل بىلەن چۈشەندۈرۈپ بېرىشكە ئامالسىز. ئەمما، بۇ ئوخشاش ئىككى سۈرەتنىڭ بىردە مەسىلە بارلىقى ئېنىق. بۇ مەسىلە، كىم تەرىپىدىن، نېمە ئۈچۈن سادىر قىلىنىدى؟ ئەقلىم يەتمىدى.

سۈرەتتىكى بېشىغا سەللە ئورىغان، ئاق تونلۇق ياش كىشىگە كەلسەك، بۇ كىشى غازى ئەھمەد ئەپەندىنىڭ كىتابىدا ئابدۇرېشىت ئەلەم دەپ كۆرسىتىلگەن. قورغاستىن كەلگەن خەتتە «ناسىراخۇن مەخسۇم» دەپ كۆرسىتىلگەن. مەن بۇ كىشىنىڭ پورترېتىنى يەنە «شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» ناملىق سۈرەتلەر توپلىمىنىڭ 83 ـ بېتىدىكى 80 چە كىشى بىللە چۈشكەن كوللېكتىپ سۈرەتتە ئاق تونلۇق ھالەتتە ئۇچراتتىم. بۇ سۈرەتكە «1948 ـ يىلى

8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، شىنجاڭ تىنچلىقىنى قوغداش خەلقچىل ئىتتىپاقى قۇرۇلدى. سۈرەتتە ئىتتىپاقنىڭ قۇرۇلۇش يىغىنىغا قاتناشقان ۋەكىللەر» دەپ چۈشەندۈرۈش بېرىلگەن. يۇقىرىقى كىتابنىڭ 88 ـ بېتىگە بېرىلگەن، 100 چە كىشى بىللە چۈشكەن سۈرەتتە بۇ كىشىنى يەنە قارا تون كىيگەن ھالەتتە ئۇچراتتىم. بۇ سۈرەتكە «1948 ـ يىلى، شىنجاڭ تىنچلىقىنى قوغداش خەلقچىل ئىتتىپاقىنىڭ رەھبەرلىرى ئۈچ ۋىلايەتتىكى زىيالىيلار بىلەن غۇلجىدىكى باباشوق باغچىسىدا» دەپ چۈشەندۈرۈش يېزىلغان. كىشىنى ئويلاندۇرىدىغان يېرى شۇكى، بىز مەخسۇس مۇلاھىزە يۈرگۈزۈۋاتقان تارىخىي سۈرەتتىكى «قەشقەر ۋەكىللىرى» سۈپىتىدە كۆرسىتىلگەن تۆت ئۆلىمانىڭ باشقا ئۈچى، «شىنجاڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» دېگەن كىتابتىكى يۇقىرىقى كوللېكتىپ سۈرەتلەردە كۆزگە چېلىقمايدۇ. شۇڭا، بۇ ئاق تونلۇق كىشى زادى ئابدۇرېشىت ئەلەمۇ ياكى ناسراخۇن مەخسۇمۇ؟ بۇنى كېسىپ بىرنېمە دېيىشكە ئامالسىزمەن.

غازى ئەھمەد ئەپەندىنىڭ كىتابىدا ئىسھاقبېك مونونوف دەپ كۆرسىتىلگەن 6 ـ كىشى، قورغاستىن ئەۋەتىلگەن خەتتە رەھىمجان سابىرھاجى دەپ ئىزاھلانغان. مەن ئاپتورنىڭ «ھاياتىمدىكى ئۆچمەس سۈرەتلەر» ناملىق كىتابىنى كۆرگەن چېغىمدىلا، بۇ كىشىنىڭ ئىسھاقبېك مونونوف ئەمەس، بەلكى رەھىمجان سابىرھاجى ئىكەنلىكىنى بىلگەنىدىم. چۈنكى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ئالاقىدار تارىخىي سۈرەتلەر ئىچىدە بۇ ئىككىيلەننىڭ سۈرىتى كۆپ ئۇچرايدىغان بولغاچقا، تونۇماق تەس ئەمەس ئىدى. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدىكى بۇ مۇھىم ئىككى ئەربابنىڭ بىرى تېپىك ئۇيغۇر چىراي بولسا، بىرى تېپىك قىرغىز چىراي ئىدى. ئۇلارنىڭ بۇرۇتىنىڭ شەكلىمۇ پەقەتلا ئوخشاشمايتتى. بىز بۇ ئىككى مەشھۇر ئەربابنىڭ سۈرىتىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرسەكلا پەرقىنى بايقىۋالالايمىز.

ئىسھاقبېك مونونوف

رەھىمجان سابىرھاجى

قورغاستىن ئەۋەتىلگەن خەتتە نامى تىلغا ئېلىنغان، مىللىي ئارمىيەنىڭ فورمىسىنى كىيگەن بىر ئوفىتسېر مېنى ئەڭ قىزىقتۇرغان كىشى دەپ ئېيتىمەن. ئۇ بولسىمۇ، «13 ـ كىشى مەۋلانوف (تاتار)» دەپ چۈشەندۈرۈلگەن ئادەمدۇر. غازى ئەھمەد ئەپەندىنىڭ كىتابىدا بۇ كىشى «رەشىت بابا (ئۆزبېك)» دەپ چۈشەندۈرۈلگەن. مەن بۇ تارىخىي سۈرەتتىكى كىشىنىڭ زادى كىملىكىنى ئېنىق بىلمىسەممۇ، ئەمما 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ ۋە 40 ـ يىللىرىدىكى تارىخىي ھادىسىلەرگە ئالاقىدار بايانلاردا «مەۋلانوف» نامى بىلەن كۆپ چېلىقىدىغان رەزىل جاسۇسنى خېلىلا پىششىق بىلىمەن.

مەۋلانوف توغرۇلۇق مەن 1997 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «مەمتىلى ئەپەندى» ناملىق كىتابىمدا، ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلەرگە تۇنجى قېتىم ئۇچۇر بەرگەنىدىم. «مەمتىلى ئەپەندى» نەشر قىلىنىپ ئارىدىن 15 يىل ئۆتكەن بۈگۈنكى كۈندە، مەن پولكوۋنىك سوپاخۇن سۈۋۈروفنىڭ «مەن كەچكەن كېچىكلەر» ناملىق كىتابى، سەي جىنسۇڭ يازغان «شېڭ شىسەي» ناملىق كىتاب ۋە «باغداش» تو-

ردا ئېلان قىلىنغان «سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇيغۇرلارغا قارىتىلغان ئاپتونومىيە سىياسىتى تاكتىكىسى» ۋە «مەن كەچكەن كېچىكىلەر،دىكى سوۋېت جاسۇسلىرى» دېگەن ماقالىلەردىن قىممەتلىك ئۇچۇرلارغا ئېرىشىپ، ئۇيغۇر خەلقى ئالدىدا قانلىق جىنايەت سادىر قىلغان بۇ جاسۇسنىڭ ھاياتى توغرۇلۇق تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ مەلۇماتقا ئېرىشتىم.

رازاق مەۋلانوف ئەسلىي ئوشلۇق قىرغىز بولۇپ، قىرغىزىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ك گ ب سى تەرىپىدىن مەخسۇس تەربىيەلەنگەن. ئۇ شىنجاڭغا تۇنجى قېتىم 1934 ـ يىلى قەدەم باسقان. شۇ يىلى قەشقەردە ئاتالمىش «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» يوق قىلىنغان، خوجانىياز ھاجى ئۆلكىگە مۇئاۋىن رەئىس بولۇش تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەلگەن، مەھمۇت مۇھىتى 6 ـ دېۋىزىيەنىڭ باشلىقى بولغان، ما جۇڭيىڭ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كەتكەن، ما خۇسەن خوتەنگە بېرىۋېلىپ، ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرۈشكە باشلىغان بولۇپ، قەشقەر ۋەزىيىتى نىسپىي مۇقىم ھالەتكە كىرگەن. ئەمما، ئىستالىن ھۆكۈمىتى پەرغانىدىن قەشقەرگە قېچىپ كەلگەن باسمىچىلارنىڭ قالدۇقلىرىنى تازىلاش، ئۆزىنىڭ قەشقەردىكى ھەربىي مەۋجۇتلۇقىغا كاپالەتلىك قىلىش ھەم قەشقەردىكى مىللىي غايىگە ئىگە ئۆلىما، زىيالىي ۋە باي ـ سودىگەرلەرنى رازۋېدكا قىلىپ تۇرۇش مەقسىتىدە ربالكو (ربالكىن ئەمەس) قاتارلىق بىر تۈركۈم كىشىلەرنى قەشقەرگە كىرگۈزگەن. مەۋلانوفمۇ شۇ چاغدا قەشقەرگە كېلىپ جايلاشقان. بۇ چاغدا ئۇ 25 ياشلاردىكى ھەربىي ئىدى. قولىدا بىر تۈەن ئەسكەر بار ئىدى. 1937 ـ يىلى مەھمۇد مۇھىتى ھىندىستانغا قاچىقاندىن كېيىن، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى بىلەن ئىستالىننىڭ قەشقەردىكى مۇھىم تارماقلارغا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغان ئادەملىرى قەشقەر تەۋەسىدىكى كۆزگە كۆرۈنگەن، غوللۇق كىشىلەردىن 300

دىن ئارتۇق ئادەمنى قولغا ئالغان. 5 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى كېچىسى قەشقەر شەھىرى ئابدۇنىياز كامال بىلەن ما خۇسەننىڭ بىرلەشمە قوشۇنى تەرىپىدىن قورشۇۋلىنىغاندا قەشقەر ياراغ تۇرمىسىدىكى مەمتىلى ئەپەندى، يۈسۈپ زىيا ئەپەندى، تۇرغۇن بايۇەچچە قاتارلىق 300 دىن ئارتۇق ئوغلانىنى ئۆلتۈرۈپ، كۆيدۈرۈۋېتىشتەك ئېچىنىشلىق پاجىئە يۈز بەرگەن. بۇ پاجىئەگە ئىستالىن ھۆكۈمىتى يىراقتا تۇرۇپ رېژىسسورلۇق قىلغان بولسا، ئۇنتۇلماس بۇ پاجىئەنى قەشقەرگە ئەۋەتىلگەن قەشقەر ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى قادىر ھاجى بىلەن ئالاھىدە ھەربىي خادىم رازاق مەۋلانوف بىر قوللۇق ئىجرا قىلغان.

1937 ـ يىلى 8 ـ، 9 ـ ئايلاردا قەشقەر ۋەزىيىتى تىنچىغان. شېڭ شىسەي قەشقەر، خوتەنلەرنى بىمالال باشقۇرىدىغان بولغان. مەۋلانوف بۇ چاغدا شېڭ شىسەينىڭ شىنجاڭدىكى يەرلىك زىيالىيلار ۋە بايلارنى تۇتۇش، بۇلاش ۋە يوقىتىش ئىشلىرىدا ئاكتىپ ھەمكارلاشقان. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ قانلىق قىلىچىنى قىنىغا سېلىپ ئىستالىن ھۆكۈمىتىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىنى كۈتۈپ قەشقەر، يەكەن ھەم خوتەنلەردە تۇرغان. سوۋېت ئىتتىپاقى 1938 ـ يىلى 1 ـ ئايدا شېڭ شىسەينىڭ تەلىپىگە بىنائەن بىر تۈەن ئەسكەر بىلەن ھاۋا ئارمىيەسىنىڭ بىر ئەترىتىنى قومۇلدا تۇرۇشقا ئەۋەتكەن. قومۇلغا ئەۋەتىلگەن بىر تۈەن قوشۇن دەل مەۋلانوف قەشقەر، خوتەنلەردە ئەگەشتۇرۇپ بىرنەچچە يىل تۇرغان قوشۇن ئىدى. قومۇلغا بارغان بۇ قوشۇننىڭ نامى «رۇسىيە ئاتلىق ئەسكەرلەر 8 ـ تۈەنى» ئىدى. كوماندىرى گېنېرال مايور ئۇشىنسكىي ئىدى. ئەسكەرلەرنىڭ شەپكىسىدىكى كاكار بىلەن كېيىملىرى ئۆلكە قوشۇننىڭكى بىلەن ئوخشاش ئىدى. ياقىسىدا بەلگە بار، پاگونى يوق ئىدى. ئەسكەرلىرىنىڭ كۆپى قىرغىز، ئۆزبېك، تاجىك ئىدى. كىشىلەر ئۇلارنى «قىزىل 8 ـ تۈەن» دەپ ئاتىشاتتى. بۇلار تۈەن دەپ ئاتالغىنى بىلەن ئەسكىرىي كۈچ جەـ

ھەتتە كۈچەيتىلگەن بىر لۈي بىلەن ئوخشاش ئىدى. بۇ تۈەننىڭ ئىشلىرىغا مەۋلانوف يېتەكچىلىك قىلاتتى. 1942 ـ يىلى ئىستالىن ھۆكۈمىتى بىلەن شېكى شىسەي ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئۇزۇل ـ كېسىل بۇزۇلغاندىن كېيىن مەۋلانوف سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتىپ قىرغىزستانىنىڭ ئىسسىقكۆل بويىدا «باتۇر» دېگەن نامدا قۇرۇلغان مەخپىي قوراللىق ئەترەتكە تەلىم ـ تەربىيە بەرگەن. 1944 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابچىلىرى غۇلجىنى ئازاد قىلىپ «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» دېگەن نامدا ھۆكۈمەت قۇرغان. تۆت كۈندىن كېيىن ئىسھاقبېك مونونوف سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىلىق بىر قىسىم رۇس، تاتار، قىرغىز، ئۆزبېك، قازاق ئوفىتسېر ـ ئەسكەرلىرنى ئېلىپ غۇلجىغا يېتىپ كەلگەن. شۇ چاغدا مەۋلانوف مۇ بىللە كەلگەن. چۈنكى ئىسھاقبېك بىلەن مەۋلانوف 1934 ـ يىلدىن 1938 ـ يىلىغىچە قەشقەر، يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلاردا بىللە ئىشلىگەن. ئىسسىقكۆل بويىدا قۇرۇلغان مەخپىي قوراللىق گۇرۇپپىغمۇ بۇ ئىككىيلەن تەلىم ـ تەربىيە بەرگەن. مەۋلانوف غۇلجىغا كەلگەندىن كېيىن جىڭ بىلەن شىخۇنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىغا قاتنىشىپ يېنىك يارلانغان ھەم ئۇزاق ئۆتمەي ساقايغان. 1945 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئىسھاقبېك مونونوف ئاتلىق 1 ـ بىرىگادىنى بىر قوللۇق قۇرۇپ چىققان. بۇ بىرىگادىغا قاراشلىق 1 ـ ئاتلىق پولك (تېكەس ئاتلىق پولكى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) 11 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى مۇزداۋانغا يېقىن خانيايلاققا كېلىپ، پولكوۋنىك سوپاخۇن سۇۋۇروفنىڭ قىسمى ساقلاۋاتقان مۇزداۋان ئېغىزىنى ساقلاش ۋەزىپىسىنى ئۆتكۈزۈۋالغان. شۇنىڭ بىلەن جەنۇب بىلەن شىمالنى تۇتاشتۇرىدىغان بىردىنبىر مۇھىم ئېغىز مەۋلانوفنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكەن. ئۇ بۇ جايدا خېلى ئۇزاق تۇرغان. ئۇ ئۆز نامىدىن تىكلىگەن ئابىدە تاش ھېلىمۇ شوتا جىلغىسىدا بار. يەرلىك كىشىلەر بۇ تاشنى «مەۋلان تاش» دەپ ئاتىشىدۇ.

1945 ـ يىلى 10 ـ ئايدىن باشلاپ ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ۋەكىلى تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزگەن. ئۇزاقتا سوزۇلغان سۆھبەت نەتىجىسىدە «11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمى» ئىمزالىنىپ، 1946 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى شىنجاڭ بىرلەشمە ھۆكۈمىتى رەسمىي قۇرۇلغان. ئۇزاق ئۆتمەي سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن كومانىدىر ۋە مەمۇرىي مەسلىھەتچىلەر بىرنەچچە كۈن ئىچىدىلا مەملىكىتىگە قايتقان. ئەمما، مەۋلانوف قايتمىغان.① ئۇنىڭ ئۆز ۋەتىنىگە قاچان قايتقانلىقى ئېنىق ئەمەس، ئەمما، «سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇيغۇرلارغا قارىتان ئاپتونومىيە سىياسىتى تاكتىكىسى» دېگەن ماقالىدە ئۇنىڭ كېيىن قىرغىزىستانىنىڭ ئوش شەھىرىدە ئولتۇراقلاشقانلىقى، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئوش شەھىرىدىكى بىر مەسچىتكە ئىمام بولۇپ، تۇيۇقسىز قوزغالغان يۈرەك كېسىلى بىلەن 1980 ـ يىللاردا ئۆلگەنلىكى بايان قىلىنغان. ئېيتىلىشىچە، ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئەڭ كۆپ ئىزدەشكەن ئادىمى 1937 ـ يىلىدىن 1950 ـ يىلىغىچە شىنجاڭدا جاسۇسلۇق قىلغان، باشقىرىت مىللىتىدىن بولغان ئەلى ئەپەندى (ئۆز ئىسمى: غابىت مۇزىپوف) ئىسىملىك كونا جاسۇس ئىكەن.

بىز مۇلاھىزە قىلىۋاتقان تارىخىي سۈرەتتىكى شاياخۇن ھاكىم (ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا سۈيدۈڭگە ھاكىم بولغاچقا شۇنداق ئاتىلىدۇ) بىلەن ياسىن خۇدابەردىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئولتۇرغان ئوفىتسېر راستتىنلا قىرغىز جاسۇس مەۋلانوف مۇ ياكى غازى ئەھمەد ئەپەندىنىڭ كىتابىدا كۆرسىتىلگەندەك ئۆزبېك رەشىت باباموۋ ۋەياكى باشقا بىرىمۇ؟ مېنىڭچە، مەۋلانوف ئەمەس!

مەن بۇ ئوفىتسېرنىڭ مەۋلانوف ئەمەسلىكىنى ئىككى جەھەتتىن ئىسپاتلىيالايمەن. بىرىنچى، مەۋلانوفنىڭ ئۇچ ۋىلايەت مىلـ

① سوپاخۇن سۈۋۈروف: «مەن كەچكەن كېچىكىلەر»، مىللەتلەر نەشرىياتى 2010 ـ يىلى نەشرى، 481 ـ بەت.

ئوڭدىن سولغا: ياسىن خۇدابەردى، «مەۋلانوف»، شاياخۇن ھاكىم

لمي ئارمىيەسىدىكى ھەربىي ئۇنۋانى پولكوۋنىك ئىدى. ئۇ- نىڭ ھەربىي ئۇنۋانىنىڭ پول- كوۋنىك ئىكەنلىكىنى سوپا- خۇن سۇۋۇروف ۋە توختى ئىبراھىملارنىڭ كىتابلىرى- دىكى بايانلاردىنمۇ ئېنىق كۆ- رۈۋالالايمىز. سۇرەتتىكى بۇ ئوفىتسېرنىڭ پاگونىدىكى بەلگىدىن قارىغاندا، ئۇ مايور ئىكەن. مەۋلانوف 1945 - يى- لىلا پولكوۋنىك ئۇنۋانىغا ئې- رىشكەن. بۇ تارىخىي سۇرەت 1948 - يىلى كۆزدە تارتىل- غان. مايورلۇق ئۇنۋانى پولكوۋنىكلىق ئۇنۋانىدىن ئىككى دەرىجە تۆۋەن ھەربىي ئۇنۋان. 1945 - يىلى 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى مىللىي ئارمىيە رەسمىي قۇرۇلغاندا تەسىس قىلىنغان ھەربىي ئۇنۋان قۇرۇلۇشى بويىچە ھەربىي ئۇنۋانلارنىڭ دەرىجىلىرى پا- گونغا تاقالغان توغرا بالداق ۋە يۇلتۇز سانىغا قاراپ ئايرىلغان. ئادەتتە پولكوۋنىكلارنىڭ پاگوندا قوش بالداق، ئۇچ يۇلتۇز بولىدۇ.

پولكوۋنىكنىڭ پاگونى

پودپولكوۋنىكنىڭ پاگونى

پولكوۋنىكتىن بىر دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغان پودپولكوۋنىكنىڭ

پاگونىدا ئىككى بالداق، ئىككى يۇلتۇز بولىدۇ. مايورنىڭ پاگونىدا بولسا ئىككى بالداق بىر يۇلتۇز بولىدۇ. بارلىق ھەربىي پاگونلار-نىڭ باش تەرىپىدە ئاي - يۇلتۇز شەكلى چۈشۈرۈلگەن مېتال تۇگمە بولىدۇ.

شاياخۇن ھاكىم بىلەن ياسىن خۇدابەردىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئولتۇرغان بۇ ئوفىتسېرنى مەۋلانوف ئەمەس، دېيىشمەدىكى ئىككىنچى سەۋەب شۇكى، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى قوزغالغاندىن تارتىپ، ھۆكۈمەت ۋە مىللىي ئارمىيە قۇرۇش، بىتىم ئىمزالاش ئىشلىرى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي مەسلىھەتچىلىرى ۋە ئوفىتسېرلىرىنىڭ ياردىمى ھەم كونترولللۇقىدا بولغان. گو-مىنداڭ ھاكىمىيىتىنى ھىمايە قىلىدىغان ئامېرىكا ۋە ئەنگلىيە قاتارلىق كۈچلۈك دۆلەتلەر ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردەم قىلىۋاتقانلىقىدىن گۇمانلانسىمۇ، پاكىت تا-پالمىغاچقا، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنى خەلقئارا جامائەتچىلىك ئالدىدا ئەيىبلىيەلمىگەن. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى گۇمانلىنىۋاتقان دۆلەتلەر ئالدىدا دىپلوماتىيە جەھەتتە پاسسىپ ئەھۋالغا چۈشۈپ قالماسلىق ئۈچۈن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا، مەسلىھەتچىلىككە ۋە جاسۇسلۇققا بارغان ھەربىي، كادىر ۋە رازۋېدكىچىلىرىنى ھەرقانداق ئورۇندا سۆرەتكە چۈشمەسلىك توغرۇلۇق قاتتىق بەلگىلىمە چىقىرىپ ئاگاھلاندۇر-غان. شۇڭا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر تارىخىي سۆرەتلەردە بىز سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھەربىي ۋە مۇلكىي ئادەملىرى-نى ئۇچرىتالمايمىز. شىنجاڭدا ئون يىللاپ مەخپىي خىزمەت ئۆ-تىگەن پولكوۋنىك دەرىجىلىك داڭلىق ھەربىي جاسۇسلار ھېسابـ-لىنىدىغان زاكىر تۆرە (پېتىر ئىۋانوۋىچ ساۋېن)، ئەلى ئەپەندى (غابىت مۇزىپوف)، ئىسكەندەر ئەپەندى (ئىۋان ئىۋانوۋىچ ئىۋا-نوف) قاتارلىقلارنىڭ سۆرىتىنى بىرەر جايدىمۇ چىلىقتۇرالمايمىز. مۇشۇنداق ئەھۋالدا بىر ئۆمۈر موسكۋانىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە

ئىشلىگەن ھېيلىگەر جاسۇس مەۋلانوفنىڭ سۆيدۈكده ئولتۇراق-لىشىپ قالغان ئاتوش ئازاقلىق شاياخۇن ھاكىم (1896 ~ 1980) بىلەن ياسىن خۇدابەردى (1917 ~ 1990) ئاكا - ئۇ-كىلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئولتۇروپ، خاتىرجەم سۆرەتكە چۈشۈشىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ.

يۇقىرىقى پاكىت ۋە سەۋەبكە ئاساسەن قورغاستىن ئەۋەتىلگەن خەتته «مەۋلانوف (تاتار)» دەپ كۆرسىتىلگەن ئادەمنى «مەۋلانوف ئەمەس» دەپ قارايمەن. ئۇنداقتا، بۇ ئوفىتسېر «ئۆزبېك رەشىت بابا»مۇ؟ مېنىڭ رەشىت بابا دېگەن ئوفىتسېر ھەققىده ھېچقانداق مەلۇماتىم بولمىغاچقا شۇ ياكى ئەمەس دېيەلمەيمەن. ئەمما توختى ئىبراھىمنىڭ «مىللىي ئارمىيەنىڭ جەڭگىۋار مۇساپىسى» دېگەن كىتابىنىڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىده «ئۆزبېكلەردىن يېتىشىپ چىققان كوماندىرلار ۋە سىياسىي رەھبەرلەر» دېگەن ماۋزۇ ئاستىدىكى مەزمۇندا پولكوۋنىك غاپپارخان، نەبىجان يۇسۇپ، نىغمەت ئىنئامجان، پودپولكوۋنىك ئاسىلقان، مايور ئابدۇقادىر، كاپىتان سەيدەخمەتوف تۇرسۇن، ئەمىر قاراۋاي، سەيىد ئەزىم قاتارلىقلارنى بىرمۇبىر تىلغا ئېلىپ كۆرسەتكەن①. بۇلارنىڭ ئارىسىدا «مايور رەشىت بابا» دېگەن ئىسىم يوق. مۇشۇنىڭغا ئاساسەن ئەمەسمىكىن، دەپ ئېيتالايمەن.

ئاخىرىدا نىلقا قازاقلىرىنىڭ ئاقساقىلى ئوبۇلخەيرى تۆرىنىڭ سۆرىتى بىلەن ئەنۋەر مۇساباييېفنىڭ نوپۇزلۇق كىتابلارغا كىرگۈزۈلگەن، 1948 - يىلىدىكى ئىشەنچلىك سۆرىتىنى ئايرىم - ئايرىم كۆرسىتىپ قويۇشۇمدىكى سەۋەب شۇكى، شېرىپ خۇشتار ئەپەندىنىڭ «شىنجاڭ تارىخىدا ئۆتكەن شەخسلەر» ناملىق كىتابىدا «ئوبۇلخەيرى تۆرە» دەپ بېرىلگەن سۆرەتتىكى كىشى گۇماندىلىق. غازى ئەھمەد ئەپەندىنىڭ كىتابىدا «ئوبۇلخەيرى تۆرە (قازاق)» دەپ كۆرسىتىلگەن كىشىمۇ خاتا كۆرسىتىلىپ قالغان.

① توختى ئىبراھىم: «مىللىي ئارمىيەنىڭ جەڭگىۋار مۇساپىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2003 - يىلى نەشرى. 234 -، 235 - بەتلەرگە قارالسۇن.

ئوبۇلخەيرى تۆرە

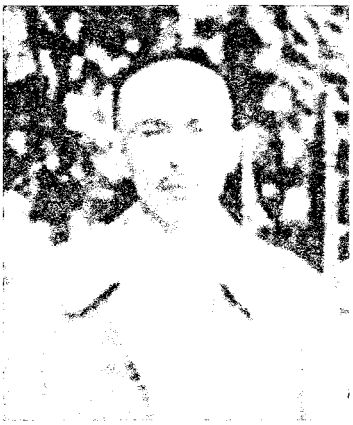

ئەنۋەر مۇسابايېۋ

«ئەنۋەر مۇسابايېۋ» دەپ كۆرسىتىلگەن 10 ـ كىشى شۇبھىسىز. كى، ئەنۋەر مۇسابايېۋ ئەمەس. 20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر تارىخىدىكى مەشھۇر ئۇچ جەمەتنىڭ بىرى بولغان مۇسابايېۋلار جەمەتىگە مەنسۇپ ئەنۋەر مۇسابايېۋ بۇ چاغدا، يەنى 1948 ـ يىلى 32 ياشلىق يىگىت ئىدى. سۈرەتتىكى كىشى ياش جەھەتتىن خېلىلا چوڭ بولغانلىقى ئۈستىگە چىرايىمۇ ئەنۋەر مۇسابايېۋغا يېقىن كەلمەيدۇ. ئەنۋەر مۇسابايېۋ 1944 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى غۇلجىنى ئازاد قىلىش ئۈرۈشىغا قاتناشقان ھەم 11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى قۇرۇلغان ھۆكۈمەتنىڭ مالىيە نازىرى بولغان. 1946 ـ يىلى ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ئىلى ۋىلايىتىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيلىقىغا تەينىلەنگەن. 1947 ـ يىلى 8 ـ ئايدا بىرلەشمە ھۆكۈمەت يىمىرىلگەندىن كېيىن ئۇچ ۋىلايەت تەرەپ ئەنۋەر مۇسابايېۋنى مۇئاۋىن ۋالىيلىقتىن قالدۇرۇپ، ئالتاي ۋىلايىتىگە مۇئاۋىن ۋالىي ھەم مالىيە ۋەكىلى قىلىپ ئەۋەتكەن. 1950 ـ يىلىدىن 1955 ـ يىلىغىچە ئۇ يەنە شىنجاڭ خەلق ھۆكۈمىتى ما-

لىيە نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى بولغان. 1955 ـ يىلى تاشـ كەنتكە كۆچۈپ كەتكەن. 1995 ـ يىلى 79 يېشىدا قازا قىلغان.

دېمەك، ئوبۇلخەيرى تۆرە بىلەن ئەنۋەر مۇسابايېۋ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە باشتىن ـ ئاخىر ھۆكۈمەت ئەمەلدارى بولۇپ ۋەزىپە ئۆتىگەچكە، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ئالاقىدار كوللېكتىپ تارىخىي سۈرەتلەردە ئۇلارنىڭ پورترېتى كۆپ چېلىقىدۇ. بۇ سۈـ رەتلەرنى كۆپ كۆرگەن ئادەم ئۇلارنى دەرھال تونۇۋالىدۇ. شۇڭا، مەن 10 ـ كىشى بىلەن 11 ـ كىشىنى قورغاستىن ئەۋەتىلگەن خەتتە كۆرسىتىلگەندەك «مامۇت ھاجىم» بىلەن «سولخاي ھاجىم» دېگەن كىشى بولسا كېرەك، دەپ قارايمەن.

مېنىڭ تارىخىمىزدىكى ئۇنتۇلماس ئىنقىلاب بولغان ئۇچ ۋىلاـ يەت ئىنقىلابى تارىخىغا ئالاقىدار بۇ بىر پارچە كوللېكتىپ تارىـ خىي سۈرەتنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنغان سىرلار توغرىسىدىكى ئىزدـ ىنىشىم ھازىرچە مۇشۇنچىلىك. بىلگۈچىلەرنىڭ كەم جايلىرىنى تولۇقلىشىنى، خاتالىقلا يول قويغان جايلىرىم بولسا تەنقىدلەپ كۆرسىتىشىنى سەمىمىي ئۈمىد قىلىمەن.

2012 ـ يىلى 12 ـ ئايدا يېزىلدى.

«سالچىلار» رومانى ھەققىدە دەسلەپكى تەنقىد

داڭلىق يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ تۇنجى رومانى «قۇم باسقان شەھەر» نەشر قىلىنىپ 16 يىلدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىككىنچى رومانى «سالچىلار» 2012 ـ يىلى ئوقۇرمەنلەر بىلەن يۈز كۆرۈشتى. يازغۇچىنىڭ تۇنجى رومانى زور شۆھرەت قازانغان بولغاچقا، ئۇ خېلىدىن بېرى ئوقۇرمەنلەرنىڭ دىققەت ۋە ئۈمىد نەزىرىدىكى يازغۇچى بولۇپ كەلگەندى. شۇ سەۋەبتىن ئوقۇرمەنلەر ئۇنىڭ ئىككىنچى رومانىنى كۆرۈشنى تەقەززالىق بىلەن كۈتكەن. مەنمۇ شۇ خىلدىكى تەقەززالىق تۈيغۇسى كۈچلۈك ئوقۇرمەنلەرنىڭ بىرى بولۇش سۈپىتىم بىلەن «سالچىلار» رومانى نەشر قىلىنىش بىلەنلا ئوقۇپ چىقتىم. ئوقۇغاندىن كېيىنكى ئەمەلىي تەسىراتىم سۈپىتىدە قولىمىزدىكى بۇ دەسلەپكى تەنقىدىي ماقالەمنى يېزىپ چىقتىم. مېنىڭچە، بۇ رومان بايان ئۇسلۇبى، سۈژىت قۇرۇلمىسى، ئىپادىلەش شەكلى، ئىدىيەۋى خاھىشى، چىنلىق ئاساسى، پېرسوناژلار خاراكتېرىنى يارىتىشى، تىل ئىشلىتىشى، ئىجتىمائىي ۋە بەدىئىي ئۇنۇمى قاتارلىق جەھەتلەردىن ئەستايىدىل تەنقىدلىنىشكە تېگىشلىك رومان ئىكەن. بۇنداق دېيىش بەزىلەرگە غەلىتە تۇيۇلۇشى مۇمكىن.

ئالدى بىلەن شۇنى ئەسكەرتىپ قويۇش زۆرۈركى، ئەدەبىيات ساھەسىگە يېڭىدىن قەدەم ئېلىپ كىرىۋاتقان ھەۋەسكار ئاپتورلار ـ غا نىسپىي ماس كېلىدىغان، ئەمما تونۇلغان ئەدىبلەرگە ئەسلا ماس كەلمەيدىغان «ئاۋۋال ئۇتۇقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ، ئاندىن كەمچىلىكىنى كۆرسىتىش لازىم» دېگەن ساددا قاراشنى ياقلايدىغان

«كۆڭلى ياخشى» ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئەكسىچە، پىرىنسىپچىل، تەلەپچان، مىللىي ئەدەبىياتنىڭ، بولۇپمۇ رومانچىلىقنىڭ ئىزززەت ـ ھۆرمىتىنى قوغداش مەيدانىدا تۇرۇپ پىكىر قىلىدىغان ئوقۇرمەنلەرنىڭ خاتالىقلارغا نىسبەتەن تەنقىدلەش ئېڭى ۋە يېتەرسىزلىكلەرگە نىسبەتەن سۇرۇشتۇرۇش خۇسۇسىيىتى كۈچلۈك بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئومۇملاشقان مەسئۇلىيەتسىزلىك، ياخشىچاقلىق، بىپەرۋالىق كەيپىياتىغا قاتتىق ئىچى پۇشىدۇ. ئۇلار سۇپەتلىك ئەسەرلەر بىلەن سۇپەتسىز ئەسەرلەرنى تەنقىد ئۆتكىلىدىن ئۆتكۈزۈپ ئايرىشنى ئارزۇ قىلىدۇ. مەيلى كىمنىڭ ئەسىرى بولۇشتىن قەتئىينەزەر ئەدەبىي ئەسەرنى تەنقىدسىز قوبۇل قىلىش ئەدەبىياتنى خارابلاشتۇرىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ئۇتۇقى ۋە كەمچىلىكىگە ياتىدىغان تەرەپلەرنى ئىلمىي ۋە پاكىتلىق تەھلىل قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئۇلار بۇ خىلدىكى ئوبزورلارنىڭ يازغۇچى ـ شائىرلارغا مەسئۇلىيەتچان بولۇشنى، ئۆزىگە يۇقىرى تەلەپ قويۇشنى ئۆگىتىدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ. ئەمەلىيەتتە، ھەقىقەتەنمۇ ئىلگىرىلەشنى، ئۆزىنى تاكامۇللاشتۇرۇشنى ئويلايدىغان ئەدىبلەر پاكىتلىق، ئىلمىي تەنقىدلەردىن يېتەرلىك نەپ ئالىدۇ.

مەن گېرمانىيە پەيلاسوپى شوپىنخاۋېرنىڭ «سىلىق ـ سىپايىلىك ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتە ئۆز مەنسىگە ئىگە، لېكىن ئەدەبىياتتا بىر خىل ياتلاشقان ھەمدە كۆپىنچە زىيانلىق ئامىل ھېسابلىنىدۇ» دېگەن قارىشىنى ياقلايدىغان ئوبزورچى بولۇش سۇپىتىم بىلەن، ئەتەي كۆڭۈل ياساپ، ياخشىچاقلىق قىلىپ يۇرمەي «سالچىلار» رومانى ھەققىدىكى ئەمەلىي تەسىراتىمنى پاكىتلىق، ئىلمىي يوسۇندا ئوتتۇرىغا قويۇشنى مۇۋاپىق تاپتىم. يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇرمۇ بۇ رومانىنىڭ مۇقەددىمىسىدە «ئەسەرنى كىتابخانىلارغا ياقتۇدەك قىلىپ يېزىپ چىقالىدىممۇ ـ يوق؟ بىلمەيمەن» دەپ يېزىپ، ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئوبيېكتىپ تەسىراتى ۋە ئىلمىي، پاكىتلىق باھاسىغا بولغان ئوچۇق كۆڭۈللۈكىنى بىلدۈرگەن.

شۇبھىسىزكى، كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر بىرەر ئەسەرنى مەدھىيەلەپ مۇئەييەنلەشتۇرسۇن ياكى تەنقىدلەپ ئىنكار قىلىسۇن، سۆزىدە ئاساس بولمىغان ئوبزورچى قۇرۇق گەپ قىلىدىغان ئوبزورچى ھېسابلىنىدۇ. مەن بۇ ماقالەمدە يۇقىرىقى پىرىنسىپقا ئەھمىيەت بېرىشكە تىرىشتىم. تەنقىدىم توغرا بولمىغان بولسا، ئىلمىي، پاكىتلىق يېزىلغان رەددىيەنى ھەر زامان قوبۇل قىلىشقا تەييارمەن.

يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇر «سالچىلار» رومانىنىڭ مۇقەددىمىسىدە بۇ رومانىنى يېزىشتىكى مۇددىئاسى ھەققىدە ئۇچۇر بېرىپ، مۇنداق يازغان:

«سال توختاپ بۇگۈنگىچە ئايرىدىن نەچچە ئون يىل ئۆتتى. ئەينى يىللاردىكى پېشقەدەم سالچىلارنىڭ كۆپىنچىسى ئالەمدىن كەتتى. ھايات قالغانلىرىنىڭمۇ ساقاللىرىنى ئاق ئارىلاپ، بەللىرى مۇكچەيدى. دەريا بويلىرىدىكى سالچىلار بېسىپ ئۆتكەن ئاياغ يوللارنى ئوت ـ چۆپلەر بېسىپ، توقايلاردىكى سالچىلار ياققان گۈلخانلارنىڭ كۈللىرىنى شامالىلار ئۇچۇرۇپ بولدى. بارا ـ بارا ئىنسانلارغا ئاجايىپ خىزمەتلەرنى كۆرسەتكەن سال ئۇ سالچىلار ئەستىن كۆتۈرۈلۈپ، بىر تارىخ، بىر كەسىپ، ئوت يۈرەك ئادەملەر توغرىسىدىكى بىر داستان ئۇنتۇلۇپ كېتىشكە قاراپ يۈزلەنمۇاتقاندەك قىلاتتى... مەن بۇ كىتابىمنى ئەنە شۇ سالچىلار تۇرمۇشىنى يورۇتۇپ بېرىشكە بېغىشلىدىم.»

بۇ بايانداا يازغۇچىنىڭ ئۇچ تۈرلۈك مۇددىئاسى ئەكس ئەتكەن. بىرىنچى، ئەستىن كۆتۈرۈلۈپ، ئۇنتۇلۇپ كېتىشكە قاراپ يۈزلەنگەن بىر تارىخ؛ ئىككىنچى، ئەستىن كۆتۈرۈلۈپ، ئۇنتۇلۇپ كېتىشكە قاراپ يۈزلەنگەن بىر كەسىپ؛ ئۈچىنچى، ئەستىن كۆتۈرۈلۈپ، ئۇنتۇلۇپ كېتىشكە قاراپ يۈزلەنگەن بىر توپ ئوت يۈ-

رەك ئادەملەر توغرىسىدىكى بىر داستان. ئۇنداقتا، يازغۇچىنىڭ «سالچىلار» نامىلىق بۇ رومانى ئەستىن كۆتۈرۈلۈپ، ئۇنتۇلۇپ كېتىۋاتقان «بىر تارىخ، بىر كەسىپ ۋە بىر توپ ئوت يۈرەك ئادەملەر توغرىسىدىكى بىر داستان» بولالمىغانمۇ ـ يوق؟ مېنىڭچە، بولالمىغان.

بىرىنچى، تارىخىي قىممىتى جەھەتتىن ياھالىساق، بۇ رومانداۋ تارىخىي تۈيغۇ دېگەن نەرسە يوق ھېسابتا. مەن ئىككى تومىلۇق بۇ رومانىنىڭ بىرىنچى تومىنى ئوقۇپ بولۇپمۇ، يازغۇچىنىڭ ئەينى دەۋردىكى جەمئىيەت ئەھۋالىغا بولغان قارىشىنى ئىپادىلەيدىغان بىرەر ئابزاس مۇھاكىمە ياكى باياننىمۇ ئۇچرىتالمىغانلىقىڭ ئۈستىگە، ئەقەللىيسى يازغۇچىنىڭ بۇ رومانداۋ قايسى تارىخىي دەۋرنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلغانلىقىنىمۇ بىلەلمىدىم. مانا بۇنىڭدىن ئەسەردە تارىخ تۈيغۇسىنىڭ ئىپادىلەنمىگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. يامۇل، چېرىك، ئامبال، دوتەي، داچەن، تومپۇر دېگەن تارىخىي ئاتالغۇلاردىن 20 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدىكى شىنجاڭ جەمئىيىتىنىڭ قىسمەن ئىجتىمائىي، سىياسىي ئۇچۇرلىرىغا ئېرىشسەكمۇ، ئەمما كونكرېت قايسى دەۋر ئىكەنلىكىنى پەقەتلا بىلگىلى بولمايدۇ. ئادەتتە رومان بىر تارىخىي دەۋرنى، شۇ تارىخىي دەۋردىكى سىياسىي، ئىجتىمائىي ھاياتنى ياندىن بولسىمۇ يورۇتۇپ بېرىدىغان خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولىدۇ. ئەگەر بۇ ئىككى تومىلۇق رومانىنىڭ بىرىنچى تومىدا قايسى تارىخىي دەۋر ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلىشقا بولىدىغان بىر ئۇچۇر بار، دەپ قارالسا، مۇنۇ باياننى مىسال كەلتۈرۈشكە بولىدۇ:

«1944 ـ يىلىدىن 1946 ـ يىلىغىچە شوتىدا تۇرغان ئۇيغۇر ئىلايەت مىللىي ئارمىيەسى ئەينى يىللاردا جەڭچىلەرنى سەپەرۋەر قىلىپ، بۇ ئارىشاڭنىڭ ھەربىر كۆزى ئۈستىگە ئايرىم ـ ئايرىم ئۆيلەرنى ياساپ، ھەربىر ئۆي ئىچىگە يەنە يۇيۇنىدىغان، كىيىم ـ

كىچىك سالىدىغان بۆلۈمچىلەرنى ئايرىم - ئايرىم ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئارىشاڭ ئەتراپىغا يەنە داۋالىنىشقا كەلگەنلەر ئۈچۈن ياتاق ئۆيلەرنى ۋە بىر مەسچىت سالغان. بىزنىڭ يولۇچىلىرىمىز بۇ يەرگە يېتىپ كەلگەن يىللاردا تېخى ئارىشاڭ ئەتراپىدا بۇ قۇرۇلۇشلار يوق ئىدى.» (489 - بەت)

بۇ نەقىلدە تىلغا ئېلىنغان يولۇچىلار قەشقەردىن ئىلىغا قاراپ سەپەر قىلغان ئۇلاغلىق كارۋان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەسەر-نىڭ باش پېرسونازى سەمەت، يانداش پېرسوناژى قۇۋان ئەزمە بىلەن ھۆسەن بايۋەچچە بار ئىدى. بىز يۇقىرىقى ئۈچۈردىن بۇ يولۇچىلارنىڭ مۇزداۋاندىن ھالقىپ ئىلى تەۋەسىگە قەدەم باسقان مەزگىلىنى ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئىنقىلابىدىن ئىلگىرىكى چاغلار ئىكەن، دەپ پەرەز قىلساقمۇ، ياكى زېڭشىن دەۋرىمۇ، جىن شۇرېن دەۋرىمۇ، شېڭ شىسەي دەۋرىمۇ ياكى گومىنداڭ دەۋرىمۇ، بۇنى ئېنىق بېكىتىشكە ئامالسىز قالىمىز. «چېرىك»، «لەشكەر» دېگەن ئاتالغۇلارنىڭ شېڭ شىسەي دەۋرىدىن ئىلگىرىكى زامانلارغا مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى، شېڭ شىسەي دەۋرىدىن باشلاپ «ئەسكەر»، «ساقچى» دېگەن ئاتالغۇلارنى ئىشلىتىش ئومۇملاشقانلىقىنى نەزەرگە ئالساق، پەرىزىمىز تېخىمۇ مۇجمەللىشىپ كېتىدۇ. دېمەك، رومانىنىڭ بىرىنچى تومىدىن شىنجاڭنىڭ مۇئەييەن تارىخىي دەۋرىنى ئېنىق كۆرسىتىدىغان ھېچقانداق ئۇچۇرغا ئېرىشكىلى بولمايدۇ. مۇشۇنداق ئەھۋالدا يازغۇچىنىڭ بۇ رومانىنى «ئەستىن كۆتۈرۈلۈپ، ئۇنتۇلۇپ كېتىۋاتقان بىر تارىخ توغرىسىدىكى داستان» سۈپىتىدە يېزىپ چىقىش مۇددىئاسىغا يېقىنمۇ كېلەلمىگەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ.

ئۇنداقتا، رومانىنىڭ ئىككىنچى تومىدىمۇ تارىخىي دەۋر توغرىسىدا ئېنىق ئۇچۇر يوقمۇ؟ دەپ سورالسا، بۇ سوئالغا ئۇچۇر بار، ئەمما يۇقىرىدا ئېيتقىنىمدەك تارىخ تۈيغۇسىنىڭ ئىپادىسى

يوق، دەپ جاۋاب بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. ئالدى بىلەن بىزگە يەتكەن ئۇچۇردىن سۆز ئاچساق، ئىككىنچى تومنىڭ 620 ـ ژە 628 ـ بېتىدە ئىپادىلەنگەن ئۇچۇرلار رومانىدىكى تارىخىي دەۋرنى 1940 ـ يىللارنىڭ بېشى، يەنى شېڭ شىسەي دەۋرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ئىكەن، دەپ پەرەز قىلىشىمىزغا ئاساس بولالايدۇ:

«قۇربانجان بۇ يەرلىك مەمەتنىياز دېگەن بايلار بىلەن بىرلىكتە پۇل چىقىرىپ مەكتەپ ياستىپ، مەكتەپ قۇرۇلۇشىدىن ئېشىپ قالغان ياغاچلارنى بۇ دەريا بويىغا يۆتكەپ كېلىپ، يەنە ئاقسۇ، چىكىرچى دېگەن جايلاردىن ياغاچ سېتىۋېلىپ بۇ كۆۋرۈكنى سالدۇرغانىكەن. شۇ قۇربانجان بىلەن مەمەتنىياز دېگەن بايلارنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت كېيىن كۈمۈش مېدال بىلەن تارتۇقلىغان دېيىشىدۇ.» (620 ـ بەت)

تېكەس ژە موڭغۇلكۇرە ناھىيەلىرىدە «قۇربانجان كۆۋرۈكى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان بۇ كۆۋرۈكنى قۇربانجان دېگەن باي پۇل چىقىرىپ تېكەس دەرياسىغا ياساتقانلىقى توغرۇلۇق مەلۇمات تۇرلۈك ماتېرىياللاردا بىرەك بولسىمۇ، ئەمما ياساتقان يىلى توغرىسىدىكى مەلۇمات بىرەك ئەمەس. «تېكەس ناھىيە تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ 3 ـ سانىدا «1934 ـ يىلى ياسالغان» (15 ـ بەت) دەپ يېزىلغان، «ئىلى تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ 51 ـ قىسمىدا «1933 ـ، 1934 ـ يىللاردا ياسالغان» دەپ يېزىلغان، خەپىز ساتتار سالىخىنىڭ «ئىلى دەرياسىنىڭ تارىختىكى سۇ قاتناش ئىشلىرى» دېگەن ماقالىسىدىمۇ «1933 ـ، 1934 ـ يىللاردا ياسالغان» دەپ يېزىلغان. ئەمما 2012 ـ يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى نەشر قىلغان «جەننەت ماكان ـــ ئىلى» دېگەن كىتابنىڭ 451 ـ بېتىدە «1937 ـ يىلى ياسالغان» دەپ يېزىلغان. مەن بۇ تۆت مەنبەنىڭ ئىچىدە «جەننەت ماكان ـــ ئىلى» دېگەن كىتابتىكى

ئۇچۇرنى ئىشەنچلىك دەپ ھېسابلىدىم. چۈنكى ئىلىنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى 1933 ـ ۋە 1934 ـ يىللىرى بەك تۇراقسىز بولغان ئىدى. مۇناقىچە ئېيتقاندا، تۇرلۇك جەڭگى ـ جېدەللەر سەۋەبىدىن كىشىلەرنىڭ كۆڭلى تىنچسىغان يىللار ئىدى. بۇ يىللاردا تېكەس قاتارلىق جايلاردا بايلارنىڭ بەس ـ بەستە مەكتەپ سېلىشى ھەم مەكتەپتىن ئاشقان ياغاچلاردىن پايدىلىنىپ كۆۋرۈك سېلىشى ئە-مەلىيەتتىن يىراق ئىش ئىدى. 1934 ـ يىلى 8 ـ ئايدا شېڭ شىسەي بىلەن خوجىنىياز ھاجى ئىتتىپاقلىشىپ، شىنجاڭنىڭ خوتەندىن باشقا جايلىرىدا نىسپىي تىنچلىق شەكىللەندۈرگەنىدى. شۇ چاغدا ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلۇپ، يې-ڭچە مەكتەپلەرنى سېلىش تەشەببۇسى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئىلى رايونىدا 1935 ـ يىلىدىن باشلاپ ئەل ئىچىدىكى بايلار ۋە يۇرت كاتتىلىرى غۇلجا، سۈيدۇڭ ۋە تېكەس قاتارلىق جايلاردا پەن زاۋۇ-تى قۇرۇش، ئېلېكتىر ئىستانسىسى قۇرۇش، مەكتەپ قۇرۇش ئىشلىرىنى بەس ـ بەستە ئېلىپ بارغان. ئۆز زامانىسىدا كاتتا ياغاچ كۆۋرۈك ھېسابلانغان «قۇربانجان كۆۋرۈكى» ئاشۇ ساخاۋەت قىزغىنلىقى ۋە قۇرۇلۇش دولقۇنى ئەۋجىگە چىققان يىللاردىكى كەيپىياتنىڭ تۇرتكىسىدە قۇرۇلغان بولۇشى ئېھتىمالغا ئەڭ يېقىن.

رومانىنىڭ ئىككىنچى تومىدىكى تارىخىي دەۋردىن ئۇچۇر بېرى-دىغان يەنە بىر مىسال تۆۋەندىكىدىن ئىبارەت:

«ئاڭلىساق، شېڭ دۇبەن بايلارنى تۇتۇپ قاماپ، مال ـ مۈلكى-نى تارتىۋېلىۋاتقۇدەكقۇ.» (628 ـ بەت)

ھەممىگە مەلۇمكى، شېڭ شىسەينىڭ ئىلغارلىق، باراۋەرلىك، خەلقچىللىق دېگەن شوئارلىرىنى چۆرۈپ تاشلاپ، شىنجاڭ مىق-ياسىدىكى ئىلغار زاتلارنى، تونۇلغان بايلارنى تۈركۈملەپ قولغا

ئېلىشقا، بۇلاپ ـ تالاشقا، ئۆلتۈرۈپ يوق قىلىشقا كىرىشكەن ۋاقتى 1938 ـ يىلىنىڭ باشلىرىغا توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭدىن ئىلگىرىمۇ بۇ خىل جىنايى ھەرىكەتنى باشلىغان بولسىمۇ، كۆلەمى ۋە ۋەھىمىسى ئۇنداق چوڭ بولمىغان. چۈنكى شېڭ شىسەينىڭ يېنىدا مۇئاۋىن ئۆلكە رەئىسى سالاھىيىتىدىكى خوجىنىياز ھاجىم ئۇنىڭ ئارقا تىرىكى بولغان قەشقەردە تۇرۇشلۇق مەھمۇت مۇھىتى قوماندانلىقىدىكى 1500 كىشىلىك قوشۇنى بار ئىدى. بۇنداق ئەھۋالدا، ئۇنىڭ كىشىلەرنى ئالدايدىغان «ئالتە بۇيۇك سىياسەت» نى چۆرۈپ تاشلىيالىشى تەس ئىدى. 1937 ـ يىلى مەھمۇت مۇھىتى چەت ئەلگە قاچقاندىن كېيىن، شېڭ شىسەي خىجىنىياز ھاجى قاتارلىق مىڭلىغان كىشىلەرنى قولغا ئالغان. 1938 ـ ۋە 1939 ـ يىللاردا ئۇ ئاندىن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى كۆزگە كۆرۈنگەن بايلارنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك قامىغان ۋە مال ـ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلغان.

يۇقىرىقى ئىككى ئۇچۇر بىزنىڭ رومانىدىكى تارىخىي دەۋر 1940 ـ يىللارنىڭ باشلىرى بولۇشى مۇمكىن، دېگەن پەرەزنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشىمىزغا تۈرتكە بولىدۇ. دېمەك، سەمەت باشچىلىقىدىكى قەشقەرلىك يولۇچىلار دەل مۇشۇ يىللاردا ئىلى ۋادىسىغا قەدەم قويغان.

ئىككى تومۇق بىر ئىجتىمائىي تېمىدىكى رومان ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئارقا كۆرۈنۈش قىلىنغان تارىخىي دەۋرنى ئوقۇرمەنگە بۇنداق پەرەز قىلدۇرۇپ قىيناشمۇ تازا قاملاشمىغان ئىش ھېسابلىنىدۇ. بۇ يەردىكى نېگىزلىك مەسىلە ئەسەردە يازغۇچىنىڭ تارىخ تۇيغۇسىنى ئىپادىلەشكە ئەسلا ئەھمىيەت بېرمىگەنلىكىدە، دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. يازغۇچى بۇ رومانىغا تارىخ تۇيغۇسىنى سىڭدۈرۈشنى مەقسەت قىلغان بولسا، بۇنداق زۆرۈرىيەتسىز پەرەزلەرگە ئىمكان قالمىغان بولاتتى. ئەلۋەتتە، كىيىم ـ كېچەك، سۆز ـ جۈملە، قورال ـ جابدۇق، كەسىپ ـ ۋەزىپە قاتارلىق

نۇرغۇن نەرسىلەرنىڭ نامى، پاسونى، شەكلى، كېلىشى مەنبەسى ھەققىدىكى كىچىككىنە ئۇچۇرلاردىنمۇ ئەسەردىكى ۋەقەلىك يۈز بېرىۋاتقان تارىخىي دەۋرنى مۇئەييەن دەرىجىدە پەرەز قىلغىلى بولىدۇ. لېكىن «سالچىلار» رومانىدا بۇ خىلدىكى ئۇچۇرلارمۇ مۇجمەل، ئارىلاش قوللىنىلغان. مەسىلەن، يازغۇچى سەمەتنى قەشقەرىدىكى ھەزرەت سەيلىسىدە ئادەم ئۆلتۈرۈپ قويغانلىقى ئۇچۇن تۇتماقچى بولغانلارنى «يامۇلنىڭ چېرىكلىرى» دەپ يازغان بولسا، غۇلجا شەھىرىدە ئادەم ئۆلتۈرۈپ قويغان غاپپارنى تۇتقانلارنى «ساقچى»، سوتلىغانلارنى «سوتچى» دەپ يازغان. ئوخشاش بىر يىلدىكى ۋەقەلەرنى بايان قىلغاندا ئىشلىتىلگەن بۇ پەرقلىق ئاتالغۇلار بىزگە قايسى تارىخىي دەۋردىن ئۇچۇر بېرىشى مۇمكىن؟ يازغۇچى رومانىدا يەنە كىشىنى گاڭگىرىتىپ قويىدىغان مۇنداق بىرنەچچە قۇر بايانىنى يازغان:

«بۇ پۇللارنىڭ ئىچىگە شۇ زامانلاردا كىشىلەر يىپقا ئۆتكۈزۈپ ئۆيلىرىگە خەجلەيدىغان ئوتتۇرىسى تۆت چاسا تۆشۈك يارماق، قىزىل مىستىن قۇيۇلغان تومپۇر، كۈمۈش تەڭگىلەر، يەنە قانداقتۇر ھەر خىل رەڭدىكى قەغەز پۇللار ئارىلىشىپ كەتكەنىدى.» (188 ـ بەت)

شۇبھىسىزكى، پۇل مۇئەييەن تارىخىي دەۋردىن ئۇچۇر بېرىش قىممىتى يۇقىرى ماددىي پاكىت. «سالچىلار» رومانىدا بۇ خىل ماددىي پاكىتمۇ ئەھمىيەتسىز نەرسە بولۇپ قالغان. چۈنكى شېكىسپىر دەۋرىدە ئاپتور يۇقىرىدا بايان قىلغان مېتال پۇللار ئىستېمالدىن قالغانىدى. گېپىمىزنى پاكىت بىلەن بايان قىلساق، «شىنجاڭ پۇللىرى» دېگەن كىتابتىكى تۆۋەندىكى مەلۇماتنى نەقىل كەلتۈرۈشكە بولىدۇ:

«1931 ـ يىلى قومۇلدا دېھقانلار قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلدى. كۆپ ئۆتمەي، 1933 ـ يىلى شېكىسپىر بىلەن ما جۇڭيىڭ ئوتتۇ-

رىسىدا مىللىتارىستلار ئۇرۇشى باشلىنىپ، ئۇرۇش ئوتى ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ، پۈتكۈل شىنجاڭ قالايمىقانلاشتى. ئۆلكە پۇلى بىلەن قەشقەر پۇلى ھەربىي ئېھتىياج ئۈچۈن زور مىقداردا تارقىتىلىش قا باشلىدى. بولۇپمۇ ئۆلكە پۇلى بەكمۇ كۆپ تارقىتىلغانلىقتىن، قىممىتى شىددەت بىلەن تۆۋەنلەپ كەتتى. بازاردا كۈمۈش يار-چەن، كۈمۈش قۇيمىسى، مىس پۇل، داچەن پۇل قاتارلىق مېتال پۇللار بىرمەھەل ئوبوروت ساھەسىدىن چېقىپ كېتىپ، كۆرۈنمەيدىغان بولۇپ قالدى.

1939 - يىلى مالىيە مۇتەخەسسىسى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ئەزاسى ماۋ زېمىن پارتىيەمىزنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپ سىياسىتىنى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن شېڭ شىسەيگە ياردەملىشىپ، مالىيەنى تەرتىپكە سېلىپ، پۇل تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش، سەرنى يۈەنگە (سومغا) ئۆزگەرتىش، ئۆلكە پۇلى بىلەن قەشقەر پۇلىنى يىغىۋېلىپ، ئايرىباشلانمايدىغان، لېكىن تولۇق زاپاس فوندى بولغان شىنجاڭ ئۆلكە پۇلىنى تارقىتىش ئارقىلىق، پۈتكۈل ئۆلكىنىڭ پۇل تۈزۈمىنى بىرلىككە كەلتۈردى.»

دېمەك، «سالچىلار» رومانىدا بايان قىلىنغانىدەك ئۇنداق خىلمۇخىل مېتال پۇللار ۋە ھەر خىل رەڭدىكى قەغەز پۇللار ئارىلىشىپ كەتكەن ئەھۋال 1940 - يىلىنىڭ بېشىدا كۆرۈلۈشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

رومانىدىكى قەشقەردىن چىققان سەمەت قاتارلىق يولۇچىلارنىڭ ئىلى تەۋەسىگە قەدەم قويغان مەزگىلىنى 1940 - يىلىنىڭ باشلىرى دەپ پەرەز قىلىشىمىزغا ئاساس بولىدىغان يەنە بىر پاكىت رومانىنىڭ 713 - بېتىدە كۆرۈلىدۇ. بۇ پاكىت سەمەت قاراكۆل دېگەن يەردە سالچىلارغا قوشۇلۇپ، سالچىلار بىلەن تۇنجى قېتىم دەريادا ماڭغان چاغدا ۋاققاس، غوجاخۇن، جاپپار ئۇچەيلەن بىر

سالىنىڭ ئۈستىدە پاراڭلىشىپ كېتىۋاتقاندا باش سالچى غوجاخۇن ئېيتقان تۆۋەندىكى سۆزدە ئۇچرايدۇ:

« ــ پاھ، ماۋۇ ۋاقتاسىنىڭمۇ قىزىقى ئىتتىككەنا؟ ــ دەپ ھەيران بولۇپ ۋاقتاس تەرەپكە قاردى جاپپار. ۋاقتاس ئۇنچىقماي پالاقنى تارتقىنچە كۈلۈپ قاراپ تۇراتتى.

ــ قىزىقى ئىتتىك، ــ دېدى غوجاخۇن، ــ بولغان ھەممە پاراڭنى ئاڭلاپ كېتىۋاتىدۇ... ھە، شۇ مۇخەممەرنىڭ دەپ بېرىشىچە، قايسى يىللىرى دەيدۇ ئەيتاۋۇر، بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى پارتلىغان زامانلاردا ئورۇسلارنىڭ پادىشاھى تۇڭگانلاردىنمۇ مەجبۇرىي ئەسكەر ئالغىلى تۇرۇپتىكەن.» (713 ــ بەت)

ھەممىگە مەلۇمكى، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئاۋۋال بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنى «بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى» دەپ ئاتاش دۇنيانىڭ ھېچقانداق جايىدا، مەيلى ئىلىم ساھەسىدىكىلەر ئىچىدە، مەيلى ئاۋام ئىچىدە قوللىنىلمىغان ئاتالغۇ ئىدى. كىشىلەر بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنى «ياۋروپا ئۇرۇشى»، «جاھان ئۇرۇشى» دەپ ئاتىشاتتى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى 1939 ــ يىلى 9 ــ ئايدا پارتلىغاندىن كېيىن ئاندىن بۇ ئىككى قېتىملىق جاھان ئۇرۇشىنى پەرقلەندۈرۈش ئېھتىياجى بىلەن «بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى»، «ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى» دەپ ئاتاش بارلىققا كەلگەن. غوجاخۇن دېگەن سالچىنىڭ تىلىدىن بېرىلگەن «بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى» دېگەن ئاتالغۇ تەبىئىي ھالدا 1940 ــ يىلىدىن كېيىنكى مەزگىلنى ئېسىمىزگە سالىدۇ. يازغۇچى بۇ ئاتالغۇنى ئاڭلىق ئىشلەتتىمۇ ياكى ئاڭسىزمۇ؟ بۇ تەرىپىنى بىلمەيمەن. ئەمما، يۇقىرىقى ئاتالغۇدىن بىزگە يەتكەن ۋاقىت ئۇچۇرى شۇكى، سەمەت قوشۇلغان سالچىلارنىڭ ئىلى دەرياسىدا ماڭغان ۋاقتى 1940 ــ يىلىدىن كېيىنگە توغرا كېلىدۇ.

يازغۇچى رومانىنىڭ ئىككىنچى تومىنىڭ ئاخىرقى بابلىرىدا «ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئىنقىلابى»، «ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيەسى»، «ئەخمەتجان قاسىمى»، «غېنى باتۇر»، «يېڭى ھۆكۈمەت»، «ئازادلىق»، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دېگەن ئاتالغۇ ۋە ئىسىملارنى ئاندا ـ مۇندا تىلغا ئالغان بولسىمۇ، بۇ تارىخىي ۋەقە ھەم تارىخىي شەخسلەرنى رومانىدىكى ئاساسىي پېرسوناژلار ۋەقە ـ ھادىسىلەر بىلەن ماھىيەت جەھەتتىن باغلاشقا ئازراقمۇ ئەھمىيەت بەرمىگەن. مەسىلەن، ئىلى ۋادىسىدىكى سالچىلار ۋە ياشلىقىدا قەشقەردىن ئىلىغا چېقىپ كېينىكى ئۆمرىنى ئىلىدا ئۆتكۈزگەن ئاساسلىق پېرسوناژ سەمەت ۋە ئۇنىڭ دوستلىرى قۇۋان ھەم ھۈسەن بايۋەچچىلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئىلىنى قاپلىغان «ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئىنقىلابى» ئۇلارنىڭ تەقدىرى ۋە روھىيىتىگە ھېچقانداق تەسىر كۆرسەتمىگەن ھالەتتە يېزىلغان. ئاپتور رومانىدا بۇ شانلىق ئىنقىلابنى تۇزۇكرەك تىلغا ئېلىپمۇ قويمىغان. ھېلىدىن ـ ھېلىغا، گۈچۈك ھارىقىنىڭ قانداق كەيپ قىلىدىغانلىقى، چوڭ كۆڭزۈكتىكى جېدەل ـ ماجىرا، ئەتىيازدىكى پاتقاقچىلىق، ئەھمىيىتى يوق قىزىقچىلىق، مازار ۋە بازارلارنىڭ شەكىللىنىشى دېگەندەك نەرسىلەرنى ناھايىتى تەپسىلىي يازغان. بىز شۇ قەدەر شانلىق تارىخىي ئىنقىلابقا پەرۋاسىز مۇئامىلە قىلغان يازغۇچىدىن 20 ياشلارغا كىرگەندە ئىلى ۋادىسىغا قەدەم قويغان سەمەت نوچى 1945 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى ماقۇللىغان 19 ـ نومۇرلۇق قارارنىڭ ئوبيېكتى تۇرۇپ، نېمە ئۈچۈن بۇ قارارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمايدۇ؟ دەپ سوريمايمىز. 19 ـ نومۇرلۇق بۇ قارارداMۇنۇلار بەلگىلەنگەندى:

«ھەربىي خىزمەت ئۆتەش قانۇنى بويىچە 20 ياشتىن 22 ياشقىچە بولغان ئەرلەر ھەربىي خىزمەت ئۆتەشكە تىزىملىتىلىدۇ.

قىچە بولغانلىكى پۇقرالارنى ئەسكەرلىككە چاقىرىش، ھەربىي خىزمەت ئۆتەش مۇددىتى ئۇچ يىل بولۇش؛ ھازىر ئومۇمىي سە-پەرۋەرلىك قىلىش مەزگىلى بولغاچقا، 23 ياشتىن 45 ياشقىچە بولغان پۇقرالارمۇ ئەسكەر بولۇپ ھەربىي خىزمەت ئۆتەش؛ مەيلى ئوفىتسېر ياكى ئەسكەر بولسۇن، ھەربىي تەرەپ ئۇلارنى كېيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك بىلەن تەمىنلىگەندىن باشقا، يەرلىك ھۆكۈمەتلەر ئۇلارنىڭ ئائىلىسىگە جان سانغا قاراپ قوشۇمچە يارەدەم بېرىش.»

مانا مۇشۇنداق جىددىي قانۇن بىلەن يېشى يىگىرمىلەردىن ئاشقان سەمەت نوچىنىڭ ھايات قىسمىتى پۈتۈنلەي مۇناسىۋەتسىز بولۇشى مۇمكىنمۇ؟ ياش قۇرامى سەمەت بىلەن دېمەتلىك بولغان قۇۋان ئەزمە ھەم ھۇسەن بايۇەچچىلەرنىڭمۇ پۈتكۈل ئىلى ۋادىسىنى قاپلىغان ھەم 1944 - يىلى كۈزدىن 1949 - يىلى كۈزگىچە داۋام قىلغان شانلىق ئىنقىلاب مەزگىلىدە تامامەن چەتتە قېلىشى مۇمكىنمۇ؟ ئۇلارنىڭ بۇنداق چەتتە قېلىشىغا سەۋەب بولىدىغان بىرەر ئالاھىدە ئىش بارمۇ؟ ناۋادا بۇ پېرسونالار ئىلى ۋادىسىدىن باشقا جايلاردا، مۇنداقچە ئېيتقاندا، شەرقىي شىنجاڭ ۋە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ۋىلايەت ياكى يېزا - قىشلاقلاردا پائالىيەت قىلدۇ-رۇلغان بولسا، يازغۇچىنىڭ بۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇشىنى توغرا چۈشىنىشكە بولاتتى. ئەمما ئۇلار ئىلى ۋادىسىدا پائالىيەت قىل-دۇرۇلغان. ئەمەلىيەتتە يازغۇچى ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئىنقىلابى-نىڭ بۇ پېرسونالارنىڭ روھى ۋە تەقدىرىگە بولغان تەسىرىنى يېزىشنى ئېسىگە كەلتۈرۈپمۇ باقمىغان. ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئىنقىلابىغا مۇناسىۋەتلىك بىرەر ھاياجانلىق سۆز - ئىبارىنىمۇ تىلغا ئالمىغان. گويا ئىلى ۋادىسىدا ئۇنداق زور ئىنقىلاب بولۇپ ئۆتمىگەندەك، ئۇنداق شانلىق تارىخ مەۋجۇت ئەمەستەك مۇئامىلە قىلغان. سەمەت قاتارلىق بۇ پېرسونالارنىڭ ئىلىدىكى كەچۈر-

مىسلىرىنى ۋە رومانىنىڭ ۋەقەلىكىنى بىۋاسىتىلا يېڭى جۈڭگو قۇرۇلغان مەزگىلگە ئۇلىغان:

«ئاربىدىن يەنە خېلى يىللار ئۆتۈپ كەتتى. زېمىن ئۈستىدە قانچە بورانلار كۆتۈرۈلۈپ، قانچە شۇۋرغانلار قۇتراپ، قانچە زەمىستان ئۇزاپ يەنە باھار يېتىپ كەلدى. قارلىق تاغلارنىڭ باغرىدىكى تالاي قارىغايلار قاراسلاپ يېقىلدى. تېكەس، كۇنەس، قاش دەريالىرىنىڭ خەتەرلىك ئېقىنلىرىدىن يەنە قانچە سالال لەپەڭ شىپ ئېقىپ ئۆتتى. شىددەتلىك دولقۇنلاردا قانچە سالچىلارنىڭ سالالىرى تاشلارغا ئۇرۇلۇپ، كىملەرنىڭدۇر جەسەتلىرى ئايدالالاردا قېپقالدى. شۇ نامسىز قەھرىمانلارنىڭ دولقۇنلار بىلەن ئېلىشىپ ئېقىتىپ كەلگەن ياغاچلىرى بىلەن قانچە ئايۇان ـ ساراي، ئىمارەتلەر ئۆرە بولدى. بىپايان چۆللەردە سانسىز ئىستوللىلار قەدەم كۆتۈردى...

ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى يىللىرى ئىدى. سالچىلارنىڭ كۆپىنچىسى يەنىلا قىشچە خاتىنىڭ ئاستىدا ئىشلەپ سوغۇق كۇنلەرنى ئۆتكۈزۈپ، يازدا سال ھەيدەيتتى. سالچىلار ئارىسىدا ئەمدى خاتىدا ئىشلەيدىغانلار بىلەن سال ھەيدەيدىغانلارغا ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ئىگە بولغۇدەك، بۇنىڭدىن كېيىن ھەممە ئىشلار تەشكىللىك بولارمىش...، دېگەن گەپلەر تارقىلىپ يۈرەتتى.» (839 ـ بەت)

دېمەك، يازغۇچى رومانىدا بىر پۈتۈن ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئىنقىلابى دەۋرىنى «ئاربىدىن يەنە خېلى يىللار ئۆتۈپ كەتتى» دەپلا يېزىپ، ئېتىبارغا ئالماي ئاتلاپ ئۆتۈپ كەتكەن. ياشلىق ۋە قىران چاغلىرى ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئىنقىلابى دەۋرىگە توغرا كېلىدىغان سەمەت نوچى باشلىق بىر توپ قارام، قورقۇمسىز سالچىلارنىڭ ھاياتىنى تەسۋىرلەۋاتقان بىر رومانىدا، پۈتكۈل ئىلى خەلقىنىڭ تەقدىرى، روھىيىتى، تۇرمۇشى قاتارلىق نېگىزلىك تەرەپلەرگە

چېتىلىپ كەتكەن بىر چوڭ مىللىي ئىنقىلابنى «ئايلار ئۆتتى، يىللار ئۆتتى، بۇلبۇل يارىنى كۆتتى» دېگەندەك شەكىلدە يېزىپ ئۆتۈپ كېتىش ئوقۇرمەنگە نىسبەتەن نېمىدىن دېرەك بېرىدۇ؟! شۇبھىسىزكى، بۇ يازغۇچىنىڭ تارىخ ئېڭىنىڭ تۆۋەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئوقۇرمەندە شۇبھىلىك سوئاللارنى تۇغدۇرىدىغان مۇشۇنداق ئەھۋالدا يازغۇچى «ئەستىن كۆتۈرۈلۈپ، ئۇنتۇلۇپ كېتىۋاتقان بىر تارىخ توغرىسىدىكى داستان» نى يازدىم دېيەلەمدۇ؟!

ناۋادا، يازغۇچى رومانىدا ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئىنقىلابىغا ئالاقىدار ھېچنېمە دېمىگەنمۇ، دېپ سورالسا، بۇ ھەقتە ئۇچۇر بار، دېپ جاۋاب بېرىمەن. ئەمما بۇ ئۇچۇر يازغۇچىنىڭ تىلى بويىچە ئېيتقاندا، «ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى يىللىرى» دا تاغدىن - باغدىن پاراڭلىشىپ ئولتۇرغان سالچىلارنىڭ سۆھبىتى تەسۋىرلەنگەندە، مۇنداقلا تىلغا ئېلىنغان:

«— ئۇكاموي! — دەپ ياش سالچىنىڭ دولىسىغا ئۇردى قارا سىدىق دەپ ئاتىلىدىغان بىر سالچى، — سالچى دېگەنگە مازارنىڭ لازىمى يوق، سالچى ئۆلسە يەر كەممۇ؟ پۇتۇن ئايدالا بىزنىڭ ما-زىرىمىز... سالچى دېگەنچۇ، ماڭا قارا، مەن ساڭا ئېيتاي، جەڭ مەيدانىدىكى جەڭچىگىلا ئوخشايدۇ، قانداق دېدىم، رەخىم ئۇستا؟ — دەپ يېنىدىكى سالچىغا قارىدى ئۇ. رەخىم ئۇستا مىللىي ئارمىيە سېپىدە جەڭلەرگە قاتناشقان ئادەم ئىدى.» (858 - بەت)

ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئىنقىلابى ھەققىدە يېزىشنى خالىمىغان يازغۇچى ئىلاجى يوق، ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئىنقىلابىنىڭ داھىسى ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ 1949 - يىلى ئەتىيازدا سالچىلار بىلەن كۆرۈشكەنلىكى ھەم بىرنەچچە كۈن سالدا ئولتۇرۇپ سالچىلار بىلەن بىللە سەپەر قىلغانلىقى توغرىسىدىكى ھەقىقىي ۋەقەلىكنى «ياماتۇ» دېگەن قىرىق ئىككىنچى بابتا قىستۇرما ھېكايە

قىلىپ ئۆتۈپ كېتىدۇ. بۇ ھېكايىنى جۇماق دېگەن سالچى باشقا سالچىلارغا سۆزلەپ بېرىدۇ. ئۇنىڭ بۇ ھېكايىنى ئەسلەپ سۆزلەپ بېرىشىگە بىر سالچىنىڭ «يېڭى ھۆكۈمەت ياماتۇغا سالچىلار ئۇ-چۇن قونالغۇ سالغۇدەك» دېگەن خەۋىرى سەۋەب بولىدۇ. بۇ خە-ۋەرنى ئاڭلىغان كونا سالچى جۇماق «ئەخمەت ئەپەندىمنىڭ دېگەن گەپلىرى ئەمدى ئىشقا ئاشىدىكەن ـ دە!» دەپ، ئەخمەتجان قاسە-مىنىڭ سالچىلار بىلەن ئىلى دەرياسىدا ماڭغانلىقى توغرىسىدىكى ھېكايىنى سۆزلەپ بېرىدۇ. روماندا «ئازاد زامان» غا سوۋۇغا قە-لىنغان بۇ ھېكايە سالچىلارنىڭ ھاياتىدىكى ئۇنتۇلماس، ئۇلارنىڭ كەسپىگە شەرەپ ئاتا قىلغان، ئۇلارنى غۇرۇرلاندۇرىدىغان، ھەم-مىگە مەشھۇر ھېكايە ئىدى. بۇ ھېكايىنى جۇماقنىڭ باشقا سال-چىلارغا ئەسلەپ ھېكايە قىلىپ بېرىشى ئوقۇرمەننى تازا قايىل قىلالمايدۇ. چۈنكى جۇماق كەسپداشلىرىغا بۇ ھېكايىنى ئەسلەپ بەرگەن چاغ ئاپتورنىڭ يازغىنى بويىچە «ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى يىللىرى» بولۇپ، بۇ چاغدا ئەخمەتجان قاسىمنىڭ ئىلى دەريا-سىدا سالچىلار بىلەن بىللە ماڭغىنىغا تېخى بەش يىلچە ۋاقىت بولغانىدى. ئاددىي قىلىپ ئېيتقاندا، بەش يىل ئىلگىرىكى ھەم-مىگە مەشھۇر بولغان بىر ۋەقەنى، بەش يىللار ئۆتكەندە كونا سال-چى ئەسلەپ ھېكايە قىلىپ بەرگەن قىلىپ يېزىش بىمەنىلىك بو-لۇپ قالغان.

يازغۇچى 20 ـ ئەسىر مىللىي ھاياتىمىزدىكى پاجىئەسى مىسلىسىز بولغان يەنە بىر زور ۋەقە ـــ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلا-بى» نىمۇ سالچىلارنىڭ ھايات قىسمەتلىرى بىلەن باغلاپ تەسۋىر-لەشكە ئەھمىيەت بەرمىگەن. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ گە-پى «ھەيكەل» دېگەن بابتا، يەنى 1055 ـ بەتتە ئىنتايىن يۈزە تىلغا ئېلىنغان. يازغۇچى بۇ بابنىمۇ «كۈنلەر بىر ـ بىرىنى قوغ-لىشىپ ئۆتمەكتە ئىدى. كىملەردۇر تۇغۇلاتتى، كىملەردۇر ئالەم-دىن ئۆتەتتى. ئۆلمىگەن ئادەمگە ھەر كۈنى قاراڭغۇلۇق تاراپ،

يەنە يېڭى بىر تاڭ باشلىناتتى...» دەپ باشلاپ، خۇددى «ئۇچ ۋىلا-يەت مىللىي ئىنقىلابى» دەۋرىنى تىلغا ئالماي ئاتىلاپ ئۆتۈپ كېتىپ، «ئاقئۆي» دېگەن بابىنىڭ بېشىنى «ئاربىدىن خېلى يىللار ئۆتۈپ كەتتى. زېمىن ئۈستىدە قانچە بورانلار كۆتۈرۈلۈپ، قانچە شۇنقارغانلار قۇتراپ، قانچە زىمىستان ئۇزاپ يەنە بىر باھار يېتىپ كەلدى». بۇ «ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى يىللىرى ئىدى» دەپ پەرۋا-سىز باشلىغاندەك ئىش قىلغان.

يازغۇچى بۇ ئىككى ئالاھىدە دەۋرگە بولار - بولماس مۇئامىلە قىلغاچقا، رومانىدا يۈرەكنى لەرزىگە سالىدىغان بىرەر ھاياجانلىق تەپسىلات، ئوقۇرمەننى ئۇنتۇلغۇسىز تەسىراتقا چۆمدۈرىدىغان بىرەر تىراگېدىيەلىك ۋەقە ئۇچرىمايدۇ. پۈتكۈل ئەسەر يىل بويى شاۋقۇنسىز لۆمشۇپ ئاقىدىغان بىر ئۆستەڭ لاي سۇدەك تەسىر-سىز داۋام قىلىدۇ. ئىككى تومۇق بىر رومانىنىڭ سۈژىتىنىڭ دىراماتىك توقۇنۇشلاردىن خالىي يېزىلىشى، ئوقۇرمەننى جازالى-غاندەك بىر ئىش بولغان. ھەرقانداق ئوقۇرمەن بىرەر رومانىنى ئو-قۇغاندا بۇ رومانىدىكىدەك مەنىسىنىڭ تايىنى، تەپسىلات - توقۇل-مىلىرىنىڭ تەبىئىيلىكى يوق زېرىكىشلىك بايانىنى ئوقۇشنى خا-لىمايدۇ. ھېچبولمىغاندا يازغۇچىنىڭ تارىخ ۋە جەمئىيەت توغرى-سىدىكى چوڭقۇر مەنىلىك بايانلىرى، كىنايە ياكى تەنقىدكە تولغان سۆز - جۈملىلىرى، كىشىنى ئويغا سالىدىغان مۇلاھىزىلىرىنى كۆرۈشنى خالايدۇ.

كىشىلىك ھاياتتا مۇھەببەت - نەپرەت تۈيغۇسى يوق، ياخشى - يامانىنى پەرقلەندۈرگۈدەك پىرىنسىپى يوق، دوست بىلەن دۈشمەن-نى ئايرىغۇدەك ئىدىرىكى يوق، پايدا - زىيانىنى مۆلچەرلىگۈدەك چۈشەنچىسى يوق، چوڭ ئىش بىلەن كىچىك ئىشنى، مۇھىم ئىش بىلەن ئادەتتىكى ئىشنى ئاڭقىرالىغۇدەك دىتى يوق، ئۆزىنىڭ كۆلىپەتكە تولغان تەقدىر - قىسمەتلىرىنىڭ سەۋەبىگىمۇ قىزىق-مايدىغان، ھاياتنىڭ ئەرزىمەس ساختا خۇشاللىقلىرىغا ئالدىنىپ،

پەقەت قورساق كويىدىلا سوكۇلداپ، كۇن چىقتى، كۇن پاتتى دەپلا ياشايدىغان بىر تۇركۇم نادان ئادەملەر بولىدۇ. يازغۇچىنىڭ «سالچىلار» رومانىدا «ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئىنقىلابى» بىلەن «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نى قەلەمگىمۇ ئالماي «ئايلار ئۆتتى، كۇنلەر ئۆتتى» دېگەن شەكىلده ئاتلاپ ئۆتۇپ كېتىشى ماڭا ئاشۇ خىلدىكى نادان ئادەملەرنى ئەسلەتتى. مەسئۇلىيەتچان بىر ئەدىبتە يېتەرلىك تارىخ بىلىمى ۋە چوڭقۇر تارىخ تۇيغۇسى بولمىسا ھەر گىز بولمايدۇ. بىر مۇنەۋۋەر يازغۇچى ئۆز خەلقىنىڭ ھاياتىدا يۇز بەرگەن مەيلى شانلىق، مەيلى تىراگىدىيىلىك بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، شۇ قەدەر چوڭ ئىنقىلابلارغا ھەرقانداق ئەھۋالدا پەرۋاسىز مۇئامىله قىلماسلىقى لازىم! يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇرمۇ بۇ مىللىي پىرىنسىپنى ئۇنتۇماسلىقى كېرەك ئىدى. چۇنكى ئۇنىڭ ئىككى تومىلۇق «سالچىلار» رومانىدىكى سەمەت قاتارلىق پىرسوناژلار بۇ ئىككى ئالاھىده دەۋرنى باشتىن كەچۇرگەن!

مەن يۇقىرىقى پاكىتلىق مۇلاھىزىلىرىم ئاساسىدا شۇنداق خۇلاسە چىقىرىمەنكى، «سالچىلار» رومانىدا يۇمۇر تۇيغۇسى بولغان بىلەن تارىخ تۇيغۇسى يوق! شۇڭا بۇ رومان «ئەستىن كۆتۈرۈلۇپ، ئۇنتۇلۇپ كېتىۋاتقان بىر تارىخ توغرىسىدىكى داستان» بولۇشتىن تولىمۇ يىراق بولۇپ قالغان.

ئىككىنچى، كەسىپ قىممىتى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، بۇ رومانىنى «ئەستىن كۆتۈرۈلۇپ، ئۇنتۇلۇپ كېتىۋاتقان بىر كەسىپ توغرىسىدىكى داستان» بولۇشقا يېقىنلاشقان، دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ.

سالچىلىق كەسپى بۇگۈنكى كۈندە خۇددى ئۇۋچىلىق كەسپىگە ئوخشاش ۋاقتى ئۆتكەن كەسىپ بولۇپ قالدى. مەن سالچىلىق كەسپى توغرۇلۇق تۇنجى قېتىم مەھمۇد مۇھەممەدنىڭ 1980 ـ يىللاردا يېزىلغان مەزكۇر تېمىنى ئىپادىلىگەن بىر ھېكايىسىدىن مەلۇماتقا ئېرىشكەنىدىم. كېيىن خەپىز ساتتار سالىخنىڭ «ئىلى

دەريانسىنىڭ تارىختىكى قاتناش ئىشلىرى» دېگەن ماقالىسى بىلەن ئىسرائىل تۇردىنىڭ «سال ۋە سالچىلار» دېگەن ماقالىسىدىن سالچىلىق كەسپى توغرىسىدا بىرقەدەر ئەتراپلىق چۈشەنچىگە ئېرىشتىم. ئىسرائىل تۇردى ماقالىسىدە سالچىلىق كەسپىنىڭ قىممىتىگە بولغان قارىشىنى بايان قىلىپ مۇنداق يازغان:

«بالىلىق چاغلىرىمدا تەڭتۇشلىرىم بىلەن بىللە دەريا بويىغا بېرىپ، ئۇ يەر، بۇ يەرلەرگە توختىتىپ قويۇلغان سالنىڭ ئۈستىگە چىقىپ ئويناپتتۇق. ئۇ چاغلاردا سالغا پەقەت بالىلارچە قىزىقىش بىلەنلا قارايتتۇق، ئۇنىڭ ئەھمىيىتى ۋە نەقەدەر جاپالىق ھەم خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى بىلمەيتتۇق. كېيىن ھېس قىلىشىمچە، قاتناش تەرەققىي قىلمىغان بۇ چاغلاردا شۇنچە كۆپ قارىغىنى پەقەت ئىككىلا ئادەمنىڭ شۇنچە يىراق جايلارغا يۆتكەپ بېرىشى پەۋقۇلئاددە زور ئىش ئىكەن.

ئىنسانىيەت تارىخىدا بىر قىسىم كەشپىياتلار دەۋر خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ، مەلۇم مەزگىلدىن كېيىن ئۇ ئەمەلدىن قالىدۇ. سال دەل مۇشۇنداق بولدى. تېكەس دەرياسىدا پەيدا بولغان سال ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن مەيدانغا كېلىپ، موتورلۇق قاتناش قورالىدىرى يوق، يوللار ناچار چاغلاردا ياغاچ توشۇشتا پەۋقۇلئاددە چوڭ رول ئوينىدى.»

يازغۇچى مەتتىمىن ھوشۇر رومانىدا سالچىلىق كەسپىنىڭ جاپا ـ مۇشەققىتىنى، سالچىلارنىڭ تۆھپىسىنى، سالچىلارنىڭ تۇرمۇشىنى، سالنىڭ قانداق تەييارلىنىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئىش ھالقىلىرىنى ۋە ئۇنىڭغا كېتىدىغان جابدۇقلارنى، سالچىلارنىڭ بېسىپ ئۆتىدىغان يوز كىلومېتىردىن ئارتۇق مۇشەققەتلىك دەريا سەپىرىدىكى توسالغۇ، قىيىنچىلىق ۋە ئۆتەڭلەرنى، سالچىلىق كەسپىنىڭ تەرەققىيات مۇساپىسىنى ئىنچىكە ھەم جانلىق يازغان.

بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، يازغۇچىنىڭ ئىزدىنىش، ئۆگىنىش روھى ۋە ئىپادىلەش ماھارىتىگە ئاپىرىن ئوقۇشقا ئەرزىيدۇ. رومانىنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى دەل مۇشۇ تەرىپىدە كۆرۈلىدۇ.

ئۇچىنچى، سالچىلار ئوبرازىنى يارىتىش نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، بۇ رومانىنى «ئوت يۈرەك ئادەملەر توغرىسىدىكى بىر داستان» دېيىشكە قەتئىي بولمايدۇ. بۇ جەھەتتىمۇ ئاپتور بىرىنچى مۇددىئاسىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا مەغلۇپ بولغاندەك ئۇزۇل - كېسىل مەغلۇپ بولغان.

سالچىلار تېمىسىدا بىرەر پارچە ئەمەس، تۇرلۇك ژانىرلاردا كۆپلەپ ئەسەر يېزىشقا تامامەن ئەرزىيدۇ. كىنو - تېلېۋىزىيە فىلىملىرىنى ئىشلەشمۇ زۆرۈر، ئەلۋەتتە. بۇنى ئارزۇ قىلىدىغانلار ئاز ئەمەس. ئىسرائىل تۇردىمۇ «سال ۋە سالچىلار» دېگەن ماقالىسىنىڭ ئاخىرىدا بۇ خىل ئارزۇسىنى ئىپادىلەپ مۇنداق يازغان:

«دەۋر تەرەققىي قىلىپ قاتناش راۋانلاشقاندىن كېيىن، سال تارىخىي ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ بولۇپ، 1987 - يىلى ئەملدىن قالدى. بۇ جايدا سال پەيدا بولۇپ، بارغانسېرى مۇكەممەللىشىپ ئاخىر ئەملدىن قالغانغىچە بولغان مەزگىلدە سالچىلار نۇرغۇن ئەمگەك سىغدۇرۇپ زور ئەھمىيەتلىك ئىشلارنى قىلدى، ئەقىل - پاراسىتىنى ئىشقا سېلىپ، ئىجادكارلىق روھى بىلەن كۆپلىگەن ئۇلگە ۋە ئەسلىمىلەرنى قالدۇردى، يەنە قانچىلىغان سالچىلار سەرىدە ھادىسىگە ئۇچراپ ھاياتىدىن ئايرىلدى، ھايات قالغانلىرىمۇ يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بىر-بىرلەپ ئالەمدىن ئۆتتى. ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، بۇ ھەقتە يازما خاتىرە بولمىغاچقا، ئاشۇ جاپالىق سالچىلارنى ۋە ئۇلارنىڭ ئاجايىپ سەرگۈزەشتىلىرىنى يېزىپ چىقمىشىم يۈزەكى بولۇپ قالدى.»

مانا مۇشۇنداق ئۆكۈنۈشلۈك بايانلارنى نەزەردە تۇتقاندا، يازغۇ-

چى مەتىمىن ھوشۇرنىڭ ئىلى دەرياسىنىڭ قەھرىمانلىرى بولغان سالچىلارغا بېغىشلاپ «سالچىلار» دېگەن بۇ يىرىك روماننى يېزىپ چىققانلىقى ھەقىقەتەنمۇ ئەھمىيەتلىك ئىش. لېكىن بۇ روماننى «ئوت يۈرەك ئادەملەر توغرىسىدىكى بىر داستان» دېيىشكە بولمايدۇ. مەن ئەزەلدىن سال ۋە سالچىلارنى كۆرۈپ باقمىغان بولغاچقا، سالچىلارنىڭ قانداق ئادەملەر ئىكەنلىكىنى بىلمەيمەن. ماتېرىياللاردىن «سالچىلىق كەسپى باتۇرلۇق، چەبدەسلىكنى تەلەپ قىلىدىغان جاپالىق ۋە خەتەرلىك كەسىپ» (خەپىز ساتتار سالىخ) ئىكەنلىكىنى، «سالچىلارنىڭ ئىشى مۇشكۈل ھەم خەتەرلىك» (ئىسرائىل تۇردى) ئىكەنلىكىنى بىلگەنىدىم. ئەمما، «سالچىلار» روماننىنى ئوقۇپ، روماندىكى سەمەت قاتارلىق بىر توپ سالچىلارنىڭ «ئوت يۈرەك ئادەملەر» ئەمەسلىكىنى كۆرۈپ يەتتىم.

بىز ئادەتتە ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، مەتىلى ئەپەندى، لوتپۇللا مۇتەللىپتىن ئىبارەت ئۇچ ئەزىمەت شائىرىمىزنى «ئوت يۈرەك» دەپ مەدھىيەلەپ كېلىۋاتىمىز. ئۇلار ھەققانىيەت تۇيغۇسى كۈچلۈك، ئەل ـ ۋەتەننىڭ ھۆر ـ ئازادلىقى ئۈچۈن كۈرەش قىلغان دانا يولباشچىلار ئىدى. ئۇلار كىم ئۈچۈن، نېمە ئۈچۈن ياشاشنى ئېنىق بىلگەن ئەلپىدا ئوغلانلار ئىدى. ئۇلار خەلق دۈشمەنلىرىنىڭ قولىدا شەپقەتسىزلەرچە قەتل قىلىنغان شېھىتلەر ئىدى. شۇڭا ئەۋلادلار ئۇلارنى بىردەك ياد ئېتىپ كەلدى، ئۇلاردىن غۇرۇرلىنىپ كەلدى، ئۇلارنىڭ قەبرىلىرىگە رەڭگارەڭ گۈلدەستىلەرنى قويۇپ كەلدى. ئۇلار ھەقىقىي ئوت يۈرەك ئوغلانلار ئىدى. «سالچىلار» روماندا تەسۋىرلەنگەن سەمەت قاتارلىق بىر توپ سالچىلار بولسا، بۇنداق سۈپەتلەپ ئۇلۇغلاشقا ئەسلا شەرتى توشمايدىغان نادان ھەم ئاددىي، ھەق ـ ناھەق تۇيغۇسىدىن ئەسەر يوق، ھالال ـ ھارامنىڭ نېمىلىكىگىمۇ پەرۋا قىلمايدىغان، كۆڭلىدە ھېچقانداق مۇقەددەس پىرىنسىپى يوق، دوست كىم، دۈشمەن كىم، نېمە توغرا، نېمە خاتا ئىكەنلىكىنى بىلمەيدىغان، ساغلام

بولمىغان بىمەنە ھەۋەسلىرىنىڭ كەينىدە سوكۇلداپ ياشايدىغان، گالۋاڭ، ئەمما چىداملىق ئادەملەردۇر. پاكىت سۈپىتىدە تۆۋەندىكى ئۇزۇندىلەرنى كۆرۈپ باقايلى:

«بۇ سالچى دېگەن قىزىق خەق، يوقىلاڭ بىر ئىشلارغا ئارىلىدى. شىپ مۇشتلىشىپمۇ كېتىمىز...» (617 ـ بەت)

«تاپقان پۇلنى قىمار بىلەن ھاراقتا سېلىپ بېرىپ خەنزۇ بىلەن زىرىغىلا چېچىۋېتىپ يېنىپ چىقمىز.» (620 ـ بەت)

«ئاڭلىمىغانمۇ، سالچى دېگەنگە بىرى ئوتۇن كېم ئەمەس، يەنە بىرى خوتۇن.» (621 ـ بەت)

« ـــ ھاي جۇماق، قېنى سۆزلە، شەھەردە نېمە گەپلەر بار؟ ـــ دەپ سورىدى بوۋاي، ـــ ئاڭلىساق، شېڭ دۇبەن بايلارنى تۇتۇپ قاماپ، مال ـ مۈلكىنى تارتىۋېلىۋاتقۇدەكتۇ.

ـــ مەنمۇ شۇنداق دەپ ئاڭلىدىم، ـــ دېدى جۇماق، ـــ بىز كۇنىمىز سۇدىلا ئۆتىدىغان خەق... بۇ ھۆكۈمەت دېگىنىڭنىڭ بەزى ئىشلىرىنىچۇ خۇدا بىلمىسە... مىڭ ئويلىساڭمۇ ئەقلىڭ يەتمەيدۇ... «بولدى، قويە، لا دەيسەن...» (628 ـ بەت)

« ـــ مانا، بۇگۈنكى تاماقنىڭ ئۆزى ئالدىمىزغا كەلدى، ـــ دېدى غوجاخۇن.

ـــ نەنىڭ تامىقى؟ ـــ دەپ ھەيران بولۇپ ئەتراپىغا قارىدى جاپپار.

ـــ ئەنە، قىرغاقتا سەكرەپ يۈرگەن ئوغلاقنى كۆرمەيۋاتامسەن؟ ئاستىدا بىر تاغار بار... غاچچىدە چۈشۈپ ئوغلاقنى تاغارغا تىقىپ چىق.

ـــ نېمە دەيدىغانسەن، غوجاكا؟... بۇ ئىگىسى بار ئوغلاقتۇ؟

سال قىرغاققا كېلىپ توختىدى. جاپپار ئەنسىرەپ ئۇياق ـ بۇياققا قاراپ بولغۇچە ۋاققاس سەكرەپ چۈشۈپ ھېلىقى ئوغلاقنى قوغلاپ تۇتۇپ تاغارغا سولاپ ئېلىپ چىقتى.

ـــ غايىبتىن كەلگەن رىزىق دېگەن شۇ، ـــ دېدى غوجاخۇن، ـــ ئۇكا، بېلىقسۇدا ئىچكەن ئەتىگەنلىك چاي بىلەن دەريانىڭ سۈيىدىگە قۇرۇق ناننى تۆگۈرۈپ يەپ كېتىپ بارىمىز. ياراتقان ئىگەمنىڭ بىزگىمۇ ئىچى ئاغرىدى ـ دە... ! كەچتە قونالغۇغا چۈشكەن يەردە بىر شورپا قىلىمىز قارا، قانداق دېدىم؟... مۇشۇ خۇدايىمنىڭ بەزى ئىشلىرىغا ھەيران بولىمەن، ئۇكا. قايسى ئىشىغا دې-مەمسەن؟ بەرگەنلەرگە پاتمانلاپ بېرىدىكەن، بىر دەك بايقۇشلارغا ھېچنېمە يوق... ياراتقان ئىگەم ھەممىمىزگە ئوخشاش جان ئاتا قىلغاندىن كېيىن دۇنيادىكى نېمەتلەرنىمۇ تەڭ بەرمەمدۇ دەيمەنا... قانداق دېدىم؟» (641 ـــ 643 ـ بەتلەر)

« بۇ سالچىلارنىڭ ئىچىدىمۇ ئاجايىپ نوچى ئادەملەر بار. ھەممىمىز بىر بولۇپ چوڭ كۆۋرۈكتە ماڭمىدىغان بولساق شەھەرنىڭ جىمى نوچىلىرى بۇلۇڭ ـ بۇلۇڭغا كىرىپ كېتىدۇ.

نېمىشقا چۆچۈيدۇ دېسەڭ، بۇ سالچى دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى شۇنداق ئۇستىخىنى يوغان ئادەملەر، سەل بوزەك بولاي دەپ قالسا مۇرىسىدە كۆتۈرۈپ يۈرگەن خۇرجۇنىدا ئايپالتىسىمۇ تەييار. شۇڭا، پۇچقاقلىرىمىزنى تۇرگەن پېتى دەريا تەرەپتىن چىقىپ كەلسەك سالچىلار بىلەن سەل ئارازلىشىپ قالغان دۇكاندارلارمۇ دۇكىنىنى ئېتىپ، «قارا پاچاقلار كېلىۋاتىدۇ» دەپ قېچىپ كېتىدۇ...» (871 ـ بەت)

« ـــ گەپ جىق، ـــ دېدى سەمەت، ـــ شەھەردە ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قۇرۇلۇپتۇدەك.

ـــ ھاراق ئىچىدىغان، نەشە چېكىدىغان، قىمار ئويناىدىغان ئىشلارمۇ يوق بولىدۇ، دەمدۇ نېمە؟ ـــ دېدى يەنە بىرەيلەن.

ـــ ھە، مېنىڭ ئاڭلىشىمچە، ـــ دېدى يەنە بىر سالچى، ـــ ئەمدى شەھەرگە كىرىپ جالاپ ئويناىدىغان، چوڭ كۆۋرۈكنىڭ ئۇستىدە مۇشتلىشىدىغان ئىشلارغىمۇ يول قويمىغۇدەك.

ـــ بۇ قانداق بولغىنى؟... ـــ دەپ ھەيران بولدى ھېلىقى

گۈللۈك تاماكا خالتىسىنىڭ يېنىنى قولىغا ئورنۇالغان سالچى، ــ ئۇنداق بولسا، شەھەرگە كىرگەننىڭ نېمە قىزىقى بولىدۇ؟...

ــ شۇنى دېگىنە، ــ دېدى بۇرۇتىنىڭ ئۇچىنى تولغاپ قۇيۇقىغا ئاپىرىنۋالغان شاپ بۇرۇت بىرەيلەن، ــ شەھەر دېگەنگە مۇشتلىشىپ قاپاق يارمەن، جالاپ ئوينايمەن، دەپ كىرمىسە نېمىگە كىرىدۇ؟

ــ بىر ــ ئىككى نوچىسى، تۆت ــ بەش جالىپى بولمىغان شەھەرنىمۇ شەھەر دېگىلى بولامدۇ؟

«سالچىلار، قاقاھلاپ كۈلۈپ كېتىشتى.» (886 ــ، 887 ــ بەت)

«سالچىلار» رومانىدىكى يۇقىرىقى بايان ۋە دىيالوگلاردىن بىز ئەل ــ ۋەتەن ئىشقىدا ۋۇجۇدى ئۆرتىنىدىغان «ئوت يۈرەك ئادەملەر» نى ئەمەس، كەيپ ــ ساپا كوچىسىدا سوكۇلداپ ھارمايدىغان، ئەيش ــ ئىشرەت كويىدا ھېچنېمىگە پەرۋا قىلمايدىغان ئۇچىغا چىققان نومۇسسىز، قارام، بۇزۇق ھەم ئۆكتەم بىر توپ ئەبلەخلەرنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىمىز.

ئەسەرنىڭ باش پېرسوناژى سەمەتمۇ ۋىجداندىن مۇستەسنا، ئىدرىكى تۆۋەن، ئەخلاق ئېڭى يوق، ھاياتىنى قەدىرلەشنى بىلمەيدىغان، خام خىيالغا بېرىلىدىغان، مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى ئاجىز بىر يارىماس بايقۇش. ئۇ 20 ياشلىرىدا تاسادىپىي بىر ۋەقە تۈپەيلى قەشقەر تەۋەسىدىكى تۇغۇلغان يۇرتىدىن چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ ئىلىدا يېرىم ئەسىردەك ياشايدۇ. مۇشۇ جەريانىدا «ئېتىنىڭ چۈلۈۋرىغا ئېسىلىپ يىغلاپ قالغان ئانىسى» نى بىرەر قېتىممۇ ئەسلەپ قويمايدۇ. دېرىكىنىمۇ سۇرۇشتە قىلمايدۇ. ئانىسىنىڭ قانداق كۈنلەرنى كۆرۈۋاتقانلىقىدىن، ئۆلۈك ــ تىرىكلىكىدىن ئەنسىرەپمۇ قويمايدۇ. پەقەت بالا ۋاقتىدا مەھەللىسىدىكى كۆل بويىدا يىراقتىن كۆرگەن، ئەمما ھېچقانداق ھېسسىيات ئۆتۈشۈشى بولمىغان (قىز پۈ-

تۇنلەي بىخەۋەر) لەيلىگۈل دېگەن بىر قىزنىڭ ئىشقىدا سۇس كۆيۈش بىلەن، ئۇنىڭ ۋىسالىغا يېتىشنى بىر ئۆمۈر خام خىيال قىلىپ ياشايدۇ. ئاردىدىن 40 يىللار ئۆتكەندە ئۇ بالىلىقىدا يۈرىكىگە ئوت سالغان لەيلىگۈل بىلەن غۇلجا شەھىرىدە توساتتىن ئۇچرىشىپ قالىدۇ. بۇ چاغدا ئۇ ئۆز - ئۆزىگە مۇنداق دەيدۇ:

«شۇ... شۇ... نەق ئۆزى شۇ... توۋا! — دەيتتى سەمەت ئۆز - ئۆزىگە، — مەن مۇشۇ ئايالنى ئۇچرىتىپ قالارمەن، دەپ ئۈمىد-لىنىپ، قەشقەردىن داۋان ئاتلاپ چىقىپ ياقا يۇرتلاردا مۇساپىر بولۇپ ھازىرغىچە ئۆيلەنمەي يۈرگەن بولسام - ھەي!..! ئەجەب مەن ئۇنى قېرىمايدىغاندەك، ھازىرغىچە شۇ سۈمبۈل چاچ، كىچىككىنە قىز ھالىتىدىلا كۆز ئالدىمغا كەلتۈرۈپ يۈرۈپتىمىنا...»

سەمەتنىڭ بۇ مونولوگىدا ئىشق ئوتىدا بىر ئۆمۈر ئۆرتەنگەن بىر ئادەمنىڭ مەھرۇم بولۇش تۇيغۇسى ئىپادىلەنمىگەن، بەختىنى تاپالمىغان بىر بەختسىز ئەرنىڭ ھەسرەتلىك نىداسىنىڭ سايىسىمۇ كۆرۈنمىگەن، پەقەت بەختسىزلىكىنىمۇ چۈشىنىپ يېتەلمەيدىغان بىر دەلىتە ئادەمنىڭ لەقۋالارچە ئىنكاسىلا ئايان بولغان، خالاس. مۇشۇنداق ئالاھىدە ئەھۋالدا سەمەت دېگەن بۇ كالۋا پىرسوناژ نېمىلەرنى قىلىدۇ، دېگەندە گويا سودىسى پۈتكەن كاززاپ سودىگەرگە ئوخشاش، ئۇ ئايال (بىر ئۆمۈر ۋىسالىغا يېتىشنى ئارزۇ قىلغان خۇپيانە ئاشىقى) ئېتىپ بەرگەن ئوخشىغان پولۇنى ئىشتىھا بىلەن يەپ، تۇغۇلۇپ ئۆسكەن مەھەللىسى ھەققىدە قىزغىن پاراڭغا چۈشۈپ كېتىدۇ.

رومانىدىكى تەپسىلات ۋە تەسۋىرلەرنى ئوقۇغان ئوقۇرمەن سەمەت دېگەن بۇ پىرسوناژنىڭ ھەقىقەتەنمۇ ئۇچىغا چىققان بىر گالۋاڭ ئادەم ئىكەنلىكىنى ھېس قىلماي قالمايدۇ. ئۇنىڭ دوستى قۇۋانغا دېگەن تۆۋەندىكى گېپىدىن ئۇنىڭ مەجرۇھ مەنىۋى دۇنـ

ياسىنى تېخىمۇ روشەن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ:

« ــ باينىڭ ھېلىقى خېنىمىنىڭ ئىسسىق قوينىنى تېپىپ خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن ھەممىنى ئۇنتۇدۇم دېگىنە... بوپتۇ، ئادەم دېگەن شۇ. ھېلىمۇ بولسا ئۇچراشتۇق، ئەمدى بىزدىن ئايرىلمايلا! مانا، ماڭا يارەمچى سالچى بولسەن، يېڭى ھۆكۈمەت كەلدى، ئەمدى ئىشلىرىمىز ياخشىلىنىپ كېتىدىغاندەك تۇرىدۇ... ھە ھېلىقى باينىڭ خېنىمىنىڭ گېپىنى قىلە.» (875 ـ بەت)

«قۇۋۇان، ئاڭلاپ قوي، ــ دېدى ئۇ، ــ ئىلىخوغا چىقىپ مېنىڭ ئۆگەنگەن ھۈنىرىمنىڭ بىرى سال ھەيدەش، يەنە بىرى ھاراق ئىچىش بولدى.» (861 ـ بەت)

مەن ئىككى تومۇق بۇ روماننى ئوقۇپ، باشتىن ـ ئاخىر سەمەتتىن ئىبارەت بۇ مەسئۇلىيەتسىز ھەم گالۋاڭ پېرسوناژدا «ئوت يۈرەك ئادەم»لەردە بولىدىغان بىرەر خىسلەتنى ئۇچرىتالمىدىم. مېنىڭ نەزىرىمدە ئۇنىڭ تۇرغان ـ پۇتكىنى بىر دۆت كالا ئىدى، خالاس!

يازغۇچى رومانىدىكى سەمەت باشلىق بۇ بىر توپ سالچىلارنىڭ ئوبرازىنى مۇئەييەن مەقسەتتە ئەتەي شۇنداق گالۋاڭ ھەم خۇنۇك ئادەملەر قىلىپ يارىتامدۇ؟ دەپ سوئال قويۇلسا، مېنىڭچە، رومانىدىكى ئومۇمىي خاھىشتىن بۇنداق مەقسەتنى ھېس قىلغىلى بولمايدۇ، دەپ جاۋاب بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. يازغۇچى ئۇلاردا «ئوت يۈرەك ئادەم» لەردە بولۇشقا تېگىشلىك بىرەر خىسلەتنى نامايان قىلىشنى خىيالىغا كەلتۈرمىگەن. ئەجەللىك يېرى شۇكى، ئەكسىچە يازغۇچى ئۇلارنىڭ تاپتىن چىققان قىلمىش ـ ئەتمىشلىرىنى يوللۇق كۆرسىتىشكە ئۇرۇنغان ھەم ئۇلارنىڭ چۈشكۈن ھايات ئوچۇق ـ ئاشكارا ھېسداشلىق قىلغان. بۇنى بىز يازغۇچىنىڭ ئوقۇرمەنلەرگە قارىتىپ بىۋاستە ئېيتقان تۆۋەندىكى بىر ئابزاس سۆزىدىن كۆرۈۋالالايمىز:

«سىز «سالچى» دەپ ئاتىلىدىغان بۇ ئادەملەرنى چۈشەنمەيسىز.

ئۇلار قوچاق يەتمەيدىغان ياغاچلارنى بىر-بىرىگە چېتىپ، دەھشەت-لىك ئېقىنلاردا جاننى ئالمىنىغا ئېلىپ قويۇپ يۇرىدىغان ئادەم-لەر. ئۇلار ئىش ھەققىنى ئالغاندا ئاشپۇزۇلدا كېرىلىپ ئولتۇ-رۇپ قورسىقىنى بولۇشىغا تويغۇزىدۇ، چۈنكى ئۇلار دەريا سۈيىدە كۈنلەپ داۋالغۇپ ئېقىپ ئىسسىق تاماق كۆرمەيدۇ، بەزىدە ئاچمۇ قالىدۇ؛ ئۇلار قانغۇچە بازار چۆرگىلەشنى، ئادەملەر بىلەن پاراڭ-لىشىشنى، غۇۋغا كۆتۈرۈشنى ياخشى كۆرىدۇ، چۈنكى ئۇلار كۈز-لەپ ئادەم دىدارىنى كۆرمەيدۇ؛ بار پۇلىنى ئوتتۇرىغا تاشلاپ قاز-غۇچە ئىچىپ، ناخشا ئېيتىپ كۆڭلىنى ئاچىدۇ، چۈنكى ئۇلارنىڭ بۇ جېنى ئولجىغا قالغان جان، يەنە بىر قېتىم شەھەرگە كەلگۈچە كىم بار، كىم يوقلۇقىنى بىلمەيدۇ، قاراڭغۇ چۈشكەندە ئۇلار قانداقتۇر بىر كوچىغا كىرىپ تونۇش بىر ئىشىكنى قېقىپ، ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان بىر جاننىڭ قوينىدا يېتىپ تاڭ ئاتقۇزىدۇ، چۈنكى ئۇلار كۈنلەپ ئەسكى چاپاننى يېپىنىپ گۈلخان يېنىدا تۇ-نەپ، بىر ئايال زاتنىڭ ئۆزلىرىنى ئىسسىق باغرىغا ئېلىپ قۇ-چاقلىشىغا تەشنا بولۇپ كېتىدۇ...» (809 ـ بەت)

بۇ بىر ئابزاس بايانداا قىينىچىلىقىنى پەش قىلىپ، ھەمراھ-سىز كۈنلىرىنى باھانە قىلىپ چۈشكۈن ھايات كەچۈرۈشكە ئادەت-لىنىۋالغان بىر توپ ئۆكتەم ھەم رەسۋا ئادەملەر ئاقلانغان.

ئىنسان تەبىئىتىنىڭ تۈراقسىز ھەم مۇرەككەپ بولىدىغانلى-قى، شۇ سەۋەبتىن خېلى ـ خېلى ئادەملەرنىڭمۇ ھاياتىدا چۈش-كۈنلەشكەن مەزگىللىرى بولىدىغانلىقى ھەممىگە ئايان. ئەمما، بىر ئادەمنىڭ بىر ئۆمۈر چۈشكۈن ھايات كەچۈرۈشى ئېغىر ئەخلاقىي مەسىلە ۋە پىسخىكىلىق كېسەللىك ھېسابلىنىدۇ، بۇ-لۇپمۇ بىر توپ ئادەملەرنىڭ بىر ئۆمۈر چۈشكۈن ھايات كەچۈرۈ-شى ئېغىر ئىجتىمائىي ئىللەت ھېسابلىنىدۇ. قانۇن ۋە ئەخلاق نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، چۈشكۈنلەشكەن ئادەملەرنىڭ ئىچى پۈش-

سىلا ئۆكتەملىك قىلىدىغان قىلمىشلىرى ياكى ئەخلاق جەھەتتە تاپتىن چىقىدىغان ئادەتلىرى تېگىشلىك جازالىنىدۇ، چەكلىنىدۇ ۋە ئەيىبلىنىدۇ. قانۇن ۋە ئەخلاققا مۇخالىپ بولغان قىلمىشلارنى ئاقلاپ سۆزلەپ يۈرۈش پۈتۈنلەي خاتا! خاتالىقى شۇ دەرىجىدە روشەن مەسىلىلەرنى، يەنى ئاشۇ بىر توپ سالچىلارنىڭكىدەك نا-چار قىلمىش ۋە ئادەتلەرنى يولۇق قىلىپ كۆرسىتىش بىر داڭلىق يازغۇچى ئۇچۇن نومۇس! بىر يازغۇچى گۈزەللىك بىلەن خۇنۇكلۇكنىڭ پەرقىنى بۇ دەرىجىدە ئاستىن - ئۈستۈن قىلا-ۋەتسە باشقىلارنىڭ ئىشەنچىدىن تولۇق قالىدۇ. مەيلى بىر ئادەم بولسۇن ياكى بىر توپ ئادەم بولسۇن، ئىچى سىقىلسىلا كەيپ - ساپاغا ۋە ئەيش - ئىشرەتكە بېرىلىپ، تۇرمۇشىدىكى ئوڭۇشسىز-لىق، كۆڭۈلسىزلىك، زېرىكىش ۋە مەنسىزلىكنى ھەل قىلىشنى نورمال ئەخلاق ئېڭىغا ئىگە ھەرقانداق ئادەم ۋە جەمئىيەت خوپ كۆرمەيدۇ. يازغۇچىنىڭ «سالچىلار» ناملىق بۇ رومانىدا بارلىق سالچىلار ئوبرازىنى پۈتۈنلەي چۈشكۈنلەشكەن ئادەملەر توپى سۈ-پىتىدە تەسۋىرلىشى، ئۇلارنىڭ ناتوغرا ھەرىكەت ۋە ئەخلاقسىز قىلمىشلىرىغا ھېسداشلىق پوزىتسىيەسىنى ئىپادىلىشى ئۇنىڭ بۇ خىل چۈشكۈن روھىي ھالەتنى ئېغىر ئىجتىمائىي ئىللەت دەپ قارىمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ خىلدىكى چۈشكۈنلەشكەن ئا-دەملەر توپىغا ئوچۇق - ئاشكارا ھېسداشلىق قىلغان يۇقىرىقى بىر ئابزاس بايانى بولسا يازغۇچىنىڭ ئىدىيە ۋە قىممەت قارىشىدا كېسەل بارلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

مەن «سالچىلار» رومانى ھەققىدىكى بۇ تەنقىدىي ماقالەمدە رو-ماندا كۆرۈلگەن باشقا خاتالىق ۋە يېتەرسىزلىكلەرنى ھازىرچە كۆرسەتمىدىم. ئاساسلىقى يازغۇچىنىڭ بۇ رومانىنى يېزىشتىكى ئۇچ تۈرلۈك مۇددىئاسىنىڭ بىرىگە يېتىپ، ئىككىسىدە ئۇزۇل - كېسىل مەغلۇپ بولغانلىقىنىلا پاكىتلىق ۋە ئىلمىي يوسۇندا كۆرسىتىپ ئۆتتۇم. مېنىڭ «سالچىلار» رومانى توغرىسىدىكى

دەسلەپكى تەنقىدىي مۇھاكىمەم مۇشۇنچىلىك. «سالچىلار، رومانىدا كۆرۈلگەن نۇقسانلار» دېگەن ماقالەمنى ئايرىم يازمەن.

2013 ـ يىلى چاغاندا يېزىلدى.

پايدىلانمىلار:

① مەمتىمىن هوشۇر: «سالچىلار» (ئىككى توم)، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 2012 ـ يىلى نەشرى.

② شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى تارىخىنى يېزىش ـ تەھرىرلەش كومىتېتى تۈزگەن: «شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى نەشرى.

③ «شىنجاڭ پۇللىرى» رەسىملىك توپلىمىنى تۈزۈش هەيئىتى تۈزگەن: «شىنجاڭ پۇللىرى»، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى بىلەن شياڭگاڭ مەدەنىيەت ـ مائارىپ نەشرىياتى، 1991 ـ يىلى نەشرى.

④ تېكەس ناھىيىلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى تارىخ ماتېرىياللار ئىشخانىسى تۈزگەن: «تېكەس ناھىيە تارىخ ماتېرىياللىرى»(3)، 2008 ـ يىلى بېسىلغان.

⑤ ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق سىياسىي كېڭەش تارىخ ماتېرىياللار كومىتېتى تۈزگەن: «ئىلى تارىخ ماتېرىياللىرى» (51)، 2007 ـ يىلى بېسىلغان.

⑥ سەۋىردىن ئۆمەر، ئابدۇللا ئاۋۇت تۈزگەن: «جەننەت ماكان ـــ ئىلى»، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، 2012 ـ يىلى نەشرى.

⑦ ئىسرائىل تۇردى: «سال ۋە سالچىلار»، «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» 2008 ـ يىللىق 3 ـ سان.

⑧ خەپىز ساتتار سالىخ: «ئىلى دەريا سىنىڭ تارىختىكى سۇ قاتناش ئىشلىرى»، «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» 2008 ـ يىللىق 3 ـ سان.

«سالچىلار» رومانىدا كۆرۈلگەن نۇقسانلار

بۇ مېنىڭ داڭلىق يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ «سالچىلار» رومانى توغرۇلۇق يازغان ئىككىنچى تەنقىدىي ماقالەم. مەن «سالچىلار» رومانىنى ئوقۇش جەريانىدا جىددىي تەنقىدلەشكە تېگىشلىك بىر قىسىم خاتالىقلارنى بايقاش بىلەن بىللە، يەنە ئاز بولمىغان نۇقسانلارنى ئۇچراتتىم. مەن خاتالىق دەپ قارىغان مەسىلىلەرنى «سالچىلار» رومانى ھەققىدە دەسلەپكى تەنقىد» دېگەن ماۋزۇدا يېزىپ تاماملىغاندىن كېيىن ئەسكەرتىشكە تېگىشلىك نۇقسانلارنى بىر - بىرلەپ كۆرسەتىپ، نۇقسانلارنىڭ زادى قەيەردە ئىكەنلىكىنى ئىزاھلاش ياكى چۈشەندۈرۈش مەقسىتىدە بۇ ئوبزورنى يازدىم. خاتالىقنى تەنقىدلەش، نۇقسانلارنى كۆرسىتىپ بېرىش ئوبزورچىلىق كەسپىنىڭ بىر مۇھىم ۋەزىپىسى.

«سالچىلار» رومانى بىر داڭلىق يازغۇچىنىڭ قولىدىن چىققان تۇرۇقلۇق، شۇنداقلا نەشر قىلىنىشتىن ئىلگىرى مۇھەررىرلەرنىڭ تەكرار تەھرىرلىشىدىن ئۆتكەن تۇرۇقلۇق ئۇنىڭدا نۇقسانلار ئوبزور يېزىپ بىر - بىرلەپ كۆرسەتكۈدەك دەرىجىدە كۆپ بولۇشى مۇمكىنمۇ، دەپ سوئال قويىدىغان ئوقۇرمەنلەر چىقىشى مۇمكىن. ئەكسىچە، ئىككى تومлуق رومانىدا ئانچە - مۇنچە نۇقسان بولۇش ساقلانغىلى بولمايدىغان ئىشقۇ، بەك زىغىرلاپ كېتىشنىڭ نېمە زۆرۈرىيىتى، دەپ قارايدىغان ئوقۇرمەنلەرمۇ چىقىشى مۇمكىن. مېنىڭ پوزىتسىيەم شۇكى، ئوقۇرمەنلەر بۇ رومانىدا نۇقسان ھەققەتەن كۆپمۇ ياكى ئازمۇ؟ بىر - بىرلەپ كۆرسىتىشنىڭ زۆرۈرىيىتى بارمۇ ياكى يوقمۇ؟ دېگەننى قولىدىكى ئوبزورنى ئوقۇپ بولۇپ بىر نەرسە دېيىشى كېرەك.

1. قوللىنىلغان شېئىر ـ قوشاقلاردىكى نۇقسانلار

بۇ رومانداۋ شېئىر ـ قوشاقلار خېلىلا كۆپ قوللىنىلغان. كۆـپىنچىسى توغرا قوللىنىلغان بولسىمۇ، بىر قىسمى خاتا قوللىنىلغان. بۇنى چوقۇم كۆرسىتىپ قويۇش زۆرۈر. ئۇنداق بولمايدىكەن، خاتالىق تەكرارلىنىۋېرىدۇ. يازغۇچى رومانىنىڭ «شەيتان» دېگەن بابىدا ئۆمەر مەددىاھ ئىسىملىك پېرسوناژنىڭ ئاغزىدىن «ئېھ، بۇرادەرلەر! ھەزرىتى ئافاق خوجا زامانىدا مانا شۇنداق سەلـلىك شەيتانلار جاھاننى بىر ئالغانىدى. شۇڭا بىر شائىر:

كەچتىم مەن زامانىڭدىن،
ياخشىكىم، يامانىڭدىن.
ئاق سەللە، يېشىل سەللە،
بىزارمەن تامامىڭدىن...

دەپ يازغان...» دەپ بىر قىستۇرما بېرىدۇ. مېنىڭچە، بۇ قىستۇرـمىدا تۆت سۆزلۈكتىكە يول قويۇلغان. بىرىنچى سۆزلۈك: يازغۇـچى ساختا شېئىرنى قوللىنىپ خاتا قىلغان. پاكىتنى ئېتىراپ قىلىش جاسارىتى كەم، ئىلمىي پوزىتسىيەسى ئاجىز، ئەڭ مۇھـمى مەلۇماتى تۆۋەن بىر قىسىم كىشىلەر يۇقىرىقى شېئىرنى ھېـلىمۇ مۇقامشۇناس ھەم شائىر قىدىرخان يازغان دەپ قاراپ كەلـمەكتە. ئەمەلىيەتتە بۇ شېئىر قىدىرخانىنىڭ بولماستىن، ئىلىم ساھەسىدە كۆز بويامچىلىق قىلىشقا ئادەتلىنىپ كەتكەن بىر كىـشى تەرىپىدىن 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدا پەيدا قىلىنىپ قىدىرخانىنىڭ شېئىرى دەپ مەتبۇئاتلاشتۇرۇلغان. بۇ بولمىغۇر ئەھۋالنى ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «ھەقىقەت ئۇستىدە ئىزدىنىش ھەقىقىي تەتقىقاتچىنىڭ بۇرچى» دېگەن ئۆتكۇر تەنقـىدىي ماقالىسىدە 1992 ـ يىلى ئېچىپ تاشلىغان. ئالىم مەزكـۇر

تەنقىدىي ماقالىسىدە ئىلمىي پاكىت ۋە لوگىكىلىق مۇلاھىزە يولى بىلەن «بۇ شېئىرنىڭ ئەسلىي نۇسخىسى بولۇشى مۇمكىن ئەمەس»، بۇ «قىدىرخانغا تېگىلغان ياسالما شېئىر»، «بۇ شېئىردا ئىپادىلەنگىنى قىدىرخانىنىڭ دۇنيا قارىشى بولماستىن، بىزنىڭ ئاپتونۇمىزنىڭ زۇرۇرىيەت ئىدىيەسى» دەپ ئېنىق كۆرسەتكەن. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن يەنە ئالىملارغا خاس ئىلمىي پوزىتسىيە بىلەن «قىدىرخان قارىقويۇقلا ياخشى ـ ياماندىن ۋاز كەچمەس، مەسىلىگە سەللىنىڭ رەڭگىگە قاراپلا ھۆكۈم قىلماس، دەپ ئويلايمەن»، «16 ـ ئەسىردە ياشىغان قىدىرخان 20 ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر تىلىدا شېئىر يازمايدۇ»، «تارىخ ياسالماسلىقى لازىم. تارىخنى ياساش تارىخنى بۇرمىلاشتىن ھەسسە ـ ھەسسىلەپ ئېغىر جىنايى ھادىسە! بولۇپمۇ مۇقەددەس كىتابلار سەھىپىلىرىگە ئويدۇرما پاكىت ياسىغۇچىلارنى تارىخ ۋە چەكسىز بىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە كەلگۈسى ئەۋلاد كەچۈرمەيدۇ!» دەپ بۇ ساختا شېئىرنى قاتتىق تەنقىدلىگەن. ئالىم بۇ بىر كۇپلېت ساختا شېئىرنىلا تەنقىدلەپ قالماستىن، يەنە قىدىرخان نامىدا ئوتتۇرىغا چىقىرىلغان تۆۋەندىكى ئىككى كۇپلېت شېئىرنىمۇ تامامەن ساختا ۋە سۇپەتسىز شېئىر، دەپ ئىسپاتلاپ تەنقىدلىگەن:

كەمبەغەل كىيسە كۇلانى ـ
شەيخلىرىڭ ئادەم ئەمەس؛
ئۆلگۈچە ئېيتسام مۇقامنى ـ
مەن ئۇچۇن ماتەم ئەمەس.

مۇقام جاھاندا تاڭنىڭ ساباسى،
جانانغا جانكى قالۇن ساداسى.
ھېچ تەڭ كېلەلمەس بۇلبۇل ناۋاسى،
ئالەمدە يوقكى ئۇنىڭ باھاسى.

شۇنىڭدىن كېيىن بۇ ساختا شېئىر ياساش ئويۇنىنى سادىر قىلغان ئەپەندىمۇ ياكى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بىرەر تەتقىقاتچىمۇ بۇ شېئىرنى «قىدىر-خانىنىڭ شېئىرى ئىدى» دەپ ئىسپات كۆرسىتىپ ئوتتۇرىغا چىقىپ مۇنازىرىلىشىپ باقمىغان. دېمەك، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ تەتقىدىنىڭ ھەقلىق ئىكەنلىكى قوبۇل قىلىنغان. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن بۇ تەتقىدىي ماقالىنى يېزىپ 20 يىل ئۆتكەندە بۇ ساختا شېئىرنىڭ «سالچىلار» رومانىدا ئىشلىتىلىشى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان بىر سەۋەنلىك بولغان. يۇقىرىقى قىستۇرمىدا يول قويۇلغان ئىككىنچى سەۋەنلىك «ئافاق خوجا زامانىدا شۇنداق سەللىلىك شەيتانلار جاھانىنى بىر ئالغانىدى. شۇڭا بىر شائىر بۇ شېئىرنى يازغان» دېگەن چۈشەنچىدە كۆرۈلگەن. تارىختىن ئانچە ـ مۇنچە خەۋىرى بار كىشىلەرگە ئايانكى، قىدىرخان 16 ـ ئەسىردە، ئافاق خوجا 17 ـ ئەسىردە ئۆتكەن تاريخىي شەخسلەر. ئىككىسىنىڭ ياشىغان زامانى ئارىلىقىدا بىر ئەسىردىن ئارتۇق پەرق بار. مۇشۇنداق تۇرۇقلۇق، قىدىرخان يۈز يىللاردىن كېيىنكى زامانلاردا «جاھاننى بىر ئالغان شەيتانلار»غا قارىتىپ بۇ شېئىرنى يازغان قىلىپ قويۇلسا، ئەقىلگە سىغمايدۇ. يۇقىرىقى قىستۇرمىدا يول قويۇلغان ئۇچىنچى سەۋەنلىك شۇكى، «سەمەت نوچى» دېگەن بابتا ئۆمەر مەددىاھ دېگەن دەرۋىش ئېشىكىدىن پايدىلىنىپ ئافاق خوجىنى قاتتىق ھاقارەتلىگەنلىكى ئۈچۈن، ھەزرەت سەيلىسىدە قانلىق جېدەل كېلىپ چىققان قىلىپ يېزىلغانىدى. رومانىدا ئۆمەر مەددىاھ ئافاق خوجىنى «شەيتانغا ئوخشاتقان» (358 ـ بەت)لىقى ئۈچۈن دەرۋىشلەر سورۇنىدىن قوغلاپ چىقىرىلغانلىقىمۇ قەيت قىلىنغان. ئاپتور ئۆمەر مەددىاھنى كېيىنكى بابلاردىمۇ ئافاق خوجىنى ئۆچ كۆرىدىغان ئادەم سۈپىتىدە تەسۋىرلىگەن، ھەتتا ئۆمەر مەددىاھنىڭ دادىسى ھاشىم ھاجىنىمۇ «ئافاق خوجىغا پەقەتلا ئىخلاسى يوق ئادەم ئىدى» (356 ـ

بەت) دەپ يازغان. ئەپسۇسكى، ئۆمەر مەددىاھ ئۆز قەسىدىسىگە يۇ-قىرىقى قەستۇرمىنى قەستۇرغاندا ئافاق خوجىنى «ھەزرىتى ئافاق خوجا زامانىدا» دەپ ئۇلۇغلاش ئىبارىسىنى ئىشلىتىپ تۇرۇپ سۆزلىگەن قىلىپ قويۇلغان. مەجبۇرلانمىغان ئەھۋالدا، ئۆزى «شەيتانغا ئوخشاتقان» ئادەمنى «ھەزرىتى» دەپ ئۇلۇغلاش ئوڭ ـ تەتۇرىنىڭ تايىنى يوق تۇتۇرۇقسىز ئادەملەردە كۆپ كۆرۈلىدىغان ئەھۋال ھېسابلىنىدۇ. يۇقىرىقى قەستۇرمىدا ئىپادىلەنگەن تۆتىنچى سەۋەنلىك شۇكى، بۇ قەستۇرما ئۆمەر مەددىاھ سۆزلىگەن قەسىدىگە پەقەت ماس كەلمىگەن. بۇ قەستۇرما مەددىاھنىڭ قەسىدە سۆزلەش ئۇسۇلىۇبى نۇقتىسىدىن قارىغاندا پۈتۈنلەي ئورۇنسىز قەستۇرما بولۇپ قالغان، دېيىشكە بولىدۇ. شۇڭا ئاپتور قەسىدە مەزمۇنىغا ئۇستمۇئۇست چۈشمىگەن بۇ قەستۇرمىسىنى باغلاش-تۇرالماي، ئۆمەر مەددىاھنى «خوش، بايىقى ھېكايىمىزگە كەلسەك» دېگۈزۈپ، ئەسلىي قەسىدىنىڭ مەزمۇنىنى باغلاشقا مەجبۇر بولغان.

بۇ رومانىدا شېئىر ـ قوشاقلارنى قوللىنىشتا كۆرۈلگەن يەنە بىر خاتالىق تۆۋەندىكى قوشاقتا كۆرۈلگەن:

«ئات مىندىم ئېگەر بىلەن،
بېشىدا يۈگەن بىلەن.
ئىچىمدە دەردىم تولا،
ئۆزۈم مۇنداق يۈرگەن بىلەن.»

رومانىنىڭ ئىككىنچى تومىنىڭ 705 ـ ۋە 984 ـ بەتلىرىدە ئىككى قېتىم ئىشلىتىلگەن بۇ خەلق قوشىقىدا كۆرۈلگەن سەۋەنلىك شۇكى، ئالدىنقى ئۇچ مىسرا يەتتە بوغۇم، تۆتىنچى مىسرا سەككىز بوغۇم بولۇپ قالغان. خەلق قوشاقلىرى ئادەتتە ئىنتايىن ئاھاڭدار، ۋەزىن ـ تۇراقلىرى مۇستەھكەم تۈزۈلگەن بولىدۇ. بۇ-غۇم سانىنى ئېگىز ـ پەس قىلىپ قويىدىغان ئەھۋال كەمدىن ـ

كەم ئۇچرايدۇ. بۇ قوشاقنىڭ مىسرالىرىمۇ ئەسلىي باشتىن - ئاخىر يەتتە بوغۇملۇق مىسرالاردىن تۈزۈلگەن قوشاق ئىدى. ئەمما، «سالچىلار» رومانىدا تۆتىنچى مىسرا سەككىز بوغۇملۇق قىلىپ بۇزۇۋېتىلگەن. ئەسلىي بۇ مىسرا «چاندۇرماي يۈرگەن بىلەن» دېگەن شەكىلده ئىدى. بۇ قوشاقنىڭ «ئۆزۈم مۇنداق يۈرگەن بىلەن» دەيدىغان ۋارىيانتىمۇ مەۋجۇت ئەمەس. «ئۆزۈم مۇنداق» دېگەن سۆز شېئىرىي تۈسىمۇ ئاجىز ھەم «چاندۇرماي» دېگەن سۆزدەك سىلىقمۇ ئەمەس.

رومانىدا يەنە يېقىنقى يىللاردىن بۇيان سەھنە - ئېكرانلاردا كۆپ ئېيتىلىپ كىشىلەرگە تونۇش بولۇپ كەتكەن ئاتۇش خەلق ناخشىسىنىڭ بىر كۇپلېتىمۇ خاتا قوللىنىلغان. مەسىلەن:

ئىلىغا چىقىپ كەتتى،
يول بىلمەيدىغان بالىلار...
سودىسىنى قىلالارمۇ،
چالا سودىگەر بالىلار.

دېگەن كۇپلېتنىڭ ئالدىنقى ئىككى مىسراسىنى قوللانغان يازغۇچى (390 - بەت) ئىنتايىن پەرۋاسىزلىق بىلەن، سۆزنىڭ جايىغا چۈشكەن - چۈشمىگەنلىكىگىمۇ دىققەت قىلماستىن، ئەسلىي ناخشىدىكى «چىقىپ» دېگەن توغرا سۆزنى «چۈشۈپ» دېگەن ماس كەلمەيدىغان سۆزگە ئالماشتۇرۇپ قويغان.

«سالچىلار» رومانىدا شېئىر - قوشاقلارنى قوللىنىشتا كۆرۈلگەن يەنە بىر سەۋەنلىك «ھاي - ھاي ئۆلەك» دېگەن قوشاق بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئاپتور رومانىدا ئىلى ئۇيغۇرلىرىغا خاس بۇ قوشاقنى قەشقەرنىڭ تەكلىماكان گىرۋەكلىرىدىكى، يەنى باش پېرسوناژ سەمەتنىڭ يېزىسىدىكى كىشىلەر پىشىق بىلىدىغان قوشاق قىلىپ يېزىپ قويغان. بۇ سەۋەنلىك رومانىنىڭ 238 - ۋە

239 ـ بەتلىرىدە كۆرۈلىدۇ. مەلۇمكى، ئۇيغۇر خەلق ناخشا-قوشاقلىرى مەلۇم جەھەتتىن رايون ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. شۇڭا «قەشقەر خەلق ناخشىلىرى»، «كۇچا خەلق ناخشىلىرى»، «قومۇل خەلق ناخشىلىرى»، «ئاتۇش خەلق ناخشىلىرى»، «ئىلى خەلق ناخشىلىرى» دېگەن ناخشا ـ قوشاق تۈركۈملىرى مەۋجۇت بولۇپ كەلمەكتە. ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىدىكى بۇ خىل رايون خاسلىقى رادىيو ـ تېلېۋىزىيە يوق كونا زامانلاردا تېخىمۇ گەۋدىلىك ئىدى. «سالچىلار» رومانىدىكى پاكىتتىن مەلۇمكى، رومانىنىڭ ۋەقەلىكى رايونىمىزدا رادىيو ـ تېلېۋىزوردىن ئېغىز ئاچقىلى بولمايدىغان 1940 ـ يىللارنىڭ بېشىدىن باشلىنىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا يازغۇچى ناخشا ـ قوشاقلارنىڭ رايون خاسلىقىغا تېخىمۇ ئەھمىيەت بېرىشى زۆرۈر ئىدى.

2. باش پېرسوناژ سەمەتنىڭ يېشىدىكى مۇجمەللىك

«سالچىلار» رومانىدا ئاپتور دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشىنى روشەن ئىپادىلىمەسلىكتەك بىر ئورۇنسىز مەسىلىنى كەلتۈرۈپ چىقارغانىنىڭ ئۈستىگە باش پېرسوناژ سەمەتنىڭ يېشىنى بەكلا ئېگىز ـ پەس قىلىۋەتكەن. بىر رومانداً باش پېرسوناژ ئاپتورنىڭ هاياتىدىكى ئەڭ يېقىن كىشىسىدەك بولۇشى كېرەك. ئاپتور ئۇنىڭ ئۆزگە خاس مىجەز ـ خۇلقى، ئادەت ـ ھەۋەسلىرى، ئارتۇقچىلىق ـ كەمچىلىكلىرىنى ئىنتايىن ئىنچىكە يەرلىرىگىچە پىششىق ئىگىلىگەن بولۇشى لازىم. بولمىسا، پېرسوناژ يازغۇچىنىڭ ئىرادىسى بويىچىلا ھەرىكەت قىلىدىغان جانسىز، سۈنئىي پېرسوناژ بولۇپ قالىدۇ. نۇرغۇن كىشىلەر ئەدەبىي ئەسەرلەردە پېرسوناژنى پۈتۈنلەي يازغۇچى يارىتىدۇ، دەپلا قارايدۇ. ئەمەلىيەتتە، پېرسوناژمۇ مەلۇم جەھەتتە ئۆزىنىڭ قىممەت خاھىشى، خاسلىق ئالاھىدىلىكى بويىچە ئۆز ئوبرازىنى يارىتىش رولىنى ئۆتەيدۇ. بۇنداق جەريان يازغۇچى ماھارەت جەھەتتە ۋايىگە يەتكەندە كۆرۈلىدۇ. يازغۇچى ماھارەت جەھەتتە قانچە ناباب ياكى چېكىنگەن بولسا، پېرسوناژ-

نى ئۆزىنىڭ سىزغان سىزىقىدىن چىقارماي ھەربىكەت قىلدۇرىدۇ. نەتىجىدە، بۇنداق پېرسوناژ ئۆلۈك، سۈنئىي بولۇپ چىقىدۇ. ئەدە-بىي ئىجادىيەتتىكى بۇ خىل ئالاھىدە ئەھۋالنى پىروزىچىلىق نە-زەرىيەسى ئاللىبۇرۇن ئېتىراپ قىلغان ھەم ئىزچىل تەشەببۇس قىلىپ كېلىۋاتىدۇ.

«سالچىلار» رومانىدىكى باش پېرسوناژ سەمەتنىڭ نەقەدەر ئۆ-لۈك، سۈنئىي پېرسوناژ بولۇپ قالغانلىقىنى كېيىنكى مۇھاكە-مىگە قالدۇرۇپ، ھازىر ئۇنىڭ يېشىدا كۆرۈلگەن مۇجمەللىك مەسە-لىسىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمەن. بىر رومان ئۇچۇن ئېيتقاندا، باش پېرسوناژنىڭ يېشىنى ئېگىز - پەس قىلىپ قويۇش يازغۇچىنىڭ مەسئۇلىيەتسىزلىكىنى ئىپادىلەيدىغان كۈلكىلىك ئىش ھېسابلىنىدۇ.

رومانىنىڭ 8 - بېتىدە «بۇ يۇرتلاردا قىزلار ئون ئىككى - ئون ئۇچ ياشقا، ئوغۇللار ئون تۆت - ئون بەش ياشلارغا ئۇلاشسىلا ئۆيلۈك - ئوچاقلىق قىلىپ قويىدىغان ئادەت بار ئىدى» دەپ ياز-غان. رومانداا سەمەتنىڭ ئاكىسى مەمەتنى 20 ياشقا كىرسىمۇ ئۆ-گەي دادىسى ئۆيلەپ قويمىغاچقا، قېيىداپ كارۋانغا ئەگىشىپ «تاغ ئارقىسىغا» چىقىپ كەتكەنلىكى بايان قىلىنغان. شۇ سەۋەبتىن ۋاقتىدا ئۆيلەپ قويمىغانلىقى ئۈچۇن چوڭ ئوغلى قېچىپ كېتىپ يۇرەكئالدى بولۇپ كەتكەن ئانا ئېرىگە «سەمەتنى ئۆيلەيدىغان ۋاق بولۇپ قالدى» دەپ ئەسكەرتىدۇ. بۇ ئۆگەي دادا ئۆزىنىڭ غەلىتە ئادىتى بويىچە بۇ ئۆگەي ئوغلىنى چېلىشىشتا سىناپ بېقىپ «تېخى ۋاقتىڭ بارىكەن» دەپ ئۆيلىمەيدۇ. ئىككىنچى يىلى يەنە چېلىشىشتا سىناپ «يەنە خامكەنسەن!» دەپ ئۆيلەشنى رەت قىلە-دۇ. ئۆگەي دادىسىنى چېلىشىشتا يەڭمەسە بىر ئۆمۈر خوتۇن ئالالمايدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەن سەمەت يۇرتىدىكى ھېيتاخۇن دېگەن بوۋايدىن چېلىشىش، چامباشچىلىق، مۇشتلىشىش ماھارە-تىنى ئىككى يىل كۆڭۈل قويۇپ ئۆگىنىدۇ (19 - بەت). شۇنىڭ-دىن كېيىن ئۆگەي دادا «كالپۇكلىرىنىڭ ئۇستىنى قاپقارا بۇرۇت

بىسىپ كەتكەن» بۇ ئۆگەي ئوغلى بىلەن چىلىشىشتا سىناپ بې-قىش ئۈچۈن ئېتىز بېشىغا كېلىدۇ. چېنىقىپ كۈچلىنىپ كەتكەن سەمەت چىلىشىشتا ئۆگەي دادىسىنى ئۆلتۈرۈپ قويىدۇ ـ دە، قاچقانچە قەشقەر شەھىرىگە كېلىدۇ. قەشقەردىكى ھەزرەت سەيلە-سىدە مۇسەللەس ئىچىپ مەست بولۇپ قېلىپ يەنە بىرەيلەننى ئۆلتۈرۈپ قويۇپ، كارۋانغا قېتىلىپ ئىلغا چىقىپ كېتىدۇ. بىز يۇقىرىقى بايانلاردىكى ياش ۋە يىلغا ئائىت ئۇچۇرلارنى ئەستايىدىل قوشۇپ ھېسابلىساق سەمەت ئېشىپ كەتسە 20 ياشقا كىرگەن بو-لىدۇ.

يازغۇچى رومانىنىڭ 840 ـ بېتىدە «ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى يىللىرى ئىدى. شۇ تاپتا بىر توپ سالچىلار ئۆزىنى تىزىملىتىش ئۈچۈن ئاقئۆيگە قاراپ كېتىۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى يېشى قىرىقتىن ئاشقان، پىشقان سالچىلار بولۇپ، بەستلىك، قاۋۇل ئا-دەملەردىن ئىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە سەمەتمۇ بار ئىدى. ئۇمۇ كونا سالچىلاردىن بولۇپ، ‹سەمەتئاخۇن› دەپ ئاتىلاتتى» دەپ يازغان. بىز روماندىكى پاكىتلار ئاساسىدا سەمەتنى 1940 ـ يىللارنىڭ بېشىدا، 20 ياشلىرىدا ئىلغا كەلگەن، دېگەندۇق. يازغۇچىنىڭ يۇقىرىدا يازغىنىدەك «ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى يىللىرى يېشى قى-رىقتىن ئاشقان» دېيىلسە تامامەن خاتا بولىدۇ. «يېشى ئوتتۇزدىن ئاشقان» دېگەن بولسا توغرا بولاتتى. ئەمەلىيەتتە، يازغۇچى بۇ چاغدا سەمەتنىڭ ئىلغا چىققىنىغا ئون يىل بولغانلىقىنى ئون نەچچە بەتتىن كېيىن، يەنى 856 ـ بەتتە توغرا بايان قىلغان. بىز بۇنى تۆۋەندىكى دىيالوگدىن كۆرۈۋالالايمىز:

« ـــ سەمەت ئاخۇن، بۇ كىم بولىدۇ؟ ـــ دېيىشتى سالچىلار.
ـــ ئون يىلنىڭ ئالدىدا قەشقەردىن بىللە چىققان بۇرادىرىم، ـــ دەپ چۈشەندۈردى سەمەت.»

سەمەتنىڭ يېشىغا چېتىلىدىغان بۇ ۋاقىتنى 856 ـ بەتتە توغرا بايان قىلغان ئاپتور 862 ـ بەتتە يەنە ئېگىز ـ پەس بايان قىلغان. بۇنى بىز سەمەت بىلەن قەشقەردىن بىللە چىققان ئاغىنىسى قۇۋانىڭ قىلىشقان دىيالوگىدىن كۆرۈۋالالايمىز:

« ـــ بىز ئىلىغا چىققىلى قانچە يىل بولغاندۇ؟... دەپ باققىنە.
ـــ ئون بەش ـ ئون ئالتە، ۋاي ياقەي، يىگىرمە يىلچە بولۇپ قاپتۇ.»

رومانىڭ 995 ـ بېتىدە يازغۇچى مۇنداق بىر ئېنىق تارىخىي ئۇچۇرنى يازغان:

«موڭغۇلكۇرەدىكى سالچىلار 1964 ـ يىلى توققۇزتارا قاپچىغايغا بىراقلا يۆتكىلىپ كەلدى. موڭغۇلكۇرەدە ئاڭ ئاخىرقى سال 1965 ـ يىلىغىچە ماڭدى.»

بۇ بايىاندىن بىز ئىلىغا چىقىقاندىن بۇيان موڭغۇلكۇرەنىڭ قاراكۆل دېگەن يېرىدە سالچىلىق قىلىپ كەلگەن سەمەتنىڭ 1964 ـ يىلى توققۇزتارانىڭ قاپچىغاي دېگەن يېرىگە يۆتكىلىپ كەلگەنلىكىنى جەزملەشتۇرىمىز. بىراق، رومانىڭ 992 ـ ۋە 993 ـ بېتىدە يېزىلغان سەمەت بىلەن قۇۋانىڭ دىيالوگىدا سەمەت قۇۋانغا مۇنداق دەيدۇ:

« ـــ گېپىڭ توغرا، ـــ دېدى سەمەت، ـــ مەنمۇ ئۆيلىنىۋالسام بولاتتى... يېشىم ئەللىككە كېلىپ قالدى، چاچ ـ ساقالىم رېمنى ئاق باسقىلى تۇردى. ئەمدى ئۆيلەنسەم ئۇ خوتۇن بالا تۇغار. ئۇ بالا چوڭ بولغۇچە مەن بۇ دۇنيادا بارمۇ ـ يوق؟... ئاخىلسام، موڭغۇلكۇرەنىڭ ياغاچلىرى كېسىلىپ بىر يەرگە بېرىپتۇ.

دەك. ئەمدى توققۇزتارادىن ياغاچ تارتقۇدەكمىز...»

بىز بۇ دىيالوگدىكى ئۇچۇردىن 1964 ـ يىلىدىن ئىلگىرى سەمەتنىڭ يېشىنىڭ ئەللىككە ئۇلاشقان قىلىپ يېزىلغانلىقىنى ھېس قىلىمىز. ئەمەلىيەتتە، سەمەت بۇ چاغدا يېشى قىرىقتىن ئاشقان دېيىلسە بولاتتى.

«سالچىلار» رومانىنىڭ باش پېرسوناژى بولغان سەمەتنىڭ يېشى «ھەيكەل» دېگەن بابتا سەل جايىغا چۈشكەن بولسىمۇ، ئەمما يازغۇچى يەنە بىر سەۋەنلىككە يول قويغان. يازغۇچى 1044 ـ بەتتىكى بايانda «بۇ ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدىكى گەپ بولۇپ، بۇ يىللاردا توققۇزتارانىڭ يېزا ـ قىشلاقلىرىدىكى دېھقانلار تېخىچە ئۆزلىرىنىڭ پاكار توپا تاملىق كونا ئۆيلىرىدە ئولتۇراتتى» دەپ بىزگە ۋاقتىتىن ئۇچۇر بەرگەن ھەم بۇ چاغدا سەمەتنى پېنسىيەگە چىققان كونا سالچى سۈپىتىدە تەسۋىرلىگەن. رومانda يېزىلىشچە، پېنسىيەگە چىقىپ كېسەلچان بولۇپ كەتكەن سەمەت يېگىدىن سېلىنغان ئىلى دەريا كۆۋرۈكىنىڭ بېشىدىكى سالچىنىڭ ھەيكىلىنى كۆرگىلى توققۇزتارادىن ئاپتوبۇسقا ئولتۇرۇپ پات ـ پات غۇلجا شەھىرىگە كىرىدۇ. مېنىڭ ھېسابىم بويىچە سەمەت بۇ چاغدا يېشى 60 لارغا ئۇلاشقان ئادەم بولىدۇ. چۈنكى ئىلى دەريا كۆۋرۈكى 1973 ـ يىلى قۇرۇلۇشقا باشلىنىپ، 1975 ـ يىلى 10 ـ ئايدا پۈتۈپ قاتناش باشلىغان. ئىلى دەريا كۆۋرۈكى پۈتكەندىن كېيىن پات ـ پات كېلىپ سايادەت قىلىدىغان بولۇۋاتقىنى سەمەتنى 1980 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە شۇنداق قىلغان بولسا كېرەك، دەپ پەرەز قىلساق، ئۇ چاغدا 60 ياشلاردىكى ئادەم بولىدۇ. مېنىڭچە، يازغۇچىنىڭ ئۇنى بۇ يىللاردا پېنسىيەگە چىققان ئىشچى سۈپىتىدە تەسۋىرلىشى ئاساسەن توغرا بولغان. بىراق چاتاق شۇ يەردىكى، شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ كۆۋرۈك بېشىدىكى سالچىنىڭ ھەيكىلىنى تاماشا قىلىۋېتىپ بىللىقىدا ئاشىق بولغان يۈرتلۇق قىزچاق، شۇ تاپتا «ئەللىك ـ

ئاتمىش ياش ئەتراپىدىكى» (1072 ـ بەت) گۈلئايىم (بالىلىقتىكى ئىسمى لەيلىگۈل) بىلەن ئۇچرىشىپ قالىدۇ. بىزگە مەلۇمكى، ئۇ ـ لى دەريا كۆۋرۈكى 1975 ـ يىلى پۈتكەن بىلەن كۆۋرۈك بېشىدا ـ كى سالچىنىڭ ھەيكىلى 1998 ـ يىلى تىكلەنگەن ھەم 2010 ـ يىلى ئېلىۋېتىلگەن. يازغۇچىنىڭ رومانىدا 1980 ـ يىللارنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئىلى دەريا سى كۆۋرۈكىنىڭ بېشىدا مەۋجۇت بولمىغان سالچى ھەيكىلىنى سەمەت بىلەن گۈلئايىم شۇ يىللاردا تاماشا قىلغان قىلىپ يازغانلىقى پۈتۈنلەي خاتا بولغان. گەرچە بۇ رومان تارىخىي رومان بولمىسىمۇ، يازغۇچىنىڭ تارىخىي ۋەقە ھەم ھادىسىلەرنى خالىغانچە ئىلگىرى ـ كېيىن قىلىۋەتكەنلىكى توغرا بولمىغان. تارىخىي رومان ھېسابلانمايدىغان رومانلاردىمۇ بۇ خىلدىكى خاتالىقلار سادىر قىلىنسا بىر دەك ئەيىبلىنىدۇ.

3. ئادەم ۋە يەر ـ جاي ناملىرىغا مۇناسىۋەتلىك نۇقسانلار

بۇ رومانىدا يەر ـ جاي ناملىرىنى توغرا ئىشلەتمەسلىك، جۇغراپىيەلىك ئورۇننى خاتا بايان قىلىش، ئادەم ئىسىملىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ سالاھىيىتىنى بىر خىل ئاتماسلىق قاتارلىق مەسىلـ ـلەر خېلىلا كۆپ. تۆۋەندە بىر ـ بىرلەپ كۆرسىتىپ ئۆتىمەن.

رومانىنىڭ 653 ـ بېتىدە يازغۇچى جاپپار ئىسىملىك پىرسو ـ ناژنىڭ ئاغزىدىن بەرگەن بايانىدا مۇنداق يازغان:

«ھېكىمبەگ غوجاملارنىڭ قارادۆڭدىكى چوڭ بېغى «روشەنباغ» دا كاتتا داستىخان راسلاپتۇ...»

رومانىنىڭ 791 ـ بېتىدە يازغۇچى غۇلجا شەھىرىدىكى ئاۋات جايلار ھېسابلانغان «لەڭزە بېشى» بىلەن «چوڭ كۆۋرۈك»نى تو ـ نۇشتۇرۇپ كېلىپ مۇنداق يازغان:

«بۇ ئۆستەڭنىڭ سۇيى قارادۆڭ قاپتىلى ئارقىلىق ئىلى ھا ـ

كىمبەگلىرىنىڭ خاس بېغى ــ گۈلشەنباغ تەرەپكە قاراپ ئېقىپ، شۇ تەرەپلەردىكى ھاكىمبەگكە قاراشلىق يەرلەرنى سۇغارغاچقا «ھېكىم ئۆستەڭ» دەپ ئاتىلاتتى.»

غۇلجا شەھىرىنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا مەشھۇر تۆت چوڭ باغ بار بولۇپ، ئۇلار ھەرەمباغ، روشەنباغ، سۇلتانباغ ۋە گۈلشەن باغ دەپ ئاتىلىدۇ. ماتېرىياللاردا يېزىلىشچە، «سالچىلار» رومانىدا تىلغا ئېلىنغان روشەنباغ ھازىرقى ئىلى ئالىي مېھمانخانىسىنىڭ ئورنىدا بولغان. بۇ باغ 1881 ـ يىلىدىن كېيىن رۇسىيەنىڭ كونسۇلخانا قىلىشىغا بېرىلگەن. شۇنىڭدىن كېيىن «كونسۇلباغ» دەپ ئاتىلىدىغان بولغان. 1990 ـ يىللاردىن كېيىن مېھمانخانىغا ئۆزگەرتىلگەن. گۈلشەنباغ قارادۆڭ دەپ ئاتىلىدىغان دۆڭلۇكنىڭ شەرقىي جەنۇب يان باغرىدىكى تۈزلەڭگە بەرپا قىلىنغان. ئەينى يىللاردا بۇ باغ غۇلجىدا بەرپا قىلىنغان باغلارنىڭ ئەڭ چوڭى ھەم ئەڭ گۈزىلى ئىكەن. «سالچىلار» رومانىدىن ئېلىنغان يۇقىرىقى ئىككى نەقىلنىڭ بىرىنچىسىدە يازغۇچى گۈلشەنباغنى خاتا ھالدا روشەنباغ دەپ قويغان.

يازغۇچى رومانىنىڭ بىرىنچە يېرىدە يەنە تەكرىتاغنى خاتىرى تېغى، دەپ خاتا ئاتىغان. مەسىلەن:

«خانتەڭرى تاغلىرىنىڭ ئېتىكىدىكى يۇلتۇز، قۇندۇز، كۈنەس يايلاقلىرىنى كۆرسە كىشىنىڭ كۆزى يايراپ كېتىدۇ.» (328 ـ بەت)

«خانتەڭرى، قاراقۇرۇم، پامىر تاغلىرىنىڭ ئارىسىدىن كېسىپ ئۆتىدىغان چىغىر يوللاردا قانچە قېتىم ئايىغلىرىمنىڭ چەمى تېشىلدى.» (344 ـ بەت)

ھەممىگە ئايانكى، ئانا دىيارىمىزنىڭ ۋە ئانا خەلقىمىزنىڭ سىمۋولى بولغان تەكرىتاغ نەچچە ئون تاغ بۆلىكى ۋە تاغ چوققىلىرىدىن تەركىب تاپقان. ئۇ ئۆزىنىڭ ئۇلۇغۋار ھەيۋىتى، ئاجايىپ گۈزەللىكى ۋە مول بايلىقى بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئىتىدە ئۆچمەس ئىز قالدۇرغان.

سىدىن تەشكىل تاپقان چوڭ تاغ تىزمىسى. خانتەڭرى بولسا ئاشۇ بۇيۇك تاغ تىزمىسىدىكى بىر مەشھۇر چوققا. بۇ ئىككىسىنى ئا-رىلاشتۇرۇپ قويۇش ھەم پەرقىنى ئېنىق بىلمەسلىك بىر ئۇيغۇر پەرزەنتى ئۇچۇن ئۇيات ئىش ھېسابلىنىدۇ. بۇ گويا ئانىسى بىلەن دادىسىنىڭ ئىسمىنى ئالماشتۇرۇپ قويغاندەكلا ئەقىلگە سىغمايدىغان بىر ئىش.

«سالچىلار» رومانىدا يەنە «قورغان» بىلەن «قوغان» دېگەن ئىككى ئىسىم كۆپ قېتىم ئارىلاش قوللىنىلغان. ئاپتور بۇ ئىككىلا ئىسىمنى مۇزداۋاننىڭ ئاقسۇ تەرىپىدىكى مەشھۇر قاراۋۇلخانىسىنىڭ نامى سۈپىتىدە ئىشلەتكەن. ھەقىقەتەن مۇزداۋانغا يېقىن جايدا يەرلىكلەر «قوغان» دەپ تەلەپپۇز قىلىدىغان، ئەمما مەتبۇئاتلاردا بىردەك «قورغان» دەپ توغرا ئېلىنىدىغان بىر مەشھۇر ئۆتەڭ بار. «قورغان» دېگەن بۇ جاي ئىككى تاغنىڭ ئارىسىغا جايلاشقان كىچىك بىر مەھەللە بولۇپ، مۇزات دەرياسى ئاشۇ مەھەللىنىڭ ئىچىدىن ئۆتىدۇ. بۇ مەھەللىدە ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيەسىنىڭ جەنۇبقا ئەۋەتىلگەن جەڭچىلىرى قاتتىق سوقۇش قىلغان. كېيىن ئىستالىن ھۆكۈمىتىنىڭ بېسىمى بىلەن پولكوۋنىك سوپاخۇن سۇۋۇرۇفنىڭ قوماندانلىقىدىكى قىسىم ئاقسۇدىن ئائىلاج چېكىنگەندىن كېيىن، ئاقسۇدىكى گومىنداڭ ئارمىيەسى قورغان مەھەللىسىدىن 18 كىشىنى تۇتۇپ «ئىلى ئوغرىلىرىغا يارەدەم قىلغان» دەپ مۇزات دەرياسىنىڭ بويىدا ئېتىپ تاشلىغان. بۇ مەھەللىدە يەنە ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندىنىڭ «ئۇيغانغان زېمىن» ناملىق رومانىدىكى «جىرجىس ھاجى» دېگەن ئېسىل بابتا ئىش ـ پائالىيەتلىرى، سۆز ـ سۆھبەتلىرى يېزىلغان مەشھۇر دانىشمەن جىرجىس ھاجىنىڭ قەبرىسى بار. بۇ كىشى باشئەگمىدە خوجىنىياز ھاجى قاتارلىق سەركەردىلەر بىلەن كۆرۈشۈپ، ئىلىغا قايتىشىدا كېزىك كېسىلى قوزغىلىپ دەل مۇشۇ مەھەللىدە ئا-خىرەتكە سەپەر قىلغان. «قورغان» دېگەن بۇ مەشھۇر ئۆتەڭنىڭ

نامىنىڭ ئىككى خىل تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقىنى مەتىمىن هوشۇر ئۆز رومانىدا ئېنىق قەيت قىلغان بولسىمۇ، بىراق كېيىنكى بابلاردا پەرقلەندۈرمەي ئارىلاشتۇرۇپ قوللىنىۋېرىپ ئۇقۇرمەننى قايمۇقتۇرۇپ قويغان. مەيلى ئىلمىي ئەسەر بولسۇن ياكى ئەدەبىي ئەسەر بولسۇن، يەر - جاي ناملىرىنى ئىشلىتىشتە ئەستايىدىل بولۇش زۆرۈر. «سالچىلار» رومانىدا بۇ مەسىلىگە چېتىلىدىغان ئەستايىدىلسىزلىق خېلىلا كۆپ. مەسىلەن، رومانىدا مۇنداق يېزىلغان:

«ئاقسۇ بىلەن جام ئوتتۇرىسىدا ئۇياق - بۇياققا كېتىپ بارغان كارۋانلارنىڭ كۆپلۈكىدىن ئەتىگەندىلا يول ئۇستىگە قويۇق چاڭ كۆتۈرۈلگەنىدى. بۇ يول ئارقىلىق كۇنچىقىشقا قاراپ ماڭغان ئادەم كورلا، بۇگۇر، كۇچا، باي، ئۇچتۇرپانلاردىن ئۆتۈپ يەنە قانداقتۇر بىر مەملىكەتلەرگە يېتىپ بارالايتتى.» (246 - بەت)

بۇ بايانداا ئاپتور ئۇچ تۈرلۈك سەۋەنلىككە يول قويغان. بىرىنچى سەۋەنلىك: ئۇچتۇرپاننى جامدىن كۇنچىقىشقا قاراپ ماڭغاندا بېسىپ ئۆتىدىغان لىنىيەگە تەۋە قىلىپ قويغان. جامدىن چىقىپ كۇنچىقىشقا قاراپ ماڭغان كارۋانمۇ، كۇنپېتىشقا قاراپ ماڭغان كارۋانمۇ ئوخشاشلا ئۇچتۇرپاننى بېسىپ ئۆتمەيدۇ. چۈنكى ئۇچتۇرپان بۇ ئىككى يولنىڭ ئوستىدە ئەمەس. ئۇچتۇرپان ئاقسۇدىن قىرغىزىستانىنىڭ قاراقول دېگەن يېرىگە بېرىشتا بېسىپ ئۆتىدىغان ناھىيە. ئۇنىڭ جۇغراپىيەلىك ئورنىنى خالىغانچە بايان قىلىشقا بولمايدۇ. ئىككىنچى سەۋەنلىك: يازغۇچى جامدىن كۇنچىقىشقا ماڭغاندا بېسىپ ئۆتىدىغان لىنىيە تەرتىپىنى رەتلىك بايان قىلمىغان. قائىدە بويىچە يېقىندىن يىراققا باي، كۇچا، بۇگۇر، كورلا دېگەن تەرتىپتە تىزىلىشى زۆرۈر. ئۇچىنچى سەۋەنلىك شۇكى، جامدىن كۇنچىقىشقا ماڭغان كىشىلەرنى «قانداقتۇر بىر مەم-

لىكەتلەرگە يېتىپ بارالايتتى» دېيىش كۈلكىلىك چۈشەندۈرۈش-تۇر. بىر كارۋان كۈنچىقىشقا ماڭغانسېرى «قانداقتۇر بىر مەملە-كەتلەرگە» يېتىپ بارمايدۇ، بەلكى ئىچكى ئۆلكىلەرگە بارىدۇ. ئە-دەبىي ئەسەرلەردە جۇغراپىيەلىك بىلىملەر توغرا ئىپادىلەنمىسە بولۇۋېرىدىغان ئىش يوق. بۇ بىر ئىلىمگە تۇتۇلغان پوزىتسىيە مەسىلىسى!

«سالچىلار» رومانىدا قەشقەردىن ئاقسۇغا تەۋە جام يېزىسىغا بارىدىغان قەدىمكى يول لىنىيەسىنىڭ تەرتىپىنى قالايمىقان ھەم خاتا بايان قىلغان يەنە مۇنداق بىر مىسال بار:

«خۇداغا شۈكۈر، مانا جامغىمۇ ئامان - ئېسەن كېلىۋالدۇق، — دەيتتى ھۈسەن بايۋەچچە دەڭنىڭ ھۇجرىسىدا ئىككى ئالىقە-نىنى بېشىنىڭ ئاستىغا قويغىنىچە تورۇسقا قاراپ يېتىپ خىيال سۈرۈپ، — شىتاچى، ئىتيولى، ئۈردەكلىك، تۈڭگانمازار، ئانار-كۆل، پىچاقسۇندى، ئېگەرچى... ۋاي - ۋۇي! بۇ بېكەتلەرنى سانap تۈگەتكىلى بولسۇنمۇ؟» (257 - بەت)

قەشقەر، ئاتۇشنىڭ ئادەملىرىگە بەكرەك ئايانكى، ئىشتاچى (شىتاچى ئەمەس)، ئىتيولى دېگەنلەر قەشقەردىن ئاقسۇ جامغا با-رىدىغان يول لىنىيەسى بىلەن مۇناسىۋەتسىز. ئىشتاچى ئاتۇشنىڭ بىر كەنتى. ئۇ يۇقىرى ئىشتاچى، تۆۋەن ئىشتاچى دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدىغان چوڭ كەنت. ئىتيولى بولسا ئەينى يىللاردا پەقەت قەشقەر بىلەن ئاستىن ئاتۇش ئارىلىقىدا قاتنايدىغان كىشىلەرلا ماڭىدىغان تاغ يولى. ئۇيغۇر خەلق سەپەر قوشاقلىرى ئىچىدە قەشقەردىن ئىلىغا بارغۇچە بېسىپ ئۆتىدىغان مۇساپىنى قاپىيە-لەشتۇرۇپ بايان قىلغان بىر ئۆزگىچە قوشاق بار. بۇ قوشاقتىمۇ «ئىشتاچى، ئىتيولى» دېگەن ئۆتەڭلەر مەۋجۇت ئەمەس. داڭلىق رەسسام غازى ئەھمەدنىڭ «ھاياتىمدىكى ئۆچمەس سۈرەتلەر» دېگەن

ئەسلىمىسىدىمۇ «غۇلجىغا بېرىپ ـ كېلىدىغانلار ‹غۇلجىغا بېرىش ئۈچۈن دۆلەتباغدىن كېسىپ ئۆتىدىغان يول بىلەن مېڭىپ، ياندۇرما، يامانياردىن ئۆتۈپ شاپتۇلغا كېلىپ ئاندىن داۋاملىق ئىلگىرىلەپ پەيزاۋاتقا بارىدۇ›» (167 ـ بەت) غانلىقى بايان قىلىنغان. مەتتىمىن ھوشۇر بايان قىلغان ئۆرەكلىك، تۈگىنمازار، ئاناركۆل، پىچاقسۇندى، ئېگەرچى... دېگەن ئۆتەڭلەر شۇنىڭدىن كېيىن باشلىنىدۇ. «سالچىلار» رومانىنىڭ بىرىنچى تومى مەخسۇس قەشقەر بىلەن موڭغۇلكۇرە ئارىلىقىدىكى لىنىيەدىكى سەرگۈزەشتىلەرنى ھېكايە قىلغان بولغاچقا، يازغۇچى بۇ لىنىيەدىكى يۇرت ـ ئۆتەڭلەرنى ئەستايىدىل ئۆگىنىشكە ئەھمىيەت بېرىشى زۆرۈر ئىدى. ئەمما، يازغۇچى بۇ شەرتنى ھازىرلاشقا بەكلا سەل قارىغان.

رومانداۋ يەنە كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى «مىفتاھۇل ـ ئۇلۇم» دېگەن كىتابنىڭ ئىسمى ئىككى جايدا خاتا ھالدا «مىفتاھىل ئۆلۈم» دەپ ئېلىنغان. ساقچى، چېرىك دېگەندەك ئىككى دەۋرگە خاس ئاتالغۇلار ئىلگىرى ـ كېيىن ئارىلاش قوللىنىلغان. يازغۇچى يەنە جۇماق دېگەن پېرسونا‌ژنى بايانچى تىلىدا باشتىن ـ ئاخىر، كۆپ قېتىم بىردەم «جۇماق»، بىردەم «جۇماق ئاكا» دەپ پەلىپىتىش ئاتىغان. بۇنداق قالايمىقانچىلىق تۇزىتىشكە تېگىشلىك سەۋەنلىك ھېسابلىنىدۇ، ئەلۋەتتە.

4. سۆز ـ جۇملىلەردىكى نۇقسانلار

ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانماقچى بولغان ياكى شۇغۇللىنىۋاتقان كونا ـ يېڭى ھەرقانداق بىر قەلەمكەش ئېسىدە مەھكەم تۇتۇشى زۆرۈر ئەڭ ئەقەللىي پىرىنسىپ ۋە ئۆزىدە چوقۇم ھازىرلىشى زۆرۈر بىر قابىلىيەت شۇكى، ئۇ تىلنى توغرا، ئىخچام، راۋان، ئۇقۇشلۇق، گۈزەل ئىشلىتىشتىن ئىبارەت. «ئەدەبىيات ـــ تىل سەنئىتى» دېگەن نەزەرىيەۋى چۈشەنچىنى بىلىدىغانلار كۆپ بولغان بىلەن ئۆزىدە ئەدەبىي ئىجادىيەت تەلەپ قىلى-

دىغان تىل ئىشلىتىش ماھارىتىنى يۇقىرى تەلەپكە لايىق ئەمەس، نورمال تەلەپكە لايىق بولسىمۇ ھازىرلاشقا ئەھمىيەت بەرمەيدىغان ئەھۋال بىزنىڭ ئەدەبىيات مۇنبىرىمىزدە بارغانسېرى كۆپىيىپ كېتىۋاتىدۇ. بۇ قېتىم بۇ خىل ئەھۋال داڭلىق يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ «سالچىلار» رومانىدىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى ئادەم ھەيران قالغۇدەك دەرىجىدە تېپىپتۇ. بۇ رومانداۋ ئارتۇق، ئورۇنسىز سۆزلەر ناھايىتى كۆپ بولۇش بىلەن بىللە، جايىغا چۈشمىگەن، خاتا ئىشلىتىلگەن، باغلاشمىغان، خاسلاشمىغان سۆز ـ جۈملىلەرمۇ خېلىلا كۆپ. ئۇيغۇر بۇگۈنكى زامان ئەدەبىياتى مۇنبىرىدىكى داڭلىق يازغۇچىلارنىڭ بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ ئەسەرلىرىدە بۇ خىلدىكى نۇقسانلارنىڭ كۆرۈلۈشى يوق ھېسابتا بولۇشى كېرەك ئىدى. بىراق، «سالچىلار» رومانىدىكى پاسسىپ پاكىتلار بىزنىڭ ئىشەنچىمىزنى تەۋرىتىپ قويدى. قارىغاندا يازغۇچى رومان تىلىنى تاۋلاشقا كۆڭۈل بۆلمىگەندەك قىلىدۇ. تۆۋەندە مەن بۇ جەھەتتىكى نۇقسانلارنى بىر ـ بىرلەپ كۆرسىتىپ ئۆتىمەن.

ئالدى بىلەن بىزنىڭ بۇگۈنكى زامان ئەدەبىيات مۇنبىرىمىزدە كۆرۈلۈش نىسبىتى ئەڭ يۇقىرى، قەلەمكەشلەر كەمدىن ـ كەم دېققەت قىلىدىغان بىر ناچار ئەھۋالغا، يەنى تىلنى تېجەشلىك، ئىخچام، پاكىز ئىشلىتىشكە ئەھمىيەت بەرمەسلىك مەسىلىسىگە چۈشىدىغان مىسالدىن بىر ـ ئىككىنى كۆرسىتىپ ئۆتەي.

«سەمەت بىر بېسىپ، ئىككى بېسىپ ھېلىقى ئۆيگە كىرىپ كەلدى. بۇ يەردە قىمار شۇنچىلىك قىزىپ كەتكەنىدىكى، ئوتتۇرىدا ئوشۇق ئېتىۋاتقانلارنىڭمۇ، ئەتراپتا تاماشا كۆرۈپ تۇرغانلارنىڭمۇ ھېچقايسىسىنىڭ تالادىن كىرگەن ئادەمگە قارىغۇچىلىكى يوق ئىدى. سەمەت كىرىپ ھەممىگە تەڭ كۆز يۈگۈرتۈپ تېخىمۇ ھەيران بولدى. ھۈسەن قىمار ئويناۋاتقانلارنىڭ ئارىسىدا قىسىلىپ

كىرىپ بىر ئوبدان جايلىشىپ ئولتۇرۇۋالغاندى. تېخى بىر قولدا ئازراق پۇلنىمۇ سېقىملاپ تۇرغاندەك قىلاتتى.» (295 ـ بەت)

مۇنداقلا قارىسىڭىز بۇ بىر ئابزاس تەسۋىرده نۇقسان يوقتەك كۆرۈلىدۇ. ئەمەلىيەتته تىل سەنئىتى نۇقتىسىدىن زىغىرلىسىڭىز كىشىنى چۆچۈتكۈدەك مەسىله بارلىقىنى بايقايسىز.

بىرىنچى مەسىله، ئەزمىسى ئېزىلىپ كەتكەن مۇنۇ جۈملىده كۆرۈلىدۇ:

«ئوتتۇرىدا ئوشۇق ئېتىۋاتقانلارنىڭمۇ، ئەتراپتا تاماشا كۆرۈپ تۇرغانلارنىڭمۇ ھېچقايسىسىنىڭ تالادىن كىرگەن ئادەمگە قارىغۇلىكى يوق ئىدى.»

بىز بۇ جۈملىدىكى «قارىغۇچىلىكى» دېگەن جايىغا چۈشمىگەن سۆزنى ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىش بىلەن بىللە، ئارتۇق سۆزلەرنى ئىخچاملاپ قايتىدىن تۈزۈپ باقساق نۇقسان ئايدىڭ بولىدۇ:

«ئوتتۇرىدا ئوشۇق ئېتىۋاتقانلارنىڭمۇ، ئەتراپتا تاماشا كۆرۈۋاتقانلارنىڭمۇ كىرگەن ئادەمگە قارار كۆزى يوق ئىدى.»

ئىككىنچى مەسىله، «سەمەت كىرىپ ھەممىگە تەڭ كۆز يۈگۈرتۈپ تېخىمۇ ھەيران بولدى» دېگەن مەنىسى تۇتۇق جۈملىده كۆرۈلىدۇ. سەمەت ھەممىگە تەڭ كۆز يۈگۈرتۈپ ئولارنىڭ پۈتۈن دىققىتى بىلەن قىمارغا كىرىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ ھەيران بولدىمۇ ياكى ھۈسەننىڭ قىمار ئويناۋاتقانلارنىڭ ئارىسىغا قىسىلىپ كىرىپ بىر ئوبدان جايلىشىپ ئولتۇرۇۋالغانلىقىنى كۆرۈپ ھەيران بولدىمۇ؟ ئەلۋەتته، بىر پۈتۈن كونتېكستتىن سەمەتنىڭ ھۈسەننى كۆرۈپ ھەيران بولغانلىقىنى چۈشەنگىلى بولىدۇ. بىراق، بۇ مۇستەقىل جۈمله «سەمەت كىرىپ ھەممىگە تەڭ كۆز

يۈگۈرتۈپ تېخىمۇ ھەيران بولدى» دېگەن مەنىدە تۇزۇلمەستىن، «سەمەت كىرىپ ھۇسەننى كۆرۈپ تېخىمۇ ھەيران بولدى» دېگەن مەنىدە تۇزۇلگەن بولسا ئۇقۇشلۇق بولاتتى.

ئۇچىنچى مەسىلە، تۆۋەندىكى ئارتۇقچە سۆزلىرى كۆپ، قۇرۇلمىسى پەلىپەتىش تەسۋىردە كۆرۈلىدۇ:

«سەمەت كىرىپ ھەممىگە تەڭ كۆز يۈگۈرتۈپ تېخىمۇ ھەيران بولدى. ھۇسەن قىمار ئويناۋاتقانلارنىڭ ئارىسىدا قىسىلىپ كىرىپ بىر ئوبدان جايلىشىپ ئولتۇرۇۋالغانىدى. تېخى بىر قولىدا ئازراق پۇلنىمۇ سېقىملاپ تۇرغاندەك قىلاتتى.»

مەن بۇ تەسۋىردىكى سۆزلەرنى قايتىدىن تەشكىللەپ، ئارتۇقلىرىنى قىسقارتىپ، تۆۋەندىكىدەك شەكىلدە تۇزسە ياخشىراق بولىدۇ، دەپ قارايمەن:

«سەمەت قىمارۋازلارنىڭ ئارىسىغا كىرىپ بىر ئوبدان جايلىشىپ ئولتۇرۇۋالغان ھۇسەننى كۆرۈپ تېخىمۇ ھەيران بولدى. تېخى ئۇ قولىدا ئازراق پۇل سېقىملىۋالغاندەك قىلاتتى.»

بۇ رومانداا يازغۇچىنىڭ تىلىنى تېجەشلىك، ئىخچام، پاكىز ئىشلىتىشكە ئەھمىيەت بەرمىگەنلىكىگە پاكىت بولىدىغان يەنە بىر مىسال:

«1944 ـ يىلىدىن 1946 ـ يىلىغىچە شوتىدا تۇرغان ئۇيغۇر ئۇلايەت مىللىي ئارمىيەسى ئەينى يىللاردا جەڭچىلەرنى سەپەرۋەر قىلىپ، بۇ ئارىشاڭنىڭ ھەربىر كۆزى ئۈستىگە ئايرىم ـ ئايرىم ئۆيلەرنى ياساپ، ھەربىر ئۆي ئىچىگە يەنە يۇيۇنىدىغان، كىيىم ـ كېچەك سالىدىغان بۆلۈمچىلەرنى ئايرىم ـ ئايرىم ئورۇنلاشتۇ-

رۇپ، ئارىشاڭ ئەترايىغا يەنە داۋالىنىشقا كەلگەنلەر ئۈچۈن ياتاق ئۆيلەرنى ۋە بىر مەسچىت سالغان.» (489 ـ بەت)

مەن بۇ بىر ئابزاس بايانداا ئون نەچچە ئارتۇق سۆز بارلىقىنى بايقىدىم. بۇ ئارتۇق سۆزلەرنى قىسقارتىۋەتسە، بۇ بىر ئابزاس بايانىنىڭ مەزمۇنىغا ھېچقانداق تەسىر يەتمەيدىغانلىقى ئۈستىگە، ئەكسىچە بۇ بايانىنىڭ ئىخچاملىقى ۋە راۋانلىقى تېخىمۇ ئاشىدۇ. مەن قىسقارتىقان سۆزلەر «ئەينى يىللاردا، ھەربىر ئۇيغۇر، يەنە، ئايرىم ـ ئايرىم، داۋالىنىشقا كەلگەنلەر ئۈچۈن، ئۆيلەرنى، بىر» دېگەنلەردىن ئىبارەت. يۇقىرىقى بىر ئابزاس بايانىنىڭ قىسقارغان شەكلى تۆۋەندىكىچە:

«1944 ـ يىلىدىن 1946 ـ يىلىغىچە شوتىدا تۇرغان ئۇيغۇر ئۆلكىلىك مىللىي ئارمىيەسى جەڭچىلەرنى سەپەرۋەر قىلىپ، بۇ ئارىشاڭنىڭ ھەربىر كۆزى ئۈستىگە ئايرىم ـ ئايرىم ئۆيلەرنى ياساپ، ئىچىگە يۇيۇنىدىغان، كىيىم ـ كېچەك سالىدىغان بۆلۈمچىلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئارىشاڭ ئەترايىغا يەنە ياتاق ۋە مەسچىت سالغان.»

بىز تېخى يازغۇچىدىن 1944 ـ يىلى مىللىي ئارمىيە مەۋجۇتمىدى؟ دەپ سورىمىدۇق. ئەمەلىيەتتە مىللىي ئارمىيە 1945ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى رەسمىي قۇرۇلغانىدى. ئۇنىڭغىچە پارتىزان، پارتىزانلار ئەترىتى دەپ ئاتىلاتتى.

ئەمدى مەن بۇ رومانىدىكى خاتا ئىشلىتىلگەن بىر قىسىم سۆزلەر بار مىسالىنى ئىككىدىن ـ ئىككىدىن كۆرسىتىپ ئۆتىمەن:

«مۇزات غوجام تىرىكمىش، گۇناھى بار بەندىلەرگە ئەسلىي يول بەرمەسمىش...» (320 ـ بەت)

«تۇرك بۆشۈكى دەپ ئاتالغان بالاساغۇن، ئىسسىقكۆل ئەترابىدا ئاجايىپ يايلاقلار بولسىمۇ ئىلىنىڭ يايلاقلىرىغا سېلىشتۇرغاندا يەنە تارلىق قىلىدۇ؛ خانتەڭرى تاغلىرىنىڭ ئېتىكىدىكى

يۇلتۇز، قۇندۇز، كۈنەس، تېكەس يايلاقلىرىنى كۆرسە كىشىنىڭ كۆزى يايراپ كېتىدۇ.» (328 ـ بەت)

ئالدىدىكى مىسالدىكى «ئەسلىي» دېگەن سۆز خاتا كەتكەن. بۇ سۆز «ئەسلا» بولۇشى كېرەك ئىدى. كېيىنكى مىسالدىكى «تۇرك بۆشۈكى»، «تارلىق قىلىدۇ»، «كۆزى يايراپ كېتىدۇ» دېگەن سۆز-لەر خاتا ئىشلىتىلگەن. بۇلار «تۈركلەرنىڭ بۆشۈكى»، «كىچىك ھېسابلىنىدۇ» (ناۋادا ئاپتور چوڭ ـ كىچىكلىكىنى سېلىشتۇ-رۇۋاتقان بولسا)، «تۆۋەن تۇرىدۇ» (ناۋادا ئاپتور گۈزەللىكىنى سې-لىشتۇرۇۋاتقان بولسا)، «كۆڭلى يايراپ كېتىدۇ» دېيىلگەن بولسا توغرا بولاتتى.

«ئادەمنىڭ يېشى ئەللىكتىن ئاشقاندا ئاخىرەت كۈنلىرىنى كۆپ ئويلايدىغان بولۇپ قالىدىكەن...» (354 ـ بەت)
«مۇئەللەقتە ئېسىلىپ تۇرغان قارلىق چوققىلار» (360 ـ بەت)

ئالدىنقى مىسالدا «ئاخىرەت كۈنلىرىنى» دېگەن سۆزنى «ئاخى-رەتنى» ياكى «ئاخىرەت كۈنىنى» دەپ ئېلىش كېرەك ئىدى. كې-يىنكى مىسالدا «ئېسىلىپ تۇرغان قارلىق چوققىلار» دېگەن تەس-ۋىرنى «ئېسىلىپ تۇرغان قارلىق قىيالار» ياكى «چوقچىيىپ تۇر-غان قارلىق چوققىلار» دەپ ئېلىش كېرەك ئىدى.

«دۇتار ـ تەمبۇرلىرىنى تاراڭشىتىپ پەيزى قىلىپ ئولتۇرۇش-قانىكەن» (1037 ـ بەت)
«ئۇرايمىنىڭ قاپتىلىغىمۇ كىرىپ چىقمايدۇ.» (1037 ـ بەت)

كونتېكىستنى نەزەردە تۇتقاندا، ئالدىدىكى مىسالدىكى «تاراڭ-شىتىپ» دېگەن سۆزنى «تىرىڭشىتىپ» دەپ ئېلىش لازىم ئىدى. چۈنكى ئۇلار پەيزى قىلىپ ئولتۇرغانلار ئىدى. مۇڭ ئىزدىمەي

ئولتۇرغانلارنىڭ ھېسسىياتىنى ئىپادىلەشتە «تاراڭشىتىپ» دېگەن سۆزنى ئىشلەتسە جايىغا چۈشەتتى. كېيىنكى مىسالدا «قاپتىلىغىمۇ» دېگەن سۆزنى «خىيالىغىمۇ» دەپ ئېلىش لازىم ئىدى.

ئەمدى مەن بۇ رومانداۋ ئورۇنسىز تەكرارلىنىپ جۈملىنى بۇزغان سۆزلەردىن ئۈچنى مىسال كەلتۈرىمەن:

« ــ قاچا! ــ دەپ نوقۇدى سەمەت نېمە قىلارىنى بىلمەي تېڭىرقاپ قالغان ھۇسەننى نوقۇپ.» (301 ـ بەت)

«رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بىر ئاپپاق ساقال مويسىپىت بۇ يەردىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ ئازراق ھاردۇق ئالماق بولۇپ ئېشىكىنى چۈشەپ قويۇپ ئۇخلاپ قالغانكەن...» (525 ـ بەت)

«بىر ـ ئىككىسى مەددىنى ئۇچراتقان بولسىمۇ ھەيۋىسى قەشقەرىنىڭ مەددىلىرىدەك ئۇنچە ھەيۋەتلىك ئەمەس ئىدى.» (790 ـ بەت)

بىرىنچى مىسالدىكى «نوقۇپ» دېگەن سۆز ئارتۇق بولۇپ قالغان. ئىككىنچى مىسالدىكى «ئاپپاق ساقال» دېگەن سۆز بىلەن «مويسىپىت» دېگەن سۆيەتنىڭ بىرىنى ئىشلىتىش كېرەك ئىدى. چۈنكى «مويسىپىت» دېگەن پارسچە سۆزمۇ ئوخشاشلا «ئاپپاق ساقال» دېگەن مەنىدىكى سۆز ئىدى. ئۈچىنچى مىسالدىكى «ئۇنچە ھەيۋەتلىك» دېگەن ئىككى سۆزنى ئېلىۋەتسە جۈملە ئىخچام، راۋان بولاتتى.

«سالچىلار» ناملىق بۇ رومانداۋ يەنە پىرسوناژلارنىڭ سۆز، دىيالوگلىرىدا ھەرقايسى يۇرتلارنىڭ شېۋە ئالاھىدىلىكىگە ئەھمىيەت بېرىش يېتەرلىك بولمىغان. ھەرقايسى يۇرتلارنىڭ شېۋە ئالاھىدىلىكىدىن خەۋىرى بار ئوقۇرمەنلەرگە ئايانكى، «ئالامەت»، «پاھ ـ پاھ» دېگەن ئاشۇرما سۆيەتلەر غۇلجا ئۇيغۇرلىرىغا خاس شېۋە سۆزلەردۇر. يازغۇچى بۇ سۆزلەرنى رومانىدا تېخى غۇلجىنى كۆرۈپ باقمىغان قەشقەرلىك يىگىتلەر سەمەت، ھۇسەن بايۋەچچە، قۇۋان ئەزمە ئۇچىنىڭ تىلىدا ئىشلەتكەن. مەسىلەن:

«ۋاھ، بۇ ئالامەت پىچاقكەن، ـــ دېدى.» (435 ـ بەت)
«ئالامەت بىر زامانلار ئۆتۈپتىكەن ـ دەپ» 540 ـ بەت)
«پاھ ـ پاھ، ماۋۇ سۈنئىڭ مۇزدەكلىكىنى ـ ھەپ ـــ دەۋەتتى سەمەت.» (554 ـ بەت)
«مەنمۇ قەشقەردە ئالامەت پۇزۇر يۇرەتتىم.» (619 ـ بەت)

ئادەتتە، ئەدەبىي ئەسەرلەردە پېرسوناژلار تىلىنى ئۇنىڭ مەدە-نىيەت سەۋىيەسى، يۇرت ئارقا كۆرۈنۈشى، مىجەز ـ خاراكتېرى، مۇددىئا ـ مەقسىتىنى نەزەردە تۇتقان ھالدا خاسلاشتۇرۇش زۆرۈر تەلەپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنداق دېگەنلىك خوتەنلىكنى پۈتۈنلەي خو-تەنچە، قەشقەرلىكنى پۈتۈنلەي قەشقەرچە، غۇلجىلىقنى پۈتۈنلەي غۇلجىچە، تۇرپانلىقنى پۈتۈنلەي تۇرپانچە سۆزلىتىش كېرەك، دې-گەننى بىلدۇرمەيدۇ. زۆرۈر تېپىلغاندا شېۋىگە ئەھمىيەت بېرىش لازىم، دېگەنلىكنى بىلدۇرىدۇ. بىراق، قەشقەرلىك پېرسوناژنى غۇلجا شېۋىسىدە، غۇلجىلىق پېرسوناژنى قەشقەر شېۋىسىدە سۆز-لىتىپ قويىدىغان خاتالىقنى سادىر قىلىشقا بولمايدۇ.

5. لوگىكىلىق ۋە گىراماتىكىلىق نۇقسانلار

«سالچىلار» ناملىق رومانداا تۇرلۈك قائىدە ـ پىرىنسىپلارغا مۇخالىپ كېلىدىغان نۇقسانلار كۆپ بولغاچقا ھەممىنى كۆرسە-تىپ بولۇشقا ئىمكان يوق. شۇڭا ئىككى ـ ئۈچتىن مىسالنى كۆرسىتىپ مېڭىشقا توغرا كېلىۋاتىدۇ. مەن بۇ يەردە لوگىكىلىق خاتالىق كۆرۈلگەن مىسالدىن بىرنى، گىراماتىكىلىق خاتالىق كۆرۈلگەن مىسالدىن بىرنى كۆرسىتىپ بولدى قىلىمەن.

«قانچە كۈنلەر، ئايلار، ھەتتا يىللار ئۆتۈپ كەتتى. گويا قۇۋان ھېلىقى تۇمانلىق بىر كۈندە قار ـ مۇز بىلەن قاپلىنىپ تۇرغان داۋاننىڭ ئۇستىدە تۇيۇقسىز يوقاپ كەتكەن ئۇستازى ئۆمەر مەددانى ئىزدەپ كەتكەندەكلا غايىب بولغانىدى.» (1043 ـ بەت)

ئاپتورنىڭ بۇ چۈشىنىكسىز بايانى ئەسلىي تۆۋەندىكىدەك شەكىلدە ئېيتىلغان بولسا، ئۇقۇشلۇق ھەم لوگىكىلىق بولاتتى (بۇ جۈملىنى ئارتۇق سۆزلەرنى قىسقارتىپ تۇزدۇم):

«قانچە يىللار ئۆتۈپ كەتتى. قۇۋان گويا ھېلىقى تۇمانلىق كۈندە، قار ـ مۇز قاپلىغان داۋاننىڭ ئۇستىدە تۇيۇقسىز يوقاپ كەتكەن ئۇستازى ئۆمەر مەددىھەكلا غايىب بولغانىدى.»

روماندىكى گىرامماتىكىلىق نۇقسان كۆرۈلگەن مىسال تۆۋەندىكىچە:

«ياش ۋاقتىڭىزدا شۇنداق ئايدىڭ كېچىلەرنىڭ بىرىدە قايسى بىر كۆكسى تولغان گۈزەل قىزنىڭ دېرىزىسى يېنىدا تېرەككە يۆلىنىپ تۇرغانلىرىڭىز ئېسىڭىزگە كېلىپ، شورىدىن ئاتلاپ چۈشكەن چاغدىكى يۈرەكلىرىڭىزنىڭ دۈپۈلدەشلىرى قايتا ئاڭلاڭ غاندەك بولىدۇ ـ دە، ئىختىيارسىز كۈلۈمسىرەيسىز...» (1054 ـ بەت)

يازغۇچىنىڭ بۇ بەتتىكى بايانلىرىنى مەزمۇن جەھەتتىن ئەيىبلەش بۇ ماقالىنىڭ ۋەزىپىسى ئەمەس. مېنىڭ كۆرسىتىپ قويىدىغىنىم باش ـ ئاخىرى بىر ـ بىرىگە باغلاشمىغان بۇ ئۇزۇن جۈملىنىڭ كېسىلى. بۇ جۈملىدىكى كېسەلنى تۇزەشنىڭ يولى شۇكى، «بولىدۇ ـ دە» دېگەن كىرىشتۇرمە باغلىغۇچىدىن «دە» نى ئېلىۋېتىپ ھەم مۇستەقىل يارىدەمچى پېئىل «بول» نىڭ كەينىدىكى «دۇ» نى ئېلىۋېتىپ، رەۋىشداش قوشۇمچىسى «پ» نى قوشۇپ، جۈملىدە خەۋەرگە بېقىنىپ كېلىدىغان ھالەت شەكلىگە كەلتۈرسەك، جۈملىنىڭ گىرامماتىكىلىق قۇرۇلمىسى ئوڭشىلىدۇ.

يازغۇچى بۇ رومانىنى شۇ قەدەر بىپەرۋالىق بىلەن يېزىپ چىققانكى، ئەدەبىيات مۇنبىرىمىزنى قاپلاپ كەتكەن «ئەخلەت رومانلار» قاتارىغا چۈرۈپ تاشلىۋەتكۈڭىز كېلىدۇ. بىراق گاھى ـ

گاھىدا يەنە بىز سۆيۈنىدىغان مەمتىمىن ھوشۇر ئۇچراپمۇ قالىدۇ. بولۇپمۇ، تەبىئەت مەنزىرىلىرىنى تەسۋىرلىگەن جايلاردا يازغۇچىنىڭ پىشقان قەلىمى ئۆزىنى نامايان قىلغان. بۇنداق دېگەندىلىكىم، ھەرگىزمۇ يازغۇچىنىڭ تەبىئەت مەنزىرىلىرىنى تەسۋىرلىشىدە نۇقسان كۆرۈلمىگەن دېگەنلىكتىن دېرەك بەرمەيدۇ. يازغۇچى بۇ جەھەتتىمۇ ئاجايىپ سۈپەتسىزلىككە مىسال بولىدىغان پاكىتلارنى رويapقا چىقارغان. مەسىلەن، تۆۋەندىكى ئىككى تەسۋىرنى ئوقۇپ باقايلى:

«يولۇچىلىرىمىز ئەتىگەنده ئورنىدىن تۇرۇپ تالاغا چىقتى. قاراكۆلنىڭ مەنزىرىسىنى كۆرۈپ ھەيران بولدى. ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدا ئۇستا رەسسام سىزغان سۈرەتتەك چىرايلىق بىر كۆرۈنۈش تاشلىنىپ ياتاتتى. كۆمۈشتەك يالتىراپ تۇرغان سۇ بويىغا دۆۋىلەنگەن قارىغاي ياغاچلىرىدىن گۈپۈلدەپ دېڭىزقاي پۈرتقى كېلەتتى.» (587 ـ بەت)

«بوۋاي شۇ گەپلەرنى قىلىۋېتىپلا گۈلخان يېنىدا ئۇيقۇغا كەتتى. ئازدىن كېيىن ئۇ شۇنداق قاتتىق خورەك تارتتىكى، دەريادىكى بېلىقلارمۇ ھەيران بولۇپ سۇدىن بېشىنى چىقىرىپ «بۇ كىمنىڭ خورىكى» دەپ قاراپ باقتىغۇ، دەيمەن...» (1042 ـ بەت)

باشتىكى مىسالدا تەسۋىرلەشتە ئازراقمۇ يېڭىلىق يوقلۇقىنى، پۈتۈنلەي كونا ئۇسۇلدا تەسۋىرلەپ قويغانلىقىنى ھېس قىلىمىز. ئىككىنچى مىسالدىكى بىمەنىلىككە گەپ كەتمەيدۇ. بۇ تەسۋىرنى ئەدەبىي ئەسەر ئوقۇش تەجرىبىسى يوق، مەلۇماتى ناھايىتى تۆۋەن ئوقۇرمەنلەر ئوقۇسىمۇ، كۈلۈپ تاشلايدۇ. بۇ تەسۋىرنى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئەڭ قاملاشمىغان، ئەڭ بىمەنە تەسۋىرلەر لۇغىتىنى بېيىتىشقا يارايدۇ، دېسەك ئوشۇق كەتمەس. «قاراپ باقتىغۇ، دەيمەن» دېگەن يەرلىرى بىمەنىلىكنى چېكىگە يەتكۈزگەن.

6. رومانىدىكى زىيادە تەكرارلىق

بىر ئەستايىدىل ئەدەبىي ئەسەردە سۆزلەرنىڭ تەكرار بولۇپ قېلىشىغا ياكى ئارتۇقچە سۆزلەرنىڭ كۆرۈلۈشىگە يول قويماسلىقنى ئۆزىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئىجادىيەت پىرىنسىپلىرىنىڭ بىرى قىلىدۇ. «سالچىلار» رومانىدا سۆزلەرنىڭ تەكرار بولۇپ قېلىشى، ئارتۇقچە سۆزلەرنىڭ كۆپ كۆرۈلۈشى ئېغىر دەرىجىدە سادىر قىلىنغانلىقى ئۈستىگە، مەزمۇنى تامامەن ئوخشاش بىر قىسىم جۈملە ۋە بايانلارمۇ تەكرارلانغان. مەن بۇنى كۆرۈپ، بۇ رومانىنى يېزىشتا يازغۇچى ئۆزىنىڭ ئوقۇرمەنلەرنىڭ قەلبىدە شەكىللەندۈرگەن ئىلگىرىكى «ئەستايىدىل يازغۇچى» دېگەن ئوبرازىغا مۇخالىپ كېلىدىغان بىر بەدئىي پالاكەتچىلىكنىڭ پاتقىقىغا پېتىپ قاپتۇ، دېگەن تەسىراتقا كەلدىم. مەسىلەن:

«بۇ سالچىلار ئىچىدىمۇ ھوشۇر داۋۇت، مەتتىمىن زۇنۇن، ما-مۇت ‹قوچقار›، قاسىم ‹چىپار› دەيدىغان ئاجايىپ نوچى ئادەملەر بار. ھەممىسى بىر بولۇپ چوڭ كۆۋرۈكتە ماڭىدىغان بولساق شەھەرنىڭ جىمى نوچىلىرى بۇلۇڭ ـ بۇلۇڭغا كىرىپ كېتىدۇ.» (870 ـ بەت)

«پۇچقاقلىرىمىزنى تۇرگەن پېتى دەريا تەرەپتىن چىقىپ كەلسەك سالچىلار بىلەن سەل ئارازلىشىپ قالغان دۇكاندارلارمۇ دۇكىنىنى ئېتىپ، ‹قارا پاچاقلار كېلىۋاتىدۇ› دەپ قېچىپ كېتىدۇ...» (871 ـ بەت)

«مۇشۇ قاسىم ‹چىپار›، قادىر ھاشىم، تۇرغان دېگەن سالچىلار بىر ـ بىرىدىن يوغان ئادەملەر ئىدى. شەھەرگە كىرىپ شەھەرنىڭ كوچىلىرىدا قاتارلىشىپ ماڭىدىغان بولساق، شەھەرنىڭ نوچىلىرى: ‹ئەنە قارا پاچاقلار كېلىۋاتىدۇ› دەپ شەھەرنى سوقۇشمايلا تاشلاپ قاچاتتى.» (1019 ـ بەت)

«سالچىلار بازارغا كىرىپتۇ دېسە، بەزى دۇكانچىلارنىڭ قۇيقا چېچى تىك بولۇپ، دۇكانلىرىنىمۇ تاقاپ كېتىپ قالاتتى...»
(1020 ـ بەت)

نەچچە ئون يىلدىن بۇيان ئوقۇرمەنلەرنى تەكرار ـ تەكرار زوقلاندۇرۇپ كەلگەن يازغۇچى مەمتىمىن هوشۇرنىڭ قەلىمى بۇ روماندا ھەقىقەتەن ھالسىزلىنىپ قالغان. مەسىلەن، «يۇرتىغا سەپەر» دېگەن بابنى يازغاندا، يازغۇچى بۇ بابنىڭ ماۋزۇسىغا ماس ھالدا سەمەت بىلەن گۈلئايىمنىڭ تۇغۇلغان يۇرتىغا بېرىپ كېلىش جەريانىنى ۋە ئۇلارنىڭ بۇ جەريانىدىكى ھېسسىيات تەسىراتلىرىنى ئازراقمۇ ئەستايىدىل يازمىغان. بەلكى «سەمەت گۈلئايىمنى ئېلىپ يۇرتقا چۈشۈپ بىرقانچە يىل تۇرۇپ قالدى. قايتىپ كېلىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا ئۇ قاپچىغايدىكى قەدىناسلىرىنى ئۆيگە مېھمانغا چاقىردى» (1107 ـ بەت) دەپلا ئىشنى تۇگەتكەن. بىر بابقا «يۇرتىغا سەپەر» دەپ ئىسىم قويغان يازغۇچى يۇرتىدىن ئايرىلغىنىغا «يېرىم ئەسىرچە» بولغان ئىككى مۇھىم پېرسونازنىڭ يۇرتىغا بولغان ئىدىيە ۋە ھېسسىياتىنى گويا قىسقا خەۋەردەك بۇ قەدەر ئاددىي يازماسلىقى كېرەك ئىدى. قائىدە بويىچە، بىر تەلەپچان يازغۇچى تەلەپكە يەتمىگەن ھەرقانداق ئەسىرنى، بولۇپمۇ يېرىك ئەسەرلىرىنى ئوقۇرمەنلەرگە سۇنۇشتىن قاتتىق ھەزەر ئەيلىشى كېرەك. نەشرىيات ئورۇنلىرىمۇ ئەستايىدىل يېزىلمىغان كىتابلارنى يۇز ـ خاتىر قىلماي، نوپۇزغا تىز پۇكمەي ياكى تەلەپچان زىيادە تۆۋەن ئوقۇرمەنلەرنىڭ چۆنتىكىدىكى پۇلىنى كۆزلىمەي قەلەمكەشلەرنىڭ قايتا ئىشلىشىگە قايتۇرۇشى كېرەك. بۇنداق بولمايدىكەن، مىللىي ئەدەبىياتىمىزنىڭ خارابلاشقان مەنزىرىسى كۆنسېرى قانات يايىدۇ، خالاس.

2013 ـ يىلى چاغاندا يېزىلدى.

«سالچىلار» رومانىدىكى خاتا قاراش ۋە بىر تەرەپلىمە چۈشەنچىلەر

مەن «سالچىلار» رومانى ھەققىدە كەينى - كەينىدىن تەنقىدىي ئوبزورلارنى ئېلىۋاتقان چاغلىرىدە تارىخىي ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلىشتا ئۇچرايدىغان مەسىلىلەر توغرىسىدىكى مەدھىيە - ماختاشلار بىلەن تولغان سۆھبەت پروگراممىلىرى ياكى ئاپتور تونۇشتۇرۇلغان قاتارلىقلاردىن ئەكسىچە، مېنىڭ بۇ رومان ھەققىدىكى تەسىراتىم تەدرىجىي بىلەن تولغانىدى. شۇڭا بېشىمنى كۆتۈرمەي پاكىت ۋە ئەسەرنىڭ ئىچكى مەزمۇنى ئاساسىدا تەھلىل ۋە باھا يۈرگۈزۈپ، ئۆزۈمنىڭ تەنقىدىي ئوبزورلىرىمنى ئېلىۋەردىم. باشتا «سالچىلار» رومانى ھەققىدە دەسلەپكى تەنقىد» دېگەن ماقالەمنى تامامىلىدىم. ئارقىدىنلا، «سالچىلار» رومانىدا كۆرۈلگەن نۇقسانلار» دېگەن ماقالەمنى پۈتكۈزدۈم. قارىسام، بۇ رومانىدىكى گۆدەكلەرچە قاراش، چولتا بىلىم ۋە بىر تەرەپلىمە چۈشەنچىلەر تېخى تەنقىدلىنىشنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن «سالچىلار» رومانىدىكى خاتا قاراش ۋە بىر تەرەپلىمە چۈشەنچىلەر» دېگەن بۇ ئوبزورنى يازدىم.

1. گۆدەكلەرچە قاراشلار

ئادەتتە ئۇسسۇلنى چىرايلىق ئويناىدىغان، ناخشىنى ئېقىملىق ئېيتىدىغان، سازنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ چالىدىغان بىر قىسىم كەسىپىي قابىلىيەتلى يۇقىرى سەنئەتچىلەر بولىدۇ. بىراق، بۇ خىل سەنئەتچىلەر بىلەن پاراڭلاشسىڭىز ئەمەسلا بىر گەپلەرنى قىلىپ، ئۆزىنىڭ قۇپقۇرۇق ئىچكى دۇنياسىنى ئاشكارىلايدۇ. ئۇلارنىڭ

مەسىلىلەر ھەققىدىكى گۆزەلچە تونۇشى ھەم تاقىقا ـ تۇققا قاراشلىرىغا قاراپ ئېچىڭىز ئاغرىيدۇ. يازغۇچى ـ شائىرلار ئىـ چىدىمۇ سۆھبەتلەشسىڭىز ئادەتتىكى پاراڭ سەۋىيەسىدىكى گەپـ لەرنى قىلىپ ئېچىڭىزنى سىقىۋېتىدىغانلار بار. ئۇلارنىڭ ئانچە ـ مۇنچە بەدئىي ماھارىتىگە قايىل بولسىڭىزمۇ، ئەمما ئىدراك ئا ـ ساسى يوق مۇلاھىزىلىرىگە، پەلسەپەتىش قاراشلىرىغا ھەيران بول ـ ماي تۇرالمايسىز. بۇ ئەھۋال بىزگە ئەدەب ـ سەنئەتچىلىرىمىز ـ دىكى بىلىم كەمبىزلىكىنى ئاشكارىلاپ بېرىدۇ. شۇبھىسىزكى، ئۇلارنىڭ بىلىم كەمبىزلىكىگە گىرىپتار بولۇشى كەسپىي ماھارەت ئىگىلەشكە كۆڭۈل بۆلۈپ، نەزەرىيە ئۆگىنىشكە ئەھمىيەت بەر ـ مەيدىغانلىقى، ئىدراكسىز تەپەككۇر قابىلىيىتىنى يېتىلدۇرۇش ۋە مۇستەقىل ئىدىيە شەكىللەندۈرۈشكە سەل قارايدىغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ھەممىگە مەلۇمكى، نەزەرىيە ئاساسى ئاجىز، مۇـ ئەييەن دەرىجىدە مۇلاھىزە كۈچى، مۇستەقىل ئىدىيەسى، يېتەر ـ لىك بىلىمى يوق ئەدەب ـ سەنئەتچىلەر ئادەتتە مەدەنىيەت ساپاسى ئاجىز، دەپ قارىلىدۇ. مەدەنىيەت ساپاسى ئاجىز بۇ خىلدىكى ئە ـ دەب ـ سەنئەتچىلەر باشقىلارنىڭ يۈزە ئالقىشلىرىغا مۇيەسسەر بولالىغان بىلەن چىن كۆڭلىدىن مۇئەييەنلەشتۇرۇشىگە ئېرىشەل ـ مەيدۇ. بۇ خىلدىكى ئەدەب ـ سەنئەتچىلەر ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ ئاددىيلىشىش، ھەتتا چاكىنىلىشىش ھادىسىسىنى كەلتۈرۈپ چى ـ قىرىدۇ. ئۇلارنىڭ سەزگۈسىگە تايىنىپ قولغا كەلتۈرگەن ئۇتۇق ـ لىرى ناھايىتى چەكلىك بولىدۇ. چۈنكى زوقلاندۇرۇش كۈچى بار ماھارەتلەر، ئويلاندۇرۇش كۈچى بار پىكىرلەردىن مەڭگۈ تۆۋەن تۇرىدۇ. ئادەتتە ئىدراكسىز تەپەككۇرى ئاجىز، قاراشلىرى گۆزەك ـ لەرچە شائىر ـ يازغۇچىلارنىڭ قولىدىن چىققان ئەدەبىياتنىڭ خاراكتېرى «ساددا ئەدەبىيات» كاتېگورىيەسىگە مەنسۇپ بولىدۇ. بىزنىڭ ئەدەبىياتچىلار قوشۇنىمىزدا بۇ خىل «ساددىلىق كېسـ ـلى»دىن قۇتۇلالماي ئۆتۈپ كېتىۋاتقان يازغۇچى ـ شائىرلار ئاز

ئەمەس. بىز ئەدەبىيات مۇنبىرىمىزدە مۇتەپەككۇرانە قەلەم كۆچەگە ئىگە يازغۇچى ـ شائىرلىرىمىزنىڭ بولۇشىنى ھەرقانچە ئارزۇ قىلساقمۇ، مەدەنىيەت ساپاسى ئاجىز، بىلىم قۇرۇلمىسى تار قەلەمكەشلەر يەنىلا بولغاچقا «ساددىلىق كېسىلى» ئەدەبىياتىمىزدىكى ئەجەللىك ئاجىزلىق بولۇپ تۇرۇۋاتىدۇ. مەدەنىيەت ساپاسى يۇقىرى، بىلىم قۇرۇلمىسى كەڭ، مۇستەقىللىقى كۈچلۈك قەلەمكەشلەر قوشۇنى زورايغاندىلا ئەدەبىياتىمىزنى «ساددىلىق كېسىلى»دىن قۇتۇلدۇرغىلى بولىدۇ. مۇشۇنداق ئارزۇدىن شەكىللەنگەن كىتاب ئوقۇش ئادىتىم بويىچە، يازغۇچى ـ شائىرلارنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىنى ئوقۇغاندا، ئۇلارنىڭ پىكىر قۇۋۋىتىگە بولغان دىققىتىمنى بوشاشتۇرۇپ قويمايمەن. ئەسەرلىرىنىڭ بايان ـ سۆزلىتىلىرىدا ئەكس ئەتكەن ئەقىل ـ پاراسەتنى، ئۆزگىچە پىكىرلىرىنى، يارقىن مۇلاھىزىلىرىنى ئۇچراتسام يايراپ كېتىمەن. ئەكسىچە، گۆدەكلەرچە پىكىر ۋە ساددا قاراشلىرىنى كۆرگەندە قورۇنۇپ كېتىمەن.

«سالچىلار» رومانىنى ئوقۇپ كېتىۋېتىپ گۆدەكلەرچە قاراشلار ئىپادىلەنگەن بايانلارنى كۆرۈپ، نەچچە قېتىم ئەپسۇسلۇق بىلەن بېشىمنى چايقاپ كەتتىم. ئوتتۇرىغا قويۇلغان قاراشلار شۇ قەدەر ئاددىي ۋە ئەقىلدىن يىراق ئىدى. مەسىلەن:

«دۇنيادىكى ئەڭ دەسلەپكى يوللارنى ئىنسانلار ئاچقان دەپ كىم ئېيتىدۇ؟ دۇنيادىكى ھەممە ئىپتىدائىي يوللارنىڭ دەسلەپكى ئاچقۇچىسى دەريا ئېقىنلىرىدۇر. قارلىق چوققىلاردىكى مۇزلۇقلارنىڭ ئېرىشىدىن ھاسىل بولغان ئېقىنلار بىر-بىرىگە قوشۇلۇپ غايەت زور تاشقىنلارنى پەيدا قىلىپ تۆۋەنگە قاراپ ئېقىپ، تاغ جىلغىلىرىدىكى توسالغۇلارنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، تۈزلەڭلىكلەرگە چىقىدىغان دەسلەپكى يوللارنى ئاچقان. ئىنسانلار ئېقىنلارنى ياقىلاپ ماڭسا داۋانلاردىن ئۆتۈپ، دەريالارغا ئۇلىشىپ، تۈزلەڭلەرگە ئوخشاش چىقالايدىغانلىقىنى چۈشەنگەن. خەتەرلىك چوققىلاردىن

ئۆتىدىغان ئەڭ دەسلەپكى سەپەر خەرىتىسىنى سىزغۇچى، يوللار- نىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئىجادچىسى تەبىئەتنىڭ ئۆزى.» (282-، 283 - بەت)

يازغۇچىنىڭ بۇ ساددا، ئەمما گۆدەكلەرچە كەيپىياتتا ئوتتۇرا- غا قويغان قارىشىنى ئوقۇغان مەلۇماتلىق ئوقۇرمەنلەر «يازغۇچى قىسمەن ھەقىقەتنى زىيادە مۇتلەقلەشتۇرۇۋەتكەنمۇ - قانداق؟» دەپ ئويلىماي قالمايدۇ. ئۇلار ياپونىيەشىل يايلاقلاردىكى، بىپايان قۇملۇقلاردىكى، پايانسىز تۇزلەڭلىكلەردىكى يوللارنىڭ ھەممىسى- نى دەريا - ئېقىنلارنىڭ ئاچمىغانلىقىنى بۇ يازغۇچى بىلمەمدە- غاندۇ، ھېچبولمىغاندا چاڭئەندىن رۇمغا تۇتىشىدىغان ئون نەچچە مىڭ كىلومېتىرلىق يىپەك يولىنى بىرەر دەريا - ئېقىنىنىڭ ئە- مەس، جاسارەت ۋە پاراسىتى ئۇرغۇپ تۇرغان سودىگەر - كارۋانلارنىڭ ئاچقانلىقىنى بىلمەمدىغاندۇ، دەپ سورىماي قالمايدۇ. يازغۇچىنىڭ يۇقىرىقى قارىشى پۈتۈنلەي ئاساسسىز ئەمەس، ئەل- ۋەتتە. بۇ قاراش كۆپلىگەن تاغ يوللىرىغا ماس كېلىدىغانلىقى راست. ئەمما يازغۇچى بۇ قارىشىنى «ھەممە ئىپتىدائىي يوللارنىڭ دەسلەپكى ئاچقۇچىسى دەريا ئېقىنلىرىدۇر» دەپ بەك مۇتلەقلەش- تۇرۇۋەتكەن ھەم باش - ئاخىرىنى لوگىكا جەھەتتىن ماسلاش- تۇرالمىغان. يازغۇچى بايانىنىڭ باش قىسمىدا سۆزنىڭ ئۇقۇم دائىرىسىنى «دۇنيادىكى ھەممە ئىپتىدائىي يوللارنىڭ» دەپ باش- لىغان بولسا، ئاخىرىنى تاغلاردىن تۇزلەڭلىكە تۇتىشىدىغان يوللار ھەققىدە سۆزلەپ ئاخىرلاشتۇرغان. دېمەك، بايانىنىڭ باش قىسمىدىكى ئۇقۇم ئومۇمىيلىققا چېتىلىدىغان مەنىنى بىلدۇرسە، ئاخىرىدىكى ئۇقۇم قىسمەنلىككە چېتىلىدىغان مەنىنى ئىپادىلە- گەن. يەنىمۇ ئەسكەرتىشكە تېگىشلىكى شۇكى، ئەڭ دەسلەپكى يوللار قۇرۇقلۇقلاردىكى يوللار بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ، بەلكى يېقىن دېڭىزدىكى قىسمەن سۇ يوللىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تاغلار-

دىن تۇزلەڭلىكلەرگە تۇتىشىدىغان يوللارنى دەريا ـ ئېقىنلار ئاچ-قان دېيىلگەندىمۇ، يېقىن دېگىزلاردا توپ ـ توپ جايلاشقان ئاراللار ئوتتۇرىسىدىكى يولنى قايسى دەريا ـ ئېقىن ئېچىشى مۇمكىن؟ شۇڭا يۇقىرىقىدەك ئىنسانىيەتنىڭ يول ـ قاتناش تە-رەققىياتى تارىخىغا ماس كەلمەيدىغان بۇ قەدەر ئاددىي ھەم بىر تەرەپلىمە قاراشنى «دۇنيادىكى ئەڭ دەسلەپكى يوللارنى ئىنسانلار ئاچقان دەپ كىم ئېيتىدۇ؟» دېگەندەك دەبدەبە بىلەن سوئال قويۇپ باشلاشتىن ھەزەر ئەيلەش لازىم. ئاۋازىمىزنى يوغان چىقىرىپ سۆزلىسەكلا، گېپىمىز ھەقىقەتكە ئايلىنىپ قالمايدۇ. بەلكى، قە-يىپتىمىز تېخىمۇ كۆلكىلىك بولۇپ قالىدۇ. مۇئەييەن پىكىر يا-كى قاراشتىكى ھەقىقەتنىڭ كۆچى قۇلاقنى يارغۇدەك يوغان ئاۋازدا ئەمەس ۋەياكى چاچراپ چىقىپ كەتكۈدەك دەرىجىدە چەك-چەيگەن كۆزدە ئەمەس! «سالچىلار» رومانىدىكى ئىلمىيلىكى ئا-جىز يۇقىرىقى پىكىرنىڭ قويۇلۇشىدىكى كەيپىياتتىن قارىغاندا، يازغۇچى مەتىمىن ھوشۇر ئۆزىنىڭ بۇ «يېڭى قارىشى»دىن خېلى ھاياجانلانغاندەك قىلىدۇ. مېنىڭچە، بۇ ئاددىيلىقتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

يازغۇچىنىڭ «سالچىلار» رومانىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان «ئىپ-تىدائىي مۇزىكا» ھەققىدىكى قارىشى يۇقىرىقى ھاياجانلىق ھەم كەسكىن قارىشىغا سېلىشتۇرغاندا خېلىلا مۆتىدىل تەلەپپۇزدا، ئېھتىماللىق قالدۇرۇلغان ئاساستا ئوتتۇرىغا قويۇلغان:

«ئېھتىمال، مۇزىكىلار ئىچىدىكى ئەڭ ئىپتىدائىي مۇزىكا كارۋانلارنىڭ شۇ كولدۇرمىسىدۇر بەلكىم. ئۇنى قانداقتۇر ئوتقا قاقلاپ ياكى قۇلاقلىرىنى بۇراپ ساز قىلىشىمۇ ھاجەتسىز؛ دەس-لەپتە قۇيۇلغاندا ياراتقان ئىگەم ئۇنىڭغا قانداق ئاۋاز ئاتا قىلغان بولسا تاكى يەر يۈزىدىن يوقاپ كەتكۈچە شۇ ئاۋازدا ناخشىسىنى ئېيتىدۇ.» (114 ـ بەت)

يازغۇچىنىڭ بۇ قارىشى قانچىلىك مۆتىدىل تەلەپپۇزدا، قانچىلىك ئېھتىماللىق قالدۇرۇپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇشىدىن قەتئىنەزەر، گۆدەكلەرچە قاراش بولۇشتەك ئاددىيلىقتىن خالىي بولالمىغان ھەم پۈت تىرەپ تۇرالمايدىغان لوگىكىلىق ئاساسلار بىلەن كۆچەيتىلگەن. مەسىلەن، بۇ قاراشنىڭ گۆدەكلەرچە ئىكەنلىكى شۇ يەردىكى، كارۋانلار ئىشلىتىدىغان كولدۇرما ئاساسەن مىس ياكى تۆچتىن ياسىلىدۇ. مىس بىلەن تۆچ ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىيات مۇساپىسىدىكى كونا تاش قوراللار، يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن «بىرونزا قوراللار» دەۋرىدىكى مەدەنىيەت نەتىجىسى. يۇقىرىقى قاراش بويىچە بولغاندا، ئىنسانىيەت بىرونزا قوراللار دەۋرىگە كىرىشتىن ئىلگىرى مۇزىكىدىن خەۋەرسىز ئىدى، دېگەن يەكۈن كېلىپ چىقىدۇ. ئىنسانىيەتنىڭ كارۋان تارتىپ سودا قىلىش تارىخى بەك ئۇزاق بولسا 3000 يىلدىن ئاشمايدۇ. شۇڭا كولدۇرما پەيدا بولۇش بىلەن تەڭ مۇزىكا پەيدا بولغان، دېگىلى ھەرگىز بولمايدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئىنسانىيەتنىڭ سەنئەت تارىخى يۇقىرىقىدەك يەكۈننى قەتئىي رەت قىلىدۇ. يازغۇچىنىڭ بۇ گۆدەكلەرچە يەكۈنىنى لوگىكىلىق ئاساسى مۇنداق ئىككى سەۋەبتىن تەشكىل تاپقان. بىرى، «كولدۇرمىنى ئوتقا قاقلاپ ياكى قۇلاقلىرىنى بۇراپ ساز قىلىش ھاجەتسىز» بولغاچقا، ئۇ بالدۇر پەيدا بولغان، دېگەن سەۋەب. ئوتقا قاقلايدىغان داپنى ياساش ئاسانمۇ ياكى ئوتتا ئېرىتىپ قۇيىدىغان كولدۇرمىنى ياساش ئاسانمۇ؟ مۇشۇنداق ئاقماس سەۋەب بىلەن «ئەڭ ئىپتىدائىي مۇزىكا كارۋانلارنىڭ كولدۇرمىسى» دېگەن يەكۈننى توغرا دېگىلى بولمايدۇ. يەنە بىرى، «كولدۇرما دەسلەپتە قۇيۇلغاندا ياراتقان ئىگەم ئۇنىڭغا قانداق ئاۋاز ئاتا قىلغان بولسا تاكى يەر يۈزىدىن يوقاپ كەتكۈچە شۇ ئاۋازدا ناخشىسىنى ئېيتىدۇ» دېگەن سەۋەبتۇر. بىلىش كېرەككى، بىرەر شەيئىنىڭ ئاۋازىنىڭ باشتىن ـ ئاخىر ئۆزگەرمەسلىكى ئۇنىڭ

مۇزىكا بولۇپ قېلىشىغا سەۋەب بولالمايدۇ. يازغۇچى مانا مۇ-شۇنداق لوگىكىسىز ئاساسلارنى شېپى كەلتۈرۈپ ئۆزىنىڭ «كول-دۇرما ئىپتىدائىي مۇزىكا بولسا كېرەك» دېگەن قارىشىنى ئىس-پاتلىماقچى بولغان. شۇبھىسىزكى، ئەملىيەتكە ئۇيغۇن بولمى-غان، ئىسپاتلاش ئاساسى لوگىكىغا ئۇيغۇن بولمىغان ھەرقانداق قاراش سەپسەتە ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، يازغۇچىنىڭ يۇقىرىقى قا-رىشىنى قىپقىزىل سەپسەتە دېمەي باشقا ئامال يوق.

«سالچىلار» رومانىدا يەنە بەخت مەسلىسىگە چېتىلىدىغان بىر قاراش بار. بۇ قاراش گۈزەل مەنزىرە تەسۋىرىگە قىستۇرما قىلىنغان بىر مۇھاكىمىدە ئەكس ئەتكەن. يازغۇچىنىڭ بەخت قا-رىشى ئىپادىلەنگەن بۇ ئابزاس مۇنداق:

«شۇ كېچە ھۇسەن بايۇەچچىنىڭ كۆزىگە ئۇزاققىچە ئۇيقۇ كەل-مىدى. دەريانىڭ شارقىرىشى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. قىرغاقتىكى گىرىمسەن كۆرۈنۈشلەر قاراڭغۇلۇق بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەنىدى. كۆكتە جىمىرلاپ تۇرغان يۇلتۇزلار گويا قول يەتكۈدەكلا يەردە چاقناپ كىشىگە ئاسمان گۈمبىزى يەرگە يېقىنلاپ قالغاندەك ياكى بولمىسا يەر كۆككە قاراپ كۆتۈرۈلۈپ كېتىۋاتقاندەك تۇيغۇ بې-رەتتى. دەريا سۈيى قاينام بولۇپ پىرقىراپ ئېقىۋاتقان قايسىبىر قولتۇقلاردىكى بېلىقلار پىلتىڭلاپ سۇ يۈزىدىن كۆتۈرۈلۈپ، يەنە سۇغا چولتوككىدە، چۈشەتتى ـ دە، ئەتراپىدا دۈپىدۈگىلەك ھال-قىلارنى قالدۇرۇپ غايىب بولاتتى. قايسىبىر ئاراللاردىن سۇ قۇش-لىرى پالاقلاپ قانات قېقىپ كۆككە ئۆرلەيتتى. يىراق بىر يەردىن كىملەرنىڭدۇر ناخشا ئاۋازى ئاڭلىناتتى. قۇلاق سالسا ئۇ پۈتۈن تە-بىئەت چوڭقۇر نەپەس ئېلىۋاتقاندەك، دەريالار قىرغاقلا شالاپشىپ ئۇرۇلۇپ زېمىننى پىچىرلاپ ئەللەيلەۋاتقاندەك... سىز شۇنداق ئەستىن چىقماس ياز كېچىلىرىدە ئوچۇق دالادا تۇنەپ باققانمۇ؟... مەن دەيمەن، شاھلارنىڭ ھەشەمەتلىك ئوردىلىرى، بايلارنىڭ يا-

سىداق سارايلىرىدا ياتقانلارغا مۇنداق ئاجايىپ كىچە مەنزىرىسىنى كۆرۈش نىسىپ ئەمەس. بۇ پەقەت ماللىرىنىڭ يېنىدا تۇنگەن چوپانغا، گۈلخان ئوتىغا قاقلىنىپ ياتقان مۇساپىرغا، كەچ قالغان يولۇچىغا، توقايلىقلار ئىچىنى قونالغۇ قىلغان سالچىلارغىلا نىسىپ بولىدىغان بەخت...» (681 ـ، 682 ـ بەت)

مەن بۇ بىر ئابزاستا يازغۇچىنىڭ تەپەككۇر ئادىتىگە چېتىلىدىغان ئۇچ مەسىلە سادىر بولغان، دەپ قارايمەن.

بىرىنچى مەسىلە، بايانداً ئىزچىلسىزلىق مەۋجۇت. بۇ ئابزاسىنىڭ بېشى «شۇ كىچە ھۇسەن بايۇەچچىنىڭ كۆزىگە ئۇزاققىچە ئۇيقۇ كەلمىدى» دەپ باشلانغان. بۇ ھال ئوقۇرمەنگە ئۇنىڭ كېچىدىكى گۈزەل تەبىئەت مەنزىرىسىدىن ھاياجانلانغانلىقىنى بىلدۈرەتتى. ئەمما، يازغۇچى بۇ ئابزاسنىڭ يېرىمىغا كەلگەندە ھۇسەن بايۇەچچىنى ئۇنتۇپ قېلىپ، «قۇلاق سالساڭ پۈتۈن تەبىئەت چوڭقۇر نەپەس ئېلىۋاتقاندەك» دەپ يېزىپ ئۆزى ئوتتۇرىغا چىقىپ ھاياجانلىق كەيپىياتىنى ۋە بەخت ھەققىدىكى مۇھاكىمىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. دېمەك، يازغۇچى باشتا تەبىئەت مەنزىرىسىنى ھۇسەن بايۇەچچىنىڭ نەزىرى بىلەن كۆزىتىپ، ھۇسەن بايۇەچچە ھاياجانلانغان ھالەتتە يازغان بولسا، ئوتتۇرىغا كەلگەندە ئۆزىنىڭ نەزىرى بىلەن كۆزىتىپ، ئۆزى ھاياجانلىنىپ سۆزلەشكە چۈشۈپ كەتكەن.

ئىككىنچى مەسىلە، قارىشىنى باشقىلارغا تېڭىش مەسىلىسى سادىر قىلىنغان. مۇنداقچە ئېيتقاندا، يازغۇچى ئۆزىنىڭ بەخت ھەققىدىكى سۇبيېكتىپ چۈشەنچىسىنى باشقىلارغا تېڭىشتەك خاتالىقىنى سادىر قىلغان. يازغۇچى ئىپادىلىگەن بەخت چۈشەنچىسى زىيادە ھاياجان كىشىلەردە كۆپ كۆرۈلىدىغان چۈشەنچە بولۇپ، بىزگە ناھايىتى تونۇش. يازغۇچى ئىپادىلىگەن بەخت قارىشىنى ئالدى بىلەن تىرىكچىلىك غېمىدە ياشاپ ئاچ ـ توق قالىدىغان،

ئىسسىق ئۆيدە بالىلىرى بىلەن جەم بولۇپ ھايات كەچۈرۈشنى كېچە - كۈندۈز ئارزۇ قىلىدىغان نامرات ھەم جاپاكەش سالچىلار - دىن سوراپ بېقىش كېرەك. ئۇلار ياز بويى ئۆزلىرىنىڭ ئاشۇنداق قىينىچىلىق بىلەن تولغان ئايدالادا قونۇپ تاڭ ئاتقۇزغانلىقىدىن زارلىنامدۇ ياكى ئۇ جايلارنىڭ گۈزەل كېچە مەنزىرىسىدىن زوق-لىنىپ ئۆزلىرىنى ئىنتايىن ئاز ئادەملەرگىلا نېسىپ بولىدىغان بەخت تۇيغۇسىدىن بەھرىمەن بولۇۋاتىمىز، دەپ قاراپ، بىز خان - پادىشاھلاردىنمۇ بەختلىك كىشىلەر، دەپ سۆيۈنەمدۇ؟

مەن يازغۇچىنىڭ «بۇ پەقەت مالىلىرىنىڭ يېنىدا تۇنگەن چو-پانغا، گۈلخان ئوتىغا قاقلىنىپ ياتقان مۇساپىرغا، كەچ قالغان يولۇچىغا، توقايلىقلار ئىچىنى قونالغۇ قىلغان سالچىلارغىلا نېسىپ بولىدىغان بەخت...» دېگەن ئۆزگىچە بەخت چۈشەنچىسى توغرۇلۇق شۇنداق دەيمەنكى، بۇنىڭغا يازغۇچىنىڭ سۇبېيېكتىپ ھېسسىياتى بەكرەك سىڭىپ كەتكەن. شۇڭا ئوبېيېكتىنىڭ ئەھۋالى-غا ماس كەلمەيدۇ. ئاۋۇال شۇنى ئەسكەرتىپ قويۇش لازىمكى، ھەرقانداق بەختنىڭ ئاساسى ئالدى بىلەن ئىنسان ۋۇجۇدىنىڭ ئىچىدە بولىدۇ. گېرمانىيەلىك پەيلاسوپ شوپېنخاۋېر «روھىي دۇنياسى باي ئادەملەرلا ئۆزىنى ئەڭ بەختلىك ھېس قىلىدۇ» دېگەن. روشەنكى، روھىي جەھەتتىن باي بولۇش ئۇنداق ئاسان ئىش ئەمەس. بۇ خىل بايلىق مەجەز - خاراكتېرىنىڭ ئېسىل، بىلىمى-نىڭ مول، ئەقلىنىڭ ئۆتكۈر، غايىسىنىڭ يۈكسەك، قىممەت قا-رىشىنىڭ ئۆزگىچە بولۇشى قاتارلىقلار بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. يازغۇچى تەسۋىرلىگەن ئوبېيېكتىنىڭ ئەھۋالىنى نەزەردە تۇتۇپ، مالىلىرىنىڭ يېنىدا دىرىلداپ توڭۇپ تۇرۇپ تۇنگەن چوپاندىن، يۇرتىغا بارغۇچە دالالاردىكى گۈلخان ئوتىغا قاقلىنىپ شۇمشىيىپ ئولتۇرغان مۇساپىردىن، پالاكەت بېسىپ ئۆيىگە يېتەلمىگەن بە-تەلەي يولۇچىدىن، خوتۇن - بالىلىرىمنى باقمەن دەپ ئىلاجسىز توقايلىقلاردا قونۇشقا مەجبۇر بولۇۋاتقان سالچىلاردىن «سىلەر شۇ

تاپتا ھەشەمەتلىك ئوردىلاردىكى توققۇزى تەل شاھلاردىن، ياسداق ئايۇان سارايلاردا راھەتلىنىپ ياتقان غەمسىز بايلاردىن بەختلىك-مۇ؟» دەپ سورايدىغان بولساق، ئېنىقكى، ئۇلار بىزگە «سارالڭ بو-لۇپ قالمىغانسىز؟» دەپ ياندۇرۇپ سوئال بىلەن جاۋاب بېرىشى مۇمكىن. ئامالنىڭ يوقىدىن ئايدالادا ياتقان شۇ بىچارە مۇساپىر - يولۇچىلارنىڭ، نامراتلىقنىڭ قۇچىقىدا ئىلاجسىز مۇشەققەت چې-كىۋاتقان جاپاكەش سالچىلارنىڭ نەزىرىدە ئۇلار دۇنيادىكى تەلىيى كاج بەختسىز ئادەملەر بولۇشى مۇمكىن. مېنىڭچە، ئۇلار ئەتراپ-دىكى تەبىئەت مەنزىرىسىنىڭ قانداق گۈزەل بولۇشىدىن قەتئىي-نەزەر، ئايدالادا توڭۇپ - تىترەپ كېچىنى ئۆتكۈزۈشنى ئەمەس، ئۆيىدە تەييار تاماقنى يەپ، ئىسسىق يوتقاندا قېنىپ ئۇخلاشنى بەخت دەپ بىلىشى مۇمكىن. يىلدا بىرەر - ئىككى قېتىم تاغ - دالانىڭ گۈزەل مەنزىرىسىنى تاماشا قىلىپ تۇرىدىغان، ئادەتتە كۆپىنچە ۋاقىتنى شەھەرنىڭ قىيا - چىيا بىلەن تولغان كوچا - رەستىلىرىدە ياكى تالا - تۈزنى تۈزۈك كۆرگىلى بولمايدىغان كا-تەكتەك ئۆيلىرىدە ئۆتكۈزىدىغان كىشىلەر ئۇچۇن يۇقىرىقىدەك گۈزەل كېچە مەنزىرىسىنى كۆرۈش ھەقىقەتەن بەخت ھېسابلىنى-دۇ. شۇنداقتىمۇ، ئۇلار جاپاسى جېنىغا پاتىدىغان بۇنداق بەختتىن ئېشىپ كەتسە ھەپتىدىن ئارتۇق بەھرىمەن بولۇشنى خالىمايدۇ. شۇڭا مەن يازغۇچى ئۆزىنىڭ تەبىئەتسىراپ كەتكەن ئارزۇسى بە-لەن مۇناسىۋەتلىك سۇبيېكتىپ ھېسسىياتىنى «بۇ پەقەت مالل-رىنىڭ يېنىدا تۇنگەن چوپانغا، گۈلخان ئوتىغا قاقلىنىپ ياتقان مۇساپىرغا، كەچ قالغان يولۇچىغا، توقايلىقلار ئىچىنى قونالغۇ قىلغان سالچىلارغىلا نېسىپ بولىدىغان بەخت...» دەپ، بىر يۇمە-لىتىپلا «يازنىڭ گۈزەل كېچىلىرىدە ئايدالادا قونغان پادىچىلار، مۇساپىرلار ۋە سالچىلار ئەڭ بەختلىك كىشىلەر» دېگەن شەكىلدە ئۇلارغا تاڭغان، دەپ قارايمەن.

مەن ئايدالانىڭ گۈزەل كېچىلىرىدە نامايان بولىدىغان بۇنداق

گۈزەل تەبىئەت مەنزىرىلىرىنى ئېستېتىكا نۇقتىسىدىن شەكسىز مۇئەييەنلەشتۈرىمەن، ئەلۋەتتە. تەبىئەتنىڭ گۈزەللىكىنى تەسۋىر-لەش بىلەن ئۇنى بەخت يۇكسەكلىكىگە كۆتۈرۈپ مۇھاكىمە قىلىش ئوخشىمايدۇ. چۈنكى، تەبىئەتنىڭ ئاز ئۇچرايدىغان گۈزەل مەنزىرىسى ھەممىلا كىشى ئۇچۇن بەختتىن دېرەك بېرىۋەرمەيدۇ، دەپ قارايمەن. بەختنى چۈشىنىش ھەم ھېس قىلىش ھەركىم ئۇچۇن ھەر خىل بولىدۇ. خۇددى مارك تۋېن ئېيتقاندەك، «پادىشاھلار ئۇچۇن تاجدىن ئايرىلىش چوڭ ئىش، ئەمما بالىلار ئۇچۇن ئويۇنچۇقىدىن ئايرىلىش چوڭ ئىش.» نامراتنىڭ، جاپاكەشنىڭ، مۇساپىرنىڭ، پادىچىنىڭ نەزىرىدىكى بەخت تامامەن باشقىچە بولۇشى مۇمكىن.

ئۇچىنچى مەسىلە، قامىلاشمىغان سېلىشتۇرۇش ئادىتى سەۋەبىدىن، قاچان خالىسا ئېرىشكىلى بولىدىغان ئانچىكىم گۈزەللىك تۇيغۇسىنى شاھلارنىڭ بەختىنى بېسىپ چۈشىدىغان دەرىجىگە كۆتۈرۈپ مۇتلەقلەشتۈرۈۋەتكەن. «ياز كېچىلىرىدە ئايدالادا تۇنەش» ئېرىشمەك تەس ئىش ئەمەس. ھەركىم خالىسا ياز بويى ئايدالادا تۇنىسىمۇ بولىدۇ. ھاياجانلىق تۇيغۇلارغا غەرق بولۇپ كەتسە ھەممىنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويىدىغان گۆدەكلەرچە مەجەز ـ خاراكتېرگە ئىگە كىشىلەردە مۇشۇنداق چەكتىن ئاشقان پىكىرلەر ئويغىنىدۇ. ئۇلار ئايدالانىڭ ئاز ئۇچرايدىغان گۈزەل كېچىلىرىنى كۆرگەندە شەكسىزكى ئاجايىپ بەخت تۇيغۇسىغا چۆمىدۇ ھەم ئۆزلىرىنى شۇ دەقىقىدە جاھاندىكى ھەممە كىشىدىن بەختلىك ھېسابلايدۇ. لېكىن ئۇلاردىكى بۇ خىل بەخت تۇيغۇسى قولايسىز شارائىت ۋە مۇشكۈل رېئاللىق ئالدىدا ناھايىتى تېزلا غايىب بولىدۇ ھەم ئاسانلا كوتۇلداش بىلەن غۇتۇلداشقا ئورۇن بېرىدۇ.

«ئىچ شاراب، ئېيىت ناخشا، ئۆمۇر دېگەن بەك قىسقا» دېگەندەك چاكىنا قاراشلارنى دەستۇر بىلىپ ياشاشقا ئادەتلىنىپ كەتكەن يا-رىماس ئادەملەر بىلەن «سۆيگۇ ئوتى ئالدىدا دوزاخ ئوتى ئۇچقۇنچە

يوق» دەپ نەزم قاتمىدىغان پوپاك شائىرلار ئۆزىنىڭ سايىق ھاياتى- نى خان - پادىشاھلارنىڭ شاھانە ھاياتىدىن ئۈستۈن قويمىدىغان گەپلەرنى كۆپ قىلىدۇ. ئادەتتە، قۇرۇق ھېسسىيات ۋە ئەرزىمەس ئارزۇ - ئىستەكتىن باشقا نەرسىسى يوق بۇ خىل كىشىلەر ھېس - تۇيغۇلىرىغا بېرىلىپ كېتىپ، كەلسە - كەلمەس قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا تاشلاپ، ئۆزىنىڭكىنىلا توغرا دەپ يۇرىدىغان ئەھۋالنى كۆپ سادىر قىلىدۇ. بەلكىم ئۇلارنىڭ مۇئەييەن ئاساسى بارىدۇر. لېكىن، ئۆزىنى تۇتۇشنى بىلمىدىغان دۇرۇس ئادەملەر ئويۇن - تا- ماشىغا دۇم چۈشكەن سۈيۇق ئادەملەرنى ئادەم قاتارىدا كۆرمەيدۇ. مەسئۇلىيەتچان مۇتەپەككۇرلار سايىق شائىرلارنى مەنسىتىپ كەت- مەيدۇ. مەسئۇلىيەتچان مۇتەپەككۇرلار جاندىن ئۆتىدىغان ئەمەلىي قىيىنچىلىقنى ئەستىن چىقىرىپ، ئۆتكۈنچى شادلىقنى زىيادە چوڭ بىلىپ، بىخۇدلۇق بىلەن ئىدراكتىن خالىي بىر خىل غەلە- تە ھاياجان ئىچىدە ياشايدىغان يەڭگىلتەك كىشىلەر ئىنسانىيەتنى بارسا كەلمەس بىر خارلىق كوچىسىغا باشلايدۇ، دەپ قارايدۇ. ھە- قىقەتەنمۇ بۇ خىلدىكى كىشىلەردە رېئاللىققا يۈزلەنگەن ئەمەلە- يەتچىل پوزىتسىيە، ئاقىۋەتكە ئىگە بولىدىغان مەسئۇلىيەتچان ئاڭ، ئاسان ۋاز كەچمەيدىغان مۇقەددەس پىرىنسىپ ۋە كىرىزىس- تىن قۇتۇلۇشنى ئويلايدىغان ئىدراكىي روھ كەمدىن - كەم بولە- دۇ. ئۇلارنىڭ چوڭ بىلىدىغىنى بىرەملىك تۇيغۇ. ئانچىكىم ئا- مەت، ئۆتكۈنچى بەخت، قاچان ئىزدىسە تاپقىلى بولىدىغان خۇشال- لىق تۇيغۇلىرىنى لايىقىدا مۇئەييەنلەشتۈرۈپ، ئۇنىڭغا مۇۋاپىق نەزەر بىلەن قارىماستىن، ھە دېسلا خان - پادىشاھلارنىڭ بەخ- تىنى بېسىپ چۈشىدىغان دەرىجىدە مۇبالىغىلەشتۈرۈپ قارىۋې- لىش، ئەمەلىيەتتە تەپەككۇر ئادىتىمىزدىكى ئاددىيلىق، پىسخە- كىمىزدىكى بىنورماللىق ھەم قىممەت قارىشىمىزدىكى كېسەل- لىكنىڭ ئىپادىسى. مەسىلىلەرنى بىر پۈتۈن سىستېما ئىچىگە قويۇپ تەپەككۇر قىلىدىغان ئادەملەر بۇنداق ئەخمىقانە قاراشتا

ياشايدىغان ئادەملەرگە مىنىقىدا كۆلۈپ قويىدۇ. چۈنكى ھەركىم ئىشلارنى ئۆزىنىڭ غېرىچى بىلەن ئۆلچەيدۇ. ئۆزىنىڭ تارازىسى بىلەن تارتىدۇ. ئەمما ئاقىۋەت ئوخشاش بولمايدۇ.

2. چولتا بىلىملەر

بىر پارچە يىرنىڭ ئەسەردە بىر مىللەت ياكى بىر دەۋرنىڭ مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىگە ئاشكارا ياكى يوشۇرۇن ھالەتتە چېتىلىپ تۇرىدىغان نۇرغۇن ئامىللار بولىدۇ. يازغۇچىدا يېتەرلىك بىلىم ۋە روشەن مەۋقە بولسا بۇ خىلدىكى مەدەنىيەت بىلىملىرى ۋە ئىجتىمائىي چۈشەنچىلەرنى بىمالال ئىپادىلەپ كېتىۋېرىدۇ. بۇ خىلدىكى بىلىملەر دىن، مائارىپ، تارىخ، جەمئىيەت، ھۇنەر ـ سەنئەت، ئۆرپ ـ ئادەت قاتارلىق تۈرلۈك ساھەلەرگە تۇتاشقان بولۇشى مۇمكىن. «سالچىلار» رومانىدىمۇ گاھىدا ئاپتور تىلىدا، گاھىدا پېرسوناژ تىلىدا ئىپادىلەنگەن بىر قىسىم مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىگە تۇتاشقان بىلىم ۋە بايانلار بار. بىراق، يازغۇچى بۇلارنى «نانىنى بۇزۇپ كۆمەچ قىلدى، ئاشنى بۇزۇپ ئۇماچ قىلدى» دېگەندەك قىلىۋەتكەن. مەسىلەن:

«ئۆمەر دادىسىنىڭ قولىدا ئوقۇپ ساۋاتىنى چىقاردى. ئۇنىڭ مەجەزىدە دادىسىنىڭ تەسىرى چوڭقۇر ئىدى. ئۇ ئۆيدىكى دادىسى يىغقان كىتابلارنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك كۆردى. ئۇ ئوقۇغان كىتابلاردىكى ئىسلام دىنىنىڭ مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋە تۆت خەلىپە دەۋرىدىكى ساپلىقىنى قوغداش، ئاددىي ـ سادىدا ياشاش، شۇ ئارقىلىق گۇناھقا پاتقان دۇنيا ۋە ئىنسانىنىڭ ئازغان روھىنى قۇتقۇزۇش يولىغا ھاياتىنى بېغىشلىغان تەسەۋۋۇپچىلار بىلەن يۇرتتىكى ئۆزلىرىنى سوپى ـ ئىشان ئاتاپ، مازارمۇمازار ئايلىنىپ ئۇماچ ئىچىپ «ھوۋا» دەپ نەرە تارتىپ يۇرىدىغان ئاقنانچىلار بىر ـ بىرىگە زادى يېقىن كەلمەيتتى. ئۆمەر ئاللانى ئىزدەش، دېگەن بۇ چۈشەنچىنىمۇ قوبۇل قىلمايتتى. ئۇنىڭ نەزىرىدە ئاللا ھەربىر

ئىنسانىنىڭ دىلىدا، ئۇنىڭ بىلەن بىر گەۋدە، ئىدى. ئۇنى قانداق-تۇر بىر مەنزىللەردىن ئىزدەش ئارتۇقلۇق قىلاتتى. ئۇنىڭ خوجا-ئەھمەد يەسەۋىگە ئەقىدىسى بار ئىدى. تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ پىرى، مەشھۇر شائىر خوجائەھمەد يەسەۋى ئافاق خوجا زامانىسىدىن نەچچە ئەسىر ئىلگىرىلا نەپسى ۋە دۇنيا ۋەسۋەسىسىدە ئىمانىنى سېتىپ كۇن كۆرگۇچى سوپىلاردىن پەرقلىنىش ئۈچۈن ئۆزىنى سو-پى ئەمەس، بەلكى ئاشىق دەپ ئاتىغانىدى.» (356ـ، 357ـبەت)

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ئىسلام دىنى بىلەن سوپىزم (تەسەۋ-ۋۇپ) تەرىقىتىگە چېتىلىدىغان بۇ بايانلارنى يازغۇچى ئارىلاشتۇ-رۇۋەتكەن. ئاپتور ئېيتقان «ئىسلام دىنىنىڭ مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋە تۆت خەلىپە دەۋرىدىكى ساپلىقىنى قوغداش» تەشەببۇسى سو-پىلار بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولۇپ، بۇ تەشەببۇسنى دەسلەپ ئىسلامىيەت تارىخىدىكى ئىنى تەيمىيە، ئىبنى قەييۇم جەۋزى قا-تارلىق ئۆلىمالار ئوتتۇرىغا قويغان ھەم كېيىن ھەر خىل ئىسلا-مىزمچى لىدېرلار شەرھلىگەن. ھازىرقى زامان ئىسلامىزمچىلىرى ئىچىدىكى ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكىنى تەشەببۇس قىلىدىغان گۇ-رۇھتىكىلەرنىڭ «ئەسلىيەتچى» دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەبمۇ ئۇلار-نىڭ «ئىسلام دىنىنىڭ مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋە تۆت خەلىپە دەۋرى-دىكى ساپلىقىنى» ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئارزۇسى بىلەن مۇناسىۋەتـ-لىك. ئۇلار «ئەسرلەردىن بۇيان تەسەۋۋۇپنىڭ تەسىرى ئاستىدا قالغان ئىسلام دىنى بىدئەتلىشىپ كەتتى» دەپ قارايدۇ. شۇڭا ئە-رەبىستان تۇپرىقىدا پەيدا بولغان تۇنجى ئەسلىيەتچى مەزھەپ ـــ ۋەھھابىلار ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىيەتچىلىك قارىشىنى ئوتتۇرىغا قوي-غاندا، ئالدى بىلەن جەمئىيەتتىكى سوپىزملىق ئەقىدە ـ ئادەتـ-لەرگە ئوت ئاچقان. بارلىققا كېلىش تارىخى جەھەتتىن ئېيتقاندا، سوپىزم ئىسلام ئەسلىيەتچىلىكىدىن خېلى كۆپ ئەسىر ئىلگىرى پەيدا بولغان. سوپىزم پەيدا بولغاندىن كېيىن، تەسەۋۋۇپچىلار

«ئەھلى تەرىقەتچىلەر» دەپ ئاتالغان. ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى بولغان «قۇرئان» بىلەن «ھەدىس»نى بىردىنبىر دەستۇر قىلىشنى تەشەببۇس قىلغۇچىلار «ئەھلى شەرىئەتچىلەر» دەپ ئاتالغان.

يازغۇچى تەرىپىدىن «ئاددىي ـ ساددا ياشاش، شۇ ئارقىلىق گۈناھقا پاتقان دۇنيا ۋە ئىنسانىنىڭ ئازغان روھىنى قۇتقۇزۇش يولىغا ھاياتىنى بېغىشلىغان تەسەۋۋۇپچىلار» دەپ خاراكتېرلەنگەن سوپىلار مەسلىسىگە كەلسەك، بۇ سوپىلارنىڭ روشەن ئالاھىدىلىكى ئەمەس، تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ بىردىنبىر تەشەببۇسىمۇ ئەمەس. ئاددىي ـ ساددا ياشاش شەرىئەتچىلەر بىلەن تەرىقەتچىلەر ئورتاق تەشەببۇس قىلىدىغان تۇرمۇش ئادىتى. سوپىزم تەرىقىتىدىكى مەزھەپلەرنى چوڭ جەھەتتىن ئاكتىپ سوپىلار ۋە پاسسىپ سوپىلار دەپ ئىككى چوڭ لاگېرغا بۆلۈشكە بولىدۇ. ئاكتىپ سوپىلار روھىي پاكلىق ۋە ئىنسانىي كامىللىقنى ئالىي نىشان قىلغان بولىدۇ. پاسسىپ سوپىلار روھىي پاكلىق ۋە ئىنسانىي كامىللىقنى شوئار قىلغان بولىدۇ، ئەمەلىيەتتە چۈشكۈنلەشكەن ياشاش ئۇسۇلىغا ئادەتلەنگەن بولىدۇ. سوپىزم تەرىقىتى تەشەببۇسى كۆپ، مەسلىكى ھەر خىل ئىنتايىن مۇرەككەپ ساھە. شۇڭا ئۇلارنى ئاددىيلا ئىككى لاگېرغا ئايرىپ قويۇشمۇ ئانچە مۇۋاپىق ئەمەس. لېكىن، يازغۇچى سادىر قىلغان مۇجمەللىكنى روشەنلەشتۈرۈپ تەنقىدلەش مەقسىتىدە بۇ ئوبزوردا بۇ ئىككى ئۇقۇمنى قوللانماي بولمايدۇ.

ئاكتىپ سوپىلار ھەرگىزمۇ يازغۇچى يازغاندەك «ئاددىي ـ ساددا ياشاش ئارقىلىق گۈناھقا پاتقان دۇنيا ۋە ئىنسانىنىڭ ئازغان روھىنى قۇتقۇزۇش يولىغا ھاياتىنى بېغىشلىغان» ئۇنداق ئاددىي ئادەملەر ئەمەس. يازغۇچىنىڭ بۇ بايانى بىزگە «بۇ تەسەۋۋۇپچىلار گۈناھقا پاتقان دۇنيا ۋە ئازغان ئىنسانلارنىڭ روھىنى ئاددىي ـ ساددا ياشاش يولى ئارقىلىق قۇتقۇزۇش پىدائىيلىرى» دېگەن چۈ-

شەنچىنى بېرىدۇ. بىلىش كېرەككى، تەسەۋۋۇپ يولباشچىلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپى ئىنتايىن ئۆتكۈر پەيلاسوپلار. ئۇلار ئىنسان روھىنى پاكلاش ۋە ئىنسانىي كامىللىقنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا مۇناسىۋەتلىك سىستېمىلىق تەلىماتلارنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇلارنىڭ ھېچبىرى گۇناھقا پاتقان دۇنيا ۋە ئازغان ئىنسانلارنى قۇتقۇزۇش ئۈمىدىنى ئاددىي ـ ساددا ياشاش يولىغىلا باغلىق، دەپ قارىغان ئەمەس. تەسەۋۋۇپ تەرىقىتىنىڭ تەشەببۇسى بۇنداق ئاددىي بولمىغان بولۇسا، ئۇ 1000 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بۇيان شەرىئەتچىلەرنىڭ قارشىسىدا مۇستەھكەم مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمىغان بولاتتى. ئىسلامىيەت تارىخىدا شەرىئەتچىلەر بىلەن تەرىقەتچىلەرنىڭ كۇرىشى ئىنتايىن كەسكىن بولغان ھەم بۇ ئىككىسىنى كېلىشتۇرۇشكە ئۇرۇنۇپ «چوڭ كېلىشتۇرمىچى» دەپ نام ئالغان غەززالىدەك ئالەمشۇمۇل پەيلاسوپلارمۇ بارلىققا كەلگەن.

قىسقىسى، يازغۇچىنىڭ ئىسلام ئەسلىيەتچىلىرى ۋە تەسەۋۋۇپ مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ تەشەببۇس ھەم تەلىماتلىرىدىن يېتەرلىك خەۋىرى بولمىغاچقا، تەسەۋۋۇپچىلار بىلەن ئۇلارنى دۇشمەن ھېسابلايدىغان ئىسلام ئەسلىيەتچىلىرىنى بىر ـ بىرىگە ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن.

يازغۇچى رومانىدا ھېچقانداق مەقسەت ـ مۇددىئاسىزلا ئۆمەر مەددادھىنىڭ تىلىدىن يۇسۇف ئەلەيھىسسالام قىسسىسىنى ئاجايىپ بۇزۇپ ھەم بىمەنىلەشتۈرۈپ بايان قىلغان.

«ياراتقان ئىگەم شۇنداق ئۇلۇغكى، پۈتكۈل ئالەمدىكى بارلىق ھەمدۇسانا، ئىلتىپات ۋە پادىشاھلىق ئۇنىڭغىلا خاستۇر. بىر كىشىگە ئاجايىپ بىر خىسلەت ئاتا قىلىمەن دېسە پەقەت جانابى ئاللا ئاتا قىلالايدۇ. ياراتقان ئىگەم يۇسۇف ئەلەيھىسسالامنى شۇنداق چىرايلىق قىلىپ ياراتقاندىكى، رىۋايەت قىلىشچە، ناھايىتى ئۇزاق زامانلارنىڭ ئالدىدا بىزنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز ۋە

ئۇلارنىڭ بوۋا ـ مومىلىرى تېخى جاھانغا تۆرەلمىگەن چاغلاردا مىسىردا يەتتە يىل ئاجايىپ قاتتىق قەھەتچىلىك بولغانكەن. قەھەتچىلىك باشلانماستا يۈسۈف ئەلەيھىسسالام مىسىر پادىشاھىنىڭ ئالدىغا بېرىپ پۈتۈن خالايىقنى يىغدۇرۇپتۇ ۋە: «ئى خالايىق، ئاگاھ بولۇڭلاركى، ئەمدى توقلۇق يىللىرى تامام بولدى. بۇگۈن كېچە ھەممىڭلارنىڭ قورسىقى ئېچىپ كېتىدۇ. بۇ قەھەتچىلىك ئاللانى تونۇمىغانلىقىڭلاردىن، يامان ئىشلاردىن ئۆزۈڭلارنى تارتمىغانلىقىڭلاردىن بولىدۇ» دەپتۇ. بۇ گەپكە پادىشاھ ئىشەنمەپتۇ. باشقىلارمۇ ئىشەنمەپتۇ، كەچ كىرىپ ھەممە ئۇخلاشقا يېتىپتۇ. يېرىم كېچە بولغاندا پادىشاھ: «ۋاي! قورسىقىم ئېچىپ كەتتى!» دەپ ۋارقىراپ ئورنىدىن تۇرۇپ كېتىپتۇ. خىزمەتكارلار شۇنچە كۆپ تائاملارنى ئەكەپتۇ، تويماپتۇ. پۈتۈن خەلق «نان ـ نان!» دەپ ئۇرنىدىن تۇرۇپ كېتىپتۇ. ھەرقانچە تائام يېسىمۇ قورساقلىرى تويماپتۇ. ھەممە ئادەم مال ـ مۈلۈك، قۇل ـ چۆرىلىرىنى يۈسۈف ئەلەيھىسسالامغا سېتىپ ئاشلىق ئېلىپ يېگەنكەن. ئاخىرىدا يۈسۈف ئەلەيھىسسالامدىمۇ ئاشلىق قالمىغان چاغدا ئادەملەر: «ئاھ، نان! ۋاي، نان!» دەپ پەريات ئۇرۇپ جان بەرگىلى تۇرۇپتۇ. ئاتا بالىغا، بالا ئانىغا قارىماي ئوزۇق ئىزدەپ ھەر تەرەپكە سەرسان بولۇپ چىقىپ كېتىشكە باشلاپتۇ. مانا شۇ چاغدا يۈسۈف ئەلەيھىسسالام ئۆزىنىڭ جامالىنى خەلقتە بىر كۆرسەتكەنكەن، خەلق يۈسۈف ئەلەيھىسسالامنىڭ جامالىغا قاراپ بەھوش بولۇپ تۆت ئايغىچە تائام يېمىسىمۇ قورسىقىنىڭ ئاچقانلىقىنى بىلمىشەپتۇ. 5 ـ ئايغا بارغاندا زىرائەتلەر پىشىپ، خەلق يېڭى ئاشقا ئۇلىشىپتۇ...» (210 ـ، 211 ـ بەت)

بۇ ئاتالمىش قىسسىنىڭ توغرىسى ماۋۇ ئىدى دەپ كۆرسىتىپ يۇرۇش بەھاجەت. چۈنكى ئۇنىڭ توغرىسىنى مۇتلەق كۆپ ئوقۇرمەنلىك بىلىدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن. ھېچبولمىغاندا رومانداا بايان

قىلغىنىدىن نەچچە ھەسسە ياخشىراق ھەم توغرىراق بىلىدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن. چۈنكى كىلاسسىك ئەدەبىيات خەزىنىسىدىكى «يۈسۈف ۋە زۇلەيخا» ناملىق داستاننىڭ خىلمۇخىل ۋارىيانتلىرى نەشرىياتلار تەرىپىدىن نەشر قىلىنىپ 1980 - يىللاردىن بۇيان سېتىلىپ كېلىۋاتىدۇ. يۈسۈف ۋە زۇلەيخانىڭ مۇھەببەت ۋە ھايات سەرگۈزەشتىلىرى توغرىسىدىكى بۇ تەسىرلىك قىسسە ئىسلام دىنى ۋە ئىسلامىيەت مەدەنىيىتىنىڭ شەرققە كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىپايان زېمىنىدا ياشىغۇچى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئىچىگە تارقىلىپ كىرگەن.

«يۈسۈف ۋە زۇلەيخا» قىسسىسى ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقىلىپ كىرگەندىن كېيىن، ھەرقايسى تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە يازما ئەدەبىياتى زېمىنىدا كەڭ راۋاج تاپقان. ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدە، بۇ رىۋايەت خەلق ئاغزىدا قىسسە تەرىقىسىدە ۋە تۈركىي تىلدىكى داستانلارغا ئايلىنىپ ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا داۋام قىلىپ، ئەسىرمۇئەسىر ئېيتىلىپ كەلگەن. ھەرقايسى دەۋرلەردە ئۆتكەن بەزى شائىرلار بۇ تېمىدا ئىجادىي يول تۇتۇپ، ئۆز دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي مەسىلىلىرى، مەنىۋى كەيپىياتى ۋە ئۆزلىرىنىڭ بەدىئىي خاھىشلىرىنى ئىپادىلىگەن.

ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا بۇ تېمىنى نەسرىدىن رەبغۇزى دەسلەپ ئۆزىنىڭ يىرىك ئېپىك ئەسىرى «قىسسەسۇلئەنبىيا»دا چاغاتاي تىلىنىڭ نەسرىي ئۇسلۇبى بىلەن يېزىپ قالدۇرغان. ئۇنىڭدىن كېيىن، بۇ رىۋايەت ئۇيغۇر ھاپىزلىرى، داستانچىلىرى ۋە مەددادھىلىرى تەرىپىدىن خەلق داستانى شەكلىگە كىرگۈزۈلۈپ، ئۇيغۇر جانلىق تىلى بىلەن نەسرىي - نەزمىي بايان ئۇسۇلىدا ئىپادە قىلىنىپ كەلگەن. شۇڭا يۈسۈف ئەلەيھىسسالام قىسسىسى كەڭ ئومۇملاشقان قىسسە ھېسابلىنىدۇ. گەرچە ئۇنىڭ خىلمۇخىل ۋارىيانتلىرى بولسىمۇ، بۇ روماندىكىدەك بىمەنە ۋارىيانتى يوق.

يازغۇچى بۇ باش ـ ئاخىرى يوق قىسسىنى «قىسسەسۇلئەنبىيا» دىن تېرىپ ئالغان بولسىمۇ، بەكلا تومتاق قىلىۋەتكەن. يازغۇچىنىڭ بۇ گۈزەل قىسسىنى بۇنداق تومتاق قىلىۋېتىشىدىكى مۇددىئاسىنى روماندىكى كونتېكىست ئىچىگە قويۇپ بېقىپمۇ بىلەلمىدىم، شۇنىڭ بىلەن بۇ قىلمىش يازغۇچىنىڭ قىزىقچىلىق قىلىشىش خاھىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك، دەپ ئويلىدىم.

رومانىنىڭ بىرىنچى تومىدا ئۆمەر مەددىھا ئىلىدىكى مەشھۇر تۆت مازارنىڭ تارىخىنى پىروفېسسورلاردەك ئىلمىي تىلدا مۇكەممەل بايان قىلىدۇرغان يازغۇچى ئۇنىڭغا بۇ قىسسىنى قارا قورساق ھەزىلكەشلەر سۆزلەيدىغان شەكىلده بايان قىلىدۇرغان. كەسپىي مەددىھىلار يۈسۈف ئەلەيھىسسالام قىسسىسىنى ھەرگىز بۇنداق تومتاق سۆزلىمەيدۇ. رومانىدىن ئۆمەر مەددىھىنىڭ دىنىي مەلۇماتىغا مۇناسىۋەتلىك بايانلارنى ئوقۇغان ئوقۇرمەن مۇشۇنداق چوڭقۇر بىلىم ئالغان، ئەقىدە ـ ئېتىقادى كۈچلۈك ئۆمەر مەددىھىنىڭ يۈسۈف ئەلەيھىسسالام قىسسىسىنى بۇ قەدەر چولتا، بۇ قەدەر بىمەنىلەشتۇرۇپ سۆزلىشى مۇمكىنمۇ، دەپ سورىمايتۇرالمايدۇ.

بىز «سالچىلار» رومانىدا ئۆمەر مەددىھىنىڭ قانداق ئادەم سۈپىتىده تەسۋىرلەنگەنلىكىنى كۆرۈپ باقايلى:

«ئۆمەر مەددىھ بىلەن تەڭ ئوقۇغانلارنىڭ تولىسى شۇ كۈنلەردە قازىكالان بولۇپ يۈرت سوراپ يۈرەتتى. ئۇ بولسا تەركىدۇنياچىلىقنى، سەپەر قىلىپ يۈرت كېزىشنى ئىختىيار قىلغانىدى.» (126 ـ بەت)

«ئۇنىڭ نۇتۇقلىرى، سۆزلىگەن ھېكايىلىرىده ئەكس ئەتكەن مەنە چوڭقۇرلۇقى كىشىنى ئويغا سالاتتى.» (358 ـ بەت)

قازىكالانلىققا يارىغۇدەك دىنىي مەلۇماتى بار، گەپ ـ سۆزلىرىده كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان مەنە چوڭقۇرلۇقى بار ئالىم

سۈپەت ئادەم سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن ئۆمەر مەددىاھنىڭ يۈسۈف ئەلەيھىسسالام قىسسىسىنى بۇنداق ئۆزگەرتىپ، پۈچەكلەشتۈرۈپ سۆزلىشى مۇمكىن ئەمەس. بىز ئۆمەر مەددىاھنىڭ قۇۋان دېگەن شاگىرتى سورىغان سوئالغا بەرگەن جاۋابىنى ئەسلىسەكمۇ، ئۆمەر مەددىاھنىڭ يۇقىرىقىدەك ئېغىر خاتالىقنى سادىر قىلمىشىنى تەسەۋۋۇر قىلالمايمىز:

« ــ ئاڭلىسام، ھەربىر تۈپ ياغاچتا يۈزلەپ قۇش، قۇرت ــ قوڭغۇزنىڭ ماكانى بولارمىش. بىر تۈپ ياغاچ كېسىلسە مىڭلاپ جان ماكانسىز قېلىپ، شۇ ياغاچنى كەسكەن ئادەملەرگە لەنەت ئوقۇلارمىش.

ــ شۇنداق، بۇ گەپنى توغرا ئېيتتىڭ! ــ دەپ قۇۋان رەزمە، نىڭ سۆزىنى تەستىقلىدى ئۆمەر مەددىاھ، ــ ھەممە نېمە شۇنداق ياراتقان ئىگەمگە ئۆز ئىبادىتىنى قىلغان ھالدا سۇجۇتتە تۇرىدۇ. بىر تال تاشنى بىھۇدە يۆتكىدىگىلى، ئۇنىڭ ئاستىدىكى مىڭلاپ جانلىڭ تىنچلىقى بۇزۇلىدۇ... ھەممىنى ياراتقۇچى، بارلىق سىرلارنى بىلگۈچى ئاللا!» (255 ــ بەت)

بىر تال تاشنى بىھۇدە يۆتكەشتىن ھەزەر ئەيلەيدىغان دەرىجىدە تەقۋادار قىلىپ تەسۋىرلەنگەن ئۆمەر مەددىاھ يۈسۈف ئەلەيھىسسالامغا مۇناسىۋەتلىك قىسسىنى شۇ قەدەر بۇزۇپ، باش ــ ئاخىرى يوق كۆتمەك بىر نەرسىگە ئايلاندۇرۇپ سۆزلىشى مۇمكىنمۇ؟! رو-شەنكى، بۇ يەردىكى خاتالىق ئۆمەر مەددىاھتا ئەمەس، بەلكى ئۆزى ياراتقان پېرسوناژنىڭ قانداق ئادەملىكىنى ئۇنتۇپ قالغان، شۇنداقلا ئىسلام دىن مەدەنىيىتى ھەققىدىكى چۈشەنچىسى زىيادە چولتا يازغۇچىدا. بىر مۇنەۋۋەر يازغۇچى ئۆز خەلقىنىڭ دىنىي ئېتىقادىغا ۋە تارىخ ــ مەدەنىيىتىگە چېتىلىدىغان بىلىملەرنى پۇختا ئۆگىنىشكە ھەم ئۇنىڭغا ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلىشقا

ئەھمىيەت بېرىشى كېرەك. كەلسە ـ كەلمەس قىزىقچىلىق قوغلاشماسلىقى، قىزىقچىلىق دېگەن نام ئاستىدىكى چاكىنا گەپ ـ سۆزلەرگە «بۇمۇ قىزىق گەپكەن» دەپ ئەگىشىپ يۈرمەستىن، ياخشى ـ يامىنىنى، توغرا ـ خاتاسىنى پەرق ئېتىپ مۇئامىلە قىلىشنى بىلىشى لازىم. بولمىسا، تەپەككۇر ئادىتىدە بىلىپ ـ بىلمەي چاكىنىلىقنى كۆڭۈل ئېچىش، بىمەنىلىكنى قىزىقارلىق دەپ بىلىدىغان، ھەتتا نادان قىزىقچىلارنىڭ پاسسىپ پىكىر، چۈشكۈن قاراشلىرىنىڭ ئەسىرىگە ئايلىنىپ قالىدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقىدۇ. قىزىقچىلىق، چاقچاق، كۆڭۈل خۇشى دېگەن سەۋەب بىلەن ھەر ـ ھەر مۇقەددەس نەرسىلەرگە ھۆرمەتسىزلىك قىلىش نادان ئادەملەردە كۆپ كۆرۈلىدىغان ئەھۋال. بىمەنە چاقـ چاق، مەنىسىز قىزىقچىلىق بىلەن تۇرمۇشقا كۈلۈپ قاراشنىڭ، كۆڭلىنى يورۇق تۇتۇپ تەبەسسۇم بىلەن ياشاشنىڭ پەرقى بار. كۈلۈپ ياشاشنىڭ ھەممىسى ئۈمىدۋار پوزىتسىيە ھېسابلانمايدۇ. بەلكى بەزى ھالدا ئۇ ئېغىر دەرىجىدىكى چۈشكۈنلۈك، گالۋاڭلىق ھېسابلىنىدۇ. نادانلىنىڭ كۈلكىسى بىلەن ئاقىلنىڭ كۈلكىسىنىڭ مەنىسى ۋە سۈپىتى ئوخشىمايدۇ. مېنىڭچە، ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى قاپلىغان كۈلكە ـ چاقچاق ساداسىنىڭ ئاكتىپ مەنىسى ۋە ئىجابـ بىي سۈپىتى تاينىلىق. بۇ ھەقتە ئەستايىدىل ئويلىنىپ بېقىشـ مىز كېرەك. نۆۋەتتە ئۇيغۇر جەمئىيىتى لەتىپە ـ يۇمۇرچىلىقنى ئاجايىپ ئەتىۋارلايدىغان ئىجتىمائىي پىسخىكىغا غەرق بولۇپ كەتتى. ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ بۈيۈك دانىشمەنلىرى ئېيتقان «ئىنـ سانىنى ئۇچ نەرسە زەئىپلەشتۈرىدۇ. بىرى، كۆپ يېيىش، بىرى، كۆپ ئۇخلاش، يەنە بىرى، كۆپ كۈلۈش» دېگەن ئاگاھلاندۇرۇشنى ئېسىمىزدىن چىقىرىپ قويدۇق. ئۇلار ھەتتا «چاقچاق تاماقتا تۇز سالغانچىلىك بولسا كۈيايە» دەپ كۆرسەتكەنىدى. بىز بولساق چاقچاقنى چۆپ سالغاندەك قىلىۋەتتۇق. پىروفېسسورلاردىن تارـ تىپ يەسلى بالىلىرىغىچە ھەممىسى سورۇندا بىرەر قىزىقچى بولـ

مىسا ئولتۇرالمايدىغان، قاتاردا تېخى بىرەر يۇمۇر سۆزلىمىسە ئالاھىدىلىكىنى نامايان قىلالمايدىغاندەك ھېس قىلىدىغان ئەھۋال شەكىللىنىپ بولدى. بىزنىڭ بىر قىسىم ئەربابلىرىمىزمۇ يانچۇقىدا خەلقنىڭ تەلەپ ـ ئارزۇلىرىنى خاتىرىلەيدىغان خاتىرە ساقلاشنىڭ ئورنىغا «يېڭى يۇمۇرلار خاتىرىسى» ساقلايدىغان ئادەتنى يېتىلدۇ ـ رۇۋالدى. بىر قىسىم يەڭگىلتەك زىيالىيلىرىمىزمۇ سالتاڭ قـ ـ زىقچىلار بىلەن دوست بولۇشتىن ئابرۇي ھېس قىلىدىغان بولـۇ ـ ۋېلىشتى. ئۇلار سورۇن ـ سورۇنلاردا سوكۇلداپ ساغلام بولمىغان نەرسىلەرنى يۇمۇر دەپ سۆزلىشىپ كۆن ئۆتكۈزۈپ يۈرگەن نادان قىزىقچىلارنىڭ بىمەنە چاقچاقلىرىدىن، بىر ـ بىرىدىن مەينەت لەتىپە ـ يۇمۇرلىرىدىن مەست بولۇپ، ساختا خۇشاللىق ئىچىدە بىخۇد ياشايدىغان بولۇپ قېلىۋاتىدۇ. مەن شادلىقى ئىچىگە پاتـ ـ مايۋاتقان قېرىنداشلىرىمغا، مەينەت يۇمۇرلارنى دەسمايە قىلىپ سورۇنمۇسورۇن سوكۇلداپ ياشاۋاتقان نادان قىزىقچىلارغا، «كـۇ ـ لەيلى دوستلار، ئوينايلى دوستلار» دېگەندەك پۇچەك شېئىرلارنى يېزىپ يۈرگەن گالۋاڭ شائىرلارغا ئابدۇقادىر جالالىدىنىڭ «كـۇ ـ لۇپ يۇرۇپ كۆلكىگە قېلىش تېخىمۇ كۆلكىلىك» دېگەن ھېكمـ ـ تىنى ئويلىنىپ بېقىشنى تەۋسىيە قىلىمەن. بىلىش كېرەككى، كۆلكىمۇ ساغلام كۆلكە، كېسەل كۆلكە دېگەندەك ئىككى خىل مە ـ نىدە بولىدۇ، چەكتىن ئاشقان ھەرقانداق ھەۋەس، ھەرقانداق كـەي ـ پىيات، ھەرقانداق سۆز ـ ھەرىكەت پۇشايمانلىق ئاقىۋەتكە ئېلىپ بارىدۇ. ئەر ـ ئايال، چوڭ ـ كىچىك دېمەي بىمەنە چاقچاقلا، مـەي ـ نەت يۇمۇرغا دۇم چۈشۈش بىر مىللەتنىڭ ئومۇمىي پىسخىكىسـ ـ غا ئايلىنىپ كەتسە، بۇنداق مىللەتنىڭ پىرىنسىپچىل، ئەستايـ ـ دىل خاراكتېرى بارا ـ بارا زەئىپلىشىپ، «ھېچنېمىگە يارىماس» بولۇپ قالىدۇ، نەق گەپنى دېگەندە، ھەر ـ ھەر پىرىنسىپال مە ـ سىلىلەرگە «چاقچاق»، «قىزىقچىلىق» دەپ يەڭگىلتەك مۇئامىلە قىلىش ئومۇمىي كەيپىياتقا ئايلىنىپ كەتسە، بۇزۇلمىغان ھېچ

نەرسە قالمايدۇ. مەن «سالچىلار» رومانىدا يۇسۇف ئەلەيھىسسالام قىسسىسىنىڭ تومتاق، بىمەنە بايان قىلىنىشىنى يۇقىرىقىدەك ساغلام بولمىغان قىزىقچىلىق قوغلىشىش خاھىشىدىن بولسا كېرەك، دەپ قارىدىم.

«سالچىلار» رومانىدا يەنە يازغۇچىنىڭ چالا چۈشەنچىسىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان بىر دىيالوگ بار. بۇ دىيالوگنى بىر قاراشتا ئىككى ساۋاتسىز سەپەرداشنىڭ تاغدىن ـ باغدىن قىلغان پارىڭى ئىكەن دېگۈدەك كېلىدۇ. يەنە بىر ئويلىسىڭىز يازغۇچى زۆرۈرىيىتى يوق بۇ مەزمۇننى رومانغا زادى نېمە ئۈچۈن كىرگۈزىدۇ؟ دەپ ئەجەبلىنىپ سورىغىڭىز كېلىدۇ.

« ـــ ھە، يەنە بىرىچۇ؟

ـــ يەنە بىرى... ئۇستازنىڭ ئېيتىشىچە، باقى باغداد دېگەن مەددىھىمۇ ناھايىتى بىلىملىك ئادەمكەن. ئۆز ۋاقتىدا ئۇ بۇخارا، باغداد، ئىستانبۇل دېگەندەك چوڭ شەھەرلەرگە بېرىپ ئوقۇپ، يۇرتقا قايتىپ كېلىپ يېڭىچە بىر مەكتەپ ئېچىپتىكەن، ئۇ مەكتەپكە ھېچكىم بالىسىنى بەرمەپتۇ.

ـــ مانا قىزىق، نېمىشقا؟

ـــ نېمىشقىلىقىنى مەنمۇ تازا چۈشىنىپ كەتمىدىم، ئىشقىلىپ، يېڭىچە مەكتەپ دېگىنىدە قۇرۇق ھەپتىيەكىلا ياداتماي مۇنداق خەت ـ پەت يازىدىغان، ھېساب ـ كىتاب قىلىدىغان ئىشلارنىمۇ ئۆگىتىدىغان ئوخشايدۇ. يۇرت كاتتىلىرى ئۇنى «بالىلىرىمىزنى يولدىن چىقارماقچىمىدىك» دەپ دەررىگە باسقان دەيدۇ.» (536 ـ، 537 ـ بەت)

بىر ئەسەرگە مەلۇم بىر تەپسىلات، ئاتالغۇ، ئۇچۇر، قىستۇرما، ساۋات ياكى بىلىم بىكاردىن ـ بىكار كىرگۈزۈلمەسلىكى لازىم. پېرسوناژلارنىڭ دىيالوگىمۇ سەھىپىنى ئۇزارتىش ئۈچۈنلا بېرىلـ

مەسلىكى لازىم. ھەرقانداق ئەدەبىي ئەسەردە ئەسەرنىڭ بەدىئىي ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇش، يازغۇچىنىڭ ئىدىيەسىنى، ئەسەرنىڭ مەزمۇنىنى ئىپادىلەش ياكى پېرسوناژلارنىڭ خاراكتېرىنى يارىتىشقا زۆرۈرىيىتى بولمىغان بارلىق نەرسە ئارتۇقچە! مەن مەتمەن ھوشۇرنىڭ خۇددى يۈسۈف ئەلەيھىسسالام قىسسىسىنى ئورۇنسىز كىرگۈزگىنىگە ئوخشاش، قايسىلا تەرەپتىن قارىسا رومان ئۇچۇن قىلچە زۆرۈرىيىتى يوق بۇ دىيالوگنى يېزىشىدىكى مۇددىئاسىنى ئەقلگە مۇۋاپىق شەكىلدە مۇئەييەنلەشتۇرەلمىدىم. مېنىڭ جەھ-لىمنى ئۆرلەتكىنى شۇكى، رومانداا يازغۇچى ھېلى دىندىن، ھېلى تارىختىن چالا ـ بۇلا ساۋاتلارنى زۆرۈرىيەتسىز قىستۇرۇپ مېڭە-ۋەرگەنگە ئوخشاش، يېڭى ماۋارىپقا مۇناسىۋەتلىك بۇ دىيالوگنىمۇ مەسئۇلىيەتسىزلىك بىلەن كىرگۈزۈپ قويغانلىقى بولدى. يېڭى ماۋارىپ تارىخىنى ئۆگىنىش جەريانىدا، تېخى باغدادتا ئوقۇغان بىرەر دىندارنىڭ يېڭى ماۋارىپ مەشئىلىنى كۆتۈرگەنلىكىگە ئا-ئىت بىرەر ئۇچۇرنى ئۇچرىتىپ باقمىدىم. بىرەر مەددااھنىڭ يېڭى مەكتەپ ئاچقانلىقىغا ئائىت مەلۇماتنى باشقىلاردىن ئاڭلاپمۇ باق-مىدىم. ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىن خەۋىرى بار ھەرقانداق كىشىگە ئايانكى، مەددااھلارنىڭ كۆپىنچىسى ئەل ئىچىدە دۆانىلەردىنلا ئۇستۇن تۇرىدىغان لاماكان كىشىلەر ھې-سابلىنىدۇ. يازغۇچىنىڭ يېڭى ماۋارىپ ھەرىكىتىدىن ئىبارەت مۇشۇنداق بىر كاتتا ھەرىكەتنى بىر مەددااھقا باغلاپ تۇرۇپ تىلغا ئېلىشى تارىخي چىنلىققا ئىنتايىن خىلاپ بولغانلىقى ئۈستىگە ئىسلاھات روھىغا ئىگە، كېچە ـ كۇندۇز مىللەتنىڭ كۇلپەتلىك تەقدىرىنى ئوڭشاش ئارزۇسىدا ئوت بولۇپ يانغان مەرپەتپەرۋەر يولباشچىلارغا قىلىنغان ھۆرمەتسىزلىك. يېڭى ماۋارىپنى ئو-مۇملاشتۇرۇش ئارقىلىق مىللەتنىڭ كۇلپەتلىك تەقدىرىنى ئۆز-گەرتىش مەقسىتىدە يېڭى مەكتەپ ئاچقانلار ئۆز زامانىسىنىڭ ئا-كا ـ ئۇكا مۇسابايېفلار، ئاكا ـ ئۇكا مۇھىتىلار ۋە ئايخان ئانىغا

ئوخشاش تەرەققىيپەرۋەر بايلىرى، ئابدۇقادىر دامۇللام، ئابدۇمۇتالىب خەلپىتىمگە ئوخشاش ئىلغار ئۆلىمالىرى ۋە ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، مەمتىلى ئەپەندى، گۇلەندەم ئابىستايغا ئوخشاش ئوت يۈرەك زىيالىيلىرى ئىدى. يازغۇچى رومانىدا تېخى «باقى باغدادى كېيىن ئىلىغا چىقىپ مەددىاھ بولۇپ كەتكەنىكەن» دەپ يازغان. كېيىنكى ئېيتىشقا بولىدۇكى، تارىخىمىزدا يېڭى مائارىپ بىلەن شۇغۇللانغان مۇنەۋۋەر يولباشچىلارنىڭ ئارىسىدىن جېنىنى بېقىش ئۈچۈن ئىلىغا چىقىپ مەددىاھ بولۇپ كەتكەن باقى باغدادىدەك بىر ئادەمنىڭ بولغانلىقىنى كۆرگەن كۆز، ئاڭلىغان قۇلاق يوق! يازغۇچى شۇنى بىلىشى كېرەك ئىدىكى، ئەينى يىللاردا جەنۇبىي شىنجاڭدا قارشى ئېلىنىمغان تەرەققىيپەرۋەر ئۆلىمالار بىلەن ئىلغار زىيالىيلارنىڭ كۆپىنچىسى ئىلىغا چىقىپ شۇ جايدا ئۆز غايىسىنى ئەملگە ئاشۇرىدىغان پۇرسەتكە ئېرىشكەن، ھەرگىزمۇ «ئىلىخوغا كېلىپ جان بېقىش ئۈچۈن مەددىاھ» بولۇپ كەتمىگەن.

«سالچىلار» رومانىدا يەنە يازغۇچىنىڭ قەشقەر جەمئىيىتىنىڭ ئۆتمۈش زامانلاردىكى ئىجتىمائىي ئەھۋالىغا ئائىت بىلىشىنىڭ چولتىلىقىنى ئىپادىلەيدىغان مۇنداق بىر بايان بار:

«ئافاق خوجا مازىرىنى كارامەتچىلەر يىغىلىدىغان جاي دېسە ئىنزمۇ بولىدۇ. ئادەتتىكى پۇقرالار ئۈچۈن ئېيتقاندا، بۇ يەردىكى يوغان گۈمبەزنىڭ ئىچىدە ياتقان زاتنىڭ كىملىكى، ئۇنىڭ قانچىلىك ئۇلۇغ ئادەم ئىكەنلىكى ئانچە مۇھىم ئەمەس ئىدى؛ ئۇلار ھەر يىلى ھەزرەت سەيلىسى مەزگىلىدە بۇ يەردە بولىدىغان قىزىقچىلىقلارنى، كارامەتچىلەرنىڭ كىشىنى تاڭ قالدۇرىدىغان ھۇنەرلىرىنى كۆرۈپ، كۆڭلىنى ئېچىش، ئىچ پۇشۇقىنى چىقىرىش ئۈچۈنلا بۇ يەرگە يىغىلىشاتتى.» (61 ـ بەت)

بۇ بايانىدىن ئايانكى، يازغۇچى ئافاق خوجىنىڭ پۈتكۈل قەشقەر

تۇپرىقى ۋە پەرغانە ۋادىسىدىكى مىليونلىغان كىشىلەرنىڭ قەلبىدە نەچچە ئەسىردىن بېرى تەڭدىشى يوق ئەۋلىيا دەپ قارىلىپ كەلگەنلىكىدىن خەۋەرسىز ئىكەن ياكى خەۋىرى بولسىمۇ، ئافاق خوجىنىڭ مۇناپىقانە ھاياتىغا بولغان ئۆچمەنلىكىنى سۇبيېكتىپ ئارزۇغا ئايلاندۇرۇپ «خەلق ئۇنىڭغا پىسەنت قىلمايتتى» دېگەن شەكىلدە ئىپادىلىگەن بولۇشى مۇمكىن. يۇقىرىقى بايان مەيلى يازغۇچىنىڭ ھەقىقىي بىلىشىنىڭ ئىپادىسى بولسۇن ياكى سۇبيېكتىپ ئارزۇسىنىڭ ئىپادىسى بولسۇن، ئوخشاشلا خاتا! ئىنكار قىلغىلى بولمايدىغان ئەمەلىيەت شۇكى، ئافاق خوجىنى ئۇلۇغ ئەۋلىيا دەپ قارايدىغان ئەھۋال 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىغىچە ئاۋام ئېڭىدا ئىنتايىن كۈچلۈك ئىدى. بۇنىڭدىن يۈز يىللار ئىلگىرى ئىستانبۇلدىن قەشقەرگە كېلىپ ئىككى يىلچە تۇرغان ئەھمەد كامال دېگەن مائارىپچى ئۆزىنىڭ كىتابىدا نادان خەلقنىڭ شۇ چاغدىكى روھىي ھالىتىنى تەسۋىرلەپ مۇنداق يازغان:

«قەشقەرلىكلەرنىڭ ئافاق خوجىغا بولغان ئىخلاسى بەك چوڭ. ئۇ زاتقا بولغان مۇھەببەت ۋە ئېتىقادى شۇ دەرىجىگە يەتكەنكى، كىشىلەرنىڭ خۇداغا ئىلتىجا قىلىپ تۇرۇپ، قەبرىنىڭ ھاكلانغان ۋە سىرلانغان تاشلىرىغا يۈزىنى يېقىپ، قەبرىنىڭ قىرلىرىنى چىشلىشىپ، ئاشقازان ئاغرىقىغا داۋا بولىدۇ، دېيىشىپ گۈمبەز دىكى ياغاچلارنىڭ قوۋزاقلىرىنى غاجىلىغانلىرىنى، يېزىلىق ھاكىمىدار ئايالىلارنىڭ تۇغۇتىمىز ئاسان بولىدۇ، دەپ مازارلىنىڭ ئۈستىگە ئېسىپ قويۇلغان قويلارنىڭ مۈڭگۈزلىرىنى قورساقلىرىغا باغلاپ يۈرۈشكەنلىكىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم. ئۇلار خۇراپاتلىقنىڭ قورالى ۋە قۇربانى بولۇش قانچىلىك چوڭ گۇناھ ئىكەنلىكىنى ئەقىل بىلەن ئويلاپ كۆرۈشنىمۇ خالىمايدۇ.»

ئەھمەد كامالنىڭ بايانى بىلەن مەتىمىن ھوشۇرنىڭ بايانىنى سېلىشتۇرساق تامامەن ئوخشىمايدىغانلىقىنى بايقايمىز. بىز ئىلىمي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەردە ھېسسىيات جەھەتتىكى چەكلىملىكلەردىن ھالقىپ خەلقىمىزنىڭ نادانلىق ۋە خۇراپاتلىقىنىڭ قارا زەنجىرىنى قانچە زامانلار شاراقشىتىپ سۆرەپ يۇرگەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشىمىز ۋە ئۆز ئەينى ئىپادىلىشىمىز لازىم. ئۇنداق قىلمىساق مىللىي ئاجىزلىقلىرىمىزنى بويىاپ كۆرسىتىشكە ئۇرۇنىدىغان ئاددىي ئەدىبلەرگە ئوخشاش تارىخىي چىنلىقتىن بەكلا چەتلەپ كەتكەن بايانلارنى يېزىشتىن ساقلىنالمايمىز. 1980 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرى «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان تارىخىي ئوبزورلارنىڭ ۋە كېيىن ھەرقايسى نەشرىياتلار نەشر قىلغان ئافاق خوجا تېما قىلىنغان قىسسە ـ ھېكايىلەرنىڭ تەسىرىدە خەلقىمىزنىڭ ئافاق خوجىغا زىيادە ئىخلاس قىلىدىغان ناتوغرا كەيپىياتى بارا ـ بارا ئاجىزلاشتى. ئۇنىڭ تارىخىمىزدىكى لەنەتگەردى ئوبرازى بارغانسېرى گەۋدىلەندى. مۇشۇنداق ئۆزگىرىش جەريانىنى ئىگىلىمەي تۇرۇپ، قارىسىغىلا «ئادەتتىكى پۇقرالار ئۈچۈن ئېيتقاندا، بۇ يەردىكى يوغان گۈمبەزنىڭ ئىچىدە ياتقان زاتنىڭ كىملىكى، ئۇنىڭ قانچىلىك ئۇلۇغ ئادەم ئىكەنلىكى ئانچە مۇھىم ئەمەس ئىدى» دەپ يېزىش يەكخىلىتەكلىك ۋە پاكىتىتىن قېچىش ھېسابلىنىدۇ.

3. بىر تەرەپلىمە چۈشەنچىلەر

«سالچىلار» رومانىدىكى ئومۇمىي بايان، تەپسىلات، توقۇلما ۋە پېرسوناژلارنىڭ ئەھۋالىنى نەزەردە تۇتۇپ ئېيتقاندا، يازغۇچىنىڭ 20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر جەمئىيىتى ھەققىدىكى چۈشەنچىسى ئادەمدە گۇمان قوزغايدۇ. مۇشۇنىڭ ئۈزىلا بۇ رومانىنىڭ تولۇق مەغلۇپ بولغان ئەسەر ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. شۇنداقتىمۇ، زۆرۈرىيەت يۈزىسىدىن يازغۇچىنىڭ بىر تەرەپلىمە چۈشەنچىسىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان مەزمۇنلارنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ.

مەزكۇر رومانىنى ئوقۇغان كىشىلەرگە ئايانكى، رومانىنىڭ باش قەھرىمانلىرى ۋە ئاساسلىق پېرسوناژلىرى قەشقەرگە چېتىلىدۇ. شۇڭا رومانداۋا قەشقەرگە ئالاقىدار تەسىرات ۋە تەسۋىرلەر خېلى سالماقنى ئىگىلىگەن. لېكىن يازغۇچىنىڭ قەشقەرنى چۈشىنىشىدىكى بىر تەرەپلىمىلىكلىكى ھەممە يەردە دېگۈدەك چىقىپ تۇرىدۇ. بۇ مەسىلىنى بەك مۇھاكىمە قىلىپ كېتىش باشقىچە تەسىرات بېرىپ قويۇشى مۇمكىن بولغاچقا، مەن پەقەت بىر مىسالنى كۆرسىتىش ئارقىلىق يازغۇچىنىڭ قەشقەر ھەققىدىكى تەسۋىرىدىكى بىر تەرەپلىمىلىكنى تەنقىدلەپ ئۆتىمەن.

«ياغ بازىرى، مال بازىرى، چاپان بازىرى، تۇماق بازىرى، يەنە شۇنداق قانداقتۇر بازارلاردىكى ئالارمەن ـ ساتارمەنلەرنىڭ چىڭ قىلىپ ۋارقىراشلىرى، تەلەڭگىلەرگە گۇل چېكىۋاتقان مىسكەر لەرنىڭ بولقىلىرى، تۆمۈرچىلەرنىڭ بازغانلىرىدىن كۆتۈرۈلگەن جاراڭلىق سادا، كىشىلەرنىڭ ئايىغى ئارىسىدا يۇگۈرۈشۈپ يۈرگەن ئۇششاق بالىلارنىڭ قىيقاس ـ چۇقانلىرى، دېۋانىلەرنىڭ سەدىقە تىلەپ توۋلاشلىرى... بۇلارنىڭ ھەممىسى قوشۇلۇپ ئەسىرلەردىن بېرى ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان تونۇش بىر ناخشىنى، قەشقەر مىڭ يىللاردىن بېرى ئاڭلاپ كېلىۋاتقان ئۇلۇغ بىر سىمفونىيەنى ھاسىل قىلاتتى.» (42 ـ، 43 ـ بەت)

روشەنكى، بۇ بىر مۇكەممەلسىز تەسۋىر. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، قەشقەردىن ئىبارەت مىللىي خاسلىقنى ئەڭ مول بۇ مۆتىۋەر شەھەرنىڭ قاياق كۆرۈنۈشىنى تەسۋىرلىگەنده يازغۇچى قەلىمىنى بەكلا قاشاڭلىق بىلەن تەۋرەتكەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ تەسۋىرنى قەشقەرگىلا خاس دېگىلى بولمايدۇ. كۆپلىگەن شەھەرلەرگە تەتبىقلىسا چۈشۈۋېرىدۇ. ئاپتورنىڭ بۇ تەسۋىرىدە قەشقەردىكى باشقا قىيا ـ چىيالارغا قوشۇپ «دېۋانىلەرنىڭ سەدىقە تىلەپ توۋلاشلىرى

رى» نى بىر «ئۇلۇغ سىمفونىيە» دېيىشىمۇ بىر بىمەنىلىك. تەم-كىن، ئەقىللىك ئوقۇرمەنلەر قەشقەردە ياڭراپ تۇرغان بۇ ئاتال-مىش «ئۇلۇغ سىمفونىيە» تەسۋىرىنى ئوقۇپ، زوقلانغۇدەك بىر نەرسە ئۇچرىتالمىغان ۋە خاسلىق ھېس قىلالمىغان بولسىمۇ، بوپتىلا دەپ ئۆتكۈزۈۋېتىدۇ. بىراق «بۇ ئۇلۇغ سىمفونىيەنىڭ باش مېلودىيەسى قېنى؟» دەپ سورىماي تۇرالمايدۇ. چۈنكى ئۇلار قەش-قەردە قاراخانىيلار دەۋرىدىن بېرى ئۇزۇلمەي ياڭراپ كېلىۋاتقان، ھەممىگە تونۇش بولۇپ كەتكەن بىر مۇقەددەس «باش مېلودى-يە»نىڭ مەۋجۇتلۇقىنى بىلمىدۇ. مىڭ يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بۇيان بۇ مۇقەددەس «باش مېلودىيە» بۇ مۆتىۋەر شەھەرنىڭ ئاس-مىنىدا كۈندە بەش ۋاق لەرزان، يېقىملىق ياڭراپ كەلگەن. بۈنى تىلغا ئالماي تۇرۇپ قانداقمۇ قەشقەردە «ئەسىرلەردىن بېرى ئېي-تىلىپ كېلىۋاتقان تونۇش ناخشا» دىن سۆز ئاچقىلى بولسۇن؟! شۇڭا قەشقەر خەلقى «مىڭ يىللاردىن بېرى ئاڭلاپ كېلىۋاتقان ئۇ-لۇغ سىمفونىيە»نى تەسۋىرلىمەكچى بولغان يازغۇچى قەشقەرنى چوڭقۇر چۈشىنىشى كېرەك. شۇبھىسىزكى، قەشقەر خەلقىمىز ئۇچۇن تولىمۇ بۈيۈك شەھەر! ئوقۇغانسېرى يېڭىدىن - يېڭى مەزمۇنلىرى چىقىپ تۇرىدىغان بىباھا قامۇسقا ئوخشاپ كېتىدە-غان بۇ شەھەرنىڭ ئىچكى مەزمۇنىغا سىڭىپ كىرگەنسېرى ئۇنىڭ ئادەمنى ھاڭ - تاڭ قالدۇرىدىغان تارىخىي سالاپىتى نامايان بولىدۇ.

ئەلۋەتتە، شەھەر قانچە چوڭ بولسا، ئەخلىتى بىلەن يۇندىسە-مۇ شۇنچە كۆپ بولىدۇ. نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى ئانا دىيار-مىزدىكى ئەڭ چوڭ شەھەر سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن بۇ مۆتىۋەر شەھەردىمۇ تەنقىدلەشكە تېگىشلىك جىددىي مەسىلىلەر، تۈزىتىشكە تېگىشلىك كۆپلىگەن ئىللەتلەرنىڭ بارلىقىغا كۆز يۇمىمايمىز. بۈنداق مەسىلىلەرنىڭ بولۇشى تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي ئامىللار نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا ئەقىلگە مۇۋاپىق. بولۇپمۇ قەش-قەرنىڭ 17 - ئەسىردىن كېيىنكى چۈشكۈنلىشىش مەزگىللىرىدە

شەكىللەنگەن ئىجتىمائىي ئىللەتلەر ئادەمنى بەكلا ئەپسۇسلاندۇ - رىدۇ. شۇنداقتىمۇ، قەشقەرگە ئۇستۇنلۇك پىسخىكىسى بىلەن قاراشقا ھېچكىمنىڭ ھەققى يوق. ھەقىقەت شۇكى، قەشقەر تۆھ - پىسى تارىخنى قاپلىغان ئۇلۇغ شەھەر. شۇڭا، ھە دېگەندىلا گەپنى «ئەسىرلەردىن بېرى ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان تونۇش ناخشا» دىن باشلىدىم دەپ «دىۋانىلەرنىڭ سەدىقە تىلەپ تۇۋلاشلىرى» دىن باشلىماسلىق كېرەك. «ئەسىرلەردىن بېرى ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان تونۇش ناخشا» ھەرگىزمۇ «دىۋانىلەرنىڭ سەدىقە تىلەپ تۇۋلاشلىرى» ئەمەس. قەشقەر ھەققىدىكى تەسۋىرىدە ئۇيغۇل - توپۇل دىۋانىلەرنىڭ سەدىقە تىلەپ تۇۋلاشلىرىنى يېزىش، ئېنىقكى، بۇ ياز - غۇچىدىكى ئۇستۇنلۇك پىسخىكىسىنىڭ ئىپادىسى. بۇنداق تۇيغۇ تەربىيە كۆرگەن ئادەملەردە بولماسلىقى لازىم. بولۇپمۇ خەلقىم دەپ يۈرىكى سوقىدىغان يازغۇچىدا قەتئىي بولماسلىقى لازىم. ئە - دەبىي ئەسەرلەردە بۇنداق كۆرۈنۈشلەرنى تەسۋىرلەشكە، بۇنداق مەزمۇنلارنى يېزىشقا ئەلۋەتتە بولىدۇ، لېكىن پولۇ تۇرغان يەردە پىتنىڭ تەرىپىنى قىلىشقا ئالدىرىماسلىق لازىم. ئەسىرلەردىن بېرى قەشقەردە ياڭراپ كېلىۋاتقان ئۇلۇغ سىمفونىيەنىڭ مەزمۇنى ئۇنداق ئاددىي ئەمەس. بۇنى چوڭقۇر ئىگىلىمەي تۇرۇپ، قەشقەر ھەققىدە تۇغرا بىلىشكە ئېرىشكىلى بولمايدۇ. بىلىشى يۇزە، ئۇستۇنلۇك تۇيغۇسىغا ئىگە ئادەملەرنىڭ قۇلىقى ھە دېگەندە قەش - قەردىكى ئۇياق - بۇياقتىن ئېقىپ كېلىپ قالغان قەلەندەرلەرنىڭ سەدىقە تىلەشلىرىنى ئاڭلىسا، قېرىنداشلىق تۇيغۇسى كۆچلۇك، روھىيىتى پاكىز ئادەملەرنىڭ قۇلىقى كۆپنى كۆرگەن قەشقەر خەلقىنىڭ يۈرىكىدىكى پىچىرلاشلارنى ئاڭلىيالايدۇ. ئۇنتۇماسلىق - قىمىز كېرەككى، باشقا يۇرتلارغا سېلىشتۇرغاندا قەشقەر خەلقى - نىڭ قەلبى مىڭ يىللاردىن بۇيان ياڭراپ كەلگەن مۇقەددەس «باش مېلودىيە»گە ئىگە سەزگۈر. بۇ بۇيۇك شەھەر مەيلى شانلىق تارى - خىي داستانلارنى رويابقا چىقارغان نۇرانە زامانلاردا بولسۇن، مەيلى ئېچىنىشلىق قىسمەتلەرنى باشتىن كەچۈرگەن زۇلمەتلىك ئەسىر -

لەردە بولسۇن، بۇ مۇقەددەس «مىللودىيە» بىر كۈنمۇ ئۈزۈلۈپ قالمىغان. «ئۇلۇغ سىمفونىيە» دىمەي تۇرۇپ، يېزىش باشقا ئىش. «ئۇلۇغ سىمفونىيە» دەپ يېزىش يەنە باشقا ئىش. «ئۇلۇغ سىمفونىيە» دېگەن ئىكەن ئۇلۇغلۇقنا ياتىدىغان نەرسىلەرنى يېزىشقا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. شۇڭا ئەقىللىك ئوقۇرمەنلەر بۇ «باش مىللودىيە»نىڭ ئۆزلىرى ياخشى كۆرىدىغان يازغۇچى مەتىمىن هوشۇرنىڭ تەسۋىرىدىكى «ئۇلۇغ سىمفونىيە»دە يوقلۇقىنى كۆرسە هەرگىز قوبۇل قىلالمايدۇ. بۇنىڭ سەۋەبىنى سورىماي، سۈرۈشتۈرمەي قويمايدۇ. مېنىڭچە، هەرقانداق كاتتا يازغۇچىنىڭمۇ مۇشۇنداق سوئالغا دۇچ كەلگەندە دۇدۇقلاپ قالماسلىقتىن باشقا يولى يوق. ناۋادا يازغۇچى مەتىمىن هوشۇرنىڭ قەلبىدىكى ئۇلۇغلۇق ئۆلچىمىنىڭ مەنىسى باشقىچە بولسا، ئاساسىنى قويۇپ چۈشەندۈرۈپ باقسا بولىدۇ.

شۇنداق قارايمەنكى، بىر مۇنەۋۋەر يازغۇچى خەلقىنىڭ ئالدىدا دۇدۇقلاپ قالىدىغان پاسسىپ ئەھۋالغا چۈشۈپ قالماسلىقى ئۈچۈن ئۇلارنى چوڭقۇر چۈشىنىشى ۋە ئىچ - ئىچىدىن هۆرمەتلىشى كېرەك.

2013 - يىلى چاغاندا يېزىلدى.

ئىلىدا يېڭى مائارىپ قانداق باشلانغان

ئانا دىيارىمىزغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىلى ۋادىسى ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ ھەرىكىتى، يەنى جەدىدچە مائارىپ ھەرىكىتىدىكى ئاۋانگارت ئورۇنلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. تارىختا ئىلى ۋادىسىدا ئېچىلغان جەدىدچە مەكتەپلەرنىڭ سانى ۋە سۈپىتىنى باشقا يۇرتلارنىڭكىگە سېلىشتۇرغاندا ھەقىقەتەن ئۈستۈن، دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ، شۇنىڭغا يارىشا 1980 - يىللاردىن ھازىرغىچە ئىلىنىڭ يېڭى مائارىپ ئىشلىرىغا ئالاقىدار ماقالە - ئەسلىمىلەرمۇ كۆپلەپ يېزىلىپ ئاپتونوم رايونىمىزدىكى تۈرلۈك مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلىندى. ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، 30 يىلدىن بۇيان يېزىلغان بۇ ماقالە - ئەسلىمىلەردە ئىلىنىڭ يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنىڭ قانداق باشلانغانلىقى چىنلىق ۋە ئىلمىيلىك جەھەتتىن قايىل قىلارلىق دەرىجىدە يورۇتۇپ بېرىلمىدى. ئەلۋەتتە، بۇ ماقالە - ئەسلىمىلەر ئىلىنىڭ يېڭى مائارىپ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ماتېرىياللىق قىممىتىگە ئىگە، بۇنىڭغا كۆز يۇمۇشقا بولمايدۇ. لېكىن 30 يىلچە ۋاقىت ئىچىدە بۇ جەھەتتىكى ئىزدىنىشتە تەتقىقات دەرىجىسىدە يېزىلغان بىرەر ماقالە - ئەسەر بارلىققا كەلمىدى، بۇ توغرۇلۇق يېزىلىپ ئېلان قىلىنغان ئەسەرلەر بەك بولسا يۈزەكى بايان شەكلىدىلا بولدى. 30 يىلدىن بېرى يېزىلغان ئاشۇ ماقالە - ئەسلىمىلەردە كۆرۈلگەن زىددىيەتلىك بايانلار، خاتا تەپسىلاتلار، ئېغىز - پەس يىلنامىلەر توغرۇلۇق تەنقىدىي مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلگەن بىرەر ماقالىنىڭمۇ مەتبۇئاتتا كۆرۈلمەسلىكى، بۇ جەھەتتىكى ئىزدىنىشتە ئىلمىي روھنىڭ يېتەرلىك بولمىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئەگەر بىزدە ئىلمىي روھ يېتەرلىك بولغان

بولسا، بۇ ماقالە ـ ئەسلىمىلەردىكى بايانلارنىڭ قايسىسى تارىخىي ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن، يىلنامىلەرنىڭ قايسىسى ئىشەنچلىك، شەخسلەرگە ئالاقىدار تەپسىلاتلارنىڭ چىنلىق ئاساسى قانچىلىك؟ دېگەندەك گۇمانىي سوئاللار ئاللىبۇرۇن ئوتتۇرىغا چىققان بولاتتى. جەريانىنى سۈرۈشتۈرۈش، پاكىتنى دەللىلەش ئارقىلىق كۆز-قاراشلارنى ئىنكار قىلىش ياكى مۇئەييەنلەشتۈرۈشتەك ئىلمىي پوزىتسىيەمىز ئاجىز بولغاچقا، گويا 30 يىلدىن بۇيان يېزىلغان ماقالە ـ ئەسلىمىلەرنىڭ ھەممىسى توغرىدەك، ئىلىدا يېڭى مائاـ رىپ ھەرىكىتىنىڭ باشلىنىشى، شەكىللىنىشى ھەققىدىكى باـ يانلار ۋە يىلنامىلەر، بۇ ھەرىكەتتە باشلامچى بولغان بايلار ۋە مائاـ رىپچىلارغا ئالاقىدار تەپسىلاتلارنىڭ ھەممىسى توغرا قەيت قىلىنىپ كېلىۋاتقاندەك ئەھۋال كۆرۈلدى. ئەمەلىيەتتە، خاتالىق نائاـ ھايىتى ئېغىر ئىدى. تېخىمۇ يامان يېرى، خاتالىق ئىزچىل تەكرارلىنىشتەك بىنورماللىق مەۋجۇت ئىدى. بۇ خاتالىقلارغا رەددىيە ۋە تۈزىتىش بېرىش زۆرۈر ئىدى. بولمىسا، بۇ جەھەتتىكى ئىزدىنىش چوڭقۇرلاشمايتتى، سۈپەت كۆتۈرۈلمەيتتى.

مەن خېلىدىن بېرى ئىلىنىڭ يېڭى مائارىپ تارىخىغا ئائىت ماقالە ـ ئەسلىمىلەردىكى خاتالىقلارنى بايقاپ كەلگەن بولساممۇ، «ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ تارىخى» ناملىق يېزىلىۋاتقان كىتابىمدا تۈزىتىپ ھەم توغرىلاپ كەتسەملا بولىدىغۇ، دەپ قاراپ مەخسۇس ماقالە يېزىشنى خىيال قىلمىغانىدىم. لېكىن، مىللەتلەر نەشرىياـ تى تەرىپىدىن 2012 ـ يىلى نەشر قىلىنىپ تارقىتىلغان زور ھەجىملىك «جەننەت ماكان ــ ئىلى» دېگەن كىتابنى ئوقۇپ، ئۇـ نىڭ يېڭى مائارىپ تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك بابىدا ئىلمىي خاتاـ لىقلارنىڭ ئوخشاشلا تەكرارلانغانلىقىنى كۆرۈپ قولۇمغا قەلەم ئېلىشنىڭ تەخىرسىزلىكىنى ھېس قىلدىم.

ئىلىدا جەدىدچە ئوقۇتۇش تۈنجى قېتىم كىم تەرىپىدىن، قاـ چان، قانداق باشلانغان، دېگەن نېگىزلىك مەسىلە «جەننەت ماكان ــ

ئىلى» ناملىق بۇ كىتابتا پۈتۈنلەي خاتا يېزىلغانىدى. ئەلۋەتتە، بۇ خاتالىق باشقىلارنىڭ ماقالە ـ ئەسلىمىلىرىدە ئىلگىرى بايان قىلىنغان خاتالىقنى تەكرارلاش شەكلىدە كۆرۈلگەن.

يېغىنچاقلاپ قارايدىغان بولساق، بۇ نېگىزلىك مەسىلە ئوخشاشمىغان ماقالە ـ ئەسلىمىلەردە بەش خىل بايان قىلىنغان.

بىرىنچى خىل قاراش. بىرىنچى خىل قاراش ئىلى يېڭى مائارىپى، يەنى جەدىدچە مائارىپ تارىخىغا ئالاقىدار تۇنجى ئەسلىمىدە كۆرۈلگەن. مۇھەممەتخان كامالى ئەپەندى يازغان «ئىلىدىكى ئوقۇتۇش ئىشلىرى ـــ ئۇسۇلى قەدىم ۋە ئۇسۇلى جەدىد تۇغرىسىدا» دېگەن بۇ ئەسلىمە 1984 ـ يىلى بېسىپ تارقىتىلغان «ئىلى تارىخ ماتېرىياللىرى»(1) دا ئېلان قىلىنغان. مۇھەممەتخان كامالى ئەپەندى بۇ ماقالىدە «ئاتىمىز مەرھۇم ئابدۇلمۇتائالى كامالى (خەلپەم) ئىلىغا ئۇسۇلى جەدىدنى ئەكۈ بۇرۇن ئېلىپ كىرگۈچىلەرنىڭ بىرى» دېگەن. مۇھەممەتخان كامالى ئەپەندى بۇ ئىشنىڭ جەريانى توغرۇلۇق مۇنداق يازغان: «ئاتام دەسلەپتە موللا ئېلى ھاجى دېگەن شائىردا، كېيىن شۇ دەۋردىكى مەشھۇر ئىشان ۋە شائىر نىزامىدىن ئاخۇنۇمدا ئوقۇغان. بۇنىڭدىن سەل كېيىن يار-كەنتكە ئابدۇراخمان دامۇللام دېگەن تاتار ئالىم كېلىدۇ. بۇ كىشىنىڭ شۆھرىتىنى ئاڭلاپ كۆپلىگەن ئوقۇغۇچىلار بېرىپ دەرس ئوقۇيدۇ. ئاز ۋاقىت-تىن كېيىن ئاتىمىزمۇ بېرىپ دىنىي دەرس ئوقۇشنى ئىلتىماس قىلىدۇ. ئابدۇراخمان دامۇللام دىنىي دەرس ئوقۇۋاتقانلار كۆپ، سەن ئۇسۇلى جەدىدچە ئوقۇغىن. بۇنى ئوبدان ئۆزلەشتۇرگەندىن كېيىن خەلققە ئىلىم ـ مائارىپ ئۆگەتسەڭ شۇنچە ياخشى، دېگەن سۆزنى قىلىدۇ. ئاتىمىز دامۇللامنىڭ سۆزىنى ماقۇل كۆرۈپ جەدىدچە ئوقۇيدۇ. بىرقانچە يىلدىن كېيىن ئوقۇشنى تۈگىتىپ غۇلجىغا قايتىپ كېلىدۇ. 1895 ـ يىلى ئەلاباي مەسچىتىگە چۈشۈپ، بالا يىغىپ 40 چە ئوقۇغۇچىنى ئوقۇتىدۇ. شۇ يازدا غۇلجا

شەھەرلىنىڭ يۇرت چوڭلىرىنى چاقىرىپ بۇلارنىڭ ئالدىدا ئىمتىھان ئالىدۇ.»

ئىككىنچى خىل قاراش. ئىككىنچى خىل قاراش يۇقىرىقى ئەسلىمىدىن كېيىن، يەنى 1985 ـ يىلى «ئىلى دەريا سى» ژۇرنىلىنىڭ 4 ـ سانىدىكى ئىمىن ئىبراھىم بىلەن ئەيسا جان مۇسا يازغان «ئىلى يېقىنقى زامان پەنلىي مائارىپى توغرىسىدا قىسقىچە بايان» دېگەن ماقالىدە كۆرۈلگەن. بۇ ئىككىيلەن مەزكۇر ماقالىسىدە مۇنداق يازغان: «مۇسابايېفنىڭ ئىككىنچى ئوغلى باھاۋۇددۇن باي 1870 ـ يىلى ياركەنتكە چىقىپ، تاتارلار ئاچقان پەنلىي مەكتەپتە ئوقۇپ كەلگەندىن كېيىن، ئىلىدىكى نوپۇزلۇق ئۆلىمالاردىن بولغان ناسىر ئەلەم ئاخۇنۇمنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا بەيتۇللا چوڭ مەسچىتى يېنىدىكى دىنىي مەكتەپلەردە ھېساب، ئانا تىل، ئەدەبىيات، تارىخ، جۇغراپىيە، تەنتەربىيە، رەسىم، شېئىر قاتارلىق پەنلىي دەرسلەرنىڭ قوشۇمچە ئۆتۈلۈشىگە تۇرتكە بولدى. مۇسابايېف تىجارەتخانىسى ۋە باشقا مۈلۈكلىرىنىڭ زاكات پۇلى ھېسابىغا 1875 ـ يىلى بەيتۇللا مەسچىت دەرۋازىسىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە زالى بىلەن تۆت سىنىپلىق مەكتەپ سالدۇرۇپ، ئۇنىڭ پارتىلىرىنمۇ ياۋروپاچە ياسىتىپ، مەخسۇس پەنلىي دەرس ئۆتىدىغان مەكتەپ قىلىپ قۇرۇپ چىقتى. باھاۋۇددۇن باي بۇ مەكتەپنىڭ مۇئەللىملىرىنمۇ ئۆزى تاللاپ، مەكتەپ خىراجىتى ۋە مۇئەللىملەرنىڭ ئىش ھەققىنى ئۆزى تەمىنلىدى. مانا بۇ ئىلى ژىلىيىتىنىڭ ھازىرغىچە بىزگە مەلۇم بولغان تۇنجى پەنلىي مەكتىپى.» روشەنكى، ئاپتورلار تىلغا ئالغان «پەنلىي مەكتەپ» ئادەت بويىچە جەدىدچە مەكتەپنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇچىنچى خىل قاراش. ئۇچىنچى خىل قاراش يۇقىرىقى ئىككى پارچە ماقالە ئېلان قىلىنىپ 3 ~ 4 يىللار ئۆتكەندە، يەنى 1988 ـ يىلى نەسرىدىن ناسىرى ئەپەندى يازغان ماقالىدە كۆرۈلگەن. شۇ يىلى «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» (25) دا ئۇنىڭ

«ئىلىنىڭ كونا مائارىپ ئىشلىرى ھەققىدە ئەسلىمە» دېگەن ماقالىسى ئېلان قىلىنغان. گەرچە ئاپتور ماۋزۇدا «كونا مائارىپ ئىشلىرى» دېگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە پۈتۈنلەي جەدىدچە، يەنى يېڭى مائارىپ ئىشلىرى توغرىسىدا توختالغان. ئاپتور ماقالىسىدە قىممەتلىك ئۇچۇرلارنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، ئىلىدا جەدىدچە مەكتەپنىڭ قاچان، قانداق باشلانغانلىقىنى ئېنىق تىلغا ئالمىغان. پەقەت «غۇلجا شەھىرىدە دەسلەپتە، 1909 ـ يىلى مۇسابايېفلار قۇرغان ئىلى تېرە زاۋۇتىنىڭ يېنىدا زاۋۇت ئىشچىلىرىنى تەربىيەلەيدىغان بىر مەكتەپ ئېچىلىپ، ئوقۇتقۇچىلىرى سىرتتىن تەكلىپ قىلىندى. بۇ مەكتەپنىڭ شۇ چاغدىكى تەسىرى خېلى زور بولۇپ، بۇنىڭ تەسىرى بىلەن يەرلىك باي، ئەمەلدارلاردىمۇ قىسمەن ئويغىنىش بولدى. نەتىجىدە، مەرىپەتپەرۋەر بەزى كىشىلەر، ئويغانغان سودا ـ سانائەتچىلەر ئۆز بالىلىرىنى ۋە ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنىڭ بالىلىرى ئىچىدىكى بىلىم تەشنالىقى كۈچلۈك بولغانلىرىنى تاللاپ، تۈركىيە، ئىستانبۇل، مىسىر، سوۋېت ئىتتىپاقى، گېرمانىيە قاتارلىق جايلارغا ئەۋەتىپ، ئوقۇپ كېلىشكە باشلىدى. مەسىلەن، شۇ چاغدا چەت ئەلگە چىقىپ بىلىم ئىگىلەپ كەلگەنلەردىن مەسۇم ئەپەندى، ئابدۇراخمان ئەپەندى، جەرجىس ھاجى، ئابدۇللا ئەپەندى، سابىت مۇسابايېف، مەجىت مۇسابايېف، جاۋدەت مۇسابايېف، ئابلەھەت مۇسابايېف قاتارلىقلار بار ئىدى» دېگەن بايانلارنى يېزىپ، جەدىدچە ئوقۇش ئىشلىرىنىڭ غۇلجىدا قاچاندىن باشلاپ كۆچەيگەنلىكىنى كۆرسەتكەن. شۇڭا بۇنىمۇ بىر خىل قاراش دېيىشكە بولىدۇ.

تۆتىنچى خىل قاراش. تۆتىنچى خىل قاراش كوللېكتىپ تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «ئۇمىد يۇلتۇزى» ناملىق كىتابتا كۆرۈلگەن. غۇلجا شەھەرلىك 2 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلغانلىقىنىڭ 100 يىللىقىغا بېغىشلاپ تۈزۈلگەن بۇ كىتاب 2001 ـ يىلى بېسىپ تارقىتىلغان. بۇ كىتابتا مۇنداق يېزىلغان: «1875 ـ يىلى ئەترا-

پىدا ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەرنىڭ تەشەببۇس قىلىشى ۋە قوللىشى، مەرىپەتپەرۋەر سودىگەرلەرنىڭ كۆچ چىقىرىشى بىلەن بەي-تۇللا مەسچىت يېنىدا تۆت سىنىپلىق مەكتەپ سېلىندى ھەمدە بۇ سىنىپلار يېڭىچە پارتا، دوسكىلار بىلەن جاھازلاندى. ئوقۇغۇ-چىلار ياش قۇرامى ۋە بىلىم سەۋىيەسى بويىچە سىنىپلارغا ئو-رۇنلاشتۇرۇلۇپ، دىنىي دەرسلەر بىلەن بىللە تىل، ھېساب، تا-رىخ، جۇغراپىيە دەرسلىرى ئۆتۈلۈشكە باشلىدى. بۇ مەكتەپ غۇل-جىدا ئۆتكەن مەشھۇر ئۆلىما ناسىر ئەلەمنىڭ قوللىشى، ۋېلىبايى، باھاۋۇدۇن باي، شېرىپىدىن باي قاتارلىق مەرىپەتپەرۋەر بايلارنىڭ ئىقتىسادىي ياردىمى بىلەن قۇرۇلدى. مەكتەپنىڭ دەسلەپكى مۇدە-رى قازاندا ئوقۇپ كەلگەن زاھىد ئەپەندى ئىدى. زاھىد ئەپەندە-نىڭ تەشەببۇسى بىلەن مەكتەپكە ‹ئىلى مەكتىپى› دەپ ئىسىم قويۇلدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ مەكتەپ 1881 ـ يىلىدىن 1883 ـ يىلىغىچە بولغان ‹كۆچكۆچ› مەزگىلىدە ئوقۇغۇچى مەد-بەسى ئازلاپ، بىر مەزگىل يېپىلىپ قالغان بولسىمۇ، 1889 ـ يىلىغا كەلگەندە مۇسابايېفلارنىڭ قوللىشى بىلەن يەنە ئەسلىگە كەلگەن ۋە ئىسمىنى ‹ھۇسەينىيە مەكتىپى› گە ئۆزگەرتكەن.»

بەشىنچى خىل قاراش. بەشىنچى خىل قاراش يۇقىرىدا كۆر-سىتىلگەن تۆت خىل قاراشتىن پەرقلىق ھالدا، يەنە يېڭىچە تەپ-سىلات بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىرىلغان. بۇ قاراش ئىمىن ئىبراھىم بىلەن ئەدھەم ئابدۇمىجىت يازغان «تۇنجى مەرىپەت بۆشۈكى ـــ ‹ئىلى مەكتەپ› توغرىسىدا» دېگەن ماقالىدە كۆرۈلىدۇ. بۇ ماقالە «ئىلى تارىخ ماتېرىياللىرى» (11) نىڭ 2003 ـ يىلى بېسىپ تارقىتىلغان سانىدا ئېلان قىلىنغان. بۇ ئىككى ئاپتور مۇنداق يازغان: «ئىلىنىڭ مائارىپ تارىخىنى ۋاراقلاپ كۆرگىنىمىزدە، ئى-لىم ئېلىش ئۈچۈن چەتكە چىقىپ ئوقۇپ كەلگەن، بىلىمىنى ئە-مەلدە كۆرسىتىپ خىزمەت قىلغان كىشىلەرنىڭ بىرىنچىسى قورغاس مازارلىق زاھىد ئەپەندىم بولسا كېرەك. ئۇ كىشى 1810 ـ يىلى

قورغاس كىچىك مازاردىن غۇلجىغا كېلىپ، بۇ يەردىن قازان شەھىرىگە بېرىپ، ئون نەچچە يىل ئوقۇپ، بىلىم ۋە تەجرىبىگە ئىگە بولۇپ قايتىپ كېلىدۇ. ئىلى خەلقى ئۇ كىشىنى قىزغىن قارشى ئالىدۇ. ئىلى خەلقى: ‹ئالغان بىلىمىڭىزنى بالىلىرىمىزغا بېرىڭ، بۇ يەردىكىلەرمۇ ئاق ـ قارىنى تونۇسۇن› دەپ ئۇ كىشىنى مۇئەللىم بولۇشقا تەكلىپ قىلىدۇ. نەتىجىدە، زاھىد ئەپەندى مەدرىسە يېنىدىكى يېڭى تەسىس قىلىنغان مەكتەپكە ئورۇنلىشىپ مۇئەللىم بولىدۇ. بۇ ئىلى رايونىدا قۇرۇلغان تۇنجى مەكتەپ بولغاچقا، كۆپچىلىك بىلەن پىكىرلىشىپ بۇ مەكتەپكە ‹ئىلى مەكتەپ› دەپ نام قويىدۇ. 1827 ـ يىلى ئىككىنچى قەدەمدە زاھىد ئەپەندى بىر چوڭ ئۆيدە ئوقۇۋاتقان بالىلارنى ئۈچ سىنىپقا ئايرىپ، بىرىگە يۈسۈپ خەلپەتنى، يەنە بىرىگە ئابدۇقادىر خەلپەتنى مەسئۇل قىلىدۇ. يەنە بىر سىنىپقا ئۆزى مەسئۇل بولىدۇ.»

ئىلىدا يېڭى مائارىپنىڭ قاچان، قانداق ۋە كىملەر تەرىپىدىن باشلانغانلىقىغا ئائىت يۇقىرىقى بەش خىل قاراشتىن باشقا مەن كۆرمىگەن ياكى ئاڭلىمىغان ئالتىنچى، يەتتىنچى خىل قاراشلار بارمۇ؟ خەۋىرىم يوق. مېنىڭ ئۇچرىتقىنىم يۇقىرىقى بەش خىل قاراش. بۇ بەش خىل قاراش 1984 ـ يىلىدىن 2003 ـ يىلىغىچە بولغان 20 يىل جەريانىدا بىر ـ بىرلەپ ئوتتۇرىغا چىققان. بۇ ماقالە ـ ئەسلىمىلەردىكى يىلنامىگە قارايدىغان بولساق، ئىلىدا يېڭىچە مەكتەپنىڭ ئېچىلغان ۋاقتىنى بالدۇر دېگىنى 1820 ـ يىللار دېگەن بولسا، كېيىن دېگىنى 1910 ـ يىللاردا دېگەن. دېمەك، پەرق بەك زور. باشلامچىلارمۇ ھەر خىل. نېمە ئۈچۈنكىن، «جەننەت ماكان ـــ ئىلى» دېگەن كىتابتا باشقا قاراشلار تىلغا ئېلىنماي ئىمىن ئىبراھىم بىلەن ئەدھەم ئابدۇمىجىت ئوتتۇرىغا چىقارغان «بەشىنچى خىل قاراش» تەكرارلانغان. تەكرارلىغۇچىلار بۇ خىل قاراش ئىلگىرىكى قاراشلار تۇزىتىلىپ، تېخىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇلۇپ ئەڭ ئاخىرىدا ئوتتۇرىغا چىققان، دەپ قارىغانمۇ

ياكى ئىلىدا يېڭى مائارىپنىڭ باشلانغان ۋاقتىنى 1820 ـ يىللار ـ غا تاقاپ بايان قىلغانلىقىنى خوپ كۆرگەنمۇ، بۇ تەرىپى ماڭا قاراڭغۇ. ئەمما ماڭا ئايدىڭ تەرىپى شۇكى، يۇقىرىقى بەش خىل قاراشنىڭ ھەممىسى ماددىي پاكىتسىز ئوتتۇرىغا قويۇلغان. دېمەك، ھۆججەت، دەلىل يوق. ئىلمىيلىك جەھەتتىن ئېيتقاندا، مۇھەممەتخان كامالى ئوتتۇرىغا قويغان بىرىنچى خىل قاراشنىڭ مەلۇم دەرىجىدە ئاساسى بار. باشقا بارلىق قاراشلارنىڭ ئىلمىي ئاساسى ۋە تارىخىي ئاساسى پەقەتلا يوق.

ئۇنداقتا، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن بەش خىل قاراش قايسى جەھەتلەردىن پۈت دەسسەپ تۇرالمايدۇ؟

بىرىنچى، «ياركەنت شەھىرىدە ئوقۇپ كەلگەندىن كېيىن» دېگەن مەسىلە. بۇ قاراش بىرىنچى خىل قاراش بىلەن ئىككىنچى خىل قاراشتا ئىپادىسىنى تاپقان. يەنى بىرىدە ئابدۇمۇتائالى خەلپىتىم 1895 ـ يىلى ياركەنت شەھىرىدە ئۇسۇلى جەدىدنى ئۆگىنىپ كەلگەن دېگەن بولسا، يەنە بىرىدە مۇساباينىڭ ئىككىنچى ئوغلى باھاۋۇدۇن باي 1870 ـ يىلى ياركەنت شەھىرىدە ئوقۇپ كەلگەندىن كېيىن جەدىدچە ئوقۇتۇشنى يولغا قويغان، دەپ بايان قىلىنغان. ھەقىقەتەن ياركەنت شەھىرى شۇ يىللاردا جەدىدچە ئوقۇتۇش يولغا قويۇلغان شەھەرمىدى؟ دېگەننى ئېنىقلاشقا توغرا كەلسە، بۇنىڭغا قازاقىستانلىق ئۇيغۇر ئالىم مۇرات ھەمرايېۋ بىلەن ئۇيغۇر جەدىدچىلىك ھەرىكىتىنىڭ مۇھىم باشلامچىلىرىدىن بىرى نەزەرغوجا ئابدۇسەمەتنىڭ بايانلىرىدىن جاۋاب ئىزدەشكە توغرا كېلىدۇ. قازاقىستانلىق ئۇيغۇر ئالىم مۇرات ھەمرايېۋنىڭ يېزىشىچە، «1895 ـ يىلى ئانتروپولوگ پايسىل ياركەنت شەھىرىدىكى 300 ئۇيغۇرنى تەكشۈرۈپ چىققان ۋە ئىچىدە بىرمۇ ساۋاتلىق ئادەمنى ئۇچراتمىغان[1].» مۇرات ھەمرايېۋنىڭ تىلغا ئالغان يىلنامىسى

① مۇراد ھەمرايېۋ: «دەۋر سەھىپىلىرى» (ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشى توغرىسىدا)، قازاقىستان، ئالماتا. 1972 ـ يىلى نەشرى (كىرىل يېزىقىدا نەشر قىلىنغان كىتاب)، 9 ـ بەت.

ئابدۇمۇتائالى خەلپىتىم يارکەنتتە جەدىدچە ئوقۇتۇشنى ئۆگىنىپ كەلگەن، دېگەن ئەسلىمىدىكى يىلنامە بىلەن ئوپمۇئوخشاش. يەتتە سۇ ئۇيغۇرلىرىدىن بولغان نەزەر غوجا ئابدۇسەمەت 1911 ـ يىلى «شۇرا» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلغان «تارانچىلاردا مۇئەللىم ۋە مەكتەپ مەسئۇلىرى قانداق» دېگەن ماقالىسىدە «تارانچى تۇركلىرىدە مەدەنىيەت نۇرى بولغان چوڭراق كىتابخانا، قىرائەتخانا، خەيرىيە جەمئىيىتى دېگەندەكلەردىن ھېچقايسىسى يوق. ئۇلارنىڭ نامىمۇ يوق. شۇنداقلا مۇنتىزىم مەكتەپ، مەدرىسەگە كەلسەك، بۇرۇندىن قالغان مەكتەپ، مەدرىسەلەر بار دەپ ئاتالغان يۇرتلار بەك جىق بولۇپ، بۇلاردىن ھەقىقەتتە بىرىمۇ رەتلىك مۇنتىزىم ئەمەس.[1]»

دېمەك، يۇقىرىقى ئىككى نەقىلدىكى ئۇچۇردىن ئۇ يىللاردا يارکەنت شەھىرىنىڭ مائارىپ ئەھۋالىدىن ئېيتقاندا، بىراۋلارنى جەدىدچە ئۇسۇلدا تەربىيەلەيدىغان ئىمكانىيەتنىڭ ھازىرلانمىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. يارکەنتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «تارانچى تۇركلىرى» يۇرتلىرىدا كونىچە مەكتەپ ۋە مەدرىسەلەر بار بولسىمۇ، ئەمما رەتلىك، مۇنتىزىم جەدىدچە مەكتەپلەرنىڭ ئۇ يىللاردا مەۋجۇت ئەمەسلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

ئىككىنچى، قەدىمچە مەكتەپلەر بىلەن جەدىدچە مەكتەپلەرنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىش مەسىلىسى. «مەكتەپ» دېگەن ئۇقۇمدىن «قەدىمچە» ياكى «جەدىدچە» دېگەن ئېنىق ئۇقۇمغا ئېرىشكىلى بولمايدۇ. قەدىمچىسىمۇ مەكتەپ، جەدىدچىسىمۇ مەكتەپ. بىز يۇقىرىدا كۆرسەتكەن ماقالىلەرنىڭ بەزىلىرىدە بۇ ئۇقۇم ئېنىق ئەمەس بايان قىلىنغان. پەننىي دەرس ئۆتۈلسىلا جەدىدچە مەكتەپ ھېسابلانمايدۇ. خۇددى نەزەر غوجا ئابدۇسەمەت يازغاندەك ئىلى ۋادىسىدا قەدىمچە مەكتەپ ـ مەدرىسەلەردە پەننىي دەرسلەر قەستەن بولسىمۇ مەۋجۇت ئىدى. 19 ـ ئەسىردە ئانا دىيارىمىزدىكى

① پ. م. ھەمرايىف تۇزگەن: «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ـــ خىرىستومانىيا»، (11 ـ سىنىپلار ئۈچۈن)، ئالماتا مەكتەپ نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى نەشرى، 49 ـ بەت.

قەدىمچە مەكتەپلەردە قانداق دەرسلەرنىڭ ئۆتۈلىدىغانلىقىنى ئەنگىلىيەلىك س. د. فورسىيسنىڭ كىتابىدىكى ئۇچۇردىن ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ، دەپ قارايمەن. ئۇ 1873 ـ يىلى ھىندىستاندىن ئانا دىيارىمىزغا تەكشۈرۈشكە كېلىپ، قەشقەر تەۋەسىدىكى يۇرتلارنى تەكشۈرگەندە مۇنداق يازغان: «سەككىز ياشتىن ئون ياشقىچە بولغان بالىلار مەكتەپكە بېرىلىدۇ. ئوغۇل، قىزلار مەكتەپتە ئارقىمۇئارقا تىزىلغان ئۇستەلدە يانداش ئولتۇرىدۇ. ئوغۇللار ئومۇمەن ئىشىك تەرەپتە ئولتۇرىدۇ، قىزلار يەنە بىر تەرەپتە ئولتۇرىدۇ. ئوتتۇرىسى بوش قالىدۇ. ئەڭ بېشىدا ئوقۇتقۇچى ئولتۇرىدۇ، ئوقۇغۇچىلار ئولتۇرۇشتىن بۇرۇن كىتابتىن دۇئا ـ تىلاۋەت ئۆگىتىلىدۇ. ئوقۇغۇچىلار ۋاراڭشىپ ئونلۇك ئاۋازدا دەرسلىرىنى ئوقۇيدۇ. ھەرقايسى شەھەرلەردە نۇرغۇن مەكتەپلەر بار. بۇ مەكتەپلەردە بازار ئەتراپىدىكى بالىلار كېلىپ ئوقۇيدۇ. ئادەتتە ئېگىز ئۆيلەرنىڭ ئاستىنقى قەۋىتىدىكى ھاۋا ئۆتۈشمەيدىغان، كوچىغا يېقىن بولغان ئۆيلەرنى مەكتەپ قىلىدۇ. قىزلار ئون ياشتىن ئاشقاندا مەكتەپتە ئوقۇمايدۇ، بىراق ئوغۇللارنىڭ ياش چەكلىمىسى يوق. ئۇلارغا ئوقۇش ۋە يېزىش ئۆگىتىلىدۇ ھەمدە شەيخ سەئىدىنىڭ ‹گۈلىستان› كىتابى دەرسلىك قىلىنىدۇ. ‹ئىسكەندەرنامە› ئازراق ئوقۇتۇلىدۇ. ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىر ئايلىق ئوقۇش ھەققى ئۇچۇن يېرىم تەڭگىدىن بىر تەڭگىچە ھەق بېرىلىدۇ. ماۋارىپ مەجبۇرىي ئەمەس، بىراق شارائىتى يار بەرگەن ئاتا ـ ئانىلار بالىلىرىنى مەكتەپكە ئاپىرىپ بېرىدۇ. ئالىي مەلۇماتلىق بولۇش ئۇچۇن ئوقۇغۇچىلار مەكتەپتىن مەدرىسەگە ئۆرلەيدۇ. ئۇلار بۇ يەردە ئىلاھىيەت، شەرىئەت، تېبابەت، شېئىرىيەت ۋە تارىخ ھەم بۇنىڭغا قوشۇپ يېزىقچىلىق بىلەن ھېساب دەرسلىرىدىن ئىلىم تەھسىل قىلىدۇ. فىزىكا پەنلىرى يوق دېيەرلىك بولۇپ، ئىلىم ئۆلچەمگە توشمايتتى. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ئوقۇيدىغىنى ئىلاھىيەت ۋە مېتافىزىكا بولۇپ، ئەمەلىي قوللىنىشچان ئىلىم-

لىرگە سەل قارايدۇ. ھەربىر شەھەردە نۇرغۇن مەدرىسە بار ئىكەن»، «ئەمىر (ياقۇپ بەگنى دېمەكچى) نىڭ پەرمانى بىلەن يوقىتىلىپ كېتىش گىردابىغا بېرىپ قالغان نۇرغۇن مەكتەپ، مەدرىسە قايتىدىن كېڭەيتىپ قۇرۇلۇپتۇ. نۇرغۇنلىرى كارىدورلۇق سېلىنىپ ئەسلىدىكى 20 ئوقۇغۇچىدىن 80 ۋە ئۇنىڭدىن كۆپ ئوقۇغۇچى ئوقۇيالايدىغان ھالەتكە كەپتۇ.[1]»

مانا بۇ بىزگە 19 ـ ئەسىردىكى قەدىمچە مەكتەپ ـ مەدرىسە ـ لەرنىڭ ئەھۋالىدىن يەتكۈزۈلگەن خېلىلا ئوبېيېكتىپ مەلۇمات. ئومۇمەن، ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىدىكى شەھەرلەرنىڭ مەكتەپ، مەدرىسەلىرىنىڭ ئوقۇتۇش مەزمۇنى ئاساسەن مۇشۇنداق ئىدى، دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. ئومۇمەن، بۇ خىل مەكتەپ ـ مەدرىسەلەر ـ نىڭ ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە دەرسلىك مەزمۇنى كونىچە ئىدى.

«جەننەت ماكان ـــ ئىلى» دېگەن كىتابتا ئىمىن ئىبراھىم بىلەن ئەدھەم ئابدۇمىجىتنىڭ «تۇنجى مەرتىپەت بۆشۈكى ـــ ‹ئىلى مەكتەپ› توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ مۇنداق يازغان: «1840 ـ يىللىرى غۇلجا شەھىرىدىن راشىدىن، مەنسۇر دېگەن كىشىلەر يەتتەسۇغا چىقىپ زامانىۋى ئىلغار مەكتەپلەردە ئوقۇپ كەلگەندىن كېيىنلا، بۇ مەكتەپتە ھېساب، ئانا تىل، ئەدەبىيات دەرسلىرى قوشۇمچە ئوقۇتۇلىدۇ. 1866 ـ يىلىرىغا كەلگەندە غۇلجىدىن شارائىتى يار بەرگەن نۇرغۇن كىشىلەر ياركەنت، شەمەي، بۇخارا، تاشكەنت، قازان قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، يېڭى پەن ـ مائارىپ، ھۇنەر ـ سانائەت بىلىملىرىنى ئۆگىنىپ كېلىپ ‹ئىلىدا پەننىي مائارىپنى تەرەققىي قىلدۇرساق، ئادەملىرىمىزنىڭ بىلىم سەۋىيەسى ئاشىدۇ، مەدەنىيىتى يۇكسىـ

---

① س. د. فورسىيس: «س. د. فورسىيس باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ 1873 ـ يىلى يەكەنگە قىلغان زىيارىتى ھەققىدە دوكلات ـــ يەكەن ئەمرى ۋە ئۇنىڭ تېررىتورىيەسىنىڭ تارىخى ھەم جۇغراپىيەلىك ئەھۋالى»، تاشقى ئالاقە نەشرىياتى، ھىندىستان ـــ كالكۇتتا، 1974 ـ يىلى، ئىنگلىزچە نەشرى، 87 ـ، 88 ـ بەت. (فورسىيس يەكەن دېگەندە قەشقەرىيەنى نەزەردە تۇتقان.)

لىندۇ، ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىي قىلىندۇ، خەلق تۇرمۇشى ياخشىلىنىدۇ، دېگەنلەرنى تەشۋىق قىلىندۇ.»

بۇ نەقىلدىكى «يېڭى پەن ـ ماۋارىپ»، «ئىلىدا پەننىي ماۋارىپنى تەرەققىي قىلدۇرساق» دېگەن سۆز ـ جۈملىلەردىن گەپنىڭ جەدىدچە ماۋارىپ ئۇستىدە كېتىۋاتقانلىقىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. چۈنكى بىزدە «جەدىدچە» مەكتەپ دېگەن ئاتالغۇنىڭ ئورنىغا «پەننىي مەكتەپ» دەپ ئىشلىتىش ئومۇملاشقان. شۇڭا ئاخىرىدا كى شەكلى ۋە مەزمۇنى زامانىمىزدىكى گېزىتىلەردە كۆپ ئۇچرايدىغان تەشۋىقات خاراكتېرلىك جۈملىلەرگە ئوخشايدىغان بۇ نەقىلنى ئوقۇغان ئادەم قەدىمچە ماۋارىپ بىلەن جەدىدچە ماۋارىپ ئىشلىرىدىن ئاز ـ تولا خەۋىرى بولسىلا، «بۇ قىلچە ئاساسى يوق بىمەنە مەلۇمات ئىكەن» دېمەي تۇرالمايدۇ. تۇنجى قېتىم، يەنى 1985 ـ يىلى «ئىلى يېقىنقى زامان پەننىي ماۋارىپى تۇغرىسىدا قىسقىچە بايان» دېگەن ماقالىدە كۆرۈلگەن بۇ بىمەنە مەلۇماتنى 2012 ـ يىلى نەشر قىلىنغان كىتابلاردىمۇ ئۆز پېتى ئىستېمال قىلىش، بىزنىڭ ئىلمىي ئاشقازىنىمىزنىڭ «ھەزىم» قىلىش قۇۋۋىتىنى كۆرسەتسە كېرەك. بىزدە ئىدراكىي گۈمان ۋە ئىلمىي ئالىم ئادىتى دېگەندەك شەكىللەنمىگەچكە، يۇقىرىقىدەك بىمەنە بايانلارغا تۆۋەندىكىدەك سوئاللار تۇغۇلۇپ باقمىدى: 1840 ـ يىللىرى يەتتەسۇدا ئىلغار مەكتەپلەر نېمە ئىش قىلىسۇن؟ 1866 ـ يىللىرى ياركەنت، شەمەي، بۇخارا، تاشكەنت قاتارلىق جايلاردا يېڭى پەن ـ ماۋارىپ، ھۈنەر ـ سانائەت بىلىملىرى نېمە ئىش قىلىسۇن؟ مەكتەپ ـ مەدرىسەلەرنىڭ سەۋىيەسى قەشقەر تەۋەسىدىكى مەكتەپ ـ مەدرىسەلەرنىڭ سەۋىيەسىدىن تۆۋەن تۇرىدىغان ئىلى ۋادىسىدا پەننىي ماۋارىپنى تەرەققىي قىلدۇرۇش تەشەببۇسىنى كىم ئوتتۇرىغا قويۇشى مۇمكىن؟ 1866 ـ يىلى ياركەنت دېگەن شەھەر يەتتەسۇ تەۋەسىدە مەۋجۇتمىدى؟

يۇقىرىقى بايانلارنى يازغان ئاپتورلار بىلەن بۇ بايانلارنى

تەكرار ئىشلەتكەن نەقىلچىلەر بۇ گۇماننى نۇقتىلارنى خىيالىغا كەلتۈرۈپ باقمىغان. «جەدىدچە مەكتەپ» دېگەن ئاتالغۇنىڭ ئور-نىغا «يەننىي مەكتەپ» دېگەن ئاتالغۇنى ئىشلەتكەن ئاپتورلار بۇ يىللاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا بىرەرمۇ «يەننىي مەكتەپ» نىڭ مەۋجۇت ئەمەسلىكىدىن خەۋەرسىز بولسا كېرەك. دېمەك، بۇ خاتالىقلار قە-دىمچە مەكتەپ بىلەن جەدىدچە مەكتەپنىڭ تارىخىي ئەھۋالىنى ۋە پەرقىنى بىلمەسلىك بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئەقەللىيسى، ياركەنت شەھىرىنىڭ 1881 - يىلى ئىلىدىن ۋېلىباي يولداشوف باشچىلى-قىدا كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلار ئۆچۈن، گۈبېرناتور كالپاكوۋىس-كىينىڭ بۇيرۇقى، ئىنژېنېر ئابراموفنىڭ لايىھەلىشى بىلەن قۇ-رۇلۇشقا باشلىغانلىقىنى، 1880 - يىللارنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە كىچىك بىر شەھەر ھالىتىگە كەلگەنلىكىنى بىلىشى لازىم ئىدى. 1881 - يىلىدىن ئىلگىرى يوق شەھەرنى شېپى كەلتۈرۈش ماقالە - ئەسلىمىلەرنى يېزىش توقۇلما ۋە تەسەۋۋۇرغا تايىنىپ يېزىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس. تارىخچىلىقنىڭ مېتودىدىن ئايانكى، تارىخچى-لىق توقۇلما ۋە تەسەۋۋۇرغا ئىمكان بەرمەيدۇ. چۈنكى بۇ ئاممىلار تارىخچىلىقنىڭ چىنلىق ئاساسىنى تەۋرىتمەيدۇ. مۇشۇ نۇقتە-دىن ئېيتقاندا، ئىككىنچى خىل قاراش بىلەن تۆتىنچى خىل قاراشمۇ ئىناۋەتسىز!

ئۇچىنچى، باھاۋۇدۇن بايىنى 1870 - يىللىرى دىنىي مەكتەپ-لەردە دۇنياۋى ئىلىملەرنىڭ ئۆتۈلۈشىگە تۇرتكە بولغان، دېگەن مەسىلە. بۇ ئىككىنچى خىل قاراش بىلەن تۆتىنچى خىل قاراشتا قەيت قىلىنغان. مەن بىرنەچچە يىل ئىلگىرى يازغان «نەزەرىيە ئەمالىقى ۋە ئىدىيە قاتمالىلىقىدىن قاچان قۇتۇلىمىز» دېگەن ماقا-لەمدە تىلغا ئالغاندەك، 1870 - يىللاردا باھاۋۇدۇن مۇسابايېف تۇغۇلمىغان ياكى تۇغۇلغان بولسىمۇ ئېغى يوق ئىشتان كىيىپ يۇرگەن گۆدەك چاغلىرى ئىدى. ئۇ يىللاردا باھاۋۇدۇن باي يار-كەنتتىكى تاتار مەكتەپتە ئوقۇپ كەلگەنىدى، دېگەن گەپلەرمۇ

قىپقىزىل ئويدۇرما گەپلەردۇر. ماتېرىياللاردا باھاۋۇددۇن باي 1851 ـ يىلى تۇغۇلغان، دېگەن بايانلار ئۇزاقتىن بۇيان يېزىلىپ كەلگەن بولسىمۇ، ئىشەنچسىزدۇر. مېنىڭ نېمە ئۈچۈن بۇنداق قارايدىغانلىقىمنى بىلمەكچى بولغانلارنى «نەزەرىيە ئەمالىقى ۋە ئىدىيە قاتمالىلىقىدىن قاچان قۇتۇلىمىز» دېگەن ماقالەمدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئاساسلارنى ئوقۇپ بېقىشقا تەۋسىيە قىلىمەن. بىزنىڭ ئەسلىمە ۋە تارىخقا ئائىت ماقالىلەرنى يازىدىغان كۆپلىگەن ئاپتورلىرىمىز باشقىلار دېگەن ياكى يازغان تارىخىي مەلۇمات ۋە قاراشلارنى پاكىت ھەم ئىلمىيلىك جەھەتتىن دەلىللەپ، تارىخىي جەھەتتىن مۇلاھىزە قىلىپ، لوگىكىلىق خۇلاسە چىقىرىشقا ئەھمىيەت بەرمەيدۇ. ئەھمىيەت بەرگەن بولسا، بۇ چاغقا بىزنىڭ يېڭى مائارىپ تارىخى ھەققىدىكى ئىزدىنىشلىرىمىز كەڭلىك، چوڭقۇر-لۇق ۋە ئىلمىيلىك جەھەتتىن يېڭى پەللىگە كۆتۈرۈلگەن بولاتتى. مىسال ئۈچۈن كۆرسىتىدىغان بولساق ئىلگىرى يېزىلغان بىر قىسىم ماقالىلەردە بايان قىلىنغان تۆۋەندىكىدەك قاپقارا ئويدۇر-مىلار «جەننەت ماكان ـــ ئىلى» دېگەن كىتابتا شۇ پېتى تەكرارلانمىغان بولاتتى. قاراڭ:

«1875 ـ يىلى باھاۋۇددۇن باي بەيتۇللا مەسچىتى دەرۋازىسىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە زالى بىلەن تۆت سىنىپلىق بىر مەكتەپ سالدۇرىدۇ. مەكتەپنىڭ ئۇستەل ـ پارتا، ئورۇندۇقلىرىنىمۇ پۈتۈنلەي ياۋروپاچە ياسىتىپ، بۇ مەكتەپنى پۈتۈنلەي پەننىي دەرس ئوتىدىغان مەكتەپ قىلىپ قۇرۇپ چىقىدۇ. باھاۋۇددۇن باي ئوقۇتقۇچىلارنى ئوزى تاللاپ بېكىتىدۇ. مەكتەپنىڭ خىراجىتى ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ھەققىنى ئۆز يېنىدىن تەمىنلەپ تۇرىدۇ.

1896 ـ يىلى چەت ئەللەرنى كۆرۈپ كەلگەن باھاۋۇددۇن مۇسابايىف بەيتۇللا مەسچىتى پەشتىقىنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى كونا سىنىپلارنىڭ ئورنىغا يېڭىدىن كاربىدورلۇق ئوچ سىنىپ سېـ

لىپ، ئۇيغۇرچە ئوتتۇرا دەرىجىلىك پەننىي مەكتەپ بەرپا قىلىپ، يەتتە سىنىپ تەسىس قىلىدۇ. بۇ چاغدا بۇ مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى سانى 200 دىن ئاشىدۇ. مەكتەپتە مۇساباىبفلارنىڭ راسخوتسى بىلەن تۈركىيەنىڭ ئىستانبۇل شەھىرىدە ئوقۇپ كەلگەن ئادۇراخمان شادى، تۇرسۇن ئەپەندى، خىلىل ئەپەندىلەر ئوقۇتقۇچى لىق قىلىشقا باشلايدۇ.» (300 ـ بەت)

بۇ ئىككى ئابزاس بايانىنىڭ بىرىنچىسىدىكى «1875 ـ يىلى» دېگەن يىلنامىنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ، «پۈتۈنلەي پەننىي دەرس ئۆتىدىغان مەكتەپ قۇرۇپ چىقىدۇ، باھاۋۇدۇن باي ئوقۇتقۇچىلارنى ئۆزى تاللاپ بېكىتىدۇ» دېگەن جۈملىنىڭ مەزمۇنىنى تەھلىل قىلىدىغان بولساقلا، مەسىلىنىڭ نەقەدەر ئېغىرلىقىنى ھېس قىلىمىز. باھاۋۇدۇن باي ئىلىدىكى ئەڭ كاتتا مەسچىت بولغان بەيتۇللا مەسچىتىنىڭ بىقىنىدا «پۈتۈنلەي پەننىي دەرس ئۆتىدىغان مەكتەپ» قۇرسا مەدرىسە ئۆلىمالىرى قاراپ تۇرارمۇ؟ «نېمىشقا دىنىي دەرس ئۆتمەيسەن» دەپ سورىماسمۇ؟ ياكى باھاۋۇدۇن باي ئاتېئىزمچىمىدى؟ «باھاۋۇدۇن باي ئوقۇتقۇچىلارنى ئۆزى تاللاپ بېكىتكەن» دېگەن جۈملىنى ئوقۇغاندا تۇڭۇندىكىدەك سوئاللارنىڭ تۇغۇلۇشىدىن ساقلانغىلى بولمايدۇ: غۇلجىدا 1870 ـ يىللىرى تۇرلۇك پەننىي دەرسلەرنى ئۆتەلەيدىغان ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى بارمىدى؟ تاللاپ ئىشلەتكۈدەك كۆپ بۇ ئوقۇتقۇچىلار قايسى دارىلمۇئەللىمىنى پۈتكۈزگەن؟ بۇ دارىلمۇئەللىمىنى كىم قۇرغان؟ بۇ دارىلمۇئەللىمىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى كىملەر ئىدى؟

گەپنىڭ قىسقىسى، بۇ بايانلار توقۇلما ۋە تەسەۋۋۇردىن باشقا نەرسە ئەمەس!

ئىككىنچى ئابزاستىكى 1896 ـ يىلى غۇلجىدا «ئوتتۇرا دەرىجىلىك پەننىي مەكتەپ»، يەنى ئوتتۇرا دەرىجىلىك جەدىدچە مەكـ

تەپ بولغان، «بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچى سانى 200 دىن ئاشاتتى» دېگەندەك بايانلارمۇ كۆلكىلىكتۇر. ئۇ چاغدا غۇلجىدا بۇ سەۋىيە، بۇ كۆلەمدىكى جەدىدچە مەكتەپ ئەسلا مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. ئەگەر بار بولسا نەزەر خوجا ئابدۇسەمەت 1911 ـ يىلى يازغان «تاراڭچىلاردا مۇئەللىم ۋە مەكتەپ مەسلىسى قانداق» دېگەن ماقالىسىدە 1896 ـ يىللا ئوقۇغۇچى سانى 200 دىن ئاشىدىغان، يەتتە سىنىپلىق ئوتتۇرا دەرىجىلىك جەدىدچە مەكتەپنى «يوق» دېيىشكە تىلى بارمىغان بولاتتى. يۇقىرىقى بايانىدىكى تارىخىي ئەمەلىيەتكە خىلاپ يەنە بىر مەلۇمات «بۇ مەكتەپتە مۇسابايېۋلارنىڭ راسخوتى بىلەن تۇركىيەنىڭ ئىستانبۇل شەھىرىدە ئوقۇپ كەلگەن ئابدۇراخمان شادى، تۇرسۇن ئەپەندى، خىلىل ئەپەندىلەر ئوقۇتقۇچىلىق قىلىشقا باشلايدۇ» دېگەن جۇملىلەردە كۆرۈلىدۇ. ھۆججەتلىك پاكىتقا ئاساسلانغان ھالدا شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېۋلارنىڭ تۇركىيەگە ئابدۇراخمان شادى، مەسئۇد ئەپەندى، تۇرسۇن ئەپەندى، خىلىل ئەپەندى قاتارلىق ئوقۇغۇچىلارنى چىقارغان ۋاقتى 1904 ـ يىلىدۇر. ئۇلارنىڭ تۇركىيەگە چىقىش جەريانى مۇنداق:

ئىستانبۇلدا ئوقۇۋاتقان مەسۇم ئەپەندى ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېۋلارنىڭ ھاۋالىسى بىلەن ئوسمانلى تىل ـ يېزىقىدا ئوسمان ئىمپېرىيەسىنىڭ سۇلتانى ئابدۇلھەمىدكە ئىلتىماس سۇنغان. ئىلتىماستا تۆت ئوقۇغۇچىنى تەربىيەلەپ بېرىش تەلەپ قىلىنغان. شۇ بويىچە ئابدۇراخمان شادى قاتارلىق تۆت ئوقۇغۇچى ئىستانبۇلغا ئوقۇشقا چىققان. ئۇلارنىڭ بىرىنىڭ ئوقۇشى 1913 ـ يىلى، باشقىلىرىنىڭ ئوقۇشى 1914 ـ يىلى تاماملىنىپ ئانا ۋەتىنىگە قايتىپ كەلگەن. ئۇلار قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ھەربىي مەكتەپتە ئوقۇغان تۇرسۇن ئەپەندى بىلەن پېداگوگىكا مەكتەپتە ئوقۇغان ئابدۇراخمان شادى ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. تېببىي مەكتەپتە ئوقۇغان مەسئۇد سەبرى «ئالتاي دوختۇرخانىسى» دېگەن

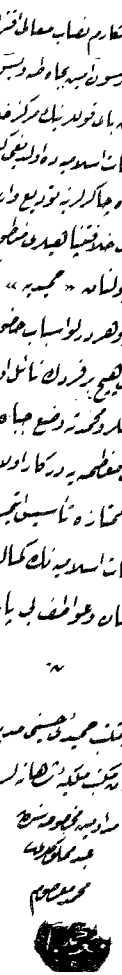

بۇ مەسۇم ئەپەندى 1904 ـ يىلى ئوسمان ئىمپېرىيەسىنىڭ سۇلتانى ئابدۇلھەمىدكە ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايبفلارنىڭ نامىدىن يازغان خەت بولۇپ، خەتتە ئوقۇغۇچى تەرىپىدىن بېرىش تەلەپ قىلىنغان ھەم ئۇ تەلىمىدىغان تۆت ئوقۇغۇچىنىڭ نامى قەيت قىلىنغان.

نامدا دوختۇرخانا ئاچقان. «ئالتاي دوختۇرخانىسى» ئېچىش تەكـ لىپىنى ئۇنىڭغا 1913 ـ يىلنىڭ ئاخىرى غۇلجىغا كېلىپ تۆت

يىلغا يېقىن مائارىپچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان داڭلىق تاتار مائارىپچى ئابدۇللا بۇبى (1871 ~ 1922) بەرگەن. ئىككىلەن مەسىلىھەتلىشىپ تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەڭ قەدىمىي ئانا ماكانى بولغان ئالتاينىڭ نامىنى قوللىنىشنى قارار قىلغان. ئابدۇراخمان شادى، مەسئۇد سەبىرىلەر تۈركىيەدىكى ئوقۇشىنى تۈگىتىپ 1914 ـ يىلى ئۈدۈل قەشقەرگە كەلگەن. ئۇستۇنئاتۇش ئىكساقتا ئېچىلغان «ھەببىزادە دارىلمۇئەللىمىن» دە قىسقا مۇددەت دەرس ئۆتۈپ، ئاندىن غۇلجىغا قايتىپ كەلگەن. بۇ ئىشلار ئەينى ۋاقىتتىكى «ھەببىزادە دارىلمۇئەللىمىن» نىڭ مۇدىرى ئەھمەد كامالنىڭ كىتابىدا تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن. قىسقىسى، «جەننەت ماكان ـــ ئىلى» دېگەن كىتابتا يېزىلغان يۇقىرىقى بىر ئابزاس مەلۇمات ھەم باھاۋۇدۇن باي 1870 ـ يىللىرى غۇلجىدىكى دىنىي مەكتەپلەردە دۇنياۋى ئىلىملەرنىڭ ئۆتۈلۈشىگە تۈرتكە بولغان، دېگەن قاراش پۈتۈنلەي ئاساسسىز.

تۆتىنچى، جەدىدلىك مائارىپىنىڭ پەيدا بولۇش ۋە شەكىللىنىش تارىخىنى بىلمەسلىك مەسىلىسى. روشەنكى، جەدىدلىك (يېڭىلىق ھەرىكىتى دېگەن مەنىدىكى سۆز بولۇپ، بىزدە جەدىدچىلىك دەپمۇ ئېيتىلىدۇ) ھەرىكىتى تۈركىي خەلقلەر تارىخىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى رۇسىيەگە تەۋە قىرىم يېرىم ئارىلىدىكى قىرىم تاتارلىرى ئارىسىدا پەيدا بولغان. ئۇنىڭ بارلىققا كېلىشى فىرانسىيەدە ئىككى يىل تۈرۈپ ياۋروپانىڭ ئىلغار مائارىپى بىلەن پىششىق تونۇشۇپ كەلگەن ئىسمائىل غاسپىرالى (1851 ~ 1914) نىڭ باغچە ساراي شەھىرىدە 1883 ـ يىلى «تەرجىمان» گېزىتىنى نەشر قىلىشى ۋە 1884 ـ يىلى «ئۇسۇلى جەدىد» («ئۇسۇلى سەۋتىيە» مۇ دېيىلىدۇ) ئوقۇتۇش مېتودىنى سىناق قىلىشىنى باشلىنىش مەنبەسى قىلىدۇ. جەدىدچە ئوقۇتۇش ئۇسۇلى تېز ساۋات چىقىرىدىغان ئۇنۇملۇك ئۇسۇل بولغاچقا قىرىمدىن باشقا قازان تاتارلىرى ۋە ئەزەربەيجانلىقلار ئارىسىدا تېز

ئومۇملاشقان. ئەمما 1890 ـ يىللاردا ۋە 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىدىكى سەمەرقەنت، بۇخارا، تاشكەنت، غۇلجا، قەشقەر قاتارلىق كاتتا شەھەرلەردە قەدىمچىلىك بىلەن جەدىدچىلىك جېدىلى قاتتىق بولغان. 1909 ـ يىلى ئىسمائىل غاسپىرالى بۇ ئىككى گۇرۇھنىڭ كۈرىشىدىكى كەسكىنلىكنى نەزەردە تۇتۇپ «قەدىمچىلىك ۋە جەدىدچىلىك» دېگەن مۇھاكىمە ماقالىسىنى يېزىپ «تەرجىمان» گېزىتىنىڭ 5 ـ ئايدىكى سانلىرىدا ئېلان قىلغان.①

مەشھۇر پېداگوگ ئىسمائىل غاسپىرالىنىڭ غەيرىتى بىلەن باشلانغان جەدىدچىلىك ھەرىكىتى بارغانسېرى نوقۇل ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ئىسلاھاتى بولۇشتىن ھالقىپ ئىجتىمائىي، سىياسىي، مەرىپەت ھەرىكىتى بولۇپ شەكىللەنگەن. دىنىي مەكتەپ ۋە مەدرىسەلەرنىڭ ئوقۇتۇش تۈزۈمى ھەم مەزمۇنىنىمۇ ئىسلاھ قىلىش تەلىپى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇ جەريانداا قەدىمچىلىك بىلەن جەدىدچىلىك تەرەپدارلىرى كەسكىن ئېلىشىشلارنى باشتىن كەچۈرگەن. قەدىمچىلەر دىن نامى بىلەن ئىش كۆرۈپ جەدىدچىلىك ئىدمانىمزنى ئاجىزلاشتۇرىدۇ، ئۇممەتلەرنى ئاداشتۇرىدۇ، دەپ قارىغان. جەدىدچىلەر ياشاش ئۇسۇلىمىزنى ئۆزگەرتمەسلىك، تەرەققىيات يوللىرىنى ئۆگەنمەسلىك بىراقلا ھالاك بولىمىز، دەپ قارىغان. ئۇمۇمەن، كۈرەشنىڭ كەسكىنلىك دەرىجىسى بەك يۇقىرى بولغان. جەدىدچىلىك تەرەپدارلىرى ئاممىۋى ئاساسى ئاجىز يېڭى كۈچ بولۇش سۈپىتى بىلەن قاتتىق زەربىگە ئۇچرىغان. شۇنداقتىمۇ يولدىن قايتمىغان. جەدىدچىلەر 10 ~ 20 يىلدەك تىرىشىش ئارقىلىق ئىجتىمائىي ئاساسىنى مۇستەھكەملىگەن ھەم جەدىدلىك ھەرىكىتىنى تارىخىي ئېقىمغا ئايلاندۇرغان. ئانا دىيارىمىزدىمۇ جەدىدچىلىك بىلەن قەدىمچىلىك جېدىلى ئوخشاشلا ئۆتكۈر بولـ

① «ئىسمائىل غاسپىرالىنىڭ پىكرىي ئەسەرلىرى»، تۈركىيە «ئۆتۈكەن» نەشرىياتى، 2008 ـ يىلى نەشرى، تۈركچە، 273 ~ 286 ـ بەتلەر.

غان. مۇتەپەككۇر جەدىدچى ئابدۇقادىر داموللام (1870 ~ 1924) قەشقەردىن ئۇچ قېتىم چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. ئەھمەد كامال چېقىمچىلىققا ئۇچراپ قەشقەردە تۇرمىلەرگە قامالغان ھەم ۋەتىنىگە قايتۇرۇۋېتىلگەن. ئابدۇللا بۇبى غۇلجىدا تۇرالماي قازاغا قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. قەشقەر، ئاتۇش ۋە غۇلجىدىكى ئابدۇمۇتائالى خەلپىتىمگە ئوخشاش يەرلىك جەدىدچىلەر دىمىنى ئاستىلاتقان. ئۇيغۇر جەدىدلىك ھەرىكىتىگە ئۇل سالغان كاتتا شەخس ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلارنىڭ بۇ ئىسلاھات ھەرىكىتىگە ئىشتىراك قىلىش پوزىتسىيەسىدە پەرق ھەم مەلۇم ئىخىتىلاپ كۆرۈلگەن. ھۇسەيىن باي ئېھتىياتچان بولۇۋالغان، باھاۋۇدۇن باي دادىل بولغان بولسىمۇ، كۆپ ھاللاردا ئاكىسىنىڭ رايىنى نەزەرگە ئېلىپ ئىش قىلىشقا مەجبۇر بولغان. شۇڭا زاماناش جەدىدچىلەرنىڭ خاتىرە ۋە شېئىرلىرىدا بۇ ئىككى ئاكا ـ ئۇكىنىڭ يېڭى مائارىپ ئىشلىرىغا ئۆزىنى بېغىشلاش دەرىجىسى نەزەرگە ئېلىنىپ باھاۋۇدۇن بايغا ئالاھىدە يۇقىرى باھالار بېرىلگەن. مەسىلەن، ئەھمەد كامال، ئابدۇللا بۇبى، ئادىل ھېكمەت بەي قاتارلىقلار ئۆزلىرىنىڭ خاتىرىلىرىدە[1]، شەمسىدىن داموللام ئۆز مەزسىسىدە باھاۋۇدۇن بايغا بەك يۇقىرى باھا بەرگەن. شۇڭا، جەدىدچىلىك بىلەن قەدىمچىلىك تەرەپدارلىرى ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەشنى ئاددىي چاغلاشقا بولمايدۇ. كونىچە مائارىپتىن يېڭىچە مائارىپقا ئۆتۈش جەريانى ھەممىلا جايدا ئوخشاشلا مۇشەققەتلىك

① ئەھمەد كامالنىڭ «چىن ـ تۈركىستان خاتىرىلىرى. شاڭخەي خاتىرىلىرى» دېگەن خاتىرىسى 1997 ـ يىلى، ئادىل ھېكمەت بەينىڭ «ئاسىيادا بەش تۈرك» دېگەن خاتىرىسى 1999 ـ يىلى تۈركىيەدىكى ئۆتۈكەن نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان. ئابدۇللا بۇبىنىڭ خاتىرىلىرى 1913 ـ يىلى تاشكەنتتىن يولغا چىقىپ 1917 ـ يىلى غۇلجىدىن چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان جەريانىنى ئەسلىمە شەكلىدە يازغان خاتىرە بولۇپ، تاتارستاندىكى ئارخىپتا ساقلىنىۋاتقان نۇسخىدىن تۈركىيەنىڭ ئەنقەرە شەھىرىدە دوكتورانتلىقتا ئوقۇۋاتقان ۋەتەندىشىمىز ئۆمەرجان نۇرى تەرىپىدىن ئانا تىلىمىزغا تەرجىمە قىلىنغان.

بولغان. چۈنكى «كونىچە مائارىپتىن يېڭىچە مائارىپقا ئۆتۈش نا-هايىتى زور ئىسلاھات ھەرىكىتى بولۇپ، كونىلىق بىلەن يېڭى-لىق، ئىلغارلىق بىلەن قالاقلىق، مەرىپەت بىلەن خۇراپاتلىق، تە-رەققىيپەرۋەرلىك بىلەن مۇتەئەسسىپلىك ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزۇنغا سوزۇلغان كەسكىن ۋە تەكرار ئېلىشىشلار ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن[1].»

تارىخىي ئەمەلىيەت مۇشۇنداق تۇرۇقلۇق، «جەننەت ماكان — ئىلى» نىڭ يېڭى مائارىپ تارىخى توغرىسىدىكى بابى ۋە ئۇنىڭغا مەنبە بولغان كۆپلىگەن ماقالىلەردە ئىلى ۋادىسىدا جەدىدچە ئوقۇ-تۇش ئۇسۇلى ۋە جەدىدچە مەكتەپلەر يۇقىرى ئاممىۋى قىزغىنلىق بىلەن توي بولغاندەك داغدۇغىلىق شەكىلدە ئەمەلگە ئاشقاندەك ھالەتتە يېزىلغان. كىشىنى ئۇيالدۇرۇپ قويىدىغان يېرى شۇكى، ئاپتورلارنىڭ بىلمەسلىكى ۋە ئەستايىدىلسىزلىقى سەۋەبىدىن ئى-لى ۋادىسىدىكى جەدىدلىك مائارىپى (گەرچە پەننىي مەكتەپ ۋە پەننىي ئوقۇتۇش دېيىلگەن بولسىمۇ) مۇسۇلمانلار دۇنياسىدىلا ئەمەس، پۈتكۈل ئاسىيا قىتئەسىدە جەدىدلىك ھەرىكىتى باشلا-ماستا باشلانغان قىلىپ يېزىلغان. تارىخنى ئەسلەيدىغان بولساق شۇنى بىلىمىزكى، ياپونىيەدە 1860 ـ يىللىرى قەدىمچىلىك بى-لەن جەدىدچىلىك (يېڭىلىق) تەرەپدارلىرى كەسكىن كۈرەش قى-لىپ، ئاخىر قانلىق ئۇرۇش بولغان. نەتىجىدە 1868 ـ يىلى مىيجى يېڭىلىققا كۆچۈش ئىسلاھاتىنى پادىشاھنىڭ پەرمانى بىلەن ھۆكۈمەت ھەرىكىتى سۈپىتىدە يولغا قويغان. جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدە 1890 ـ يىللاردا خەنزۇ مىللىتىنىڭ سەرخىللىرى ئوتتۇرىغا چىقىپ يېڭىلىققا، تەرەققىياتقا بولغان تەلىپىنى ئوت-تۇرىغا قويغان بولسىمۇ، 1901 ـ يىلى «يېڭى سىياسەت» يولغا

① «ئۇمىد يۇلتۇزى» (غۇلجا شەھەرلىك 2 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلغانلىقىنىڭ 100 يىللىقىغا بېغىشلانغان كىتاب)، 2001 ـ يىلى بېسىپ تارقىتىلغان. 244 ـ بەت.

قويۇلغاندىن كېيىن، ئاندىن بۇ خىل مىللىي ئارزۇ ھۆكۈمەت ئىرادىسىگە ئايلانغان. نەتىجىدە، يېڭىچە مائارىپ تۈشمۈتۈشتىن يولغا قويۇلغان. رۇسىيە مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا 1884 ـ يىلى ئىسمائىل غاسپىرالى جەدىدچە ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى يولغا قويغاندىن، گېزىت چىقارغاندىن ۋە «رۇسىيە مۇسۇلمانلىرى» دېگەن كىتابنى نەشر قىلدۇرۇپ تارقاتقاندىن كېيىن بارا ـ بارا جەدىدلىك ھەرىكىتى بىخلانغان. ئالدى بىلەن قازان، ئۇفا، ئورىنبۇرگ شەھەرلىرىدىكى تاتار ۋە باشقىرت مىللىتىنىڭ سەرخىللىرى ھەم ئەزەربەيجان زىيالىيلىرى ئاكتىپ ئىشتىراك قىلغان. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇخارا، سەمەرقەنت، تاشكەنت قاتارلىق شەھەرلەردە جەدىدچە ئوقۇتۇش ئۇسۇلىغا بولغان قىزىقىش تولمۇ تەستە شەكىللەنگەن. ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىنىڭ مائارىپ جەھەتتىكى قالاقلىقىغا ئىچى سىقىلغان ئىسمائىل غاسپىرالى 1892 ـ يىلى ئوتتۇرا ئاسىيا شەھەرلىرىدىكى كونىچە مەكتەپ ۋە مەدرىسەلەرنى ئىسلاھ قىلىش ھەم ئۇسۇلى جەدىد (ئۇسۇلى سەۋتىيە) ئوقۇتۇش مېتودىنى يولغا قويۇش تۇغرۇلۇق چاررۇسىيە ھۆكۈمىتى تۈركىستانغا بەلگىلىگەن گېنېرال گۇبېرناتور ئە. ب. ۋىرىۋېسكىيغا (يەنە بىر مەلۇماتتا روزىنباخقا دېيىلگەن) مۇراجىئەت قىلىپ مەكتۇپ يازغان. ئۇ مەكتۇپىدا يەرلىك مەكتەپلەردە ئوقۇتۇش تەرتىپىنى ئاددىيلاشتۇرۇش، ئالتە يىلدا باشلانغۇچ (ئىپتىدائىي) مەكتەپتە بېرىلىدىغان بىلىمنى تەڭشەپ ئىككى يىلدا ئېلىپبە ئۆگىتىش، قالغان تۆت يىلدا مۇسۇلمانلارنىڭ تۈرمۇشىغا ئائىت بىلىملەرنى ھەم رۇس تىلىنى ئۆگىتىش تەكلىپىنى بەرگەن. بۇنىڭ ئۇچۇن بىر قىسىم ئىلغار مەدرىسەلەرنى قايتا قۇرۇپ «ئالىي مەدرىسە» گە ئۆزگەرتىپ رۇس تىلى، رۇسىيە قانۇنلىرى ۋە پىدا-گوگىكا بىلىملىرىنى ئۆگىتىپ، يەرلىك مىللەتلەرنىڭ پەرزەنتلىرىنى ئوقۇتىدىغان ئوقۇتقۇچىلارنى تەييارلاش كېرەكلىكىنى تەكىتلىگەن. ئۇ ھەتتا مەكتۇپىدا ئۆزى تۇرۇشلۇق باغچە سارايدا-

كى «زەنجىرلى» مەدرىسەسىنى ئودىسسانىڭ سابىق گېنېرال گـۇ-بېرناتورى خ. خ. راپپىنىڭ ياردىمى بىلەن قايتا تەشكىللەپ، ئىلـغارلاشتۇرۇپ ئوقۇتقۇچى يېتىشتۈرىدىغان «ئالىي مەدرىسە» گـە ئايلاندۇرغانلىقىنى مىسال سۈپىتىدە كۆرسەتكەن. تۈركىستانىنىڭ تاشكەنتتە تۈرۈشلۇق گېنېرال گۇبېرناتورى ۋىرىۋېسكىي ئىسمـا-ئىل غاسپىرالىنىڭ مەكتۇبىنى ئۆزىگە مەسلىھەتچىلىك قىلىدىغان مىسسىيونېر ن. ئوستىروموف بىلەن ك. پ. پابېدىناستسېۋگـە بەرگەن. ئۇلارنىڭ مەسلىھەتىنى ئالغان ۋىرىۋېسكىي ئىسمائىل غاسپىرالىغا جاۋاب خەت يېزىشنى ھاجەتسىز دەپ بىلگەن. بۇنداق بولۇشىدا تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدە سەۋەب بار ئىدى.

چارروسىيە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىر قىسىم ئۆلكىلىرىنى ئۆز مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرۇپ، 1867 ـ يىلى تاشكەنتنى مەركـەز قىلىپ تۈركىستان گۇبېرناتورلۇقىنى تەسىس قىلغان. گېنېرال ك. پ. كوۋفمان گـۇبېرناتور بولغان. ئـۇ يەرلىك ئاھالىـنى رۇسلاشتـۇرۇش مەقسـتىدە ن. ئى. ئىلمىنسكىي (1822 ~ 1891) نىڭ قازان تاتارلىرىنى رۇسلاشتۇرۇش تەجرىبىسىنى تـۈر-كىستان رايونىدا تەتبىقلاش ئۈچۈن ئۇنى تاشكەنتكە تەكلىپ قىلـ-غان. ئىلمىنسكىي ئەرەب، پارس، تۈرك تىللىرىنى ناھايىتى مۇ-كەممەل بىلىدىغان، «بابۇرنامە» نى 35 يېشىدا رۇسچىغا تەرجىمە قىلىپ قازاندا نەشر قىلدۇرغان تۈركولوگ ئىدى. ئۇ قازان دىنىي ئاكادېمىيەسىنىڭ پىروفېسسورى، تۈركىي خەلقلەرنى رۇسلاشتـۇ-رۇش مەقسىتىدىكى مائارىپ لايىھەسىنى تۈرغۇزۇپ چىققان، تا-تارلارنى رۇسلاشتۇرۇشتا زور تەجرىبە توپلىغان مىسسىيونېر ئـد-دى. چارروسىيە مۇستەملىكە قىلغان تۈركىستان رايونىدا ئېچىلغان «رۇس ـ تۈرك» مەكتەپلىرى ئىلمىنسكىينىڭ لايىھەسى ئاسا-سىدا قۇرۇلغانىدى. چارروسىيەنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىگە قاراتقان مائارىپ سىياسىتى ناھايىتى ئېنىق ئىدى: ژولگا دەريا‌سى بويلىرى، ئۇرال، كاۋكاز، قىرىمدىكى تۈركىي خەلقلەر مائارىپى

پىروگراممىسىغا سىڭدۈرۈلگەن رۇسلاشتۇرۇش سىياسىتىنى تۈر-كىستان رايونىدىكى خەلقلەر مائارىپىغا تەتبىق قىلىش ئىدى. بۇ سىياسەت رۇسىيە مائارىپ ۋازارىتىنىڭ 1869 - يىلىدىكى نىزامنامىسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، بۇ نىزامنامە رۇس مىسسىيونېرلىرىنىڭ يول كۆرسەتكۈچىسى ئىلمىنىسكىينىڭ ئاكتىپ پائالىيەت قىلىشى بىلەن ۋۇجۇدقا كەلگەنىدى. بۇ خىل مەكتەپلەرنىڭ ئېچىلىشى رۇسىيەنىڭ تۈركىستان ئۆلكىسىدە يېڭى مائارىپ سىياسىتى يۈرگۈزۈلگەنلىكىنىڭ ئىپادىسى ئىدى. بۇ سىياسەت توغرۇلۇق ئامېرىكىلىق جەدىدشۇناس دوكتور ئەدىب خالىد «ئوتتۇرا ئاسىيادا جەدىدچىلىك» دېگەن كىتابىدا مۇنداق يازغان: «مۇستەملىكە مەمۇرىيىتى مۇسۇلمانلارنىڭ ئىسلام قانۇنى، ئەمرىمەرۇپلارغا ئەمەل قىلىشلىرىنى مەنئى قىلمىدى. كونا مەكتەپ ۋە مەدرىسەلەرنىڭ پائالىيىتىگە توسالغۇ بولمىدى. ئەكسىچە، ئېتىبار قىلمىدى. مەكتەپ ۋە مەدرىسەلەرنىڭ ھۆكۈمەت ئېتىبارىدىن چەتتە قالغانلىقى ۋە دۆلەت ياردىمىدىن مەھرۇم بولغانلىقى، ۋەخپە مۇلۇكلىرىنىڭ مۇستەملىكىچىلەر قولىغا ئۆتكەنلىكى باش ھۆكۈمەت نەزىرىدىن ھەم قالدى. ھۆكۈمەت يەرلىك خەلقنى «رۇس - تۈرك» مەكتەپلىرىگە جەلپ قىلىش ھەرىكىتىنى تېزلەتتى. چۈنكى بۇ مەكتەپلەردە يەرلىك بالىلار ۋە رۇس بالىلىرى بىرلىكتە تەلىم ئالاتتى. يەرلىك ئوقۇغۇچىلارنى ئۆزلىرىگە ئوخشىتىش ئاسان ئىدى، بۇ ئارقىلىق چارروسىيەگە سادىق يەرلىك قاتلام تەشكىل قىلىش مۇمكىن بولاتتى. شۇ سەۋەبتىن گېنېرال گۇبېرناتور كوۋفمان مائارىپ تۈزۈمىنىڭ باش مەقسىتى، دىنىي ئېتىقادى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر رۇسىيە ئۈچۈن پايدىلىق بولغان پۇقرالارنى تەربىيەلەش ئىكەنلىكىنى تەكىتلىگەن.» بېنجامىن. س. لېۋىنىڭ «شىنجاڭ مائارىپى» ناملىق ماقالىسىدىكى بايانىدىن قارىغاندا «1884 - يىلىدىن كېيىن، رۇس تىلىنىڭ رەقابەت كۈچىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن، بۇ مۇستەملىكە ھاكىمىيىتى

ئاتالمىش «رۇس ـ تۈرك» مەكتەپلىرىنى ئاچقان. بۇ مەكتەپلەردە يېرىم كۈن رۇسچە ئۆگىنىش، يېرىم كۈن ئەنئەنىۋى مەكتەپلەر دىكى بىلىملەرنى ئۆگىنىش يولغا قويۇلغان. بىراق، بۇ مەكتەپلەر بەك كۆپ ئالقىشقا ئېرىشەلمىگەن①.»

تۈركىستان گۇبېرناتورى ۋىرىۋېسكىي ئىسمائىل غاسپىرالىغا جاۋاب خەت يازمىغاندىن كېيىن ئۇ پاسسىپ ھالدا كۈتۈپ تۇرۇۋەرمەي، مەقسىتىگە يەتمىگۈچە بولدى قىلمايدىغان غايىلىك كىشىلەردە بولىدىغان روھ بويىچە دادىل ئىش كۆرۈپ، 1893 ـ يىلى چارروسىيە ھۆكۈمرانلىقىدىكى تاشكەنتكە كەلگەن. ئۇ يەردىن سەمەرقەنت ۋە بۇخاراغا بارغان. سەمەرقەنتتە جەدىدچە ئۇقۇتۇش ئۇسۇلىنىڭ داڭقىنى ئاڭلىغان تاتار مىليونېر غەنىباي بىلەن ئۇچرىشىپ قالغان. سەمەرقەنتتىكى مېھماندارچىلىقلاردا تەبىئىي ھالدا جەدىدچە ئۇقۇتۇش ئۇسۇلىنىڭ ئەۋزەللىكى ھەققىدە سۆھبەت بولغان. نەتىجىدە، ئىسمائىل غاسپىرالى سىناق قىلىپ كۆرسەتمەكچى بولغان. مىليونېر غەنىباي خىراجەتنى ئۈستىگە ئالىدىغان بولغان، ئىسمائىل غاسپىرالى ئېلىپبە ۋە ئۇقۇتقۇچى مەسلىسىنى ھەل قىلىدىغان بولغان. شۇنداق قىلىپ ئۆزىگە ھەمراھ بولۇپ بارغان باكۇلۇق ئۇقۇتقۇچى سۇلتان مەجىد غەنىزاتنى ئۇقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلغان. تەيىارلىق پۈتكەندىن كېيىن سەمەرقەنت شەھىرىدىن 30 غا يېقىن بالىنى يىغىپ بىر سىنىپ قىلىپ ئوقۇش باشلىغان. ئېلىپبە ئۆتۈلۈپ 40 كۈنگىچە ئوقۇغۇچىلارنىڭ كۆپىنىڭ ساۋاتى چىققان. سىناق مۇۋەپپەقىيەتـ

① بېنجامىن . س. لېۋىي: «شىنجاڭ مائارىپى: 1884 ~ 1928»، بۇ ماگىستىرلىق دىسسېرتاتسىيەسى بولۇپ، 2006 ـ يىلى ئامېرىكا ئىندىيانا ئۇنىۋېرسىتېتى مەركىزىي ياۋروپا ـ ئاسىيا تەتقىقاتى فاكۇلتېتىغا ئۇنۋان ئۈچۈن تاپشۇرۇلغان. بۇ ماقالىدىكى شىنجاڭ جەدىدچىلىك مائارىپى 1980 ـ يىللاردىن بۇيان ئاپتونوم رايونىمىزدا ئېلان قىلىنغان ئۇيغۇرچە ئەسەرلەردىكى بايانلار ئاساسىدا يېزىلغان. ئاپتور ماتېرىياللارنى تەنقىدىي نەزەر بىلەن تەكشۈرۈپ باقمىغاچقا بەك كۆپ ئىلمىي خاتالىقلارغا يول قويغان.

لىك بولغان، كىشىلەر ئاپىرىن ئوقۇشقان. تاشكەنتلىكلەر ھەتتا بالىلارنىڭ ساۋاتىنى ناھايىتى تېز چىقارغانلىقى ئۈچۈن بۇ مەكتەپنى «ماشىنا مەكتەپ» دەپ ئاتاشقان. بۇ مەكتەپنىڭ داڭقى ئەتراپقا تارقالغان. مەكتەپنىڭ داۋرىگى چارروسىيە مەمۇرى بولغان مائارىپ باشلىقىنىڭ قۇلىقىغا يەتكەندىن كېيىن بۇ مەكتەپنى قانۇنسىز، دەپ دەرھال تاقىغان. بەزى يەرلىك مۇتەئەسسىپ روھانىيلارمۇ تەتۇر شامال چىقارغان. قازان شەھىرىدە تۇرىدىغان مۇستەملىكىچىلىك ئىدىيەسى كۈچلۈك ن. ئى. ئىلمىنسكىي ئۆزىنىڭ تۇركىستاندا ئىش بېجىرىدىغان مەسلەكدىشى ك. پ. پابېدىنوستسېۋگە يوللىغان مەكتۇپىدا مۇنداق كۆرسەتمە بەرگەن: «ئالىملاردىن ۋە ئۆتە بىلىملىك ئوقۇتقۇچىلاردىن ئاگاھ بولۇڭلار. ئەدەپلىك ۋە ۋۇجۇدى بىلەن دىنغا بېرىلگەن ئاددىي ئادەملەرگە قارىغاندا ئۇلارنى قاتتىق نازارەت ئاستىغا ئېلىڭلار. رۇس بىلىمىنى ئۆگەنمىگەن، رۇسلارنىڭ تىلىنى بىلمىگەن يەرلىك ئادەملەر بىز ئۈچۈن رۇسچە بىلىم ئالغان تاتارغا قارىغاندا ياخشىراق. يەنى ئۇنى ـ بۇنى بىلىۋالغانلار، ئەكسىچە يامىنى ئۇنىۋېرسىتېت تەربىيەسى كۆرگەن كىشىلەردۇر. بىز ئۈچۈن ئەڭ مۇناسىپ ئادەملەر رۇس تىلىنى ياخشى بىلمەسلىكىدىن قىزىرىدىغان، ئانچە ـ مۇنچە خاتا يازىدىغان، گۇبېرناتورىدىنلا ئەمەس، ئاددىي مەمۇرلىرىمىزدىن قورقۇپ تۇرىدىغان كىشىلەردۇر.»

دېمەك، ئىسمائىل غاسپىرالىنىڭ جەدىدچە مەكتەپلەرنى ئوتتۇرا ئاسىيا شەھەرلىرىدە ئومۇملاشتۇرۇش ئارزۇسى مانا مۇشۇنداق ياۋۇز مۇستەملىكىچى سىياسەت ۋە يەرلىك قاشاڭ ـ ئىدىيە ئىگىلىرى تەرىپىدىن يوققا چىقىرىلغان. ئەمما، بۇ چاغدا ئىسمائىل غاسپىرالىنىڭ ھەپتىدە بىر سان چىقىشقا ئۆزگەرتىلگەن «تەرجىمان» گېزىتى ئوتتۇرا ئاسىيا شەھەرلىرىدە كەڭ تارقالغان. ئىلغارلىققا مايىل، ئەمەلىيەتچى، يىراقنى كۆرەر ياشلار «تەرجىمان» گېزىتىدىكى ئاكتۇئال سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ماقالىلەرنى ئوقۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي پىكىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۆز ئارا مۇنازىرىلىشى

تىسادىي، مەدەنىي، مىللىي ۋە دىنىي خەۋەر، مۇلاھىزىلەرنى ئو-قۇپ بارا - بارا جەدىدىزملىق ئاڭغا ئىگە بولغان①.

ئىسمائىل غاسپىرالى «تەرجىمان» گېزىتىدە ئېلان قىلىنغان بىر ماقالىسىدە مۇنداق يازغان: «سۆيۈملۈك قېرىنداشلىرىم، بىز ئۇچۇن ئەڭ گۈزەل ئىش ئىلىم ۋە مائارىپ ئىشىدۇر. ئەڭ مۇقەد-دەس ئىنتىلىش ئىلىمگە، مائارىپقا ئىنتىلىشتۇر. چۇنكى ئىن-سانىنى ئىنسان قىلغان مېھنەت ۋە بىلىمدۇر. بىلىم مەدەنىي تۇر-مۇشقا يېتىش ۋاستىسىدۇر. مەدەنىي تۇرمۇش بولسا ئىنسانىنىڭ ياشاش مەقسىتى ۋە ئۇسۇلىدۇر.» قالاقلىق، نادانلىق ئاسارىتىدە ۋىجدانى پۇچىلانغان ئوت يۈرەك ياشلارنىڭ بۇ خىتابلارنى ھايا-جانلانماي ئوقۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. 1897 - يىلى ئىسمائىل غاسپىرالى ئوتتۇرا ئاسىياغا يەنە بىر قېتىم سەپەر قىلىپ مەھ-مۇد خوجا بەھبۇدى (1874 ~ 1919) بىلەن كۆرۈشكەن. دەل مۇشۇ مەھمۇد خوجا بەھبۇدى ئارىدىن ئون يىللار ئۆتكەندە، يەنى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى جەدىدچىلەرنىڭ داھىيسى سۈپىتىدە رول ئوينىغان. شۇ ئۇچرىشىشتا 46 ياشقا كىرگەن ئىسمائىل غاسپىرالى بىلەن 23 ياشقا كىرگەن مەھمۇد خوجا بەھبۇدى ئوتتۇرىسىدا ئۇستاز - شاگىرتلىق مۇناسىۋىت ئورنىتىلغان. بەرچىنلىق جۇدايىۋانىڭ «ئىسمائىل غاسپىرالى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى جەدىدلىك ھەرىكىتى» ناملىق ماقالىسىدىكى مەلۇماتتىن قارىغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيادا تۇنجى جەدىدچە مەكتەپ 1898 - يىلى قوقەنتتە موللا سالاھىدىن ئەپەندى تەرىپىدىن تە-سىس قىلىنغان. يەنە بىر ماتېرىيالدا يېزىلىشچە، 1900 - يىلى 2 - ئايدا سالاھىدىن ئەپەندى دەپ ئاتىلىدىغان تاتار مۇئەللىم قوقەنتلىك ئەلى ئەسقەر ئەپەندىنىڭ ياردىمى بىلەن بىر ئۆيىنى ئىجارىگە ئېلىپ مەكتەپ ئاچقان ھەم ئۇسۇلى سەۋتىيە بىلەن با-

① يالقۇن روزى: «ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى قاچاندىن باشلانغان؟»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 2010 - يىلى 1 - سانى.

لىلارنى ئوقۇتۇشنى باشلىغان. ئالتە ئاي توشقاندا جامائەت ئالدىدا بالىلاردىن ئىمتىھان ئالغان. جامائەت 8 ~ 9 ياشلاردىكى بالىلارنىڭ خەت يېزىشنى، كىتاب ئوقۇشنى، ھېساب ئىشلەشنى، جۇغراپىيە ۋە تارىخقا مۇناسىۋەتلىك بىلىملەرنى ھەم قىرائەت قىلىشنى بىلىدىغانلىقىنى كۆرۈشۈپ ھەيران قېلىشقان. ئابدۇقادىر شۇكۇرى 1901 ـ يىلى ئاتايىن بۇخارادىن كېلىپ بۇ مەكتەپ بىلەن تونۇشۇپ كەتكەن. ئومۇمەن، چارروسىيەنىڭ مۇستەملىكىسى بولغان تۈركىستان رايونىدا، جۇملىدىن تاشكەنتتە ئۇسۇلى جەدىد مەكتەپلىرىنىڭ ئېچىلىشى تاتار مۇئەللىملەرنىڭ پائالىيىتى بىلەن باغلىنىشلىقتۇر. يەرلىك خەلق تاتار مۇئەللىملەر قوللانغان جەدىدچە ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى دەسلەپتە «نوغايچە ئوقۇتۇش» دەپ ئاتاشقان. بۇ خىل ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى 1900 ـ يىلى تاشكەنتكە كەلگەن بىر تاتار مۇئەللىم بەشياغاچ دەرۋازىسىدىكى «نوغاي مەھەللىسى» دە قوللانغان. ئۆزبېكلەر كۆرۈپ ھەيران قالغان. ئۇلارنىڭ كۆرگىنى باشقا نەرسە ئەمەس، بەلكى تاتارچە ئېلىپبەنى قازا تۇنكە تاختىغا بور بىلەن يازدۇرۇپ ئوقۇتۇش ھەم ئانچە ـ مۇنچە ھېساب ئۆگىتىش ئىدى. بۇ «نوغايچە ئوقۇتۇش» ئىدى. تۈركىستان گۇبېرناتورلۇقى تېررىتورىيەسىدە تۇنجى بولۇپ جەدىدچە مەكتەپ ئاچقان مەشھۇر ئۆزبېك جەدىدچى مۇنەۋۋەر قارىي ئابدۇرەشىدخاندۇر. ئۇ 1901 ـ يىلى يەرلىكلەردىن تۇنجى بولۇپ تاشكەنت شەھىرىدە جەدىدچە مەكتەپ ئاچقان. ئارقىدىنلا توقماق شەھىرىدە ئۇسۇلى جەدىد ئوقۇتۇش مېتودىنى قوللانغان بىر مەكتەپ، ئەنجاندا شەمسىدىن دامۇللا ئاچقان بىر مەكتەپ بارلىققا كەلگەن. 1903 ـ يىلى سەمەرقەنتتە ئابدۇقادىر شۇكۇرى ۋە مەھمۇد خوجا بەھبۇدىيلار تۇنجى جەدىدچە مەكتەپ ئاچقان. شۇنداق قىلىپ جەدىدچە مەكتەپلەر ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىدە كەڭ ئومۇملاشقان. ئارقىدىنلا گېزىت ـ ژۇرناللار نەشر قىلىنغان. دەرسلىكلەر تۈزۈلگەن. جەمئىيەتلەر قۇرۇلغان. مەھمۇد خوجا بەھبۇدى، ئابدۇقا-

دىر شۇكۇرى، مۇنەۋۋەر قارىي ئابدۇرەشىدخان، ئابدۇللا ئەۋلانى، سەدىردىن ئەينى، ھەمزە ھەكىمزادە، ئەبەيدۇللا خوجا، ئابدۇرەئۇف پىترەت، ئەھمەد زەكى ۋەلىدى، پەيزۇللا خوجا، ئوسمان خوجا، چولپان قاتارلىق داڭلىق جەدىدچىلەر ئوخشاشمىغان ساھەلەر بو-يىچە باشلامچىلىق قىلغان، پىداكارلىق كۆرسەتكەن.

ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىدە جەدىدلىك ھەرىكىتىنىڭ جانلى-نىشى مۇستەملىكىچى چارپادىشاھ دائىرىلىرىنى ئەندىشىگە سالى-غان، چۈنكى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ تەلىم ـ تەربىيە پى-روگراممىسىنى ئىسلاھ قىلىش لايىھەسى تۈركىي خەلقلەر تەپەك-كۇرىدىكى بۇيۇك ئىنقىلاب ئىدى. بۇنداق تەپەككۇر ئىنقىلابىنىڭ ئاقىۋىتى چارىزمغا پايدىسىز دەپ قارىغان چارپادىشاھ دائىرىلى-رى، جەدىدىزم ھەرىكىتىنى توسۇش ئۈچۈن تۈرلۈك قەبھ سىيا-سەتلەرنى يۈرگۈزگەن ھەم مۇتەئەسسىپ دىن پېشۋالىرىنى كۈش-كۇرتۇپ ئىچكى ئىختىلاپنى كۈچەيتكەن. بولۇپمۇ جەدىدچە مەك-تەپلەرنى تاقاش، بولمىغاندا ئۇلارنىڭ ئومۇملىشىشىغا توسالغۇ پەيدا قىلىش، شۇ ئارقىلىق بۇنداق مەكتەپلەرنىڭ تەرەققىياتىنى توختىتىشقا ئۇرۇنغان.

دېمەك، تۈركىي خەلقلەر ھاياتىدا جەدىدچىلىك ھەرىكىتى بار-لىققا كەلگەن مەركەز قىرىمنىڭ باغچە سارايى شەھىرى ئىدى. ئۇ-نى بارلىققا كەلتۈرگەن شەخس موسكۋادا ئوقۇغان، فىرانسىيەدە ئىككى يىل ئۆگەنگەن داڭلىق زىيالىي ئىسمائىل غاسپىرالى ئى-دى. بارلىققا كەلگەن ۋاقتى 1884 ـ يىلى ئىدى. بۇ بارلىق جە-دىدشۇناسلار ئېتىراپ قىلغان ئورتاق قاراش ئىدى. پەقەت بىزلا بۇ ھەقىقەتنى ئۆگەنمىگەنىدۇق. شۇڭا يىلنامىلەرنى خالىغانچە قوللىنىپ، جەريانىنى خالىغانچە بايان قىلىپ، سەۋەبنى خالىغانچە توقۇپ جەدىدلىك ھەرىكىتىنى گويا بىز باشلىغاندەك تەرزدە يېزىپ كەلدۇق. ئەمەلىيەتتە، جەدىدلىك ھەرىكىتى ھەرگىزمۇ بىزنىڭ ئاپتورلىرىمىزنىڭ ماقالە ـ ئەسلىمىلىرىدە بايان قىلىنغا-

نىدەك ئۇنداق ئادەتتىكى ھەرىكەت ئەمەس ئىدى. مائارىپتىكى زور ئىسلاھات ھېسابلىنىدىغان جەدىدچە مەكتەپ ئېچىشمۇ ئۇنداق ئاسان ئىش ئەمەس ئىدى. جەدىدچە ئوقۇتۇش مېتودى بويىچە تەربىيەلەنگەن ئوقۇتقۇچى بولمىغان شارائىتتا كونا مەكتەپلەرنىڭ خەلپەتلىرىگە تايىنىپلا بۇنداق مەكتەپنى ھەرگىز ئاچقىلى بولمايتتى.

ئۇنداقتا، ئىلى ۋادىسىدا يېڭى مائارىپ قانداق باشلانغان؟ شۇبھىسىزكى، قىرىمدىن تارقىغان جەدىدلىك مەشئىلىنىڭ ئۇچقۇنلىرى تاتارىستان، ئۇرال ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا شەھەرلىرىدە جەدىدچە مائارىپىنىڭ ئوچاقلىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەنىدەك، ئانا دىيارىمىزدىكى ئاتۇش، غۇلجا، چۆچەكتىن[1] ئىبارەت ئۇچ يۇرتتا ئوخشاش مەزگىلدە جەدىدچە مەكتەپلەرنىڭ ئېچىلىشىغا تۈرتكە بولغان. ئانا دىيارىمىزدىمۇ خۇددى باشقا جايلاردىكىدەك تەرەققىيەرۋەر بايلارنىڭ ۋە ئىلغارلىققا ئىنتىلىدىغان ياش زىيالىيلارنىڭ رولى چوڭ بولغان.

تاتارىستانلىق ئاكادېمىك مىرقاسىم گوسمانوف (ئوسمانوف) نىڭ «شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر مائارىپى ۋە ئىسمائىل غاسپىرالى» ناملىق ماقالىسىدىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا، قازانلىق ۋەلىشاھ غالىئەكبەرىپ دېگەن بىرەيلەن «تەرجىمان» گېزىتىنىڭ 1899 ـ يىلى 10 ـ دېكابىردىكى سانىغا بىر خەۋەر يازغان. خەۋەرنىڭ مەزمۇنىدىن مەلۇم بولۇشچە، ھۈسەيىن مۇساباييۇف 1898 ـ يىلىدا «ئۇسۇلى سەۋتىيە» مېتودىنى ئۆگىنىپ كېلىش ئۈچۈن رۇ-

① مالىك چانىشىف (تاتار) ئەپەندى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 2009 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «جۇڭگو تاتار مائارىپى تارىخى» ناملىق كىتابىدا «چۆچەك شەھىرىدە تۇنجى ئۇسۇلى جەدىدچە تاتار مەكتىپى 1910 ـ يىللاردا ئېچىلغان» (74 ـ بەت) دەپ يازغانىدى. ئەينى زامانداۋ چۆچەكتە ياشىغان تاتار تارىخچى قۇربان ۋەلىدى خالىد 1905 ـ يىلى قازاندا نەشر قىلىنغان «تاۋارىخى خەمسەئى شەرقى» ناملىق كىتابىنىڭ 751 ـ بېتىدە «چۆچەكتە تۇنجى جەدىدچە مەكتەپ 1899 ـ يىلى 15 ـ دېكابىردا ئېچىلغان» دەپ يازغان. مەن قۇربان ۋەلىدى خالىد ئەپەندىنىڭ كىتابىدىكى ئۇچۇرنى ئىشەنچلىك دەپ قارايمەن.

سىيەنىڭ ئورۇنبۇرگ شەھىرىدىكى جەدىدچە تاتار مەدرىسەسىگە ئابدۇلكەرىم ئەپەندى دېگەن ئۇيغۇر كىشىنى ئەۋەتكەن. مانا شۇ كىشى ئورۇنبۇرگدا بىر يىلدىن ئارتۇق تۇرۇپ «ئۇسۇلى سەۋتىيە» بويىچە تەجرىبە ھاسىل قىلىپ، شۇ كۇنلەردە غۇلجا ئارقىلىق قەشقەرگە قايتىپ كەلگەن. بۇ خەۋەرنى يازغان ۋەلىشاھ «تەرجىمان» گېزىتىنىڭ 1900 ـ يىلى 16 ـ يانۋار كۇنىدىكى سانىدا يەنە ماقالە يېزىپ ھۇسەيىن مۇسابايېفنىڭ بۇ ئىشىغا يۇقىرى باھا بەرگەن. شۇنىڭدىن كېيىن كۆپ ئۆتمەي ھۇسەيىن مۇسابايېف يەنە بىر كىشىنى ـــ ھاجى سوپى ئوغلى مەسۇم ئەپەندى دېگەن ئۇيغۇرنى جەدىدچە ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى تېخىمۇ ئوبدانراق ئۆگىنىپ كېلىش ئۈچۈن باغچە ساراي شەھىرىگە ئەۋەتكەن. ئەنە شۇ مەسۇم ئەپەندى قەشقەر ۋە غۇلجا شەھەرلىرىدە جەدىدچە توققۇز مەكتەپنىڭ دائىمىي رەۋىشتە ئىشلەپ تۇرغانلىقىنى مەلۇم قىلغان. «تەرجىمان» گېزىتىمۇ ئۆز نۆۋىتىدە ھۇسەيىن مۇسابايېفنىڭ بۇ جەھەتتىكى تىرىشچانلىقلىرىنى ئالاھىدە خەۋەر قىلىپ تۇرغان («تەرجىمان» 1902 ـ يىلى 3 ـ ئاۋغۇست).

مىرقاسىم گوسمانوفنىڭ ماقالىسىدىكى بۇ بايان بىزگە مەسۇم ئەپەندى قىرىمغا بارغاندا قەشقەر ۋە غۇلجا شەھەرلىرىدە جەدىدچە توققۇز مەكتەپنىڭ دائىمىي رەۋىشتە ئىشلەپ تۇرغانلىقىنى مەلۇم قىلغانلىقىدەك مۇھىم ئۇچۇرنى يەتكۈزىدۇ. قەشقەردىكى جەدىدچە مەكتەپ ئابدۇلكەرىم (كېرەم) ئەپەندى ئۇستۇنئاتۇشنىڭ ئىكسىاق كەنتىدە 1899 ـ يىلى كەچ كۈزدە جەدىدچە ئوقۇتۇشنى يولغا قويغان «ھۇسەينىيە مەكتىپى» نى كۆرسىتىدۇ[①]. غۇلجىدىكى جەدىدچە مەكتەپلەرنى كىملەر ئاچقان بولۇشى مۇمكىن؟ يۇقىرىقى بايانداكۆرسىتىلگەندەك «ھۇسەين باينىڭ بۇ جەھەتتىكى تىرىشـ

① يالقۇن روزى: «لاي قەلئەنىڭ سىرى» ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن «ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى قاچاندىن باشلانغان؟» دېگەن ماقالىگە قارالسۇن. شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا نەشرىياتى، 2012 ـ يىلى نەشرى.

چانلىقى» ئاساسىدا ئېچىلغانمۇ ياكى غۇلجىغا كېلىپ ئولتۇراق-لىشىپ سودا - تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان رۇسىيەلىك تا-تارلارنىڭ پەرزەنتلىرىنى ئوقۇتۇش ئېھتىياجى بىلەن ئۇلار تەرد-ىدىن ئېچىلغانمۇ ۋە ياكى ئابدۇمۇتائالى خەلپىتىم تەرىپىدىن 1895 - يىلى ئېچىلغانمۇ؟ مېنىڭچە، ئالدى بىلەن ئابدۇمۇتائالى خەلپىتىم 1895 - يىلى ياركەنتتىكى ئابدۇراخمان داموللا دېگەن تاتار كىشىدىن جەدىدچە ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى ئۆگىنىپ كېلىپ غۇلجىدا تۇنجى جەدىدچە مەكتەپ ئاچقان، دېگەن قاراشنى ئويلا-نىپ بېقىشقا ئەرزيدۇ. بۇ قاراشتا مەن باشتا ئېيتقاندەك مەلۇم دەرىجىدە ئاساس بار. لېكىن بۇ ئاساس بۇ قاراشنىڭ پۈت دەسسەپ تۇرۇشىغا يېتەرلىك ئەمەس. مېنىڭچە، بۇ قاراشنىڭ توغرا بولۇ-شىغا پايدىسىز گۇمانلىق ئىككى نۇقتا بار: (1) ئابدۇمۇتائالى خەلپىتىمنىڭ غۇلجىدا دىنىي مەكتەپ ئوقۇتۇشىغا ئۇسۇلى جە-دىدى ئېلىپ كىرگەنلىكى مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان قاراش بولسىمۇ، مۇھەممەتخان كامالى ئەپەندى ماقالىسىدە «1895 - يى-لى» دېگەن يىلنامىنى دەلىل - پاكىتسىز ئوتتۇرىغا قويغان. ئاپ-تور بۇ ماقالىسىنى 1984 - يىلى يازغان. ئارىدا 90 يىل ۋاقىت بار، شۇڭا يىلنامىنى بايان قىلغاندا ئىشەنچلىك دەلىل - ئىسپات بولمىسا، ئىشەنچ بىلەن قوبۇل قىلغىلى بولمايدۇ. خاتا كېتىپ قېلىش ئەھۋالى ھەر زامان مەۋجۇت. مەسىلەن، مۇھەممەتخان كا-مالى ئەپەندىنىڭ ماقالىسىدىمۇ يىلنامىگە ئالاقىدار مۇنداق بىر روشەن خاتالىق كۆرۈلگەن: «1910 - يىلى كەشفۇلئەسرار داموللامنىڭ تەشەببۇسى بىلەن تاتارلار ‹نوغاي مەكتىپى› دەپ مەكتەپ ۋە بىر قىرائەتخانا ئاچقان.» بۇ بايانىدا ئىككى خاتالىق كۆرۈلگەن. بىرى، 1910 - يىلى ئەمەس 1914 - يىلى دېيىلگەن بولسا توغرا بولاتتى. يەنە بىرى، كەشفۇلئەسرار داموللامنىڭ تە-شەببۇسى بىلەن ئەمەس، ئابدۇللا بۇبىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن دې-يىلگەن بولسا توغرا بولاتتى. (2) مۇرات ھەمرايېف بىلەن نەزەر

خوجا ئابدۇسەمەتنىڭ ماقالىلىرىدىكى ئۇچۇرلار يارکەنتنىڭ مائا-رىپ ئەھۋالىنىڭ 1895 - يىلى ئۇ دەرىجىدە ئۇستۇن ئەمەسلى-كىنى ئەسكەرتىپ تۇرىدۇ.

بۇ قاراشنىڭ توغرا بولۇشىغا پايدىلىق مۇنداق ئىككى ئامىل بار: (1) «ئاتىمىز مەرھۇم ئابدۇمۇتائالى كامالى (خەلپەم) ئىلىغا ئۇسۇلى جەدىدنى ئەڭ بۇرۇن ئېلىپ كىرگۈچىلەرنىڭ بىرى» دې-گەن ئۇچۇرنى يازغان مۇھەممەتخان كامالى ئەپەندى ئابدۇمۇتائالى كامالى خەلپىتىمنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئوقۇمۇشلۇق، مۆتىۋەر كە-شىدۇر. ئۇ دادىسىدىن ئاڭلىغانلىرىنى يازغان بولۇپ، ئىشەنچلىك-لىك دەرىجىسى خېلىلا يۇقىرى. (2) يارکەنت شەھىرىدە ھەقىقە-تەن ئابدۇراخمان داموللام دېگەن كىشىنىڭ بىر مەزگىل تۇرغاد-لىقى توغرا بايان قىلىنغان. ئابدۇللا بۇبىنىڭ خاتىرىسىدە ئاب-دۇراخمان داموللىنىڭ يارکەنتتە ياشىغانلىقىغا ئائىت بىر ئۇچۇر بار. ئابدۇللا بۇبى بۇ ئۇچۇرنى 1913 - يىلى 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى غۇلجىغا كېلىپ، تاتارلارنىڭ قىزلار مەكتىپى بىلەن ئو-غۇللار مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىشقا باشلاپ بىرەر ئاي ئۆت-مەي تۇرۇپ، غۇلجىدىكى رۇسىيە كونسۇلى تاتارلار ئۇچۇن ئاقسا-قال[1] لىققا تەينىلىگەن 40 ياشلاردىكى فازىلجان ئاقساقال دېگەن كىشىنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىغاندا بايان قىلغان. ئۇ خاتىرىسىدە مۇنداق دەيدۇ: «بۇنىڭدىن بۇرۇن، بىزدىن مۇسابايېفلارغا مۇئەللىم بولۇپ كەلگەن ئابدۇلمۇتەللىپ ئىلكايېفنىمۇ فازىلجان ئەپەندى يولغا سېلىۋەتكەنىكەن. مېنىمۇ ئۇ، ئابدۇلمۇتەللىپنى يولغا سې-لىۋەتكەندەك يولغا سېلىۋەتمەكچى ئىكەن. لېكىن ئىش ئۇنىڭ دېگىنىدەك بولمىدى.»، «ئۇنىڭ پۇتۇن مەقسىتى ھەركىمنى ئۆزى-

① ئاقساقاللىق تۇزۇمى بەگلىك تۇزۇمىگە ئوخشاش تۇزۇم بولۇپ، چارروسىيە ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ شىنجاڭدىكى تاتار، ئۆزبېك پۇقرالىرىنى باشقۇرۇشقا تەينىلىگەن ئادەمگە بېرىدىغان ئىمەل نامى. فازىلجان ئاقساقال تاتارلارنىڭ كاتتا بايلىرىدىن بو-لۇپ، يارکەنتتىن غۇلجىغا 1904 - يىلى ئىككىنچى نۆۋەتلىك ئاقساقال بولۇپ كەلگەن.

گە بېقىندۇرۇپ، ئۆزىنى ھەممىدىن بىلىملىك قىلىپ كۆرسەتىشتۇر. ئۆزىگە بېقىنمىغان، ئۆزىدىن پازىل بىر ئادەمنى ھەر ۋاقىت بار كۈچى بىلەن بوزەك قىلىشقا، يوقىتىشقا ھەرىكەت قىلىپ يۈرىدۇ. يارىكەنتتىكى دامۇللا ئابدۇرەھمانىمۇ ئۇ خاراب قىلغان. پىتنە توقۇپ ئىناۋىتىنى تۆككەن.»

بۇ ئۇچۇردىن بىز ئابدۇراخمان دامۇللىنىڭ يارىكەنتتە قاچان تۇرغانلىقىنى بىلەلمىسەكمۇ، بىر مەزگىل تۇرغانلىقىنى دەلىللەيەلەيمىز.

قىسقىسى، ئابدۇمۇتائالى خەلپىتىم ئىلىدا ئۇسۇلى جەدىد ئوقۇتۇشىنى يولغا قويغان پېشۋا مائارىپچىلاردىن بىرى ھېسابلاىسىمۇ، ئەمما، پاكىت يېتەرلىك بولمىغاچقا، ئاساس كۈچلۈك بولمىغاچقا تۇنجى جەدىدچى دېگەن ئاتاققا نائىل بولالمايدۇ. مۇئەييەنلەشتۇرۇش بىلەن ئىنكار قىلىشنىڭ ئاساسلىرى تەڭلىشىپ قالغان ئەھۋالنى ئۆزگەرتىدىغان كۈچلۈك ئاساس ياكى ھۆججەتلىك پاكىتلار ئوتتۇرىغا چىققاندا، چوقۇمكى، بۇ ئىككى تەڭپۇڭ قاراشنىڭ بىرى ئۈستۈنلۈكىنى ئىگىلەيدۇ.

ئىلىدا مۇنتىزىم يېڭى مائارىپنىڭ قانداق باشلانغانلىقىنى بىرقەدەر كۈچلۈك ئاساسلار بىلەن ئوتتۇرىغا قويغىلى بولىدىغان قاراش مەسۇم ئەپەندى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قارايمەن.

مەسۇم ئەپەندى دېگەن ئىسىمنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى نۇرغۇن كىشىلەرنى ھەيران قالدۇرۇشى مۇمكىن. چۈنكى بۇ ئادەمنىڭ ئىسمى ھازىرقى كىشىلەرگە ئانچە تونۇش ئەمەس. لېكىن ئۇنتۇلۇپ كەتكەن بۇ ئادەم ئىلىنىڭ يېڭى مائارىپ ئىشلىرىدىكى تۆھپىسى ئەڭ زور پېشۋا مائارىپچىلارنىڭ بىرىدۇر.

ئۇيغۇر جەدىدلىك ھەرىكىتىنىڭ ئاۋانگارتلىرى بولغان ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلار رۇسىيەدىكى تاتار شەھەرلىرىدە سودا قىلىش جەريانىدا جەدىدچە ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنىڭ ئەۋزەللىكىنى ئەڭ بالدۇر تونۇپ يەتكەن. شۇنىڭ بىلەن 1898 ـ يىلى ئاتۇشتىن كېرەم

ئەپەندىنى ئۇرۇنبۇرگقا جەدىدچە ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى ئۆگىنىپ كېـ-لىشكە ئەۋەتكەن. «تەرجىمان» گېزىتىنىڭ 1902 ـ يىلى 3 ـ ئاۋ-غۇستتىكى سانىغا بېسىلغان خەۋەردىن بىز ھاجى سوپى ئوغلى مەسۇم ئەپەندىنىڭ جەدىدچە ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى تېخىمۇ ئوبدانراق ئۆگىنىپ كېلىش ئۈچۈن ھۇسەيىن مۇسابايېف تەرىپى-دىن باغچە ساراي شەھىرىگە ئەۋەتىلگەنلىكىنى، ئەنە شۇ مەسۇم ئەپەندىنىڭ مۇخبىرغا قەشقەر ۋە غۇلجا شەھەرلىرىدە توققۇز جە-دىدچە مەكتەپ دائىمي رەۋىشتە ئىشلەپ تۇرغانلىقىنى ئېيتقانلى-قىنى بىلىمىز. مەسۇم ئەپەندى باغچە سارايغا بارغاندىن كېيىن مۆتىۋەر جەدىدچى ئىسمائىل غاسپىرالى بىلەن كۆرۈشكەن. ئىس-مائىل غاسپىرالى ئۇنىڭغا يېڭى مائارىپ ئىشلىرىنى پىششىق ئۆگىنىش ئۈچۈن تۈركىيەگە بېرىپ ئوقۇش تەكلىپىنى بەرگەن. چۈنكى بۇ يىللاردا تۈركىيەدە ياۋروپاچە مەكتەپلەر كۆپلەپ ئېچى-لىپ يېڭىچە مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئالاھىدە يۇكسەل-گەن. مەسۇم ئەپەندى ئىسمائىل غاسپىرالىنىڭ تەكلىپى بىلەن باغچە سارايدىن 1902 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئوقۇش مەقسىتىدە تۈر-كىيەگە بارغان. مەسۇم ئەپەندى تۈركىيەگە بارغاندىن كېيىن 1884 ـ يىلى مەھمەت نادىر بەي تەرىپىدىن قۇرۇلغان «نەمۇنە تەرەققي مەكتىپى» دە ئوقۇش ئۈچۈن ئوسمان ئىمپېرىيەسىنىڭ مائارىپ باش نازارىتىگە ئىلتىماس سۇنغان. ئۇنىڭ ئىلتىماسىنى كۆرگەن مائارىپ نازىرى جەلالىددىن سۇلتانلىق باش كاتىپىغا تۆۋەندىكىچە ئىلتىماس سۇنغان:

مائارىپ باش نازارىتىدىن سۇلتانلىق باش كاتىپىغا:

غۇلجىدا «مەكتىپى ھۇسەينىيە» مۇئەللىمى بولۇپ، چىندىكى ئىسلام مەكتىپىدە ئۆگەنگەن ۋە كۆرگەن ئىلمىنى ئەملىيىتى-دىن ئۆتكۈزۈش ۋە ئىسلامنىڭ ئۆگىتىش ئۇسۇللىرىنى قولايلاش-تۇرۇش مەقسىتى بىلەن سۇلتانلىقىمىزغا ئەۋەتىلگەن مەسۇم ئە-

پەندىنىڭ «نەمۇنە تەرەققىي مەكتىپى» گە ئىلتىجا قىلغان ئىلتىدىماسى ماڭا كەلدى. مەزكۇرنىڭ ئىسلامغا خىزمەت قىلىدىغان بىر ئۇسۇلدا ئىلىم تەھسىل قىلىشى ئۈچۈن، تېخىمۇ مۇۋاپىق باشقا بىر مەكتەپكە قوبۇل قىلىش ھەققىدە پەرمان قىلىپ 1318 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىكى 1929 ـ نومۇرلۇق مەخسۇس بۇيرۇق بىلەن مەزكۇرنى خەلىپىلىكىمىزگە تەۋە مەخسۇس مۇئەللىم يېتىشتۈرىدىغان «دارىلمۇئەللىمىن» گە ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىللە خەلىپىلىكىمىزنىڭ «مەكتەبى مۇلكىيە[1]» دىمۇ ئوقۇشىغا سۈلتانىمىز ئەمر قىلسا.

ھىجرى 1320 ـ يىلى جەمادىيەل ئاخىرىنىڭ 27 سى
(1902 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى)
ماۋارىپ نازىرى جەلالىددىن

بۇ قىممەتلىك تارىخىي ئۇچۇردىن بىز مەسۇم ئەپەندىنىڭ ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېۋلار غۇلجىدا ئاچقان جەدىدچە مەكتەپ «مەكتىپى ھۇسەينىيە» نىڭ مۇئەللىمى ئىكەنلىكىنى، «تەرجىمان» گېزىتى ـ دىكى خەۋەردە ئېيتىلغاندەك «جەدىدچە ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى تېخى ـ مۇ ئوبدانراق ئۆگىنىپ كېلىش ئۈچۈن» باغچە سارايغا ئوقۇشقا بارغانلىقىنى بىلەلەيمىز.

ئۇنداقتا، «مەكتىپى ھۇسەينىيە» قاچان ئېچىلغان؟ بۇ سوئالغا ئېنىق بىرنېمە دېمەك تەس. كېرەم ئەپەندى تۇغرۇلۇق «تەرجى ـ مان» گېزىتىگە بېسىلغان خەۋەردىكى «غۇلجا ئارقىلىق قەشقەرگە قايتىپ كەلگەن» دېگەن ئۇچۇرغا ئاساسلىنىپ، بەلكىم ئۇرۇن ـ بۇرگدا بىر يىل تۇرۇپ جەدىدچە ئوقۇتۇش مېتودىنى پىششىق

① «مەكتەبى مۇلكىيە» ـــ 1856 ـ يىلى قۇرۇلغان ھاكىم ۋە مەمۇرىي باشلىق يېتىشتۈرىدىغان مەمۇرشۇناسلىق مەكتىپى. كېيىن تەرەققىي قىلىپ، ئىستانبۇل ئۇ ـ نىۋېرسىتېتى سىياسىي بىلىملەر فاكۇلتېتى بولغان.

ئۆگىنىپ كەلگەن كىرەم ئەپەندى غۇلجىدا مەسۇم ئەپەندىگە ئوخشاش بىرنەچچە ياشقا ئۆزى ئۆگىنىپ كەلگەن جەدىدچە ئوقۇتۇش مېتودىنى ئۆگەتكەن بولۇشى مۇمكىن، دېگەن پەرەزنى ئوتتۇرىغا قويالايمىز. چۈنكى ئۇسۇلى جەدىد مېتودى ئەنئەنىۋى مائارىپ ئۇچۇن زور يېڭىلىق ھېسابلانسىمۇ، ئەمما، ئۆگىنىۋېلىش ئۇنچۇالا تەس مېتود ئەمەس ئىدى. بۇ كونىچە مەكتەپلەردىكى بوغۇمنى بوغۇمغا قوشۇپ يادلاپ ساۋات چىقىرىدىغان قېيىن ئۇسۇل، يەنى «ئۇسۇلى ھىجا» مېتودىنىڭ ئورنىغا، تاۋۇشلارنى تونۇش ۋە قوشۇپ ئوقۇش ئارقىلىق ساۋات چىقىرىدىغان «ئۇسۇلى سەۋتىيە» مېتودىنى كۆرسەتتى. بۇ 1810 ـ يىللىرى گېرمانىيەلىك پېداگوگ ھېربېرت (Johann Friedrich Herbart، 1776 ~ 1841) يارىتقان تېز ساۋات چىقىرىش مېتودى ئىدى. ئەلۋەتتە، جەدىدچە مائارىپ ئۇقۇمى ئۇسۇلى سەۋتىيە مېتودى بىلەنلا چەكلەنمەيتتى. ئۇسۇلى سەۋتىيە مېتودى ئۇسۇلى جەدىد مېتودى ئىچىدىكى بىر مۇھىم ئۇسۇل ئىدى. يەنى تېز ساۋات چىقىرىش مېتودى ئىدى. ئەينى يىللاردا كونىچە مەكتەپلەردە ئوقۇغان ئوقۇغۇچىلار 5 ـــ 6 يىل ئوقۇپمۇ كۆپىنچىسى يېزىشنى ئۆگىنەلمەيتتى. ئەمما ئۇسۇلى سەۋتىيە مېتودىنى قوللىنىپ يېرىم يىلدىن بىر يىلغىچە ئوقۇش ۋە يېزىشنى ئۆگىتىش مەقسىتىگە يەتكىلى بولاتتى. بۇ شۇ يىللاردا كىشىنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمەيدىغان ھەيران قالارلىق يېڭىلىق ھېسابلانغاچقا، ھەر قېتىملىق ئىمتىھان يۇرت جامائىتىنىڭ ئالدىدا ئوچۇق ـ ئاشكارا ئېلىنىپ كۆرسىتىلگەن. بۇنداق قىلىش ئومۇمىي ئادەتكە ئايلانغان. دېمەك، مەسۇم ئەپەندى بەلكىم كىرەم ئەپەندىدىن ئۆگەنگەن بولۇشى ئېھتىمال دېيىشىمىزدىكى سەۋەب مۇشۇ. نېمە ئۈچۇن مەسۇم ئەپەندى كىرەم ئەپەندىدىن ئۆگەنگەن بولۇشى مۇمكىن، دەيمىز دېگەندە، كىرەم ئەپەندىنى ئۇ رېنبۇرگقا باشقا بىرى ئەمەس، ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېۋلار ئوقۇشقا ئەۋەتكەن. مەسۇم ئەپەندى باشقا بىرىنىڭ ئەمەس، ئاكا ـ ئۇكا

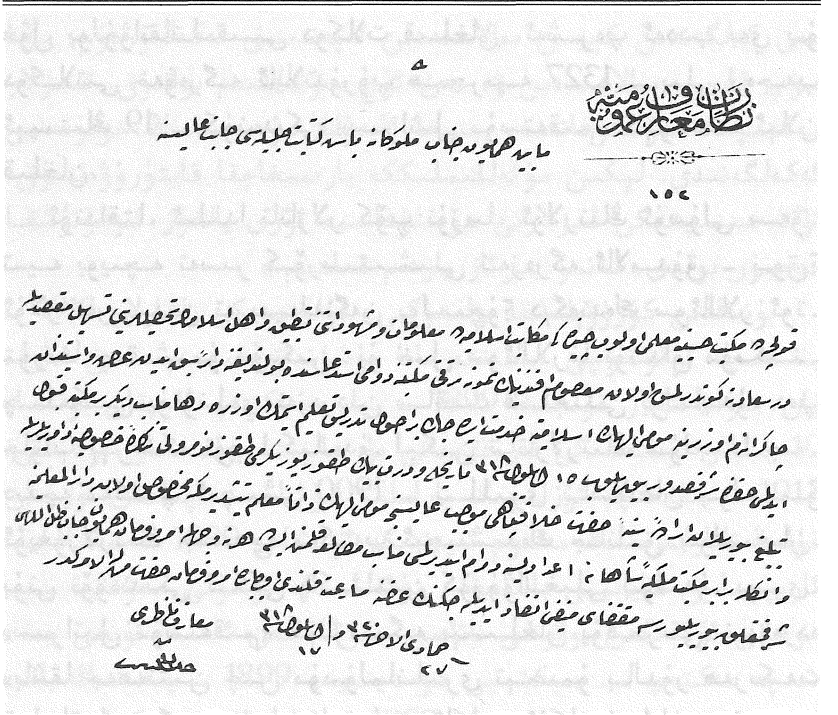

بۇ ئوسمان ئىمپېرىيەسىنىڭ مائارىپ نازىرى جەلالىددىن تەرىپىدىن
سۇلتانلىق باش كاتىپىغا يېزىلغان خەت

مۇسابايېفلار غۇلجىدا ئاچقان «مەكتىپى ھۇسەينىيە» نىڭ مۇئەللىمى. بۇ مۇناسۋەتمۇ بىزنىڭ پەرزىمىزنىڭ ئاساسىنى كۆچەيتىدۇ.

مەسۇم ئەپەندى تۈركىيەدىكى ئۇقۇشىنى تاماملاپ كەلگەندىن كېيىن ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلار غۇلجىدا مەخسۇس يېتىم بالىلار ئۈچۈن ئاچقان «يېتىملەر مەكتىپى» دىمۇ ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. بۇنى بىز تۈركىيەدە چىقىدىغان «سىراتىل مۇستەقىم» دېگەن گېزىتنىڭ 1909 ـ يىللىق 1 ـ سانىغا بېسىلغان خەۋەردىن كۆرۈۋالالايمىز. بۇ گېزىتتە يېزىلىشىچە، ئىسمائىل غاسپىرالى 1909 ـ يىلى تۈركىيەدە ئېچىلغان، ئوسمان ئىمپېرىيەسىنىڭ مائارىپ ۋەزىرى ئەھمەد مىتھاد ئەپەندى قاتناشقان بىر يىغىندا مەسۇم ئەپەندىنىڭ غۇلجىدا يېڭى مەكتەپ ئوقۇتۇشى بىلەن مەشـ

غۇل بولۇۋاتقانلىقىنى دوكلات قىلغان. ئەشرەپ ئەدىب بەي بۇ دوكلاتنى خەۋەرگە ئايلاندۇرۇپ ھىجرىيە 1327 ـ يىلى رەجەب ئېيىنىڭ 19 ـ كۈنىدىكى «سىراتىل مۇستەقىم» گېزىتىدە ئېلان قىلغان.

ئۇنداقتا، ئىلىدا تاتارلار كۆپ تۇرسا، ئۇلارنىڭ ئۇسۇلى سەۋ-تىيە بويىچە تەسىر كۆرسىتىشنى نەزەرگە ئالامدۇق ـ يوق؟ ئۇلار تەرىپىدىن تەربىيەلەنگەن بولسىچۇ؟ دېگەندەك سوئاللار ئوتـ-تۇرىغا چىقىشىمۇ مۇمكىن. بۇ خىل سوئاللارغا بۇنداق مۇمكىن-چىلىكىنى پۈتۈنلەي نەزەردىن ساقىت قىلغىلى بولمايدۇ، دەپ جاۋاب بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. لېكىن تاتارلارنىڭ غۇلجىدا جە-دىدچە مەكتەپ ئېچىشى 1900 ـ يىللىرى باشلانغان بولسىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ جەدىدچە مەكتەپ ئېچىشىدەك جانلىق بولمىغان. بۇنى تۆۋەندىكى ئىككى پاكىتتىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بىرى، «سىراتىل مۇستەقىم» گېزىتىگە بېسىلغان يۇقىرىقى خەۋەردە «باشقا جەھەتتىن چىن مۇسۇلمانلىرى تېخىمۇ بالدۇر ھەرىكەت قىلماقتا» دېگەن جۈملە ئارقىلىق ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېف ۋە مە-سۇم ئەپەندى قاتارلىق ئىلى جەدىدچىلىرىنىڭ جەدىدچە مەكتەپ ئېچىش جەھەتتىكى ئاكتىپ پائالىيەتلىرى مۇئەييەنلەشتۇرۇلگەن. ئېنىقكى، بۇ خەۋەردىكى «چىن مۇسۇلمانلىرى» ئىلى ئۇيغۇرلىرى-نى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى ئۇ چاغدىكى ئىلى تاتارلىرى تەۋەلىك جەھەتتىن رۇسىيە پۇقرالىرى بولۇپ، ئۇلارنى ئىلىدىكى رۇس كونسۇلى باشقۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئاقساقلى فازىلجان ئاقساقال دې-گەن كىشى ئىدى. يەنە بىر پاكىت، ئابدۇللا بۇبىنىڭ خاتىرىسىدە ئۇچرايدۇ. ئۇ خاتىرىسىدە 1913 ـ يىلى 42 يېشىدا غۇلجىغا ئايا-لى ھۆسنۇفاتىمەنى ئېلىپ تاتارلار ئاچقان ئوغۇللار ۋە قىزلار مەكتىپىگە ئوقۇتقۇچىلىققا كەلگەن چاغدىكى تەسىراتىنى مۇنداق يازغان: «مەن كەلگەن يىلى ئوغۇللار مەكتىپىدە تۆت سىنىپقا بىر مۇئەللىم بارکەن. قىزلار مەكتىپىدە بىرمۇ مۇئەللىمە يوقكەن.

مەن كەلگەندىن كېيىن سالاھىددىن ئەپەندىنى ئەكەلدۇردۇم. يۇ-سۇپ قارىي، سالاھىددىن ۋە مەن ئۇچ مۇئەللىم بولدۇق. قىزلار مەكتىپىگە ھۆسنۇفاتىمە، يېنىغا ئابدۇللا مۇھسىننىڭ خوتۇنىنى ئەكەلگەندى. لېكىن مۇئەللىملىككە يارىمىغاچقا قايتۇرۇۋەتتۇق، تۆت سىنىپتىكى قىزلارنى ھۆسنۇفاتىمە ئۆزى يالغۇز ئوقۇتۇشقا مەجبۇر بولدى. مەنمۇ بىرئاز يارەم قىلدىم.»

بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، غۇلجىدىكى تاتارلار 1913 ـ يىلىغچە ئوقۇتقۇچى جەھەتتە مانا مۇشۇنداق قىينىچىلىق تارتقان. ناۋادا ئۇلار غۇلجىدا 1899 ـ يىلى مەكتەپ ئاچقان بولسا، 10 يىللار ئۆتكەندىكى تەرەققىياتى بۇ ھالەتتە بولمىغان بولاتتى. 1913 ـ يىلىغچە ئۇزلىرىگە يارىملىق مۇئەللىم تاپالماي تۇرغان غۇلجا تاتارلىرىنىڭ مەسۇم ئەپەندىگە ئوخشاش 1899 ـ يىللا ما-ئارىپچىلىق ھاياتىنى باشلىغان مۇئەللىمگە ئۇسۇلى سەۋتىيە مې-تودىنى ئۆگەتكەن بولۇشى ناتايىن. شۇڭا، مەن ئىلىدا تۇنجى جە-دىدچە مەكتەپ ـــ «مەكتىپى ھۇسەينىيە» 1899 ـ يىلىنىڭ باش-لىرى ئېچىلغان، بۇ مەكتەپكە 1898 ـ يىلى ئۇرۇمچىدىن بېرىپ ئۇسۇلى سەۋتىيە مېتودىنى ئۆگىنىپ كەلگەن كېرەم ئەپەندى ئۇلگە كۆرسىتىپ دەرس ئۆتۈپ بېرىپ، مەسۇم ئەپەندى قاتارلىق تۇنجى جەدىدچى مۇئەللىملەرنى تەربىيەلىگەن، دەپ قارايمەن. كې-رەم ئەپەندى قەشقەرگە بىكاردىن ـ بىكار غۇلجا ئارقىلىق قايتمىغان بولسا كېرەك. بۇ مەنتىقىي خۇلاسە مەسۇم ئەپەندىنىڭ ئىلى مائارد-پىدىكى تۇنجى جەدىدچى ئوقۇتقۇچى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

قارايدىغان بولساق، مەسۇم ئەپەندىنىڭ ئىسمى ئىلىدىكى يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنىڭ باشلىنىش باسقۇچىغا مۇناسىۋەتلىك ياز-مىلاردا ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىدۇ. مەسىلەن، مەسۇم ئەپەندىنى ماقالىسىدە تىلغا ئالغان كىشى نەسىردىن ناسىرىدۇر. مەن ماقا-لەمنىڭ باش قىسمىدا «قىممەتلىك ئۇچۇرلار بار» دەپ مۇئەييەد-لەشتۇرگەن «ئىلىنىڭ كونا مائارىپ ئىشلىرى ھەققىدە ئەسلىمە»

دېگەن ماقالىدە نەسىردىن ناسىرى مەسۇم ئەپەندىنىڭ نامىنى ئالـ
تە قېتىم تىلغا ئالغان. ئۇ ماقالىسىدە غۇلجىدىن تۇركىيەگە ئو ـ
قۇشقا چىققانلارنى سانىغاندا باشتا مەسۇم ئەپەندىنىڭ نامىنى ئا ـ
تىغان. ئۇ ماقالىسىدە يەنە مۇنداق يازغان: «مەسۇم ئەپەندى، ئابـ
دۇراخمان ئەپەندى، جىرجىس هاجى قاتارلىقلار ئىلى بەيتۇللا
مەسچىتىنىڭ يېنىدا ئىلىم ـ بىلىم دەرنىڭ مەكتىپى ئېچىپ،
شەھەردىكى بالىلاردىن 100 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچىنى يىغىپ پەذ ـ
نىي بىلىملەرنى ئوقۇتتى. بۇ مەكتەپ ئىلى يېڭى مائارىپىنىڭ
كېيىنكى تەرەققىياتىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى.» نەسىردىن
ناسىرى ئەپەندى بۇ مەكتەپتە ئوقۇغۇچىلار توغرۇلۇق
توختالغاندا «غاپپار پالتايوف، ھەسىنىم پالتايوف، ئابدۇللا لۇذ ـ
دون، ھەسەن شاڭخەي، ئابدۇرۇپ مەخسۇم، مەقسۇت ھاجىم قاتار ـ
لىقلار كېيىنكى ۋاقىتلاردا مەشھۇر بىلىم ئىگىلىرى، سودا ـ سا ـ
نائەتنىڭ ماھىر يېتەكچىلىرى ۋە يېڭى ئىلىم ـ مەرىپەت تارقاتـ
قۇچىلاردىن بولۇپ قالغانىدى» دەپ يازغان.

ئەلۋەتتە، مەسۇم ئەپەندىنىڭ جەدىدچە ئوقۇتۇش پائالىيىتى
توسالغۇسىز بولمىغان. نەسىردىن ناسىرى ئەپەندىنىڭ يېزىشچە،
بۇ جەھەتتىكى كۈرەش گەۋدىلىك بولغان. بۇنى بىز تۆۋەندىكى با ـ
يانلاردىن كۆرۈۋالالايمىز: «چەت ئەلگە چىقىپ ئوقۇپ كەلگەن ئە ـ
پەندىلىرىمىز ياكى دىنىي ئۆلىمالىرىمىز بولسۇن خەلق مائارىپـ
نى راۋاجلاندۇرۇش، پەن ئەھلىلىرىنى يېتىشتۇرۇشتە كۆپ تە ـ
رىشچانلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، لېكىن بەزى مۇتەئەسسىپ
كۈچلەر يەنە باش كۆتۈرۈپ، ياش ئوغول ـ قىزلىرىمىزنىڭ پەذ ـ
نىي ئۆگىنىش، ناخشا ئېيتىش، تەنتەربىيە بىلەن شۇغۇللىنىشـ
تەك يېڭىلىق ئىشلىرىغا قارشى چىقتى. مۇتەئەسسىپ جاھىل
كۈچلەر يەنە: ‹جەدىدچىلەر كۆپىيىپ كەتتى، دىنىي ئوقۇشىمىزغا
زىيان سالدى، تالىپلار دىنىنى تاشلاپ جەدىدچىلەرگە ئەگىشىپ
كەتتى› دېيىشىپ مەسۇم ئەپەندىنى دەرنەكنى يېپىشقا قىستىدى.

مەسۇم ئەپەندى يۇرت مۇتەۋەرى ھەم پاراسەتلىك كىشى بولغاچقا، مەرىپەت ساھەسىدىكى مەسلىكىدىن يانمىدى، بەلكى خەلقىگە، ئۆلادلىرىمىز ئۈچۈن مەدەنىيەت لازىملىقى ھەققىدە چۈشەندۈرۈش ئىلىپ باردى. كۆپلىگەن ئىلغار زات ۋە ئۆلىمالار مەسۇم ئەپەندىنى قوللاشتى. شۇڭا دەرنەك مەكتەپ ئۈزۈنغىچە مەۋجۇت بولۇپ، خېلى كۆپ ئوقۇغۇچىلارنى تەربىيەلىدى. شۇ چاغدا ئىسمائىل خەلپەت بۇ مەكتەپ ھەققىدە مۇنداق بىر غەزەل ئوقۇپ يۈرگەنىدى:

بۇ مەكتەپ بېغىدا ئېچىلدى گۈل، ئەترە، رەيھان،
ئىلى شەھرىنى خۇشبۇي ھىدى قىلدى خاسىيەتلىك دەۋران.»

ئومۇمەن، غۇلجىنىڭ تۈرپانىيۈزى يېزىسىدىكى نامدار ئائىلىدىن بولغان مەسۇم ئەپەندىنىڭ نامى 1920 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان مائارىپ ھەرىكەتلىرى توغرىسىدىكى ماقالىلەردە ئۇچرايدۇ. 1934 ـ يىلىدىن باشلانغان غۇلجىدىكى ئىككىنچى قېتىملىق يېڭى مائارىپ ھەرىكىتى دولقۇنىدا بۇ كىشىنىڭ نامى پەقەت تىلغا ئېلىنمايدۇ. نەۋرىسى، شائىر تۈرسۇنمۇھەممەت پەخرىدىنىنىڭ ئېيتىشچە، مەسۇم ئەپەندى 1930 ـ يىلى قازا قىلغانىكەن.

مەسۇم ئەپەندىنىڭ نامىنى ئابدۇللا بۇبى ئۆز خاتىرىسىدە مۇنداق تىلغا ئالغان: «غۇلجىدا ئېچىلغان ھۆكۈمەت مەكتىپىدە بىر ـ ئىككى يىل ئىشلىگەن بىر ياپون بولۇپ، ئىنقىلاب ۋاقتىدا مەكتەپلەر تاقالغاندىن كېيىن، رۇسىيە ئارقىلىق لوندوغا كەتمەكچى بولغانىكەن. لېكىن، تاشكەنتە، «ياپون جاسۇسى» دەپ قاراپ، رۇسلار تۇتۇۋېلىپ، ئون ئاي ساقچى نازارىتىدە تۇرغان ۋە ئاخىر يەنە غۇلجىغا ئەكېلىپ تاشلىغانىكەن. ھازىر بۇ يەردە تۇرۇكسىيەدە ئوقۇپ قايتقان مەسۇم ئەپەندىنىڭ ئۆيىدە تۇرۇۋاتىدۇ.»

ئابدۇللا بۇبى خاتىرىسىدە بۇ ئۇچۇرنى 1913 ـ يىلى 12 ـ ئايدىكى بىر ئىشقا باغلاپ يازغان. بۇ ئۇچۇردىكى ئىنقىلاب 1912 ـ

يىلى 1 ـ ئايدا غۇلجىدا يۈز بەرگەن «ئىلى شىنخەي ئىنقىلابى» نى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ياپون مۇئەللىم ئىلىدىكى ياپونىيەدە ئوقۇپ كەلگەن ئوفىتسېر ياڭ زەنشۇ باشقۇرىدىغان يېڭى ئەسكەرلەرنى تەربىيەلەشكە تەكلىپ قىلىنغان بولسا كېرەك.

خۇلاسىلىگەندە، مەسۇم ئەپەندى ئىلىنىڭ يېڭى مائارىپ ئىشلىرى باشلانغان چاغدىكى ئوقۇتقۇچى بولغاچقا كېيىنكىلەر ئۇنىڭ ئىش ئىزلىرىنى ئاساسەن ئۇنتۇپ كەتكەن. نەسىردىن ناسىرىنىڭ ماقالىسىدىكى بايانلارمۇ كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى دېگەندەك قوزغىيالمىغان. 1910 ~ 1920 ـ يىللاردا ئىلىدا تېخىمۇ يېتىشكەن زىيالىيلار ۋە جەمئىيەتچى ئوقۇتۇشقا ماھىر مۇئەللىملەر بارلىققا كەلگەچكە، لامپۇچكىدەك يانغان بۇ مۇئەللىملەر ئىلى يېڭى مائارىپ تارىخىدىكى بۇ تۇنجى شامنى خىرەلەشتۇرۇپ قويغان بولۇشى مۇمكىن.

مېنىڭ «ئىلىدا يېڭى مائارىپ قانداق باشلانغان؟» دېگەن ماۋزۇ ئاستىدىكى ئىزدىنىشلىرىم ۋە قاراشلىرىم مۇشۇ. مەن بۇ ئىزدىنىشلىرىمنى ئاخىرقى چەك، بۇ قاراشلىرىمنى ئاخىرقى يەكۈن دەپ تۇرۇۋالمايمەن. بۇ تېما ھەممىمىز ئۈچۈن ئوچۇق، پەقەت ئىزدىنىش ئۇسۇلىمىز ئىلمىي تەلەپكە ئۇيغۇن بولۇشى، قاراشلىرىمىز پاكىتلىق، لوگىكىلىق بولۇشى شەرت! بىزنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئاساسسىز قاراشلارنى «جەننەت ماكان ـــ ئىلى» دېگەن كىتابتىكىگە ئوخشاش تەكرارلاپ كۆتۈرۈپ يۈرۈۋېرىدىغانغا ئەمدى ھېچقانداق باھانىمىز يوق. بۇ تېمىدىكى يېڭى تەتقىقات نەتىجىلىرىگە سەل قاراش ئىلمىي پوزىتسىيە جەھەتتىكى بىپەرۋالىقىمىزنى ئىسپاتلايدۇ. پاكىتنى ھۆرمەت قىلىش، تارىخىي چىنلىقىغا ئۇيغۇن ئىلمىي يەكۈننى قوبۇل قىلىش ئىلمىي ساپاغا بېرىپ تاقىلىدۇ.

2013 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ ئاخىرى يېزىلدى.

نەزەرىيە ئەمەلىقى ۋە ئىدىيە قاتمالىلىقىدىن قاچان قۇتۇلىمىز

ئىلمىي مۇھاكىمە ۋە ئەركىن مۇنازىرە مۇھىتىنىڭ قويۇق بولۇشى ئىلمىي ھەقىقەتلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇشتا ئالاھىدە تۇرتكىلىك رول ئويناپدۇ، دەپ چۈشىنىش ئىلمىي ئەقىدىگە ئايلانسا، بىزنىڭ تەتقىقات ۋە تەنقىدچىلىك ساھەمىزدە تېزدىن جانلىنىش ۋەزىيىتى شەكىللەنگەن بولاتتى. ئۇنداق بولمىسا، تەتقىقات ساھەسىدە كۆرۈلگەن خاتالىقلار ئۆز پېتى قېلىۋېرىدىغان ھەم ئىزچىل تەكرارلىنىۋېرىدىغان، سۈپەت ئېڭى يوق قەلەمكەشلەر ئەرزىمەس يازمىلىرىنى بىمالال ھالدا مەتبۇئاتلاشتۇرۇۋېرىدىغان، ئىلمىي ئۆلچەم ۋە ئىلمىي پىرىنسىپ ئېتىبارسىز ئورۇنغا چۈشۈپ قالىدىغان، پاخال ئەسەرلەر ئىلىم مۇنبىرىنى قاپلاپ كېتىدىغان نورمالسىزلىق كۆرۈلۈۋېرىدۇ.

شۇڭا مەن، ئىلمىي مۇھاكىمە ۋە ئەركىن مۇنازىرە مۇھىتىنىڭ قويۇق بولۇشىنى ئارزۇ قىلىمەن ھەم ياقتۇرىمەن. چۈنكى، قۇرۇق ھاياجان تۇسىدىكى ئەمەس، بەلكى لوگىكىلىقى كۈچلۈك ئىدراكىي مۇھاكىمە تۇسىدىكى، شەخسىيەتچىلىك خاھىشىدىكى ئەمەس، ئىلمىي پىرىنسىپ ئاساسىدىكى ئەركىن مۇنازىرە ئىلمىي ئىستىلىنى جارى قىلدۇرۇشقا، ئومۇملاشتۇرۇشقا پايدىلىق. بۇ تەتقىقاتچىلار ۋە ئەدىبلەر ئۈچۈنلا پايدىلىق بولۇپ قالماستىن، ئوقۇرمەنلەر ئۈچۈنمۇ ئالاھىدە پايدىلىق.

ھەربىر ئادەم ئوبيېكتىپ رېئال دۇنيادا ياشايدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس ئىچكى دۇنياسى بولىدۇ. بۇ ئىككى

دۇنيا كىشىلەرنىڭ بىلىشى ۋە ئەمەلىي پائالىيەتلىرى ئارقىلىق باغلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ ئىككى دۇنيا بەزىدە بىرەكلىكنى ساقلىسا، بەزىدە زىددىيەتلىك ھالەتتە بولىدۇ. زىددىيەتلىك ھالەتنىڭ ئىپادىسى شۇ كىشىنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولمىغان بىلىش ئۇسۇلى ۋە لوگىكىغا ئۇيغۇن بولمىغان تەپەككۇرىدىن ھېس قىلغىلى بولىدۇ. بۇ، يېزىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلارنىڭ ئەھۋالىنى بىلىشتە روشەن دەلىل بولالايدۇ. ئەپسۇسلىنارلىقى، تەپەككۇر جەھەتتە ئەگىشىش تېپىدىكى، خاراكتېر جەھەتتە قۇرۇقتىن – قۇرۇق قايىل بولۇش تېپىدىكى، بولۇپمۇ نوپۇزغا قارىغۇلارچە ئىشىنىش تېپىدىكى ئوقۇرمەنلەر قەلەمكەشلەرنىڭ بايان، باھا، مۇلاھىزە ۋە قاراشلىرىدىكى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولمىغان بىلىش ئۇسۇلىنى ھەم لوگىكىغا ئۇيغۇن بولمىغان تەپەككۇرنى بايقىيالمايدۇ. نەتىجىدە، قارىقويۇق قوبۇل قىلىدۇ – دە، خاتا يېتەكلىنىپ كېتىۋېرىدۇ.

بۇنداق يامان ئاقىۋەتنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن ساقلىنىش ھەم قەلەمكەشنىڭ بىلىش ئۇسۇلى ۋە لوگىكا جەھەتتىكى خاتالىقىنى كۆرسىتىپ، ئۇنىڭ ئۆزى ھېس قىلالمىغان تەرەپلىرىنى تونۇۋېلىشىغا تۇرتكە بولۇش ئۈچۈن تەنقىدىي ماقالە ياكى مۇنازىرە ماقالىسى يېزىش بەكمۇ زۆرۈر. بۇ ئىلىم ساھەسىنىڭ ساغلام، سۈپەتلىك تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈنمۇ ئىنتايىن پايدىلىق. بولۇپمۇ پەرق ئېتىش ئىقتىدارى ئاجىز ئوقۇرمەنلەر ئۈچۈن تېخىمۇ شۇنداق.

مەن «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 2011 – يىللىق 2 – سانىدا ئېلان قىلىنغان «ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى قاچاندىن باشلانغان؟» ناملىق ماقالىگە تولۇقلىما» دېگەن ماقالىنى ئوقۇپ بىلىش مەسىلىسىگە ياتىدىغان مەسىلىلەردە ئەھمىيەتلىك بىر مۇنازىرىنىڭ شەكىللەنگەنلىكىدىن مەمنۇن بولدۇم. مېنىڭچە، ماقالە ئاپتورى غەيرەتجان ئوسمان ئۆتۈرمۇ مۇشۇنداق ئويلىغان بولسا كېرەك. ئىلمىي لاياقەتكە ئىگە ھەرقانداق بىر ئادەم ئىلمىي ئەھ-

مىيەتكە ئىگە ئىلمىي مۇنازىرىنى زۆرۈر دەپ قارايدۇ. ھەرقانداق بىر پەن ياكى ھەرقانداق بىر لاياقەتلىك ئىلىم ئىگىسى كىشىلەر-نى ھەرگىزمۇ ئۆز قارىشىغا شەرتسىز ئەگىشىشكە دەۋەت قىلمايدۇ، كىشىلەردىن ئۆزى ئوتتۇرىغا قويغان قاراشلارنى مۇلاھىزە-سىز قوبۇل قىلىشنى تەلەپ قىلمايدۇ. ئىلىم - پەن گۇمانىي پو-زىتسىيە ھەم تەنقىدىي نۇقتىئىنەزەر ئاساسىدىكى تىنىمسىز ئىز-دىنىش، تەتقىق قىلىش ۋە مۇنازىرە قىلىش بىلەنلا گۈللىنىدۇ. ئىلمىي ھەقىقەت ئىزدەش سەپىرى مۇشەققەتلىك ھەم دېموكراتىك بولىدۇ. نوپۇزغا قارىغۇلارچە چوقۇنۇش، سالاھىيىتىنى پەش قە-لىش، ئىلىم مۇنبىرىنى مونوپول قىلىۋېلىش، ئىلىم زومىگىرى سىياقىدا ئوتتۇرىغا چىقىش رەت قىلىنىدۇ. باشتىن - ئاخىر قەتئىي ئىلمىي بولۇش تەلەپ قىلىنىدۇ.

غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇر «تولۇقلىما» (تۆۋەندە قىسقارتىپ شۇنداق ئاتايمەن) ناملىق ماقالىسىدە مېنىڭ ئۇيغۇر يېڭى مائارى-پىنىڭ قاچان ۋە قانداق باشلانغانلىقى ھەققىدىكى ئىزدىنىش ۋە تەتقىقاتىمنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ «يالقۇن روزى ئۇيغۇر يېڭى مائا-رىپى ھەرىكىتىنىڭ باشلانغان ۋاقتى ۋە سەۋەبىنى ئەتراپلىق ئىزدىنىپ، قايىل قىلارلىق دەرىجىدە يورۇتقان. مەن بۇنى تارىخ-شۇناسلىق، ئىلمىيلىك ۋە ئومۇمىيلىق جەھەتتىن مۇئەييەنلەش-تۈرىمەن» دەپ كۆرسىتىپ ئۆزىنىڭ روشەن ئىلمىي پوزىتسىيە-سىنى بىلدۈرگەن. مېنىڭچە بۇ، مەن تەشەككۈر بىلدۈرۈشكە ئەر-زىيدىغان ئىلمىي باھا. چۈنكى، مەن يازغان «ئۇيغۇر يېڭى مائارى-پى قاچاندىن باشلانغان؟» دېگەن ماقالە 1980 - يىللىرىدىن بېرى ئومۇملىشىپ، تۈراقلىشىپ كەتكەن بىر خاتا قاراشنى تارىخىي پاكىتلارنى مىسال كەلتۈرۈش ۋە تارىخىي جەريانلارنى چۈشەندۈ-رۈش ئارقىلىق تۈزىتىپ، تارىخىي ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن يېڭى ھەم توغرا قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان ماقالە ئىدى. غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇر مۇئەييەنلەشتۈرگەن بۇ مەسىلە مېنىڭ ماقالەمدىكى تۈپ

مەسىلە ئىدى. بۇ تۈپ مەسىلىنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بىر تەتقىقاتچى تەرىپىدىن روشەن پوزىتسىيىدە مۇئەييەنلەشتۈرۈلۈشى، مېنىڭ قارىشىمىنىڭ قوبۇل قىلىنىشقا باشلىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ناۋادا مېنىڭ قارىشىم مۇشۇ تەرزدە باشقا تەتقىقاتچىلار تەرىپىدىنمۇ مۇئەييەنلەشتۈرۈلسە، بۇ مەن ئۈچۈن شەرەپ بولغانلىقى ئۈستىگە، 30 يىلدىن بۇيان داۋام قىلىپ كەلگەن بىر زور خاتالىققا خاتىمە بېرىلگەنلىك بىلەن نەتىجىلىنىدۇ. مېنىڭ قارىشىم باشقا تەتقىقاتچىلار تەرىپىدىن روشەن دەلىل ۋە قايىل قىلارلىق چۈشەندۈرۈش بىلەن رەت قىلىنمىسىلا، ئوخشاشلا مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەنگە باراۋەر بولۇۋېرىدۇ. بىر تەتقىقات ماقالىسى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۇنىڭدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان يېڭى قاراش ياكى يېڭى ھۆكۈم ماقالىنىڭ جېنى ھەم قىممىتى ھېسابلىنىدۇ. مۇبادا يېڭى قاراش ياكى يېڭى ھۆكۈم تەتقىقات ساھەسىنىڭ مۇئەييەنلەشتۈرۈشىگە مۇيەسسەر بولسا بۇ شۇ ماقالىنىڭ غەلىبىسىدۇر. غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇرنىڭ مۇئەييەنلەشتۈرۈش پىكرى مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، تەشەككۈر بىلدۇرۇشكە ئەرزىيدۇ، دەپ قارايمەن.

غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇر مېنىڭ ماقالەمدىكى تۈپ قاراشنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن مېنى «بەزى تەرەپلەرنى ئىزاھلىغاندا، ئايرىم نۇقتىلارغا يەشمە بەرگەندە، مەركىزىي ئىدىيەنى تەھلىل قىلغاندا ئاپتور تارىخىي ماتېرىيالىزملىق قاراشتا ئەمەس، بەلكى تارىخشۇناسلىق ساھەسىگە، ئىلىم ـ پەن مەسىلىسىگە غەيرىي ئۇيۇننى ئارىلاشتۈرۈۋالغانلىقى، ھەتتا ئومۇمىيلىق مەسىلىسىدە ئايرىمچە ۋە خۇسۇسىي قارىشىنىڭمۇ مۇناسىپ دەرجىدە ئىپادىلىنىپ قالغانلىقىنى، مەسىلىلەرنى ماكان، زامان ئىچىگە قويۇپ مۇھاكىمە قىلىش قارىشىنىڭ كەملىكىنى، مەسىلىنىڭ ماھىيىتى ۋە ھادىسىنى چۈشىنىش ئېڭىنىڭ نىسبەتەن تۆۋەنلىكىنى سەزمەي تۇرالمىدىم» دەپ يېزىپ بىرقانچە نۇقتىغا بۆ

لۇپ تەنقىدىي قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. مەن غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇرنىڭ نۇقتىلارغا بۆلۈپ يۇرگۈزگەن تەنقىدلىرىنى رەددىيەگە موھتاجدەك ھېس قىلدىم. شۇنىڭ بىلەن ئۇ تەنقىدىي مۇلاھىزە يۇرگۈزگەن مەسىلىلەردە ئوخشاش بولمىغان نۇقتىدىن مۇنازىرىلىشىپ بېقىشنى زۆرۈر تاپتىم. ئەلۋەتتە، مۇنازىرىلەشۇاتقان تەرەپلەردە يۇكسەكلىككە ئىنتىلىدىغان مەقسەت، ئەمەلىيەتكە ھەم ئەقىلگە ئۇيغۇن بولۇشنى قوغلىشىدىغان ئىلمىي ئىستىل بولۇشى كېرەك. بىر تەرەپنىڭ مۇددىئاسى يۇكسەكلىككە ئىنتىلىش بولۇپ، ئىلمىي، ئوبيېكتىپ مەيداندا تۇرۇپ مۇنازىرە قىلسا، يەنە بىر تەرەپنىڭ مۇنازىرە مۇددىئاسى چاكىنا، مۇنازىرە ئۇسۇلى مەنتىقسىز بولسا، بۇنداق مۇنازىرە ئىلىم ساھەسىگە، قەلەم ئىگىلىرىگە، ئوقۇرمەنلەرگە مەنپەئەت يەتكۈزەلمەيدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا ئاقىل تەرەپ نادان تەرەپكە مەغرۇر سۆكۈتى بىلەن جاۋاب قايتۇرۇشى كېرەك. چۈنكى ئەخمەقنە بېرىلىدىغان ئەڭ ياخشى جاۋاب سۆكۈت. بەلكىم بەزىلەر كىمنىڭ نادانلىقىنى قانداق بىلگىلى بولىدۇ، دەپ ئويلىشى مۇمكىن. ئەپلاتون شۇنداق دېگەنكەن: «نادانىنىڭ نادانلىقىنى ئىككى تەرەپتىن كۆرۈشكە بولىدۇ. بىرى، گەپ ـ سۆزى تۈتۈرۇقسىز كېلىدۇ، يەنە بىرى، جاۋابى تاقىقا ـ تۇققا بولىدۇ.» ئەپلاتوننىڭ بۇ ھېكمەتلىك بايانىنى مىسال ئارقىلىق چۈشەندۈرۈشكە توغرا كەلسە بىزنىڭ ئىلىم ۋە ئەدەبىيات ساھەمىزدە كۆپلەپ مىسال تېپىلىدۇ، دەپ ئويلايمەن. بىزدە گەپ ـ سۆزى تۈتۈرۇقسىز، جاۋابى تاقىقا ـ تۇققا مۇنازىرىچىلەرمۇ بار. ئىلمىي، ئادىل، توغرا، ئوبيېكتىپ پوزىتسىيەدە ئىداراكىي مۇنازىرە قىلالايدىغان مۇنازىرىچىلەر تولىمۇ كەمچىل. مەن ئىلمىي مۇھاكىمە ۋە ئەركىن مۇنازىرىنىڭ بولۇشىنى ئارزۇ قىلىدىغان بىر ئوبزورچى بولۇش سالاھىيىتىم بىلەن غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇرنىڭ قاراشلىرىغا ھەم تەنقىدىي پىكىرلىرىگە قارىتا مۇنازىرە يۇرگۈزگەندە بار ئىمكانىيىتىم بىلەن ئىلمىي، ئادىل، توغرا،

ئوبيېكتىپ بولۇشقا تىرىشىمەن. ناۋادا تەنقىدىي پىكىر ۋە تەنقىدىي قاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇش جەريانىدا ئېغىپ كەتسەم، ئوچۇق ـ ئاشكارا تۈزىتىلىشىنى كۈتىمەن.

غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇر «تولۇقلىما» دا، بىرىنچى مەسىلە سۈپىتىدە، مېنىڭ «ئانا دىيارىمىزدا يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنىڭ قاچان ۋە قانداق باشلانغانلىقى ھەققىدىكى تۇنجى خاتالىق كىمنىڭ ئەسىرىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان؟» دەپ سوئال قويۇپ، ئىبراھىم نىيازنىڭ «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1983 ـ يىللىق 2 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان «ئىكساق كەنتىدە يېقىنقى زامان پەننىي مائارىپى» دېگەن ماقالىسىنى كۆرسەتكەنلىكىمنى «زامان، ماكان ئىچىگە قويۇپ تەھلىل قىلىشى يېتەرلىك بولمىغان» دەپ تەنقىدلىگەن. غەيرەتجان ئوسمان ئۇغۇر ئىبراھىم نىيازنىڭ ماقالىسىدە كۆرۈلگەن بۇ خاتالىق ئۇنىڭ ماقالىسىنىڭ «ۋۇجۇدقا چىقىشىغا يېقىندىن ياردەمدە بولغان ۋە ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگەن پىشقەدەم مائارىپچى» لار بىلەن مۇناسىۋەتلىك، شۇڭا بۇ ھەقتىكى «تۇنجى خاتالىقنى ئىبراھىم نىياز ئەپەندى سادىر قىلغان، دەپ كۆرسىتىش ئادالەتسىزلىك بولىدۇ» دەپ چۈشەندۈرگەن. مېنىڭچە، ماقالە ئىبراھىم نىياز ئەپەندىنىڭ نامىدا ئېلان قىلىنغانلىكەن، ئاپتورلۇق ھوقۇقى قانۇن جەھەتتىن ئىبراھىم نىياز ئەپەندىدە بولىدۇ. شۇڭا، مەسئۇلىيەتىنى ئۆزى ئۈستىگە ئېلىشى لازىم. بۇ بىر ئەقەللىي مەسىلە. ئىبراھىم نىيازنىڭ بۇ ماقالىسىنىڭ «ۋۇجۇدقا چىقىشىغا يارەمدە بولغان ۋە ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگەن» لەر مەسئۇلىيەتتىن مۇستەسنا. چۈنكى، ھەرقانداق تەتقىقاتچى ئىلمىگە مۇناسىۋەتلىك ھەرقانداق مەسىلىگە جاۋاب ئىزدىگەندە چوقۇم ئېھتىياتچان، ئاقىلانە، ئەستايىدىل پوزىتسىيە بىلەن تەپەككۇر قىلىپ يېڭى يەكۈننى ئوتتۇرىغا قويۇشى كېرەك. ئىبراھىم نىيازنىڭ ماقالىسىنى ئىلمىيلىك يېقىدىن، توپلىغان ماتېرىياللارنى ئەستايىدىل

رەتلەش، ئىنچىكىلىك بىلەن پەرقلەندۈرۈش ئاساسىدا يېزىلغان تەتقىقات نەتىجىسى دېگىلى بولمايدۇ. ئۇ ماقالە پەقەت ئۇنىڭدىن - بۇنىڭدىن توپلىغان ماتېرىياللارنىڭ دۆۋىسى، خالاس. تەتقىقاتچى توپلىغان ماتېرىياللىرىنى، مەيلى ئۇ ئاغزاكى ياكى يازمىچە ماتېرىيال بولسۇن، رەتلەش ۋە پەرقلەندۈرۈشكە كۈچ سەرپ قىلمىسا تەتقىقاتچى ئەمەس، خاتىرىلىگۈچى ھېسابلىنىدۇ. ئىبراھىم نىياز بۇ ماقالىدە خاتىرىلىگۈچى سالاھىيىتىدە ئەمەس، بەلكى تەتقىقاتچى سالاھىيىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان. شۇڭا، مېنىڭ مەسئۇلىيىتىنى ئاپتور سالاھىيىتىدىكى ئىبراھىم نىيازغا باغلاپ ئىزاھلىشىم ئادالەتسىزلىك ئەمەس، بەلكى ئادىللىقتۇر. بۇنداق ئىزاھلىشىم - نىڭ ماكان، زامان بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق. ناۋادا 1980 - يىللارنىڭ بېشىدا «چەت ئەللىنىڭ ماتېرىيالىنى كۆرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولۇنمىغان، خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللار، دۆلەتنىڭ ئارخىپ ماتېرىياللىرى تولۇق تەكشۈرۈلۈپ، تەھقىقلەنمىگەن، يەنە بىر تەرەپتىن ئاردىدىن خېلى يىللار ئۆتۈپ، گۇۋاھچىلارنىڭ ئاللىبۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەن، ۋاستىلىك گۇۋاھچىلارنىڭ ئەسلىمىلىرىدە ئارىلىشىپ كېتىش، ئېلىشمانچىلىق ئەھۋاللىرى كۆرۈلگەن بىر ۋاقىت ئىدى. ئەھۋال شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن مەرھۇم ئىبراھىم نىياز ئەپەندىنىڭ ماقالىسىدە كۆرۈلگەن سەۋەنلىكىنى توغرا چۈشىنىشكە بولىدۇ» دەپ تۇرۇۋالسا، ئۇنداقتا، «ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى 1885 - يىلى باشلانغان» دېگەن خاتا قاراشنىڭ تۇنجى قېتىم مەتبۇئاتتا كۆرۈلۈشىگە سەۋەبچى بولغان كىشى كىم بولۇشى كېرەك؟ غەيرەتجان ئوسمان ئۇتخۇرنىڭ «توغرا چۈشىنىشكە بولىدۇ» دېگەن سۆزى تولىمۇ ئېنىقسىز سۆز بولۇپ، ئېنىقلىققا ئىگە ئىلمىي جاۋاب ئەمەس. مېنىڭچە، مەتبۇئاتلاشقان خاتالىققا ھەرقانداق ماكان ۋە زاماندا ئاپتور جاۋابكار. «توغرا چۈشىنىشكە بولىدۇ» دېگەن قاراش مەسئۇلىيەت ئېنىق ئايرىلمىغان، مۇجمەل پوزىتسىيە. ئەگەر بىز قەشقەر پېداگوگىكا

ئىنستىتۇتىنىڭ تارىخ ئوقۇتقۇچىسى بولغان ئىبراھىم نىيازنىڭ قەلىمى ئارقىلىق مەتبۇئاتلاشقان بۇ تۇنجى خاتالىقنى، ئۇنى خاتالىقتىن ساقلاپ قالغان مەتبۇئاتنىڭ «ئەسلىمىلىرى ئارىلاشىپ كەتكەن ۋاستىلىك گۇۋاھچىلار» غا دۆڭگىسەك ئادىللىق بولارمۇ؟ كىشىلەر تەمىنلىگۈچى مۇھەممۇ ياكى تەتقىقاتچىمۇ، ئاپتور مۇھەممۇ ياكى ئىيتىپ بەرگۈچىمۇ؟ دەپ سوئال قويۇپ تۇرۇۋاتسا نېمە دېگۈلۈك؟ مۇشۇنداق ئەھۋالدا قايسى تەرەپنىڭ خاتالىقنى «توغرا چۈشىنىشكە بولىدۇ؟». روشەنكى، ئىيتىپ بەرگۈچى بىلەن تەمىنلىگۈچىنىڭ خاتالىقنى توغرا چۈشىنىشكە بولىدۇ. مەسئۇلىيەتنى ئاپتورغا، يەنى تەتقىقاتچىغا ئارتماي باشقا چارە يوق. ئۆزىنىڭ نامى بىلەن ئېلان قىلىنغان ئەسەردە كۆرۈلگەن خاتالىقنى ئۈستىگە ئېلىشتىن ھەرقانداق ئاپتور قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ. مەسئۇلىيەت ئېڭى يوق ياكى ئاجىز ئادەم ئاپتور سۈپىتىدە، تەتقىقاتچى سالاھىيىتىدە ئوتتۇرىغا چىقماسلىقى لازىم. خاتىرىلىگۈچى سالاھىيىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان بولسا، ئاندىن «كۆرۈلگەن خاتالىقنى توغرا چۈشىنىشكە بولىدۇ.» ھەممىگە ئايان. كى، ئىبراھىم نىياز مەتبۇئاتتا ئاپتور سالاھىيىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان. شۇڭا، ئەسىرىدە كۆرۈلگەن خاتالىقنى شارائىتقا دۆڭگەپ ئىزاھلاش قائىدىگە سىغمايدۇ.

غەيرەتجان ئوسمان ئۇتۇر ئىبراھىم نىيازنىڭ ماقالىسىدە كۆرۈلگەن تۇنجى خاتالىقنى ئاقلاش، توغرىسى دۆڭگەش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ماتېرىيال توپلاش ئۇسۇلىنى چۈشەندۈرمەك بولۇپ، «مەلۇمكى، تارىخشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى ئىككى خىل بولىدۇ. بىرى، ئاغزاكى تارىخىي ماتېرىيال، يەنە بىرى، يازما تارىخىي ماتېرىيال» دەپ كۆرسەتكەن. غەيرەتجان ئوسمان ئۇتۇر پۈتۈنلەي خاتا بۇ نەزەرىيەۋى بايانىنى ئەتەي بىلدۇرۇش مەقسىتىدە ئەمەس، كونتېكستىنىڭ ئىچىدە تەبىئىي دەپ تاشلىغان بولسا ئانچە ھەيران قالمىغان بولاتتىم. چۈنكى، ھەرقانداق ئادەم نەزەرد-

يەۋى ساۋاتلارنى ھەر دائىم توغرا، دەل سۆزلىيەلەيمەن ياكى يازالايمەن، دەپ ھۆددە قىلالمايدۇ. ئەمما، گەپنى «مەلۇمكى» دەپ باشلاپ، ئۆزى ئېنىق بىلمىدىغاندەك ھالەتتە ئوتتۇرىغا چىقىپ، باشقىلارغا بىلدۇرۇپ قويۇشنى مەقسەت قىلىپ تۇرۇپ تامامەن خاتا بولغان نەزەرىيەنى سۆزلىسە، بۇ ھەرقانداق ئادەمنى ھەيران قالدۇرماي قالمايدۇ.

1990 ـ يىللارنىڭ باشلىرى داڭلىق ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇ-ھەممەتئىمىن بىلەن «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» ناملىق كىتابىنىڭ نەشرىياتقا تەييارلانغان ئارگىنالىنى كۆرۈپ ئولتۇرۇپ، مەن كى-تابتىكى «روشەنكى، ھەقىقىي مېتودولوگىيەسىز ھەقسىزلىقتىن تې-پىش مۇمكىن ئەمەس» دېگەن جۇملىنى ئاڭقىرالماي، «بۇ پىكىر قويۇلۇشىدىن قارىغاندا بەك مۇھىم مەسىلىدەك تۇرىدۇ، ماڭا چۈ-شىنىشلىك قىلىپ ئىزاھلاپ بەرسىڭىز بوپتىكەن» دەپ ئىلتىماس قىلسام، بۇ مۇتەپەككۇر ئالىم ئالدىرىماي تۇرۇپ: «ھەرقانداق تە-قىقات توغرا ۋە ئىلمىي مېتودولوگىيەگە موھتاج. ھەرقانداق بىر پەننىڭ تەجرىبىلەردىن ئۆتۈپ نەزەرىيە يۈكسەكلىكىگە كۆتۈرۈل-گەن مېتودى بولىدۇ. شۇ پەننىڭ نەزەرىيەسىنى قېتىرقىنىپ ئۆ-گەنمىگەندە شۇ پەننىڭ خاراكتېرىنى، تەتقىقات ئوبيېكتىنى، تە-قىقات مېتودىنى، ئاساسىي پىرىنسىپلىرىنى ئىنچىكە بىلگىلى بولمايدۇ. بىزنىڭ ئالىم ـ مۇتەخەسسىس دەپ ئاتىلىۋاتقان تەتقى-قاتچىلىرىمىزنىڭ مۇتلەق كۆپىنچىسى ئۆزى شۇغۇللىنىۋاتقان پەننىڭ نەزەرىيە سىستېمىسىنى تۈزۈك بىلمەيدۇ. شۇڭا، ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ يۇقىرى قاتلىمىغا ۋەكىللىك قى-لىدىغان ماقالە ـ ئەسەرلىرى يوق دېيەرلىك. يازغانلىرى كونس-پېكت سەۋىيەسىدىكى ئاددىي ماقالە ـ ئەسەرلەر، مۇستەقىل ئىل-مىي خۇلاسىدىن خالىي تەكرار يازمىلار، ئىلىم بىلەن شۇغۇللى-نىشقا ئاساس بولىدىغان ئەڭ مۇھىم نەرسە ئىلمىي مېتود» دېگە-نىدى. ئۇ يەنە تارىخشۇناسلىق مېتودى تارىخشۇناسلارنى تەربىيە-

لەيدىغان ئىلىم دەپ چۈشەندۈرۈپ مۇنداق دېگەن: «ئادەتتە ھېرو-دود، سىماچىەن، تەبەرى، مىرزا ھەيدەردەك بۇيۇك تارىخشۇناسلار تۇغما بولۇشى مۇمكىن، ئەمما داڭلىق تارىخشۇناسلار تەربىيەلىنىش ئارقىلىق بارلىققا كېلىدۇ. ئەلۋەتتە، تۇغما تالانتلىقلارمۇ تارىخشۇناسلىق مېتودىنى ئۆزلەشتۈرۈش ۋە يارىتىش ئارقىلىقلا تارىخشۇناسقا ئايلىنىدۇ. تارىخشۇناسلىق مېتودى تارىختا ئۆتكەن مىڭلىغان تارىخشۇناسلارنىڭ تەجرىبىسىدىن خۇلاسىلەنگەن بولىدۇ. بۇ تۈپ مېتودلارنىڭ سىرتىدىكى تارىخشۇناسلىق نەزەرىيەسى بىلەن ئىدىيەسى، تارىخشۇناسلارنى زۆرۈر بولغان تۈپ ساپا ۋە تەربىيە مەزمۇنى بىلەن تەمىنلەيدۇ.»

مەن بۇ مۇنەۋۋەر ئالىمنىڭ سۆزلىرىدىن بىزنىڭ تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ نەزەرىيە جەھەتتىكى ئاجىزلىقىدىن ئىچى پۈشىدىغانلىقىنى شۇ چاغدا ھېس قىلغانىدىم. كېيىنچە نەزەرىيە جەھەتتىكى تەربىيەلىنىشكە سەل قاراش خاھىشىنىڭ بىزدە ئومۇملاشقان مەسىلە ئىكەنلىكىنى تېخىمۇ چوڭقۇر تونۇپ يەتتىم.

ئۆزى شۇغۇللىنىۋاتقان پەننىڭ نەزەرىيەسىنى بىلمەسلىك يا-كى ئۇنىڭغا سەل قاراش نەزەرىيە ۋە تەپەككۇرغا ئاجىز بولۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بىر تەتقىقاتچىنىڭ نەزەرىيەۋى تەپەككۇرى ئاجىز بولىدىكەن، سۈبيېكتىپ ھېسسىيات بىلەن قارىسىغا ھۆ-كۈم قىلىشتىن ياكى يۈزەكى خۇلاسە چىقىرىپ قويۇشتىن ساق-لىنالمايدۇ. بولۇپمۇ نەزەرىيەۋى تەپەككۇرغا ئادەتلەنمىگەن ئەھۋالدا ئىلمىگە يات بۇنداق مەسىلە تېخىمۇ ئېغىر كۆرۈلىدۇ. سىستېمىلىق ئىلمىي تەتقىقات شۇبھىسىز ھالدا نەزەرىيە جەھەت-تىكى يېتەرلىك تەربىيەلىنىشنى شەرت قىلىدۇ. تەتقىقات ئىشلە-رىمىزنى ئاددىيلىقتىن ھەم يۈزەكىلىكتىن قۇتۇلدۇرۇشنى ئارزۇ قىلىدىغان مەدەنىيەت ئوبزورچىلىرى ئالدى بىلەن «نەزەرىيە ئەما-لىقى» دىن تېز قۇتۇلۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تەكىتلەشمەكتە. ئۇلار نەزەرىيە ۋە نەزەرىيەۋى تەپەككۇرنىڭ قىممىتىنى بىر قىسىم تەت-

قىقاتچىلارنىڭمۇ تۇزۇك چۈشەنمەي، نەزەرىيە ئۆگىنىشكە ۋە نەزەرىيەۋى تەپەككۇرغا ئادەتلىنىشكە سەل قاراۋاتقانلىقىدىن، پەرۋا-سىز مۇئامىلە قىلىۋاتقانلىقىدىن ئەپسۇسلانماقتا. بىر پەننىڭ نەزەرىيەسى شۇ پەن بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان كىشى ئۈچۈن بىلىمۇ، بىلىمسىمۇ بولىدىغان ئابستراكت گەپ تىزمىسى ئەمەس، ئۇ ئىلمىي بىلىش شەكلى. «نەزەرىيە ــ ئەمەلىي ماھارەت ۋە مېتود-قا نىسبەتەن ئېيتىلىدىغان، مەلۇم بىر پەننىڭ ياكى سەنئەتنىڭ ئومۇمىي پىرىنسىپلىرىنى، بىلىملەرنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئىلمىي تونۇش، مەلۇم بىر ئوبيېكتنى تەھلىل قىلىشتا كەم بولسا بولمايدىغان قائىدە ـ قانۇنىيەتلەر يىغىندىسى.» ئاددىيلاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، نەزەرىيە ــ مۇئەييەن بىلىم ساھەسىدىكى ئۇقۇم ۋە پىرىنسىپلار سىستېمىسى. ئۇنىڭدىكى ئۇقۇم ۋە پىرىنسىپلارنى توغرا بىلىمەسلىك شۇ پەن بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان كىشى ئۈچۈن ئېچىنارلىق ئەھۋالدۇر.

ئۇيغۇر تارىخى ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىنى تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقان غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇرنىڭ تارىخشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات مېتودى بىلەن تەتقىقات ئوبيېكتىنى ئارىلاشتۇرۇپ قويۇشنى قوبۇل قىلغىلى بولمايدۇ. بۇ بىزنىڭ تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ نەزەرىيە جەھەتتىكى ئاجىز ھالىتىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان بىر مىسال. غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇرنىڭ «مەلۇمكى، تارىخشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى ئىككى خىل بولىدۇ. بىرى، ئاغزاكى تارىخىي ماتېرىيال، يەنە بىرى، يازما تا-رىخىي ماتېرىيال» دېگەن بايانىدا تارىخشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات مېتودى خاتا ھالدا تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىپ قويۇلغان. يامان يېرى، ئاپتور بۇ بايانىنى ئوتتۇرىغا قويۇۋاتقاندا باشقىلارغا ئۆگىتىپ قويۇشنى مەقسەت قىلغان. ئۆزى ئېنىق بىلمەيدىغان تۇرۇپ ھەتتا خاتا بىلىپ تۇرۇپ، باشقىلارغا بىلدۈرۈپ قويۇش مەقسىتىدە بايان قىلىنغان بۇ ناتوغرا ساۋات تارىخشۇناسلىق ئىلمىنىڭ

نەزەريىسىگە پۈتۈنلەي مۇخالىپ كېلىدۇ. تەيۋەنلىك پىروفېسسور دۇ ۋېيىۋەن (杜维运) نىڭ بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2006 ـ يىلى نەشر قىلغان «تارىخشۇناسلىق مېتودولوگىيەسى» (史学方法论) ناملىق كىتابىدا؛ پاك جوخېك، لى شۆجى، ۋۇ يىڭلارنىڭ ئالىي مائارىپ نەشرىياتى 2006 ـ يىلى نەشر قىلغان «تارىخشۇناسلىقتىن ئومۇمىي بايان» ناملىق كىتابىدا؛ جاۋ جىخۇي قاتارلىق ئون نەچچە كىشى تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ، 1993 ـ يىلى مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «تارىخشۇناسلىقتىن ئومۇمىي بايان» ناملىق كىتابتا بىرەك ئاغزاكى تارىخىي ماتېرىيال بىلەن يازما تارىخىي ماتېرىيال تارىخشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات مېتودى ئىچىدە كۆرسىتىلگەن. بۇ كىتابلاردا تارىخشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى تۇغرىسىدا «تارىخشۇناسلىق گۇمانىتار ئىجتىمائىي پەنلەرگە مەنسۇپ، ئۇ ھەرقايسى مىللەت، دۆلەتلەرنىڭ ۋە ھەرقايسى مەزگىلدىكى سىياسىي، ئىقتىساد، ئىجتىمائىي ھايات، ئىدىيەۋى مەدەنىيەت ۋە پەن ـ تېخنىكا قاتارلىقلارنىڭ تەرەققىيات جەريانى ۋە قانۇنىيىتىنى؛ ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تەرەققىياتىنىڭ جەريانى ۋە قانۇنىيىتىنى تەتقىق قىلىدۇ» دەپ شەرھلەنگەن. تارىخشۇناسلىقنىڭ مەزمۇنى «ئونتولوگىيە (本体论)، مېتودولوگىيە (方法论) ۋە بىلىش نەزەريىسى (认识论) دىن ئىبارەت ئۈچ قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ» دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇ كىتابلاردا ئاپتورلار يەنە تارىخشۇناسلىقنىڭ مېتودى ھەققىدە ئىلمىي مېتود بىلەن بەدئىي مېتودنى تەڭ قوللىنىش ھەققىدىكى قاراشلارنى ئىلگىرى سۈرۈش بىلەن بىللە، تارىخشۇناسلىقتىكى تېخنىكىۋى مېتود (技术性方法) بىلەن يېتەكچىۋى مېتود (导向性方法) تىن ئىبارەت ئىككى ئاساسلىق مېتودنى بايان قىلىپ، تارىخىي ماتېرىياللارنى توپلاش، رەتلەش ۋە پەرقلەندۈرۈش ئۇسۇلى (ئىسپاتلاش ئۇسۇلىمۇ دېيىلىدۇ) نى تېخنىكىۋى مېتود كاتېگورىيەسىدە چۈشەندۈرگەن. بۇ

كىتابلاردا تېخنىكىۋى مېتود تەتقىقاتچىنىڭ «پاكىتلارنى بېكىتىش» ىگە يارىدەم بېرىدىغان ئۇسۇل بولسا، يېتەكچىۋى مېتود تەتقىقاتچىنىڭ «پاكىتلارنى شەرھلەش» ىگە يارىدەم بېرىدىغان ئۇسۇل، دەپ چۈشەندۈرۈلگەن. بۇ كىتابلارنىڭ تارىخشۇناسلىقنىڭ نەزەرىيە ۋە پىرىنسىپلىرىنى بايان قىلىش ئۇسۇلىدا پەرق بولسىمۇ، ئەمما، تارىخشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى بىلەن تەتقىقات مېتودى ھەققىدىكى بايانى بىردەكلىككە ئىگە بولغان. ھەمىمىسىدە غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇر «تارىخشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى» دەپ كۆرسەتكەن ئاغزاكى تارىخىي ماتېرىيال بىلەن يازما تارىخىي ماتېرىيالنى تېخنىكىۋى مېتودنىڭ ماتېرىيال توپلاش قىسمىدا تىلغا ئالغان. دېمەك، غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇر بۇ مەسىلىدە پىرىنسىپال ئىلمىي خاتالىققا يول قويغان.

غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇر «تولۇقلىما» نامىلىق ماقالىسىدە «يالقۇن روزى بۇ ماقالىسىدە باشقىلارنىڭ سەۋەنلىكىنى ئەدەپلەپ مەن دەپ، ھاياجانلىنىپ كېتىپ، ئەمەلىيەتكە، ئىلمىگە زىت بىر قاتار قاراشلارنى بازارغا سېلىپ چىققان» دەپ يېزىپ، بۇنىڭغا مىسال سۈپىتىدە مېنىڭ ماقالەمدىكى «... 1851 ـ يىلى تۇغۇلغان باھاۋۇددۇن بايىنىڭ 19 يېشىدا، يەنى 1870 ـ يىلى قەشقەر، غۇلجىدىكى شۇ قەدەر داڭلىق مەدرىسەلەرگە خىرىستىيان دۇنياسىدا بارلىققا كەلگەن پەن ـ مەدەنىيەت بىلىملىرىنى دەرس قىلىپ كىرگۈزۈشكە قۇربى يېتەمتى، شۇنچىلىك نوپۇز 20 ياشقىمۇ كىرمىگەن بالىدا ھازىرلىنىشى مۇمكىنمۇ؟ دېگەنلەرنى خىيالىغا كەلتۈرۈپ باقمىغان» دېگەن بايانلارنى ئۇزۇپ كۆرسەتكەن ھەم ئارقىدىن بۇ مىسالغا رەددىيە بېرىش ئۈچۈن تۇنيۇقۇقتىن تارتىپ ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىگىچە بولغان 20 يېشىدا داڭ چىقارغان بىر قاتار شەخسلەرنى ئېسىمىزگە سالغان. غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇر بۇ ئارقىلىق 30 يىلدىن بېرى داۋاملىشىپ كەلگەن «باھاۋۇددۇن باي 20 يېشىدا قەشقەر، غۇلجىدىكى داڭلىق مەدرىسەلەرگە ئانا

تىل، ھېساب، تارىخ، جۇغراپىيە، تەنتەربىيە، رەسىم، شېئىر قاتارلىق دەرسلەرنى كىرگۈزگەن» دېگەن كونا قاراشنى ئالغا سۈرەكچىمۇ ياكى «20 ياشلىق ئادەم چوڭ ئىش تەۋرىتەلمەيدۇ دەپ كىم ئېيتىدۇ» دېگەن تەنقىدي تولۇقلىمىسىنى ئوتتۇرىغا قويماقچىمۇ، بۇ تازا ئېنىق بولماي قالغان. ئەگەر ئالدىدىكى قاراشنى ئالغا سۈرمەكچى بولسا، غەيرەتجان ئوسمان ئۇتقۇرنىڭ مېنىڭ «ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى قاچاندىن باشلانغان؟» دېگەن ماقالەمنى «يالقۇن روزى ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنىڭ باشلانغان ۋاقتى ۋە سەۋەبىنى ئەتراپلىق ئىزدىنىپ، قايىل قىلارلىق دەردجىدە يورۇتقان. مەن بۇنى تارىخشۇناسلىق، ئىلمىيلىك ۋە ئومۇميلىق جەھەتتىن مۇئەييەنلەشتۈرىمەن» دېگەن پىكرى بىلەن زىت بولۇپ قالىدۇ. ھەقىقەتەن 30 يىلدىن بۇيانقى ماتېرىياللاردا «باھاۋۇدۇن مۇسابايېف يارکەنتتىكى تاتار پەنني مەكتىپىنى پۈتكۈزۈپ بولۇپ، ئىلىغا كەلگەندىن كېيىن 1870 ـ يىلى نوپۇزلۇق ئۆلىما ناسىر ئەئلەم ئاخۇنۇمنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا ‹بەيتۇللا مەسچىتى› يېنىدىكى دىنىي مەكتەپتە ھېساب، ئانا تىل، ئەدەبىيات، تارىخ، جۇغراپىيە، تەنتەربىيە، رەسىم، شېئىر قاتارلىق دەرسلەرنىڭ قوشۇمچە ئۆتۈلۈشىگە تۈرتكە بولغان» دەپ يېزىلىپ كەلگەن. مەن «ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى قاچاندىن باشلانغان؟» دېگەن ماقالەمدە ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىدە «ئۇسۇلى سەۋتىيە»، يەنى يېڭىچە ئوقۇتۇش مېتودى بولغان تاۋۇشلۇق ئوقۇتۇش ئۇسۇلى 1884 ـ يىلى قىرىم يېرىم ئارىلىدا يولغا قويۇلغاندىن كېيىن ئومۇملىشىشقا باشلىغان. ئانا دىيارىمىزدا تۇنجى بولۇپ 1899 ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرى ئىكساقتا بۇ خىل ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى سىناق قىلغان مەكتەپ بارلىققا كەلگەن، دېگەن يەكۈننى ئوتتۇرىغا قويغانىدىم. مەن تارىخي پاكىت ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويغان بۇ يەكۈن باھاۋۇدۇن بايغا مۇناسىۋەتلىك يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان قىلچىمۇ پاكىت ئاساسى يوق قاراشنى پۈتۈنلەي يالغانغا چىقىرىدىغان

دىغان يېڭى يەكۈن ئىدى. مېنىڭ يەكۈنۈمنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرگەن ئاپتونۇمنىڭ يالغان - ياۋداق قاراش ئىچىدىكى مەسىلىنى مۇنازىرە تېمىسى قىلىپ كۆتۈرۈپ چىقىشى مەنتىقىگە سىغمايدۇ.

ئەگەر 1870 - يىللاردا مەيلى قەشقەردە، مەيلى غۇلجىدا بولسۇن، راستتىنلا مەدرىسەلەردە تارىخ، ھېساب، جۇغراپىيە، تەنتەربىيە، رەسىم، شېئىر مەخسۇس دەرس قىلىپ ئۆتۈلۈشكە باشلىغان بولسا، بىز ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچىلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل شەرقىي ئاسىيا بويىچىمۇ ئىنقىلاب خاراكتېرلىك يېڭى قەدەمنى تاشلىغان مىللەت بولاتتۇق. باھاۋۇدۇن باي بىلەن ناسىر ئەئلەم ئاخۇنۇم دۇنياۋى ئىسلاھاتچىلار سۈپىتىدە ئۇلۇغلانغان بولاتتى. ئەمما، 30 يىلدىن بېرى تۈرلۈك كىتاب - ژۇرناللاردا ئىزچىل تىلغا ئېلىنىپ كېلىنىۋاتقان بۇ بايانلار پۈتۈنلەي يالغان! كىملەرنىڭدۇر تارىخنىڭ چىنلىقىدىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ، تارىخقا توغرا مۇئامىلە قىلىشقا پېتىنالماسلىقى بىر جەھەتتىن ئېيتقاندا، رېئال مەنپەئەت ئۈچۈن بولسا، يەنە بىر جەھەتتىن ئېيتقاندا، روھىيىتىنىڭ تولىمۇ زەئىپلىكىدىندۇر. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، يالغان تارىخ ياساش ھەم ئۇنىڭغا قارىغۇلارچە ئىشىنىپ يۈرۈشمۇ ئەمەلىيەتكە ھەم ئىلمگە خىلاپ بىچارە قىلمىشتۇر. شۇبھىسىزكى، ئاجىز كىشىلەر تارىخقا ۋە رېئاللىققا توغرا مۇئامىلە قىلىشقا پېتىنالمايدۇ.

غەيرەتجان ئوسمان ئۇتۇر «20 ياشلىق ئادەم چوڭ ئىش تەۋرىتەلمەيدۇ، دەپ كىم ئېيتىدۇ» دېگەن كېيىنكى پىكرىنى تەنقىدي تولۇقلىما سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويماقچى بولسا، بۇ ئارتۇقچە ھەم ئورۇنسىز تەنقىد ھېسابلىنىدۇ. ئاپتور مەن ماقالەمدە دېمەكچى بولغان، ئەمما ئۆزى ئەتەي شاخلىتىپ كەلتۈرۈپ چىقارغان بۇ ئورۇنسىز مەسىلىنى ئىسپاتلاپ كۆرسەتمەكچى بولۇپ «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدا، دۆلىتىمىزدىكى خەنزۇ قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ، چەت ئەللەردىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخىدا 20 ياش ئەتراپىدىكى كىشى

لەرنىڭ ئالەمشۇمۇل ئىشلارنى قىلىپ، ھەممىنى ھەيران ـ ھەس قالدۇرغانلىقى، ھەتتا دۇنيانى زىلزىلىگە سالغانلىقى تالاي قېتىم بولغان» دەپ يېزىپ تۇنيۇقۇق، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان، ئابدۇ-خالىق ئۇيغۇر، ل. مۇتەللىپ، ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن قاتارلىقلار-نى ساناپ ئۆتۈشى، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا ساۋات سۆزلىگەندەك ئىش بولۇپ قالغان. باشلانغۇچ مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگە ھەرقانداق ئادەم ئىلىم ـ پەن، ئەدەبىيات ـ سەنئەت، ئىقتى-ساد ھەم ھەربىي ئىشلار ساھەسىدە 20 ياشلاردىكى كىشىلەرنىڭ ئالەمشۇمۇل ئىشلارنى تەۋرەتكەنلىكىگە ئائىت مىساللارنى بىلىدۇ. غەيرەتجان ئوسمان ئۇتۇغۇر مېنىڭ بايانلىرىمنىڭ ئۇرانىنى بۇر-مىلاپ «20 ياشلىق بالا چوڭ ئىش تەۋرىتەلمەيدۇ، دەپ كىم ئېيى-تىدۇ» دەپ سوئال قويۇپ تۇرۇۋالغان. مېنىڭ ماقالەمدە ھەرگىز بۇنداق گەپ يوق. مەن ماقالەمدە باھاۋۇدۇن بايغا ئالاقىدار يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان يالغان ـ ياۋىداق بايانلارغا رەددىيە بېرىش ئۈچۈن «ھېچكىمۇ باھاۋۇدۇن باي 1870 ـ يىللىرىدىكى جاھالەت تۇتەك-لىرى ئىچىدە قەشقەردىكى خانلىق مەدرىسەسى، غۇلجىدىكى بەيـ-تۇللا مەدرىسەسىگە غەربنىڭ پەن ـ مەدەنىيەت بىلىملىرىنى دەرس قىلىپ كىرگۈزەلىشى مۇمكىنمۇ، ئەينى ۋاقىتتىكى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي شارائىتى قانداق ئىدى؟ شىنجاڭدا مەدرىسەلەرگە كى-رىپ ئوقۇتقۇچى بولۇپ غەربنىڭ پەن ـ مەدەنىيەت بىلىملىرىنى ئۆگەتكۈدەك ئىختىساسلىق كىشى بارمىتى؟ دەپ ئويلاپ باقمىغان. ئەقەللىيسى، 1851 ـ يىلى تۇغۇلغان باھاۋۇدۇن باينىڭ 19 يې-شىدا، يەنى 1870 ـ يىلىدا قەشقەر، غۇلجىدىكى شۇ قەدەر داڭلىق مەدرىسەلەرگە خىرىستىيان دۇنياسىدا بارلىققا كەلگەن پەن ـ مە-دەنىيەت بىلىملىرىنى دەرس قىلىپ كىرگۈزۈشكە قۇربى يېتەمـ-تى؟ شۇنچىلىك نوپۇز 20 ياشقىمۇ كىرمىگەن بالىدا ھازىرلىنـ-شى مۇمكىنمۇ؟» دەپ يازغانىدىم. مېنىڭ بايانلىرىمدا تەكىتلەنگەن مۇھىم مەسىلە ئىلمىي نوپۇز مەسىلىسىدۇر. باھاۋۇدۇن باي باي-

ىنىڭ بالىسى بولغان بىلەن ئۇنىڭدا ئالىي دەرىجىلىك مەدرىسىلەر-
نىڭ دەرس قۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتكۈدەك ئىلمىي نوپۇز يوق ئە-
دى. مەدرىسىلەرنىڭ دەرس قۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتىش ۋە ئىسلاھ
قىلىشقا توغرا كەلسە ھاكىمىيەتنىڭ كۈچى ۋە يۈكسەك ئىلمىي
نوپۇزنىڭ كۈچى بىلەنلا ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش مۇمكىن. مەيلى
باي، مەيلى بەگ بولسۇن، ئۇلارنىڭ پىكىر - تەكلىپلىرى مەدرە-
سىلەرنىڭ دەرس قۇرۇلمىسىغا تەسىر كۆرسىتىشتىن تولىمۇ
يىراقتا تۇرىدۇ. مەن مۇشۇنى نەزەردە تۇتۇپ بايىنىڭ بالىسى بولغان
20 ياشلاردىكى باھاۋۇدۇن بايغا سېلىشتۇرما بولسۇن ئۈچۈن ماقا-
لەمىدە «ئابدۇقادىر دامۇللامەك نوپۇزلۇق ئۆلىمانىڭ 1910 -
يىللاردىن كېيىنمۇ جەدىدچىلىكنى تەشەببۇس قىلغانلىقى ئۈچۈن
قەشقەردە مۇتەئەسسىپ قەدىمىيچىلەرگە تەڭ كېلەلمەي مۇرەسسە
قىلىشقا مەجبۇر بولغانلىقىنى» ئېنىق ئەسلىتىپ ئۆتكەنىدىم، بۇ
ئارقىلىق مەدرىسىلەرنىڭ دەرس قۇرۇلمىسىنى ۋە دەرس مەزمۇن-
نى ئۆزگەرتىش ئۇنداق ئاسان ئىش ئەمەسلىكىنى، باھاۋۇدۇن باي-
دەك ئىلمىي نوپۇزى يوق بىر ياش بالىنىڭ قولىدىن بۇنداق ئىش-
نىڭ كېلىشى ئەمەلىيەتكە ۋە ئەقلگە قەتئىي سىغمايدىغانلىقىنى
بىلدۇرۇپ قويۇش ئۈچۈن ئىدى. گەپ باشتىن - ئاخىر ئىلمىي
نوپۇز توغرىسىدا كېتىۋاتسا «20 ياشلىق بالا چوڭ ئىش تەۋرە-
تەلمەيدۇ، دەپ كىم ئېيتىدۇ» دەپ ئۇقۇمنى كېڭەيتىپ، قاراتما-
لىقىنى ئۆزگەرتىپ، تېمىدىن چەتلەپ، يوق يەردىن پۇتاق چىقا-
رىپ مۇنازىرە مەزمۇنىنى بۇرمىلىۋەتسە، بۇ مۇنازىرە قىلغۇچىنىڭ
مۇنازىرە مەقسىتى ناتوغرا ئىكەنلىكىنى بىلدۇرىدۇ.

مەن «باھاۋۇدۇن باي 1870 - يىلى غۇلجا، قەشقەردىكى مەد-
رىسىلەرگە زامانىۋى دەرسلەرنى كىرگۈزگەن» دېگەن قاراشنىڭ
پەقەتلا ئاساسى يوق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن، لوگىكىغا
ۋە تارىخىي ئەمەلىيەتكە ئاساسەن شۇنداق ئېيتىمەنكى، باھاۋۇدۇن
باي 1870 - يىلى تېخى تۇغۇلمىغان ياكى تۇغۇلغان بولسىمۇ،

گۆدەك بالا ئىدى. مەنتىقە بويىچە پىكىر يۈرگۈزسەك، بۇ قاراشـ
نىڭ تولۇق ئاساسى بارلىقىنى چۈشەنگىلى بولىدۇ.

مەن ھازىرغىچە مۇسابايېۋلار جەمەتىگە ئالاقىدار ماقالىلىرىمدە بۇ مەسىلىنى تىلغا ئالمىغانىدىم. بەلكىم مېنىڭ بۇ يېڭى قارا‌ـ شىمدىن باشقىلار ھەيرانلىق ھېس قىلىشى ھەم «نېمىشقا ‹ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى قاچاندىن باشلانغان؟› دېگەن ماقالىدە ئوتتۇرىغا قويمىغانىدىڭ؟» دەپ كايىشى مۇمكىن. مېنىڭ «ئۇيغۇر يېڭى مائـ ئارىپى قاچاندىن باشلانغان؟» دېگەن ماقالەمدە تۇزەتكەن مۇھىم مەسىلە ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ قاچان ھەم قانداق باشلانغانلىقى مەسىلىسىدۇر. مەن بۇنداق نازۇك مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويۇۋاتقان شارائىتتا دىققەتنى چېچىپ يەنە باشقا مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قو‌ـ يۇپ تۇزىتىش پىكرىمنى ئوتتۇرىغا قويسام تازا مۇۋاپىق بولمايىتـ تى، شۇڭا بۇ قېتىم بۇ مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويۇش زۆرۇر دەپ قارىدىم. چۈنكى، غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇر بىلەن بولۇۋاتقان بۇ مۇنازىرە بۇ مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويۇشنى تەقەززا قىلدى.

ئۇنداقتا، باھاۋۇدۇن بايىنىڭ تۇغۇلغان ۋاقتىنى 20 يىللار كەينىگە سۈرۈپ 1870 ـ يىلىنىڭ ئالدى ياكى كەينى دەپ ئوتتۇ‌ـ رىغا قويۇشقا قانداق پاكىت ئاساسىم بار؟ ھەممىگە مەلۇمكى، ھۇسەن باي بىلەن باھاۋۇدۇن بايىنىڭ تۇغۇلغان يىلى مەتبۇئاتلاردا ھازىرغىچە بىرەڭ ھۇسەن باي «1844 ـ يىلى»، باھاۋۇدۇن باي «1851 ـ يىلى» دەپ ئېلىنىپ كەلمەكتە. ھازىرغىچە ھېچكىم بۇ‌ـ نىڭ توغرا ـ خاتالىقىنى تەكشۈرۈپ باقمىدى ھەم ئۇنىڭدىن گۇ‌ـ مانلىنىپ باقمىدى. ئەلۋەتتە، ھېچقانداق تارىخىي مەنبەدە ئۇلارنىڭ تۇغۇلغان يىلىغا ئالاقىدار ئۇچۇر يوق. شۇڭا، مانا بۇ پاكىت دەپ كۆرسىتىشكە ئاجىزلىق قىلىمىز. لېكىن مەسىلىنى ئىسپاتلاش‌ـ نىڭ يولى پەقەت بىرلا بولمايدۇ. ئوخشاش بولمىغان مەسىلىنى ئوخشاش بولمىغان ئۇسۇل بىلەن ئىسپاتلاشقا تامامەن بولىدۇ. ھۇسەن بايىنىڭ تۇركىيەدە ۋاپات بولغان «تۇنجى» بالىسى سابىت

مۇسابايېفنىڭ ئىستانبۇلدىكى قەبرىسىدە تۇغۇلغان ۋاقتى 1899 ـ يىلى، ۋاپات بولغان ۋاقتى 1971 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى دەپ يېزىلغان. دېمەك، سابىت مۇسابايېۋ 1899 ـ يىلى تۇغۇلغان. ھۆسەن باي بۇ چوڭ بالىسىغا ئۆزىنىڭ ئىسمى باھاۋۇددۇن بايىنىڭ 1897 ـ يىلى تۇغۇلغان ئىككىنچى پەرزەنتى پاتىگۇل خېنىمنى ئېلىپ بەرگەن. دېمەك، ھۆسەن باي 1844 ـ يىلى تۇغۇلغان بولسا، چوڭ ئوغلى سابىتنى 55 ياشقا كىرگەندە تاپقان بولىدۇ. باھاۋۇددۇن بايمۇ قىزى پاتىگۇل خېنىمنى 50 ياشقا يېقىنلاشقاندا تاپقان بولىدۇ. مانا بۇ بىزدە گۇمان پەيدا قىلىدىغان مۇھىم سەۋەب. ئەجەبا ئۇلارنىڭ ئۆيلەنگۈدەك پۇلى بولمىغانمۇ يا- كى تىجارەت بىلەن بولۇپ كېتىپ ئۆيلىنىشكە ۋاقتى يەتمىگەنمۇ ۋەياكى بۇگۈنكى زامانداۋى تەكتلىنىۋاتقان كېچىكىپ توي قىلىش، كېچىكىپ پەرزەنت كۆرۈش تەشۋىقاتىغا بىر ئەسىر ئىلگىرى ئاۋاز قوشۇپ، بۇ جەھەتتە بۇگۈنكى ئەۋلادلارغا ئۇلگە تىكلىمەكچى بولغانمۇ؟ مېنىڭچە، سەۋەب ئىنتايىن ئاددىي، بىزنىڭ بىر قىسىم يىلنامە ئېڭى يوق ئەسلىمىچىلىرىمىز، مەلۇماتى تۆۋەن تەزكىرە- چىلىرىمىز ۋە تارىخىي ماتېرىياللارنى لوگىكىلىق تەپەككۇرنىڭ

يېتەكچىلىكىدە پەرقلەندۈرۈشكە سەل قارايدىغان تەتقىقاتچىلىرىمىز ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلارنىڭ تۇغۇلغان يىلىنى ئۆزلىرىنىڭ خىيالى بويىچە بېكىتكەن ھەم قارىغۇلارچە قوللانغان، خالاس. نەتىجىدە، تەتقىقات ۋە ئىجادىيەت ساھەسىدە ئاز بولمىغان قالايمىقانچىلىق ۋە ئۇقۇشماسلىق كۆرۈلگەن. مېنىڭ تەكشۈرۈشۈمچە، ھۈسەن باي 1865 ـ يىلىدىن كېيىن، باھاۋۇددۇن باي 1870 ـ يىلىنىڭ ئالدى ياكى كەينىدە تۇغۇلغان. مەن 2009 ـ يىلى ئەتىيازدا غۇلجىدا ھۈسەن بايىنىڭ ھازىر غۇلجىدا تۇرۇۋاتقان 82 ياشلىق كېلىنى دىلئارام ئاپپايىنىڭ ئۆيىدە سۆھبەتتە بولغانىدىم. دىلئارام ئاپپاي ئادەتتىكى گېزىت خېتىنى كۆزئەينەك تاقىماي كۆرەلەيدىغان، خاتىرىسى كۈچلۈك، گەپ ـ سۆزى دۈرۈس، ئۇقۇمۇشلۇق مومای ئىكەن. شۇ قېتىمقى سۆھبەتتە دىلئارام ئاپپاينىڭ ماڭا ئېيتىپ بېرىشىچە، ھۈسەن باي زورىخان دېگەن تۇنجى ئايالى بىلەن توي قىلىپ 10 يىللارغىچە بىرنەچچە پەرزەنت كۆرگەن بولسىمۇ، ھەممىسى چاچراپ كەتكەن. بىر ئوغلى ھەتتا يەتتە ياشقا كىرگەندە، روزا ئېيىدا، قىزىلگۈل ئېچىلغاندا ھۈسەن بايىنىڭ غۇلجىدىكى «باغ قورۇ» دەپ ئاتىلىدىغان تۇرالغۇسىدا ئېرىققا چۈشۈپ ئۆلۈپ كەتكەنىكەن. نەتىجىدە، ھۈسەن باي ئىككىنچى خوتۇنى مەيمۇنخاننى ئەمرىگە ئېلىپ 1899 ـ يىلى سابىتنى تاپقانىكەن. ھۈسەن بايىنىڭ پەرزەنت داغى ئىچىگە ئۆتۈپ كەتكەن بىرىنچى ئايالى زورىخان ئاكىسى بىلەن بىللە شۇ يىلى ھەجگە بېرىپ ھەج تاۋاپ قىلغان ھەم ياراتقۇچىدىن پەرزەنت تىلىگەن. ئادەتتە ئۆرپ ـ ئادىتىمىز بويىچە ئوغۇللار 18 يېشىدا نىكاھ يېشىغا يەتكەن بولىدۇ. ھۈسەن باي «ھاجى ئاپا» دېگەن ئايال بىلەن 1890 ـ يىلىدىن ئىلگىرى توي قىلغان ھالەتتە يەنىلا 20 دىن 25 ياشقىچە بولغان مەزگىلىدە توي قىلغان بولىدۇ. باھاۋۇددۇن بايىنىڭ ئىككىنچى قىزى پاتىگۈل خېنىمنىڭ ئېرى سابىتتىن ئىككى ياش چوڭ بولۇشىدىكى سەۋەب باھاۋۇددۇن بايمۇ 20～25

ياشلىرىدا توي قىلغان بولغاچقا، ئىككىنچى قىزى 1897 ـ يىلى تۇغۇلغان. بىزنى ئاساس بىلەن تەمىنلەيدىغان يەنە بىر پاكىت باـ ھاۋۇدۇن باينىڭ 1910 ـ يىلى غۇلجىدا تارتىلغان سۈرىتى. بۇ سۈرەتنى ئەنگلىيەدە چىقىدىغان «تايمىس گېزىتى» نىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق مۇخبىرى موررىسون (G.E.MORRISON) 1910 ـ يىـ لى ئەتىيازدا شىنجاڭغا كەلگەندە غۇلجىدا تارتقان. سۈرەتتىكى باـ ھاۋۇدۇن باينىڭ تۇرقىدىن ئۇنىڭ 60 ياشقا كىرگەن پېشقەدەم ئەمەس، 40 ياشلار چامىسىدىكى قىران قامەت ئادەم ئىكەنلىكى چىقىپ تۇرىدۇ. دېمەك، يۇقىرىقى بىرنەچچە تۇرلۇك پاكىت ۋە ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەھۋاللار ھۆسەن باي بىلەن باھاۋۇدۇن باينىڭ تۇغۇلغان يىلىنىڭ ماتېـ رىياللاردا يېزىلىپ كەلـ گەندەك ئەمەسلىكىنى دەـ لىللەيدۇ. مۇشۇنداق بولـ غاندا ھۆسەن باي بىلەن باھاۋۇدۇن باينىڭ تۇغۇلـ غان يىلى ئىلگىرىكىدىن 20 يىلچە كەينىگە سۈـ رۈلۈپ، تارىخىي چىنـ لىققا زور دەرىجىدە يېـ قىنلاشىدۇ. مانا مۇـ شۇنداق ئەھۋالدا بىز يەنە «باھاۋۇدۇن باي 1870 ـ يىلى مەدرىسەـ لەردە يېڭى دەرسلەرنى يولغا قويۇشقا تۇرتكە بولغان» دېيەلەمدۇق؟

1910 ـ يىلى 5 ـ ئايدا موررىسون تارتقان سۈرەت

غەيرەتجان ئوسمان

ئۇتغۇرنىڭ مەن ئوتتۇرىغا قويغان «باھاۋۇدۇن باي 1870 ـ يىللاردىكى جاھالەت تۈتەكلىرى ئىچىدە قەشقەردىكى خانلىق مەدرىسەسى، غۇلجىدىكى بەيتۇللا مەدرىسەسىگە غەربنىڭ پەن ـ مەدەنىيەت بىلىملىرىنى دەرس قىلىپ كىرگۈزەلىشى مۇمكىنمۇ، ئەينى ۋاقىتتىكى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي شارائىتى قانداق ئىدى؟ شىنجاڭدا مەدرىسەلەرگە كىرىپ ئوقۇتقۇچى بولۇپ غەربنىڭ پەن ـ مەدەنىيەت بىلىملىرىنى ئۆگەتكۈدەك ئىختىساسلىق كىشى بارمىدى؟»، خىرىستىيان دۇنياسىدا بارلىققا كەلگەن تەنتەربىيە، رەسىم دېگەندەك دەرسلەرنى مەدرىسەلەرگە كىرگۈزگۈدەك ئىلمىي نوپۇز «20 ياشقىمۇ كىرمىگەن بالىدا ھازىرلىنىشى مۇمكىنمۇ؟» دېگەن بىر قاتار سوئاللىرىمغا لوگىكىغا ئۇيغۇن جاۋاب بېرىشتىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ، «20 ياشلىق ئادەم چوڭ ئىش تەۋرىتەلمەيدۇ، دېگەن قاراش يالقۇن روزىنىڭ بىر تەرەپلىمە قارىشىدىن ئىبارەت» دېگەن يوق گەپنى تېپىپ، بىرمۇنچە چۈشەندۈرۈشلەرنى بېرىشى ھەم ئاددىي ساۋاتلارنى شېپى كەلتۈرۈپ يۈرگۈزگەن تەنقىدلىرى پۈتۈنلەي ئورۇنسىز ھەم ئارتۇقچە ئىشتۇر.

غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇر ماقالىسىدە تەنقىدىي مۇنازىرە يۈرگۈزگەن يەنە بىر مەسىلە «پىروفېسسورلۇق» مەسىلىسىدۇر. مەن ئۇنىڭ ماقالەمدىكى «پىروفېسسورلۇق سالاھىيىتى بىلەن ئالىي مەكتەپنىڭ مۇنبىرىدە دەرس ئۆتۈۋاتقان، بىرقانچە تەتقىقات كىتابنىڭ ئاپتورى بولغان غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇر» دېگەن جۈملىنى «ساغلام ھېسسىيات بىلەن ئېيتىلمىغان»، «كىنايە ئارىلىشىپ قالغان» دەپ چۈشىنىشىنى پىسخىكا جەھەتتىكى سەزگۈرلۈكى ئېشىپ كېتىش ھادىسىسى دەپ قارايمەن. مېنىڭ جۈملەمدە كىنايە تۇسى يوق، بەلكى ئېنىق تەنقىد مەنىسى بار. مېنىڭ سالاھىيىتىنى تىلغا ئېلىپ تەنقىدلىشىمدىكى سەۋەب، ئۇنىڭ ئالىي ئۇنۋانلىق تەتقىقاتچى تۇرۇپ باشقىلارنىڭ ماقالە ـ ئەسەرلىرىدىكى ئاساسسىز بايانلارنى قىلچە گۇمان قىلمايلا، ئەقلىي نەزەر بىلەن

2009 ـ يىلى غۇلجىدا دىلئارام ئاپپاينىڭ ئۆيىدىكى زىيارەت خاتىرىسى

كۆزەتمەي، راست ـ يالغانلىقىنى پەرقلەندۈرمەي نەقىل ئېلىپ ئىشلەتكەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. لاياقەتلىك بىر ئىلىم ئەھلىدە بولۇشقا تېگىشلىك ئەڭ تۈپ ساپا ئىلمىي شۇبھە ھەم ئىدراكىي تەنقىدتىن ئىبارەت. بۇنداق تۈپ ساپانى ھازىرلىمىغان ئادەم لاياقەتلىك ئىلمىي خادىم بولالىشى مۇمكىن ئەمەس. بۇنداق ساپا پىروفېسسور ئۇنۇانى بار كىشىلەردە جەزمەن بولۇشى لازىم. غەيرەتجان ئوسمان ئۇتۇرنىڭ باشقىنى نەزەردە تۇتمىغاندىمۇ، «رەسىم دەرسى بىلەن تەنتەربىيە دەرسى» نى مەدرىسەلەرگە كىرگۈزۈش ئەينى يىللاردا ھەرگىز مۇمكىن بولمايدىغان ئىش ئىكەنلىكىدىن گۇمان قىلمىغانلىقى مېنىڭ يۇقىرىقىدەك تەنقىدلىشىمگە سەۋەب بولغان، ھېلىمۇ رەسىم سىزىشقا، تەنتەربىيەگە باشقىچە قارايدىغان مۇتەئەسسىپ ئۆلىمالار يوق ئەمەس، مەشھۇر رەسسام غازى ئەھمەدنىڭ شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «ھاياتىمدىكى ئۆچمەس سۇرەتلەر» دېگەن بىيوگرافىيەسىدە ئۆزىدە

ىنىڭ بالىلىق مەزگىلىگە مۇناسىۋەتلىك مۇنداق بىر تەپسىلات بار: «دادام قازى بولغاچقا، موللا ـ ئۆلىمالاردىن يار ـ بۇرادەرلىرى جىق ئىدى. دادام ئۇلارنى ئارىلاپ ئۆيگە مېھمانغا چاقىرىپ تۇراتتى. بىر كۈنى دادامنىڭ ئۇلپەتلىرى ھويلىمىزغا كىرىپ تاملارغا سىزىۋەتكەن رەسىملەرنى كۆرۈپ ھەيران قېلىشتى ۋە دادامدىن:

ـــ ئاخۇنۇم، بۇ رەسىملەرنى كىم سىزدى؟ ـــ دەپ سوريدى. دادام:

ـــ مانا مۇشۇ ئوغلۇم سىزدى، ـــ دەپ مېنى كۆرسەتتى. ئۇلار باشلىرىنى چايقىشىپ:

ـــ بۇ بولماپتۇ، زادىلا بولماپتۇ، بۇ بالا بىر بۇددىست بولۇپ يېتىلىپتۇ. ھويلىنى بۇد بىلەن توشتۇرۇۋېتىپتۇ. بۇ بالىغا يول قويۇپ، ناھايىتى خاتا ئىش قىلىپتىلا. بۇ يالغۇز ئوغۇللىرىنى مەدرىسەدە ئوقۇتۇپ، ئۆزلىرىگە ئىزباسار قىلماقلىرى لازىم ئىدى. بۇ ھويلىدا ناماز ئوقۇشمۇ دۇرۇس ئەمەس ئىكەن، ـــ دەپ غۇدۇراپ كېتىشتى.» (41 ـ بەت)

غازى ئەھمەد ئەپەندى ھېكايە قىلغان بۇ تەپسىلات 1930 ـ يىللاردىكى قەشقەردە بولغان. بۇ چاغدا يېڭىچە مائارىپ پۈتكۈل شىنجاڭدا دېگۈدەك يولغا قويۇلۇپ بولغان چاغ ئىدى. مۇشۇنداق زاماندا رەسمىگە شۇ قەدەر ئۆچمەنلىك بىلەن قارىغان موللا ـ ئۆلىمالار 1870 ـ يىلى خانلىق مەدرىسەنىڭ دەرۋازىسىنى رەسىم ئۆگەتكۈچىگە ئېچىپ بېرىشى مۇمكىنمۇ؟ بۇنى بىز خانلىق مەدرىسەدە ئۆتۈلگىنى رەسىم ئەمەس، نەقىش دەرسى دەپ ئۆزگەرتىپ چۈشىنەمدۇق ـ ياki؟

ئىلمىي شۇبھە ھەم ئىدراكىي تەنقىد ئومۇملاشمىغان ئەھۋالدا ئىلىم ساھەسى كەلسە ـ كەلمەس ماقالە ـ ئەسەرلەر بىلەن تولۇپ كېتىدۇ، لېكىن سۈپەتكە توشىدىغىنى ناھايىتى ئاز بولىدۇ. تەنقىدىي تەپەككۇرغا ئادەتلەنمىگەنده راست ـ يالغاننى ئايرىغىلى ھەم ئەقىلگە مۇۋاپىق قارار چىقارغىلى بولمايدۇ. بىزنىڭ مائارىپىمىزدا تەنقىدىي تەپەككۇر تەربىيەسىگە سەل قارىلىدىغان بولـ

غاچقا توغرا بىلەن خاتانى، راست بىلەن يالغانىنى پەرقلەندۇرۇش، ئەقىلگە مۇۋاپىق تەھلىل يۈرگۈزۈش، مۇستەقىل قاراش شەكىل-لەندۇرۇش جەھەتلەردە زور دەرىجىدە يېتەرسىزلىك مەۋجۇت. بۇ خىل ئەھۋال بىزنىڭ ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ماۋارىپىمىزدىلا مەۋجۇت بولۇپ قالماستىن، ئالىي مەكتەپ ماۋارىپىمىزدىمۇ گەۋ-دىلىك مەسىلە بولۇپ تۇرماقتا. ئالىي مەكتەپنىڭ مۇئەللىملىرى مۇنەۋۋەر ئىختىساسلىقلار ھەم تەنقىد روھى كۈچلۈك ئالىي ئۇنۋانلىقلار بولغاندىلا ئاندىن ئىلىم مۇھىتى ساغلام بولىدۇ. تەن-قىدىي تەپەككۇر تەربىيەسى ئومۇملاشمىغان ئەھۋالدا ئالىي مەك-تەپلىرىمىزدە بۇنداق يۇقىرى ساپالىق ئوقۇتقۇچىلار قوشۇننىڭ ھەم لايىقىلىك ئىستۇدېنتلارنى كۆرۈشنى تەسەۋۋۇر قىلىش بەك بالدۇر. تەنقىدىي تەپەككۇر خىسلىتى شەكىللەنمىگەن ئادەمدە جا-سارەت ۋە پاراسەت، ئىندىۋىدۇئاللىق ۋە ئۆتكۈرلۈك يېتىلمىگە تەس. لۇ شۈن ئەپەندى شىيامېن ئۇنىۋېرسىتېتىدا «جۇڭگولۇقلار يازغان كىتابلارنى ئاز ئوقۇيلى، چاتاقچىلاردىن بولايلى» دېگەن تېمىدا نۇتۇق سۆزلىگەنىكەن. ئۇ بۇ خىل تەشەببۇسنى جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىدىكى تەنقىد روھىنىڭ كەملىكىنى ھەم ھا-زىرقى شارائىتتا تەنقىدىي روھنى تۇرغۇزۇشنىڭ تولىمۇ زۆرۈر-لۇكىنى نەزەردە تۇتۇپ ئېيتقانىكەن. ئۇ جەمئىيەتتە ھەرقانداق بىر ئىشتا چاتاق تاپمىغان ئادەملەر بولغاندىلا ئاندىن يېڭىلىق ياراتقىلى، كۈندىن - كۈنگە راۋاج تاپقىلى بولىدۇ، دەپ كۆرسەت-كەنىكەن. مەشھۇر ئەدەبىيات ئۇبزورچىسى بىلىنسكىي «ھەربىر مىللەتنىڭ مىللىي خۇسۇسىيىتىنىڭ سىرى ئۇنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى ۋە غىزا - تائاملىرىدا ئەمەس، بەلكى شەيئىلەرنى چۈشىنىشتىكى نەزىرى ۋە ئۇسۇلىدا» دەپ ئېيتقان. بۇ ھېكمەت-لىك سۆزىدىمۇ تەنقىدىي تەپەككۇر جەھەتتىكى خاسلىقنىڭ مۇھىم-لىقى مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن. بۇ بايانلار بىزگە تەنقىدىي تەپەككۇر تەربىيەسىگە ئەھمىيەت بېرىشنىڭ تەخىرسىز مەسىلە ئىكەنلىكى-

نى ھېس قىلدۇرىدۇ. ئالىي مائارىپ ئىستۇدېنتلاردا تەنقىدىي تە-پەككۇر قابىلىيىتىنى يېتىلدۈرۈشنى مۇھىم ئىش سۈپىتىدە كۈنتەرتىپكە كىرگۈزمىسە تەپەككۇر جەھەتتە ئەگىشىش تېپىدە-كى، خاراكتېر جەھەتتە قۇرۇقتىن - قۇرۇق قايىل بولۇش تې-دىكى ئىستۇدېنتلار تۈركۈملەپ جەمئىيەتكە چىقىۋېرىدۇ. جۈڭگو-لۇق مائارىپ مۇتەخەسسىسلىرى ئامېرىكىدا تەنقىدىي تەپەككۇر قابىلىيىتى تولۇق كۇرس مائارىپىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغان ياكى بولمىغانلىقىنى ئۆلچەيدىغان ئاساسلىق ئۆلچەم بولۇپلا قال-ماستىن، ئاسپىرانتلارنى ئوقۇشقا قوبۇل قىلىشتا تەكشۈرىدىغان ئاساسلىق نىشان ئىكەنلىكىنى سۆزلەپ كېلىپ، «دۆلىتىمىزدە تەنقىدىي تەپەككۇر تەربىيەسى ئەمدىلەتىن يولغا قويۇلۇۋاتىدۇ. نۆ-ۋەتتە بىزنى ئەنسىرىتىۋاتقىنى ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەنقىدىي تەپەك-كۇر قابىلىيىتى ئەمەس، بەلكى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تەنقىدىي تەپەك-كۇر قابىلىيىتى» دەپ كۆرسەتتىشتى. ئۇلار يەنە «جۇڭگو مەدەنە-يىتىدە لوگىكىلىق تەپەككۇر ۋە تەنقىدىي تەپەككۇر ئەنئەنىسى كەمچىل، كىشىلەرنىڭ تەپەككۇر ساپاسىدا لوگىكا قارىشى يۇزە، تەنقىدىي تەپەككۇر ئېچىڭى كەمچىل. تەنقىدىي تەپەككۇر تەربىيەسە-نىڭ ئەھمىيىتى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ دەرسخانىلىرىدىلا ئىپادىلە-نىپ قالماستىن، كىشىلەرنىڭ تەپەككۇر ساپاسىنى ياخشىلاش ۋە ئۆستۇرۇشتىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە» دەپ چۈشەندۈرۈشتى. بىز بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2006 - يىلى نەشر قىلغان «تەنقىدىي تەپەككۇر دەرسلىكى» دېگەن كىتابقا كىرگۈ-زۈلگەن، 1993 - يىلى پىرىستون ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ «تولۇق كۇرس مائارىپى ئىستراتېگىيەلىك پىلان كومىتېتى» تولۇق كۇرس ئوقۇغۇچىلىرىغا چىقارغان 12 تۈرلۈك ئۆلچەمنى كۆرۈپ باقساق، ئامېرىكىلىقلارنىڭ تەنقىدىي تەپەككۇر مەسىلىسىگە قا-چىلىك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىنى ھېس قىلالايمىز.

1. ئېنىق تەپەككۇر، سۆزلەش ۋە يېزىقچىلىق قابىلىيىتى بولۇش.

2. تەنقىدىي ۋە سىستېمىلىق ئەقلىي خۇلاسە چىقىرىش قابىلىيىتى بولۇش.

3. ئۇقۇم شەكىللەندۈرۈش ۋە مەسىلە ھەل قىلىش قابىلىيىتى بولۇش.

4. مۇستەقىل مۇلاھىزە قىلىش قابىلىيىتى بولۇش.

5. يېڭىلىق يارىتىشقا جۇرئەتلىك ۋە مۇستەقىل ئىشلەش قابىلىيىتى بولۇش.

6. ھەمكارلىشىش ۋە ئالاقىلىشىش قابىلىيىتى بولۇش.

7. نېمىنىڭ مەلۇم نەرسىنى تەلتۆكۈس چۈشەنگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدىغانلىقىنى ھۆكۈم قىلىش قابىلىيىتى بولۇش.

8. مۇھىم نەرسە بىلەن ئۇششاق - چۈششەك نەرسىلەرنى پەرقلەندۈرۈش، ئۇزاق مەزگىللىك نەرسە بىلەن قىسقا مەزگىللىك نەرسىنى پەرقلەندۈرۈش قابىلىيىتى بولۇش.

9. ئوخشاشمايدىغان تەپەككۇر شەكىللىرىگە پىشىق بولۇش (مىقدار، تارىخ، پەن، ئەخلاق، ئېستېتىكا).

10. مەلۇم ساھەدىكى بىلىمى چوڭقۇر بولۇش.

11. ئوخشاشمايدىغان پەن، ئىدىيە، مەدەنىيەتنىڭ باغلىنىشلىق تەرەپلىرىنى كۆزىتىش قابىلىيىتى بولۇش.

12. ئۆمۈرۋايەت ئىزدىنىپ ئۆگىنىش قابىلىيىتى بولۇش.

بۇ 12 ئۆلچەم ئالىي مائارىپ تەربىيەسى كۆرگەن بىر ئادەمدە بولۇشى كېرەك بولغان تەلەپلەردۇر. بۇ ئۆلچەملەرنىڭ ئۇچتىن ئىككىسىگە تەنقىدىي تەپەككۇرغا مۇناسىۋەتلىك تەلەپ سىڭگەن. شۇبھىسىزكى، تەنقىدىي تەپەككۇر بىزنىڭ قېتىپ كەتكەن تەپەككۇر تۈپرىقىمىزنى يۇمشىتىشقا يارىدەم بېرىدۇ. قاتمال تەپەككۇر سىستېمىمىزنى جانلاندۇرىدۇ. تەپەككۇر بوشلۇقىمىزنىڭ ماسلىشىشچانلىقىنى كۈچەيتىدۇ. تەنقىدىي تەپەككۇر بىزنىڭ تەپەككۇر تۈپرىقىمىزنىڭ ياخشىلىنىشى، تەپەككۇر بوشلۇقىمىزنىڭ كېڭىيىشى ۋە تەپەككۇر سىستېمىمىزنىڭ ئەلالىشىشىنى ئىلگىرى

سۈرۈپ، بىزنىڭ تەپەككۇرىمىزنىڭ ئېنىق، راۋان، تەرتىپلىك ۋە جانلىق بولۇشىغا ياردەم قىلىدۇ. ئۇ يەنە بىزنىڭ قاراشلىرىمىزنىڭ يېڭىلىنىشى ۋە ئەقلگە مۇۋاپىق توغرا قارارلارنى چىقىرىشىمىزغا ياردەم قىلىدۇ.

غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇردا پىروفېسسورلاردا بولۇشى زۆرۈر بولغان تەنقىد روھى ۋە مەسئۇلىيەت تويغۇسى يېتەرلىك بولغان بولسا، ئىلگىرىكىلەرنىڭ ئەسەرلىرىدە قەيت قىلىنغان قاراش يا-كى نەقىل قىلىنغان ئۇچۇرلارنى «ئىشەنچلىكمۇ - ئەمەسمۇ، تا-رىخىي ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇنمۇ - ئەمەسمۇ، دەپ تەكشۈرۈپ، تەتقىق قىلىپ باقمايلا» قارىقويۇق قوبۇل قىلمىغان بولاتتى. بۇ قاراش يا-كى ئۇچۇرلار قانچىلىك كۆپ كىتاب - ژۇرناللاردا قوللىنىلغان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئىلمىي شۇبھە ۋە ئىدراكىي تەنقىدنىڭ ئۆتكىلىدىن ئۆتكۈزۈشكە ئەھمىيەت بەرگەن بولاتتى.

غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇر «تولۇقلىما» ناملىق ماقالىسىدە كۆپرەك كايىپ تەنقىد يۈرگۈزگەن يەنە بىر مەسىلە يۇقىرىدا ئېيتقاندەك پىروفېسسورلۇق مەسلىسى بولغاچقا، مېنى «يالقۇن روزى يېقىنقى يىللاردىن بېرى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا پىروفېسسور-لۇقنى مەنسىتمەيدىغانلارنىڭ باشلامچىسى سۈپىتىدە يۈگۈرۈپ يۈ-رۈۋاتقانلارنىڭ بىرى» دەپ ئەيىبلىدى. ئاپتورنىڭ بۇ جۈملىسى ئىلمىي تەنقىد تىلى بىلەن ئەمەس، تاپا - تەنە تىلى بىلەن قۇراشتۇرۇلغان جۈملە بولۇپ، بۇ جۈملىنىڭ مەزمۇنىنى «پىرو-فېسسورلۇق يالقۇن روزى كىنايە قىلىپ يۈرىدىغان ھەم ئاسانلا قولغا كەلتۈرگىلى بولىدىغان ئىلمىي ئۇنۋان ئەمەس» دېگەن تو-لۇقلىما تەنقىدى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، ئاندىن ئۇنىڭ پىروفېس-سورلۇق توغرۇلۇق ئۇنداق - مۇنداق گەپ - سۆزلەرنى قىلىشقا بولمايدۇ، دېمەكچى ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدىم.

پىروفېسسورلۇق بىر تۈرلۈك كەسپىي ئۇنۋان (غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇر ئېيتقاندەك ئىلمىي ئۇنۋان ئەمەس). مەن پىرو-

فېسسورلۇق بىلەن پىروفېسسورلارنىڭ پەرقلىق ئۇقۇم ئىكەنلىكىنى بىلىمەن. ھازىرغىچە يازغان ماقالە ـ ئەسەرلىرىمدە پىروفېسسورلۇق توغرۇلۇق ھېچقانداق گەپ قىلمىدىم. ئەمما پىروفېسسورلار توغرۇلۇق ئانچە ـ مۇنچە تەنقىدىي مۇلاھىزىلەرنى قىلدىم. بۇ خۇددى ئوقۇتقۇچىلىق خىزمىتىنى ھەممە ئادەم شەرەپلىك خىزمەت دەپ بىلسىمۇ، لېكىن ئوقۇتقۇچىلار توغرىسىدا ئەركىن باھا، تەنقىد، تەكلىپلەرنى بەرگەندەك بىر ئىش. غەيرەتجان ئوسمان «پىروفېسسورلۇق» دېگەن ئۇقۇم بىلەن «پىروفېسسور» دېگەن ئۇقۇمنى پەرقلەندۇرۇشنى بىلمەي قوللاندىمۇ ياكى ئەتەي گەپنى كونكرېت شەخسىتىن ئابستراكت كەسىپكە يۆتكەپ بارلىق پىروفېسسورلارنى غەزەپلەندۇرۇپ، مېنى پىروفېسسورلارنىڭ غەزەپ «تاشقىنى» دا تۇنجۇقتۇرۇۋېتىشنى ئارزۇ قىلدىمۇ، بىلەلمىدىم. مېنىكچە، ئوقۇتقۇچىلارنى تەنقىدلىگەنلىك ئوقۇتقۇچىلىق كەسپىنى ئىنكار قىلغانلىققا تەڭ دەپ چۈشىنىدىغان ئادەم بولمىسا كېرەك. پىروفېسسورلار توغرىسىدا تەنقىدىي پىكىر قىلىشنى پىروفېسسورلۇق كەسپىنى مەنسىتمىگەنلىك دەپ قارايدىغان ساددا ئادەم ھەم بولمىسا كېرەك. ھەممىمىزگە مەلۇم، جۇڭگودا ئۇنۋان تۈزۈمى ئەسلىگە كېلىپ، ئىزچىل داۋاملىشىپ كېلىۋاتقانغا 30 يىللار بولدى. بۇ 30 يىلدىن بۇيان ھەرقايسى پەن ۋە كەسىپلەردە مىليونلىغان ئالىي ئۇنۋانلىقلار بارلىققا كەلدى. دېمەك، 21 ـ ئەسىرگە قەدەم قويغان بۈگۈنكى كۈندە ئالىي ئۇنۋانلىق پىروفېسسور ۋە دوكتورلار قاتلىمى كۆلەملىشىپ ئالىملىرىمىزنىڭ جەمئىيەتتىكى بىر مۇھىم ئىجتىمائىي توپ بولۇپ شەكىللەندى. شۇنداق بولغانكەن، ئۇلارنىڭ سۈپەت ـ ساپاسى، بۇرچ ـ مەسئۇلىيىتى توغرۇلۇق تەكشۈرۈش، تەتقىقات ۋە تەنقىد ئېلىپ بارمىغان زۆرۈرىيەت تۇغۇلدى. خۇددى «بىزگە قانداق ئوقۇتقۇچىلار كېرەك»، «بىزگە قانداق لىدېرلار كېرەك»، «بىزگە قانداق ئەدىبلەر كېرەك»، «بىزگە قانداق ئارتىسلار كېرەك» دەپ

مۇلاھىزە يۈرگۈزگەندەك، «بىزگە قانداق پىروفېسسورلار كېرەك»، «بىزگە قانداق دوكتورلار كېرەك» دەپ مۇلاھىزە يۈرگۈزۈشكە تا-مامەن بولىدۇ. پىروفېسسور ياكى دوكتورلار تېمىسى تەنقىد - مۇلاھىزە قىلىش چەكلەنگەن تېما ئەمەس. ئۆزىگە مەپتۇن بولۇش ۋە ماختىنىشنى ئىستەشتەك پىسخىكىلىق كېسەللىككە دۇچار بولغان ئاجىز ئادەملەردىن باشقا جەمئىيەتتە مەلۇم بۇرچ، مەسئۇ-لىيەتنى ئۈستىگە ئالغان ھەرقانداق ئادەم ئۆزىنىڭ ئىلمىي تەكـ-شۈرۈش، تەنقىقات ۋە تەنقىدنىڭ ئوبيېكتى ئىكەنلىكىنى چۈشـ-ىنىدۇ. ئۆزىگە مەپتۇن بولۇش ۋە ماختىنىشنى ئىستەش پىسخـ-ىكىسى كۈچلۈك، زىيادە شۆھرەتپەرەس ھەم ئۆزىگە ئىشەنچىسى كەمچىل ئادەملەرلا تۇرمۇشتا تەبرىك گۈللىرىگە، چاۋاك ۋە ئالـ-قىش سادالىرىغا بەكمۇ تەشنا بولغان ھالدا ياشايدۇ. ئۇنداقلار ئۆ-زى ھەققىدىكى ئاشۇرۇپ - ئۇچۇرۇۋېتىلگەن مەدھىيە سۆزلىرى-ىنمۇ قىزارماستىن، شادلىنىپ كېرىلىپ كېتىدۇ. «ئەخمەقنىڭ دوراسى ماختاش» دېگەن ھېكمەتلىك سۆزنى بىلىۋالغان ياغلىما ئېغىز، ياخشىچاق جان باقتىلار ئۇنداقلارنى ماختاپ - ئۇچۇرۇپ كولدۇرلىتىپ يۈرۈۋېرىدۇ. «داڭلىق جامائەت ئەربابى»، «ئالاھىدە تالانتلىق ئەدىب»، «يېتۇك ئالىم»، «ئۇستاز ژۇرنالىست»، «ئەل سۆيگەن سەنئەتكار» دېگەندەك سۈپەت سۆزلىرىنىڭ ئۇيغۇر جەم-ئىيىتىدە غازاڭدەك ئۇچۇپ يۈرگەنلىكىنى ھەممىمىز بىلىمىز. بىر - بىرىنى ماختاپ - ئۇچۇرۇشقا ئادەتلەنگەن، يۇقىرى تەلەپ، يۇقىرى سۈپەت ئېڭى، كۈچلۈك مەسئۇلىيەت روھى ئومۇملاشمـ-ىغان «ياخشىچاقلار جەمئىيىتى» تولىمۇ زەئىپ جەمئىيەتتۇر. ئۇ-نىڭ ئەكسىچە يۇقىرى تەلەپ، يۇقىرى سۈپەت ئېڭى، كۈچلۈك مەسئۇلىيەت روھى ئومۇملاشقان «تەلەپچانلار جەمئىيىتى» ھاياتىي كۈچى ئۇرغۇپ تۇرغان ساغلام جەمئىيەتتۇر. بۇنداق جەمئىيەتتە ھېچكىمنىڭ ئىمتىيازلىق بولۇۋېلىشىغا بولمايدۇ. «تەلەپچانلار جەمئىيىتى» دە «پىروفېسسورلۇق ئاسانلا قولغا كەلتۈرگىلى بو-

لىدىغان ئىلمىي ئۇنۇۋان ئەمەس» دېگەندەك ساغلام بولمىغان گەپ-لەر ئارقىلىق پىروفېسسورلارنى شەرتسىز چوڭ كۆرۈش، شەرتسىز ئۇلۇغلاش تەلەپ قىلىنسا كۇلكىلىك ئەھۋال بولۇپ قالىدۇ. پىروفېسسور ۋە دوكتورلارنىڭ ئۆزلىرىنى «بۇ ئۇنۇۋان ئاساسلىقچە قولغا كەلمىگەن» دەپ قاراپ بىيۇروكرات ئەمەلدارلارنىڭ خىيالىدا بولۇشى ئەقىلگە سىغمايدىغان ئەخمەقلىق دەپ قارىلىدۇ. چۈنكى، پىروفېسسور ۋە دوكتورلار ھەرگىزمۇ تەلەپ قويۇلۇش، تەنقىد قىلىنىش كەچۈرۈم قىلىنغان ئالاھىدە توپ ئەمەس. ئۇلارمۇ ئوخشاشلا ئوبيېكتىپ، ئىلمىي، ئادىل، توغرا تەنقىدنىڭ ئوبيېكتى. پىروفېسسور ۋە دوكتورلار ئالىي ئۇنۇۋانلىق بولغانلىقى ئۈچۈن تەلەپ ۋە تەنقىدتىن مۇستەسنا دەپ قارالسا، ئۇلارغا ئىدارىي يوسۇندا مۇئامىلە قىلىنمىسا، تەبىئىي ھالدا جەمئىيەتتە «ئۇنۇۋان خۇراپاتلىقى» ئۇلغىيىپ، ئالىي ئۇنۇۋانلىقلارغا قارىغۇلارچە باش ئۇرۇش پىسخىكىسى كۆرۈلىدۇ. ئۇلارغا يۇقىرى تەلەپ، ئەستايىدىل پوزىتسىيە، ئىدراكىي نەزەر بىلەن قارىماستىن «پىروفېسسورلار ئالىي مەكتەپنىڭ گۈلى» دەپ قارىغۇلارچە ماختىسا پىروفېسسورلۇقنى يۇقىرى شەرەپ ھەم يۇقىرى مەسئۇلىيەت دەپ بىلىدىغان پىروفېسسورلار بىلەن پىروفېسسورلۇقنى تاج قىلىپ بېشىغا قوندۇرۇۋېلىپ، تاجغا تۇشلۇق تىرىشچانلىق، تاجغا تۇشلۇق ئىلمىي روھ، تاجغا تۇشلۇق مەسئۇلىيەتچانلىق ئېچىي يوق، پەقەت تاجغا تۇشلۇق تەمىنات بىلەنلا قانائەتلىنىپ كۈن ئۆتكۈزۈۋاتقان «لوڭقىسمان پىروفېسسور» لار ئارىلىشىپ كېتىدۇ. پىروفېسسورلۇق ياكى دوكتورلۇق ئۇنۇۋانىنى قانداق مۇشكۈلچىلىكلەرنى يېڭىپ، قانداق قاتتىق تەلەپلەرنى ئادا قىلىپ قولغا كەلتۈرگەن كىشى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ، تەلەپ ۋە تەنقىدتىن مۇستەسنا بولالمايدۇ. تەلەپ ۋە تەنقىدتىن مۇستەسنا ئەمەلدارمۇ، پۇلدارمۇ، پىروفېسسورمۇ، دوكتورمۇ، دوختۇرمۇ ئوخشاشلا چىرىكلىشىدۇ. تەلەپ ۋە تەنقىد ئېچىي يوق كىشىلەر پىرو-

فېسسور ياكى دوكتورلارنى شەرتسىز ئۇلۇغلايدۇ. غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇرنىڭ «پىروفېسسورلار ئالىي مەكتەپنىڭ گۈلى» دېگەن تەرىپى پەقەت شائىرانە سۈپەتلەش بولۇپ، ئۇلارغا ھېسسىي نەزەر بىلەن مەپتۇن بولۇپ قارىغانلىقتۇر. مېنىڭچە، پىروفېسسورلارنى بۇنداق ھېسسىي نەزەر بىلەنلا ئۇلۇغلاش، يۇقىرى تەلەپ، يۇقىرى سۈپەت ئېچىكى، كۆچلۈك مەسئۇلىيەت روھى نۇقتىسىدىن چىقىپ تۇرۇپ ئىدراكىي باھا بېرىشتىن تولىمۇ تۆۋەن تۇرىدۇ. بىز ئىدراكىي باھانى ھېسسىي باھادىن ئۈستۈن كۆرىدىغان تەپەككۇر ئادىتىنى يېتىلدۈرمىسەك، چىرايلىق گەپ ئىچىدە چۆرگىلەپ يۈرۈۋېرىمىز. گېرمانىيەلىك مەشھۇر پەيلاسوپ نېچشې «كىشىنى قەتئىيلىككە ئۈندەيدىغان ھەرقانداق نەرسىنى مەدھىيەلەڭلار!» دەپ ئېيتقان. شەيئىلەرگە قەتئىي، ئەستايىدىل، ئىدراكىي، جىددىي پوزىتسىيە بىلەن مۇئامىلە قىلىش، «ھاياتتا ئۆلۈمدىن باشقىسى تاماشا» دېگەندەك كىشىنى بىخۇدلاشتۇرىدىغان قىممەت قارىشىنى دەستۇر قىلىپ ياشاشتىن مەڭ ئەلا!

غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇر ئۆزىنىڭ پىروفېسسورلارنى قارىقويۇق ئۇلۇغلاش ھېسسىياتى بىلەن، مەن «بىر پارچە خىشىنىڭ سىرى» ناملىق ماقالەمدە نەقىل كەلتۈرگەن، ياپونلارنىڭ «100 پىرو-فېسسور تەربىيەلىگەندىن بىر كارخانچى يېتىشتۇرگەن ئەلا» دېگەن سۆزىنى «ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى ئىلىم ساھەسىنى قايمۇقتۇرغان»، «مەنبە ئاساسى بولمىغان بىر خىل قاراش» دەپ ئەيىبلىگەن.

«مەنبە ئاساسى يوق» دېگەن مەسىلىگە كەلسەك، بۇ قاراشنىڭ مەنبە ئاساسى يوق ئەمەس. بۇ سۆز «ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتى ھېكمەتلىرى» دېگەن ئەقلىيە سۆزلەر توپلىمىدىن ئېلىنغان، ئۇنداقتا، مەن نېمە ئۈچۈن بۇ ھېكمەتلىك سۆزنى ماقالەمدە ئىشلەتكەندە مەنبەنى ئەسكەرتمىدىم دېگەندە، مېنىڭ «بىر پارچە خىشنىڭ سىرى» ناملىق ماقالەم ئىلمىي تەتقىقات ماقالىسى ئەمەس، بەلكى پۇبلىستىك ماقالە. مېنىڭ «ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى

قاچاندىن باشلانغان؟»، «20 ـ ئەسىردىكى تۇنجى ئىسلاھاتچى» دېگەن ماقالىلىرىم ئىلمىي ماقالە بولغاچقا قوللىنىلغان ھەربىر نەقىلنىڭ مەنبە ئاساسىنى ئېنىق كۆرسەتكەنىدىم. «بىر پارچە خىشنىڭ سىرى» دېگەن ماقالەم پۈبلىستىك ماقالە. پۈبلىستىك ماقالىلەرگە ئىلمىي ماقالىلەردەك مەنبە ئاساسىنى بىرمۇبىر ئېنىق كۆرسىتىش تەلىپى قويۇلمايدىغان بولغاچقا كۆرسەتمىگەنىدىم. بۇنىڭدىن كېيىنمۇ ھەم ئىلمىي ماقالە بىلەن پۈبلىستىك ماقالە يېزىپ قالسام پەرقلىق مۇئامىلە قىلىمەن. چۈنكى، پۈبلىستىك ماقالىگە ئىلمىي ماقالىگە قويۇلىدىغان قاتتىق تەلەپ قويۇلمايدۇ. پۈبلىستىك ماقالە ئەركىن ئۇسلۇبتا يېزىلىدۇ. ئىلمىي ماقالە چوقۇم قېلىپلاشقان رامكا ئىچىدە يېزىلىدۇ. بۇ، ئۆزگەرمەي كېلىۋاتقان تەلەپ.

«ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى ئىلىم ساھەسىنى قايمۇقتۇرغان» دېگەن گەپكە كەلسەك. مېنىڭچە بۇ، جانلىق ئىدىيەسى يوق، قاتمال پىكىر قىلىدىغان كىشىلەرگە خاس تەپەككۇر. «100 پىروفېسسور تەربىيەلىگەندىن بىر كارخانىچى يېتىشتۇرگەن ئەلا» دېگەن بۇ قاراش كىشىلەرنى زەھەرلەيدىغان قاراش ئەمەس، بەلكى شەيئىلەرگە بولغان چۈشىنىشنى موللاشتۇرىدىغان قاراش. بۇ قاراشنى ئەلۋەتتە مۇتلەق توغرا دېگىلى بولمايدۇ. ئۇنىڭدا نىسپىي ھەقىقەتنىڭ بارلىقىنى ئىنكار قىلغىلىمۇ بولمايدۇ. بىر پۈتۈن دۆلەتنىڭ ياكى مىليونلىغان كىشىلەرنىڭ مائارىپ ئىدىيەسىنى يېتىلدۈرەتكەن پىراگماتىزملىق مائارىپشۇناس جون دېۋېي (John Dewey) غا ئوخشاش مۇتەپەككۇر پىروفېسسورلارمۇ بولىدۇ، مېڭلىغان پىروفېسسورلارنى باش كۆتۈرگۈزمەي ئىشلىتىدىغان بىل گايتسقا ئوخشاش كارخانىچىلارمۇ بولىدۇ. بىز ئوخشاش بولمىغان ئىدىيە، پەرقلىق قاراشلاردىن چۆچۈپ كەتمەسلىكىمىز كېرەك. بىزنىڭ كىگە ئوخشىمايدىغان ئىدىيە، بىزنىڭكىدىن پەرقلىنىدىغان قاراشلارنىڭ ھەممىسى ئاپەت ئېلىپ كەلمەيدۇ. بىرەر يېڭى ئىدىگە

يە، بىرەر يېڭى قاراشنى «كىشىلەرنى ئازدۇرىدۇ»، «ئىلىم ساھە-سىنى قايمۇقتۇرىدۇ» دەپ يەڭگىللىك بىلەن ئەيىبلەش ياكى «ئۇ-نىڭغا باھا بېرىش ھاجەتسىز» دەپ يۈزە ھالدا ئىنكار قىلىش ئە-دىيە قاتمالىلىقى ھەم تەپەككۇر نامراتلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش بىلەن بىللە، ئادەمنىڭ ئىجادچانلىق روھىنى بوغۇپ قويىدۇ. «100 پىروفېسسور تەرىبىيەلىگەندىن بىر كارخانىچى يېتىشتۈرگەن ئەلا» دېگەن قاراش مەمۇرىي بۈيرۇقمۇ ئەمەس، ئىلاھىي پەرمانمۇ ئەمەس، پەقەت شەيئىلەر ھەققىدىكى ئۆزگىچە بىر خىل تونۇش. ئۇ جەمئىيەتكە يامان ئاقىۋەت كەلتۈرىدىغان ئەخلاققا، ئېتىقادقا، قانۇنغا خىلاپ خەتەرلىك قاراشمۇ ئەمەس. بىز مۇشۇنچىلىك دەرە-جىدىكى ئۆزگىچە قاراشلارغىمۇ بىمالال مۇئامىلە قىلالمىساق، بارغانسېرى قاتمال ئىدىيەنىڭ تار قەپىسى ئىچىگە قامىلىپ، باش-قىلارنىڭ كۆكنى قۇچقان ئەركىن پەرۋازىغا كۆزىمىزنى پارقىرە-تىپ قاراپ تۇرۇۋېرىشتىن قۇتۇلالمايمىز. بىز ئۇچۇن ئېيتقاندا، ھازىر ھەل قىلىشقا تېگىشلىك ئەڭ مۇھىم مەسىلە ئىقتىسادتا ھاللىق سەۋىيەگە يېتىشلا ئەمەس، بەلكى تەپەككۇر ۋە ئىدىيەدىمۇ ھاللىق سەۋىيەگە يېتىشتۇر. تەپەككۇردا، ئىدىيەدە ھاللىق سەۋە-يەگە يەتمىگەن ئادەم ئىقتىسادىي جەھەتتە ھاللىق سەۋىيەگە يەتە-سىمۇ، يەنىلا «پۇلى بار نامرات» ئاتىلىۋېرىدۇ. بىزنىڭ ھەر ـ ھەر بايلىرىمىز بىلەن ئۇلارنىڭ پۇل تېپىشتىكى مەقسىتى تۇغ-رۇلۇق پاراڭلىشىپ باقساق، ھەممىسى دېگۈدەك «بالىلىرىمىزغا مىراس قالدۇرۇش ئۇچۇن» دەيدۇ. شۇبھىسىزكى، بۇنداق قاراش نادان پومېشچىكنىڭ قارىشىدۇر. پۇل تاپقاندىن كېيىن پۇلغا قانداق مۇئامىلە قىلىش شۇ ئادەمنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەر-بىيەلىنىشىگە باغلىق.

يېڭى ئىدىيەدىن ئۇركۈش، ئۆزگىچە قاراشتىن قېچىش بىزنى بىچارە ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويىدىغان خەتەرلىك روھىي ھالەت. 20 ـ ئەسىردىكى ئەنگلىيەلىك مۇتەپەككۇر فىرىدرىخ ئاۋگۈست

خايېك (F.A.Hayek) «قوللۇقتا توتاشقان يول» ناملىق كاتتا ئە-سىرىدە «ئىدىيەنى ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلىدىغىنى ــ ئوخشاش-مىغان بىلىم ۋە چۈشەنچىلەرگە ئىگە بولغان شەخسلەر ئوتتۇرا-سىدىكى ئۆزئارا تەسىردۇر. ئىدراكىي ئۆسۈپ يېتىلىش ــ مۇ-شۇنداق پەرقلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئاساس قىلغان ئىجتىمائىي جەريان» دەپ يازغان. بىز ئوخشاشمىغان بىلىم، ئوخشاشمىغان چۈشەنچە، ئوخشاشمىغان ئىدىيە، ئوخشاشمىغان قاراشلارنى چامە-مىزنىڭ يېتىشچە نېرىگە ئىتتىرسەك، ئاخىرقى ھېسابتا تەپەك-كۇر مەجرۇھلۇقى، ئىدىيە قاتاللىقى، بىلىم نامراتلىقى بىزنىڭ خاس ئالاھىدىلىكىمىز بولۇپ قالىدۇ. بىلىشىمىز كېرەككى، مە-لۇم بىر خىل نۇقتىئىنەزەر، مەلۇم بىر خىل ئىدىيە مەيلى كو-نىرىسۇن ياكى يېڭىلانسۇن، ياكى ئاغدۇرۇلسۇن، مۇئەييەن ۋاقىت ئىچىدە ھامان رولى بولىدۇ. شۇڭا، سىناپ بېقىشقا، كۆزىتىپ بې-قىشقا، ئاڭلاپ بېقىشقا، تەكشۈرۈپ، تەھلىل قىلىپ بېقىشقا ئا-دەتلىنىشىمىز لازىم. «100 پىروفېسسور تەربىيەلىگەندىن بىر كارخانىچى يېتىشتۇرگەن ئەلا» دېگەن ئۆزگىچە قاراشقا «جەمئى-يەتنى قالايمىقان قىلىدۇ»، «ئىلىم ساھەسىنى قايمۇقتۇرىدۇ» دەپ زەھەرلىك گازغا، خەتەرلىك ۋىرۇسقا مۇئامىلە قىلغاندەك جىددىي مۇئامىلە قىلىش بىر خىل ئاجىز پىسخىكىلىق ھالەت. بۇنداق ئاجىز ئىجتىمائىي پىسخىكىنىڭ شەكىللىنىشى ھەم ئومۇملىشى-شىدا ھەر خىل ئىجتىمائىي ئامىللار، تارىخىي سەۋەبلەر بولسا-مۇ، مېنىڭچە ئەڭ مۇھىمى، ئۇزاق يىللاردىن بۇيان ئىمتىھان ما-ئارىپى مۇھىتىدا يېتىلگەن ئىدىيە قاتاللىقى مۇھىم بىر ئامىل-دۇر. 1993 ـ يىلىدىن ئېتىبارەن جۇڭگونىڭ ئاساس مائارىپ باسقۇچىدا ساپا مائارىپى يولغا قويۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئىمتى-ھان مائارىپىنىڭ ئاسارىتى تېخىچە تۈگىگىنى يوق. ئۇنداقتا، ئىمتىھان مائارىپى بىلەن ساپا مائارىپى ئالاھىدىلىك جەھەتتىن قانداق پەرقلىنىدۇ؟ مۇتەخەسسىسلەر بۇ پەرقنى جۇڭگو مائارىپى

بىلەن تەرەققىي تاپقان غەرب ئەللىرى مائارىپىدىكى ئالاھىدىلىكلەر بىلەن سېلىشتۇرۇپ مۇنداق يەكۈنلىگەن:

بىرىنچى، ئوقۇتۇش مەقسىتى جەھەتتە، بىز بىلىم بېرىشكە ۋە بىلىم ئۆگىتىشكە ئەھمىيەت بېرىمىز. خەق ئۆگىنىش ۋە ئىجاد قىلىش قابىلىيىتىنى يېتىلدۇرۇشكە ئەھمىيەت بېرىدۇ.

ئىككىنچى، ئوقۇتۇش ئۇسۇلى جەھەتتە، بىز قۇيۇپ قويۇشقا كۆڭۈل بۆلىمىز، خەق ئىلھاملاندۇرۇشقا، قىزىقتۇرۇشقا كۆڭۈل بۆلىدۇ.

ئۈچىنچى، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ رولى جەھەتتە، بىز سۆزلەش ۋە چۈشەندۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىمىز، خەق ئوي - پىكىرنى قوزغاشقا، تەتقىقاتقا يېتەكلەشكە ئەھمىيەت بېرىدۇ.

تۆتىنچى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ۋەزىپىسى جەھەتتە، بىز ئەسته تۇتۇش، يادقا ئېلىشنى تەكىتلەيمىز، خەق چوڭقۇر پىكىر يۈرگۈزۈشنى تەكىتلەيدۇ.

مانا مۇشۇنداق پەرق تۇپەيلىدىن بىزنىڭ مائارىپىمىزدىن يېتىشىپ چىققان ئىستۇدېنتلار بىلەن خەقنىڭ مائارىپىدىن يېتىشىپ چىققان ئىستۇدېنتلار ئومۇمىي ئالاھىدىلىك جەھەتتە مۇنداق ماھىيەتلىك پەرققە ئىگە بولغان: بىزنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىمىزنىڭ بىلىمى مول، ئەمما رامكىدىن چىقالمايدۇ، تەقلىد قىلىشقا ئادەتلىنىپ كەتكەن. خەقنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ يېڭى ئىدىيەسى مول، ئويلىنىش دائىرىسى كەڭ، ئىجاد قىلىشقا جۈرئەتلىك.

جۇڭگونىڭ مائارىپى بىلەن غەربنىڭ مائارىپى ئوتتۇرىسىدىكى مانا مۇشۇنداق پەرق ۋە ئوخشاشمىغان نەتىجە جۇڭگونىڭ مائارىپىنى نەزەرىيەچىلىرىنى قاتتىق ئويغا سالغان. ھازىر كۈچەپ يولغا قويۇۋاتقان ساپا مائارىپى بىلەن دەرس ئىسلاھاتى بىرتالاي ئىللەتكە ئىگە، ئۇنۇمى تۆۋەن ئىمتىھان مائارىپىغا خاتىمە بېرىش مەقسىتىدە يولغا قويۇلغان. چۈنكى، دۇنيا بويىچە كۆلىمى ئەڭ زور، قوشۇنى ئەڭ كۆپ جۇڭگو مائارىپى قولغا كەلتۈرگەن ئۇنۇم جەھەتتىمۇ ئەڭ يۇقىرى بولالماي قالغان. شۇڭا ئوقۇغۇچىلارنى

ئۆلچەملىك جاۋاب بىلەن چەكلەيدىغان، ئۇلارغا مېخانىك مەشىق قىلدۇرۇشنى، ئۆلۈك كىتابىي بىلىمنى ئىگىلىتىشنى ئاساسىي مەقسەت قىلىدىغان ئىمتىھان مائارىپى قاتتىق تەنقىد قىلىنغان.

ساپا مائارىپى ۋە دەرس ئىسلاھاتىنى تېزدىن يولغا قويۇشنى تەكىتلىگەن مائارىپ مۇتەخەسسىسلىرى، توغرا ئىدىيە بىلىمدىن مۇھىم، جانلىق ئىدىيە ئۆلۈك بىلىمدىن مۇھىم. ئېچىۋېتىلگەن تەپەككۇر قاتمال تەپەككۇردىن ئۈستۈن، ئەركىن خاراكتېر ئىتائەتچان خاراكتېردىن ئۈستۈن، دەپ قاراشقان. ئىمتىھان مائارىپى شارائىتىدا ئوقۇتقۇچىلار ئوقۇتۇشقا ئېتىبار بېرىپ ئۆگىنىشكە ئېتىبار بەرمىسە، تەييار يەكۈننى يادلىتىشقا ئېتىبار بېرىپ، چوڭقۇر پىكىر يۈرگۈزۈشكە، تەھلىل قىلىشقا ئېتىبار بەرمىسە، بىلىمنى قۇيۇپ قويۇش بىلەن بۆلۈپ كېتىپ، تۈرلۈك سوئاللار-نىڭ قويۇلۇشىغا ئىمكانىيەت بەرمىسە، ئىمتىھان نەتىجىسىگىلا ئەھمىيەت بېرىپ، باشقا جەھەتتىكى ئارتۇقچىلىق ۋە ئالاھىدە-لىكلىرىگە ئەھمىيەت بەرمىسە، چۈشىنىش ئىقتىدارىغىلا ئېتىبار بېرىپ، ئىجاد قىلىش قابىلىيىتىگە ئەھمىيەت بەرمىسە ئوقۇغۇ-چىلارنىڭ ئۆگىنىش ئاكتىپلىقىنىڭ قوزغىلىشىدىن، مۇستەقىل پىكىر يۈرگۈزۈش قابىلىيىتىنى ھازىرلىيالمىشىدىن ئۈمىد كۈتە-كىلى بولامدۇ؟ بۇنداق مائارىپ، بۇنداق ئوقۇتۇش شەكلى كۆپلە-گەن ئوقۇغۇچىلارنى ئىمتىھانغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈنلا ئۆگىنە-دىغان «ئۆگىنىش ماشىنىسى» غا ئايلاندۇرۇپ قويماي قالامدۇ؟ ئەھۋال دەل مۇشۇنداق بولغاچقا «جۇڭگو جەمئىيىتىدىكى يېڭى مائارىپ بورىنى» دەپ سۈپەتلەنگەن دەرس ئىسلاھاتى يولغا قو-يۇلدى.

دېمەك، بىزنىڭ كۆپلىگەن ئادەملىرىمىزدىكى نەزەرىيە ئەمالە-قى، پىكىر بېقىندىلىقى، تەپەككۇر نامراتلىقى ۋە ئىدىيە قاتمالل-قىغا دەل ئىمتىھان مائارىپى سەۋەبچى. بىزدە ئوخشاشمىغان دە-رىجىدە ئىمتىھان مائارىپى شارائىتىدىكى يېتەرسىزلىك بار.

ئوخشاشمىغان ئىدىيەنى قارغاش، ئوخشاشمىغان قاراشقا كەيپىيات بىلەن قارشى تۇرۇش، ئوخشاشمىغان ئىدىيە ياكى قاراشتىكى ئا-دەمنى سىغدۇرماسلىق، «100 پىروفېسسور تەربىيەلىگەندىن بىر كارخانىچى يېتىشتۇرگەن ئەلا» دېگەندەك ئەمەلىيەتكە ۋە ئەقىلگە ئۇيغۇن تەرەپلىرى بار ئادەتتىكى قاراشنىمۇ مۇبالىغەلەشتۇرۇپ چۈشىنىش شۇ خىل يېتەرسىزلىكنىڭ تىپىك ئىپادىسى ھېسابلىنىدۇ.

غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇر «تولۇقلىما» نامىلىق ماقالىسىده مېنى ئەيىبلەپ يەنە «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇپ چىققان، پىروفېسسورلاردىن تەلىم ئالغان يالقۇن روزىنىڭ پىروفېسسورلارنى مەسخىرە قىلىدىغان قىلىقى ئۇيغۇر جەمئىيىتىده غەيرىي تەسىر قوزغاپ قالماسلىقىنى ئۈمىد قىلىمەن» دەپ يازغان ھەم ئۆزىنىشكە تېگىشلىك گۇناھ ئەخلاقنىڭ نەمۇنىسى سۈپىتىده يۇرتىدىكى ئىككى دېھقان يىگىتنىڭ ئۆز دادىلىرىنى ئوقۇتقان بىر پېشقەدەم مۇئەللىمنى ئاغرىپ قاپتۇ دەپ ئاڭلاپ مېۋە - چىۋىلەرنى ئېلىپ يوقلاپ كەلگەنلىكىنى، ئۆزىنىڭ بۇ دېھقان بالىلىرىغا قاراپ، دەسلەپ «بۇلار ئەخمەقمۇ نېمە، دېگەن ھاماقەتلەر-چە خىيال» دا بولغانلىقىنى، ئاندىن «دەرھال كاللىسىنى سىلكىپ بۇ خىل چاكىنا خىيالدىن ئويغانغان» لىقىنى يازغان. بۇ دېھقان يىگىتلەرنىڭ پەزىلىتىدىن ئۇنتۇلغۇسىز تەسىراتقا چۆمگەن غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇر «مەن ئۇرۇمچىده، مەدەنىي چوڭ شەھەردە، ئالىي بىلىم يۇرتىدا يىگىرمە نەچچە يىل ياشاپ، بۇنداق ئەھۋالنى كۆرمىگەن ۋە ئاڭلاپ باقمىغانىدىم» دەپ يازغان.

مېنىڭچە، ئىككى دېھقان يىگىتنىڭ قىلغان ئادەمگەرچىلىكى ئەلۋەتته ياخشى ئەخلاق ھەربىتى ھېسابلانسىمۇ، غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇرنىڭ بۇ ھەربىكەتتىن زىيادە ھەيران بولۇپ، ھايا-جانلىنىپ كېتىشى ساددىلارچە ھېسسىياتتۇر. پىشقان بىر ئادەم ئادەتتىكى بىر ئەخلاقىي ھەربىكەتتىن ئۇنچىۋالا ھاياجانلىنىپ

كەتمەي، لايىقىدا مۇئامىلە قىلىدۇ ھەم ئاشۇرۇۋەتمەي نورمال ئىش قاتارىدا ئويلايدۇ. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا مۇھەممەت ئابدۇللا ئىسىملىك ناھايىتى زېرەك ھەم سۆزمەن بىر ماتېماتىكا ئوقۇتقۇچىسى بولىدىغان. بۇ ئادەم جانلىق پىكىر قىلىدىغان، ئەمەلىيەتچى ئادەم بولۇپ، قىزىق ھەم ئۆزگىچە پىكىرلىرى بىلەن مەشھۇر ئىدى. شۇ كىشى بىر قېتىم ئالىي مەكتەپتىكى بىر قېسىم مۇئەللىملەرنىڭ ساددىلىقى، كىچىككىنە ئىشلاردىن خۇشال بولۇپ كېتىدىغان گوللۇقى توغرۇلۇق سۆزلەپ كېلىپ، «يالقۇن ئۇكام، بىزنىڭ بۇ مۇئەللىملەر ئالىي مەكتەپنىڭ مۇنبىرىدە دەرس سۆزلىگەن بىلەن، ئارىسىدا كىچىككىنە ئىشلاردىن خۇشال بولۇشۇپ، ئانچىكىم ئىشلاردىن غەم يەپ يۈرىدىغان ساددا، گول مۇئەللىملەر ئاز ئەمەس. ناۋادا مەكتەپ تۇخۇم تارقاتىپ قالسا 4 ~ 5 كىلوگىرام تۇخۇمنى كۆتۈرگىنىچە گۇلقەدەملىرى ئېچىلىپ، ئۇچرىغان ئادەمگە سورىمىسىمۇ سۆزلەپ ‹تۇخۇم تارقاتىپتىكەن، شۇنى ئەكېلىۋاتىمەن› دەيىشىپ بىر ـ ئىككى كۇن تۇخۇمنىڭ گېپىنى قىلىشىپ يۈرىدۇ» دېگەنىدى. مەن ئۆزۈممۇ سۆز ـ ھەرىكىتىدە زىيادە ساددىلىق چىقىپ تۇرىدىغان بۇنداق ئالىي مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنى كۆپ كۆرگەن. ئەلۋەتتە، ئىنتايىن ئەقىللىك، خاراكتېرى كۈچلۈك، نەزىرى ئۈستۈن، سۈپەت ـ ساپاسى كىشىدە تەبىئىي ھۆرمەت تۇيغۇسى پەيدا قىلىدىغان ئوقۇتقۇچىلارنىمۇ كۆپ كۆرگەن.

مېنىڭچە، پىشقان بىر مۇئەللىم سۆيۈنۈشكە توغرا كەلسە ئۇزۇم كۆتۈرۈپ يوقلاپ كەلگەن ئوقۇغۇچىسىدىن ئەمەس، مۇستەقىل پىكىر قىلىش جاسارىتىگە ئىگە ئوقۇغۇچىسىدىن سۆيۈنۈشى، ھەيران قېلىشقا توغرا كەلسە قول قوۋۇشتۇرۇپ جىممىدە تۇرىدىغان ئىتائەتمەن ئوقۇغۇچىسىغا ئەمەس، تەنقىدىي روھى بار، ئىلمىي جاسارىتى بار، قەتئىي ئىرادىسى بار ئوقۇغۇچىسىغا ھەيران قېلىشى كېرەك. ھەقىقىي بىر مائارىپچى ئوقۇغۇچىلىرى-

دىن ئىتائەت ئەخلاقىنى نامايان قىلىشنى كۆتمەيدۇ، بەلكى ئىلمىي جاسارىتىنى نامايان قىلىشنى كۆتىدۇ. مۇئەللىمى ئاغرىپ قالسا ئۇزۇم كۆتۈرۈپ يوقلاپ كېلىدىغان ئوقۇغۇچى كۆپ بولىدۇ. ئەمما يېڭى قاراش، يېڭى چۈشەنچە، يېڭى پىكىر ھاسىل قىلىپ ئوقۇتقۇچىسى بىلەن ئىلمىي مۇنازىرە قىلىدىغان ئوقۇغۇچى ساناقلىق بولىدۇ. ئاۋۋالقىلار ئاۋامغا خاس قائىدە ـ يوسۇن، باردى ـ كەلدى مۇناسىۋەتلەرنى ئادا قىلىپ ياشاش بىلەنلا چەكلىنىدىغان ئادەتتىكى بەندىلەر بولسا، كېيىنكىسى پىروفېسسورلارنىڭ ئىلمىي ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىدىغان قابىل شاگىرتلار ھېسابلىنىدۇ.

مەن بۇنداق دېيىش ئارقىلىق، ئادەمگەرچىلىك قائىدىلىرىنى ئادا قىلىپ ياشاش ئەرزىمەيدۇ، دېمەكچى ئەمەس، ئۇ چوقۇم ئەھمىيەت بېرىشكە تېگىشلىك ئەقەللىي ئىش، لېكىن ئوقۇتقۇچى ـ ئۇستازلىرىنىڭ ئىلمىي ئىجادىيەتلىرىدىن چاتاق تاپالايدىغان ئوقۇغۇچى بولۇش تېخىمۇ مۇھىم، دېمەكچى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرىغا ھۆرمەت يۈزىسىدىن بىلدۈرىدىغان ئىتائەتمەنلىكى ئادەتتىكى مەنىدىكى ئەخلاق ھېسابلانسا، شاگىرتلارنىڭ ئۇستازلىرىنىڭ ئىلمىي ئىشلىرىدىن چاتاق تېپىش جاسارىتى يۈكسەك مەنىدىكى ئەخلاق ھېسابلىنىدۇ. لۇ شۈن ئەپەندىنىڭ شىيامېن ئۇنىۋېرسىتېتىدا نۇتۇق سۆزلىگەندە «چاتاقچىلاردىن بولايلى» دەپ چاقىرىق قىلىشى دەل مۇشۇ داۋلىغا چۈشىدۇ. ھەقىقىي مائارىپچى ئۆز شاگىرتلىرىنىڭ ئۆزىدىن ھالقىپ كېتىشىنى ئەڭ زور خۇشاللىق ئىش دەپ بىلىدۇ. ئادەتتىكى قائىدە ـ يوسۇن، باردى ـ كەلدى ئىشلاردا ئىپادىلەنگەن ئەخلاقىي سۆز ـ ھەرىكەتلەرگە نورمال ئىش قاتارىدا قارايدۇ. ئوقۇغۇچى ياكى شاگىرتلار ئۇچۇن ئوقۇتقۇچى ـ ئۇستازلىرىنىڭ ئىلمىي ئىجادىيەتلىرىگە قارىغۇلارچە باش ئۇرماي، تەنقىدىي مۇئامىلە قىلىش زۆرۈر جاسارەت. ئىلىم ساھەسىدە نوپۇزنى ھەقىقەتتىن ئۇستۇن قويۇۋېلىشقا بولمايدۇ. شۇڭا قەدىمكى گرېك دانىشمەنلىرى «مەن ئۇستازىمنى

ھۆرمەت قىلمەن، لېكىن ھەقىقەتنى تېخىمۇ ھۆرمەت قىلمەن» دېگەن مەشھۇر سۆزنى مىراس قالدۇرغانىدى.

ئادەتتىكى قائىدە ـ يوسۇنلارنى ئادا قىلىپ ياشايدىغان ئادەملەرنىڭ كۆپىنچىسى ئەدەپلىك، ئوڭلۇق، مۇلايىم، ئىتائەتمەن كۆڭۈلچان، ئەمما ئۇلارنىڭ قاتتىق سىناقلاردىن ئۆتمىگەن پەزىلىتىگە ئالدىراپ ئاپىرىن ئوقۇماسلىق لازىم. ف.بېگۇن «بەخت پەيدا قىلغان پەزىلەت چەكلىك بولىدۇ. بەختسىزلىك پەيدا قىلغان پەزىلەت قەتئىي بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە كېيىنكىسى ناھايىتى ئۇلۇغ بولغان بىر خىل پەزىلەت» دېگەنىدى. تەبىئىي ياشايدىغان، غەمسىز يۇرىدىغان، يەنى كۈن چىقتى، كۈن پاتتى دەپلا يۈرىدىغان ئادەملەرنىڭ ھايات ھەققىدىكى چۈشەنچىسى يوق دېيەرلىك بولغانلىقتىن ئۇستىگە ئەخلاق ـ پەزىلىتىمۇ سىناقتىن ئۆتمىگەن بولغاچقا، ئۇلارنى ئۇنداق ئاق كۆڭۈل، مۇنداق سەمىمىي دەپ ماختاش بەك بالدۇرلۇق قىلىدۇ.

غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇر ماقالىسىدە «بەشىنچى مەسىلە» قىلىپ، ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ باشلانغان ۋاقتىنىڭ 1885 ـ يىلى ئەمەسلىكىگە «ئىلگىرى مەنمۇ دەققەت قىلىشقا باشلىغان» دەپ يېزىپ، ئۆزىنىڭ 2007 ـ يىلى 5 ـ ئايدا نەشر قىلىنغان «قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتى» ناملىق كىتابىدا «1911 ـ يىلى شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ ھارپىسىغا كەلگەندە ئىلى ۋە كاشغەرلەردە يېڭىچە پەنىي مەكتەپلەردىن بىرقانچىسى قۇرۇلغان. تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، 1907 ~ 1908 ـ يىللىرى ئىلىدا مۇساباي جەمەتىنىڭ ئىلكىدە مەكتەپ بولغان. شۇ يىللاردا كاشغەر شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يېزىلاردا يېڭىچە مەكتەپلەر ئېچىلغان» دەپ ئېھتىيات بىلەن كۆرسەتكەنلىكىنى بىلدۇرگەن.

بىز ئاپتورنىڭ بۇ مۇجمەل مەلۇماتىدىكى ئېنىقسىز نۇقتىلارغا قارىتا «بىرقانچىسى قۇرۇلغان» دەپسىز، ئاساسىڭىز قېنى؟ «كاشغەر ئەتراپىدىكى يېزىلاردا» دەپسىز، بۇ قايسى يېزىلار؟ نېمە

ئۇچۇن بۇ يېزىلارنىڭ ئىسمى يوق؟ دەپ سوئال قويساق، ئېھتىيات قىلغانىدىم، دەپ جاۋاب بېرىشى تۇرغان گەپ. بۇ بىر ئېتىقادقا ياكى قانۇنغا چېتىلىدىغان نازۇك مەسىلە بولمىسا نېمىشقا قۇرۇقتىن - قۇرۇق ئېھتىيات قىلىش زۆرۈر؟! ئاپتور بۇ گۇمانلىق قارىشىنى شۇ يىلى ئۇرۇمچىدىكى بىر تويدا «ئىكساق مائارىپىنىڭ باشلىنىش مەسىلىسىدە گۇمانلىق يەرلەر بارمۇ، بۇنى قايتا تەكشۈرمىسەك بولمىغۇدەك، ئىلگىرى ھېسسىياتقا تايىنىپ يىل - ۋاقتى بۇرۇنغا سۈرۈلۈپ كېتىپتىكەن» دەپ پاراڭ ئارىلىقىدا ئوتتۇرىغا قويسا، شۇ ئۇستەلدە ئولتۇرغان بىر يۇرتۇاز كۆرمە دەرھال ئەلپازىنى بۇزۇپ قارشىلىق كۆرسەتكەنلىكىنى، كېيىن ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن ئۆزىگە تەھدىت سېلىپ قورقۇتقانلىقىنى يازغان ھەم «شۇ ئىشتىن كېيىن مەن سەل چۆچۈپ قالدىم ھەم بۇ مەسىلىدە بەزىلەرنى ئالدىراپ قايىل قىلغىلى بولمايدىكەن، دەپ قاراپ ‹قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتى› نامىلىق كىتابىمدا ئاللىبۇرۇن ئۆزگەرتكەن نۇقتىلارنى ئىككى يىلدىن كېيىن ئېلان قىلغان ماقالەمدە خېمىغا يېنىپ ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر بولدۇم» دەپ چۈشەندۇرگەن.

ئىلمىي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بىر پىروفېسسوردا ئىلمىنىڭ ھەقىقىتىنى قوغدىغۇدەك، راست گەپ قىلغۇدەك ئىلمىي جاسارەت بولمىسا، نېمە دېگۈلۈك؟ خەق ئازراق پوپوزا قىلىپ قويسا بوشاپ، يۇمشاپ كېتىش لاياقەتلىك بىر ئىلىم ئەھلىگە خاس پەزىلەت ئەمەس. توي - تۆكۈنلەردىكى ئۇستەللەردىلا، رېستورانلارنىڭ قاۋاقلىرىدا قاۋاپ - قاقشاپ، سۆزلەپ - كاپىلداپ يۇرىدىغان بىر ناكەس يۇرتۇازنىڭ ئۆكتەملىكىدىن قورقۇپ ئۆزىنىڭ 1500 نۇسخا بېسىلىپ تارقىتىلغان كىتابىدىكى قاراشتىن يېنىكلىك بىلەن يېنىۋېلىش بىچارىلىك ئەمەسمۇ؟ ھەيران قالارلىق يېرى، ئاپتورنىڭ ئىككى يىل كېيىن يازغان ماقالىسىدە «خېمىغا يېنىپ ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر» بولغانلىقىدۇر. بىر تەتقىقاتچىنىڭ ئەڭ تۈپ پەزىلىتى پاكىتنى ئاساس قىلىش ھەم پاكىت

ئاساسىدا چىقىرىلغان يەكۈندە مۇستەھكەم تۇرۇشتا ئىپادىلىنىدۇ. دۇنيا ئىلىم ـ پەن تارىخىدا ئۆتكەن، ئۆزىنىڭ ئىلمىي ھۆكۈمىدىن يانماي ئوتتا كۆيدۈرۈلگەن، زىندانغا تاشلانغان ئالىم ـ ئۆلىمالارنىڭ يۈكسەك پەزىلىتىگە سىلىشتۇرغاندا، بىر ئالىجوقا يۈرتۇاز ئەبلەخنىڭ قۇرۇق ھەيۋىسىدىن چۆچۈپ خىمىغا يېنىش قوبۇل قىلغىلى بولمايدىغان ئاجىزلىقتۇر. باشقىلارنى «پىروفېسسورلۇقۇمنى مەسخىرە قىلدى» دەپ ئەيىبلىگەن ئاپتور بۇ ئىشتا ئۆزىنىڭ پىروفېسسورلۇق سالاھىيىتىگە ھاقارەت ھېسابلىنىدىغان ئاجىزلىقىنى ئاشكارىلىغان. رۇسىيەنىڭ ئىستالىن دەۋرىدىكى ئىشلارنى باشتىن ـ ئاخىر كۆرۈپ ياشىغان داڭلىق يازغۇچىسى پىرىشۋېن «ھەقىقەتتىن قېچىش تولىمۇ ئاسان، ئەمما ھەقىقەت ئۇچۇن ياشاش بەك مۇشكۇل» دېگەنىدى، مېنىڭچە، غەيرەتجان ئوسمان ئۆتۈغۇر قاچقان ھەقىقەتنى ئۇ دەرىجىدە خەۋپكە تولغان ھەقىقەت دېگىلى بولمايدۇ. مۇشۇنچىلىك ئاددىي ھەقىقەتنىمۇ قەتئىي تۇرۇپ قوغدىيالمىغان بىر تەتقىقاتچى زىيالىيغا خاس مەنۇى سۈپەتنى ھازىرلاشتىن يىراق تۇرىدۇ. ئىتالىيەلىك مەشھۇر ماركسىزمچى زىيالىي ئانتونيو گىرامىش (1891 ~ 1937) «زىيالىيلار ئېقىمغا قارشى ئىش ئېلىپ بارالايدىغان ھالقىلىق كۈچ» دەپ قارىغانىكەن. بىز ئېقىمغا ئەمەس، بىر نادان يۈرتۇازغىمۇ قارشى يول تۇتالمىساق قانداق بولىدۇ؟

غەيرەتجان ئوسمان ئۆتۈغۇر ماقالىسىدە «ئالتىنچى مەسىلە» سۈپىتىدە مېنىڭ «ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى قاچاندىن باشلانغان؟» ناملىق ماقالەمدە تاتارىستانلىق ئاكادېمىك مىرقاسىم گوسمانوفنىڭ پاكىتلىق قارىشىنى ئاساس قىلىپ ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ باشلانغان ۋاقتىنى ۋە باشلىنىش سەۋەبىنى يېڭىدىن ئىزاھلاپ چۈشەندۈرگەنلىكىمنى «چەت ئەللىكلەرنىڭ بەلگىلەپ بەرگەن مىزانى، قويۇپ بەرگەن ‹دىياگنوز› نى ئۆلچەم قىلىش» خاتالىقىنى سادىر قىلغان، دەپ ئەيىبلىگەن.

مېنىڭچە، بۇ بىر ئىلىم ئەھلى دەيدىغان گەپ ئەمەس. ئىلىم ساھەسىدە مىللەت، يۇرت ئايرىمىچىلىقى قىلىش تار مەھكىمىچىلىك. پاكىتقا، ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولغان ھەقىقەتنى ھۆرمەت قىلىش ئالىم ـ مۇتەخەسسىسلەر ئۈچۈن ئەڭ ئەقەللىي پەزىلەت. بىر پاكىتنى چەت ئەللىك ئوتتۇرىغا قويسا كېسەك، بىز ئوتتۇرىغا قويساق گۆھەر بولۇپ قالمايدۇ. ئىلىم ساھەسىدە پاكىتنى ئۆزىمىزنىڭ، چەت ئەلنىڭ دەپ سۈبيېكتىپ تۈس بېرىش كۈلكىلىك ئىش.

بىز ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى، ئېتنوگرافىيەسى ۋە تىلى ھەققىدىكى تەتقىقاتنى چەت ئەل ئالىم ـ مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ ئەسەرلىرىگە مۇراجىئەت قىلماي تۇرۇپ قانات يايدۇرالامدۇق؟ مېنىڭچە، ئىلىم ساھەسى كەسكىن رەت قىلىدىغان بىر مەسىلە ـــ بىر تەرەپلىمە پوزىتسىيە بولغان «ئاجىز غۇرۇرلۇق» لارغا خاس ئىپادىدۇر. «ئاجىز غۇرۇرلۇقلار» ئادەتتىكى ئەھۋالدا باشقىلارنى يەكلەيدىغان پوپاڭ گەپ ـ سۆزلەرنى يېنىكلىك بىلەن ئېيتىۋېرىدۇ ياكى ئىپادىلەۋېرىدۇ. ئۆزىگە بولغان ئىشەنچى كۈچلۈك ئادەملەر باشقىلارغا مەردانە پوزىتسىيەدە مۇئامىلە قىلىدۇ. ناۋادا ئومۇمنىڭ مەنپەئەتىگە پايدا ـ زىيىنى تېگىدىغان، ھەق ـ ناھەق مەسىلىلىرىگە چېتىلىدىغان سۆز ـ ھەرىكەتلەرنى ئاڭلىساڭ، ئاندىن كۆكرەك كېرىپ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. ئادەتتە ئۇششاق گەپنى تولا قىلىدىغان، ئاسان كۆپىدىغان «ئاجىز غۇرۇرلۇق» لار ھالقىلىق پەيتتە «پار» غا ئايلىنىپ كېتىدۇ.

غەيرەتجان ئوسمان ئۇتۇر ماقالىسىدە «يەتتىنچى مەسىلە» سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇپ تەنقىدلىگەن مەسىلە تېخىمۇ ئۆزگىچە. ئۇ مۇنداق يازىدۇ: «ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى قاچاندىن باشلانغان؟» ناملىق ماقالىنىڭ ئاساسىي روھى... بويىچە ‹ئۇيغۇر يېڭى مائارىپچىلىق ھەرىكىتى، تېگى ـ تەكتىدىن غەربتىن، تاتار جە-

دىدچىلىك ھەرىكىتىنىڭ تەسىرىدىن كەلگەنكەن. بۇ خىل قاراش مۇتلەق قاراشمۇ؟»

بۇ بايانىدىن غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇرنىڭ مېنىڭ ماقالەمدىكى تۇپ قاراشقا گۇمانى بارلىقى چىقىپ تۇرىدۇ. مەن تەتقىقات ئىشلىرىدا ئىلمىي شۇبھە ۋە ئىداراكىي تەنقىدنىڭ بولۇشىنى قۇۋۋەتلەيدىغانلىقىمنى ماقالەمنىڭ باش قىسمىدا قەيت قىلغانىدىم. شۇڭا، غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇرنىڭ گۇمانىي سوئالىنى غەلىتىلىك دېمەيمەن. يامان يېرى، ئۇ «ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى قاچاندىن باشلانغان؟» ناملىق ماقالىدە يالقۇن روزى ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنىڭ باشلانغان ۋاقتى ۋە سەۋەبىنى ئەتراپلىق ئىزدىنىپ، قايىل قىلارلىق دەرىجىدە يورۇتقان. مەن بۇنى تارىخشۇناسلىق، ئىلمىيلىك ۋە ئومۇميلىق جەھەتتىن مۇئەييەنلەشتۈرىمەن» دەپ ئېنىق يازغان. بىر ئاپتورنىڭ ئوخشاش بىر مەسىلىدە، ئوخشاش بىر ۋاقىتتا بىر ـ بىرىگە تامامەن زىت پوزىتسىيەنى ئىپادىلىشى بىر تۇتۇرۇقسىزلىق. لوگىكىلىق تەپەككۇر ئىقتىدارى نورمال ئادەم ئوخشاش مەسىلە توغرۇلۇق ئوخشاش ۋاقىتتا بۇنداق زىددىيەتلىك پوزىتسىيەنى ئىپادىلىمەيدۇ، مەن بۇنى نەزەردە تۇتۇپ، قائىدە بويىچە غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇرنىڭ «ئۇيغۇر يېڭى مائارىپچىلىق ھەرىكىتى تېگى ـ تەكتىدىن غەربتىن، تاتار جەدىدچىلىك ھەرىكىتىنىڭ تەسىرىدىن كەلگەن» دېگەن «بۇ خىل قاراش مۇتلەق قاراشمۇ؟» دەپ ئوتتۇرىغا قويغان شۇبھىلىك سوئالىغا جاۋاب بېرىشىم ھاجەتسىز ئىدى. چۈنكى ئۇ ماقالىسىدە ئۆزى شۇبھىلەنگەن نەرسىنى يەنە ئۆزى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ ماقالىسىنى خۇلاسىلىگەنىدى. شۇنداقتىمۇ ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ ھەرىكىتى غەربنىڭ تەسىرىدىن، تاتار جەدىدچىلىك ھەرىكىتىنىڭ تەسىرىدىن شەكىللەنگەنلىكىنى نوپۇزلۇق شەخسلەرنىڭ بايانىنى مىسال كەلتۈرۈش ئارقىلىق ئىسپاتلاپ قويۇشنى لايىق تاپتىم.

ئېنگېلس مۇنداق دېگەن: «رۇسىيەنىڭ ھۆكۈمرانلىقى مەيلى

قانچىلىك پەسكەش ۋە نومۇسسىز بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، مەيلى سىلاۋىيانلارنىڭ ھەر خىل مەينەت نەرسىلىرىنى بىللە ئېلىپ كېلىشىدىن قەتئىينەزەر، بۇ، قارا دېڭىز، كاسپى دېڭىزى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇچۇن، باشقىرىتلار ۋە تاتارلار ئۇچۇن ئوخشاشلا مەدەنىيەتلىك ئىدى». ئېنگېلس بۇ سۆزىدە يېقىنقى زامان ياۋروپا مەدەنىيىتىنى ئۆزلەشتۇرگەن رۇسلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇش جەريانىدا مەدەنىيلىكنى بىللە ئېلىپ كەلگەنلىكىنى قەيت قىلغان، دېمەك، باشقىرىتلار بىلەن تاتارلار رۇسلارنىڭ بوسۇندۇرۇشىغا ئۇچرىغان تۇنجى تۇركىي مىللەت بولۇش سۈپىتى بىلەن يېقىنقى زامان ياۋروپا مەدەنىيىتىنى رۇسلاردىن ئۆگىنىش پۇرسىتىگىمۇ بالدۇر ئېرىشكەن. تارىخچى ۋاك جىلەي ئەپەندى «ئوتتۇرا ئاسىيا ئومۇمىي تارىخى» دېگەن كىتابىدا «چارروسىيە ئىمپېراتور پېتېرنىڭ ئىسلاھاتىنى باشتىن كەچۈرگەن ياۋروپا دۆلىتى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئوتتۇرا ئاسىياغا كاپىتالىزمنىڭ يېقىنقى زامان مەدەنىيىتىنىمۇ ئېلىپ كەلدى» دەپ يازغان. مانا بۇ قاراشلار ئوتتۇرا ئاسىيادا مىللىي ئويغىنىش ۋە يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنىڭ قوزغىلىشىغا ئاساس بولغان كۈچنىڭ غەربتىن، تاتار جەدىدچىلىكىدىن كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

غەيرەتجان ئوسمان ئوتغۇر مېنىڭ جەدىدچە مائارىپنى تارىخىي بۇرۇلۇش ياسىغان مائارىپ دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈپ، خارابلاشقان كونا ئوسۇلدىكى مائارىپىمىزدىن ئوستۇن قويغانلىقىمىنى بىر تەرەپلىمە قاراشقا چىقىرىش ئۇچۇن مۇنداق يازغان: «ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى ‹كونا (دىنىي) مائارىپ› كىشىلەرنىڭ ئەركىن ھەرىكىتى، ئەركىن پىكرىنى پۈتۈنلەي بوغۇپ قويغان بولۇشى ناتايىن. بۇنىڭ ئۇچۇن بىز ‹مەدرىسە مائارىپى› (كونا مائارىپ) تەسىرىدە مەيدانغا كەلگەن ‹قوتادغۇبىلىك›، ‹ئەتەبەتۈلھەقايىق›، ‹دىۋانى ھېكمەت›، ‹خەمسە نەۋايى›، ‹خەزائىنۈلمەئانى›، ‹دىۋانى زەلىلىي...› قاتارلىق ئەسەرلەرنى مىسال كەلتۈرۈش ئارقىلىق جاۋاب بېرىپ ئۆتىمىز».

غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇر بۇ قارىشىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن ماقالىسىدە يەنە بىرمۇنچە مىساللارنى ۋە سېلىشتۇرمىلارنى بايان قىلغان. ئۇنىڭ بۇ بىرمۇنچە چۈۋالچاق بايانلىرىدىن بىزگە يەتكەن ئۇچۇر: «ئەنئەنىۋى مەدرىسە مائارىپىمىزمۇ قالتىس ئىدى» دېگەن ھېسسىيات تۇسى قويۇق، ئىدراك تۇسى سۇس بىر تەرەپلىمە قارىشىدىن ئىبارەت. بۇ قاراشنى بىر تەرەپلىمە دېيىشىمىزدىكى سەۋەب، ئۇنىڭ توغرا يېرىمۇ، خاتا يېرىمۇ بار. توغرا يېرى شۇكى، مەدرىسە مائارىپىمىز قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدە مىسلىسىز گۈللەنگەن. بۇ بىر تارىخىي ھەقىقەت. ئەمما، يەكەن خانلىقى چۈشكۈنلىشىشكە باشلىغاندىن ئېتىبارەن مەدرىسە مائارىپىمىز خارابلىشىشقا باشلىغان. بولۇپمۇ بۇخارا ئەمىرى ئابدۇللاخان زامانىدا شەيخۇل ئۆلىمالىققا تەكلىپ قىلىنغان مىرزاجان شىرازىي بۇخارادا دۇنياۋى پەنلەرنى ئوقۇتۇشنى چەكلەش جەھەتتە سەلبىي ئۇلگە تىكلىگەن. مۇتەئەسسىپ خاراكتېرگە ئىگە بۇ ناچار ئۇلگە ئۇچ ئەسىر جەريانىدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەدرىسىلەردە كەڭ قوللىنىلىپ كەلدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىسلام مائارىپى كېيىنكى چاغلاردا مېڭىنى چىرىتىدىغان بىلىملەرنى ئۆگىتىدىغان قالاق مائارىپ بولۇپ قالغان. بۇ نۇقتىنى ئېنىق چۈشەنگەن مەشھۇر تاتار جەدىدچى ئالىم رىزائىددىن فەخرىددىن (1858 ~ 1937) قالاقلىشىپ كەتكەن مەدرىسە مائارىپىنى قاتتىق تەنقىدلەپ مۇنداق يازغان: «رۇس ۋە پەرەڭلەر (ياۋروپالىقلار) دە بولغان ئاجايىپ ئىختىراللارنىڭ بارچىسى پايدىلىق ئىلىملەر تەلىم ئېتىلمەك سەۋەبىدىن مەيدانغا كەلگەندۇر. ئۇستىمىزدىكى كۆڭلەكلىرىمىز، ئاستىمىزدىكى كۆرپىلىرىمىز، چانا ـ ھارۋىلىرىمىز، ھەتتاكى سەياھ ـ قەغەزلىرىمىز، قەسقىسى، يالىڭاچ تېنىمىزدىن باشقا نەمىز بار بولسا، بارچىسى شۇلار قولىدىن ئىشلىنىپ چىققانلىقى، ئۇلاردا تەربىيە دۇرۇس بولۇپ، بىزلەردە دۇرۇس بولمىغىنى ئۇچۇندۇر. لېكىن بىزلەر قاچانغىچە ئەل ـ ۋەتەننىڭ رونىق تېپىشى ئۇچۇن زەررىچە پايدا كەلتۈرمىگەن كىتابلاردىن ساۋاق

بەرمەك بىلەن بالىلارنىڭ زېھنىلىرىنى زەھەرلەپ، ئىستىقبالـ
لىرىنى بەربات ئېتىۋرمىز؟!»

مەدرىسە مائارىپىدىكى مانا مۇشۇ ئېچىنىشلىق ئەھۋال مىرزاـ
جان شىرازىينىڭ دۇنياۋى پەنلەرنى چەكلەپ تەسەۋۋۇپ نامايەنـدىـ
لىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى، ئەقىدىگە ياكى ئەقىلگە پايدىسى تەگمەيـ
دىغان «زەنجانى»، «ئاۋامىل»، «شەرھى موللا»، «مەۋھۇمە يۇنانىيە»
قاتارلىق كىتابلارنى دەرس قىلىپ كىرگۈزگەنلىكى بىلەنمۇ مۇناـ
سىۋەتلىك ئىدى. خەلقنىڭ رېئال مەسىلىلىرىگە يۇزلەنمىگەن،
خەلق دۇچ كەلگەن قاتمۇقات كىرىزىس، كۇلپەتلەرگە پەرۋايى پەـ
لەك مەدرىسە مائارىپى بىر پۇتۇن جەمئىيەتنى چۇشكۇن، بىپەرۋا،
ھاياتىي كۇچى يوق جەمئىيەتكە ئايلاندۇرۇۋاتقەن. خۇددى ئاكادېـ
مىك مىرقاسىم گوسمانوف «شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر مائارىپى ۋە
ئىسمائىل غاسپىرالى» دېگەن ماقالىسىدە يازغاندەك، «ياۋروپا ئەلـ
لىرىدە مائارىپ ـ مەرىپەتچىلىك ئىشلىرى تازا يۇكسىلىۋاتقان
شارائىتتا، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە دەل بۇنىڭ تەتۇرىسىچە جاھالەت،
يەنى ئاڭ، بىلىم، پىكىرده قاراڭغۇلۇق ھۆكۈم سۇرۇۋاتاتتى.»

غەيرەتجان ئۇسمان ئۇتۇغۇرنىڭ «ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى ‹كونا
(دىنىي) مائارىپ›، كىشىلەرنىڭ ئەركىن ھەرىكىتىنى، ئەركىن
پىكرىنى پۇتۇنلەي بوغۇپ قويغان بولۇشى ناتايىنەك تۇرىدۇ» دېـ
گەن قارىشى يېتەرلىك ئاساسى يوق بىر يۇزە قاراش. ئەگەر ئەينى
ۋاقىتتىكى شىنجاڭنىڭ، جۇملىدىن قەشقەرنىڭ جەمئىيەت ئەھۋاـ
لى، مائارىپ ئەھۋالى شۇ قەدەر قالاق ئەھۋالغا چۇشۇپ قالمىغان
بولسا، ئابدۇقادىر دامۇللام قوزغىغان جەدىدچىلىك ھەرىكىتىنىڭ
نېمە ئەھمىيىتى بولسۇن!؟ بىز ئابدۇقادىر دامۇللام قوزغىغان جەـ
دىدچىلىك ھەرىكىتىنى ئورۇنسىز ئېلىپ بېرىلغان، زۆرۇرىيىتى
يوق ھەرىكەت ئىدى، دېيىلەمدۇق. ناۋادا قاراخانىيلار خانلىقى دەۋـ
رىدىكى مائارىپىمىزنىڭ گۇللەنگەن مەزگىلىسى 20 ـ ئەسىرگىچە
خارابلاشماي داۋاملىشىپ كەلگەن بولسا، ئابدۇقادىر دامۇللام قەشـ
قەرده قوزغىغان جەدىدچىلىك ھەرىكىتى زۆرۇرىيىتى يوق ھەرـ

كەت بولغان بولاتتى. ئەپسۇسكى، 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى مەدرىسە مائارىپىمىز ئۇنۇمى تولىمۇ تۆۋەن، مىللىي ئېھتىياجىمىزنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدىغان دەرىجىدە زەئىپ، چېچىلاڭغۇ بىر مائارىپ بولۇپ قالغان. شۇڭا، ئۆزىمىزنى ئالداپ، رېئاللىقنى تەن ئالماي، پاكىتقا كۆز يۇمۇپ، جەدىدچىلىك ھەرىكىتىنىڭ تارلارنىڭ تارىخىي تۆھپىسى ئىكەنلىكىگىمۇ چىدىماسلىق قىلىپ، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنى بارلىققا كەلتۈرگەن «خېمىرتۇرۇچ» ئۆزىمىزدە بار ئىدى، تاشقى جەھەتتىن «سىرتنىڭ، غەربنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان» دەپ تاتارلارنى تىلغا ئېلىشتىن ئۆزىمىزنى قاچۇرۇش يارىماس قىلىقتۇر. «تاتار جەدىدچىلىكى» 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى شەكىللىنىپ، 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى دولقۇن قوزغىغان بۈيۈك تارىخىي ھادىسە. تېخى تەتقىقاتچىلار نېمە دەيدۇ، دېمەستىن «ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ-چىلىق ھەرىكىتىنىڭ ئىلمىي، توغرا تەرىپى مۇشۇنداق بولۇشى كېرەك» دەپ كۆرسەتمە بېرىش بىمەنە پوزىتسىيەدۇر. بىزلا ئەمەس، ئۇتتۇرا ئاسىيادىكى بارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەر تاتار مۇتەپەككۇرلىرى ۋە مائارىپچىلىرىنىڭ تىرىشچانلىقى ھەم پارا-ستى ئارقىلىقلا بارلىققا كەلگەن جەدىدچىلىك ھەرىكىتىنى سۆ-يۈنۈپ تۇرۇپ ئېتىراپ قىلىشى لازىم. تاتارلار جەدىدچىلىك ھە-رىكىتىنى قوزغىمىغان بولسا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ مىللىي ئويغىنىش ۋە مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتى 40 ~ 50 يىل كېچىكىپ شەكىللەنگەن بولاتتى. «خېمىرتۇ-رۇچ» ئۆزىمىزدە بار ئىدى دېيىش، ئاتتىن چۈشسىمۇ، ئۇزەڭگە-دىن چۈشمەيدىغان مىللىي پوچىلىقتۇر. ئاپتورنىڭ بۇ «خېمىر تۇرۇچ» قارىشى ئىچكى ئامىل ئاساس، تاشقى ئامىل قوشۇمچە، دېگەن قاراشنى دوگما ھالدا تەتبىقلاپ چۈشىنىشتۇر. ئېينىشتە-يىن «بىلىق ئۆمۈرۋايەت ئۆزى ئىچىدە ياشاۋاتقان سۇ ھەققىدە قانچىلىك نەرسە بىلىدۇ؟» دەپ سوئال قويغان. بۇ ئاڭنىڭ مۇ-ھىملىقىنى تەكىتلىگەنلىكتۇر. ئابدۇقادىر داموللام قاتارلىق جە-دىدچىلەرنىڭ ئىسلاھات ئېڭى غەپلەت باسقان ئۇيغۇر جەمئىيىتە-

دە شەكىللەنگەنمۇ ياكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تاتار جەدىدچىلىكىـ
نىڭ تەسىرىدە شەكىللەنگەنمۇ؟

ئومۇمەن، غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇرنىڭ «ئۇيغۇر يېڭى مائا-
رىپى قاچاندىن باشلانغان؟» ناملىق ماقالىگە تولۇقلىما» دېگەن
ماقالىسى چىقىش نۇقتىسى نامۇۋاپىق، مەزمۇنى چۈۋالچاق،
قاراشلىرى ئاساسسىز، پىكىر ـ مۇلاھىزىلىرى يۈزە، ئەقلىي قۇـ
رۇلمىسى ئاجىز، لوگىكىلىقى تۆۋەن ماقالە ھېسابلىنىدۇ. ئەلۋەتـ
تە، ماقالىدىكى توغرا قاراشلارنى مۇئەييەنلەشتۈرىمەن. ئاخىرقى
پىكرىم شۇكى، ئاپتورنىڭ ئوخشاشمىغان قاراشلىرى ۋە پاكىت
ئاساسى بار رەددىيەلىرىنى ماقالە قىلىپ يېزىش ھوقۇقىنى ھەر
دائىم ھمايە قىلىمەن. لېكىن، مۇنازىرىنى يۈكسەكلىككە يېتەكـ
لەيدىغان ئالىيجاناب ئىلمىي مۇددىئانى چىقىش قىلىپ قەلەم
تەۋرىتىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

2011 ـ يىلى مايدا يېزىلدى

ئويغىنىۋاتقان ئەجداد روھى

يازنىڭ يېزى ھېسابلىنىدىغان 7 ـ، 8 ـ ئايلاردا ئۇرۇمچى ناھايىتى زېرىكىشلىك تۇس ئالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنمىكىن تۇغقان يوقلاشقا، سەيلە ـ ساياھەتكە، كاماندىروپكىغا، دەم ئېلىشقا، قۇمغا كۆمۈلۈپ، ئارىشاڭغا چۆمۈلۈپ داۋالىنىشقا باردىغانلار تۇشمۇتۇشتىن ھەر تەرەپكە يول ئېلىشىدۇ.

1996 ـ يىلى بۇنداق پۇرسەتلەرنىڭ بىرەرسىمۇ ماڭا نېسىپ بولمىغان يىل بولدى. شۇنداق قىلىپ، مېنىڭ ئېزىلەڭگۈ ھەم مەنىسىز بۇ كۈنلەرنى «خىزمەت ئالدىراشمۇ؟» دەپ يالغاندىن سالاملىشىدىغان ئۇرۇمچىلىكلەر ئارىسىدا تونۇش چىرايلارغا تەكرار ـ تەكرار دوقۇرۇپ، تونۇش كوچىلاردا تەكرار ـ تەكرار مېڭىپ، كۈندىن ـ كۈنگە مەززىسى قالمايۋاتقان خىزمەتلەرنى تەكرار ـ تەكرار ئىشلەپ، جۇڭگو بويىچە ئەملى ئەمگىكى تۆۋەن يوقلىمچى باشلىقىمنىڭ كۈندە تۆت ۋاق تەرلەپ ـ پۇشۇلداپ قىلىدىغان يوقلىمسىدىن تەكرار ـ تەكرار ئۆتۈپ ئۆتكۈزۈشۈمگە توغرا كەلدى. ساپاسى، بەرىكىتى يوق ھاياجانسىز بۇ ھاياتنىڭ تېخىمۇ مەنىسىز بۇ كۈنلىرىدە قولۇمغا قەلەم ئېلىپ ئازابلىق ئوي ـ پىكىرلىرىمنى يازغىمۇ، روھىي تەسەللىگە باي ئېسىل كىتابلارنى بېرىلىپ ئوقۇغۇمۇ كەلمەيتتى. ئايالىم زەينەپ بىلەن ئوغلۇم كامالتۈرك تۇغقان يوقلاپ قومۇلغا كەتكەن بولغاچقا، ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ مەنىسىزلىكلىرىنى بىردەم بولسىمۇ ئۇنتۇلدۇرىدىغان ئائىلە ئىللىقلىقىمۇ يوقلىپ، مەنىسىزلىك ئۆڭي ئىچىنىمۇ قاپلىدى. تەلىيىمگە دەل شۇ كۈنلەردە ئامېرىكىنىڭ ئاتلانتا شەھىرىدە 26 ـ نۆۋەتلىك خەلقئارا ئولىمپىك تەنھەرىكەت

مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلۈۋاتقان بولغاچقا، تۇن كېچىدە سائەت ـ سائەتلەپ تېلېۋىزور ئېكرانىغا تىكىلىپ ئولتۇرۇپ، بۇ دۇنياۋى مۇسابىقىنى تاماشا قىلىپ، باشلىنىش مۇراسىمىدىن تارتىپ ئاخىرلىشىش مۇراسىمىغىچە بولغان 17 كېچىنى تېلېۋىزور ئالدىدا ئەپلەپ ـ سەپلەپ ئۆتكۈزدۇم.

بۇ قېتىمقى ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنىڭ مۇقەددەس مەشئىلىنى ئامېرىكا نوپۇسىنىڭ 12 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدىغان قارا تەنلىكلەر ئارىسىدىن چىققان، دۇنيا ئېغىر دەرىجىلىكلەر بوكس مۇسابىقىسىنىڭ سابىق چېمپىيونى، «دۇنيا بوكس شاهى» 54 ياشلىق مۇھەممەد ئەلى پارکىنسون كېسىلى تۇپەيلى لاغلداپ تۇرغان قوللىرى بىلەن تۇتاشتۇرغاندا كىشى قەلبىنى هاياجانغا سالىدىغان بۇ مەنزىرىدىن ئۇنتۇلغۇسىز تەسىراتقا چۆمگەنىدىم. كېيىنكى ئاخشاملىرى غەلبە قىلغان ماهىرلارنىڭ بوينىغا ئالىتۇن مېدال ئېسىلغاندا، ئالتۇن مېدال ئالغان دۆلەتلەرنىڭ بايرىقى مۇزىكا ساداسى ئىچىدە كۆككە كۆتۈرۈلگەندە، يۇز مىڭلىغان تاماشىبىنلار غەلبە قىلغان ماهىرلارغا ئالقىش ساداسىنى ياڭراتتىم، ئەسەبىيلىكتىن خۇدىنى يوقاتقاندا، مەن بولسام تېلېۋىزور ئېكرانى ئالدىدا يامغۇردا قالغان چۈجىدەك شۇمشىيىپ ئولتۇرۇپ، چاناقلىرىمدىن پۇر ـ پۇر ياش قۇيۇلغان هالدا هەسرەت ۋە هەۋەس بىلەن ئۇھ تارتاتتىم. قەلبىمدە بىر ئۇلۇغۋار قىزغىنىش چۈقان سالاتتى. يۈرىكىمنى ئاتەش كەبىي ئارمانلار پۈچىلايتتى.

مەن باشلانغۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئوقۇيدىغان چاغلىرىمدا تەنتەربىيە ئىشلىرىنىڭ مۇهىملىقى تەكىتلىنىدىغان «تەنتەربىيە ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، خەلقنىڭ تەن ساغلاملىقىنى ئاشۇرايلى، هوشيارلىقنى ئۆستۈرۈپ ۋەتەننى قوغدايلى!» دېگەندەك شۇئارلارنى كۆپ ئاڭلايتتىم. نېمە ئۈچۈنكىن، بۇنداق يالتىراق شۇئارلار مەندە تەنتەربىيە ئىشلىرىغا نىسبەتەن هېچقانداق قىزىقىش

قوزغىيالمايتتى. چوڭ بولغانچە گېزىت ـ ژۇرناللاردىن تەنھەرىكەت بىلەن شۇغۇللىنىشنىڭ تەن ساغلاملىقىغا ئېلىپ كېلىدىغان پايدىسى توغرىسىدىكى ئاجايىپ تەجرىبە ۋە پاكىتلارنى ئوقۇدۇم. ئۇلاردا كىشىلەرنىڭ چېنىقىش ۋە جىسمانىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغاندا بەدىنىدىكى ھەر خىل ئەزالارنىڭ ياخشى فىزىيولوگىيەلىك ھالەتتە تۇرىدىغانلىقى، كېسەلگە بولغان قارشىلىق كۈچىنىڭ كۈچلۈك بولىدىغانلىقى، شۇڭا يېتەرلىك ھەرىكەت مىقدارىنى ئورۇنلاشنىڭ تولىمۇ زۆرۈرلۈكى تەكىتلەنگەن. ھەتتا ئالىملارنىڭ تەجرىبە قىلىش ئارقىلىق، ياۋا توشقانىنىڭ ئۆمرى 15 يىلدىن يۇقىرى بولىدىغانلىقىنى، ئۆي توشقىنى بولسا 4 ~ 5 يىللا ياشىيالايدىغانلىقىنى، ياۋا پىلنىڭ 200 يىلدىن كۆپرەك ئۆمۈر كۆرىدىغانلىقىنى، ئەمما ھايۋانلار باغچىسىدىكى پىلنىڭ 80 يىل ئەتراپىدا ياشىيالايدىغانلىقىنى، پادا ئىتىنىڭ 27 يىل ياشىيالايدىغانلىقىنى، ئەمما ئۆي ئىتىنىڭ ئادەتتە 13 يىللا ياشىيالايدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ چىققانلىقىدەك قىزىقارلىق تەجرىبىلەر كۆرسىتىلىپ، ياۋايى ھايۋانلارنىڭ ئوزۇق ئىزدەش ۋە دۈشمىنىدىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن قىلىدىغان ھەرىكىتىنىڭ مىقدارى ئۆيدە بېقىلىدىغان ھايۋانلارنىڭكىدىن زور دەرىجىدە كۆپ بولغاچقا بۇ ھال ئۇلارنىڭ ئۆمرىنى ئۇزارتىشقا سەۋەب بولغانلىقى چۈشەندۈرۈلگەن.

تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشنىڭ ئىنسانىنىڭ سالامەتلىكىگە كەلتۈرىدىغان پايدىسى كىشىنى قىل سىغمايدىغان دەرىجىدە قايىل قىلىدۇ. ئەمما، بىز تەنتەربىيەنىڭ بۇنىڭدىنمۇ زور پايدىسىنىڭ بارلىقىنى بارا ـ بارا تونۇپ يەتتۇق. شۇڭا، باشقىلار تېلېۋىزور ئالدىدا مەستانىلىك ۋە زوقلىنىش ھېسسىياتىنى بىلەن ئولىمپىك مۇسابىقىسىنى كۆرسە، بىزدەكلەر تامامەن باشقىچە ھېسسىياتتا ئولتۇرۇپ كۆرىمىز.

ئۆزىگە بولغان مىللىي ئىشەنچىسى ۋە ئىپتىخارلىق تۇيغۇسى

ئاجايىپ كۈچلۈك گېرمانلار ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتە تەلتۆكۈس گۈمران بولۇپ، ئازاب، مەيۈسلۈك، ئاچارچىلىق، خورلۇق ۋە نامراتلىقنىڭ دەردىنى يەتكۈچە تارتىپ، ئۇمىد ۋە ئىستىقبالدىن ئايرىلغان مەنسىز تۇرمۇشىنى قانداق ئۆتكۈزۈشنى بىلمەي تۇرغان يىللاردا، كىم ئۇلارنىڭ مىللىي ئىشەنچىسىنىڭ تۇرغۇزۇلۇشىغا ھەقىقىي يوسۇندا ياردەم قىلغان؟

شۇبھىسىزكى، گېرمانلار بۇ سوئالغا بىردەك: «مىللىي قەھرىمان ـــ فىرىتىس ژولتېر» دەپ جاۋاب بېرىدۇ.

فىرىتىس ژولتېر 1950 ـ يىللاردىكى دۇنياغا مەشھۇر پۈتبول چولپىنى. ئەينى يىللىرى، ئۇ ئۆز كومانداسىدىكىلەرگە يېتەكچىلىك قىلىپ ئويۇنغان ھەربىر مەيدان پۈتبول مۇسابىقىسى گېرمانىيەلىكلەرنىڭ تۇرمۇشىدىكى بىردىنبىر كۆڭۈل ئېچىش ئىدى. فىرىتىس ژولتېر ۋە ئۇنىڭ سەپداشلىرى يەكشەنبە كۈنىدىكى 90 مىنۇتتا ئويۇنغان توپ مىليونلىغان گېرمانىيەلىكلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا، كىنوخانا، قەھۋەخانا ۋە مۇزىكا زالىنىڭ ئورنىنى ئالغان.

فىرىتىس ژولتېر 1954 ـ يىلى گېرمانىيە كومانداسىنى باشلاپ، شۋېيتسارىيەنىڭ پايتەختى بېرىندا ئۆتكۈزۈلگەن دۇنيا لوڭقىسى مۇسابىقىسىنىڭ چېمپىيونى بولۇپ، گېرمانىيەلىكلەرنىڭ مەغلۇبىيەتلىك ئۇرۇشتىن كېيىن ئۆزىگە بولغان مىللىي ئىشەنچىسىنى تۇرغۇزۇشىغا مۆلچەرلىگۈسىز تۆھپە قوشقان.

بۇ پاكىت بىزگە تەنھەرىكەتنىڭ، بىز تەربىيە ۋە تەشۋىقاتلىرىمىزدا تىلغا ئېلىپ باقمىغان تېخىمۇ قالتىس ئەھمىيىتىنىڭمۇ بارلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئەگەر تەنھەرىكەتنىڭ مۇشۇنداق خاسىيەتلىك ئەھمىيىتى بولمىغاندا ئىدى، ئاتوم بومبىسىغا ئىگە بولغاندا ھېچقانداق تەنتەنە قىلمىغان ئامېرىكىلىقلار، 18 ياشلىق مۇھەممەد ئەلى 1960 ـ يىلى رىمدا ئۆتكۈزۈلگەن ئولىمپىك تەنھەرىكىتى مۇسابىقىسىنىڭ يېنىك دەرىجىلىكلەر بوكس مۇسابىقە-

سىدە ئالتۇن مېدالغا ئېرىشىپ دۆلىتىگە قايتقاندا، ھۆكۈمەت تەرەپ ئايرودۇرۇمغا مەخسۇس ئۇنى كۈتۈۋالغىلى ھۆرمەت قاراۋۇلىلىرىنى چىقارمىغان، ئىپتىخارلىق تۇيغۇسىغا چۆمگەن نەچچە ئونمىڭلىغان قارا تەنلىكلەر بىلەن ئاق تەنلىكلەر يولنىڭ ئىككى قاسىنىدا تۇرۇپ تەنتەنە قىلىشمىغان بولاتتى.

تەقدىر بىر مىللەتنىڭ ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىسىنى كۈچەيتىپ، ئىپتىخارلىق تۇيغۇسىنى قوزغايدىغان بۇنداق مىللىي قەھرىمانلارنى ھەممىلا خەلقتە نېسىپ قىلىۋەرمەيدىكەن. چۈنكى ئۇنداق مىللىي قەھرىمانلار مىليونلىغان، ھەتتا مىليارىدلىغان كىشىلەرگە نىسبەتەن غالىب ھېسابلىنىدىغان بولغاچقا، بىزدەك ساندىمۇ، ساپادىمۇ نۇرغۇنىنىڭ كەينىدە قالغان بىر مىللەتنىڭ بۇنداق مىللىي قەھرىمانلاردىن تامايىمىزمۇ يوق ئىدى. پەقەت باشقىلارغا ھەۋەسلىنىپ قاراپلا تۇراتتۇق. چۈنكى «يىپەك يولى» خارابلاشقاندىن بۇيانقى بىرنەچچە ئەسىر مابەينىدىكى تارىخنىڭ تۈگىمەس تاسقاشلىرى، رەھىمسىزلىك بىلەن تەكرار - تەكرار ئەخمەق قىلىشلىرى بىزنى جىسمانىي ۋە روھىي جەھەتتە سۆزلەپ تۈگەتكۈسىز كەچمىشلەرگە مۇپتىلا قىلغانىدى. لېكىن، پاختىنىڭ ئىچىدە چوغ ساقلايدىغان تەقدىر ئىلاھى مىللىي ۋۇجۇدىمىزدىكى نەچچە مىڭ يىللىق ھاياتىي كۈچكە باي ئىرسىي گېنىنىڭ ئۇنداق ئوڭاي يوقالمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بەردى. ئەينى چاغلاردا ئۇتۇرا ئاسىيانىڭ بىپايان كەڭلىكلىرىدە دەۋران سۈرگەن ھۇن چەۋەندازلىرىنىڭ ۋۇجۇدىدا ۋايىگە يەتكەن بۇ خىل ئىرسىي گېن بۈگۈنكى كۈندە تەنھەرىكەت مۇنبىرىدە ئۆزىنى ناھايىتى تېزلا نامايان قىلدى. باتۇرلۇققا، تەۋەككۈلچىلىككە، رىقابەتچانلىققا، خەتەرسىچانلىققا، ھوشيارلىققا تويۇنغان، ئەمما تارىخنىڭ چاڭ - توزانلىرىدا كۆمۈلۈپ قالغان بۇ مىللىي ئېتنىك روھ 21 - ئەسىرنىڭ ھارپىسىدا يېڭىباشتىن ئويغىنىشقا باشلىدى. تالانت ۋە ئىقتىدارنى نامايان قىلىدىغان پۇرسەت تۇغۇلۇۋىدى، مۇشۇ بىر

يىل ئىچىدىلا خەلقىمىزنىڭ قەھرىمان ئوغۇللىرى ـــ ئابدۇشۇ-كۇر بىلەن ئادىل باشلىرىغا «جۇڭگو بوكس شاهى» ۋە «دۇنيا بوشلۇق شاهى» دېگەن تاجنى كىيىشتى.

يوشۇرۇن كۈچكە باي بۇ مىللەتنىڭ پۈرسەت ۋە تاللاش ئىمكا-نىيىتىگە ئېرىشسىلا، ئۆزىنىڭ هاياتىي كۈچىنى نامايان قىلالايدى-غانلىقى يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلاندى.

پۈرسەت ۋە تاللاش تالانتنىڭ گۈللىرىنى پورەكلىتىدىغان مۇ-هىم شەرت. پۈرسەت ۋە تاللاش ئىمكانىيىتى بولمىغان مۇهىتتا، ئالەمشۇمۇل تالانت ئىگىلىرىمۇ ئادەتتىكى كىشىلەردىن ئانچە پەرقلەنمىگەن هالدا ئادەتتىكىچە ياشاپ توپا ئاستىغا كىرىپ كې-تىدۇ. نېمە ئۈچۈن نامى تىللاردا داستان قىلىنىدىغان قو-ماندانلارنىڭ هەممىسى دۇنيا تارىخىدىكى مۇهىم ئۇرۇشلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ؟ جۇگې لياڭ بامبۇكزارلىقتىكى كەپسىدىن چىقىش پۈرسىتىگە ئېرىشەلمىگەن بولسا، تارىختىكى تالاي نام-سىز تالانت ئىگىلىرىدەك ئىز ـ دېرەكسىز كۆمۈلۈپ قالماسمى-دى؟ سادىر پالۋان سۇلتان ئەلاخان باشلىغان قوزغىلاڭغا قاتنى-شىش پۈرسىتىگە ئېرىشەلمىگەن بولسا، ئادەتتىكى بىر مەھەللىۋى «لۇكچەك پالۋان» بولۇپ قالماسمىدى؟ ئۇ چاغدا ئەۋلادلار هەر-گىزمۇ «ئېلىپبە» نى ئۆگەنگەندىن باشلاپ ئۇنىڭ نامىنى يادلىما-غان بولاتتى.

شۇنىسى هەممىگە ئايانكى، سادىر پالۋان هەرگىزمۇ تۇغما مىللىي قەهرىمان ئەمەس، بەلكى كۈچتۇڭگۇرلۇكى بىلەن يۇرت سورايدىغان ئادەتتىكى نوچىلارغا ئوخشاش، نوچىلىقىنى قەيەردە نامايان قىلىشنى، پەم ـ پاراسىتىنى قەيەردە جارى قىلدۇرۇشنى بىلمىگەن ئادەتتىكى بىر مەھەللىۋى «لۇكچەك پالۋان» ئىدى. شۇڭا، شائىر موللا بىلال بىننى موللا يۇسۇف ئۆزبىنىڭ مەشھۇر داستانى «كىتابۇلغەزات دەرمۇلكى چىن» دە سادىر پالۋاننى:

بار ئېردى ئوشول جەڭدە ئەييارکار،
بەغايەت ھەربىي، دۇز روزکار.
بىراۋ قالماغان ئېردى قاقشاتماغان،
بىر ئۆي قالماغان مالىنى ئالماغان.
ئۇچ ئوغلى، ئاتاسى ھاراقچى ئىدى،
ھاراقچى ئىدى ھەم قاراقچى ئىدى.
ئوغرىلىق قىلىپ كېچىلەر ئۇيماغان،
فەقىرۇ غەنى مالىنى قويماغان.
سىپاھلارغا ھەم زەررە بوي بەرمەگەن،
خاتۇن ئالسا يۇرتىغا توي بەرمەگەن.
بۇ ئەييارنىڭ ئاتى سادىر ئىدى،
يامانلىقتا چۇن رەئىد شاتىر ئىدى.

دەپ تەرىپلىگەن.

لېكىن، سۇلتان ئەلاخان رەھبەرلىكىدە قوزغالغان 1860 - يىللاردىكى ئىلى قوزغىلىڭى سادىر پالۋانغا پەم - پاراسىتىنى ۋە كۇچ - قۇدرىتىنى ھەقىقىي نامايان قىلىدىغان تارىخىي پۇرسەتنى ئاتا قىلىۋىدى، نەچچە قېتىم ھۇجۇم قىلىپ، نەچچە يۇز ئادەم ئۆلۇپمۇ ئالالمىغان بايانداي سېپىلى بىلەن كۇرە سېپىلىنى سادىر پالۋان ئۇچ ئوغلى بىلەن بۇزۇپ تاشلاپ، تارىخىمىزدىكى نامى ئۆلمەس مىللىي قەھرىمانغا ئايلانغان.

ئەلۋەتتە، ئۇروش بولمىسا، سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭكىدەك ئارغىماق بولسىمۇ سۆرەمگە سالىدىغان، ئوغۇزخاننىڭكىدەك ئۆتۈكۇر نەيزە بولسىمۇ تونۇرغا كۆسەي قىلىدىغان، چىن تۆمۇر باتۇر - نىڭكىدەك مىسران قىلىچ بولسىمۇ چامغۇر ئاقلاشقا ئىشلىتىدىغان گەپ. شۇڭا، پۇرسەت ۋە تاللاشقا ئېرىشىش بەكمۇ مۇھىم.

شۇنداق ئېيتالايمىزكى، ئالتە ئەۋلادىدىن بېرى دارۋازلىق بە-

لەن شۇغۇللانغان ئادىلىنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىغا سەنشىيا بوغۇزىدىن ئۆتۈش پۇرسىتى نېسىپ بولغان بولسا، بۇ شان - شەرەپنى ئا- دىلىنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى بىر - ئىككى ئەسىر ئىلگىرىلا قولغا كەلتۈرگەن بولاتتى. تارىخ بۇ پۇرسەتنى ئادىلغا نېسىپ قىلمىدى، ئۇ ھەممە كىشىنى ھەيران قالدۇرغۇدەك سۈرئەتتە سەنشىيا بوغۇزىدىن ئۆتۈپ، دۇنياۋى شەخس بولۇپ قالدى.

ئادىل بىزنىڭ مىللىي قەھرىمانىمىز، ئۇ بىزنىڭ پەخرىمىز، ئۇ 21 - ئەسىرنىڭ ھارپىسىدا ئويغىنىۋاتقان، يۇشۇرۇن كۈچكە باي مىللىي روھىمىزنىڭ سىمۋولى.

1996 - يىلى كۈز ئايلىرىدا تېلېۋىزور كۆرۈۋېتىپ «دۇنيا ۋەزىيىتى» پىروگراممىسىدا فىلىپپىن زۇڭتۇڭى رامۇسنىڭ ئوتتۇرا شەرق، جەنۇبىي ئاسىيا قاتارلىق رايونلاردىكى باي دۆلەتلەر- گە بېرىپ، ئائىلە خىزمەتچىسى بولۇپ ئىشلەپ پۇل تېپىپ، تۇر- كۇم - تۇركۈملەپ دۆلىتىگە قايتىپ كېلىۋاتقان نەچچە يۈز مىڭ فىلىپپىنلىق ئايالنى تاشقى پىرېۋوت زاپىسىنىڭ كۆپىيىشىگە ھەسسە قوشقانلىقى ئۈچۈن «بۇ ئايالار بىزنىڭ مىللىي قەھرىمان- لىرىمىز» دەپ مەدھىيەلىگەنلىكىنى ئاڭلىغانىدىم.

فىلىپپىنلىقلار مەدىكارلىرىنى «مىللىي قەھرىمانلىرىمىز» دەپ پەخىرلەنگەن يەردە، بىز ئادىلدەك ئەزىمەتلىرىمىزدىن قانچە- لىك پەخىرلەنسەك ئەرزىيدۇ. ئادىل باتۇر، تەۋەككۈلچى ۋە مەغرۇر ئەجدادلىرىمىزنىڭ ۋارىسى. ئۇنىڭ باتۇرلۇقى بىلەن مەغرۇرلۇقى مەنده ئۆزگىچە تەسىرات پەيدا قىلدى.

ھەممىگە مەلۇم، ئادىل سەنشىيا بوغۇزىدىن ئۆتۈشتىن ئىلگىرى تېلېۋىزور ۋە رادىيولاردا قىلچە ئىككىلەنمەستىن، ئامېرىكا تەۋە- لىكىدىكى كانادالىق رەقىبى كوچرەينىنى يېڭىۋېتىدىغانلىقىنى ئوچۇق - ئاشكارا بىلدۇرگەن، ئاتالمىش كەمتەرلىككە ۋە ئېھتە- ياتچانلىققا مۇخالىپ كېلىدىغان بۇ روھ دەل ئۇلۇغ ئەجدادلىرى- مىزنىڭ روھىدۇر.

بىزنىڭ ئۇلۇغ ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىسى ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى. مۇناسىپ كېلىدىغان مەغرۇرلۇقنى ئۆزىنى چاكىنىلاشتۇرىدىغان ئادەتتىن تاشقىرى كەمتەرلىكتىن ئۇستۇن كۆرەتتى. «تۇركىي خەلقلەرنىڭ بىسمارکى» دەپ تەرىپلىنىدىغان ئۇلۇغ دانىشمەن ۋەزىرىمىز بىلگە تۇنيۇقۇق «تۇنيۇقۇق مەڭگۈتېشى» غا: «ھەرقانداق يەردىكى خاقانلىق خەلقلەردە مەندەك ئادەم بولىدىكەن ئۇلاردا نېمە غەم بولسۇن... ئىلتەرىش خاقان تىرىشمىغان بولسا، مەن ئۆزۈم ــ بىلگە تۇنيۇقۇق تىرىشمىغان بولسام، قاپاغان خاقان ۋە تۇرك سىر خەلقى تۇپرىقىدا خەلق ــ ئادەم ـ ئىنسان بولمىغان بولاتتى» دەپ چەكتۇرگەن. ئۇلۇغ ئالىمىمىز مەھمۇد كاشغەرىيمۇ: «مەن شۇ تۇركلەرنىڭ ئەڭ سۆزمەنلىرىدىن، پىكىرنى ئەڭ روشەن بايان قىلالايدىغانلىرىدىن، ئەڭ زېرەكلىرىدىن، ئەڭ ئاساسلىق قەبىلىگە مەنسۇپلىرىدىن ۋە جەڭ ئىشلىرىدا ئۇستا نەيزىۋازلىرىدىن» دەپ ماختىغان. كىتابىنى بولسا: «ئەدەبىي يادىكارلىق ۋە پۈتمەس ـ تۈگىمەس بىر بايلىق بولۇپ قالسۇن، دەپ ئۇلۇغ تەڭرىگە سېغىنىپ، بۇ كىتابنى تۈزۈپ چىقتىم» دەپ ئۇلۇغلىغان. ھەرگىزمۇ ساختا كەمتەرلىك ۋە ياغلىما سۆزلەرنى قىلىپ، ئۆزىنى ۋە ئۆز مېھنىتىنىڭ قىممىتىنى تۆۋەنلەشتۇرمىگەن. ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىسىنى سۇسلاشتۇرمىغان. روشەنكى، ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىسى كۈچلۈك ئادەملەر مەغرۇر ۋە روھلۇق كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ غەلىبىسىلا ئەمەس، بەلكى مەغلۇبىيىتىمۇ كىشىنىڭ ھەۋىسىنى كەلتۈرىدۇ. شۇڭا ئەجدادلىرىمىز ئاجىزلارنىڭ نىقابىنى تاقاپ يۈرۈشنى ياۋا كۆرمىگەن. مەغرۇر ۋە روھلۇق يۈرۈشنى، ئۆزىنى ئىپادىلەپ ياشاشنى ئەلا بىلگەن.

ئادىل سەنشيا بوغۇزىدىن ئۆتۈشتىن ئىلگىرى مانا شۇنداق ئەجداد روھىنى نامايان قىلدى. بىز شۇنداق ئېيتالايمىزكى، ئەگەر ئادىل سەنشيا بوغۇزىدىن ئۆتەلمەي قالغان تەقدىردىمۇ بىزگە

يەنىلا ئۇنىڭ جەڭ ئېلان قىلىشتىن، خىرىس قىلىشتىن، ئۆلۈم-
دىن قورقمايدىغان باتۇر روھى مىراس قالغان بولاتتى.

تەڭرىنىڭ قۇدرىتى بىلەن ئۇ سەنشيا بوغۇزىدىن ئۆتتى. ئۆتۈ-
كەندىمۇ كىشىنى تاڭ قالدۇرىدىغان زور غەلىبە بىلەن ئۆتتى. بۇ
بىز ئۈچۈن تولىمۇ ئۇلۇغ ئەھمىيەتكە ئىگە ئىش بولدى. چۈنكى،
بۇ ئارقىلىق ئويغىنىۋاتقان مىللىي روھىمىز ئۆزىنىڭ ھاياتىي
كۈچىنى ئۇرغۇتۇشتا تولىمۇ زۆرۈر بولغان مىللىي ئىشەنچكە ئې-
رىشتى. ئىشەنچىمىز كامىلكى، ئويغىنىۋاتقان مىللىي روھىمىز
پات ئارىدا پۈرسەت ۋە تاللاش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم بولۇپ
قالمىسلا، ھەرقايسى تۈر ۋە كەسىپلەر بويىچە سانسىز «ئادىل»
لارنى ۋۇجۇدقا چىقىرىدۇ. چۈنكى، بىزدەك تارىخىي كەچمىشكە
ئىگە مىللەت ئۈچۈن ئېيتقاندا، مىللىي ئىشەنچ كېلەچەكتىكى
تالاي غەلىبە ـ مۇۋەپپەقىيەتلىرىمىزنىڭ خىمىرتۇرۇچى.

ئادىل بۇ خىمىرتۇرۇچنىڭ بىر پارچىسىنى بوشلۇقتىن ئېلىپ
چۈشتى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئادىلغا مىڭلارچە تەشەككۈر.

1997 ـ يىلى يېزىلدى.

ساماداىن ساقىدى يۇلتۇز

(مۇسىبەتنامە)

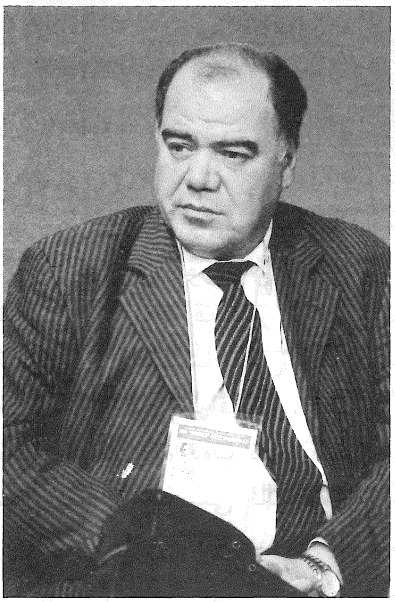

شىنجاڭ بوكسچىلىقىنىڭ بەرپاچىسى، جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرگە تونۇلغان داڭلىق مەشقاۋۇل، تەڭرىتاغنىڭ پەخرلىك ئوغلانى، خەلقىمىزنى 20 يىلدىن بۇيان تەكرار ھاياجانغا چۆمدۇرۇپ كەلگەن قەيسەر ئەزىمەت ئابلىكىم ئابدۇرېشىتنىڭ يۇرىكى 10 - ئاينىڭ 23 - كۈنى (سەيشەنبە) ئۇرۇمچى ۋاقتى سائەت 0 دىن 35 مىنۇت ئۆتكەندە 54 يېشىدا سوقۇشتىن توختىدى. ئانا دىيارىمىزنىڭ مىسكىن ئاسمىنىدىكى بىر نۇرانە يۇلتۇز ساما بويلاپ ساقىدى، تەڭرىتاغنىڭ قارلىق چوققىلىرىدىكى بىر قامەتلىك شەمشاد قاراسلاپ سۈندى، قاراقۇرۇم تاغ-لىرىدىكى بىر قىران بۇركۈتنىڭ قانتى قايرىلىپ چۆڭقۇر ھاڭغا غۇلاپ چۈشتى، تارىم بوستانلىقىدىكى بىر ھەيۋەتلىك توغراق گۈرسلەپ ئۆرۈلدى، ئىلى تاغلىرىدىكى بىر باتۇر بۆرە مەڭگۈلۈك غايىب بولدى، ئالتاي يايلاقلىرىدىكى چاپچىپ تۇرغان بىر ئارغامىق ئاچچىق كىشنەپ يىقىلدى. يۇرەكلەرنى ئارماندا قويغان،

قەلبلەرنى ھەسرەتكە چۆمدۇرگەن ئازابلىق ماتەم خەۋىرى ھەممە يەرنى قاپلىدى. قەشقەر ھېيتگاھ جامەسىنىڭ ئالدىدا مۇڭلىنىپ ئولتۇرغان مۆتىۋەر بوۋاي دۇئاغا قول كۆتۈردى، خوتەن دىيارىدىكى سالاپەتلىك تېۋىپ ئۇلۇغ ـ كىچىك تىندى، غۇلجىلىق سازەندىنىڭ تەمبۇرىنىڭ تارى ئۈزۈلدى، ئۈرۈمچىدىكى بىر سەگەك زىيالىي چوڭقۇر ئويغا غەرق بولدى، ئاتۇشتىكى جاھان كەزگەن بىر ساخاۋەتچى سودىگەر ئارمىنىنى ئىچىگە يۇتتى، قومۇلدىكى ياش مۇئەللىمنىڭ كۆز چاناقلىرى ياشقا تولدى، چۆچەكتىكى بىر مېھرىبان ئاننىنىڭ يۈرىكى ئېچىشتى. شىنجاڭ بوكس كوماندىسىدىكى ئابدۇشۇكۇر مىجىت، ئابدۇراخمان ئابدۇرېشىت، نىجات ھۇسەن، ئەكرەم ئىسھاق، ئەكرەم بارات، ئەكبەر يۇسۇپ، مۇھەممەت تۇرسۇن چوڭ، نەبى سەيدۇللا، نەبى ئابلەت، زىببۇللا مەمەت، زەي يىخۇ، كۇرەش ئۆركەش، پەرھات ئابدۇكېرىم، ئەكبەر ئىسلام قاتارلىق 50 تەك قەيسەر ئوغلان يارىلانغان شىرەڭ ھۆركىرەپ ناله قىلدى. قازاقىستاندىكى قانات ئىسلام ئېسىنى يوقىتىپ قاققان قوزۇقتەك تۇرۇپ قالدى. مىليونلىغان يۇرەكلەر بىردەك: «ئەلـ ۋىدا، ئوغلان!» دەپ نىدا قىلدى. بۇ گويا «ئالىپ ئەرتۇڭا ئۆلدۇمۇ؟! پەلەك ئۆچىنى ئالدىمۇ؟! ۋاپاسىز دۇنيا قالدىمۇ؟! ئەمدى يۇرەك يىرتىلۇرا!» دېگەندەك ئېچىنىشلىق ئىش بولدى.

بوكس پېشۋاسى ئابلىكىم ئابدۇرېشىت ئەپەندى بۇ يىل 9 ـ ئايدا بايقالغان ئاشقازان ئاستى بېزى راكىنى بېيجىڭدا ئوپېراتسىيە قىلدۇرغان بولسىمۇ، كېسىلى ئاخىرقى باسقۇچتا بايقالغاچقا، داۋالاش ئۇنۇملۇك بولماي، قايتىپ كېلىپ ئۆيىدە ھەم ئاپتوناۋ رايونلۇق خەلق دوختۇرخانىسىدا كۆتۈنۈش خاراكتېرىدە داۋالانغانىدى. شۇنداقتىمۇ نىجىس كېسەل بارغانسېرى ئەدەپ ئاخىر بۇ ئەزىمەتنى جېنىدىن جۇدا قىلدى. مۇسىبەت خەۋىرى چاقماق تېزلىكىدە قۇلاقتىن ـ قۇلاققا يەتتى. تور ۋە تېلېفونلار بۇ ئازابلىق خەۋەرنى جاھانغا يايدى. گېزىت، رادىيو، تېلېۋىزورلار

بۇ ئەزىمەتنىڭ ئۆلۈم خەۋىرىنى يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە ھەممىگە ئوقتۇردى. بۇ مۇسىبەت خەۋىرى ئادەتتىكى بىر ئۆلۈم خەۋىرى بولماستىن، بەلكى پۈتكۈل خەلقىمىزنى قايغۇغا سالىدىغان، بوكس ساھەسىدىكى كەسىپداشلارنى ھەسرەتتە قويىدىغان يوقىتىش خاراكتېرلىك بىر ئېغىر مىللىي مۇسىبەت ئىدى. ئۇنىڭ ۋاپاتى شىنجاڭنىڭ تەنتەربىيە سىستېمىسى ئۈچۈنلا ئەمەس، جۇڭگونىڭ بوكس ھەرىكىتى ئۈچۈنمۇ زور يوقىتىش بولۇپ ھېسابلىناتتى. شۇڭا، بۇ مۇسىبەت خەۋىرى دېگىز ياقىسىدىكى شەھەر ۋېنجۇۋغا يېتىپ بارغاندا، ۋېنجۇۋ شەھىرىدە بۇ يىللىق مەملىكەتلىك بوكس مۇسابىقىسىنى ئۆتكۈزۈشكە ھازىر بولۇپ تۇرغان نەچچە يۈزلىگەن مەشقاۋۇل ۋە بوكسچىلار بۇ قەدىردان سەپدىشىنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن بىر مىنۇت سۈكۈتتە تۇرۇپ ماتەم بىلدۈردى. ئاپتونوم رايونلۇق تەنتەربىيە ئىدارىسىدىكى رەھبەرلەر ۋە خىزمەتچىلەرمۇ ھاياتى شان ـ شەرەپ بىلەن تولغان بۇ ئابرۇيلۇق خىزمەتدىشىنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن بىر مىنۇت سۈكۈتتە تۇردى. ئاتوش شەھەرلىك 2 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتىكى 2000 دىن ئارتۇق

ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچى قەلبى پۈچىلانغان ھالدا بۇ نامى ئۆچمەس مىللىي قەھرىمانىغا سۈكۈتتە تۇرۇپ ئېھتىرام بىلدۈردى.

ئابلىكىم ئەپەندى ھەقىقەتەنمۇ شىنجاڭ بوكسچىلىقىدىكى مۆتىۋەر سەركەردە ئىدى. ئۇ كۆپىنى كۆرگەن، چېنىققان، مول تەجرىبىگە ئىگە پاراسەتلىك سەركە سۈپىتىدە بوكس كوماندىسىدىكى ئەزىمەتلەرنى يېتەكلەپ، جۇڭگونىڭ ھەرقايسى ئۆلكە، شەھەرلەردە ۋە دۇنيادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەردە ئۆتكۈزۈلگەن چوڭ كىچىك بوكس مۇسابىقىلىرىدە سالاپەتلىك قىياپەتتە پەيدا بولۇپ، رەقىبلىرىنى ۋەھىمىدە قوياتتى، رىقابەتچىلىرىنى دەككە ـ دۈكىگە سالاتتى، شاگىرتلىرىنى غەلبىە ـ ئۇتۇقلارغا ئېرىشتۈرەتتى. ئۇ يىگىرمە يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە شىنجاڭ بوكسچىلىقىنى يوقلۇقتىن بارلىققا كەلتۈرۈپ، جۇڭگودىكى نام ـ ئاتىقى يوق ئاجىز كوماندىدىن ھەممە بىلىدىغان ھەيۋىسى زور، غالىب كوماندىغا ئايلاندۇرغانىدى، جۇڭگو بوكس ھەرىكىتىنىڭ خەلقئارا مۇسابىقىلەردە ئەمەلىي كۆچىنى نامايان قىلىشى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپە قوشقانىدى. ئۇ تەربىيەلىگەن شاگىرتلاردىن ئابدۇشۈكۈر مىجىت «جۇڭگو بوكس شاھى» دېگەن كەمەرنى بېلىگە مەھكەم باغلىغانىدى، ئابدۇراخمان ئابلىكىم بىلەن مۇھەممەتتۇرسۇن چوڭ «ئاسىيا بوكس چېمپىيونى» دېگەن تاجنى بېشىغا كىيگەنىدى. قانات ئىسلام ئولىمپىك مىس مېدالىغا ئېرىشكەنىدى. نجات ھۈسەن خەلقئارا بويىچە ھەربىيلەر ئارا ئۆتكۈزۈلگەن مۇسابىقىدە ئىككىنچى بولغانىدى...

قىسقىسى، بۇ بوكس پېشۋاسىنىڭ كوماندىسىدىكى ماھىرلار دۆلەت ئىچى ۋە خەلقئارادا ئۆتكۈزۈلگەن چوڭ ـ كىچىك بوكس مۇسابىقىلىرىدە ئاتمىشتىن ئارتۇق ئالتۇن مېدالنى قولغا كەلتۈرگەنىدى. 2000 ـ يىلىدىن باشلاپ ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدىكى شىنجاڭ بوكس ھەرىكىتى مەركىزىنىڭ ماھىرلىرى ئۇدا تۆت قېتىم خەلقئارا ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىگە قاتنىشىپ

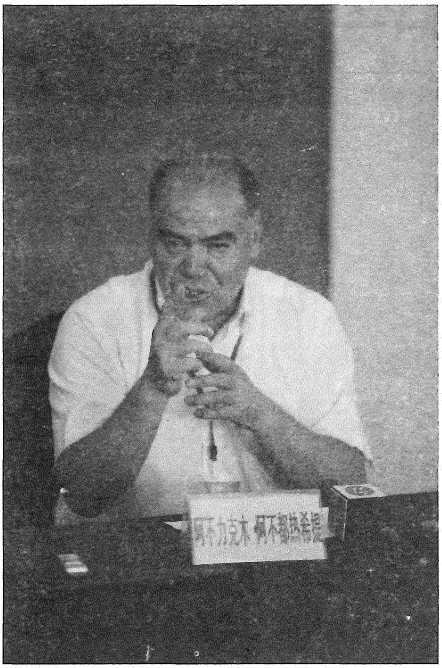

كېلىۋاتاتتى، ئۆلكە دەرىجىلىك بىر كىچىك كومانداھەربلىرىنىڭ خەلقئارا ئولىمپىك مۇسابىقىسىگە قاتنىشىش سالاھىيىتىنى ئىزچىل ھالدا تۆت نۆۋەت ئىگىلىشى دۆلەت ئىچىدىلا ئەمەس، خەلقئارادىمۇ كەسپداشلارنىڭ ھەيرانلىقىنى ۋە قايىللىقىنى قوزغىغانىدى. ئابلىكىم ئەپەندىنىڭ ئەڭ ئالىي ئىستىكى شۇ جاڭ خەلقىگە ئولىمپىك ئالتۇن مېدالىدىن بىرنى قولغا كەلتۈرۈپ ئۆزىنىڭ ئوغلانلىق بۇرچىنى ئاقلاش ئىدى. ئەپسۇس، رەھىمسىز كېسەل بۇ ئەزىمەتنى 54 يېشىدا بوكس مۇنبىرىدىن ئېلىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئارزۇ ـ ئارمانلىرى ئابدۇشۇكۇر مىجىت، ئابدۇراخمان ئابلىكىم ، كۇرەش ئۆركەش قاتارلىق ئىزباسار مەشقاۋۇللارنىڭ يەلكىسىگە يۈكلەندى. شىنجاڭ خەلقى بوكس ساھەسىدىكى بىر جەسۇر ئوغلانىدىن ئايرىلىپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما قايغۇلۇق ھېسسىياتنى كۇچكە ئايلاندۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ئۇمىدكە تولغان كۆزلىرىنى ئۇنىڭ باھادىر ۋارىسلىرىغا تىكمەكتە.

بوكس پېشۋاسى ئابلىكىم ئابدۇرېشىت ئەپەندى 1958 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ئاتۇشنىڭ كاتتايلاق يېزىسىدا دۇنياغا كەلگەن. بالىلىق چاغلىرىدىلا ئائىلىسى بىلەن ئۇرۇمچىگە كۆچۈپ چىقىپ، ئۇرۇمچىدىكى ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەردە ئوقۇغان. تەنتەربىيەگە بولغان قىزىقىشى زىيادە كۈچلۈك بولغاچقا، ئالىي

مەكتەپنىڭ تەنتەربىيە كەسپىگە ئىمتىھان بەرگەن. 1983 ـ يىلى شۇنىڭدىن تەنتەربىيە ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ يېنىك ئاتلېتىكا كەسپىنى پۈتكۈزۈپ كېلىپ، ئاپتونوم رايونلۇق سابىق تەنتەربىيە كومىتېتى مەشىق 1 ـ چوڭ ئەترىتىنىڭ يېنىك ئاتلېتىكا تەنھەربىكەتچىسى بولغان، كېيىن مۇسابىقە باشقارمىسىدا مۇدىر بولۇم ئەزاسى بولغان. 1994 ـ يىلى شىنجاڭ بوكس ھەربىكتىنى باشقۇرۇش مەركىزى قۇرۇلغان، ئۇ بۇ مەركەزنىڭ دۆلەت دەرىجىلىك مەشقاۋۇلى ۋە مۇئاۋىن مۇدىرى بولغان. 2002 ـ يىلى 10 ـ ئايدىن باشلاپ بۇ مەركەزنىڭ مۇدىرلىق ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان.

بوكس پېشۋاسى ئابلىكىم ئابدۇرېشىت بارلىقىنى شىنجاڭنىڭ بوكس ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا بېغىشلىغان ئەلپىدا ئەزىمەت، قابىل مەشقاۋۇل، ئىجادچانلىق ئالاھىدىلىكى كۈچلۈك پېتەكچى ۋە خاراكتېرى كەسكىن باشلامچى بولۇش سۈپىتى بىلەن، خىزمەتنى بەجانىدىللىق بىلەن تولىمۇ ئەستايىدىل ئىشلەيتتى. ئۇ بوكس كوماندىسىنى ئۆز ئائىلىسىدەك كۆرەتتى، بوكسچىلارنى بارلىقىم دەپ بىلەتتى. ئەڭ كۆپ ۋاقتىنى ئىدارىدە

ئۆتكۈزەتتى، ئەڭ كۆپ زېھنىنى بوكسچى ئەزىمەتلەرنى تەربىيە-لەشكە سەرپ قىلاتتى.

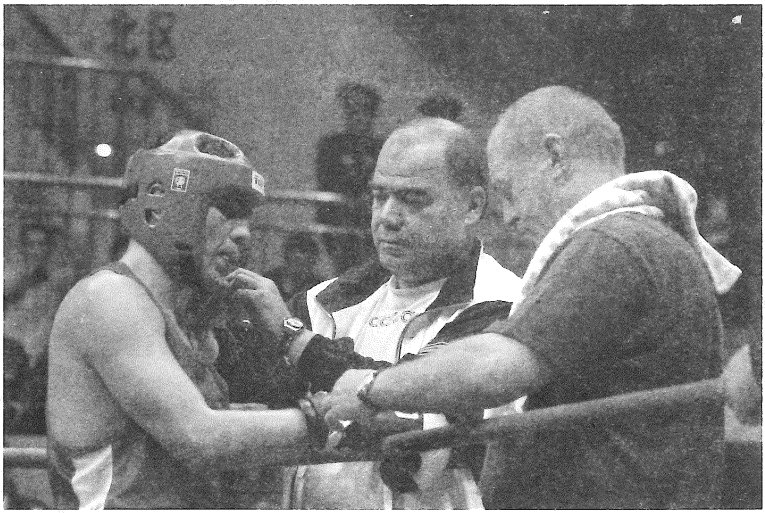

ئابلىكىم ئابدۇرېشىت بىر تەلەپچان ئاتا، پىشقان پېداگوگ ئىدى. ئۇ بوكسچىلارنى ئەتراپلىق تەربىيەلەشكە ئەھمىيەت بېرەتتى، ئۇلارنىڭ مۇستەقىل ئىدىيەگە ئىگە بولۇشىنى، توغرا بىلەن خاتانى پەرقلەندۈرۈپ ياشىيالايدىغان بولۇشىنى تەلەپ قىلاتتى. كەسپىي مەشىقنى چىڭ تۇتۇش بىلەن بىللە، مەدەنىيەت بىلىملىرىنى ئۆگىنىشىگە كۆڭۈل بۆلەتتى، ئۇلارغا ئۇنۇملۇك مەشىق ۋە ياخشى تۇرمۇش ئادىتىنى ئۆگىتىپ، ياراملىق ئادەم بولۇشقا يېتەكلەيتتى. ئۇلاردا يۈكسەك كەسپىي ساپا ۋە قەيسەرلىك بىلەن ئېلىشىش روھىنىڭ بولۇشىغا پۇختا ئاساس سالاتتى.

ئابلىكىم ئەپەندى قاتماللىقتىن، بېكىنمىچىلىكتىن خالىي ئىدى، پىكىرلىرى ئوچۇق، مىجەز-خاراكتېرى مەردانە ئىدى، پىلان - لايىھە تۈزۈشكە دادىل ئىدى، مەسئۇلىيەتتىن ئۆزىنى ئەپقاچمايتتى. شىنجاڭ بوكس كوماندىسىنى تېخىمۇ كۈچلۈك كوماندىغا ئايلاندۇرۇش، مۇسابىقىلەردە تېخىمۇ كۆپ شان - شەرەپ-

لەرنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئەستايىدىل كۆزىتەتتى، زېرىكمەي ئۆگىنەتتى. ئۇ يۇقىرى سەۋىيەلىك ئىختىساس ئىگىلىرىنى كىر-گۈزۈشكە ماھىر بولۇپ، چەت ئەلنىڭ ئىلغار تېخنىكا ۋە مەشىق ئۇسۇلىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنى ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈپ يېڭىلىق يارىتىپ، تەنھەرىكەتچىلەرنى چوڭ مۇسابىقىلەردە يېڭى تېخنىكىنى قوللىنىپ ئەلا نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈشكە ئىلھاملاندۇراتتى. شۇڭا ئۇ، كەسىپداشلىرىنى قايىل قىلىپ، ئاۋامنى زوقلاندۇرۇپ ئاز بولمىغان ئەمەلىي ئۇنۇم ۋە يۇقىرى شان - شەرەپلەرنى قولغا كەلتۈرگەن. ئۇ شىنجاڭ تەنتەربىيە ساھەسىدىن بارلىققا كەلگەن ئىلغار تىپ ۋە مۇنەۋۋەر ۋەكىل، شىنجاڭ تەنتەربىيە ساھەسىنىڭ «ئىلغارلاردىن بولۇش» پائالىيىتىدىكى جانلىق دەرسلىك بولۇپ، ئاپتونوم رايونىمىز تەنتەربىيە سىستېمىسىدىكى كادىرلار ۋە خىزمەتچىلەرنىڭ ئۆگىنىش ئۈلگىسى. ئۇنىڭ شىنجاڭ بوكس ھەيكىتىنى باشقۇرۇش مەركىزىنىڭ مەسئۇلى بولۇپ ئىشلىگەن چاغدىكى كۆرسەتكەن تۆھپىسى كۆپ قېتىم مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن. مەسىلەن، 1998 - يىلى دۆلەت كادىرلار مىنىستىرلىقى ۋە

دۆلەت تەنتەربىيە باش ئىدارىسى ئۇنىڭغا «مەملىكەت بويىچە تەنتەربىيە سېپىدىكى ئىلغار شەخس» دەپ نام بەرگەن. 2000 ـ يىلى گوۋۇيۈەننىڭ ئالاھىدە تەمىناتىدىن بەھرىمەن بولىدىغان مۇتەخەسسىس بولۇپ بېكىتىلگەن. 2006 ـ يىلى جۇڭگو بوكس جەمئىيىتى ئۇنىڭغا ئالاھىدە تۆھپە مۇكاپاتى بەرگەن. 2008 ـ يىلى بېيجىڭدا خەلقئارا ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلۈپ ئاخىرلاشقاندا، گوۋۇيۈەن شىنجاڭ بوكس ھەرىكىتىنى باشقۇرۇش مەركىزىگە «بېيجىڭ ئولىمپىك تەنھەرىكەت يىغىنىغا زور تۆھپە قوشۇش مۇكاپاتى»نى ھەم ئابلىكىم ئابدۇرېشىتنىڭ ئۆزىگە «بېيجىڭ ئولىمپىك تەنھەرىكەت يىغىنىغا كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقان شەخس مۇكاپاتى» نى بەرگەن. شۇ يىلى ئۇ يەنە «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مۇنەۋۋەر مۇتەخەسسىس» دېگەن شەرەپكە نائىل بولغان. ئابلىكىم ئەپەندى 2009 ـ يىلى مەملىكەتلىك تەنتەربىيە ئىدارىسى تەرىپىدىن ئىلغار خىزمەتچى، ئاپتونوم رايون بويىچە ئىلغار شەخس دېگەن نامىلارغا ئېرىشكەن.

ھاياتى شان ـ شەرەپ ۋە غەلىبە ـ ئۇتۇقلار بىلەن تولغان بۇ

پەخىرلىك ئوغلان ھەممىمىزنى ھەسرەتتە قويۇپ ئارىمىزدىن كەتتى. ئەمما، ئۇنىڭ پولاتتەك ئىرادىسى، مەرد ھەم مەردانە خىسلىتى، ئالىيجاناب كەسپىي پەزىلىتى، سەركەردىگە خاس سالاپىتىلىك ئوبرازى قەلبىمىزدىن مەڭگۈلۈك ئورۇن ئالىدى. ھەسرەتكە تولغان يۈرەكلەر مۇنداق دەپ بىردەك شۇنىلىدى: ئەلۋىدا، ئەزىمەت! ئەلۋىدا، تەڭرىتاغ ئوغلى! ئەلۋىدا، ئاز ئۇچرايدىغان بوكس پېشۋاسى!

2012 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى يېزىلدى.

كامالتۇرك ۋە ئۇرۇمچى

بوشلۇق مۇھىتى بىپايان يېزا ـ سەھرالىرىمىزغا سىلىشتۇر-غاندا، ئاسمىنىدىن ئىس ـ تۈتەك كەتمەيدىغان ئۇرۇمچى تولىمۇ قىستا ـ قىستاڭ شەھەر. ھازىرغىچە بولغان ھايات مۇساپىمىدە، ماڭا تېخى ئۇرۇمچىدىن چوڭراق بىرەر شەھەرنى كۆرۈش پۇرسىتى نېسىپ بولمىدى. شۇڭا، ئۇرۇمچىنى باشقا خەقلەرنىڭ شەھەرلىرىگە سېلىشتۇرۇپ ئارتۇق ـ كەم يەرلىرى ئۈستىدە سېلىشتۇرما ھاسىلات پەيدا قىلغۇدەك ئىمكانىيەتكە ئېرىشەلمىدىم. ئەمما، ھازىرغىچە ئېسىمدىن كەتمەيدىغىنى، مەلۇم بىر رۇسىيەلىك مۇخبىرنىڭ بۇنىڭدىن ئۇچ ـ تۆت يىل ئىلگىرى ئۇرۇمچى ھەققىدە يازغان، «ئاسىيا كىندىكى» گېزىتىگە بېسىلغان زىيارەت خاتىرىسىدىكى بىر ئابزاس تەسۇرى. بۇ مۇخبىر ئۆز تەسىراتىنى يازغاندا: «ئۇرۇمچى ئاسمىنىغا يېتىپ كەلگەندە ئايروپىلان دېرىزىسىدىن بۇ شەھەرگە قارىسام، قاپقارا ئىس ـ تۈتەكلەرگە چۆمۈلگەن بۇ شەھەرنىڭ ئاسمىنى ماڭا خۇددى دوزاخنىڭ دەرۋازىسىدەك تۇيۇلۇپ كەتتى» دېگەن. پىراۋسلاۋىيە دىنىدا دوزاخنىڭ دەرۋازىسى قاپقارا ئىس ـ تۈتەك بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدۇ، دەپ تەسۋىرلىنىدىغان بولغاچقا، بۇ رۇس مۇخبىرنىڭ ئوخشىتىشى ئۆز مەنتىقىسىگە ئۇيغۇن، ئەلۋەتتە. مەن شۇنىڭدىن بۇيان رۇس مۇخبىرنىڭ نەزىرىدىكى بۇ «دوزاخ» ھەققىدە ئويلايدىغان بولۇپ قالدىم. كۆرۈمسىز ئاسمىنىدا تۈكلىرى ئىسلىشىپ كەتكەن سەرگەردان قۇشقاچلاردىن باشقا ھاياتلىقنى ئۇچرىتىش مۇشكۈل بولغان ئۇرۇمچى مېنى تەگسىز خىياللارغا بەند قىلاتتى. ئەندىشە ۋە ۋەھىمە بىلەن تولغان خاتىرجەمسىز ئىچكى كەيپىيات ۋۇجۇدۇمنى بارغانسېرى قاتتىق چىرمايتتى.

مەن توپ - توپ قۇشقاچلار پۈرۈلداپ ئۇچۇشۇپ تۇرىدىغان، ئاسمىنى كەڭ قەدىمىي سەھرادا تۇغۇلغان. يالىڭاچلانغان ئېتىز-لىقلاردا ژاللەي ئويناپ، تاغۇتاشلاردا پادا بېقىپ، چاڭقىسام ئېرىق - ئۆستەڭلەرگە دۇم يېتىپ غۇرتۇلدىتىپ سۇ ئىچىپ، بېخىل قوش-نىلارنىڭ بېغىدىن ئالما، ئۆرۈك ۋە ئەترەتنىڭ قوغۇنلۇقىدىن سويما ئوغرىلاپ، كۈندۈزلىرى بولسا قاتار ئۇچقان تۇرنىلارنىڭ پەرۋازىغا زوقلىنىپ قاراپ، كېچىلىرى يېڭىدىن توي قىلغان قىز - يىگىتلەرنىڭ ھۇجرىسىنى قىزىقسىنىپ ماراپ، خامان ساقلاپ ياتقاندا، ئۆمۈر بويى يالاڭ ئاياغ يەر دەسسەپ تاپىنى يېرىلىپ كەتكەن ئۇزۇن ساقال بوۋايلارنىڭ گۈزەل چۆچەكلىرىنى ئاڭلاپ، قېلىن يەرلىرىگە كەلگەندە پىخىلداپ كۈلۈپ چوڭ بولغان. ئۇ چاغلاردا ماڭا، يېزىمىزنى ئوراپ تۇرغان تاغلارنىڭ كەينىدىكى دۇنيا تېپىشماقتەك تۇيۇلاتتى. ئۇرۇمچى چۈشۈمدىكى شەھەر ئىدى. ھەر كۈنى ئەتىگەنلىكى لاۋۇلداپ چوغ بولۇپ ئۈپۈقتىن كۆ-تۈرۈلۈپ يەر - زېمىننى نۇرلاندۇرىدىغان قۇياش ماڭا خۇددى ئۇ تاغنىڭ ئارقىسىدىن چىقىپ، بۇ تاغنىڭ ئارقىسىغا كىرىپ غايىب بولىدىغاندەك تۇيۇلاتتى. سىرلىق تەبىئەت بالىلارغا خاس ساددا تەسەۋۋۇرلىرىمنىڭ يۇمران قاناتلىرىنى يېيىپ، خىيال ئېكرا-نىمنى تۇگىمەس گۈزەل كۆرۈنۈشلەر بىلەن تولدۇراتتى. ياز كۈن-لىرى ئۆگزىدە ئۇخلاش ئەڭ كۆڭۈللۈك ئىشلارنىڭ بىرى ئىدى. مۇنداق بولغاندا ئەتراپتىن پۇتكۈل تەبىئەتنىڭ تىنىقى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. ئۇستۇڭدىكى يۇلتۇز بىلەن تولغان قاراڭغۇ ئاسمانىنىڭ قەرىدە ئۇ باشتىن بۇ باشقا سوزۇلۇپ ئاقىرىپ تۇرغان سامانيولى بالىلىق قەلبىڭدە تىل بىلەن ئىپادىلەپ بولغۇسىز بىر يۇكسەك-لىكنى ئويغىتاتتى. يىراقلاردىن، بالاغەتكە يېتىپ، خىيال كىرىپ قالغان سۇچى يىگىتنىڭ ئىشتىياق بىلەن ئېيتقان لەرزان ناخ-شىسى ئاڭلىناتتى. سەلكىن شامال يۇزۇڭنى سۆيۈپ، ھەممە نەر-سىگە سەگەك تۇرىدىغان چۆچۈرىدەك قۇلاقلىرىڭغا نېمىلەرنىدۇر

شۇنىڭدىن ئۆتەتتى. بۇنداق چاغدا كىشى ئۆزىنىڭ ئاشۇ ئۇلۇغ تەبىئەتنىڭ بىر زەررىسى ئىكەنلىكىنى شەك - شۇبھىسىز ھالدا چوڭقۇر ھېس قىلمايدۇ.

مېنىڭ ئەكسىمچە، ئوغلۇم كامالتۇرك شاۋقۇن - سۇرەنلىك ئۇرۇمچى شەھىرىدە تۇغۇلدى. ئۇنىڭ بالىلىق ھايات ھايۋانات باغچىسىدا چوڭ - كىچىك قەپەسلەرگە سولىنىپ ياتقان ھەر خىل ھايۋانلارنى كۆرۈش، تېلېۋىزور ئالدىدا سائەتلەپ ئولتۇرۇپ قورچاق فىلىملىرىدىن ھۇزۇرلىنىش، يەسلىدە ياغاچ ئاتقا مىنىپ ئويناش، سولياۋ خالتىغا قاچىلانغان كالا سۈتىنى ئىچىش، ئانىسىنىڭ زۇكامداپ قېلىشتىن ساقلىنىش ھەققىدىكى تەكرار ئاگاھلاندۇرۇشلىرىنى ئاڭلاش، ئىستولبىلارغا چاپلانغان ئادەم ئىزدەش ئېلانلىرىنى كۆرۈش بىلەن ئۆتۈۋاتىدۇ. قېلىپلىشىپ، رەتسىلىشىپ كەتكەن كۇندىلىك تۇرمۇش، يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزىدىغان تۇغۇلغان كۈنىنى خاتىرىلەش ئادىتى، مەكتەپكە يولنىڭ چېتى بىلەن ئۇدۇل بېرىپ، ئۇدۇل قايتىپ كېلىدىغان ئۆزگەرمەس قائىدە، ئوقۇتقۇچىسىنىڭ «گەپ ئاڭلايدىغان ئوبدان بالا» بولۇش ھەققىدىكى پەند - نەسىھەتلىرى، بەدىنى قىزىپ قالسا دەرھال دورا يېيىش ئۇنىڭ بالىلىق دۇنياسىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى. گەرچە ئوغلۇم يەتتە ياشتىن ئاشقان بولسىمۇ، بىرەر قېتىم ساقىلىنىڭ جىرىڭلىشىدىن ئەمەس، خورازنىڭ چىللىشىدىن ئويغىنىپ باققىنى يوق. تېخىچە قۇياش كۆتۈرۈلگەن پارلاق سەھەرنى كۆرۈپ باققىنى يوق. چۈنكى، بۇ شەھەردە قۇياش چەكسىز ئۇپۇقنىڭ قوينىدىن ئەمەس، مەلۇم بىر ئىدارە بىناسىنىڭ ئارقىسىدىن كۆتۈرۈلىدۇ. شارقىراپ ياغقان يامغۇرنى كۆرگەن بولسىمۇ، لېكىن ھاۋانىڭ گۈلدۇرلىگەن ھەيۋەتلىك ساداسىنى ئاڭلىغىنى، تۇنۇن قوينىنى يېرىپ، يەر - زېمىننى زىلزىلىگە سالىدىغان چاقماقنىڭ نۇرىنى ياكى كۆزنى قاماشتۇرىدىغان ھەسەن - ھۈسەننى ۋە ياكى يامراپ كەلگەن شىددەتلىك كەلكۇننى كۆرۈپ باققىنى يوق. بۇنداق

ۋەھىمىلىك مەنزىرىلەر تېخى بىرەر قېتىممۇ ئۇنىڭ بىلىلىق قەلبىنى زىلزىلىگە سېلىپ باقمىدى. شۇبھىسىزكى، ۋەھىمىدىن يۇكسەك كەيپىيات تۇغۇلاتتى. بۇ خىل ۋەھىمىدىن تۇغۇلغان يۇكسەك كەيپىيات ئۇنىڭ ۋۇجۇدىغا تەبىئەتنىڭ چەكسىز كۈچ - قۇدرىتىنى ۋە ئۇلۇغلۇقىنى ھېس قىلدۇراتتى. تەبىئەتنىڭ ھەيۋەتلىك ھادىسىلىرى ۋە تاسادىپىي ئۆزگىرىشلىرىنى بىرەر قېتىم بولسىمۇ كۆرۈش بەختىگە مۇيەسسەر بولالمىغان ئوغلۇم كامالەتۇرك ئېنىقكى، تەبىئەت ھەققىدە چوڭقۇر ھەم ئۆزگىچە تەسىراتلارغىمۇ ئىگە ئەمەس. تا بۇگۈنگىچە بىرەر قېتىممۇ يالاڭ ئاياغ ھالدا چىلان تۇپراقنى دەسسەپ باقمىغان، دەريا - ئۆستەڭلەرگە چۆمۈلۈپ باقمىغان ئوغلۇمغا قاراپ ئىچ - ئىچىمدىن پۈچىلىنىپ كېتىمەن. تەشتەكتىكى گۈللەر بىلەن ئەينەك قاچىدىكى كۆزلىرىنى پارقىرىتىپ تۇرغان رەڭدار بېلىجانلار ئۇ كۈندە ھەپىلىشىدىغان بىردىنبىر تەبىئەت. ئەسلىدە ئوغلۇم تەبىئەتنىڭ قۇچىقىدا ئۆسۈشى كېرەك ئىدى. ئەپسۇسكى، ھازىر تەبىئەت ئۇنىڭ قۇچىقىغا بەند بولۇپ قالدى. كۆڭلۈم تۇيۇپ تۇرىدۇكى، تەبىئەتنىڭ بۇ تەتۇر قىسمىتى ھامىنى بىر كۈنى ئۆز قىساسىنى ئالماي قويمايدۇ. شۇبھىسىزكى، ئۇرۇمچىنىڭ بۇ ئاتالمىش زامانۋى مەدەنىيىتى، زامانۋى تۇرمۇش شەكلى ۋە ھەقىقىي، ساپ تەبىئەتتىن مۇستەسنا بولغان مۇھىتى ئوغلۇمنى يەپ كېتىۋاتىدۇ. چوڭلارمۇ بۇ خىل رېئاللىقتىن خالىي ئەمەس، ئەلۋەتتە. ئامەگەرچىلىك كۈنسايىن سۈسلىشىپ، ئىجتىمائىي ئەخلاق بارغانسېرى چۈشكۈنلىشىپ، ئىنسانلارنىڭ ئۆز تەبىئىتىدىن ياتلىشىپ كېتىۋاتقان ئىجتىمائىي مۇھىت بۇنىڭ دەللىلى.

تەبىئەت ـــ دۇنيادا جەلپ قىلىش كۈچى ئەڭ يۇقىرى تەربىيەچى. ئۇنىڭ تەربىيەلەش دائىرىسى ئىنتايىن چەكسىز، تەربىيەلەش مەزمۇنى ئىنتايىن مول، تەربىيەلەش ۋاستىسى ئىنتايىن كۆپ. ئەپسۇسكى، ئۇرۇمچىدە بۇ تەربىيەچىنىڭ ھالى بەك خاراب.

ئىنسانقى، مەكتەپلەر ھەرقانچە تىرىشچانلىق كۆرسەتسىمۇ بۇ تەر-
بىيەچىنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ. چۈنكى، مەكتەپلەر ئەزەلدىن با-
لىلارنىڭ ئەقىل بۇلىقىنى ئېچىشنى زىيادە قوغلىشىپ، ھېسسى-
يات (مېھىر ـ مۇھەببەت) تەربىيەسىگە سەل قارايدۇ.

ئىنسان ئەقىل بىلەن ھېسسىيات جەھەتتە تەڭ تەربىيەلەنمە-
سە پاجىئەدىن قۇتۇلالمايدۇ. ھەممە جەھەتتە يۈكسەك تەرەققىياتقا
ئېرىشكەن ئامېرىكىلىقلار، يۇقىرى تېخنىكا شارائىتىدا چوڭقۇر
ھېسسىيات ئاجىزلىشىپ كەتسە ماددىي رېئاللىق بىلەن مەنىۋى
رېئاللىق ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭلۇق بۇزۇلۇپ، ئېرىشكىنى بىلەن
يوقاتقىنى تەڭلىشىپ قالىدىغانلىقىنى تونۇپ يەتكەندىن كېيىن،
«چوڭقۇر ھېسسىيات» تەربىيەسى ئېلىپ بېرىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى
ھېس قىلىپ، بۇ جەھەتتىكى تەربىيەنى مۇھىم كۈنتەرتىپكە
كىرگۈزگەن. ئۇلار بۇ جەھەتتە شۇنچىلىك ئىنچىكىلىگەنكى،
ھەتتا ھامىلىدار ئاياللارنى دوختۇرخانىدا ئەمەس، ئائىلىدە بوشاڭ-
دۇرۇش ئائىلە ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدا چوڭقۇر ھېسسىيات يېتىل-
دۇرۇشكە پايدىلىق، دېگەننى تەشەببۇس قىلىشقان. ئۇلارنىڭ چۈ-
شەندۇرۇشچە، ھامىلىدار ئاياللارنى ئائىلىدە بوشاندۇرغاندا، بار-
لىق ئائىلە ئەزالىرى يېڭى بىر جانىنىڭ يورۇق دۇنياغا كۆز ئې-
چىشىنىڭ قانچىلىك مۇشكۈل بولىدىغانلىقىنى، ئانا بولغۇچىنىڭ
بۇ جەريانىدا قانچىلىك ئازاب چېكىدىغانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن
كۆرۈپ، ئۆز قۇلىقى بىلەن ئاڭلىسا، ھاياتنىڭ قىممىتىنى چۈ-
شىنىش، ئۆزئارا كۆيۈنۈش، ئانىلارنى ئۇلۇغلاش، ئورۇق ـ تۇغ-
قانچىلىق مېھرىنى قەدىرلەش جەھەتتە بىر قېتىم چوڭقۇر ھېس-
سىيات تەربىيەسىگە ئىگە بولىدىكەن. ئەگەر ھامىلىدار ئايال
دوختۇرخانىدا تۇغدۇرۇلۇپ، ھەپتىدىن كېيىن بالىسىنى يۆگەككە
ئوراپ كۆتۈرۈپ بازاردىن كاللەكىسەي سېتىۋالغان كىشىدەك
كۆلۈپ ئۆيىگە قايتىپ كەلسە، ئائىلە ئەزالىرى ھېچقانچە چوڭقۇر
تەسىراتقا ئىگە بولمايدىكەن.

چەت ئەللىكلەرنىڭ سەيلە ـ ساياھەتكە كۆپ چىقىشىدىكى ئالاھىدە مەقسەتلىرىنىڭ بىرى، دەل تەبىئەت بىلەن كۆپ ئۇچرى-شىپ ئۆزگىچە ھەم مول تەسىرلىنىشلەرگە مۇيەسسەر بولۇش ئۇ-چۇندۇر. ھەقىقەتەنمۇ شەھەر مۇھىتى ئادەمنى ھەممە ئىشتا تەھ-لىل بىلەن ياشاشقا، قائىدە ـ تۈزۈملەرگە ئەمەل قىلىپ ئۆتۈشكە مەجبۇر قىلىدۇ. شەھەرلىكلەر بىلەن توختاملىشىپ مۇئامىلە قىلمىسا، لەۋزىگە ئىشىنىش مۇمكىن ئەمەس. شەھەر كوچىلى-رىدا سەھرانىڭ توپىلىق يولىدا ماڭغاندەك ئەركىن خىيال سۈرۈپ مېڭىش تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس. ئەمدىلەتىن بىر خىيالغا چۆكۈپ كېتىۋاتسا، كۆزۈڭگە «يەر ئاستى يولى بىلەن مېڭىڭ» دېگەن خەتلەر چېلىقىدۇ ـ دە، ئۆزۈڭگە كېلىشكە مەجبۇر بولىسەن. شەھەردە قىزىل، يېشىل چىراغلار بىلەن ئالا بالداق يول بەلگە-لىرىگە ئەمەل قىلىپ مېڭىشنىڭ ئۆزىلا كىشىنى چارچىتىۋېتە-دۇ. شاۋقۇن ـ سۈرەنىڭ قۇلاق ـ مېڭەڭنى يېيىشى، كىشىلە-نىڭ سېنى قېقىپ ـ سوقۇپ ئۆتۈشلىرى ۋە تونۇش ـ بىلىش چىرايلارغا راست ـ يالغان تەبەسسۇم قىلىپ مېڭىشلار تېخى بۇ-نىڭ سىرتىدا. شۇنداق قىلىپ ھېرىپ ـ ئېچىپ ئۆيۈڭگە كېلە-سەن ـ دە، ياكى بېغى، ياكى ھويلىسى يوق قەپەستەك تار ئۆيۈڭدە پۈت ـ قولۇڭنى سوزۇپ يېتىپ، خاتىرجەم ئارام ئالىسەن. مانا بۇ دەل بەختسىزلىك ئىچىدىكى بەخت!

تەبىئەت بىلەن ئۇچرىشىپ تۇرمىغان كىشىنىڭ قەلبى قۇر-غاقلىشىپ كېتىدۇ. شۇڭا جىنايەت ۋە شۇملۇقلار كۆپىنچە شە-ھەرلەردە يۈز بېرىدۇ. ساختىپەزلىك ۋە كاززاپلىقلارغا شەھەر كوچىلىرىدا كۆپرەك دۇچ كېلىسەن. نامەردلىك ۋە شەپقەت-سىزلىكلەرنىڭ شەھەر نوپۇسىغا ئۆتكەنلىكىنى كۆرۈپ، ھەيرەتتە قالىسەن.

ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز 20 ~ 30 يىللاپ «تاغ ـ دەريالارنى بويسۇندۇرۇپ، تەبىئەت ئۈستىدىن غالىب كېلىمىز» دېگەندەك ئا-

تالمش ئىنقىلابىي ئىرادىنى نامايان قىلىدىغان شوئارلارنى توۋ-لىغان. بۇگۈنكى كۈندىكى يېڭى قاراش بولسا، ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتى تەبىئەتنى بويسۇندۇرغۇچىدىن تەبىئەت بىلەن ھەمكارلاشقۇچىغا ئايلىنىشتىن ئىبارەت بولۇشى كېرەك، دەپ ھېسابلىماقتا. بۇ بىزنىڭ بېشىمىزدىن نۇرغۇن كۈلپەتلەر ئۆتكەندىن كېيىن ئېرىشكەن ئېتىقادىمىزدۇر. تەبىئەتنى تالان-تاراج قىلىش ۋە ئىقتىسادنىڭ ئاي - يىللار بويىچە ئۈدا ئېشىشىنى قوغلىشىپ مۇھىتنىڭ بۇلغىنىشىغا پىسەنت قىلماسلىق، ئاخىردا ئېكولوگىيەلىك تەڭپۇڭلۇقنىڭ بۇزۇلۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش پۈتكۈل ئىنسانىيەت دۇچ كەلگەن ئېغىر مەسىلە. بۇ بىر خىل مۇقەررەر ھالاك بولۇش پەلسەپىسىنىڭ دەسلەپكى نەتىجىسى.

گورباچېف «ئىسلاھات ۋە يېڭى تەپەككۇر» ناملىق كىتابىدا: «بىز ھەممىمىز يەر شارىدىن ئىبارەت بۇ كېمىدىكى يولۇچىلار-مىز. شۇڭا، بۇ كېمىنى غەرق قىلىۋېتىشكە بولمايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا نوھ ئەلەيھىسسالام كېمىسىنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس» دەپ خىتاب قىلغان. بۇ خىتاب پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ نۆۋەتتىكى يەر شارى مۇھىتىنىڭ ناچارلىشىشى ھەققىدىكى ئەندىشە ئېڭىنى ئىپادىلەپ بەرگەن. ئەپسۇسكى، تەبىئىي مۇھىتى كۈنسېرى بەتتەرلىشىپ كېتىۋاتقان ئۇرۇمچىدە «مەدەنىيەتلىك ئۇرۇمچىلىكلەر-دىن بولايلى!» دەپ تاملىرىنى شوئار بىلەن تولدۇرۇۋالىدىغان ئۇرۇمچىلىكلەرنىڭ ئېڭىدا تېخى بۇنداق ئاڭ شەكىللەنمەيۋاتىدۇ. ئەمەلىيەتتە، بۇگۈنكى دۇنيادا مۇھىت ئېڭىغا ئىگە بولمىغان ئادەمنى «مەدەنىيەتلىك ئادەم» دېگىلى بولمايدۇ. پەرەز قىلىش تەس ئەمەسكى، ئىس - تۈتەككە تولغان بۇ شەھەر مۆلچەرلىگۈسىز كېلەككە دۇچ كېلىۋاتىدۇ. بۇلغانغان تەبىئىي مۇھىت بىزنى جىسمانىي ۋە روھىي جەھەتتە كاردىن چىقارماقتا. كۆپىنى كۆرگەن پېشقەدەملەر: «60 - يىللاردىن ئىلگىرى ئۇرۇمچى تولىمۇ گۈزەل

شەھەر ئىدى، بۇلبۇللار چاڭىلداپ سايراپ تۇراتتى، مەھەللە - كويلار ياپيېشىل قاريياغاچلار بىلەن قاپلىنىپ تۇراتتى، كو - چىلاردا ئادەملەر شالاڭ ئىدى. كىشىلەر ئاساسەن دېگۈدەك بىر - بىرى بىلەن تونۇشاتتى» دېيىشىپ ھەسرەت چېكىشمەكتە ...

مەن ھەمىشە ئوغلۇم كامالتۇركنىڭ تەقدىرى بىلەن ئۇرۇمچە - نىڭ رېئاللىقىنى بىرلەشتۇرۇپ ئەندىشىلىك خىيالغا پاتىمەن. بىز، ئەلۋەتتە، رەھىمسىز تەقدىرنىڭ مەۋجۇتلۇقىمىزغا سېلىۋاتقان تەھدىتىگە ئۆزىمىزنىڭ ئۇسۇلى ئارقىلىق تاقابىل تۇرۇشىمىز كېرەك. نۇرغۇن كىشىلەر ئۆزىنى بىزار قىلىپ كەلگەن مەسىلىلەرنى ھەمىشە ۋاقىتنىڭ ۋە ئالەمنىڭ كەينىدىكى كۈچنىڭ ھەل قىلىشىغا قالدۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ تېپىك ئىنكاسى «غەزەپ بىلەن سۈكۈت قىلىش» تىن ئىبارەت. مېنىڭچە، شەخسنىڭ ئەندىشىگە ۋە خەۋپكە تولغان مۇھىتنى ئىدارە قىلىشقا چامى يەتمەسمۇ، لېكىن ئۆزىنى ئىدارە قىلىشقا ۋە ئۆزىنى يارىتىشقا چامى يېتىدۇ.

ئۇرۇمچىنىڭ بۇلغانغان مۇھىتى ھەربىر ئادەمنىڭ جىسمانىـ يىتى ۋە روھىيىتىگە تەھدىت سالماقتا. مەن ئوغلۇم كامالىتۇركـ نىڭ ئىنسانغا خاس ساغلام قەلبىكە، ئالىيجاناب مەنىۋى دۇنياغا ئىگە بولۇشىنى كۆزلەپ ئۇنىڭغا ئالدى بىلەن تەبىئەتنى تونۇتۇش جەھەتتە نۇرغۇن ئۇرۇنۇشلارنى قىلدىم، ھەتتا سىم تورغا سولاپ ئۆيۈمدە نەچچە ئاي كىرپە باقتىم. مەن بۇ ئىشلىرىمنى بىھۇدە، دەپ قارىمايمەن. چۈنكى، بالىلىق قەلب تەبىئەتتىن تىل بىلەن ئىپادىلەپ بولمايدىغان نەرسىلەرنى قوبۇل قىلىپ ئۆزىنى بېيىـ تىدۇ. تاسادىپىي پۇرسەتتە، قوينىڭ قوزىلىشىغا «تۇغۇت ئانىسى» بولۇپ قالغان بىر بالا ئۇچۇن ئېيتقاندا، مۇنداق مەنزىرە ئۇنىڭ ئېسىدە مەڭگۇ ساقلىنىپ قالىدۇ ھەم ئانا ـ بالىلىق مۇھەببەتنىڭ يارقىن سىيماسى بولۇپ قەلبىگە ئورناپ كېتىدۇ. مەن مۇشۇنداق ئەھۋالغا بىۋاستە ئىشتىراك قىلىپ كۆرگەن بولغاچقا، ئىشەنچ بىلەن شۇنداق ئېيتالايمەن: تەبىئەت ـــ ئىنسانلار ئۆز تەرەققىيات تارىخىدا تۇنجى قېتىم ئوقۇغان، شۇنداقلا مەڭگۇ ئوقۇپ تۇگىتىپ بولالمايدىغان بىباھا قامۇس. شۇبھىسىزكى، ھەربىر كىشىنىڭ ئۆزىمۇ ئاشۇ قامۇسنىڭ بىر ۋاراقى. شۇڭا، پەيلاسوپلار تەبىئەتنى چۈشەنمىگەن ئادەم ئۆزىنى چۈشەنمەيدۇ، ئۆزىنى چۈشەنمىگەن ئادەم تەبىئەتنى چۈشەنمەيدۇ، دەپ ئېيتىشىدۇ.

ئۇرۇمچىدەك بىر شەھەردە تەبىئەتنى تونۇش ۋە چۈشىنىش زور چەكلىمىگە ئىگە بولىدۇ. بالىلارغا كۆكتاتچىلاردىن ئالغان سەۋزە ـ چامغۇرنى تونۇتساقمۇ، لېكىن ئۇنىڭ كۆكتاتچىنىڭ ھارۋىسىغا چىققۇچە قانداق «كۈنلەر» نى باشتىن كەچۈرگەنلىكىـ نى چۈشەندۈرۈشكە ئامالسىز قالىمىز. تېلېۋىزوردا بىرەر ھايۋان كۆرۈنۈپ قالغۇدەك بولسا، «ئەنە ئاۋۇ پوكۇنى ھايۋان» دەپ ئالىدىراپ ـ سالدىراپ كۆرسىتىپ قويىمىز، ئەمما ئادەت، خۇسۇسىـ يەتلىرىنى چۈشەندۈرۈپ بولالمايمىز. تەبىئەتنىڭ نېمەتلىرىنى تولۇقى بىلەن بىلدۈرۈشكە، تەبىئەتنىڭ مۆجىزىدەك مەنزىرىلىرىـ

نى ۋە ھادىسىلىرىنى كۆرسىتىشكە پۈتۈنلەي ئامالسىز قالىمىز. چۈنكى ئىقتىسادىي جەھەتتىكى نامراتلىق بىزنى يوتقانغا قاراپ پۈت سۇنۇشقا مەجبۇر قىلىدۇ.

قارىغاندا كامالىتۇركنى سەھرانىمۇ چۈشىنىدىغان، شەھەرنىمۇ چۈشىنىدىغان، جەمئىيەتنىمۇ چۈشىنىدىغان، تەبىئەتنىمۇ چۈشىنىدىغان قىلىش قىيىن ئوخشايدۇ. شۇنىسى ئايانكى، بۇ مەقسەتكە يەتمەي بولمايدۇ. چۈنكى، ئەسلەشكە ئەرزىگۈدەك ئۆزگىچىلىكى بولمىغان، بالىلىققا خاس مەزمۇنى بولمىغان، ساددا قەلبى تەبىئەت بىلەن تويۇنمىغان قاتمال، مەنىسىز بالىلىق ھايات ئىنسانىنى مەڭگۈلۈك ھەسرەتكە ھامىلدار قىلىدۇ.

ھەي، ئۇرۇمچى، ھەي، كامالتۇرك!

1998 ـ يىلى يېزىلدى.

شۇۋۇلدىكى رازىخان

2001 ـ يىلى 12 ـ مارت چۈشتىن بۇرۇن، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىدىكى كېرىيە بوستانلىقىغا قاراشلىق بىر نامرات يېزا. تۇتۇق ئاسماندىن توختىماي توپا يېغىپ تۇراتتى. ئەتىياز بىلەن قىش ئارىلىقىدا بولىدىغان مۇزدەك سوغۇق بەدەننى ھېلىدىن ـ ھېلىغا جۇغ ـ جۇغ قىلاتتى. چاڭ باسقان يوپۇرماقسىز دەل ـ دەرەخلەر شۇمشىيىپ تۇراتتى. شاخ ـ شۇمبىلار بىلەن قوشامداپ سېلىنغان ئاددىي ئۆيلەر بەكمۇ غېرىبانە كۆرۈنەتتى. ئاسمانمۇ، زېمىنمۇ كۆڭۈلنى غەش قىلىدىغان مەنزىرىلەر بىلەن تولغانىدى. يېزىغا قاراشلىق قورۇق تېمىمۇ يوق، ھەممە يېرىدىن توپا ئۆرلەپ تۇرىدىغان بىر مەكتەپنىڭ ھويلىسىدا، مۇزدەك سوغۇقتا، كىيىملىرى يېلىڭ بىر مەسۇم قىز مۇخبىرلار ئالدىدا نىمجان باچكىدەك دىرىلداپ تىترەپ تۇراتتى. بۇ مەسۇم قىزنىڭ ئىسمى رازىخان ئىدى. ئۇنىڭ ھېكايىسىنى ئاڭلىغان ھەرقانداق كىشىنىڭ يۈرەك ـ باغرى شامدەك ئېرىمەي قالمايتتى. ئۇنىڭ ھېكايىسى تولىمۇ قىسقا، ئەمما بەكمۇ ئېچىنىشلىق ئىدى. كىشىنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمىگۈدەك دەرىجىدە غەلىتە بولۇپ، ئەقىلگە پەقەت سىغمايتتى.

ئارىدىن 10 يىل ئۆتكەن بولسىمۇ، ئاشۇ بىچارە قىزنىڭ ئېچىنىشلىق ھېكايىسى ھەم ئۇنىڭ مۇخبىرلار ئالدىدا دىرىلداپ تىترەپ تۇرغان ھالىتى تۇنۇگۈنكىدەكلا ئېسىمدە. مەن ئۇنى پات ـ پات ئەسلەيمەن. ئۇرۇمچىدىكى ۋە باشقا جايلاردىكى مەكتەپلەردە ئوقۇغۇچىلارغا كىشىلىك ھايات قارىشىنى شەكىللەندۈرۈش، توغرا قىممەت قارىشىنى تۇرغۇزۇش تېمىلىرىدا تەكلىپ بىلەن

نۇتۇق سۆزلىگەندە مىسال كەلتۈرىمەن. رازىخانىڭ ھېكايىسى مەن 21 ـ ئەسىرگە قەدەم قويغاندىن كېيىن ئاڭلىغان ئەڭ چوڭ ئىجتىمائىي خەۋەر ئىدى. مەن رازىخانىنى كۆرگەندە 21 ـ ئەسىرگە قەدەم قويغىنىمىزغا 71 كۈن بولغانىدى. كېيىنچەكىكە ھەر دائىم ئىشەنچ بىلەن قارايدىغان روھىي ھالىتىم 21 ـ ئەسىرگە قەدەم قويۇش ھارپىسىدا تېخىمۇ ئۇمىدكە تولغانىدى. ماڭا نىسبەتەن 21 ـ ئەسىرنىڭ يېتىپ كېلىشى بىلەن تەڭ قۇچاق ئېچىشى مۇمكىن بولغان بىرەر پارلاق مەنزىرىدىن دېرەك بولمىسىمۇ، ۋۇجۇدۇمدا كۆرۈلگەن بۇ پىسخىكىلىق ھالەت كالېندارىدىكى «چوڭ سەكرەش» بىلەن مۇناسىۋەتلىك تەبىئىي ھاياجان ئىدى. مەن 21 ـ ئەسىرگە قەدەم قويۇشنى كالېندارچىلىق جەھەتتىكى ئەھمىيىتىدىن تاشقىرى چۈشىنىشكە ئامالسىز ئىدىم. 21 ـ ئەسىرگە قەدەم قويۇش ھەقىقەتەنمۇ ئادەتتىكى بىر ئەسىر ئالمىشىش ئەمەس، بەلكى مەڭگۈلۈك بىر ئۆزگىرىدىغان ئېرا ئالمىشىش ئىدى. بىر ئېرادىن يەنە بىر ئېراغا قەدەم قويۇش ئىنسانىيەت تارىخىدىكى چوڭ ئىش ھېسابلىناتتى. ئەنە شۇنداق چوڭ ئېراغا ئاتلىغاندىن كېيىن قەلبىمنى لەرزىگە سالغان چوڭ خەۋەر، ئاشۇ مەسۇم قىز رازىخانىنىڭ ھېكايىسى بولغانىدى.

بۇ يىل، يەنى 2010 ـ يىلىنىڭ باشلىرى بىركۈنى كەچتە ئۆيۈمدە ئولتۇرۇپ، تىزگىنەك بىلەن تېلېۋىزىيە قانالىلىرىنى تاللاپ كۆرۈۋاتاتتىم. توساتتىن شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ 2 ـ يۈرۈش قانىلىدا، دىكتور ماينۇر ئەخمەتنىڭ نەق مەيدان خەۋىرى كۆرسىتىلىپ قالدى. دىكتور شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى يىغىنى بىلەن سىياسىي كېڭەش يىغىنىغا مۇناسىۋەتلىك خەۋەرلەرنى نەق مەيداندىن ئاڭلىتىۋاتاتتى. دىكتور ماينۇر ئەخمەت ئارىلىقتا بۇ قېتىمقى «ئىككى يىغىن» دا مەجبۇرىي مائارىپ باسقۇچىدىكى ئوقۇغۇچىلارغا دەرسلىكلەرنى ھەقسىز تارقىتىش توغرىسىدىكى قارارنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقىنى ئۇقۇ-

تۇردى. شۇئان كۆڭۈل ئالبومۇمدا رازىخانىمنىڭ سوغۇقتا، يېلىڭ كىيىملىرى بىلەن مۇخبىرلار ئالدىدا دىرىلداپ تۇرغان ھالىتى ئەكس ئەتتى. ئەگەر دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي كۈچى بالدۇرراق ئاشقان بولسا، بۇ قارار نەچچە ئون يىللار ئىلگىرى ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولاتتى ـ ده، بەختسىز قىزچاق رازىخانىمنىڭ ئېچىنىشلىق ھېكايىسى يۈز بەرمىگەن بولاتتى. دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي كۈچى ئاشمىغان ئەھۋالدا، بۇنداق قارارنى چىقىرىشقا ھەقىقەتەن ئىمكانىيەت يار بەرمەيتتى. بۇ تەرىپىنى چۈشىنىشكە بولاتتى. يۈز بەرگەنگە ئون يىل بولغان بۇ ھېكايىنى بىز 2001 ـ يىلى مارتتا كېرىيە ناھىيەسىدە ئاڭلىغانىدۇق. بىز دېگىنىم شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تەشكىللەنگەن دەرسلىك كىتابلارنىڭ ئوقۇغۇچى بېشىغا ئەمەلىيلەشتۈش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىدىكى ئون كىشى ئىدى. بۇ گۇرۇپپىنى شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتىنىڭ باشلىقى ئابدۇرازاق سايىم تەشكىللىگەن بولۇپ، گۇرۇپپىنىڭ مەقسىتى خوتەن، قەشقەر، قىزىلسۇدىن ئىبارەت ئىككى ۋىلايەت، بىر ئوبلاستتىكى مەجبۇرىي مائارىپ باسقۇچىدىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەرسلىك كىتابلارنى سېتۈۋېلىش قىيىن بولۇش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ، ھۆججەتلىك قىلىم ئىشلەپ مەركەزگە يوللاش، شۇ ئارقىلىق مەركەزنىڭ سىياسەت ۋە تەدبىر بەلگىلىشىنى ئاساس بىلەن تەمىنلەپ، دەرسلىكلەرنى ھەقسىز تارقىتىش قارارنىڭ چىقىرىلىشىغا تۈرتكە بولۇش ئىدى. بۇ تىرىشچانلىقىمىز نەتىجىلىك بولۇپ قالسا، نۇرغۇن نامرات ئاتا ـ ئانىلارنىڭ ئىقتىسادىي يۈكى يەڭگىللىگەن بولاتتى. ئابدۇرازاق سايىم پۇقرالارغا پايدىلىق ئىشلارنى قىلىشنىڭ كويىدىلا يۇرىدىغان ياخشى خىزمەت ئىستىلىغا ئىگە بولغاچقا، مۇنداق سۈپەتلىك ئورۇنلار بىلەن ئالاقىلىشىپ بۇ گۇرۇپپىنى تەشكىللەگەنىدى. بۇ گۇرۇپپىدا ئابدۇرازاق سايىم بىلەن مەندىن باشقا ما-

ئارىپ نازارىتىدىن ئىلھام، شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىدىن گۈلشەن ئابدۇرېھىم، مۇنىرە غوپۇر، مەمتىلى ئابلىز، ئەنۋەر روزى، ئاپتونوم رايونلۇق شىنخۇا كىتابخانىسىدىن روشەن، ئىبرا-ھىم بار ئىدى. مەن ھۆججەتلىك فىلىمنىڭ سۆز تېكىستىنى يېزىشقا مەسئۇل ئىدىم. بىز ئۇرۇمچىدىن يولغا چىقىپ، كورلىدىن ئۆتۈپ قۇمлۇق تاشيولى بىلەن خوتەن ۋىلايىتى تەۋەسىگە قەدەم قويدۇق. خوتەن تەۋەسىدە كۈندە دېگۈدەك تۇپا يېغىۋاتقان، ھاۋا سوغۇق كۈنلەر ئىدى. بىز نىيە ناھىيەسىدىكى ئىككى كۈنلۈك تەكشۈرۈشنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، كېرىيەگە يېتىپ بارغان كۈنى كەچلىك تاماق ۋاقتىدا، كېرىيەنىڭ ھاكىمى مەتسەيدى خۇدابەردى بىزگە كېرىيەنىڭ شۇڭۇل دېگەن يېزىسىدا يۇز بەرگەن دەرسلىك كىتاب بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىر پاجىئەلىك ھېكايىنى سۆزلەپ بەردى. مەتسەيدى خۇدابەردى ھاكىمنىڭ دېيىشىچە، شۇڭۇل يېزىسىدىكى بىر باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇيدىغان بىر جۇپ ئاكا - سىڭىل بولۇپ، ئاكىسى 13 ياشتا، سىڭلىسى 11 ياشتا ئىكەن. ئۇلارنىڭ قولى قىسقا ئاتا - ئانىسى تېرىپ - تۆشەپ يىغقان پۇلىنى ئىككى بالىسىنىڭ دەرسلىك كىتاب پۇلىغا تۆلىگەن بولسىمۇ، يەنىلا ئاكا - سىڭىل ئىككىسىگە 20 يۈەندىن جەمئىي 40 يۈەن كەملەپ قاپتۇ. دەرسلىك كىتابنىڭ پۇلىنى شىنخۇا كىتابخانىسىغا تاپشۇرىدىغان قەرەل توشۇپ كەتكەچكە، مەكتەپ بۇ ئىككىيلەندىن قالغان 40 يۈەن پۇلنى تېزرەك تۆلۈۋېتىشنى سۈيلەپتۇ. ئاكا - سىڭىل ئىككىيلەن ئەھۋالنى ئاتا - ئانىسىغا ئېيتقاندىن كېيىن، دادىسى نائىلاج ئۇچ ئورۇق مېكىيىنىنى سېتىپ 20 يۈەن راسلاپ، ئىككى بالىسىغا 10 يۈەندىن تۇتقۇزۇپ، مۇشۇنى بولسىمۇ تۆلەپ تۇرۇڭلار، دەپتۇ. ئائىلىسىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى بىقۇۋۇللۇقىنى چۈشىنىدىغان بالىلارنىڭ ئارتۇق گەپ قىلىشقا تىلى بارماپتۇ. نومۇس تۈيغۇسى كۈچلۈك 13 ياشلىق ئوغۇل باشقىلارنىڭ ئالدىدا يەنە خجالەتچىلىك تارتىشنى خالىماي، ئۆزىنىڭ قو-

لىدىكى 10 يۈەننى سىكلىسىغا ئۆتۈنۈپ بېرىپ، سەن قەرزىكىنى تۆلىۋەتكىن، مەن بىر ئامال قىلىمەن، دەپ سىكلىسىنى مەكتەپكە يولغا سېلىپ قويۇپ، ئۆزى مەھەللىنىڭ سىرتىغا كېتىپتۇ. كەچتە ئاتا ـ ئانىسى ئۇنىڭ جەسىتىنى دوڭغاق جىگدىگە ئېسىلىۋالغان يېرىدىن تېپىپتۇ.

تاماق ئۇستىلىدە ئولتۇرۇپ ئاڭلىغان بۇ ئېچىنىشلىق خەۋەر-دىن ھەممىمىزنىڭ ئىچى ئۆرتىنىپ كەتتى، 20 يۈەن پۇلنىڭ كەم بولۇپ قالغانلىقى سەۋەبىدىن 13 ياشلىق بىر نوتا ھاياتىدىن ئايرىلغانىدى. جاپاكەش دېھقانىنىڭ ئۇمىدىنى يەلكىسىگە يۈكلىگەن بىر ساغلام سەھرا بالىسى قارا تۇيراق ئاستىغا كىرىپ كەتكەنىدى. ھەر خىل ئويۇنلارنى ئويناپ مەيدانلاردا يۈگۈرۈپ يۈرۈشكە، ژېلىسىپىتىنى مىنىپ يېزا يوللىرىدا قۇيۇندەك چېپىپ ئوينىشاقا، مەكتەپ فورمىسىنى كىيىپ ساۋاقداشلىرى بىلەن «بىز بەختلىك ئەۋلاد» دېگەن ناخشىنى جاراڭلىق ئېيتىشقا، ئاتا ـ ئانىسىنىڭ بوينىغا ئېسىلىپ شادلىق ئىلكىدە ئۇلارنىڭ مەڭزىگە سۆيۈشكە ھەقلىق بىر ئۆسمۈر بوينىغا ئارغامچا سېلىپ توپا يېغىپ تۇرغان بۇ دۇنيا بىلەن ژاقىتسىز خوشلاشقانىدى. مەن سەپەرگە چىقىشنىڭ ئالدىدا باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان ئوغلۇمغا مەكتەپنىڭ «بىر تەشتەكتىن گۈل ئېلىپ كېلىش» تاپشۇرۇقىنى ئورۇنلاش ئۈچۈن، ئۇرۇمچى ھايۋاناتلار باغچىسىنىڭ يېنىدىكى گۈل بازىرىدىن 20 يۈەنگە بىر تەشتەك گۈل ئېلىپ بەرگەنىدىم. خىيلىمدا ئادەتتىكى بىر تەشتەك گۈل بىلەن ئون گۈلنىڭ بىرى ئېچىلمىغان بىر سەبىي بالا بىر ـ بىرىگە روبىرو تۇراتتى.

تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىدىكىلەر 12 ـ مارت ئەتىگەنده شۇڭا يېزىسىغا قاراپ يول ئالدى. ئۇلارنىڭ مەقسىتى ئاشۇ بىچارە ئوغۇل ئوقۇغان مەكتەپنى كۆرۈش، ئەھۋالنى ئېنىق ئۇقۇش، ئۆلۈمۈگە ئۇچرىغان سىكلىسىنى يوقلاش ئىدى. گۇرۇپپىدىكى بارلىق ئەزالار بۇ ئېچىنىشلىق ۋەقەنىڭ راستلىقىغا ئۆزلىرىنى

ئىشەندۈرەلمەيۋاتاتتى. ئۇلار ھېلىدىن - ھېلىغا باشلىرىنى چايقايتتى. ماشىنىلار كېرىيە ناھىيە بازىرىدىن يولغا چىقىپ بىر يېرىم سائەتچە يول ماڭغاندىن كېيىن شۇ‌ۇل يېزىسىغا يېتىپ كەلدى. مەكتەپ ئالدىغا كەلگەندە قارىساق چوڭ يىغىن ئېچىلىۋاتقانىكەن. بىرنەچچە ئىغىزلىق ئاددىي سىنىپ بىناسىنىڭ ئالدىدىكى توپىلىق مەيدانداتاتا - ئانىلار، ئوقۇغۇچىلار توپىدىلا ئولتۇرۇپ، مەكتەپ مۇدىرىنىڭ «قانۇنسىز دىنىي پائالىيەتچىلەرنىڭ مەكتەپكە سىڭىپ كىرىشىگە قارشى تۇرۇش» توغرىسىدىكى سۆزىنى ئاڭلاۋاتقانىكەن. مەكتەپ مۇدىرىنىڭ ئاۋازى سىنىپ بىناسىنىڭ ئۆگزىسىگە قويۇپ قويۇلغان كانايدىن ياڭراپ تۇراتتى. ھاۋا چاڭ ھەم سوغۇق ئىدى. بىز بارغاندىن كېيىن مەكتەپ مۇدىرى سۆزىدىن توختاپ ھەممىمىز بىلەن كۆرۈشتى. شۇ ئاردا دىكتور مۇنىرە غوپۇر ھېلىقى قىزنى تېپىپ، يانغا تارتىپ پاراڭلىشىۋېتىپتۇ. ئەنۋەر روزى تېلېكامېراغا ئېلىۋېتىپتۇ. سوغۇق ھاۋادا يېلىڭ كىيىنىۋالغان قىزچاق نىمجان باچكىدەك دىرىلداپ تىتىرەپ

رەپ، ئالدىدا ئېگىلگىنىچە ئۆزىگە چوڭقۇر مېھىر ۋە چەكسىز ھېسداشلىق نەزىرى بىلەن تىكىلىپ تۇرغان رىياسەتچى مۇنىرە غوپۇرنىڭ سوئاللىرىغا قورۇنۇپ تۇرۇپ پەس ئاۋازدا جاۋاب بېرىدۇ. مۇنىرە غوپۇرنىڭ كۆز ياشلىرى تارىلاپ ئېقىپ ئۆزىنى تۇتالماي قاپتۇ. بۇ ئەقىلگە سىغمايدىغان پاجىئەلىك ھېكايىنىڭ ھايات پېرسوناژى بولغان قىزچاق تولا يىغلاپ ياشلىرى قۇرۇپ كەتكەنمۇ ياكى گۆدەكلىكىدىن بۇ پاجىئەنىڭ تىراگېدىيەلىك قىممىتىنى چۈشىنىپ يېتەلمىگەنمۇ، ئەيتاۋۇر كۆزىدە بىر تامچىمۇ ياش يوق ئىدى. ئەمما، سوغۇقتىن توختىماي تىترەيتتى. مۇنىرە غوپۇر ئۇنى ۋۇجۇدى بىلەن بولسىمۇ ئىسسىتىش ئۈچۈن باغرىغا بېسىپ تۇراتتى. شۇ ئاردا مەكتەپ مۇدىرى يىغىن ئەھمىگە كىنايىدىن داڭلىق يازغۇچى ئابدۇرېھىم ئۆتكۈرنىڭ قىزى گۈلشەن ئابدۇرېھىمنىڭ نامرات ئوقۇغۇچىلارغا 2000 يۈەن ئىئانە قىلغانلىقىنى ئۇقتۇردى. ياۋاشلىق بىلەن ئولتۇرۇپ يىغىن تىڭشاۋاتقان ئاتا ـ ئانا ۋە ئوقۇغۇچىلار چاۋاك چېلىشتى. ئارقىمىزدىكى ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىسىدىن ئاق كەپتەرلەر پىرقىراپ ئۇچۇپ يۈرەتتى. ئاسمان ئاپتاپلىق، ھاۋا ئىسسىق ئىدى.

دىن گۈرۈپپىنىڭ باشقا ئەزالىرىمۇ ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئىئانە قىلىشتى. مۇنىرە غوپۇر رازىخان ئىسىملىك ھېلىقى قىزنى يېتىلەپ كېلىپ، گۈرۈپپىدىكى ھەممەيلەنگە تونۇشتۇردى. قىزنىڭ گويا گۇناھ ئۆتكۈزۈپ قويغاندەك مۆلدۈرلەپ قاراپ تۇرغان ھالىتى قەلبىمىزگە ئورناپ كەتتى. قىزچاق چەمبەر شەكلىدە چۆرىدەپ قاراپ تۇرغان ناتونۇش كىشىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا، توپلىق مەيداندىن ئۇنۇپ چىقىپ قالغان شۇڭقىتەك ئۇن ـ تىنسىز تۇراتتى. تۇتۇق ئاسماندىن توختىماي توپا يېغىۋاتاتتى. ئاسمانمۇ توپا، يەرمۇ توپا ئىدى. ئاسمان بىلەن يەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا قاپقارا قىسمەتنىڭ ئىلكىدە 11 ياشلىق رازىخان بۇ دۇنياغا قويۇلغان سوئال بەلگىسىدەك شۇمشىيىپ تۇراتتى. كۆزلەر نەملەشكەندى. ھېچكىم ئارتۇق گەپ قىلمايتتى...

بىز شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن خوتەن شەھىرىگە يېتىپ كەلدۇق. كەچتە يازغۇچى نۇرمۇھەممەت توختى، شائىر روزى سايىت ۋە ھەببۇللا ھاجىم، ئابلىكىم ھاجىم قاتارلىق بىرنەچچە دوختۇر ئاغىنىلەر بىلەن «خوتەن مېھمانخانىسى» نىڭ ئايرىم خانىسىدا غىزالانغاچ پاراڭلاشتۇق. يازغۇچى نۇرمۇھەممەت توختى بىلەن شائىر روزى سايىت پاراڭ ئارىلىقىدا مەندىن ئۇرۇمچىدىكى يېڭىلىقلار ھەققىدە سوراپ قالدى. مەن يېڭى ئەسىرگە قەدەم قويغانىدىن بۇيان ئۇچراتقان ئەڭ يېڭى خەۋەر سۈپىتىدە شۇۋۇلدىكى رازىخاننىڭ ھېكايىسىنى سۆزلەپ بەردىم. سورۇندىكىلەر ئاڭلاپ بەكمۇ ئازابلاندى. ئىرادىسى قاتتىق، ئەمما كۆڭلى يۇمشاق يازغۇچى نۇرمۇھەممەت توختىنىڭ كۆزلىرى لىققىدە ياشقا تولدى. خەلقچىل شائىر روزى سايىت بۇقۇلداپ يىغلاپ كەتتى. يىغىسىنى ئەگىشىپ يۆتىلىمۇ تۇتتى. ئۇ ئۇزۇنغىچە يۆتەلدى...

يازغۇچى نۇرمۇھەممەت توختى «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 2001 ـ يىللىق 5 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان «شائىرغا كېسەل تەگكەن كۈنلەردە» ناملىق ئەدەبىي خاتىرىسىدە «خوتەن

مېھمانخانىسى» نىڭ ئايرىم خانىسىدىكى سۆھبەت ئەھۋالىنى قىستۇرۇپ يېزىپ، ئوقۇرمەنلەرنى بۇ پاجىئەلىك ھېكايىدىن ئەگە دەسلەپ خەۋەردار قىلدى. بىز بىر ئايغا يېقىن ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈش ئەھۋالىنى ھۆججەتلىك فىلىم قىلىپ ئىشلەپ «ئىچكى ماتېرىيال» سۈپىتىدە ئاپتونوم رايون ۋە مەركەزدىكى پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلىرىغا يەتكۈزدۇق. شۇڭلىدىكى رازىخاننىڭ ئېچىنىشلىق ھېكايىسى ھۆججەتلىك فىلىمدە تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈلدى. ھۆججەتلىك فىلىمنىڭ خاتىمىسىدە پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ خوتەن، قەشقەر ۋە قىزىلسۇدىن ئىبارەت ئىككى ۋىلايەت، بىر ئوبلاستتىكى نامرات ئائىلىلەرنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ دەرسلىك كىتابتىن ھەقسىز بەھرىمەن بولۇشىغا كۆڭۈل بۆلۈشىنى ئىلتىماس قىلدۇق. ھۆججەتلىك فىلىم بەكمۇ تەسىرلىك، ئەمەلىي ھەم جانلىق ئىدى. كۆرگەن ھەرقانداق رەھبەرنىڭ ھېسداشلىقىنى قوزغىماي قالمايتتى. بىزنى خۇشال قىلغىنى شۇكى، بىر يىلدىن كېيىن، يەنى 2002 - يىلى 15 - سېنتەبىر كۈنىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» دە «200 مىڭ نامرات ئوقۇغۇچى دەرسلىك كىتابتىن ھەقسىز بەھرىمەن بولىدۇ» دېگەن خەۋەر بېسىپ تارقىتىلدى. دەرسلىك كىتابتىن ھەقسىز بەھرىمەن بولىدىغان ئوبېيېكتلار خوتەن، قەشقەر ۋە قىزىلسۇدىكى 200 مىڭ نامرات ئوقۇغۇچى ئىدى. بىز ئىشلەپ مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارغا يوللىغان «ئىچكى ماتېرىيال» نىڭ بۇ خۇشاللىنارلىق خەۋەر بىلەن مۇناسىۋىتى يوق دېگىلى بولمايتتى. بىزنىڭ گۇرۇپپىنىڭ خىزمىتى، تىرىشچانلىقى بىكارغا كەتمىگەنىدى. بۇ خىزمەتتە ئابدۇرازاق سايىم ئالاھىدە رول ئوينىغانىدى. ئۇ بۇ گۇرۇپپىنى تەشكىللىمەي، ئۆزى مەسئۇل بولغان دائىرىدىكى خىزمەتنى ياخشى ئىشلىسىمۇ بولۇۋېرەتتى. لېكىن، خەلقى ئۈچۈن پايدىلىق ئىشلارنى ئىزدىنىپ يۈرۈپ قىلىشقا ئادەتلەنگەن بۇ كادىر بىر قىسىم ئۆزىنىلا ئويلايدىغان، ئىزدىنىپ ئىشلەش ئادىتى يوق كا-

دىرلارغا پەقەت ئوخشىمايتتى. ئۇ قايسى ئورۇندا ئىشلىسە شۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولغۇدەك ئەمەلىي، خەيرلىك ئىشلارنى قىلىشنى ئۆزىگە ئادەت قىلغانىدى. مەسىلەن، ئابدۇرازاق سايىم 1996 - يىلى دېكابىردا ئاقسۇ ۋىلايىتى كونا-شەھەر ناھىيەلىك پارتكومغا مۇئاۋىن شۇجىلىققا تەينىلىنىپ ۋە-زىپە بىلەن چېنىقىشقا چۈشكەن مەزگىلدە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ يەر - جاي ناملىرى ئىلمى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا ئۇنتۇلغۇسىز بىر ئىشنىڭ رويابقا چىقىشىغا تۆھپە قوشقان. يەنى بۇ ناھىيەنىڭ شۇ يىللاردىكى «كوناشەھەر» دېگەن نامىنى تارىختىكى ئاتىلىشى بويىچە «ئونسۇ» دەپ ئۆزگەرتىش ئۈچۈن مەمۇرىي ۋە قانۇن تەرتە-پى بويىچە زېرىكمەي يول مېڭىپ ئاخىر ئەمەلگە ئاشۇرغان. بىر قىسىم كادىرلار ئىلكىدىكى خەلق بەرگەن ھوقۇقنى ۋەتەن ۋە خەلق ئالدىدىكى مەسئۇلىيەت دەپ چۈشەنمەي، بەلكى ئىمتىياز دەپ چۈ-شىنىپ، ئۆزىنىڭ خەلقتە مۇلازىمەت قىلىدىغان «چاكار» لىق بۇرچىنى ئۇنتۇپ، ئۆز مەنپەئەتى كويىدا سوكۇلداپ ياشاشتىن باشقىنى ئارتۇقچە، دەپ قارايدۇ. مەن بۇنداق مەسئۇلىيەتسىز كا-دىرلارغا ئۆچ ئىدىم. ئۇلار ھوقۇقنى مۇلازىمەت دەپ ئەمەس، ئۆ-زىنى بېيىتىدىغان ھەم باشقىلارغا ماختىنىدىغان مەنسەپ دەپ چۈ-شىنىدىغانلار ئىدى. بۇنداق كادىرلاردىن مەنلا ئەمەس پارتىيە، ھۆكۈ-مەتمۇ، ئاۋام خەلقمۇ بىزار ئىدى.

بىركۈنى ئەتىگەندە ئويغانسام كېچىچە ياغقان قېلىن قار ھەم-مە يەرنى ئاپپاق قىلىۋېتىپتۇ. ئورۇمچىدە «قارنىڭ ئۆزى بۈيرۇق، قار ياغقان كۈنى ئەتىگەندە چوقۇم ھەربىر ئىدارە - ئورگان ئۆز تەۋەسىدىكى يول بۆلەكلىرىنى تازىلاپ قاتناشنىڭ بىخەتەر بولۇ-شىغا كاپالەتلىك قىلىشى كېرەك» دېگەن چۈشەنچە ئومۇملاشقان بولغاچقا، كېچىكىپ قالماسلىق ئۈچۈن ھاپىلا - شاپىلا ئىشقا ماڭدىم. بىنا ئالدىغا چىقسام باشقا خىزمەتداشلار ئەمدىلەتىن گۈرجەكلەرنى تاراق - تۇرۇك قىلىپ قار تازىلاشقا باشلىغانكەن.

مەن بىزنىڭ بۆلۈمنىڭ خىزمەتچىلىرىگە بۆلۈپ بېرىلگەن يول بۆلىكىگە كېتىۋاتسام، كىچىككىنە ئەمىلدىن كېرىلىپ يۈرۈشكە ئادەتلىنىپ كەتكەن بىر كوت ـ كوت باشلىق مېنى كۆرۈپ قىزغىنلىق بىلەن سۆزلەپ كەتتى:

ـــ قارا، يالقۇن، مۇشۇ بىزنىڭ خەلقىمىز قاچانمۇ تۈزىلەر؟ ھېلىراقتا بىر قېرى دېۋانە كېلىپ، دۈگا قىلىپ، پۇل تىلەپ تۇرۇۋېلىپ بەك يۇزۇمسىن تۆكتى. كۆرمەمسەن، بۇ يەردە خەنزۇ يولداشلار بار، قازاق، قىرغىز، موڭغۇل قېرىنداشلار بار. مۇشۇلارنىڭ ئالدىدا بەك ئىزا تارتىپ، ھەيدەپ دېگۈدەك كەتكۈزۈۋەتتىم دېگىنە. سەن ئوبزورچى بولغاندىكىن، خەلقىمىز ئارىسىدىكى مۇشۇنداق بولمىغۇر ئىللەتلەرنى تەنقىدلەپ يازساڭ بولاتتى، ـــ دېدى.

ئۇنىڭ سۆز قىلغان چاغدىكى ئەزۆيلەپ كېتىشلىرىدىن مىللەتنىڭ سۈپەت ـ ساپاسىغا كۆڭۈل بولىدىغان مەسئۇلىيەتچان روھىنى ئەمەس، ئەتەي ئۆزىنى كۆرسىتىۋاتقان مەمەدانلىقىنى ھېس قىلغىلى بولاتتى. مەن ئالدىراپ تۇرسامۇ، خەلقىمىزنىڭ ئوبرازىنى كۆڭۈل بۆلۈپ قالغان بۇ ئاتالمىش «خەلقپەرۋەر» كادىرغا نەشتىرىمنى سانجىپ قويغۇم كەلدى ـ دە:

ـــ سەن خاتا چۈشىنىپ قاپسەن. تىلەمچىلىك گەرچە ياخشى ئىش بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇ بىر مىللەتنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنىڭ يۈكسەلگەنلىكىنىڭ مەھسۇلى. تىلەمچىلىك تەرەققىياتنىڭ ئىپتىدائىي باسقۇچىدىكى يايلاق مىللەتلىرىدىلا يوق ھادىسە. چۈنكى ئۇلاردا شەھەر مەدەنىيىتى شەكىللەنمىگەن. شەھىرى يوق مىللەتنىڭ تىلەمچىسىمۇ بولمايدۇ. شەھەر مەدەنىيىتى شەكىللەنگەن مىللەتلەردىلا تىلەمچىلەر قاتلىمى مەۋجۇت بولىدۇ. جەمئىيەت ھەرقانچە تەرەققىي قىلسىمۇ تىلەمچىلەردىن خالىي بولالمايدۇ. ئەڭ تەرەققىي تاپقان غەرب دۆلەتلىرىدىمۇ تىلەمچىلىك ھادىسىسى تۈگىگىنى يوق. شۇڭا، سېنىڭ تىلەمچىلەردىن نومۇس ھېس قىلىپ، باشقا مىللەتلەرنىڭ ئالدىدا ئۆزۈڭنى قويىدىغانغا يەر تاپالىـ

ماي قالغانلىقىڭ ئوشۇقچە ئىش. سەن ئادەتتىكى ساقلانغىلى بولـ
مايدىغان ئىجتىمائىي ئىللەتنى يوقىتىشقا تېگىشلىك ئېغىر جـ
نايى ھەربىكەت دەپ چۈشىنىۋاپسەن. ئىزا تارتىشقا تۇغرا كەلسە
ھۆكۈمەت تاپشۇرغان، خەلق ئىشىنىپ بەرگەن ھوقۇقنى توغرا
ئىشلەتمەي نەپسانىيەتچىلىك قىلىدىغان ئەمەلدارلاردىن، ھوقۇقنى
ئىشلەتمەي ئىسراپ قىلىۋېتىدىغان لىكىتاسما مەنسەپدارلاردىن نو
مۇس قىلىش كېرەك، ـــ دېدىم.

ئادەتتە، يۇرۇش ـ تۇرۇشلىرىدىن كۆرەكىلىك، گەپ ـ سۆزلـ
رىدىن بىلەرمەنلىك چىقىپ تۇرىدىغان بۇ مەمەدان بايقۇش گې
پىمنى ئاڭلاپ ئۆڭۈپ كەتتى. ئۇ ئارقامدىن تىلىنى چاينىاپ غو
تۇلداپ قالدى. مەن ئۇنىڭ قالغان گېپىنى ئاڭلىماي، قار تازىلـ
غىلى كەتتىم.

ئۆتەشكە تېگىشلىك مەسئۇلىيىتىنى تولۇق ئادا قىلىشقا كـۆ
ڭۈل بۆلمەستىن، يۇقىرى ـ تۆۋەننى ئالداپ، بولار ـ بولماس
ئىشلەپ، كۇن چىقتى، كۇن پاتتى دەپ لايغەزەللىك بىلەن كۇننى
كەچ قىلىپ، ھوقۇق ئىسراپچىلىقى پەيدا قىلىدىغان بۇنداق مەنـ
سەپدارلارنى ئاياپ ئولتۇرغۇم كەلمەيتتى. شۇڭا ئۇلارنىڭ مەن بـ
لەن خۇشى يوق ئىدى. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە مەن ھاكاۋۇر ئىدىم.
مېنىڭمۇ ئۇلارنى ھەقىقەتەن مەنسىتكۇم كەلمەيتتى. مېنىڭ نەزـ
رىمدە يارامليق ئەمەلدار بىلەن يارامسىز ئەمەلدارنى پەرقلەندۇر
مەستىن، ئۇلارغا ئوخشاشلا ھۆرمەت كۆرسىتىش ياخشىچاق جان
باقتىلارنىڭ تۇتقان يولى ئىدى، مەن ئادەتتە بۇنداق پىرىنسىپسىز
ياخشىچاقلارنىمۇ، مەسئۇلىيەتسىز مەنسەپدارلارنىمۇ مەنسىتمەيـ
تتىم. مەن ئۆزۇمدە بىر زىيالىيدا بولۇشقا تېگىشلىك ھەققانىيەتـ
چىل پەزىلەتنى يېتىلدۇرۇشكە تىرىشىپ ياشايتتىم. پەلسەپە تەتـ
قىقاتچىسى جۇ خېجۇن «كۇندە بىردەم پەلسەپە ئوقۇيلى» دېگەن
كىتابىدا يازغاندەك، ھەقىقىي زىيالىيلارنىڭ «ئۆزلىرىنىڭ ئىدىيە
سى، كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى بولىدۇ، باشقىلارغا ئەگەشمەيدۇ،

ئازدۇرۇشنىڭ كەينىگە كىرمەيدۇ، ھەق ـ ناھەقنى ئېنىق ئايرىيدۇ، ئار ـ نومۇسنى بىلىدۇ، يىراقنى كۆرىدۇ. ھاكاۋۇرلۇق قىلىشتىن خالىي بولالمىسمۇ، ئىش ـ ئەمىلى دۇرۇس بولىدۇ، كۆكسى ـ قارنى كەڭ كېلىدۇ، بايلىق ۋە مەرتىۋىگە قاراپ ئىش تۇتىدىغان پەسلەردىن پەرقلىنىدۇ» دەپ قارايتتىم.

مېنىڭ چۈشىنىشىمچە، مەجبۇرىي مائارىپ باسقۇچىدىكى ئو-قۇغۇچىلارنى دەرسلىك كىتاب بىلەن ھەقسىز تەمىنلەش توغرا-سىدىكى يېڭى سىياسەتنىڭ قارار قىلىنىشىدا، خەلقنىڭ قىيىن-چىلىقىنى يۇقىرى دەرىجىلىك ئورۇنلارغا مۇۋاپىق يول بىلەن يەت-كۈزۈپ كەلگەن كادىرلارنىڭ تۆھپىسى گەۋدىلىك ئىدى. ھوقۇقنى خەلق ئۈچۈن ئەمەس، خوتۇن ـ بالىلىرى ئۈچۈن تۇتىدىغان كا-دىرلارنىڭ خىيالى بولسا، بەز مارىغان مۇشۇكتەك شەخسىي مەن-پەئەتىنىڭلا كويىدا ئىدى. شۇڭا، ئەمەلدارلارنىڭ ئادەمىيلىك سا-پاسى مەسىلىسى ھازىر مەركەزدىن تارتىپ مەھەللىگىچە ھەممە كىشى كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان مەسىلە بولۇپ قالدى.

دىكتور ماينۇر ئەخمەتنىڭ ئاڭلاتقان خەۋىرى مەن ئۈچۈن بىر خۇش خەۋەر ئىدى. مەجبۇرىي مائارىپ باسقۇچىدىكى ئوقۇغۇ-چىلارغا دەرسلىكلەرنى ھەقسىز تارقىتىش مەسىلىسى ھەل قە-لىنغان بۈگۈنكى كۈندە، 20 يۈەن كىتاب پۇلىنى تەييارلىيالمە-غانلىقى سەۋەبىدىن ئاكىسىدىن مەڭگۈلۈك ئايرىلىپ قالغان بەختسىز قىز رازىخان ئاللىقاچان 20 ياشتىن ئاشتى بولغاي. ئۇ-نىڭ تەقدىر ـ قىسمىتىدە بۇ يىللاردا يەنە قانداق ئۆزگىرىشلەر بولدى، بۇ تەرىپى ماڭا قاراڭغۇ. ئەمما، ئۇنىڭ بالىسى مەكتەپتە ئوقۇسا، چوقۇم دەرسلىك كىتاب سېتىۋېلىش يۈكىدىن خالىي ھالدا ئوقۇيدۇ. بۇ دېگەنلىك ھەرگىزمۇ كۈنلىرى غەم ـ غۇسسە-سىز ئۆتىدۇ، دېگەنلىك ئەمەس، ئەلۋەتتە.

2010 ـ يىلى 3 ـ ئايدا يېزىلدى.

كىشىلىك ھاياتنىڭ چىرىغى ــ ئۈمىد

ئىلاۋە: شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ «مەدەنىيەت بوستانى» پروگراممىسىدا 2011 ـ يىلى ئاپرېلنىڭ ئاخىرى داڭلىق ئوبزورچى يالقۇن روزى بىلەن رىياسەتچى ئابلەت ئابدۇرېھىمنىڭ «كىشىلىك ھاياتنىڭ چىرىغى ــ ئۈمىد» دېگەن تېمىدا ئۆتكۈزگەن سۆھبىتى قويۇلغاندىن كېيىن كۆرۈرمەنلەرنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولدى. بىز ژۇرنىلىمىزنىڭ 2008 ـ يىللىق 2 ـ سانىدا يالقۇن روزىنىڭ ئۇرۇمچى تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ «چىن يۈرەكتىن چىن سۆزلەر» پروگراممىسىدا ئۆتكۈزگەن «بەخت ئىلكىدىكى گۈزەل» دېگەن تېلېۋىزىيە سۆھبىتىنىڭ خاتىرىسىنى ئېلان قىلغانىدۇق. بۇ سۆھبەت خاتىرىسىدە ئابستراكت ئۇقۇملار جانلىق ھەم چۈشىنىشلىك بايان قىلىنغان بولغاچقا، ئوقۇرمەنلەرنىڭ ياقتۇرۇپ ئوقۇشىغا مۇيەسسەر بولغان. ژۇرنىلىمىزدا ئېلان قىلىنغان بۇ سۆھبەت خاتىرىسى شۇ يىلى تۆزۈلگەن تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ

«تىل ـ ئەدەبىيات ـــ 4» تاللىما دەرسلىكىگە نادىر سۆھبەت سۈ-
پىتىدە كىرگۈزۈلگەن. بۇ قېتىم بىز يالقۇن روزى بىلەن ئابلەت ئاب-
دۇرېھىمنىڭ «كىشىلىك ھاياتنىڭ چىرىغى ـــ ئۈمىد» دېگەن تېمى-
دىكى تېلېۋىزىيە سۆھبىتىنىڭ خاتىرىسىنى ئوقۇرمەنلەرنىڭ ھۇ-
زۇرىغا سۇندۇق. ئۆزگىچە قاراشلارغا تولغان بۇ سۆھبەت خاتىرە-
سىمۇ ھېكمەتكە باي مەزمۇنى ۋە جانلىق مەسىلە ـ مىساللىرى بىلەن
ئوقۇرمەنلەرنى مەمنۇن قىلىدۇ، دەپ ئىشىنىمىز.

«شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمى

*　　*　　*

ئابلەت ئابدۇرېھىم: ئەسسالامۇئەلەيكۈم، «مەدەنىيەت بوستا-نى» پىروگراممىسىنىڭ ئەزىز كۆرۈرمەنلىرى. پىروگراممىمىز سىلەر ئۈچۈن خىزمەت قىلىشنى شەرەپ دەپ بىلىدۇ. ھەممە-مىزگە ئايانكى، ئۈمىد ـــ كىشىلىك ھاياتنىڭ چىرىغى، ئۇ-مىدۋارلىق تۇرمۇشتىكى ئاكتىپ ۋە تەشەببۇسكار روھىي ھالەت. ئۈمىدسىزلىك ھاياتقا تۆتۈلغان پاسسىپ پوزىتسىيە. بىز بۈگۈنكى سۆھبىتىمىزدە كىشىلىك ھاياتنىڭ چىرىغى بولغان ئۈمىد مەسە-لىسى توغرىسىدا مۇھاكىمە ئېلىپ بارىمىز. بۈگۈنكى سۆھبەتكا-رىمىز تونۇلغان ئوبزورچى يالقۇن روزى.

يالقۇن ئەپەندى، بىرنەچچە يىلنىڭ ئالدىدا سىز ئۇرۇمچى تې-لېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ رىياسەتچىسى ئىلنۇر ئىبراھىم بىلەن «چىن يۈرەكتىن چىن سۆزلەر» پىروگراممىسىدا «بەخت ئىلكە-كىزدە» دېگەن تېمىدا سۆھبەت ئېلىپ بارغانىدىڭىز. شۇ قېتىمقى سۆھبەتنىڭ تەسىرى ناھايىتى ياخشى بولغان. ئەلۋەتتە، بەخت مەسىلىسى ھەممە كىشى ئىزدىنىدىغان ۋە كۆڭۈل بۆلىدىغان مۇ-ھىم مەسىلە. خۇددى بەختنىڭ نېمىلىكىنى تونۇش زۆرۈر بولغاد-دەك، ئۈمىد مەسىلىسىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشمۇ كىشىلىك ھاياد-

تىكى ئىنتايىن زۆرۈر مەسىلە. سىزنىڭچە، ئۇمىدنى قانداق تو-نۇش كېرەك؟

يالقۇن روزى: ئۇمىد خۇددى بەختكە ئوخشاشلا كىشىلىك ھا-ياتتىكى ئەڭ مۇھىم مەسىلە ھەم ئەڭ مۇھىم روھىي بايلىق. بىراق، كىشىلىك ھاياتتا ئۇمىدنىڭ ئەڭ مۇھىم روھىي بايلىق ھېسابلىنىدىغانلىقىنى ھەممىلا كىشى چۈشىنىپ كېتەلمىشى ناتا-يىن. بۇ خۇددى ھەممە ئادەم بەختكە ئىنتىلسىمۇ، ئەمما بەختنىڭ نېمىلىكىنى چىن مەنىسى بىلەن چۈشىنىدىغان ھەم ھېس قىلى-دىغان ئادەملەرنىڭ كۆپ بولمىغىنىدەك بىر ئىش.

ئۇمىد ھەقىقەتەن كىشىلىك ھاياتنىڭ چىرىغى. كىشىلىك ھا-ياتنىڭ مۇشكۈلاتتىن خالىي بولمايدۇ. ئىنسان تۇرلۇك خىرىسلارغا دۇچ كېلىپ تۇرىدۇ. جەمئىيەت مۇرەككەپلەشكەنسېرى ئادەم ئىق-تىسادىي بېسىم، كىشىلىك مۇناسىۋەت بېسىمى، ئۆرپ ـ ئادەت بېسىمى، خىزمەت بېسىمى دېگەندەك تۇرلۇك بېسىملارغا بەرداش-لىق بېرىپ ياشاشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنداق خىرىس ۋە بېسىملارنى پەقەت تىرىشچانلىق، ئىدراك، ئىرادە، سەۋر ـ تاقەت، ئىشەنچ ۋە ئۇمىد بىلەن يېڭىپ كەتكىلى بولىدۇ. ھاياتتا ئەقلىنى ۋە ئىشەن-چىنى يوقاتمىغان ئادەمنىڭ يوقىتىدىغان نەرسىلىرى ئۇنچە كۆپ بولمايدۇ. ئىشەنچ بار يەردە ئۇمىد بار. ئىشەنچىنى يوقاتقان ئادەم-نىڭ ساقلاپ قالغۇدەك ھېچ نەرسىسى قالمايدۇ. ئۇمىدسىزلىك ئا-دەمنى لەقۋالىققا ئېلىپ بارىدۇ. لەقۋا ئادەمدە نە غەيرەت، نە ھە-ريكەت بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. روشەنكى، غەيرەتسىز، ھەرىكەت-سىز ھايات چۈشكۈن ھاياتتۇر. چۈشكۈنلۈك مەغلۇبىيەتنىڭ دەل ئۆزىدۇر. شۇڭا، ئۇمىد ۋە ئىشەنچ كىشىلىك ھاياتتىكى ئەڭ مۇ-ھىم روھىي بايلىق ھېسابلىنىدۇ.

ئابلەت ئابدۇرېھىم: بىز سىزنىڭ ئۇمىد توغرىسىدىكى بۇ تەرىپلىرىڭىزدىن ئۇمىدۋارلىقنىڭ كىشىلىك ھاياتتىكى قىممە-تىنى تېخىمۇ چوڭقۇر چۈشەندۇق. ئۇمىد ئابستراكت تېما. ئۇنى

ئېنىقراق چۈشىنىش ئۈچۈن ئەتراپلىق مۇھاكىمە قىلىش زۆرۈر. يالقۇن ئەپەندى، سىز ئۇمىدسىزلىك، چۈشكۈنلۈك مەغلۇبىيەتكە تەڭ دېدىڭىز، مۇشۇ بويىچە بولغاندا ئۇمىدسىز، چۈشكۈن ئادەم كېرەكسىز ئادەم ھېسابلىنىشى كېرەك. سىزنىڭچە، ئۇمىدسىز، چۈشكۈن ئادەمنى ئەخلاقسىز ئادەم دېيىشكە بولامدۇ؟

يالقۇن روزى: دائىم دېگۈدەك ئۇمىدسىز، چۈشكۈن يۈرىدىغان ئادەم ھەقىقەتەن كېرەكسىز ئادەم ھېسابلىنىدۇ. لېكىن، ئۇمىدسىز، چۈشكۈن ئادەمنى ئەخلاقسىز ئادەم دېگىلى بولمايدۇ. قانۇنغا مۇخالىپ يول تۇتقان ئادەم دېگىلىمۇ بولمايدۇ. بىز كىشىلەرنىڭ ئۇمىدسىز، چۈشكۈن ئادەملەرنى ئەخلاقسىزلىقتا ئەيىبلىگەنلىكىنى ئاڭلىغىنىمىز يوق ياكى ئۇمىدسىز، چۈشكۈن بىرەر ئادەمنى ساقچىلارنىڭ ئىزدەپ، سوراق قىلغانلىقىنى كۆرگىنىمىز يوق. دېمەك، ئۇمىدسىزلىك، چۈشكۈنلۈك ئەخلاق مەسىلىسىمۇ ئەمەس، قانۇن مەسىلىسىمۇ ئەمەس. ئەمما، ئۇ كىشىلىك ھاياتنىڭ سۈپىتى مەسىلىسى. ئاڭلاشلارغا قارىغاندا 1980 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا ئۇرۇمچىنىڭ بۇلاقبېشى، يەنى سەنشىخاڭزا ئەتراپىدا كوچا لۇكچىكىگە ئايلىنىپ كەتكەن بىكار تەلەپ بىر يىگىت ئۆتكەنىكەن. ئۇنىڭ ئاتا ـ ئانىسى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغان بولغاچقا بالىسى تەربىيەسىز چوڭ بولۇپ، يامان بالىلارغا قوشۇلۇپ كېتىپتۇ. ئاتا ـ ئانا چىرايلىق تەربىيە قىلسا بۇ يىگىت بولىدۇ، دەپ ئاڭلايدىكەن ـ يۇ، ئەمەل قىلالمايدىكەن. ھەرقانچە قىلىپمۇ ئۇلپەتلىرىدىن ئايرىلالمايدىكەن. بىكار تەلەپلىك يولىدىن قايتالمايدىكەن. نەتىجىدە، بۇ يىگىت بىلەن ئاتا ـ ئانىسى ئوتتۇرىسىدا ئېغىر زىددىيەت كۆرۈلۈپ، يىگىت ئاتا ـ ئانىسى بىلەن بىللە تۇرماي بىر ئېغىزلىق كونا ئۆينى ئىجارىگە ئېلىپ شۇ ئۆيدە تۇرىدىغان بوپتۇ. بۇ ئىشتىن يىگىتنىڭ كۆڭلى ئىنتايىن يېرىم بولىدىكەن. ئاتا ـ ئانىسىنىڭ تونۇش ـ بىلىشلىرىمۇ بۇ يىگىتنى ئۇچراتسا ئەيىبلەيدىـ

كەن. روھىي بېسىمغا بەرداشلىق بېرەلمىگەن ھەم تۇرمۇشىدىكى مەنىسىزلىكنى ھەل قىلالمىغان بۇ يىگىت ئۆمىدسىزلىنىپ، ئۆز-لۇڭلىش قارارىغا كەپتۇ. ئۇ بۇ قارارغا كەلگەندىن كېيىن، قائىدە بويىچە ئۆلۈش ئالدىدا كۆڭلۈمدىكى بىرەر ئارزۇنى ئورۇنلاپ، ئۆز-زۇمنى رازى قىلىپ ئۆلەي دەپ ئويلاپ، ئۆزىنىڭ توخۇ گۆشىگە ئامراقلىقىنى ئېسىگە ئاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بازاردىن بىر چار خورازنى سېتىۋېلىپ كەچتە ئۆيىگە ئېلىپ كەپتۇ. ئۇ پۈتى باغلاقلىق خورازنى ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىغا تاشلاپ، قولىغا يوغان پىچىقىنى ئېلىپ خورازنىڭ بوينىغا سۈرەي دەپ تۇرسا، توساتتىن ئىشىكى جىددىي قېقىلىپ، ئۆزى بىلەن بىر ھويلىدا ئولتۇرىدىغان بىر قوشنىسى ئالدىراپ كىرىپ كەپتۇ. قوشنىسىنىڭ ئايالى ئېغىر ئاياغ ئىكەن. توساتتىن تولغىقى تۇتۇپ كەتكەچكە، ئايالىنى دوختۇرخانىغا ئاپىرىشىپ بېرىشكە ياردەم تەلەپ قىلىپ كىرگەنىكەن. ئۇ يىللاردا قاتناش قوراللىرى قىس، تاكسى يوق زامانلار بولغاچقا، بۇ ئىككىيلەن بىر ئامالالارنى قىلىپ قۇرۇلۇش ئورنىدىن لاي توشۇيدىغان بىر چاقلىق قول ھارۋىسىنى ئارىيەت ئېلىپ كېلىپ، ئۇستىگە كىگىز، يوتقان - كۆرپىلەرنى سېلىپ، ئېغىر ئاياغ ئايالىنى ئۇستىدە ئولتۇرغۇزۇپ، ھاسىراپ - ھۆمۈدەپ دوختۇرخانىغا ئېلىپ بېرىپتۇ. دوختۇرخانىلارنىڭ مۇلازىمەت شارائىتى ۋە مۇلازىمەت سۈپىتى ھازىرقىدەك ياخشى بولمىغاچقا ئۇياققا يۈگۈرۈپ، بۇياققا سۆرەپ ئاخىر ئايالىنى ياتاققا ئالدۇرۇپتۇ. يىگىت ئۇ ئەر - خوتۇننى دوختۇرخانىدا قالدۇرۇپ، قول ھارۋىسىنى سۆرەپ قۇرۇلۇش ئورنىغا تاپشۇرۇۋېتىپ، ھېرىپ - ئېچىپ ئۆز-يىگە يېتىپ كەپتۇ. ئۆيىگە كەلگەندە ۋاقىت بىر يەرگە بېرىپ قالغان بولغاچقا يىگىت خورازنى سويۇپ، ئادالاپ، گۆشىنى پىشۇرۇپ يېيىشكە كۆزى يەتمەي، قۇرۇق نان يەپ، بولدىلا، ئەتە سويۇپ يەي دەپ، ھارغىنلىقتا ئۇخلاپ قاپتۇ. تاڭ سۈزۈلۈپتۇ. لايدەك ئېزىلىپ، تاتلىق ئۇخلاۋاتقان يىگىت توساتتىن خورازنىڭ چىللىغان

سۈزۈك ئاۋازىدىن چۆچۈپ ئويغىنىپ كېتىپتۇ. قارىسا خوراز پۇ-تى باغلاقلىق، بويىندا يوغان پىچاق بېسىقلىق تۇرغان ھالەتتە يەرگە چاپلىشىپ يېتىپ تۇرۇپ چىللاۋاتقۇدەك، بۇنى كۆرۈپ، يە-گىتىنىڭ ئەقلى ھەيران قالىتۇ. ئۇ ئۆز - ئۆزىگە: بىر ئاجىز خوراز مۇشۇ ھالەتتە تۇرۇپ ئۆز بۇرچىنى ئادا قىلىپ چىللاپ تۇ-رۇپتۇ، مەن ئادەم تۇرۇپ ھېچنېمىدىن ھېچنېمە يوق ئۆلۈۋاتسام ئۇيات ئەمەسمۇ، دەپ پىچىرلاپ، ئۆزىنىڭ تۇنۇگۈنكى ئوي - خە-يالىدىن قاتتىق ئۆكۈنۈپتۇ. ھاياتىنى ئىنكار قىلىش يولى بىلەن چۈشكۈنلۈكتىن، مەنسىزلىكتىن قۇتۇلماقچى بولغان بۇ يىگىت ئەنە شۇنداق سەۋەب بىلەن ھاياتقا يېڭىباشتىن قايتىپ كەپتۇ. تۇرمۇشقا يېڭىباشتىن قەدەم قويۇپتۇ، جەمئىيەتكە يېڭىباشتىن نەزەر تاشلاپتۇ. دېمەك، ئۇ چۈشكۈن، ئۇمىدسىز، پاسسىپ ھاياتـ-تىن قول ئۈزۈپ جۇشقۇن، ئۇمىدۋار، ئاكتىپ ھاياتقا قەدەم بە-سىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ھاياتىنىڭ سۈپىتىدە تۈپتىن ئۆز-گىرىش كۆرۈلۈپتۇ.

شۇڭا، ئۇمىدۋارلىق تۇرمۇشنىڭ سۈپىتى مەسىلىسى، ئۇ بىر تۇرلۇك قىممەتلىك كىشىلىك ساپا دەپ قارايمەن. كىشىنى خۇشال قىلىدىغان يېرى شۇكى، ھاياتنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرىدىغان جۇشقۇن روھ، ھاياتنى نۇرلاندۇرىدىغان پۈتمەس - تۈگىمەس ئە-نېرگىيە بولغان ئۇمىد تۇيغۇسىغا ھەرقانداق ئادەم ھەقسىز ئە-رىشەلەيدۇ. ئۇ سىزنىڭ ئورنىڭىزدىن دەس تۇرۇپ قەدىڭىزنى رۇسلىشىڭىزنى، كۆزلىرىڭىزنى قۇياش بالقىپ تۇرغان چەكسىز ئۇپۇقلارغا تىكىشىڭىزنى كۈتىدۇ. مۇشۇنداق ياشاش، شۇبھىسىزكى، ھاياتقا سۈپەت، قىممەت، ئەھمىيەت، نەتىجە، ئۈتۈق ئاتا قىلىدۇ.

ئابلەت ئابدۇرېھىم: مېنىڭچىمۇ، ئۇمىد ئادەمىيلىكنىڭ مەزمۇنىنى تەشكىل قىلىدىغان ئالاھىدە ساپا، شۇنداقلا ئۇ، كە-شىلىك ھاياتنىڭ سۈپىتىنى بەلگىلەيدىغان مۇھىم ئۆلچەملەرنىڭ بىرى. يالقۇن ئەپەندى، سىز يۇقىرىدا ئۇمىدسىزلىك ئەخلاق مە-

سىلىسىمۇ، قانۇن مەسىلىسىمۇ ئەمەس دېدىڭىز. ئۇنداقتا، ئۇ-مىدسىزلىك كىشىلىك ھاياتتىكى ئادەتتىكى مەسىلىمۇ؟ ئۇنىڭ كىشىلەرگە ۋە جەمئىيەتكە كەلتۈرىدىغان زىيىنىنى ئۇنچۇالا ئې-غىر ئەمەس دېيىشكە بولامدۇ؟

يالقۇن روزى: ئۇمىدسىزلىك روھىي ھالىتى ھەرگىزمۇ ئا-دەتتىكى مەسىلە ئەمەس. يۇقىرىدا ئېيتتىپ ئۆتكىنىمدەك، ئۇ-مىدسىزلىك، چۈشكۈنلۈك ئادەمنى لەقۇالىققا ئېلىپ بارىدۇ. لەقۇا ئادەم بىپەرۋا، بىغەم بولىدۇ. ئۇنداق ئادەمدە غەيرەت ۋە ھە-ۋىكەت بولمىغانلىقى ئۈستىگە، ئەندىشە ئېچى، تەشۋىش ئېچى، تە-خىرسىزلىك تۈيغۇسى ۋە مەسئۇلىيەت تۈيغۇسىمۇ يوق بولىدۇ. شەرق كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان ئابدۇراخمان جامى «بىپەرۋالىق ھەم بىغەملىك مىڭ تۇر-لۇك قىسمەتلەرنىڭ سەۋەبچىسىدۇر» دەپ ئېيتقان. ھەقىقەتەنمۇ، چۈشكۈنلۈك يامرىغان، ئۇمىدسىز ئادەملەر ئاۋۇپ كەتكەن جەمئى-يەتنىڭ مۇۋازىنىتى بۇزۇلغان بولىدۇ. چۈنكى ئۇمىدسىزلىك، چۈشكۈنلۈك ھەق - ناھەق ئۆلچەملىرىنىڭ ئاستىن - ئۈستۈن بولۇشىغا، ئېسىل قىممەت مىزانلىرىنىڭ ئېتىبارسىز ئورۇنغا چۈشۈپ قېلىشىغا، ئىنسانىي ئەخلاق ئۆلچەملىرىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشىگە، مەسئۇلىيەتسىزلىك روھىنىڭ يامراپ كېتىشىگە سە-ۋەب بولىدۇ. نەتىجىدە، ئەخلاق، روھىيەت ۋە ھەرىكەت جەھەتتە كېسەللىك خاراكتېرىدىكى ئىجتىمائىي پىسخىكا ھادىسىسى كۆ-رۈلىدۇ. شۇڭا، ئۇمىدسىزلىك ھەم چۈشكۈنلۈك كەلتۈرۈپ چىقا-رىدىغان ئىجتىمائىي ئاقىۋەت ناھايىتى ئېغىر بولىدۇ. چۈنكى، كۆپىنچە ھاللاردا جەمئىيەتتە كۆرۈلگەن ئەخلاققا مۇخالىپ، قا-نۇنغا خىلاپ قىلمىشلار چۈشكۈنلۈكنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، «ئۇمىدسىزلىك ئىبلىسنىڭ ئىشى» دېگەن سۆز ئاددىي مەنىدە ئېيتىلغان سۆز ئەمەس!

ئابلەت ئابدۇرېھىم: خوش، سىز چۈشكۈنلۈك ۋە ئۈمىد-سىزلىكنىڭ ئىنتايىن ئېغىر ئىجتىمائىي ئاقىۋەت كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان پىسخىكىلىق كېسەللىك ئىكەنلىكىنى بايان قىلدىڭىز، ئۇنىڭ زىيىنىنى مۆلچەرلىگۈسىز دەپ كۆرسەتتىڭىز. ئۇنداقتا، سىزنىڭچە بارلىق ئۈمىدسىزلىكنى كىشىلىك هاياتتىكى پاسسىپلىق، جىمى ئۈمىدۋارلىقنى كىشىلىك هاياتتىكى ئاكتىپ پوزىتسىيە، دەپ قارىساق بولامدۇ؟

يالقۇن روزى: بۇ ناهايىتى نازۇك سوئال بولدى، بۇ هەقىقەتەن ئىنچىكە مەسىلە. چۈنكى، روهىيەتكە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر ئىنتايىن مۇرەككەپ بولىدۇ. كېسىپ بىرنېمە دېيىش تەس. ئۈمىد مۇرەككەپ ئابستراكت ئۇقۇم. مېنىڭچە، بارلىق ئۈمىدسىزلىكنى پاسسىپلىق، جىمى ئۈمىدۋارلىقنى ئاكتىپلىق دەپ مۇتلەقلەشتۈ-رۈشكە بولمايدۇ. كۆپ هاللاردا دانا كىشىلەر كىرىزىس تۇيغۇسى ئىچىدە ياشايدۇ. ئۇلاردىكى بۇ خىل كىرىزىس تۇيغۇسىغا ئۇلارنى ئۈمىدسىزلەندۈرگەن ئىجتىمائىي مەسىلىلەر سەۋەب بولىدۇ. ئۇلار باشقىلارنى ئويلاپ، باشقىلارنى كۆزدە تۇتۇپ هەسرەت ئوتىدا پۈچىلىنىدۇ. چۈنكى، ئۇلار ئادەتتىكى كىشىلەر هېس قىلىپ يەت-مىگەن خەۋپ ۋە يامان ئاقىۋەتلەرنى هېس قىلىپ يەتكەن بولىدۇ. ئۇلار يىراقنى كۆرىدۇ. هادىسىنىڭ ئىچىدىكى ماهىيەتنى، خۇشال-لىقنىڭ كەينىدىكى قايغۇ ـ هەسرەتنى، چىرايلىق سۆزلەرنىڭ تېگىدىكى سۈيىقەستنى كۆرۈپ يەتكەن بولىدۇ. شۇڭا، هوشيار، سەگەك هالەتتە چوڭقۇر مۇلاهىزە ئىچىدە ياشايدۇ. ئۇلارنىڭ ئەكسىچە كۆپ هاللاردا هايات، جەمئىيەت هەققىدىكى تونۇشى يۈزە، ساددا كىشىلەر ئۈمىدۋار هالەتتە ياشايدۇ. ئەمەلىيەتتە، ئۇلاردىكى بۇ ئۈمىدۋارلىق يەڭگىلتەك روهىي هالەت بولۇپ، ئۇلاردا ئۆزىدىن هالقىغان چوڭقۇر كىرىزىس تۇيغۇسى يوق. شۇڭا ئۇلاردىكى ئۈ-مىدۋارلىقنىڭ سۈپىتى بەكلا تۆۋەن بولىدۇ. بۇ خىل ئۈمىدۋارلىق ساددىلىقنىڭ ئىپادىسى، خالاس.

ئابلەت ئابدۇرېھىم: ھەربىر ئادەمدىكى ئۇمىدسىزلىك، چۈشكۈنلۈك روھىي ھالىتىنىڭ كۆرۈلۈشىگە ئوخشاش بولمىغان ئامىللار سەۋەب بولۇشى مۇمكىن. بەزى ئادەملەر بېشىغا ئېغىر قىسمەتلەر كەلگەندە ئىشەنچىنى يوقىتىپ چۈشكۈنلىشىپ كېتىدىكەن. ھەتتا ھاياتتىن پۈتۈنلەي ئۈمىدىنى ئۈزۈپ ئۆزىنى تاشلىۋېتىدىكەن. يەنە بەزى ئادەملەر بېشىغا ئېغىر قىسمەتلەر كەلگەن تەقدىردىمۇ بۇنداق مۇشەققەت خۇمدانلىرىدا ئۈزۈكسىز تاۋلىنىپ تېخىمۇ جەسۇر، تېخىمۇ روھلۇق، ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىسى تېخىمۇ كۈچلۈك بولۇپ كېتىدىكەن. يالقۇن ئەپەندى، سىزنىڭچە، ئۈمىدسىزلىك كەيپىياتى نېمە سەۋەبتىن كېلىپ چىقىدۇ؟

يالقۇن روزى: ئۈمىدسىزلىك بىر خىل پىسخىكىلىق كېسەللىك. ئىنسانىنىڭ پىسخىكىلىق تەڭپۇڭلۇقى بۇزۇلغاندا كۆرۈلىدىغان روھىي ھالەت. ئادەملەردىكى ئۈمىدسىزلىكنىڭ دەرىجىسى ئوخشاش بولمايدۇ. ئادەتتە، ھەممە ئىشتىن رايى قايتقان بىر خىل ئۈمىدسىز ئادەملەر بولىدۇ. ئۇلار ئىشەنچىنى تامامەن يوقاتقان ئۈمىدسىزلەردىن بولمىسىمۇ، لېكىن، ھاياتتىكى ھەربىر ئۆزگىرىشتىن خاۋاتىرلىنىدۇ. نەتىجىدە، كەيپىياتى تۆۋەن، ناخۇش ھايات كەچۈرىدۇ. تۆۋەندىكى مىسالدا بۇ خىلدىكى ئادەمنىڭ روھىي ھالىتى ناھايىتى تىپىك ئىپادىلەنگەن. كەچقۇرۇندا كېتىۋاتقان ئىككى ئادەمنىڭ بىرى قۇياشنىڭ پېتىۋاتقانلىقىغا قاراپ ھەسرەت بىلەن «قۇياش ئولتۇردى، جاھاننى قاراڭغۇلۇق قاپلاشقا باشلىدى» دەپتۇ. يەنە بىرى، «ياق، يۇلتۇزلار چاراقلاپ يېنىپ، گۈزەل كېچە ئاسمىنى يۇز ئېچىشقا باشلىدى» دەپتۇ.

ھاياتتا ئادەمنىڭ ئىرادىسىگە ئەسلا باقمايدىغان، ساقلىنىش مۇمكىن بولمايدىغان تەبىئەت ھادىسىلىرىدىن ۋە قانۇنىيەتلىك ئۆزگىرىشلەردىن ھەسرەت چېكىپ ياشاشمۇ بىر خىل ئۈمىدسىزلىك. تۇرمۇشتىكى رەڭدارلىقتىن تەسىرات جۇغلاپ، ھۇزۇر ھېس قىلىپ ياشاشنىڭ ئورنىغا قاغاپ ـ قاقشاپ ياشاشمۇ بىر خىل

ئۇمىدسىزلىك. فىرانسىيەلىك مەشھۇر مۇتەپەككۇر رۇسسو «ئەڭ ئەھمىيەتلىك ياشىغان ئادەم ئۆزۈن ياشىغان ئادەم بولۇشى ناتايىن. ئەھمىيەتلىك ياشىغان ئادەم تۇرمۇشتىن ئەڭ تەسىرلەنگەن ئادەم بولۇشى كېرەك» دەپ ئېيتقان. ئادەملەرنىڭ تۇرمۇشقا بولغان تەسىراتى ئوخشاش بولمايدۇ. شەيئىلەرگە تۇتقان پوزىتسىيەسىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. شۇڭا بەزىلەر ئۇمىدۋار ھالەتتە ئالغا ئىنتىلىپ تېتىك ياشايدۇ. بەزىلەر ئۇمىدسىز ھالەتتە غۇدۇراپ ـ ۋايساپ ياشايدۇ. بۇ ئوخشاش ئىش ئۇستىدە قايسى تەرەپتىن تەپەككۇر قىلىشقا باغلىق. ئادەتتە، يولدا كېتىپ بارغاندا يامغۇر يېغىپ قالسا، كۇنلۇكىنى ئېچىۋەتسەكلا بولىدۇ، «ئەجەبمۇ نەس كۇن بولدى، يەنە ياغدى بۇ يامغۇر» دەپ ۋايساشنىڭ ھاجىتى يوق. بۇنداق ۋايساش يامغۇرغا، بۇلۇتقا ياكى شامالغا ھېچقانداق تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ. ئەكسىچە، كەيپىياتىڭىزنى بۇزىدۇ، خالاس. كۇندىلىك تۇرمۇشتىكى كۆپىنچە ئىشلار دەل مۇشۇنداق. شۇڭا، كەيپىياتنى ئۇستۇن تۇتۇپ، قىلماقچى بولغان ئىشنى پۇختا قىلىش كېرەك. ھە دېسىلا ۋايساپ يۇرۇش كەيپىياتنى تۆۋەنلىتىۋېتىدۇ. بۇ خىل ھالەت تەكرارلىنىپ ئادەتكە ئايلىنىپ قالسا ئادەم ئۇمىدسىز ئادەمگە ئايلىنىپ كېتىدۇ. ھايات بەك مۇرەككەپ بولىدۇ. ھاياتتا ھەرقانداق ئادەم ئەسلا ئۇمىدسىزلەنمەيمەن، دەپ ئېيتالمايدۇ. پىسخىكىسى ھەرقانچە كۇچلۇك ئادەملەرمۇ بەزىدە ئۇمىدسىزلىك روھىي ھالىتىگە گىرىپتار بولۇشى تەبىئىي. بىرەملىك ياكى قىسقا مەزگىللىك ئۇمىدسىزلىك كەيپىيات كىرىزىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئۆتكۇنچى بولىدۇ. ئۇزاق مەزگىللىك ئۇمىدسىزلىك ئىشەنچ كىرىزىسى ھېسابلىنىدۇ. بىزنىڭ كۆزدە تۇتۇۋاتقىنىمىز ئىشەنچ كىرىزىسىگە دۇچار قىلىدىغان ئۇزاق مەزگىللىك ئۇمىدسىزلىك ھالىتىدىن ئىبارەت. بۇنداق روھىي ھالەتنىڭ شەكىللىنىشىگە تۇرلۇك ئىچكى ـ تاشقى ئامىللار سەۋەب بولىدۇ. چۇنكى، بەزىدە ئادەم قوبۇل قىلىپ بولغۇسىز دەرىجىدىكى پاجىئە

ۋە بەختسىزلىكلەرگە دۇچار بولمايمەن، دېيەلمەيدۇ. تاسادىپىي لىقلار بىلەن تولغان بۇ ئالەمدە ھەممىلا ئىش ئادەمنىڭ روھىي ھالىتىگە ياكى ئۇنداق، ياكى مۇنداق تەسىر كۆرسىتىدۇ. پىسخولوگلارنىڭ قارىشىچە، كۆپىنچە كىشىلەردە ئورتاق كۆرۈلىدىغان ئومىدسىزلىككە سەۋەب بولىدىغان ئاممىلار تۆۋەندىكى تۆت نۇقتا بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەن. بىرىنچى، باشقىلارنىڭ باھاسى ئىچىدە ياشاش. ئىككىنچى، بەلگىلىگەن نىشانى مۇۋاپىق بولماسلىق. ئۈچىنچى، ھاياتنىڭ سۈپىتى تۆۋەن بولۇش. تۆتىنچى، كۆزىتىشى ۋە چۈشىنىشى يۈزە بولۇش.

ئابلەت ئابدۇرېھىم: سىز يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن ئاممىلارنىڭ ئىچىدىكى باشقىلارنىڭ باھاسى ئىچىدە ياشاش دېگەن ئۇقۇمنى روشەنرەك چۈشەندۈرۈپ باقسىڭىز. بىر قىسىم ئادەملەر ھەقىقەتەن باشقىلارنىڭ باھاسى ئىچىدە ياشاشقا كۆنگەن بولغاچقا، باشقىلارنىڭ ئۆزى ھەققىدىكى كۆڭۈلسىز باھالىرىنى ئاڭلىسا خۇددىنى يوقىتىپ قويىدۇ. سىز ئۆز ئەركىنى باشقىلارنىڭ ئىلكىگە چۈشۈرۈپ قويىدىغان، ئۆزگىلەرنىڭ باھاسى ئىچىدە قايمۇقۇپ

يۇرىدىغان كىشىلەردە ئۇمىدسىزلىك خاھىشى نىسبەتەن ئېغىر دەپ قارامسىز؟

يالقۇن روزى: كىشىلىك ھاياتتا باشقىلارنىڭ سۆزىگە، بولۇپ-مۇ باھاسىغا زىيادە ئەھمىيەت بېرىدىغان ئادەملەر ئاسانلا مەغلۇ-بىيەتچى بولۇپ قالىدۇ. باشقىلارنىڭ سۆزىگە زىيادە ئەھمىيەت بېرىدىغان بۇ خىل كىشىلەر دائىم دېگۈدەك ھەممە ئادەمنىڭ ئۆ-زىنى ياخشى كۆرۈشىنى ئۇمىد قىلىدۇ. كۈتكىنى بىلەن ئەمەلىيەت زىت بولۇپ قالسىلا ئۇمىدسىزلىنىپ كېتىدۇ. ناۋادا باشقىلارنىڭ پىتنە - ئىغۋاگەرچىلىرىغا دۇچار بولۇپ قالسا بىراقلا خۇدىنى يوقىتىپ بوشاپ كېتىدۇ. «كىشىلەرنىڭ ئاغزىنى ئېتىش دېگىنىغا كۆۋرۈك سېلىشتىن مۇشكۈل» دېگەن ھېكمەتلىك سۆز بار. ھاياتتا قۇ-سۇرچى، ھەسەتخور، مەسخىرىۋاز ئادەملەر ماڭدامدا بىر ئۇچراپ تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ پەلىپەتىش باھالىرىغا، زەھەرخەندە مەسخىرىلە-رىگە ئەھمىيەت بېرىشكە توغرا كەلسە ئۇششۇك تەگكەن كاۋىدەك تۇگىشىدىغان گەپ. پەسخىكسى كۇچلۇك، مۇستەقىل خاراكتېرى بار قەيسەر ئادەملەر ئۆزى توغرىسىدا ھەسەت ۋە مەسخىرە بىلەن ئېيتىلغان سۆزلەرنى ئالغا ئىلگىرىلەشنىڭ ھەرىكەتلەندۇرگۈچ كۈچىگە ئايلاندۇرالايدۇ. ھەسەتخورلارنىڭ، مەسخىرىۋازلارنىڭ سۆزلىرى تاشقا ئوخشايدۇ. ئاجىز بولسىڭىز بۇ تاشلارغا پۈتلىشىپ يىقىلىپ، بارغانسېرى ئىشەنچىڭىزنى يوقىتىسىز، كۇچلۇك بول-سىڭىز بۇ تاشلارنى پەلەمپەي قىلىپ ئۇزۇكسىز ھالدا ئۆزىڭىزنىڭ ھايات نىشانىغا بارغانسېرى يېقىنلىشىسىز. بۇنداق قىلىش ئۇ-چۇن، ئادەمدە پولاتتەك ئىرادە، كۇچلۇك خاراكتېر، پەيلاسوپلارچە پوزىتسىيە بولۇش كېرەك. روشەنكى، غايىسى يۇكسەك، شان - شۆھرىتى يۇقىرى، ئىقتىدارى ئۇستۇن ئادەملەر خىلمۇخىل تاپا - تەنىلەرگە، ھۇجۇم، ھەسەتلەرگە ئۇچرىمايى قالمايدۇ.

ئابلەت ئابدۇرېھىم: بىز پولاتتەك ئىرادە، كۇچلۇك خاراك-تېر دېگەن سۆزنى كۆپ ئاڭلىغان. بۇنى ۋۇجۇدىدا ھازىرلىيالىغان

كىشىلەر ئاز بولسىمۇ، ئەمما بۇنى بىلمىدىغانلار ئىنتايىن كۆپ. لېكىن پەيلاسوپلارچە پوزىتسىيە دېگەن ئۇقۇمنى بىلمىدىغانلار مەنىچە كۆپ بولمىسا كېرەك. شۇڭا مۇشۇ ئۇقۇمنى مىسال ئارقىلىق چۈشەندۈرۈپ باقسىڭىز قانداق؟

يالقۇن روزى: پەيلاسوپلارچە پوزىتسىيە كۆزگەن - بىلگىنى كۆپ، مەلۇماتى مول، تەپەككۇرى جانلىق كىشىلەردە ئىپادىلىنىدىغان بىر خىل يۇقىرى پىسخىكىلىق ساپا. بۇنى جانلىق بىرەر مىسال ئارقىلىق چۈشەندۈرۈشكە تىرىشىپ كەلسە، سوقرات توغرىسىدىكى بىر ھېكايە بۇ خىل پوزىتسىيەنى ناھايىتى ياخشى ئىزاھلاپ بېرەلەيدۇ، دەپ قارايمەن.

سوقرات بويتاق مەزگىلىدە بىرقانچە دوستى بىلەن ناھايىتى كىچىك بىر ئېغىزلىق ئۆيدە ئولتۇرىدىكەن، شۇنداقتىمۇ ئەتىدىن كەچكىچە خۇشال يۈرىدىكەن.

بىر كىشى ئۇنىڭدىن: «شۇنچە كۆپ ئادەم كىچىككىنە ئۆيدە قىستىلىشىپ ياشاپ تۇرۇقلۇق سىز يەنە نېمىگە خۇشال بولىسىز؟» دەپ سوراپتۇ.

سوقرات: «دوستلار بىر يەرگە جەم بولسا ھەر ۋاقىت ئىدىيە ۋە ھېسسىيات ئالماشتۇرغىلى بولىدۇ، سىزنىڭچە، بۇ خۇشال بولۇشقا ئەرزىگۈدەك ئىش ئەمەسمۇ؟» دەپتۇ.

بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، سوقراتنىڭ دوستلىرى تۇيۇقسىز، كۆچۈپ چىقىپ كېتىپ، ئۆيدە سوقرات يالغۇز قاپتۇ. لېكىن ئۇ ھەر كۈنى يەنىلا خۇشال يۈرۈۋېرىپتۇ.

ھېلىقى كىشى ئۇنىڭدىن: «سىز ئۆزىڭىز بۇ ئۆيدە يالغۇز تۇرۇپ، يەنە نېمىگە خۇشال بولىسىز؟» دەپ سوراپتۇ.

سوقرات: «مېنىڭ نۇرغۇن كىتابىم بار، بىر كىتاب بىر ئۇسۇل تازغا باراۋەر. مەن شۇنچە كۆپ ئوستازلار بىلەن بىللە ئۆتۈۋاتقان ھەم ھەرقانداق ۋاقىتتا ئۇلاردىن تەلىم ئالالايدىغان تۇرسام نېمە ئۈچۈن خۇشال بولمايدىكەنمەن؟» دەپتۇ.

نەچچە يىللاردىن كېيىن سوقراتمۇ توي قىلىپ يېڭى ئۆيگە كۆچۈپ كىرىپتۇ. بۇ يەتتە قەۋەتلىك بىنا بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆيى بىنانىڭ 1 ـ قەۋىتىدە ئىكەن. ئۇستىدىكىلەر ھەمىشە تۆۋەنگە يۇندى تۆكىدىكەن، كونا ئاياغ، سېسىق پايپاق، چاشقاننىڭ ئۆلۈكى دېگەندەك مەينەت نەرسىلەرنى تاشلايدىكەن. ھېلىقى كىشى سوقراتنىڭ يەنىلا خۇشال ياشاۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، قىزىققان ھالدا ئۇنىڭدىن: «سىز مۇشۇنداق مۇھىتى ناچار ئۆيدە ئولتۇرۇپمۇ يەنە ئۆزىڭىزنى شۇنچە خۇشال ھېس قىلامسىز؟» دەپ سوراپتۇ.

سوقرات: «شۇنداق، سىز 1 ـ قەۋەتنىڭ ياخشى تەرىپىنى بىلـ ـمەيسىز، مەسىلەن، ئىشىكتىن كىرسىڭىزلا ئۆي، ھېرىپ ـ ئېـ ـچىپ ئېگىز قەۋەتكە چىقىشنىڭ ھاجىتى يوق، نەرسە ـ كېرەك يۆتكەشكىمۇ قولايلىق. كىشىنى تېخىمۇ رازى قىلىدىغىنى بىنا ـ نىڭ ئالدىدىكى بوش يەرگە گۈل ياكى كۆكتات تېرىغىلى بولىدۇ، بۇ نېمىدېگەن كۆڭۈللۈك ئىش ـ ھەا!» دەپتۇ.

بىر يىلدىن كېيىن سوقرات 1 ـ قەۋەتتىكى ئۆيىنى يۇقىرى قەۋەتتىكى بىر دوستىغا ئۆتۈنۈپ بېرىپتۇ. چۈنكى بۇ دوستىنىڭ ئۆيىدە پالەچ بولۇپ قالغان بىر ياشانغان كىشى بار ئىكەن. سوقرات بىنانىڭ ئەڭ يۇقىرىقى قەۋىتىگە كۆچۈپ چىقىپ يەنىلا خۇشال ـ خۇرام ياشاپتۇ. ھېلىقى كىشى سوقراتنى مازاق قىلغان ھالدا: «تەقسىر، 7 ـ قەۋەتتە ئولتۇرسا قانداق پايدىلىق تەرەپلىرى بار ئىكەن؟» دەپ سوراپتۇ.

سوقرات: «ياخشى تەرىپى ناھايىتى كۆپ، مەسىلەن، ھەر كۈنى بىرقانچە قېتىم چۈشۈپ ـ چىقىشنىڭ ئۆزىلا ساغلاملىققا ئىنتىـ ـيىن پايدىلىق. يەنە كۈن ياخشى چۈشىدۇ، ئۆي يورۇق بولغاچقا كىتاب كۆرگەندە، ماقالە يازغاندا كۆز چارچىمايدۇ ھەم يۇقىرى قەۋەتتە سىزنى ھېچكىم ئاۋارە قىلمايدۇ. كېچە ـ كۈندۈز ئىنتىـ ـيىن تىنچ ئۆتىسىز» دەپتۇ.

ئۇ كىشى كېيىن سوقراتنىڭ ئوقۇغۇچىسىنى ئۇچرىتىپ قېـ

لىپ ئۇنىڭدىن «سىزنىڭ ئۇستازىڭىز ھەمىشە شۇنداق خۇشال يۈرەمدۇ؟ مېنىڭ ھېس قىلىشىمچە، ئۇنىڭ ھەر قېتىم تۇرغان ئۆيىنىڭ مۇھىتى ئانچە ياخشى ئەمەسقۇ؟» دەپ سوراپتۇ.

سوقراتنىڭ شاگىرتى ئۇنىڭغا: «ئادەم ئۇچۇن روھىي كەيپىيات مۇھىتتىنمۇ زۆرۈر» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

بۇ سوقرات ھەققىدىكى بىر توقۇلما ھېكايە. ھېكايىدىن سوقراتنىڭ ھەرقانداق ئەھۋالدا روھىي ھالىتىنى ئازادە ھەم خۇشال تۇتۇپ ياشايدىغان پەيلاسوپلارچە پوزىتسىيەسىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ھەقىقەتەنمۇ مۇتەپەككۇرلار تۇرمۇشتىكى ئانچىكىم قىيىنچىلىقلارنى چوڭ بىلىپ كەتمەيدۇ، پىرىنسىپال مەسىلىلەر دىلا ئاندىن قەتئىي پوزىتسىيەسىنى ئىپادىلەيدۇ. چوڭ ئىشلارنى قىلىدىغان ئادەملەر ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشتا، مەسىلىنى چوڭ جەھەتتىن ئويلىشىدۇ، پەقەت نەزەر دائىرىسى تار كىشىلەرلا كىچىك ئىشلارنى زىغىرلاپ تۇرۇۋالىدۇ. قىسقىسى، پەيلاسوپلارچە دۇنيا قاراشقا ۋە مىجەز ـ خاراكتېرگە ئىگە بۇنداق كىشىلەر ھاياتنىڭ مەنىسىنى باشقا نۇقتىلاردىن ئىزدەيدۇ.

ئابلەت ئابدۇرېھىم: يالقۇن ئەپەندى، سىز پەيلاسوپلارچە پوزىتسىيە دېگەن بۇ ئۇقۇمنى جانلىق چۈشەندۈرۈپ بەردىڭىز. ئەمدى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن نىشانى مۇڭاپىق بولماسلىق دېگەن ئۇقۇمنىمۇ ئىزاھلاپ ئۆتكەن بولسىڭىز.

يالقۇن روزى: ھاياتتا ئۆزىگە زىيادە يۇقىرى تەلەپ قويۇۋالغان بىر قىسىم كىشىلەر بولىدۇ. ئۇلار ئۆز غايىسى ۋە ئارزۇ ـ ئىستەكلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ قۇربى يەتمەيدىغان دەرىجىدە يۇقىرى بەلگىلىۋالىدۇ. نەتىجىدە، ئەملگە ئاشۇرالماي، ئۆزىنى تەلىيى كاج ھېسابلاپ، بىئارامىلىق ئىچىدە كۇن ئۆتكۈزىدۇ. ئادەم ئۆزىنى توغرا مۆلچەرلىمىگەندە، يەتمەكچى بولغان نىشان ـ غايىلىرى رېئاللىققا ئويغۇن بولمىغاندا ئۆزىنى مەغلۇبىيەتچىدەك ھېس قىلىپ، چۈشكۈنلۈك پاتقىقىغا پېتىپ قالىدۇ. شۇڭا، نىشان، غايە-

نىڭ مۇڭاپىق بولماسلىقىمۇ ئۇمىدسىزلىكنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئەگەر ياخشىسى ئادەم ئۆزىنىڭ مۇھىم سەۋەب، دەپ قارىلىدۇ. ئەگەر ياخشىسى ئادەم ئۆزىنىڭ ئىقتىدارىغا ماس كېلىدىغان نىشانغا ئىنتىلىشى كېرەك، ئۇنداق بولمىغاندا رايى سوۋۇپ، ئۇمىدسىزلىنىش كەيپىياتى كېلىپ چىقىدۇ. بىر قىسىم نىشانلار شۇ كىشىنىڭ ئىقتىدارىغا ئىنتايىن ماس كەلسىمۇ، بىراق ھەرقانداق نىشاننىڭ ئەمەلگە ئېشىشى سۇبيېكتىپ ئامىللارغىلا باغلىق بولۇۋەرمەيدىغان ئوخشاشلا مەغلۇپ بولۇش ئەھۋالى كۆرۈلۈپ قالىدۇ. چۈنكى، بىرەر نىشاننىڭ ئەمەلگە ئېشىشىدا ئوبيېكتىپ شەرت ـ شارائىتمۇ مۇھىم رول ئويناىدۇ. شۇڭا ئەقىلگە مۇڭاپىق بەزى ئارزۇ ـ نىشانلارمۇ شەرت ـ شارائىتنىڭ پىشىپ يېتىلمىگەنلىكى ياكى يار بەرمىگەنلىكى سەۋەبىدىن ئەمەلگە ئاشماي قالىدۇ. مۇشۇنداق ئەھۋالدىمۇ ئىرادىسى ئاجىز بىر قىسىم كىشىلەر چۈشكۈنلىشىپ كېتىدۇ. شۇڭا ئادەم ئىدىيە جەھەتتە جانلىق، پىسخىكا جەھەتتە ئېلاستىكلىقى كۈچلۈك بولۇشى كېرەك. ئۇمىدنى بىرلا نۇقتىغا باغلاپ قويۇش خاتا. مۇھىت ـ شارائىتنىڭ ئۆزگىرىشى، تۇرلۇك ئىنكاس ۋە ئۈچۈرلارنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن ئادەم ئۆزىنىڭ نىشانىنى ھەر ۋاقىت تەڭشەپ تۇرۇشى كېرەك. ئادەم ئۇمىد باغلىغان بىر نىشان توسقۇنلۇققا ئۇچرىغاندا، شۇنىڭغا يېقىن كېلىدىغان يەنە بىر نىشاننى ئورنىغا دەسسىتىشكە بولىدۇ. ئارزۇنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى بىر ئۇزۇكسىز جەريان بولۇپ، ئۇنىڭدا نۇرغۇن ئۇششاق ھالقىلار بولىدۇ. ھەربىر كىچىك ئارزۇ ئەمەلگە ئاشقاندا ئاندىن يەتمەكچى بولغان چوڭ ئارزۇغا يېقىنلاشقىلى بولىدۇ. شۇڭا نىشانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا بەل باغلىغان ئادەمنىڭ تاكتىكىسى جانلىق بولۇشى كېرەك. ھە دېگەندىلا رايى قايتىپ، بوشىشىپ كەتسە مەغلۇبىيەتچىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. شۇڭا رېئاللىققا ئاكتىپ يۈزلىنىش كېرەك.

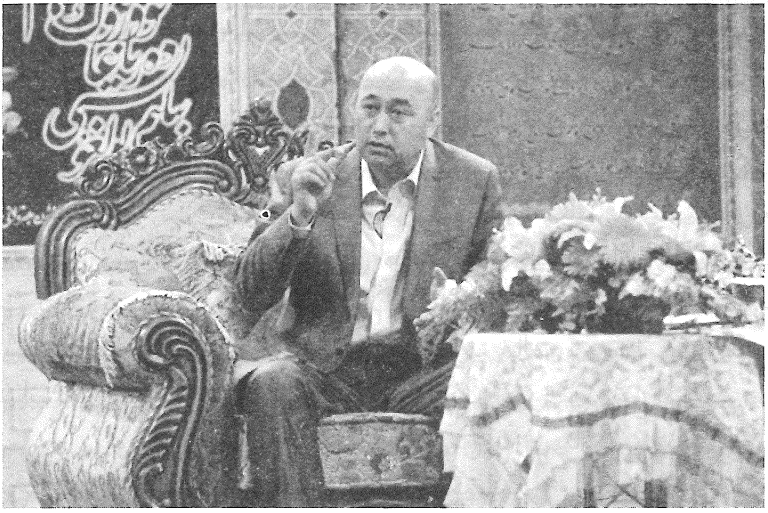

ئەقىللىك ئادەملەر تۇرمۇشتا مۇئەييەن نىشان تۇرغۇزۇپ، ئا-شۇ نىشانىنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئارقىلىق ھاياتىغا قىممەت ئاتا-قىلىشنى، جەمئىيەتكە تۆھپە قوشۇشنى ئويلايدۇ. ھاياتتا ئەقىل-لىك بولۇش كىشىنى سۆيۈندۈرىدىغان ياخشى ئىش بولسىمۇ، لې-كىن، ئۇنىڭغا قەيسەر ئىرادە قوشۇلمىسا، نەتىجىسى ئالاھىدە بولمايدۇ. چۈنكى ئەقىللىك ئادەملەر كىچىك ئىشلارنى قىلىدۇ. قەيسەر، ئىرادىلىك ئادەملەر چوڭ ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقىرىدۇ. ھەم ئەقىللىك، ھەم جەسۇر ئادەم شەمشەرگە ئوخشاش ھەرقانداق چاغدا كېرەككە كېلىۋېرىدۇ. تۇرمۇش تۇغمەس سىناقلارغا، كۆز-نى ئالا چەكمەن قىلىدىغان، كۆڭۈلنى ۋەسۋەسىگە سالىدىغان ئې-زىقتۇرۇشلارغا تولغان بولىدۇ. بۇنداق سىناق ۋە ئازدۇرۇشلار پە-زىلىتىمىزنى، خاراكتېرىمىزنى ئۆلچەيدىغان تارازىدۇر. بىز قە-يىنچىلىقنى ۋە ئۆزىمىزنىڭ ئاجىزلىقلىرىنى ھەربىر قېتىم يەڭسەك بىر قەدەم ئىلگىرىلىيەلەيمىز، پىشىپ يېتىلىمىز. ئىرا-دىسى مۇستەھكەم، خاراكتېرى كۈچلۈك، ئىستىقبال ئىستەكلىرى ۋۇجۇدىنى ئىگىلىگەن ھەرقانداق ئادەمنى، يەنى كېلەچەككە بولغان

يۈكسەك ئىنتىلىش قەلب تۆرىدىن ئورۇن ئالغان ھەرقانداق ئا-دەمنى كىشىلىك ھاياتنىڭ تۈرلۈك ئېزىتقۇ ھەۋەسلىرى ۋە ئۆت-كۈنچى مەنپەئەتلىرى ئاسانلىقچە قايمۇقتۇرالمايدۇ. قەتئىي ئىرا-دىلىك كىشىلەرلا بوشاشماي ئالغا بېسىش جەريانىدا ھاياتتىكى كۈچلۈكلەردىن بولالايدۇ. ئادەم ئۆزىنى چەكلەشنى بىلگەندىلا، ئاندىن كۆڭلىگە پۈككەن ئارزۇ - ئارمانلىرىنى رېئاللىققا ئايلاند-ۇرالايدۇ. نىشان قىلغان غايە - مەقسەتلىرىگە يېتەلەيدۇ.

ئابلەت ئابدۇرېھىم: يالقۇن ئەپەندى، سىز يۇقىرىدا تىلغا ئالغان ھاياتنىڭ سۈپىتى تۆۋەن بولۇش سەۋەبىدىنمۇ ئۇمىدسىز-لىك، چۈشكۈنلۈك روھىي ھالىتى كېلىپ چىقىدۇ، دېگەن قاراش-نى قانداق چۈشىنىشكە بولىدۇ؟

يالقۇن روزى: بۇ يەردىكى ھاياتنىڭ سۈپىتى تۆۋەن بولۇش ھەرگىزمۇ تۇرمۇشنىڭ ماددىي شەرت - شارائىتىنى كۆرسەتمەي-دۇ، بەلكى ئادەمنىڭ مەنىۋى سۈپىتىنى، يەنى روھىي دۇنياسىدە-كى غۇربەتچىلىكنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىنىڭ ئىنتايىن تۆۋەن بولۇشىدا ئىپادىلىنىدۇ. روھىي دۇنياسى غۇربەت ئادەملەرنىڭ ئۆز - ئۆزىنى قەدىرلەش تۈيغۇسىمۇ ناھايىتى تۆۋەن بولىدۇ. ئۇلار روھىي دۇنياسىدىكى نامراتلىقنى ئۆزىنىڭ تاشقى دۇنياسىنى بېزەپ كۆرسىتىش ئارقىلىق يېڭىشتەك ناتوغرا ئۇ-سۇلغا بېرىلىپ كېتىدۇ. مەسىلەن، ھەشەمەتچىلىك قىلىپ تۇي - تۆكۈنلەرنى زىيادە چوڭ ئۆتكۈزۈش، تۇرلۇك باھانە - سەۋەبلەر بىلەن قاتار چاي ئۆتكۈزۈش، ئىستېمال جەھەتتە بەسخورلۇق قە-لىپ، ئىستېمال تەلۈسىگە ئايلىنىش، ئەتىدىن كەچكىچە ئويۇن - تاماشىغا بېرىلىپ، كەيپ - ساپا تۇرمۇش كەچۈرۈش، شۇ ئارقە-لىق ئۆزىنى باي - باياشات، خاتىرجەم، توققۇزى تەل ھالەتتە يا-شاۋاتقاندەك كۆرسىتىشكە ئۇرۇنۇش قاتارلىقلار روھىي غۇربەتچە-لىكنىڭ باشقىچە شەكلىدە ئىپادىلىنىشى ھېسابلىنىدۇ. بۇنداق روھىي غۇربەتچىلىك كۆپ سانلىقلاردا كۆرۈلسە ئۇلار جەمئىيەت-

نىڭ ئاساسىي كۈچىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. چۈنكى بەزىدە ساننىڭ كۆپلۈكىمۇ مۇھىم ئېقىم پەيدا قىلىدۇ. بۇنداق ئېقىم مەن - مەن دېگەن ئادەملەرنى ئۆز قاينىمى ئىچىگە سۆرەپ ئېلىپ كىرىپ كېتەلەيدۇ. كۆپ سانلىقلار سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىقان بۇ خىل كىشىلەرنىڭ هايات قارىشى ۋە تۇرمۇش ئادىتىنى ئەسلا ياقتۇر-مايدىغان ئاز سانلىقلار ئامالسىزلىقتىن ئاشۇ روهىي دۇنياسى نامرات كۆپ سانلىقلارنىڭ بولمىغۇر قاراشلىرى، يوقىلاڭ ئادەت-لىرى ۋە ئەرزىمەس پەتۋالىرىنىڭ ئىسكەنجىسىگە ئوخشاش بول-مىغان دەرىجىدە چۈشۈپ تېپىرلاپ ياشاشقا مەجبۇر بولىدۇ. هەم-مىمزگە ئايانكى، يېقىن تۇغقانلىرى، دوست - يارەنلىرى بىلەنلا ئۆتكۈزسە كۈپايە بولىدىغان توي - تۆكۈنلىرىمىز پېشى تېگىپلا كەتكەن ئادەملەرنى بىلسۇن - بىلمىسۇن ئالا قويماي چاقىرىدىغان هازىرقى قىسم - قىسم ئادەم توپلاپ ئابرۇي ئىزدەيدىغان چاكىنا مۇراسىمغا ئايلىنىپ قالدى. بۇنداق توي - تۆكۈنلەر كىشىلەرنىڭ ئىقتىسادىغا زىيادە بېسىم ئېلىپ كەلگەنلىكى ئۈستىگە ئەڭ يامان تالاي كىشىلەرنىڭ ۋاقتىنى بىھۇدە ئىسراپ قىلىۋېتىپ بارى-دۇ. بۇ كىشىلەرنىڭ ئىچىدە توي - تۆكۈنلەرنىڭ داغدۇغىسىدىن ئابرۇي ئىزدەيدىغان كۆپ سانلىقلارمۇ هەم بۇنداق مەرىكىلەرگە بىزارلىق بىلەن قارايدىغان ئاز سانلىقلارمۇ بار. ئاز سانلىقلار خا-لىمىسىمۇ بۇ خىل ۋاقىت ئىسراپچىلىقىنىڭ دەردىنى تارتىشقا مەجبۇر. ئىنسانىيەتنىڭ ۋاقىت قارىشى بارغانسېرى كۈچىيىۋاتقان، ۋاقىتنى قەدىرلەش ئېڭى بارغانسېرى ئېشىپ بېرىۋاتقان بۈگۈنكى دۇنيادا، ۋاقىتنى بۇ دەرىجىدە ئىسراپ قىلىدىغان ئادەت ئادەمنى هەقىقەتەن بىزار قىلىدۇ. پىخسىق بولۇشقا توغرا كەلسە، پەقەت ۋاقىت مەسىلىسىدە ئۈچىغا چىققان پىخسىقلاردىن بولۇش كېرەك. چۈنكى ۋاقىتنى زايە قىلىش هاياتنى زايە قىلىش هېسابلىنىدۇ. بۇنداق چاكىنا مۇراسىملارغا تولغان هايات بىغەم، بە-پەرۋا هاياتتۇر. هاياتنى سۆيمىگەن ئادەم ۋاقىتنى قەدىرلىمەيدۇ.

بىكار ئۆتكەن ھاياتىغا، زايە كېتىۋاتقان ۋاقتىغا ئېچىنىشنى بىلـ
مەيدۇ. ۋاقىتنى قەدىرلەش ئېڭى يوق ئادەملەر تىنىم تاپماي ماجاڭ
ئويناپدۇ، قارتا ئويناپدۇ، بىلىيارت ئويناپدۇ، كۇنلەپ ـ كۇنلەپ
قۇرۇق پاراڭ سالىدۇ. گېرمانىيەنىڭ داڭلىق پەيلاسوپى شوپېنخا ـ
ۋېر: «قارتا ئويناش ئەقىلدىكى ئاجىزلىقنىڭ روشەن ئالامىتى. ئا ـ
دەملەر پىكىر ئالماشتۇرۇشقا قۇربى يەتمىسە قارتا ئويىنىشىدۇ»
دېگەن. بوتۇلكىنى تىكلىۋېلىپ كېچە ـ كېچىلەپ رومكا قېقىشـ
دىغان، كارىكىراپ كۇلۇشۇپ تايىنى يوق لەتىپە ـ يۇمۇرلارنى
ئېيتىشىدىغان، كونا دۇتارنى جالدىرلىتىپ، ئالىتاغىل توۋلاپ،
ھېلى باغدا، ھېلى تاغدا، ھېلى قاۋاقتا، ھېلى ياتاقتا تەكرار ـ
تەكرار سورۇن تۇزۇپ ھاياتنىڭ پەيزىنى سۈرۈۋاتىمىز، دەپ ئەخـ
مەقلەرچە خۇش بولۇپ، ئۆزىنى گوللاپ ياشايدىغان بۇنداق تۇرمۇش
شەكلى تېپىك چۈشكۈن تۇرمۇش شەكلىدۇر. روھىي چۈشكۈنـ
لۈككە بېرىلىش ـــ ھەقىقىي بەختسىزلىكتۇر. رېستوران ـ رېسـ
تۇرانلاردا خۇدىنى يوقاتقان ھالدا ئويناپ، سەكرەپ، قاياپ ـ قىـ
زىپ ياشاۋاتقان بۇ بايقۇشلارنىڭ قارىماققا روھىي ھالىتى جۇشـ
قۇندەك كۆرۈنگەن بىلەن، ئەمەلىيەتتە ئۇلار تۇرمۇشىدىكى مەنـ
سىزلىكنى سەزگۈلىرىنى غىدىقلاش ئۈسۈلى ئارقىلىق يېڭىشكە
ئۇرۇنۇۋاتقان بىچارە ئىنسانلاردۇر. بۇ خىل بىغەملىك روھىي
چۈشكۈنلۈكتۇر. بۇنداق تۇرمۇشقا كۆنۈككەن كىشىلەر مەنسىنىڭ
بار ـ يوقلۇقى بىلەن ھېسابلاشماي، كۈلەيلى دوستلار، دەپ
كالۇالارچە كۇلۇپ يايرايدۇ. ئويناپلى دوستلار، دەپ خۇدىنى يوقاتـ
قان، مەجبۇرىيىتىنى ئۇنتۇغان ھالدا بىغەملەرچە ئويناپدۇ، ياشايـ
لى دوستلار، دەپ نىشانسىز، مەقسەتسىز ھالدا نادانلارچە ياشايدۇ.
كۆپ سانلىقلارغا ئورتاق بولغان بۇنداق تۇرمۇش كېسەل روھىي
ھالەتنىڭ، ئىجتىمائىي پىسخىكىدىكى ساغلامسىزلىقنىڭ ئىپادـ
سى. بۇنداق نورمالسىزلىقتىن كېسەل جەمئىيەت شەكىللىنىدۇ.
نىكاھ كىرىزىسگە پاتقان مەجرۇھ ئائىلىلەر، ئىللىقلىقى يوقاپ،

پارچىلىنىپ كېتىۋاتقان بەختسىز ئائىلىلەر، مەسئۇلىيەتسىز دادىلار، دىيانەتسىز ئانىلار، پۇل، ھوقۇق كويىدا خۇدىنى يوقىتىپ قويۇۋاتقان تالاي كىشىلەر، كۆڭۈلدىكىدەك تەلىم - تەربىيە مۇ-ھىتىغا ئېرىشەلمەي، چولپانلارنى چوڭ بىلىش بىلەن قەلبىنى ئاۋۇندۇرۇپ چوڭ بولۇۋاتقان بىچارە بالىلار دەل مۇشۇنداق كېسەل جەمئىيەتنىڭ روھىي دۇنياسى يىمىرىلگەن قورقۇنچلۇق قوشۇن-لىرىدۇر. مەشھۇر پەيلاسوپ كانت: «ئىدراكتىن، ئەخلاقتىن چەت-لىگەن ھالدا، تامامەن ھۇزۇر - ھالاۋەتكە دۇم چۈشكەنلەرنىڭ ھا-ياتى بىر تېنىنغىمۇ ئەرزىمەيدۇ» دەپ كۆرسەتكەن. ھەقىقەتەنمۇ ئۇزۇكسىز ھالدا ئالغا تەلپۈنۈپ ياشاشنى ئىستىمەيدىغان ئادەمنىڭ ھاياتى قىممىتى يوق، ئەرزىمەس ھاياتتۇر. ياشاشتىن مەقسەت ئۇزاق ياشاش ئەمەس، بەلكى ئالدى بىلەن مەزمۇنلۇق، ئەھمىيەت-لىك ياشاش بولۇشى كېرەك. ئۇزاق ياشىغان بىلەن ھاياتنىڭ مە-نىسىنى ھېس قىلىپ ياشاشنى بىلمىسە ياشىمىغانغا باراۋەر! قىممەت ياراتماي ياشىغاندىن ئۆلگەن ئەلا!

كىشىلەردىكى بۇ خىل روھىي غۇربەتچىلىك ئۇلارنىڭ پىسخە-كىسىدىكى ئاجىزلىق بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك. ئادەمنىڭ ئەڭ چوڭ رەقىبى ئۆزى! ئادەم پەقەت ئۆزى ئۈستىدىن غالىب كېلەلمىسىلا، ئۆزىنى بويسۇندۇرالايدۇ ھەم دۇنيانى بويسۇندۇرالايدۇ. ھەربىر ئا-دەم ھاياتتا باشقىلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان پادىشاھ بولالماس-لىقى مۇمكىن، لېكىن ھەربىر ئادەم ئۆزىگە پادىشاھ بولالايدۇ.

ئىچ ئاغرىتىش ئازابلاشقان ئەرزان باھالىق ئەرزىمەس يارەمە-لەردىن ئۇمىد كۈتمەي، تەۋرەنمەس ئىشەنچىمىزگە تايىنىپ، ئۇ-مىد بىلەن ئالغا ئىلگىرىلىسەك بىز ھاياتتىكى تەشەببۇسكار ئا-دەمگە ئايلىنالايمىز. ئىشىنىشكە بولىدۇكى، ھاياتتا بىر ئىشىك ئېتىلسە، جەزمەن يەنە بىر ئىشىك ئېچىلىدۇ! ئادەم تۇرمۇشقا يۈزلەنگەندە چوقۇم جەسۇر بولۇشى، ھە دېسىلا زارلاۋەرمەسلىكى لازىم. ئازرۇ - ئىستەكلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا ئۆزىنى بېغىش-

لىيالىغان ئادەم ھاياتنىڭ سىرلىق قوۋۇقلىرىنى ئاچالايدۇ، ئا-چالمىغان تەقدىردىمۇ ئۆزىگە يۈز كېلەلىگەن ھالدا ياشىغان ئەزد-ەت سۈپىتىدە كۆز يۇمىدۇ. بۇنداق ئادەم ھەقىقىي ئەركىن ئا-دەمدۇر. ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىنى پاسسىپلىق بىلەن كۈتۈپ ئولتۇرغان ئادەم قۇل ئادەمدۇر. چۈنكى بۇنداق ئا-دەملەر ئۆزىگە غوجايىن بولۇش شەرىپىگە مۇيەسسەر بولالمىغان ئادەملەردۇر. مۇتەپەككۇرلار «ھاياتنىڭ غوجايىنى بول» دەپ كۆپ ئاگاھلاندۇرغاندا مۇشۇنداق ھاياتنى نەزەردە تۇتقان.

ئابلەت ئابدۇرېھىم: ئۆزىنى ۋە ئۆزگىلەرنى، ھاياتنى ۋە جەمئىيەتنى كۆزىتىشى ۋە چۈشىنىشى يۈزە بولۇشنىڭ ئادەمنىڭ ئۇمىدسىزلىك تۈيغۇسى بىلەن قانداق مۇناسىۋىتى بار؟

يالقۇن روزى: ئۆزىنى ۋە ئۆزگىلەرنى، ھاياتنى ۋە جەمئىيەت-نى كۆزىتىش ھەم چۈشىنىشنىڭ يۈزە بولۇشى تەپەككۇر كۈچ-لىنىڭ ئاجىزلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. تەپەككۇر قۇۋۋىتى نورمال كىشىلەر ھاياتتىكى «گۆھەر» لەرنى بايقاپ يېتەلەيدۇ. تە-پەككۇر قۇۋۋىتى ئاجىز كىشىلەر بولسا كىشىلىك ھاياتتىكى «گۆھەر» لەرنىڭ قىممىتىنى ھېس قىلىپ يېتەلمەيدۇ.

بىر بىتەلەي يىگىت بار ئىكەن، نېمە ئىش قىلسا ئوڭ كەل-مەيدىكەن، ئۇ ئۆزىنىڭ تەتۈر پېشانىلىكىدىن زارلىنىپ يۈرىدە-كەن. شۇنداقتىمۇ تىرىكچىلىك ئۈچۈن تەرەپ ـ تەرەپكە بېرىپ ئىستىقبالى ئۈچۈن يول ئىزدەيدىكەن. بىركۈنى كەچتە ئۇ خىيال بىلەن نىشانسىز ھالدا بىر چىغىر يولدا كېتىۋېتىپ تۈيۈقسىز پۇتىغا بىرنېمە پۈتلاشقانلىقىنى سېزىپتۇ. غۇۋا ئاي يورۇقىدا ئې-كىشىپ قارىسا، يولنىڭ ئوتتۇرىسىدا تومپىيىپ تۇرغان بىر خال-تا تۇرغۇدەك. ئۇ خالتىنى سىلاپ بېقىپ، ئىچىگە لىق تاش قا-چىلانغانلىقىنى بىلىپتۇ ۋە ھېچنېمىنى ئويلىماستىن خالتىنى قولىغا ئېلىپ، بىر تەرەپتىن نىشانسىز ئالغا ماڭسا، يەنە بىر تە-رەپتىن زېرىكىشتىن خالتىدىكى تاشلارنى بىردىن ـ بىردىن ئې-

لىپ دەريا‌غا تاشلاپتۇ.

تاشلار گاھى ئېگىز، گاھى پاكار يايسىمان ئىزنالارنى قالدۇرۇپ دەريا‌غا چۈشۈپ، زىل ئاۋاز چىقىرىپ، دەريادىكى ئاي شولىلىرىنى چايقىغاندا يىگىتنىڭ قەلبى ئۇزۇندىن بېرى كۆرۈلمىگەن شادلىقىقا تولۇپتۇ. ئۇ ئۆزىنى خۇددى بالىلىق ۋاقىتلىرىغا، تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتىغا قايتقاندەك ھېس قىپتۇ. تەلەيسىزلىكنىمۇ ۋاقتىنچە ئۇنتۇپتۇ.

ئەتراپ ئاستا ـ ئاستا يورۇشقا باشلىغاندا، يىگىتنىڭ قولىدا ئاخىرقى بىر دانە تاش قاپتۇ. ئۇ ئۇنى دەريا‌غا تاشلىماقچى بولىغاندا، ئاندىن ئۇنىڭ ئەسلىي ناھايىتى ئېسىل گۆھەر ئىكەنلىكىنى بىلىپتۇ. ئۇ ناھايىتى ئۆكۈنۈپتۇ، بايقىماي لىق بىر خالتا گۆھەرنى دەريا‌غا تاشلۇۋەتكەنلىكىدىن قاتتىق پۇشايمان قىپتۇ.

بۇ ھېكايىدىكى يىگىت ئۆزىمۇ سەزمىگەن ھالدا پەرۋەردىگار ئۇنىڭغا ئاتا قىلغان «گۆھەرلەر» نى تاشلۇۋەتكەنىدى.

رېئال تۇرمۇشتىمۇ ئۆزىنىڭ ھاياتىدىكى «گۆھەر» لىرىنى بىكاردىن ـ بىكار تاشلۇۋېتىدىغان كىشىلەر ئاز ئەمەس! ئۇلار نادانلىق، بىكارچىلىق، ھۇرۇنلۇق، ئالدىراشلىق، قاتمالىلىق، بىپەرۋالىق ئىچىدە ئۆمىد، كۆرەش، قىزغىنلىق، بەخت، پۇرسەت، ئائىلە، شان ـ شەرەپ قاتارلىق قىممەتلىك ھايات گۆھەرلىرىنى يەڭگىللىك بىلەن تاشلۇۋېتىدۇ ياكى ئىسراپ قىلىپ تۈگىتىدۇ. «تاڭ يورۇغان» دا بولسا ۋاقىتنىڭ ئاللىبۇرۇن ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى تەن ئېلىپ لېۋىنى چىشلەپ قالىدۇ. ھاياتتا نۇرغۇن كىشىلەر ياشلىق باھارى توزۇغاندا، بىھۇدە ئۆتكەن ۋاقىتلارنى قايتۇرۇپ كېلىش مۇمكىن بولمىغاندا، ئاندىن ئۆزىدە ئىلگىرى بار بولغان ئاشۇ قىممەتلىك نەرسىلەرنىڭ قەدرىگە يېتىدۇ. ھەسرىتىنى چېكىدۇ، ئۇلارنى ۋاقىتنىڭ جىددىي ئېقىنلىرىغا مەڭگۈلۈك تاشلىۋەتكەنلىكىدىن ئۆكۈنىدۇ.

ئاڭسىز رەۋىشتە تاشلۇۋېتىش بىلەن ئاڭلىق رەۋىشتە تاشلى-

ۋېتنامنىڭ پەرقى بار، ئەلۋەتتە. يۇقىرىقى چۆچەكتىكى يىگىتنىڭ ھەربىرىتى ئاڭسىز رەۋىشتە ئۆزىنىڭ «گۆھەرلىرى» نى تاشلىۋەتكەنلىك بولۇپ، ئاڭسىز سەۋەنلىككە كىرىدۇ. بىراق، بەزى كىشىلەر ئالىقىنىدىكىنىڭ ھاياتىدىكى ئەڭ قىممەتلىك «گۆھەر»لەر ئىكەنلىكىنى ئېنىق بىلىپ تۇرۇپمۇ قىلچە قەدىرلىمەيدۇ. خالىغانچە تاشلايدۇ، سۈندۈرىدۇ، ئىسراپ قىلىدۇ، ھەتتا دەپسەندە قىلىدۇ. ئاخىر بېرىپ پۇشايمانىنى ئالىدىغان قاچا تاپالمايۋاتىدۇ.

ئابلەت ئابدۇرېھىم: يالقۇن ئەپەندى، سىز تەپەككۇر قۇۋۋىتى نورمال كىشىلەر ھاياتىتىكى قىممەتلىك «گۆھەر» لەرنى بايقاپ يېتەلەيدۇ، دېدىڭىز. بۇ سۆزىڭىزنى بىلىملىك ئادەملەرنىڭ روھىي ھالىتى ئاكتىپ، ئۇمىدۋار؛ بىلىمسىز ئادەملەرنىڭ روھىي ھالىتى پاسسىپ، ئۇمىدسىز بولىدۇ، دەپ چۈشەنسەك بولامدۇ؟

يالقۇن روزى: ئۇمىد بىر خىل پسىخىكىلىق ھالەت. شۇڭا، بىلىم بىلەن ئۇمىدۋارلىقنى، بىلىمسىزلىك بىلەن ئۇمىدسىزلىكنى باراۋەرلەشتۈرۈپ قويۇش خاتا. ئەمما، بىلىملىك، مەلۇماتى مول، تەپەككۇر قۇۋۋىتى كۈچلۈك كىشىلەرنىڭ كۆپىنچىسى ھاياتىتىكى تۈرلۈك مەسىلىلەرنى توغرا ھەل قىلالايدۇ. ئۇلارغا توغرا مۇئامىلە قىلالايدۇ، دەپ قاراشقا بولىدۇ. بۇ يەردىكى ئېھتىماللىقنى ھەرگىز نەزەردىن ساقىت قىلماسلىق كېرەك. چۈنكى، ئۇمىدۋارلىق خاراكتېرگە باغلىق. بىلىمى يوق دېيەرلىك، لېكىن خاراكتېرى كۈچلۈك ئادەملەر ئوخشاشلا ناھايىتى ئۇمىدۋار، ئىشەنچىسى كۈچلۈك كېلىدۇ. مۇستەقىل خاراكتېرى كۈچلۈك بۇنداق ئادەملەر گاھىدا بىلىمى مول، ئەمما خاراكتېرى ئاجىز، ئەزمە كىشىلەرگە جاسارەت بېغىشلايدۇ، ئۇمىد ئاتا قىلىدۇ. ئىقىللىك بولۇش ئۇمىدۋار بولۇشقا تەڭ، دەپ چۈشىنىشمۇ ئوخشاشلا نامۇۋاپىق قاراشتۇر. بىلىش كېرەككى، ئەقىللىك ئادەملەرنىڭ قولىدىن كىچىك ئىشلار كېلىدۇ، ناۋادا ئەقىلگە جاسارەت قوشۇلۇپ كەلسە، ئۇ ھالدا بۇنداق كىشىنىڭ قولىدا چوڭ ئىشلار

ۋۇجۇدقا چىقىدۇ. شۇڭا، ئۇمىد، ئىشەنچ چىرىغى كۆپ ھاللاردا جاسارىتى ئۇرغۇپ تۇرغان، خاراكتېرى كۈچلۈك ئادەملەرنىڭ ۋۇجۇدىدا نۇر چاچىدۇ. بىلىملىك، ئەقىللىك كىشىلەر ھېسسىياتقا بېرىلىپ ياكى ئېقىمغا ئەگىشىپ ئىش قىلمايدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ روشەن ئالاھىدىلىكى. ئۇلاردا تەربىيە كۆرگەن ئادەملەردە بولىدىغان ئۆزىنى تۇتۇۋېلىش كۈچى بولىدۇ. بۇ نۇقتىدا ئۇلارمۇ زور ئەۋزەللىككە ئىگە. دېمەكچى بولغىنىم، ئۇمىدۋارلىقنىڭ خاراكتېرگە مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى تەكىتلەش. بۇنى مىسال بىلەن چۈشەندۈرسەك:

خاراكتېرى بىر - بىرىگە تۈپتىن ئوخشىمايدىغان قوشكېزەك بار ئىكەن. ئاكىسى بېشىنى ساڭگىلىتىپلا يۇرىدىغان مىشچان بالا بولسا، ئىنىسى تۇغۇلۇشىدىنلا ئۇمىدۋار، تېتىك بالا ئىكەن. ئۇلارنىڭ سەككىز ياشقا تولغان تۇغۇلغان كۈنى ھارپىسىدا، ئاتا - ئانىسى ئۇلارنىڭ خاراكتېرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە پايدىسى بولسۇن ئۈچۈن ئالاھىدە ئويلىنىپ ئۇلارغا ئايرىم - ئايرىم سوۋغات تەييارلاپتۇ. چوڭىغا يېڭى تىپتىكى يېپيېڭى ۋېلىسىپىت ئاپتۇ، كىچىكىگە ئات تېزىكى سېلىنغان قۇتا تەييارلاپتۇ.

سوۋغات بېرىلگەندىن كېيىن چوڭلار ئۇلارنىڭ ئىنكاسىنى كۆرۈپ بېقىش ئۈچۈن دىققەت بىلەن قارىشىپ تۇرۇشۇپتۇ.

ئاۋۋال ئاكىسى چوڭ قاپىنى ئېچىپتۇ، ئېچىپتۇ - يۇ، پاڭگىدە يىغلىۋېتىپتۇ ھەم:

— سىلەر مېنىڭ ۋېلىسىپىت مىنەلمەيدىغانلىقىمنى بىلىسىلەرغۇ! تېخى سىرتتا قار يېغىۋاتسا! — دەپتۇ.

ئاتا - ئانىسى پايپېتەك بولۇپ ئۇنىڭ كۆڭلىنى ياساش ئۈچۈن ئاۋارە بولۇۋاتقاندا، ئىنىسى قۇتىنى ئېچىپتۇ. ئۆي ئىچى ئات تېزىكىنىڭ پۇرىقى بىلەن توشۇپتۇ. ئويلىمىغان يەردىن ئىنىسى خۇشاللىقتىن ۋارقىرىۋېتىپتۇ، ئاندىن قىن - قىنىغا پاتمىغان ھالدا قۇتىنى ئېچىز كۆتۈرۈپ:

ـــ ئېيتىڭلارچۇ، ئۇ ئاتىنى نەگە يوشۇرۇپ قويدۇڭلار؟ ـــ دەپتۇ.

بۇ مىسالدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، خاراكتېرى ئاجىز، ئۇ-مىدىسىز بالا ياخشى سۆزغاتتىن خۇشاللىق ھېس قىلىشنىڭ ئور-نىغا، يىغلاپ ئۆزىنى خاپا قىلغان. خاراكتېرى كۈچلۈك، ئۇمىدۋار بالا تېزەكنى كۆرۈپ ئاتىنى تەسەۋۋۇر قىلغان. چۈنكى، ئۇ، ئۇ-مىدۋار روھىي ھالەتكە ئىگە. شۇڭا، ئاكتىپ ئويلايدۇ، ئاكتىپ پىكىر قىلىدۇ. روھىي ھالىتى ئۇمىدسىز بالا بولسا، پاسسىپ ئويلايدۇ، پاسسىپ پىكىر قىلىدۇ. ئۇمىدۋارلىق كىشىلىك ھاياتىنىڭ قىممەتلىك روھىي بايلىق دېيىشىمىزدىكى تۈپ سەۋەب مۇشۇ يەردە.

ئابلەت ئابدۇرېھىم: سىز «ئۇمىدۋارلىق كىشىلىك ھاياتىنىڭ قىممەتلىك روھىي بايلىق» دېگەن سۆزنى بىرنەچچە قېتىم تىلغا ئالدىڭىز. ئۇمىدۋارلىق ھەقىقەتەن قىممەتلىك روھىي بايلىق، شۇنداقلا كىشىلىك ھاياتنىڭ چىرىغى. بۇ نۇقتا يۇقىرىقى سۆزلىرىڭىزدە خېلى روشەن ئايدىڭلاشتۇرۇلدى. ئەمدى ئۇمىدۋار-لىقنىڭ كىشىلىك ھاياتتىكى تەڭداشسىز ھاياتىي كۈچ ئىكەنلە-كىنى مىسال ئارقىلىق چۈشەندۈرۈپ باققان بولسىڭىز.

يالقۇن روزى: ئۇمىدنى قانچە تەرىپلىسە ئەرزىيدۇ. لېكىن، تەرىپلەپ قويۇش بىلەنلا چەكلىنىپ، ئىزاھلاش، چۈشەندۈرۈش يېتەرلىك بولمىسا، كىشىلەرنىڭ دىققەت نەزىرىنى بۇ مەسىلىگە ئاغدۇرغىلى، ئۇلارنىڭ ھايات قارىشىغا تەسىر كۆرسەتكىلى بول-مايدۇ. سىزنىڭ ئۇمىدۋارلىقنىڭ كىشىلىك ھاياتتىكى تەڭداشسىز ھاياتىي كۈچ ئىكەنلىكىنى مىسال ئارقىلىق چۈشەندۈرۈپ بېقىش توغرىسىدىكى تەكلىپىڭىز ناھايىتى ئورۇنلۇق بولدى. بۇنى جاد-لىق ئىزاھلاپ بېرەلەيدىغان مىساللار ئىچىدە تۆۋەندىكى مىسال ناھايىتى تىپىك ئەھمىيەتكە ئىگە، دەپ قارايمەن.

1945 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئىتتىپاقداش ئارمىيە گىتلېر گېر-

مانىيەسىنى مەغلۇپ قىلىپ، بېرلىن شەھىرىنى ئىگىلىگەن ھەم گېرمانىيەنىڭ شەرتسىز تەسلىم بولغانلىقىنى جاكارلىغان. ئۇزاق ئۆتمەي ئىتتىپاقداش ئارمىيەنىڭ ئالىي قوماندانى بولغان ئامېرىكىلىق گېنېرال ئىزېنخاۋېر ئۇرۇش ئوتى ئىچىدە خانۇەيران بولۇپ كەتكەن شەھەر بېرلىنغا يېتىپ كەلگەن. ئۇ بېرلىنغا كىرىپ بىرنەچچە كۈندىن كېيىن غالىبلاردا بولىدىغان مەغرۇر ھېسسىيات بىلەن بېرلىن شەھىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ باقماقچى بولغان. ئۇ ئۆزىگە ئوخشاش ھېسسىياتتىكى نەچچە ئون گېنېرال ۋە ئادمىرالنى ئەگەشتۈرۈپ بېرلىن كوچىلىرىنى ئايلىنىپ، ياۋروپادىكى بۇ مەشھۇر شەھەرنىڭ خارابە قىياپىتىنى تاماشا قىلغان. بىر - بىرىدىن ھەيۋەتلىك، بىر - بىرىدىن سۈرلۈك بۇ گېنېرال ۋە ئادمىرالىرنىڭ ئالدىدا مەغرۇر قىياپەتتە كېتىۋاتقان ئىزېنخاۋېرنىڭ نەزىرى توساتتىن بومبارىمانداا ئۆرۈلۈپ چۈشكەن بىر بىنانىڭ خارابىسىدىكى كىچىككىنە تارچۇقنى ماكان قىلىۋالغان يالغۇز مومايغا چۈشكەن. قارىسا يېشى 80 لەردە بار، چاچلىرى ئاقىرىپ، يۈزلىرىنى قورۇق بېسىپ، دۈمچىيىپ كەتكەن بىر بىچارە مومای ئېغىر قەدەملىرىنى تەستە يۆتكەپ، نېرىدىكى تۆشۈكىدا سۇ ئېلىپ، ئۆزى ئۆچۈن پاناھجای قىلىۋالغان تارچۇقنىڭ ئالدىدىكى يوپۇرماقلىرى ياشناپ، گۈللىرى پورەكلەپ ئېچىلىپ تۇرغان كىچىك بىر گۈل تەشتىكىگە ئاۋايلاپ، مېھىر بىلەن سۇ قۇيۇپ، سۈغىرىۋاتقانىكەن.

گېنېرال ئىزېنخاۋېر تۆت كۈنلۈكى قالغان بۇ ئىگە - چاقسىز غېرىب مومانىڭ ھەرىكىتىگە قاراپ نېمىلەرنىدۇر ئويلاپ، جىممىدە بولۇپ كېتىپتۇ. ئۇ ئەتراپىدىكى مومانىڭ ھەرىكىتىنى كۆزىتىپ تۇرغان ھەمراھلىرىغا قاراپ «بىز بۇ مىللەتنى تېخى مەغلۇپ قىلالماپتۇق» دەپتۇ.

ئىزېنخاۋېرنى بۇ خىل ئوي - پىكىرگە كەلتۈرگەن كۈچ قانداقتۇر گېرمانىيەنىڭ يوشۇرۇنۇپ ياتقان بىرەر قۇدرەتلىك ئار-

مىيەسى ياكى مەخپىي قورال زاۋۇتى ئەمەس، بەلكى ئۆزىگە تەۋە ئۆيى، قارايدىغان بالىچاقىسى، يېگۈدەك ئاش - تامىقىمۇ يوق، قېرىپ ھالىدىن كەتكەن بىر ماك - ماك مومايى ئىدى! ئىزىنىخا - ۋېردىكى غالىبلارغا خاس مەغرۇر ھېسسىياتنى پەسكويغا چۈشۈرۈپ قويغان نەرسە دەل مومايدىكى ئۇمىدۋارلىقتىن ئىبارەت. ئادەتتىكى ئەھۋال بويىچە ئېيتقاندا، ئىگە - چاقسىز، باش - پاناھسىز ئۇ مومايى ئەسكى - تۈسكىلەرنىڭ ئىچىدە، تىلەمچىگە ئوخشاش سەياقتا ياكى ئۆلۈمىنى كۈتۈپ، ياكى بىرەرسىنىڭ ياردىمىنى كۈتۈپ يېتىشى كېرەك ئىدى. لېكىن، ئۇ مومايى ئاشۇنداق ناچار شارائىتتا تۇرۇۋاتقان ھەم ئەڭ بىچارە ھالەتكە چۈشۈپ قالغان بولسىمۇ، مۇھىتنى گۈزەل قىلىشقا تىرىشىپ بىر تەشتەك گۈلنى پۈتۈن مېھىر بىلەن بوۋىقىنى ئېمىتىۋاتقان ياش چوكاندەك سۈغىرىپ ياشناتقان. مەشھۇر ئەدەبىيات ئوبزورچىسى بېلىنىسكىي «تىرىشچانلىق ھاياتنىڭ شەرتىدۇر، تىرىشچانلىق تۈگىسە ھاياتمۇ تۈگىگەن بولىدۇ» دەپ ئېيتقان. مومانىنى مۇھىتنى گۈزەل قىلىشقا ئۇندىگەن كۈچ دەل ئۇمىدتىن ئىبارەت. مەلۇمكى، گۈلنىڭ سۆيگەنلىك گۈزەللىكىنى سۆيگەنلىك، گۈزەللىكنى سۆيگەنلىك ھاياتنى سۆيگەنلىك. ھاياتنى قىزغىن سۆيگەن ئادەمدە ئۆزىنى قەدىرلەش تۈيغۇسى بولىدۇ. ئۆزىنى قەدىرلەيدىغان ئادەم تىرىشچان، ئاكتىپ، تەشەببۇسكار ئادەمدۇر.

گېرمانلارنىڭ ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە دۇچار بولۇپ تۇرۇقلۇق، ئارىدىن 30 يىل ئۆتە - ئۆتمەي خەلقئارادىكى ئەڭ تەرەققىي تاپقان، ئىقتىسادىي كۈچى، پەن - تېخنىكا كۈچى ئەڭ كۈچلۈك دۆلەتلەر قاتارىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمىغانلىقى ئۈلاردا ئەنە ئاشۇنداق، ئەڭ قىيىن ئەھۋالدىمۇ ئۇمىدىنى يوقاتماي، ئىشەنچىنى سۇسلاشتۇرماي ياشاشقا ئادەتلەنگەن ئانىلارنىڭ كۆپلەپ بولغانلىقىدا. ئەلۋەتتە، بۇنداق ئانىلار باشقا مىللەتلەردىمۇ يوق ئەمەس. لېكىن، ئاز - كۆپلۈكىدە پەرق بار.

مېنىڭ باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چاغلىرىم «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» يىللىرى ئىدى. ئۇ يىللاردا سىنىپىي كۆرەش تۇتقا قىلىنىۋاتقان بولغاچقا، ئىشلەپچىقىرىش تاشلىنىپ قالغان. شۇڭا يېزا ئىگىلىكى بەكمۇ قالاق ئىدى. دېھقانلار شۇنچە ئىشلىسىمۇ قورسىقى تويماي، ئۇچىسى ئىللىماي ئۆتەتتى. بىزنىڭ مەھەللە يەتتە ئائىلىلىك بىر كىچىك مەھەللە بولۇپ، مەھەللىمىزدە 50 ياشلاردىن ئاشقان، ئائىلە قىينىچىلىقى ئېغىر بىر ئايال بولمىغان. بۇ ئايال ئائىلە قىينىچىلىقى ئېغىر بولغاچقا كومۇنا نىڭ ئېغىر ئەمگىكىدىن قالماي ئىشلەيتتى. ئۇستىبېشى شۇنچە نامرات، تۇرمۇشى شۇنچە قىيىن بولسىمۇ، روھىي ھالىتى كۆتۈرەڭگۈ يۈرەتتى. مەن بۇ ئايالنى قىشتىن باشقا پەسىللەرنىڭ ھەممىسىدە چېكىسىگە قىزىلگۈل، پىچانگۈل ياكى ماكاپ دېگەندەك گۈللەرنى قىستۇرۇۋالغان ھالەتتە كۆرەتتىم. كۆپ يىللار ئۆتكەندىن كېيىن كۆرگەن ـ بىلگىنىم ئاۋۇغاندا ھېس قىلدىمكى، ئۇشۇ ئايالمۇ گويا ھېلىقى بېرلىنلىق مومايغا ئوخشاش قىينىچىلىققا باش ئەگمەيدىغان ئۇمىدۋار روھقا ئىگە ئانا ئىكەن. بۇ ئايالنىڭ چېكىسىگە گۈل قىسىپ يۈرۈشى ئۆزىنى قەدىرلىگەنلىكىنىڭ ئىپادىسى، يەنى «سەن گۈل قىسقۇدەك ئايال» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىكەن. ئادەمنىڭ ھەرقانداق بىر سۆز ـ ھەرىكىتى ئۇنىڭ مۇئەييەن پىسخىكىلىق خۇسۇسىيىتىنىڭ ئىپادىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئايالنىڭ چېكىسىگە دائىم بىرەر گۈلنى قىستۇرۇپ ياشىشى ئۇنىڭ ھاياتقا بولغان قىزغىن مۇھەببىتىنىڭ ئىپادىسى. ئەينى چاغدا ھەرقانداق بىر فوتوگراف ئۇ نامرات ھەم جاپاكەش ئاياللىڭ ئېتىز بېشىدىكى چېكىسىگە گۈل قىسقان تۇرقىنى كۆز گەن بولسا ھاياجانغا چۆممەي قالمايتتى. ناۋادا ئۇ ئايال مېھنەتكەشلەرنىڭ ئوبرازىنى سىزىشقا ئامراق غازى ئەھمەدتەك داڭلىق رەسساملارغا ئۇچراپ قالسا، ئۇلارنىڭ تۇيغۇن كۆزىگە بىر پۈتۈن مىللەتنىڭ ئانىسى سىياقىدا كۆرۈنمەي قالمايتتى. فوتوگرافلارنى

هاياجانغا سالىدىغان، رەسسامىلارنىڭ ئىلھامىنى قوزغايدىغان بۇ كۆچ ھەرگىزمۇ ئۇ ئايالنىڭ تاشقى قىياپىتىلا ئەمەس، بەلكى ئاشۇ ئاددىي قىياپەتنىڭ ئارقىسىدىكى ئالاھىدە روھىي ھالەت!

شۇڭا دەيمىزكى، ئىشەنچ ۋە ئۇمىدۋارلىق ئادەمنى ھەم كۆچ-لۈك كۆرسىتىدىغان، ھەم كۆچلۈك قىلىدىغان ئاجايىپ خاسىيەت-لىك مەنىۋى قورال.

ئابلەت ئابدۇرېھىم: ئىشەنچ ۋە ئۇمىدۋارلىقنىڭ ئادەمگە كۆچ ئاتا قىلىدىغان تەڭداشسىز روھىي ئېنېرگىيە ئىكەنلىكىنى بەك جانلىق چۈشەندۈرۈپ بەردىڭىز. سۆھبىتىمىز ناھايىتى ئەھ-مىيەتلىك مەزمۇنلارنى چۆرىدەپ قانات يېيىۋاتىدۇ.

ھەرقانداق دەۋرده ئۇمىدۋارلىق ۋە ئۇمىدسىزلىك مەسىلىسى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىده ساقلىنىپ كەلگەن. تەتقىقاتچىلار ئىنسانىيەت 21 ـ ئەسىرگە قەدەم قويغان بۈگۈنكى دەۋرده ئۇ-مىدۋارلىق تەربىيەسى ئېلىپ بېرىشقا تېخىمۇ بەكرەك موھتاج بولۇۋاتىدۇ، دەپ تەكىتلەشمەكته. سىزنىڭچە، بۈنداق تەكىتلەش-نىڭ تەخىرسىزلىكى نەدە؟

يالقۇن روزى: بۈنداق قاراشنىڭ ئىلمىي ئاساسى ھەم بۈنداق تەكىتلەشنىڭ تەخىرسىزلىكى بار. تەتقىقاتچىلار بۈگۈنكى ئىن-سانلارنى يۇقۇملۇق كېسەللىك دەۋرى ۋە جىسمانىي كېسەللىك دەۋرىدىن ھالقىپ مەنىۋى كېسەللىك دەۋرىگە قەدەم قويدى، دەپ كۆرسىتىشتى. بۇ دېگەنلىك ھەرگىزمۇ ئىنسانىيەت يۇقۇملۇق كېسەللىك ۋە جىسمانىي كېسەللىك بىلەن خوشلاشتى، دېگەنلىك ئەمەس، بەلكى ئىنسانىيەت ئۇچۇن ئېيتقاندا، مەنىۋى كېسەللىك تېخىمۇ كۆچەيدى ھەم تېخىمۇ ۋەھىمىلىك ھالەتكە ئۆتتى، دېگەن-لىك. روشەنكى، ئۇمىدسىزلىك بىر خىل مەنىۋى كېسەللىك. ئۇ-مىدسىزلىك، چۈشكۈنلۈك سەۋەبىدىن نابۇت بولۇۋاتقان كىشىلەر، شۇ سەۋەبتىن كېلىپ چىقىۋاتقان ئېغىر ئىجتىمائىي مەسىلىلەر كىشىنى چۆچۈتىدىغان دەرىجىگە بېرىپ يەتتى.

قوبۇل قىلىشقا بولىدىغان سەۋەب بويىچە ئېيتقاندا، ئۇمىد-سىزلىك پۈت ـ قولىنىڭ ماغدۇرى كەتكەن، ئەقىل ـ ئىدراكى زەئىپلەشكەن، ئارمانغا تۇشلۇق دەرمانى قالمىغان ياشانغان كىشى-لەردە كۆرۈلسە چۈشىنىشكە بولاتتى. يامان يېرى ھازىر ئۇمىد-سىزلىك بارغانسېرى ياشلىشىۋاتىدۇ.

شۇڭا، بىز ئىنسانىيەتنىڭ مەنىۋى كېسەللىكى دەۋرىگە قەدەم قويغانلىقى ھەم ئۇمىدسىزلىكنىڭ بارغانسېرى ياشلىشىۋاتقانلى-قىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇمىدۋارلىق تەربىيەسى ئېلىپ بېرىش تە-خىرسىز مەسىلە بولۇپ قالدى، دېگەن قاراشنى قۇۋۋەتلەيمىز.

ئابلەت ئابدۇرېھىم: ھۆرمەتلىك كۆرۈرمەنلەر، ئۇمىد تۇغ-رىسىدىكى بۇگۈنكى سۆھبىتىمىز ناھايىتى ئەھمىيەتلىك بولدى، دەپ قارايمەن. ئۇمىدۋارلىق بىزگە مەڭگۈ يار بولسۇن، ئىشەنچ بىزنىڭ مەڭگۈلۈك قورالىمىز بولسۇن، ئەجدادلىرىمىز «ئىشەنچ ئالەمنىڭ تۇۋرۇكى» دەپ ناھايىتى تۇغرا ئېيتقان. بىز ھاياتقا مەڭگۈ ئىشەنچ بىلەن يۈزلىنەيلى، ھايات مۇساپىمىزنى ئۇمىد بى-لەن نۇرلاندۇرايلى.

مەن بۇگۈنكى سۆھبىتىمىزنى 2010 ـ يىلى 88 يېشىدا غۇل-جىدا ۋاپات بولغان، بىر ئۆمۈر ئۇمىد چىرىغىنى ئۆچۈرمەي ياشى-غان پېشقەدەم ئىنقىلابچى، جامائەت ئەربابى مۇھەممەتئىمىن ئۆ-مەروۋنىڭ مۇنۇ بىر كۇپلېت شېئىرى بىلەن ئاخىرلاشتۇرىمەن:

باھارنىڭ ئاق گۈلى كۈمۈش چاچلىرىم،
كەتمىدى، بار تېخى مېنىڭ ياشلىقىم.
دەۋرىمگە جور قىلىپ سۈرگەن ئۇمىدىم،
شۇ مېنىڭ نىگارىم، قەلەم قاشلىقىم.

كۆيۈۋاتقان يۈرەك

— پېشقەدەم ئىنقىلابچى ۋە جامائەت ئەربابى
مۇھەممەتئىمىن ئۆمەروف ھەققىدە

ئىلاۋە: مەن مۇھەممەتئىمىن ئۆمەروف ئەپەندى بىلەن 1995 — يىلى يازدا ئۈرۈمچىدە تونۇشقان. ئۆمەروف ئەپەندى شۇ چاغدا مۇ-ناسىۋەتلىك ئورۇنلارغا 1945 — يىلى شىخۇنى ئازاد قىلىش ئۇ-رۇشىدا قۇربان بولغان 711 مىللىي ئارمىيە ئوفىتسېر — جەڭ-چىسىگە خاتىرە مۇنارى تىكلەشكە ئىجازەت ئېلىش ئىلتىماسىنى سۇنۇپ جاۋابىنى ساقلاپ ياتقانىكەن. يېنىدا ناخشىچى ئىززەتنىڭ دادىسى، شىنجاڭ خەلق رادىيو ئىستانسىسىنىڭ پېنسىيونېرى ئىلياس ئەپەندى بار ئىدى. بىز دۆڭكۆۋۈرۈكتىكى بىر خۇيزۇ ھوي-لىسىغا ئېچىۋالغان بىر قەۋەتلىك كونا مېھمانخانىدا ئۇچرىشىپ، ئىككى سائەت پاراڭلىشىپلا سىرداشلاردىن بولۇشۇپ كەتكەنىدۇق. ئۆمەروف ئەپەندى تۇنجى ئۇچرىشىشتىلا مەندە چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغانىدى. ئۆمەروف ئەپەندى ئوتتۇرا بوي، ئورۇق، پاكىز، رەتلىك كىيىنىپ يۈرىدىغان، زېھنى ئوچۇق، خاراكتېرى ئۇ-مىدۋار، سۆز — جۇملىلىرىدىن ناتىقلىقى بىلىنىپ تۇرىدىغان، ئۆزىنى ئەمەس ئۆزگىلەرنىلا ئويلايدىغان بوۋاي ئىكەن. ئۆمەروف ئاكا ئىلتىماسىغا جاۋاب ئېلىش ئۈچۈن شارائىتىدىن ئېغىز ئاچ-قىلى بولمايدىغان ھېلىقى مېھمانخانىدا بىرەر ئايچە ياتتى. بۇ جەريانىدا كۆپ قېتىم پاراڭلاشتۇق، ھەر قېتىمدا ئىلياس ئەپەندى بىللە ئىدى. ئۆمەروف ئەپەندى مەندەك توختىماي ئۇنى — بۇنى

ئاپتورنىڭ ئۆمەروف ئەپەندى ۋە ئىلياس ئەپەندى بىلەن چۈشكەن سۈرىتى

سورايدىغان ياش ئاغىنىسىگە ئامراق بولۇپ قالدى بولغاي، 1940 ـ ۋە 1950 ـ يىللاردىكى ئىشلار ۋە ئادەملەر توغرۇلۇق سۆزلەپ بەرەتتى. بىر قېتىم ئۆزىنىڭ 23 يېشىدا غېنى باتۇرنىڭ تەرتىپ ـ ئىنتىزام دېگەننى بىلمەيدىغان، تەرتىپ ـ ئىنتىزام توغرىسىدا سۆزلىگەن ئادەمنى تىللايدىغان، ئاغزى بىزەپ، ھاراقكەش ئامراق، خوتۇن ـ قىزلارنىڭلا گېپىنى قىلىدىغان، ئەمما جەڭ دېسە جىمى نەرسىنى ئۇنتۇيدىغان پارتىزانلىرىغا ئىدىيەۋى خىزمەت ئىشلەش ـ كە مەسئۇل قىلىپ بەلگىلەنگەندە، غېنى باتۇرنى قانداق قىلىپ تەرتىپ ـ ئىنتىزامغا ئەھمىيەت بېرىشكە قايىل قىلىپ، باش ـ قىلارنى ھەيران قالدۇرغانلىقىنى جانلىق، قىزىقارلىق، تەسىرلىك سۆزلەپ بەرگەنىدى. ئۆمەروف ئەپەندى ھەر ئۇچراشقاندا مىللىي ئىنقىلابقا مۇناسىۋەتلىك ھېكايىلەرنى سۆزلىمەي قويمايتتى. مەن بۇ كونا ئىنقىلابچىنىڭ يۈرىكىدىكى ئوتنىڭ ئۆچمىگەنلىكىگە

ھەيران ئىدىم. شۇ چاغدا مەن «شىنجاڭ مائارىپ گېزىتى» دە ئىشلەۋاتقان بولغاچقا، «كۆيۈۋاتقان يۈرەك» دېگەن ماۋزۇدا ئۆمەروف ئەپەندىنىڭ ھايات مۇساپىسىنى قىسقىچە يېزىپ ئېلان قىلىشنى ئويلىدىم. نەتىجىدە، ماقالە يېزىلىپ مەزكۇر گېزىتنىڭ 1995 - يىلى 8 - ئاينىڭ 8 - كۈنىدىكى سانىدا ئېلان قىلىندى. كېيىنكى كۈنلەردە مەن غۇلجىغا ئۆتسەم، ئۆمەروف ئەپەندى ئۇرۇمچىگە كەلسە ئىزدىشىپ، سىردىشىپ تۇرىدىغان بولدۇق. بۇ ئوت يۈرەك ئادەم 2010 - يىلى 11 - ئاينىڭ 23 - كۈنى 88 يېشىدا غۇلجىدا ئالەمدىن ئۆتتى. مەن بۇ قەيسەر ئىنقىلابچىنىڭ ھاياتى توغرىسىدىكى ئاددىي ماقالەمنى بۇ قېتىم نەشرگە تەييارلانغان «ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجداد روھى» دېگەن كىتابىمغا كىرگۈزۈش ئارقىلىق مەرھۇمغا بولغان ھۆرمىتىم ۋە سېغىنىشىمنى بىلدۈرۈشنى لايىق تاپتىم.

* * *

مۇستەھكەم ئېتىقاد ۋە قەتئىي ئىرادىگە ئىگە 73 ياشلىق بىر بوۋاي بىزنى ئۆزىنىڭ شىمالنىڭ دالالىرىدا ئەركىنلىك ئۈچۈن قان كەچكەن نۆۋەر چاغلىرى، خەلقنىڭ چاكىرى بولۇپ تىنىمسىز ئىشلىگەن ياشلىق چاغلىرى، قاراڭغۇ كامېرلاردا مەھبۇس بولۇپ ئازار يېگەن قىران چاغلىرى ۋە مىللەت ئۈچۈن مەكتەپ قۇرۇپ، مائارىپ ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان مويسىپىت چاغلىرى بىلەن تونۇشۇپ چىقىشقا ئۇندىمەكتە. بىزدەك كۆرگەن - بىلگىنى ئاز ياشلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۆزىنىڭ ئۆمۈر مۇساپىسىنى ئاجايىپ قىسمەتلەر بىلەن بېزىگەن بىر بوۋاينىڭ ھايات سەرگۈزەشتىسى بىلەن قىسقىچە بولسىمۇ تونۇشۇپ چىقىش ھەقىقەتەنمۇ ئەھمىيەتلىك ئىش ھېسابلىنىدۇ.

مۇھەممەتئىمىن ئۆمەروف 1922 - يىلى سۈيدۇك ناھىيەسىدە موزدۇز ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1938 - يىلى ئىلى گىمنا-

زىيەسىنى تامامىلاپ سۈيدۈك ناھىيەسىدە ئوقۇتقۇچى بولغان. 1944 - يىلى ئىلىدا ئىزىلگەن خەلقنىڭ ئەركىنلىك ئۇچۇن ئېلىپ بارغان ئىنقىلابى باشلانغاندا پارتىزان بولۇپ چىلىپەڭزىنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىغا قاتناشقان. 1945 - يىلى 2 - ئايدا غېنى باتۇر باشچىلىقىدىكى پارتىزانلار ئەترىتىگە قاتنىشىپ ئارىشاڭنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىغا قاتناشقان. 1945 - يىلى ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيەسى قۇرۇلغاندا سۈيدۈك 1 - پىيادىلار پولكىنىڭ سىياسىي بۆلۈم باشلىقى بولۇپ ئىشلىگەن. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى ئەڭ مەشھۇر ئۇرۇشلارنىڭ بىرى — شىخۇنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىغا قاتناشقان ھەمدە بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا مەردلەرچە قۇربان بولغان 711 ئوفىتسېر - جەڭچىنىڭ مېيىتىنى دەپنە قىلىشقا يېتەكچىلىك قىلغان. شىخۇ ئۇرۇشىدىن كېيىن ئۇ پولكنىڭ سىياسىي كومىسسارى بولۇپ ئىشلىگەن. 1946 - يىلى 6 - ئايدا غۇلجا پىيادىلەر 2 - پولكىغا يۆتكىلىپ سىياسىي كومىسسارلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن. ئەينى ۋاقىتتا بۇ پولك ئۇرمانباغدا (ھازىر يەنسىخەي دەپ ئاتىلىدىغان جاي) تۇراتتى. مۇھەممەتئىمىن ئۆمەروف بۇ يەردە پولكنىڭ ئىجتىمائىي تەلىم - تەربىيە خىزمەتلىرىنى ماھىرلىق بىلەن ئىشلەپ قىسمدا ئاجايىپ جانلىنىش ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۇرگەن.

ئەينى ۋاقىتتا بۇ قىسىم ئالدىنقى سەپكە ئورۇنلاشقان بولغاچقا ھەر ۋاقىت ھوشيارلىق بىلەن ئۇرۇشقا جىددىي تەييارلىق ھالىتىدە تۇراتتى. ھەربىي ئىنتىزامنى مۇستەھكەملەش ئۇرۇلدۇرمەي دەۋەت قىلىناتتى. شۇنداق شارائىتتا، قىسمىنىڭ رېئال ئەھۋالىغا ماسلاشتۇرۇپ سىياسىي تەلىم - تەربىيەنى قانداق ئېلىپ بېرىش سىياسىي كومىسسار بولغان كىشىدىن يۇقىرى تەشكىللەش ماھارىتىنى تەلەپ قىلاتتى. مۇھەممەتئىمىن ئۆمەروف جەڭچىلەرنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيەسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن تەنتەربىيە، ئەدەبىيات - سەنئەت، ساۋات چىقىرىش پائالىيەتلىرى-

نى قانات يايدۇرغان. جەڭچىلەرنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتىنى ئۇرغۇتۇش ئۈچۈن ھەربىي تۇرمۇش ۋە ئۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان بىر - ئىككى پەردىلىك سەھنە ئەسەرلىرىنى ئورۇنلاشقا تەشكىللىگەن. 35 كىشىدىن تەركىب تاپقان مۇزىكا ئەترىتى تەشكىل قىلغان. ئەخمەتجان قاسىمى، ئابدۇكېرىم ئابباسوف، گېنېرال ئىسھاقبېكلەر ئورمانباغدا قىسمىنى كۆزدىن كەچۈرگەندە بۇ پولكنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ جانلىقلىقىنى كۆرۈپ ئۇلارنى قىزغىن تەبرىكلىگەن.

خەلقنىڭ ئازادلىقى ۋە ھۆرلۈكى ئۈچۈن تىللاردا داستان بولغۇدەك غەلىبىلىك يۈرۈشلەرنى قىلىپ، پۈتكۈل دۇنيانىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلغان ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيەسى 1949 - يىلى جۈڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ 5 - كۇر-پۇسى بولۇپ تەشكىل قىلىنغان. بۇ كورپۇس ئىككى دىۋىزىيەگە بۆلۈنۈپ 13 - دىۋىزىيە جەنۇبىي شىنجاڭغا، 14 - دىۋىزىيە شىمالىي شىنجاڭغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. مۇھەممەتئىمىن ئۆمەروف شۇ چاغدا شىمالىي شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق 14 - دىۋىزىيەنىڭ مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسارى بولۇپ تەيىنلەندى. 1951 - يىلى شىنجاڭ ھەربىي رايونى مىللىي ئارمىيە كادىرلىرىنى تەربىيەلەش ئۈچۈن بىر يىللىق 1 - قارار سىياسىي ئۆگىنىش كۇرسى ئاچقاندا مۇھەممەتئىمىن ئۆمەروف كۇرسقا قاتنىشقان ھەمدە 2 - قارار كۇرسقا تەلىم - تەربىيە باشلىقى بولغان. 1952 - يىلىنىڭ ئاخىرى، سابىق شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ۋە كادىرلار نازارىتىنىڭ تەلىپى بويىچە مەمۇرىي خىزمەتكە يۆتكەپ ئورۇنلاشتۇرۇلىدىغان پولك دەرىجىلىكتىن يۇقىرى 30 كادىرنىڭ قاتارىدا غۇلجا شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتىگە مۇئاۋىن باشلىق، قوشۇمچە ھۆكۈمەت باشلىقى بولۇپ تەيىنلەنگەن.

30 ياشقا كىرگەن چاغدا خەلقنىڭ چاكىرى بولۇش بەختىگە مۇيەسسەر بولغان مۇھەممەتئىمىن ئۆمەروف ئۆزىنىڭ يۇقىرى

ئابروىي، كۆچلۈك ئاممىۋى ئاساسى، پىشقان رەھبەرلىك سەنئىتى بىلەن غۇلجا شەھىرىنىڭ خىزمەتلىرىنى، بولۇپمۇ مائارىپىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە شەھەر قۇرۇلۇشى جەھەتتىكى خىزمەتلىرىنى كۆچەپ ئىشلەپ، خەلقنىڭ ھمايىسىگە ئېرىشكەن. بولۇپمۇ ئۇ يەر ئىسلاھاتى ۋە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ھەرىكەتلىرىدە سىياسەتنى جانلىق ھالدا ئۆز جايىنىڭ ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ ئىشلەپ، خىزمەتنى ئىلاجى بار خەلق مەنپەئەتى مەيدانىدا تۇرۇپ ئىشلىگەچكە غۇلجا شەھىرى دائىرىسىدە چوڭ يەر - مۇلۇك ئىگىلىرىنى قامايدىغان، ئاتىدىغان ھەرىكەتلەر يۈز بەرمىگەن.

پۈتكۈل جۇڭگو مىقياسىدا چېكىدىن ئاشقان سولچىللىق قۇيۇنى كۆتۈرۈلۈپ، ھەق - ناھەق ئاستىن - ئۈستۈن قىلىنىشقا، ياخشى - يامان ئارىلاشتۇرۇۋېتىلىشكە باشلىغان 50 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى خاتا سىياسىي ھەرىكەتتە، يەنى يەرلىك مىللەتچىلىك ۋە ئوڭچىللارغا قارشى ھەرىكەتتە مۇھەممەتئىمىن ئۆمەروف «مىللەتچى» دېگەن قالپاق بىلەن مۇددەتلىك 15 يىللىق جازا ھۆكۈم قىلىنىپ تۇرمىگە تاشلانغان. ئۇ تۇرمىدە ھەقىقەتنىڭ ھامان غالىب كېلىدىغانلىقىغا، ئادالەتنىڭ ھامان ئۆز كۈچىنى نامايان قىلىدىغانلىقىغا چوڭقۇر ئىشىنىپ، ئىرادىسىنى ئازراقمۇ بوشاتماي، ئېتىقادىدىن تەۋرەنمەي قويۇن دەپتىرىگە مۇنداق مىسرالارنى يېزىپ ئۆزىگە تەسەللىي بەرگەن:

ئادەمى بولماقلىق بىر مۇشكۈل سىناق،
ھامىنى بىر ئۆلۈم ئاغما ھەر يانە.
راستچىل بول، يالغاندىن ئاق بولۇر قارا،
ھەقىقەت يولىدا تۇرغىن مەردانە.

گەرچە ئۇ 15 يىللىق جازا مۇددىتىنى توشقۇزغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تۇرمىدىن چىقىدىغان ۋاقتى 1974 - يىلى، يەنى

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» يىللىرىغا توغرا كېلىپ قالغاچقا توختىتىپ قويۇلۇپ، 1976 ـ يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئاخىرلاشقاندا ئاندىن ئائىلىسىگە قايتقان. 1983 ـ يىلى خىزمەت تارىخى، دەرىجىسى ۋە ئىش ھەققى قاتارلىقلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ دەم ئېلىشقا چىققان.

تومۇرىدا جەڭچىگە خاس جۇشقۇن قان دولقۇنلاپ تۇرىدىغان، يۈرىكى خەلق ئۈچۈن لاۋۇلداپ كۆيۈپ تۇرىدىغان بۇ ئادەم ئۆزىنىڭ ياشىنىپ مويسىپىت بولۇپ قالغانلىقىغا تەن بەرگۈسى كەلمەي، دەم ئېلىشقا چىققان دەسلەپكى بىر ـ ئىككى يىلدا قەلەمنى قولىغا ئېلىپ بىر تۈركۈم تارىخىي ئەسلىمە ۋە كىتابلارنى يېزىپ ئاپتونوم رايونىمىزدىكى تۈرلۈك گېزىت ـ ژۇرناللاردا ۋە نەشرىياتلاردا نەشر قىلدۇرۇپ، ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى ئۇنتۇلغۇسىز ۋەقەلەرنى ۋە بۇ ئىنقىلابنىڭ سۆيۈملۈك رەھبەرلىرىگە ئائىت مۇھىم ئىشلارنى ئىنچىكىلىك بىلەن يورۇتۇپ بېرىپ، كىشىنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا سازاۋەر بولدى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ «ئىلى گېزىتى» دە ئېلان قىلىنغان «ئەخمەتجان قاسىمى ئورمانباغدا» ناملىق ئەسلىمىسى، «ئىلى دەرياسى» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان «شىخۇ ئۇرۇشى ۋە ئۇنىڭ ئاخىرقى كۈنى» ناملىق ئەسلىمىسى، «گۈلدەستە» مەجمۇئەسىدە ئېلان قىلىنغان «11 بىتىم ۋە ئۇنىڭ جەريانى» ناملىق ئەسلىمىسى ۋە شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى نەشر قىلغان «ئەخمەتجان قاسىمى» ناملىق كىتابى جەمئىيەتتە ناھايىتى ياخشى تەسىر پەيدا قىلدى.

مۇھەممەتئىمىن ئۆمەروف ئىشلىگەنسېرى غەيرەتكە كېلىپ، ئۆزىنىڭ تەشكىللەش قابىلىيىتىنى تولۇق ئىشقا سېلىپ تېخىمۇ ئەھمىيەتلىك ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقىرىش ئۈستىدە ئىزدەنگەن.

1984 ـ يىلى غۇلجا شەھەرلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ كادىرى غوپۇر زاھىت ئىچكى ئۆلكىلەرنى ئېكسكۇرسىيە قىلىپ قايتىپ

كەلگەندىن كېيىن، ئۇ يەرلەردە ئىجتىمائىي كۈچلەر باشقۇرۇشىدىكى ھەر دەرىجىلىك مەكتەپلەرنىڭ كۆپلەپ بارلىققا كەلگەنلىكى ھەققىدىكى خەۋەرنى ئېلىپ كەلگەن. ئەينى ۋاقىتتا غۇلجا شەھىرىدە ئىش كۈتۈپ تۇرغان ياشلار كۆپ بولۇپ، بۇلار جەمئىيەتكە، ئاتا ـ ئانىلارغا زور بېسىم پەيدا قىلغانىدى. ئەمگەك كۈچىگە ئېھتىياجلىق ئورۇنلار بولسا ئۆزلىرىنىڭ تەلىپىگە تۇشىدىغان ئىشچىلارغا ئېھتىياجلىق ئىدى. بۇ زىددىيەتنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئىجتىمائىي تېخنىكوم مەكتىپىدىن بىرنى قۇرۇپ ئىش كۈتۈپ تۇرغان ياشلارنى تۇرلۈك كەسىپلەر بويىچە تەربىيەلەش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغانىدى.

مۇھەممەتئىمىن ئۆمەروف بىلەن غوپۇر زاھىت ئىككىيلەن جىددىي ھالدا ۋاقىتنى قولدىن بەرمەسلىكىمىز كېرەك، دېگەن قارارغا كېلىپ، ئالدى بىلەن ئىلىدىكى دەم ئېلىشقا، پېنسىيەگە چىققان ئابرۇيلۇق مۇتەۋەرلەردىن تېيىپجان ھادى، توختى ئىبراھىم، قۇربان نىياز، جاۋ جيگو (شىبە) قاتارلىقلار بىلەن سۆھبەتلىشىپ مەكتەپ قۇرۇش لايىھەسىنى بېكىتكەن. ئىككىنچى قەدەمدە مۇناسىۋەتلىك ئورۇن ۋە رەھبەرلەرنىڭ يېقىندىن يارەمدە بولۇشىنى، كەڭ جامائەتچىلىكنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ 1985 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى رەسمىي ئوقۇش باشلىغان. مەكتەپ نامىنى «غۇلجا شەھەرلىك ئىجتىمائىي كەسىپىي تېخنىكوم» دەپ بېكىتكەن. مەكتەپتە بىرىنچى يىلىلا 14 خىل كەسىپ بويىچە 22 سىنىپقا 1200 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلغان. مەكتەپنىڭ باشقۇرۇش، تەلىم ـ تەربىيە ۋە ئوقۇتۇش ئىشلىرى كۈنسېرى مۇكەممەللىشىپ جەمئىيەتتە خېلىلا يۇقىرى ئابرۇيغا ئېرىشكەن. مۇھەممەتئىمىن ئۆمەروف مەكتەپنىڭ مۇدىرلىق ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. مەكتەپنىڭ قۇرۇلۇشىغا بىۋاستە كۈچ چىقارغان مۇھەممەتئىمىن ئۆمەروف قاتارلىق مۇتەۋەرلەر مەكتەپكە ھەقسىز ئىشلەيدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈشۈپ، مەكتەپنىڭ تۇر-

ئۆمەروف ئەپەندى

لۈك خىزمەتلىرىگە ھەقىقىي كۆڭۈل بۆلۈشكەن. 1987 - يىلى ئىلى ۋىلايىتى بويىچە تۆھپىكارلارنى مۇكاپاتلاش يىغىنىدا مۇھەممەتئىمىن ئۆمەروف مەكتەپ تەشكىلىگە ۋاكالىتەن تۆھپىكارلار قاتارىدا تەقدىرلەنگەن ھەم شۇ يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن تۆھپىكارلار يىغىنىغا قاتنىشىپ تەقدىرلەنگەن. يىغىن مەزگىلىدە شىنجاڭ خەلق رادىيو ئىستانسىسى خەۋەرلەر بۆلۈمىنىڭ مۇخبىرى زۆھرە بارات بىلەن ئۆتكۈزگەن رادىيو سۆھبىتى رادىيودا ئاڭلىتىلغان.

مۇھەممەتئىمىن ئۆمەروف بۇ يىل 73 ياشقا كىرگەن بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا خەلقنىڭ ئىشلىرى ئۈچۈن خالىسانە ئىشلەيدىغان ئالىيجاناب روھىنى سۈسلاشتۇرۇپ قويغىنى يوق.

مۇھەممەتئىمىن ئۆمەروف ھازىر ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئىنقىلابى مەزگىلىدە ھەرقايسى ئۇرۇش مەيدانلىرىدا ئەركىنلىك ئۈچۈن ئەزىز جانلىرىدىن ئايرىلغان ئىنقىلابىي قۇربانلارغا خاتىرە مۇنارى ياسىتىش ئارزۇسىدا مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ رۇخسىتىنى ئېلىش ۋە قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشماقتا.

مۇھەممەتئىمىن ئۆمەروف ئادەتتە ئۆزىنىڭ ھېس - تۇيغۇسىنى قويۇن دەپتىرىگە مىسرالار ئارقىلىق پۈتۈشنى ئادەت قىلغان. بۇ ئوت يۈرەك ئىنقىلابچى ۋە جامائەت ئەربابىنىڭ قويۇن دەپتىرىگە يېزىۋالغان تۆۋەندىكى ئىككى كۆپلەت شېئىرى بىزگە ئۇنىڭ

ئاخىرقى تىنىقىغچە خەلق ئۈچۈن ئىشلەيدىغان پىداكارانە روھىنى، ئالىيجانىاب خىسلىتىنى ۋە قەتئىي ئېتىقادى، تەۋرەنمەس ئىرادىسىنى نامايان قىلىپ بېرىدۇ:

ھەر يىلى ھەركىمگە مېھماندۇر باھار،
تېپىشماق بوپ قالار ئۆمۈر دېگەن ھەم.
مۇكچەيگەن گەۋدىدە بىر ئوتلۇق يۈرەك،
ھاياتقا بېغىشلار يېڭىچە بىر تەم.

قۇياشتەك چاقنىغىن، ياماش چوققىغا،
ئەۋلادلىڭ ئىزىدىن دالجىماي ماڭسۇن.
تەۋرەنمەس ئىرادە بولسۇن ساڭا يار،
كۆكسۈڭدە ئەل ئىشقى لاۋۇلداپ يانسۇن.

1995 ـ يىلى يېزىلدى.

مەمتىلى ئەپەندىنىڭ مەكتەپ ناخشىلىرى توغرىسىدا

يېڭى مائارىپ تارىخىمىزدىكى مەكتەپ ناخشىلىرى توغرۇلۇق ئىزدىنىش ۋە تەتقىقات بىزدە ھازىرغىچە تىلغا ئېلىنمايلا، نەزەر سېلىنمايلا كېلىۋاتقان بىر ساھە. مەكتەپ ناخشىلىرى يېڭى مائارىپنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا ئەگىشىپ بارلىققا كەلگەن مەدەنىيەت ھادىسىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر مەكتەپ ناخشىلىرىمۇ ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا، يەنى جەدىدچە مەكتەپلەرنىڭ ئېچىلىشىغا ئەگىشىپ ۋۇجۇدقا كەلگەن. شەرق خەلقلىرىنىڭ يېڭى مائارىپ ھەرىكىتى جەريانىدا بارلىققا كەلگەن مەكتەپ ناخشىلىرىدىكى ئورتاقلىق شۇكى، مەكتەپ ناخشىلىرى ئەينى دەۋردىكى تۈپ روھنىڭ يارقىن ئومۇملاشتۇرۇلۇشىدۇر. ئۇ يەنە مىللىي مۇزىكا مائارىپى ئەندىزىسىدىكى زور ئۆزگىرىشنىڭ بەلگىسى. مەكتەپ ناخشىلىرىدا ئەينى دەۋردىكى تۈپ روھ ــ مىللىي ئاڭنى ئويغىتىش، مىللەتنى قۇدرەت تاپقۇزۇش، يېڭى مەدەنىيەتكە، ئىلىم ـ پەنگە ۋە تەرەققىياتقا ئىنتىلىش روھى مەركەزلىك ئەكس ئەتكەن. مەكتەپ ناخشىلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى يەنە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مۇزىكا مېلودىيەسى، ئىجادىيەت ئۇسۇلى، ئىپادىلەش شەكلى، چالغۇ ئەسۋابلىرى قاتارلىق جەھەتلەردە يېڭىلىنىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقارغان.

تارىخىي ھۆججەتلەردە خاتىرلىنىشچە، جۇڭگودا تۇنجى دەرسجەلىك ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك مەكتەپلەر (学堂) 1912 ـ يىلى ناخشا دەرسى تەسىس قىلغان. ئەينى چاغدا باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ

تۆۋەن يىللىقلىرىغا «ئاددىي ئاھاڭلىق ناخشىلار»، يۇقىرى يىللىق-لىرىغا «مۇرەككەپ ئاھاڭلىق ناخشىلار» نى ئۆتۈش بەلگىلەنگەن. شۇڭىنىسى، ناخشىلار بىر خىل ئاھاڭدىلا ئېيتىلغان، دەرس سا-ئېتىگىمۇ كاپالەتلىك قىلىنمىغان، ھەتتا مائارىپ مىنىستىرلىقى 1912 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئېلان قىلغان «باشلانغۇچ مەكتەپكە دائىر ئەمر ـ پەرمانلار» دا «شارائىتى بولمىسا» بۇ دەرس «ۋاقىتىنچە توختىتىپ تۇرۇلسۇن» دېيىلگەن. بۇنداق بولۇشىدىكى سەۋەب شۇكى، ئەينى چاغدا جۇڭگودا مۇزىكا مائارىپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مائارىپچىلار ھەم مەكتەپ ناخشىلىرى ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئىجادىيەتچىلەر يوق ھېسابتا ئىدى. ناخشا دەرس بايلىقى ھەم ناخشا دەرسى ئۆتىدىغان ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىمۇ زور دەرىجىدە كەمچىل ئىدى. جۇڭگونىڭ مەكتەپ ناخشىلىرىنىڭ بار-لىققا كېلىشىگە ئۆچمەس تۆھپە قوشقان شېن شىنگوك (沈心工 1870 ～ 1947) ۋە لى شۇتۇڭ (李叔同 1880 ～ 1942) دەك مۇزىكا مائارىپچىلىرى ساناقلىقلا ئىدى. ئۇلارمۇ ياپونىيەنىڭ «مەكتەپ مۇزىكىلىرى» نى ئېلىپ كىرىش ئارقىلىق تۇنجى مەك-تەپ ناخشىلىرىنى رويابقا چىقارغان. مەكتەپ ناخشىلىرىنىڭ تەڭدىن تولىسى ياپونىيە ۋە ياۋروپا ـ ئامېرىكا ناخشىلىرىنىڭ مېلودىيەسىگە خەنزۇچە شېئىر سېلىش ئارقىلىق بارلىققا كەلتۈ-رۈلگەنىدى. بۇ مەكتەپ ناخشىلىرىنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى خەلق-نىڭ «چەت دۆلەتلەرنىڭ ھاقارىتىگە قارشى تۇرۇش»، «دۆلەتنى بېيىتىپ ئارمىيەنى كۈچەيتىش» نى تەلەپ قىلىشتەك ۋەتەنپەر-ۋەرلىك ئىدىيەسىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. «قاچان ئويغىنارسەن»، «گىمناستىكا ـــ ھەربىي مەشىق»، «خۇاڭخې دەريا سى»، «ۋەتەن ناخشىسى» قاتارلىقلار ئەنە شۇنداق ناخشىلار ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە «ئاياللار ھوقۇقىغا ئېرىشسۇن»، «ئاياللار گىمناستىكا-سى» قاتارلىق مەكتەپ ناخشىلىرىدا خانىم ـ قىزلارنىڭ ئۆزىنى قۇدرەت تاپقۇزۇش، ئەر ـ ئاياللار ھوقۇقتا باراۋەر بولۇش ئىدە-

يەسى، «ئەركىنلىك» قاتارلىق ناخشىلاردا ئەركىنلىك، دېموكراتىيە ئىدىيەسى، «يەر شارى» قاتارلىق ناخشىلاردا ئىلىم ـ پەن، مەدەنىيەت تەرغىب قىلىنىپ، فېئودال خۇراپاتلىققا قارشى تۇرۇش تەشۋىق قىلىنغان، «بامبۇك ئات»، «خوشلىشىش»، «باھار سەيلىسى» قاتارلىق ناخشىلاردا ئوقۇغۇچىلار تۇرمۇشى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. «جۇڭگو مەكتەپ ناخشىلىرىنىڭ مېلودىيەسىنىڭ مۇتلەق كۆپ ساندىكىسى ياۋروپا، ئامېرىكا، بولۇپمۇ ياپونىيە ناخشا ئاھاڭلىرىدىن ئېلىنغان[1]»، ھەتتا بەزى ئاھاڭلارغا ئوخشاش بولمىغان ئاپتورلار تەكرار ھالدا خىلمۇخىل شېئىرلارنى سالغان. ناھايىتى ئاز ساندىكى ناخشىلاردىلا جۇڭگونىڭ خەلق ناخشىلىرى، شىياۋدىياۋ ناخشىلىرىنىڭ ئاھاڭلىرى ئىشلىتىلگەن. مەسىلەن، «چاي ئۇزۇش ناخشىسى»، «ۋەتەن ناخشىسى» ۋە «پۇت بوغۇش ئازابى» قاتارلىق ناخشىلار شۇنداق.

ئانا دىيارىمىزدا يېڭى مائارىپ يولغا قويۇلۇشقا باشلىغان دەسلەپكى مەزگىللەردە مەكتەپ ناخشىلىرى تولىمۇ كەمچىل ئىدى. يېڭى مائارىپ مەزمۇنى ۋە مېتودىغا ئىگە يېڭىچە مەكتەپلەر ئاتۇش، قەشقەر، غۇلجا، تۇرپان، چۆچەكلەردە ئاندا ـ ساندا بارلىققا كېلىپ ئون يىللار ئۆتكەندە ئاندىن بۇ يېڭىچە مەكتەپلەردە مەكتەپ ناخشىلىرىنى ئېيتىش باشلانغان. 1914 ـ يىلى ئۇستۇنئاتۇشنىڭ ئىكساق كەنتىدە قۇرۇلغان «ھەببىزادە دارىلمۇئەللىمىن» مەكتىپىدە تۇركىيەلىك ئوقۇتقۇچى ئەھمەد كامال ئوقۇغۇچىلارغا تۇركچە مەكتەپ ناخشىلىرىنى ئۆگەتكەن. شۇ يىلى غۇلجىدىكى يېڭىچە مەكتەپلەرنىڭ دەرس جەدۋىلىدە ھەپتىسىگە بىرەر سائەت ناخشا (شېئىر) دەرسى ئۆتۈلىدىغانلىقى كىرگۈزۈلگەن. بولۇپمۇ

① خەلق مۇزىكا نەشرىياتى مائارىپ تەھرىر ئىشخانىسى تۈزگەن: «ئوقۇتقۇچىلار نىڭ ئوقۇتۇش قوللانمىسى» (ئادەتتىكى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ مۇزىكا دەرسى ئۆلچىمى تەجرىبە دەرسلىكى ـــ «مۇزىكا: باھالاش ۋە ھۇزۇرلىنىش»)، خەلق مۇزىكا نەشرىياتى 2004 ـ يىلى 8 ـ ئاي نەشرى، خەنزۇچە 206 ـ بەت.

داڭلىق تاتار مائارىپچى ئابدۇللا بوبىنىڭ تەشكىللىشى بىلەن 1914 ـ يىلىدىن باشلاپ يىلدا بىر قېتىم داغدۇغىلىق «ئەدەبىيات كېچىسى» ئۆتكۈزۈلۈپ يېڭىچە شېئىرلار دېكلاماتسىيە قىلىنغان ھەم مەكتەپ ناخشىلىرى ئېيتىلغان.

ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمىتىنىڭ نادانلىقتا قالدۇرۇش سىياسىتى ۋە مۇتەئەسسىپ كۈچلەرنىڭ جەدىدلىك ھەرىكىتىگە ئۆچمەنلىك قىلىشى نەتىجىسىدە 1914 ـ يىللىرى جانلانغان مەرىپەتچىلىك كەيپىياتى 1917 ـ يىلى ئەھمەد كامالنىڭ ئاتۇشتىن تۇركىيەگە، ئابدۇللا بوبىنىڭ غۇلجىدىن تاتارىستانغا كەتكۈزۈۋېتىلىشى بىلەن پەسكويغا چۈشۈپ قالغان. نەتىجىدە، مەكتەپ ناخشىلىرىمۇ بارا ـ بارا ئۇنتۇلۇشقا باشلىغان. خەلقئارا ۋەزىيەتتىكى ئۆزگىرىشىنىڭ مىسلىسىز بولۇشى، تەرەققىيات تەقەززاسىنىڭ بارغانسېرى تونۇپ يېتىلىشى، ئىلغار ئىدىيەدىكى كىشىلەرنىڭ يىلسېرى كۆپىيىشى بىلەن 1930 ـ يىللارغا كەلگەندە يېڭى مائارىپنى يولغا قويۇش، يېڭىچە مەكتەپلەرنى ئېچىش قىزغىنلىقى ئىلگىرىكى يىللاردىكىگە سېلىشتۇرغاندا كۆرۈنەرلىك كۈچەيگەن.

بىز 1930 ـ يىللارنى ئانا دىيارىمىزدا مەكتەپ ناخشىلىرىنىڭ رەسمىي شەكىللەنگەن مەزگىلى، دەپ ئېيتىمىز. بۇ جەھەتتىكى تۆھپىكار ئەزىمەت مەشھۇر مائارىپچى، تالانتلىق تەشكىلاتچى، ئوت يۈرەك كومپوزىتور ۋە شائىر مەمتىلى ئەپەندى (تەۋپىق) دۇر. ئۇ 1930 ـ يىللاردا مەكتەپ ناخشىلىرى ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللانغان ۋە بۇ ساھەدە زور تەسىر پەيدا قىلغان. ئۇنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن مەكتەپ ناخشىلىرى 40 قا يېتىدۇ.

مەمتىلى ئەپەندى 1934 ـ يىلى كۈزدە ئاتۇشنىڭ ئوڭئېرىق كەنتىدە «مۇئەللىملەر مەكتىپى» نى تەسىس قىلغان چاغدىلا مەكتەپ ناخشىلىرىنى بارلىققا كەلتۈرۈشنى باشلىغان. ئۇ مەكتەپ ناخشىلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ شېئىرى ۋە ئاھاڭىنى ئۆزى ئىجاد قىلغان، ئاز بىر قىسمىلىرىنى تۈركچە ئاھاڭلارغا يېڭى شې-

مەمتىلى ئەپەندى (تەۋپىق)

ئىسرلارنى يېزىپ ياكى باشقىلار يازغان شېئىرلارغا يېڭى ئاھاڭ ئىشلەپ بارلىقا كەلتۈرگەن.

مەلۇمكى، مەمتىلى ئەپەندى ھاياتىدا 1934 ـ يىلى 8 ـ ئايدىن 1937 ـ يىلى 4 ـ ئايغىچە پەقەت 36 ئاي يېڭى ماۋارىپ ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش پۇرسىتىگە ئېرىشكەن. 1937 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى 36 يېشىدا پاجىئەلىك قەتل قىلىنغان. 36 يېشىدا جېنىدىن جۇدا قىلىنغان بۇ ئەلپىدا ئەزىمەت 36 ئاي يېڭى ماۋارىپ ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا تىللاردا داستان بولغۇدەك ئۇنتۇلماس ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقىرىپ، ئۇيغۇر يېڭى ماۋارىپ تارىخىدىكى نۇرلۇق مەشئەل بولۇپ قالغان.

1934 ـ يىلى 8 ـ ئايدا شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى ئۇرۇمچىدە داغدۇغىلىق يېغىن ئېچىپ، شىنجاڭدا ئۇرۇش مالىمانچىلىقى ئاخىرلاشتى، تىنچلىق ئەمەلگە ئاشتى، دەپ جاكارلىغان. خوجىنىياز ھاجىنىڭ داڭلىق سەركەردىسى مەھمۇد مۇھىتى 6 ـ دىۋىزىيەنىڭ باشلىقلىقىغا تەينىلىنىپ قەشقەرگە ئورۇنلاشقان. 8 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ئۇرۇمچىدە ئۆلكىلىك ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغان. بۇ ئۇيۇشما شېڭ شىسەينىڭ 1934 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى «12 ـ ئاپرېل» ئۆزگىرىشىنىڭ

بىر يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت نامىدىن ئېلان قىلغان «سەككىز ماددىلىق خىتابنامە» سىدىكى مەدەنىيەت، مائارىپ سىياسىتىنىڭ روھى بويىچە ھەرقايسى ۋىلايەت، ناھىيە-لەردىكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرى ئارقىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ يېڭى مەكتەپ مائارىپىنى كېڭەيتىشكە، زامانىۋى شەكىل ۋە مەزمۇندىكى ئەدەبىيات - سەنئىتىنى بەرپا قىلىشقا كىرىشكەن. شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ يۇقىرىقى خىتابنامىسىنىڭ 6 - ماددىسى بولغان «مائارىپنى كەڭ يولغا قويۇش» نىڭ كونكرېت مەزمۇنى «(1) مائارىپنىڭ كۆلىمىنى كېڭەيتىش؛ (2) مائارىپ خىراجىتىنى كۆپەيتىش؛ (3) ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى بەرپا قىلىش؛ (4) ھەربىر مىللەت ئۆز تىلى ۋە يېزىقىدا دەرس ئۆتۈش» دەپ ئىزاھلانغان. ئىزاھلانغان بۇ مەزمۇنلار ئىچىدىكى «مائارىپ خىراجىتىنى كۆپەيتىش» ۋە «ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى بەرپا قىلىش» كونكرېت قەيىن مەسىلە بولۇپ، ئەينى چاغدا شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى ئىقتىسادىي جەھەتتە قاتمۇقات قىيىنچىلىق ئىچىدە تۇرۇۋاتاتتى، شۇڭا «مائارىپ خىراجىتىنى كۆپەيتىش» تىن سۆز ئېچىش ۋە «ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى بەرپا قىلىش» دېگەنلەر يىراقتىكى مەسىلە ئىدى. چۈنكى ئەينى چاغدا شىنجاڭدا ئوقۇتقۇچى يېتىشتۇرىدىغان بىرەر دارىلمۇئەللىمنىمۇ يوق ئىدى. پۈتكۈل شىنجاڭ مىقياسىدىكى جەدىدچە ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى بىلىدىغان مىللىي ئوقۇتقۇچىلارنى يىغىپ كەلسە 20 ~ 30 دىن ئاشمايتتى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا ھەربىر مىللەت، ھەربىر يۇرت ئۆز كۆچىگە تايانمىسا باشقا ئامال يوق ئىدى.

تارىخىي پۇرسەتنى تۇتۇشقا ماھىر مەمتىلى ئەپەندى ئەينى چاغدا شىنجاڭ بويىچە تۇنجى بولۇپ ئوقۇتقۇچىلار مەسلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن «مۇئەللىملەر مەكتىپى» ئاچقان ھەم ئالتە ئايغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە 60 تىن ئارتۇق ئوقۇتقۇچىنى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ دەرسىنى بەرگۈدەك سەۋىيەگە كەلتۈر-

گەن. يېڭى مەكتەپلەرنى سالدىغان قۇرۇلۇش خىراجىتى ۋە مائا-
رىپ خىراجىتى مەسلىسىنى «ئاتىلار ھەيئىتى» قۇرۇش ئارقىلىق
ئاتۇشتىكى مەرپەتپەرۋەر بايلارنى ھەركەتلەندۈرۈپ، شۇلارنىڭ
ياردىمى ئارقىلىق ھەل قىلغان. شۇنداق قىلىپ 1934 - يىلى 8 -
ئايدىن 1935 - يىلى 1 - ئايغىچە بولغان ئالتە ئاي ئىچىدە ئاس-
تىن ئاتۇشنىڭ 24 كەنتىدە يېڭى مەكتەپلەرنى سالدۇرۇپ، ئوقۇ-
غۇچىلار تەربىيەلەش شارائىتىنى ھازىرلىغان. بۇ ئالتە ئاي ئىچى-
دە ئۇ كىشىنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمىگۈدەك پىداكارانە روھنى،
چىدامچانلىق خىسلىتىنى، ئەقىل - پاراسەت ئۇستۇنلۇكىنى،
پولاتتەك ئىرادىسىنى نامايان قىلغان. ئۇنىڭدىكى ئۆز غايىسى ئۈ-
چۈن كۆيۈپ كۈل بولۇشقا تەييار پىداكار ئەزىمەتلەردىلا بولىدىغان
بۇ ئېسىل ئالاھىدىلىكلەر كىشىلەرنى ھەيران قالدۇرغان. ئەينى
چاغدا «مۇئەللىملەر مەكتىپى» دە ئوقۇغان شاگىرتى سەيپىدىن
ئەزىزى كېيىن «ئۆمۈر داستانى» ناملىق ئەسلىمىسىدە مەمتىلى
ئەپەندىنىڭ شۇ كۈنلەردىكى ئەھۋالى توغرۇلۇق مۇنداق ئۇچۇرلار-
نى قالدۇرغان: «كۆپ ۋاقىتلاردا مەمتىلى ئەپەندى باشقا كەنتلەر-
دىن قايتىپ كېلىپ، توپتوغرا دەرسخانىغا كىرگەندە، بىز ئۇنىڭ
بەك چارچىغانلىقىنى، كۆزلىرىنىڭ ئۇيقۇسىزلىقتىن قىزىرىپ
كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ، ئۇنى ئايايتتۇق. لېكىن ئۇنىڭدا تەتۇرچە
روھىي ئۇستۇنلۈك كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئۇ كىرىپلا، ئاۋۋال بىزگە
خۇشاللىق بىلەن كەنتلەردە مەكتەپ سېلىشنىڭ ياخشى كېتىپ
بارغانلىقىنى، پىلانىنىڭ ئەملگە ئېشىشىغا ئىشەنچى بارلىقىنى
سۆزلەپ بېرىپ، ئاندىن دەرس ئۆتۈشكە باشلايتتى. ئۇنىڭ مۇشۇ
ھەرىكىتى، ئاشۇ ئۈمىدۋار، جۇشقۇن قىياپىتىنىڭ ئۆزى بىزگە
ناھايىتى چوڭ تەربىيە ۋە ئىلھام بولاتتى. بىز ئاز دەم ئېلىپ،
جىقراق ئوقۇشقا كۈچ چىقىراتتۇق»، «مۇشۇنداق چوڭ ھەرىكەتتە
مەمۇرىي، تەشكىلىي، ئىلمىي جەھەتتىن رەھبەرلىك قىلىدىغان
ئادەم بىرلا ئاشۇ مەمتىلى ئەپەندى ئىدى. مەكتىپىمىزنىڭ بىر-
دىنبىر ئوقۇتقۇچىسىمۇ مەمتىلى ئەپەندى بولۇپ، تىل، ھېساب،

جۇغراپىيە، تارىخ دەرسلىرىنى ئۆتەتتى.[1]» مەمتىلى ئەپەندىنىڭ چەبدەسلىكى، جەسۇرلۇقى ۋە پاراسىتىدىن تەسىرلەنگەن قەشقەر - دىكى ئالىي ھەربىي ئەمەلدار مەھمۇت مۇھىتى مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئىشلىرىنى قوللاپ، قوراللىق ئەسكەردىن ئىككىنى ئەۋەتىپ ئۇنى ئۆز ھىمايىسىگە ئالغان.

پاراسەتلىك پىداگوگ مەمتىلى ئەپەندى «قۇتۇلۇش[2]»، «ئىز - چىلار مارشى»، «مۇئەللىم ــ بىز» («مەرىپەت مارشى»)، «قوپ، قان - قېرىنداش»، «ئويغان، مىللەت!»، «ۋەتەن ئۈچۈن»، «بىز ۋەتەن ياشلىرى» دېگەن نادىر ناخشا - مارشلىرىنى دەل ئاشۇ «مۇئەللىملەر مەكتىپى» دە ئوقۇتقۇچى يېتىشتۈرۈۋاتقان ھەم كەنتلەردە يېڭى مەكتەپ سېلىۋاتقان كۇنلىرىدە ئىجاد قىلىپ، ئوقۇغۇچىلىرىغا ئۆگەتكەن. مەمتىلى ئەپەندى مەزمۇنى جەڭگىۋار، ئاھاڭى جۇشقۇن بۇ مەكتەپ ناخشىلىرى ئارقىلىق شاگىرتلىرى - نىڭ قەلبىگە ئوت يېقىپلا قالماستىن، دەۋرداشلىرىنىڭ ۋۇجۇدىغا يېڭى روھ سىڭدۈرۈش، ئۇلاردا يېڭى كەيپىيات، يېڭى قاراش شە - كىللەندۈرۈش مەقسىتىگە يەتكەن. شېئىر بىلەن مۇزىكىسى ئاجا - يىپ ياخشى ماسلاشقان بۇ مەكتەپ ناخشىلىرى چۇشىنىشلىك ھەم ياش - ئۆسمۇرلەرنىڭ ئېيتىشىغا بەك ماس كەلگەچكە، جەمئى - يەتتە تېزلا ئومۇملاشقان. بۇ ناخشىلارنىڭ مەزمۇنى كىشىلەرنى ئىلىم - پەنگە ئەھمىيەت بېرىشكە چاقىرىش، يېڭى مەكتەپلەرنى ئېچىشنى قوللاشقا دەۋەت قىلىش، ئۇلاردا ۋەتەننىڭ تەقدىرىگە، مىللەتنىڭ تەرەققىياتىغا كۆڭۈل بۆلىدىغان ئاڭنى يېتىلدۈرۈش قاتارلىق جەھەتلەرگە چېتىلىدۇ. بۇ دەل شۇ يىللاردىكى ئەڭ تۇپ

---

① سەيپىدىن ئەزىزى: «ئۆمۇر داستانى»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1990 - يىلى نەشرى، 400 - بەت.

② «قۇتۇلۇش» دېگەن بۇ ناخشىنىڭ شېئىرىنى مەرغىلانلىق تۇرغۇنجان ئابدۇرې - ھىم دېگەن ئۆزبېك شائىر 1933 - يىلى كۇزدە قەشقەردە يازغان ھەم «ئىستىقلال» نامىلىق ژۇرنالدا ئېلان قىلغان. 1934 - يىلى مەمتىلى ئەپەندى بۇ شېئىرغا ئاھاڭ ئىشلەپ مەكتەپ ناخشىسى قىلغان.

دەۋر روھى ئىدى.

مەمتىلى ئەپەندى ئىجاد قىلغان مەكتەپ ناخشىلىرىنىڭ بىر قىسمى ئەينى چاغدىكى مەلۇم ۋەقەگە ئاساسەن ئىجاد قىلىنغانىدى. مەسىلەن، «مۇئەللىم ــ بىز»، «كەلدۇق سالامەت ئايلىنىپ»، «نۇرلاندۇردى»، «ئەي ئانا يەر!» دېگەن ناخشىلىرى ئەنە شۇنداق مەكتەپ ناخشىلىرىدۇر.

«مۇئەللىم ــ بىز» دېگەن مارشنى مىسالغا ئالىدىغان بولساق، بۇ مارشنى مەمتىلى ئەپەندى ئالتە ئايلىق «مۇئەللىملەر مەكتىپى» دىكى ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش پۈتكۈزگەن چاغدا ئىجاد قىلغان. بۇ مەكتەپتىكى شاگىرتلىرىنى باشلانغۇچ مەكتەپكە ئوقۇتقۇچى بولغۇدەك بىلىم ۋە مېتودنى ئۆزىدە هازىرلاپ بولدى، دەپ قارىغان مەمتىلى ئەپەندى بۇ يېڭى مۇئەللىملەرنى ئوخشاش فورمىدا كىيىندۇرۇپ، قاتار قىلىپ ئاتۇشنىڭ يېزا ــ كەنتلىرىنى مەش دەسسىتىپ ئايلاندۇرغان. ئۇلار يول بويى بارابان، سۇنايلارنى چېلىپ، «مۇئەللىم ــ بىز» دېگەن مارشنى ئوقۇپ تەنتەنىلىك مائارىپ تەشۋىقاتى ئېلىپ بارغان. بۇ ناخشىنىڭ شېئىرى مۇنداق:

مۇئەللىم ــ بىز، يۇرتلاردا مەكتەپ ئاچىمىز،
خەلقىمىزگە يوپيورۇق نۇرلار چاچىمىز.

تالاي يىللار زۇلمەتتە تېنەپ خار بولدۇق،
ئىلىم ــ ئېرپان يولىغا شۇنچە زار بولدۇق.
خۇراپاتتا قالدۇرۇپ ئەزدى زالىملار،
كۆزلىرىمىز قارىغۇ، كۆپ ناچار بولدۇق.

بىزنىڭ ماڭغان يولىمىز سائادەت يولى،
بىز ۋەتەننىڭ يېڭىدىن ئېچىلغان گۈلى.
ئوقۇتىمىز ئەۋلادنى يېڭى پەن بىلەن،
پۈختا بولسۇن مەكتەپنىڭ بېسىلغان ئۇلى.

يورۇق تاڭغا تەلپۈندى ۋىلايىتىمىز،
ئىلىم بىلەن تىكلىنەر ئىناۋىتىمىز.
مەنبە بولدى ئېرپانغا يۇرتىمىز ئاتۇش،
ئېرپان بىلەن ئېچىلغاي سائادىتىمىز.

ئەينى چاغدىكى ئەھۋال توغرۇلۇق سەيپىدىن ئەزىزى «ئۆمۈر داستانى» دا مۇنداق قۇرلارنى يازغان: «مەن تېجەن مەكتەپكە مۇدىر ھەم مۇئەللىم بولۇپ تەيىنلەندىم. يەنە تۆركۈللۈك ئابدۇلبارى ۋە ئابدۇرېشىت دېگەن ئىككى ئوقۇتقۇچى بار ئىدى. بىز ئاشۇنداق تىزىلىپ، ناخشا ئوقۇپ بارغاندا، مەكتەپ ئالدىدا، كوچىلاردا نۇر-غۇن ئادەملەر قارشى ئالدى. مەكتەپ ئەمەت ھاجىم دېگەن كىشى-نىڭ ئىشىك ئالدىدىكى بىر كۆل بويىغا سېلىنغان بولۇپ، ئىككى سىنىپ، بىر مۇئەللىملەر ياتىقى، بىر ئاشخانىسى بار ئىدى. ئە-مەت ھاجىم تېجەندىكى ئاتلار ھەيئىتىنىڭ باشلىقى ئىدى. بىز قار-شى ئالغۇچىلار ئارىسىدىن ئۆتۈپ سىنىپقا كىرسەك، يورۇق، يېڭى ئۆيدە رەتلىك پارتىلاردا ئولتۇرغان ئوقۇغۇچىلار دەس تۇرۇپ، ئوڭ قوللىرىنى بېشىغىچە كۆتۈرۈپ بىزنى قارشى ئالدى. تېخى ئوقۇش باشلىمىغان، مەكتەپمۇ كۆرمىگەن بالىلارنىڭ مۇنداق تەرتىپلىك بولۇشى بىزنى ھەيران قالدۇردى. كېيىن ئاڭلىساق، مەمتىلى ئە-پەندى بالىلارغا ئۆگىتىپ چىققانكەن. ھەر سىنىپقا بىردىن سىنىپ باشلىقى تەينىلەپ، بالىلارنى تەرتىپكە ساپتىكەن.[1]»

ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ تارىخىدا ئىككىنچى قېتىم ئېچىلغان «مۇئەللىملەر مەكتىپى[2]» نىڭ مەسۇلى بولغان بۇ 60 چە ئو-قۇتقۇچى ئۆزلىرىنىڭ يېڭىچە قىياپىتى، جۇشقۇن روھى، جەڭ-

① سەيپىدىن ئەزىزى: «ئۆمۈر داستانى»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1990 ـ يىلى نەشرى، 418 ـ بەت.

② ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ تارىخىدىكى تۇنجى «مۇئەللىملەر مەكتىپى» ئاكا ـ ئۇ-كا مۇسابايېفلارنىڭ ياردىمى بىلەن 1914 ـ يىلىدىن 1917 ـ يىلىغىچە ئۇستۇنئاتۇشنىڭ ئىكساق كەنتىدە ئېچىلغان. تۇركىيەلىك ئەھمەد كامال باش ئوقۇتقۇچى بولغان.

گىۋار ناخشىلىرى، ھەربىيلەردەك مەش دەسسەپ مېڭىشلىرى بىلەن ئاستىن ئاتۇشنىڭ يېزا ـ كەنتلىرىنى لەرزىگە سېلىۋەتكەن. ئەزەلدىن بىر ـ ئىككى ئوقۇتقۇچىنى كۆرگەن بولسىمۇ، ئوقۇتقۇچىلار قوشۇننىنى كۆرۈپ باقمىغان خەلق بەكمۇ شادلانغان. كىشىلەرنىڭ ھەيرانلىق بىلەن قاراشلىرى ۋە قىزغىن ئالقىشلىرىدىن روھى تېخىمۇ كۆتۈرۈلۈپ، ئۆزىنىڭ مۇئەللىملىك ھاياتىدىن چەكسىز شەرەپ ھېس قىلغان «ئابدۇراخمان شائىر» ئىسىملىك مۇئەللىم شۇ چاغدىكى ھاياجانلىق كەيپىياتىنى مۇنۇ شېئىرى ئارقىلىق ناھايىتى يارقىن ئىپادىلىگەن:

بۇگۈن يۇرتقا يېتىپ خۇشلۇق يېڭىچە يول بىلەن ماڭدۇق،
كېلىپ ھۆرلۈك بۇ مىللەتكە گويا چولپان كەبى ياندۇق.

مۇبارەكلەپ ئانا خەلقىم ئاپىرىن ئېيتتى بۇ دەۋرانغا،
مائارىپ، ئەل ئاقارتىش يولىدا كۈلگەن شۇ ئارمانغا.

ساۋاتسىزلىق بالاسىدىن قۇتۇلماق بىزگە قەرز بولدى،
جىمىكى ئەر ـ ئايالغا ئۆگىنىش ھەر جايدا پەرز بولدى.

ئاجايىپ بىر ماھارەت ساھىبى ـــ تەۋپىق چىقىپ شۇ دەم،
قىلىپ تەشۋىق، تەرغىبات خەلققە بولدىلەر ھەمدەم.

يىگىرمە تۆت ئورۇنغا سالدى يېڭى پەننىي مەكتەپلەر،
ئايا، چاقماق كەبى تېز بولدى ھەربىرى، تاپتى بەربىرىكەتلەر.

«مۇئەللىم ـــ بىز» دېگەن مارشنى ئوقۇشتۇق ھەممىمىز ياشراق،
بولۇپ خۇرسەن جىمى خەلق ئالدى قوينىغا بولۇپ ئامراق.

مۇئەللىم بوپ تارالدۇق بەلگىلەنگەن كەنتلەرنى بويلاپ،
قىلىپ مەسئۇل، بېكىتتى ھەر ئورۇنغا ياخشىدىن تاللاپ.

كى مەنمۇ بەلگىلەندىم مېيى[1] مەكتەپكە بولۇپ مەسئۇل،
سۆيۈندى ئابدۇراخمانمۇ بۇ تەقسىمنى كۆرۈپ مەقبۇل.

«مۇئەللىم ــ بىز» دېگەن بۇ ناخشا 1930 ـ يىللاردىكى يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنىڭ مەرىپەت مارشى بولۇپ قالغان. ھەقىقەتەن مۇ ئۇنىڭ بارلىققا كېلىش ئارقا كۆرۈنۈشىدىن تارتىپ مىسرالىرىدا ئەكس ئەتكەن ئوتلۇق ئىدىيە، ئاھاڭىدا ئىپادىلەنگەن جۇشقۇن تېمپا كىشىلەرنى قاتتىق ھاياجانلاندۇرغان. بۇ مارش 1930 ـ يىللاردا جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا كەڭ ئومۇملاشقان.

مەمتىلى ئەپەندىنىڭ خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى قومۇل ئىنقىلابىغا ئاتاپ يازغان «نۇرلاندۇردى» دېگەن روھلۇق ئېيتىلىدىغان مارشىمۇ، ئەينى چاغدىكى تارىخىي رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈرگەن ئۆزگىچە مەكتەپ ناخشىسىدۇر. بۇ ناخشىنىڭ تېكىستى مۇنداق:

نۇرلاندۇردى يۇرتلىرىمىزنى قومۇلدىن كۈن تۇغۇپ.
ئەدلى ـ ئادالەت قۇرۇلۇپ.
مۇستەبىت زالىملار بولسا،
مەھۋە بولدى ئۇرۇلۇپ، ئۇرۇلۇپ، ئۇرۇلۇپ!

ئەي غازى، غوجامنىياز[2] ھاجى ئاتا، سەن مىڭ ياشا!
غەيرىتىڭ بىلەن بۇگۈن بىز،
ئەسرىي مەكتەپتە ئوقۇيمىز،
قىز ـ ئوغۇللار بىر بولۇپ، بىر بولۇپ، بىر بولۇپ!

① ئاتۇشنىڭ ئازاق يېزىسىغا تەۋە كەنتنىڭ نامى.
② خوجىنىياز ھاجىنى ئەينى چاغدا كىشىلەر غوجامنىياز ھاجى دەپمۇ ئاتاشقان.

كۆپ زامانلاردىن بېرى بىزلەر ئېزىلگەن خەلق ئىدۇق،
ئەيلىدى بىزلەرنى ئازاد!
دەۋرى ئىستىبدادتىنى بەربات!
سىدىقۇ بىرلەن قوزغۇلۇپ، قوزغۇلۇپ، قوزغۇلۇپ[1].

1932 ـ يىلى قومۇل تاغلىرىدا خوجىنىياز ھاجى، سالى دور ـ غىلار باشچىلىقىدا كۆتۈرۈلگەن مىللىي ئىنقىلاب چىرىك، ئىق ـ تىدارسىز جەن شۇرېن ھاكىمىيىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى گۇ ـ رۇھلار زىددىيىتىنىڭ بارغانسېرى ئۆتكۈرلىشىشىگە سەۋەب بول ـ غان. نەتىجىدە، 1933 ـ يىلى ئۈرۈمچىدە «12 ـ ئاپرېل» ئۆز ـ گىرىشى يۈز بېرىپ ئالتە يىل داۋام قىلغان جەن شۇرېن ھاكى ـ مىيىتى غۇلاپ چۈشكەن. بىر مەزگىللىك ھوقۇق تالىشىش كۈ ـ رىشىدىن كېيىن شېڭ شىسەي ئۈستۈنلۈك قازىنىپ شىنجاڭنىڭ دۇبەنى بولغان. ئۇ ئىچكى ـ تاشقى ۋەزىيەتنى مۆلچەرلەپ ئىستا ـ لىن رەھبەرلىكىدىكى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا دوستلۇق قو ـ لىنى سوزغان. ئىستالىن ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىگە تۇتاش ئارقا ھويلىسى بولغان شىنجاڭدا 1932 ـ يىلىدىن باشلاپ بارغانسېرى كۈچىيىپ كېتىۋاتقان ھەر خىل كۈچلەرنىڭ قوراللىق ئېلىشىشلىرىغا خاتىمە بېرىش مۇددىئاسىدا شېڭ شىسەينىڭ ئۆزلىرىگە سۈنۈلغان قولىنى چىڭ تۇتۇپ، ئۇنى بار كۈچى بىلەن يۆلەپ، ئارقا ـ ئارقىدىن ھەربىي، ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي ياردەملەرنى قىلىپ ئۇنىڭ ئورنىنى مۇستەھكەملە ـ گەن. ئەنە شۇ جەريانداا ئىستالىن ھۆكۈمىتى قومۇل ئىنقىلابىنىڭ داھىيسى خوجىنىياز ھاجىنى تۈرلۈك يوللار بىلەن قىستاپ، بە ـ زىدە ئېزىقتۇرۇپ، ئاخىر شېڭ شىسەي بىلەن بىرلىشىشكە كۆن ـ دۈرگەن. نەتىجىدە، خوجىنىياز ھاجى مۇئاۋىن ئۆلكە رەئىسى بو ـ

① «نۇرلاندۇردى» ناملىق بۇ مارشنىڭ سۆز ۋە ئىملاسى ئەينى چاغدىكى ئېيتى ـ لىشى بويىچە ئېلىندى.

لۇپ، شىنجاڭدا «تىنچلىقنىڭ ئورنىتىلىشى» غا قوشۇلغان. 1934 - يىلى 8 - ئايدىن 1937 - يىلى 10 - ئايغىچە خوجىنىياز ھاجى مۇئاۋىن ئۆلكە رەئىسى بولۇپ ئۇرۇمچىدە ئىشلىگەن. شۇ مەزگىلدە ئۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ داھىيسى سۈپىتىدە تونۇلغان. ئەنە شۇ يىللاردا شىنجاڭدا يېڭى مائارىپنى يولغا قويۇش دولقۇنى قوزغالغان. يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتى جانلانغان. مەتبۇئات ئىشلىرى شەكىللەنگەن. مەمتىلى ئەپەندى «نۇرلاندۇردى» دېگەن مارشنى ئەنە شۇ رېئاللىقنى كۆزدە تۇتۇپ ئىجاد قىلغان.

«نۇرلاندۇردى» دېگەن ناخشا ئاتۇشتىكى مەكتەپلەردە ئېيتىلغاندا بىر قىسىم مۇتەئەسسىپ كىشىلەر «ئەسرىي مەكتەپتە ئوقۇيمىز قىز - ئوغۇللار بىر بولۇپ» دېگەن مىسرانى «قىز - ئوغۇللار بىر بولۇپ دېگۈچە، چوڭ - كىچىكلەر بىر بولۇپ، دەپ ئوقۇسا بولمامدۇ؟» دېيىشىپ غۇدۇراشقان. بۇ ئىش توغرۇلۇق يېڭى مائارىپنى قوللايدىغان بىر قىسىم كىشىلەر ئۇلارنىڭ بىمەنە تەكلىپىگە قارىتا رەددىيە بېرىپ، بۇنى توغرا چۈشىنىش لازىملىقىنى، بۇ ناخشىنىڭ ھېچقانداق يامان تەرىپى يوقلۇقىنى ئېيتىسىمۇ، مۇتەئەسسىپلەر ئۆز پىكرىدە چىڭ تۇرغان. مەمتىلى ئەپەندى مۇتەئەسسىپلەرنىڭ بۇ پىكرىنى ئاڭلاپ كۈلۈپ كەتكەن ھەم يېڭى مائارىپنى قوللايدىغان كىشىلەرگە «بۇ چوڭ ئىش ئەمەس، ئۇلار مەكتەپنى ئۆزگەرتەيلى» دەپ چۈقان سالمىغاندىكىن، بىر مىسرا شېئىرنى ئۆزگەرتەيلى دېسە، بوپتۇ دەيلى، مەن مەكتەپلەرگە ئۆزگەرتىپ ئوقۇش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش قىلاي» دېگەن. شۇنىڭ بىلەن مۇتەئەسسىپ كۆچىلەرنىڭ «بىر مىسرانى ئۆزگەرتىش ئىسلاھاتى» غەلىبىلىك نەتىجىلەنگەن.

مەمتىلى ئەپەندىنىڭ مەكتەپ ناخشىلىرى ئىچىدىكى «كەلدۇق سالامەت ئايلىنىپ» دېگەن مارشىمۇ ئەمەلىيەت جەريانىدا بارلىققا كەلگەن تارىخىي ناخشىدۇر. بۇ ناخشىنىڭ ئىجاد قىلىنىشى مەم-

تىلى ئەپەندىنىڭ مائارىپچىلىق ھاياتىدىكى يەنە بىر مۇھىم شاد-
لىق سەھىپە بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

1936 - يىلى باش كۈزدە مەمتىلى ئەپەندى باشتىن - ئاياغ بىر خىل كېسىلگەن، بىر خىل قورالالنغان، يەنى دۈمبىسىگە پال-تا قىستۇرۇلغان خۇرۇم چامادان ئاسقان، ئىككى دولىغا قىزىل ۋە كۆك رەڭلىك ئىككى بايراقچە قادىغان، قولىدا ئىزچىلار كال-تىكى تۇتقان 40 تەك جەڭگىۋار ئىزچىسىنى باشلاپ، ئۇلارغا نەي، بارابانلارنى چالدۇرۇپ، ناخشا - مارشلارنى ئېيتقۇزۇپ يېڭى مائارىپنى تەشۋىق قىلىش سەپىرىگە ئاتلانغان. بۇ ئىزچىلار ئا-تۇشتىكى ھەرقايسى كەنت مەكتەپلىرىدىن تاللانغان 15 ~ 21 ياشلاردىكى قاۋۇل، روھلۇق، زېرەك ئوغۇللار بولۇپ، بۇلارنى مەم-تىلى ئەپەندى ئاتۇشنىڭ مەركىزى مەشھەدتىكى مەكتەپتە ئايرىم تەربىيەلەيتتى. كىشىلەر بۇ ئوقۇغۇچىلارنى «مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئىزچىلىرى» دەپ ئاتىشاتتى. بۇ ئىزچىلارنىڭ ۋەزىپىسى كۆپ خىل ئىدى. بازار كۈنلىرى تەرتىپ ساقلاشتىن تارتىپ يېڭى ما-ئارىپنى تەشۋىق قىلىشقىچە ھەممە ئىشنى قىلاتتى. بۇ قېتىمقى يېڭى مائارىپ تەشۋىقات سەپىرىنى مەمتىلى ئەپەندى دەل مۇشۇ جەڭگىۋار ئىزچىلىرىنىڭ ئىچىدىن تاللانغان ئىزچىلار بىلەن تا-ماملىغان. ئۇلار ئاتۇشتىن يولغا چىقىپ، پەيزاۋات، يېڭىشەھەر، يېڭىسار، كوناشەھەر ناھىيىلىرىنىڭ يېزا - كەنتلىرىنى ئايلا-نىپ، بارغانلا يېرىدە داغدۇغا قوزغاپ، ھاياجانلىق كەيپىيات پەيدا قىلىپ قىزغىن قارشى ئېلىنغان. ئۇلار بىرەر ئايچە جاپالىق، ئەمما مەنىلىك يول يۈرۈپ ئاتۇشقا قايتىپ كەلگەن. ئەنە شۇ چاغدا بۇ ئىزچىلار ئاتۇشنىڭ مەشھەد بازىرىدا ئۆزلىرىنى قارشى ئېلىپ كۈتۈپ تۇرغان مېڭلىغان ئاتا - ئانا، ئەر - ئايال، ئوقۇ-قۇچى، ئوقۇغۇچىلارغا يېقىنلاشقاندا ئاجايىپ روھلۇق ھالەتتە «كەلدۇق سالامەت ئايلىنىپ» دېگەن مارشنى ئوقۇپ، ئۇلارنى ھاڭ - تاڭ قالدۇرۇۋەتكەن.

سەپەر قىلدۇق، تاغلار ئاشتۇق،
يېڭىلىقتىن نۇرلار چاچتۇق.
خەلقىمىزگە قۇچاق ئاچتۇق،
كەلدۇق سالامەت ئايلىنىپ.

بەھۇدە يولنى ماڭمىدۇق،
بىز يولدا ھەرگىز ھارمىدۇق.
ئىشسىز بىكار ھەم قالمىدۇق،
كەلدۇق سالامەت ئايلىنىپ.

پىيادە چۆللەردىن ئۆتۈپ،
ھەر يەردە ئەلنى ئويغىتىپ.
كونىلىقنى قورقۇتۇپ،
كەلدۇق سالامەت ئايلىنىپ.

مەمتىلى ئەپەندى ئۆز ئىزچىلىرىنى ئەسكەرلەرنى مەشىقلەندۈرگەندەك قاتتىق تەلەپ بىلەن تەربىيەلىگەن. شۇڭا، ئۇلار «ئىزچىلار مارشى» نى ئوقۇپ ماڭسا، كىشىلەرگە ئوقۇغۇچىدەك ئەمەس، ھەربىيلەردەك تەسىرات بېرەتتى. بۇ جەھەتتە قىستۇرما قىلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بىر ئىش بار. 1936 ـ يىلى ئەتىيازدا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭغا 18 كىشىلىك بىر ئۆمەك تەكشۈرۈشكە بارغان. ئۆمەكنىڭ ئىچىدە بەش ئالاھىدە ۋەكىل بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىرى مەنسۇر ئەپەندى[1] دېگەن كىشى ئىدى. مانا شۇ كىشى 1980 ـ يىللاردا

① مەنسۇر ئەپەندى دېگەن بۇ كىشى قازاقىستانغا تەۋە يەتتەسۇ ئۇيغۇرلىرىدىن بولۇپ، 1902 ـ يىلى تۆغۇلۇپ، 1989 ـ يىلى ۋاپات بولغان. ئەسلىي ئىسمى مەشۇر روزىبېۋ، تەخەللۇسى «ۋەتەن بالىسى». ئىستالىن ھۆكۈمىتى 1935 ـ يىلى شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىگە يارەملىشىشكە ئەۋەتكەن مۇھىم ئادەم. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە يەنە بىر قېتىم ئەۋەتىلىپ تارباغاتايغا ۋالىي بولغان.

ئالماتادا يازغان «ئۇيغۇر زېمىنىدا» ناملىق ئەسلىمىسىدە ئاتۇش مەشھەد مەكتەپتە مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئىزچىلىرىنى كۆرگەن چاغدىكى تەسراتىنى مۇنداق يازغان:

«بىز قەشقەر ئەتراپىدىكى يېزىلارنى ئارىلاپ يۈرۈپ، ئاستىن ئاتۇشتىكى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بىر ئاجايىپ مەكتەپنى كۆرۈشكە باردۇق. مەكتەپتە 7 ـ 8 مۇئەللىم بولۇپ، 400 بالا ئوقۇيدىكەن. مەكتەپ مۇدىرى مەمتىلى ئەپەندى دېگەن 35 ياشلاردىكى ئۇيغۇر كىشى تۇرکىيەدە ئوقۇپ، تەلىم ئالغانكەن. باشقا 4 ~ 5 ئۇيغۇر مۇئەللىم ئۇنىڭدا ئوقۇپ بىلىم ئىگىلەپتۇ. يېڭىلمىسەم، مۇئەللىملەرنىڭ بىرى ئوسمانلى تۇرکلىرىدىن بولۇشى كېرەك.

15 ياشتىن 21 ياشقىچە بولغان 200 چە بالىغا بېرىلىدىغان ھەربىي مەشىق دەرسىنى بىزگە كۆرسەتمەكچى بولۇشتى. ئۇلار ياغاچتىن ياسالغان ھەربىي قورالىرىنى ئىشلەتكەن ھالدا، تۇرکچە بېرىلگەن قوماندا بىلەن مەشىق كۆنۈكمىلىرىنى كۆرسەتتى. بۇلارنى كۆرۈپ ئالغان تەسراتلىرىمىز شۇ بولدىكى، بۇلارغا ئاددىتىكى پەننىي دەرسلەرنى ئوقۇتۇشتىن كۆرە، تولىراق ھەربىي تەلىم ـ تەربىيە بېرىلسە ھەربىي خادىملارنى ھازىرلاش كۆزدە تۇتۇلۇپتۇ، دېگەن خۇلاسىگە كەلدۇق.»

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئىزچىلارنى تەربىيەلەش ئۇسۇلى مەنسۇر ئەپەندىگە ياقمىغان. بۇ ئۇنىڭ خىزمەت ۋەزىپىسى ھەم سىياسىي قارىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، ئەلۋەتتە. زۇلۇم ۋە خورلۇققا ئۇچرىسىمۇ قارشى تۇرۇشنى ئويلىمايدىغان ئىتائەتچان ئەۋلادنى ئەمەس، كۆرەشچان روھقا ئىگە يېڭىچە ئەۋلادنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈشنى يېتەكچى ئىدىيە قىلغان مەمتىلى ئەپەندى ئىستالىن بىلەن شېئىر شىسەيگە كەتمەن چاپىدىغان مەنسۇر ئەپەندىنىڭ كۆزىگە سىغمىغانلىقىنى چۈشىنىشكە بولىدۇ. ئىستالىنىزمغا سادىق مەنسۇر ئەپەندى ئەينى يىللاردا

1935 ـ يىلى ئەتىيازنىڭ بېشىدا ئاتۇشتىكى بىر قىسىم ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچى ۋە يۇرتداشلارنىڭ تېجەن مەكتەپتە چۈشكەن سۈرىتى. سول تەرەپتىن 3 ـ كىشى مەمتىلى ئەپەندى، ئارقىسىدىكى شەپكىلىك يىگىت سەيپىدىن ئەزىزى.

مەمتىلى ئەپەندىنىڭلا ئەمەس، جۇڭگو مەكتەپ ناخشىلىرىنىڭ بو-ۋىسى شېن شىنگۇڭنىڭمۇ «ئەزىمەت ئالدى بىلەن ئىرادىلىك بولسۇن» دەپمۇ ئاتىلىدىغان «گىمناستىكا ــ ھەربىي مەشىق» دېگەن مەشھۇر ناخشىسىنىڭ ئوقۇغۇچىلارنى ھەربىي مەشىق جە-ھەتتە تەربىيەلەشنى تەشۋىق قىلىدىغانلىقىدىن خەۋەرسىز ئىدى. شېن شىنگۇڭنىڭ ناخشىسىنىڭ شېئىرى مۇنداق:

بولسىمۇ گەر كىچىك ــ ،ەسۇم،
شىجائەتلىك بۇ بالىلار.
قېرىنداش بوپ، قول تۇتۇشۇپ،
بىللە ھەربىي مەشىق قىلار.

كىچىكلىرى مىلىتىق تۇتقان،
چوڭ قولىدا قىلىچ ئوينار.
تۇغ ــ ئەلەملەر جەڭلان قىلىپ،
كاناي ــ دۇمباق ئۇنى ياڭرار.

مەشىق قىلساق كۈندە تىنماي،
باتۇر بولۇپ كۈچلىنىمىز.
كەلگۈسىدە جەڭگە كىرسەك،
ياۋنى چوقۇم بىز يېڭىمىز.

بۇ ناخشا جۇڭگونىڭ ئەڭ دەسلەپكى مەكتەپ ناخشىلىرىدىن بىرى. روشەنكى، ئۇنىڭدا بالىلار ھەربىي مەشىق قىلىشقا چاقى-رىلغان. بۇ ناخشا مۇشۇ ئالاھىدىلىكى بىلەن مەكتەپلەر بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، تەسىرى جەمئىيەتنى قاپلىغان. مەمتىلى ئە-پەندىنىڭ مەكتەپ ناخشىلىرى ئىچىدىكى «ئىزچىلار مارشى» دېگەن ناخشىمۇ دەل مۇشۇنداق ئىدىيە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ھەم كەڭ ئو-

مۇملاشقان نادىر ناخشا ھېسابلىنىدۇ. بۇ ناخشىنىڭ ئۇچىنچى كۇپلېتى مۇنداق:

ئۆسكەن يۇرتىمىز قانلىق شېغىل تاش،
ۋەتەن يولىدا پىدادۇر بۇ باش.
ماڭغان يولىمىز نجاتلىق يولى،
قايتما، بۇ يولدىن ئىزچى قېرىنداش.
ئۆگەن تىرىشىپ ياش ئىزچى بالىلار،
ۋەتەن، مىللەت غېمىدە قاينار ۋۇجدانلار.

مەتىلى ئەپەندىنىڭ مەكتەپ ناخشىلىرى ئەنە شۇنداق قاراتما-لىقا ۋە چاقىرىق كۇچىگە ئىگە بولغاچقا، شۇنداقلا ئاھاڭى جۇشقۇن، مەزمۇنى جەڭگىۋار بولغاچقا تەسىرى جەنۇبىي شىنجاڭ-نى قاپلىغان.

مەتىلى ئەپەندى ئاتۇشتا يېڭى مائارىپنى ئومۇملاشتۇرۇش مەقسىتىدە ئاچقان «مۇئەللىملەر مەكتىپى» نىڭ ئوقۇغۇچىلىرى ئوقۇش پۈتكۈزگەندىن كېيىن، مېيى كەنتىدىكى باشلانغۇچ مەك-تەپكە باش مۇئەللىملىككە تەقسىم قىلىنغان ئەڭ مۇنەۋۋەر ئوقۇ-غۇچىسى ئابدۇراخمان شائىر قاتارلىق ئون نەچچە كىشىنى 1935 - يىلى يازدا ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ باشلىقى، مائارىپچى مەمتىمىن سوپىزادىنىڭ تەلىپىگە بىنائەن ئاقسۇغا ئەۋەتكەن.

ئابدۇراخمان شائىر قاتارلىق ئون نەچچە ئوقۇتقۇچىنى ئاقسۇ-نىڭ ئېگەرچى يېزىسىدىكى مېھرى خېنىمنىڭ بېغىدا، ئەينى چاغدىكى ئاقسۇ مائارىپىنىڭ مەسئۇلى موللا مۇھەممەت ھاجى، مەھمۇت ئەپەندى، سوپىزادە قاتارلىق كىشىلەر قىزغىن كۇتۇۋالى-غان. ئابدۇراخمان شائىر ۋە ئۇنىڭ دوستلىرى ئاقسۇدا قىسقا مۇددەت تۇرۇپ، ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلارغا «مۇئەللىم — بىز»

(«مەرىپەت مارشى»)، «ئىزچىلار مارشى»، «قوپ، قان ـ قېرىنداش» قاتارلىق قوزغىتىش ۋە ئويغىتىش كۈچىگە باي مارش ـ ناخشىلارنى ئۆگىتىپ ئۇلارنىڭ روھىنى جۇشقۇنلىتىۋەتكەن. ئۇلار ئاقسۇ خەلقىگە ئاتۇشتا يېڭى مائارىپنىڭ قانداق يولغا قويۇلغانلىقىنى، قانداق نەتىجە قازانغانلىقىنى تونۇشتۇرغان. مەمتىمىن سوپىزادە مەمتىلى ئەپەندىنىڭ دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇغان، ئىلغارلىققا تەلپۈنىدىغان ياشلارنى قىسقا مۇددەت ئىچىدە يېڭى مائارىپنىڭ تەلىپى بويىچە تەربىيەلەپ يېتىشتۇرىدىغان «مۇئەللىملەر مەكتىپى» گە بەك قىزغىنلىقان هەم شۇ يىللا «ئاقسۇ دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى» نى قۇرۇپ، بۇ مەكتەپكە ئۆزى مەسئۇل بولغان.

ئابدۇراخمان شائىر قاتارلىق ياش ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تەرغىباتى ۋە ئاقسۇ جامائەتچىلىكىنىڭ، بولۇپمۇ خەلقەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر ۋالىي نىياز شېرىپىنىڭ قوللاپ ـ قۇۋۋەتلىشى بىلەن، ئاقسۇ ۋىلايىتى تەۋەسىدە جەدىدچە مەكتەپلەر ئارقا ـ ئارقىدىن بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن، ئاقسۇ شەھەر ئىچىدە «تۆمۈر غازى ئاتا» مەكتىپى، ئۇچتۇرپاندا «ساتۇق بۇغراخان» مەكتىپى ۋە «ئابباسىيە مەكتىپى»، ئاقسۇ كونىشەھەر، باي، كۇچا، توقسۇ، شايار ناھىيىلىرىدە «تۇران سادىقىيە»، «ۋەتەن يونۇسىيە»، «مەكتىپى ئوغۇزخان»، «مەكتىپى يېڭى يول»، «ساباھ»، «ھەمدىيە»، «گۈلشەن» قاتارلىق مەكتەپلەر تەسىس قىلىنغان.

«ئاقسۇ شەھىرى تارىخى ماتېرىياللىرى ـــ مائارىپ مەجمۇئەسى» (5 ـ قىسىم) ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن «تارىختىكى مەكتەپ شېئىرلىرى (ناخشا) دىن تاللانما» دېگەن ماۋزۇ ئاستىدا ئېلان قىلىنغان «بىز ئوقۇچىمىز»، «ئوقۇ، ياشلار»، «تىلىكىم ئوقۇش»، «ئەي ئەزىزىم، تۇر ئەمدى»، «خەلقىم يۇر ئەمدى» دېگەن بەش ناخشا مەمتىلى ئەپەندى ئىجاد قىلغان ناخشىلار ئىدى. ئەپسۇسكى، بۇ كىتابتا كۆرسىتىلگەن ناخشىلار ئىچىدە لوتپۇللا مۇتەللىپ، بىلال ئەزىزى قاتارلىق شائىرلار يازغان شېئىرلاردا

ئۇلارنىڭ نامى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈلگەن، مەمتىلى ئەپەندىنىڭ نامى تىلغا ئېلىنمىغان. بۇ نەشرگە تەييارلىغۇچىنىڭ بىلمىگەنلىكىدىن بولغان بولسا كېرەك. بۇ كىتابتا كۆرسىتىلگەن مەكتەپ ناخشىلىرىنىڭ شېئىرىدىن قارىغاندا مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئەسلىي ناخشىلىرىنىڭ شېئىرلىرىنىڭ بەدىئىيلىكى ۋە مەزمۇنى ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇۋېتىلگەن. مەسىلەن، بىز مەمتىلى ئەپەندى ئىجاد قىلغان «ئىزچىلار مارشى» نىڭ قانداق بۇزۇۋېتىلگەنلىكىنى كۆرۈپ باقايلى:

بىز ئوقۇچىمىز

1. بىز ئوقۇغۇچى بىز، پۈت ـ قوللارىمىز،
كۆز دىماغىمىز ھەر يېرىمىز ساغلام.
ۋەتەن، خەلقنىڭ ـــ ئەلنىڭ قۇلى بىز،
دۈشمەنگە قەلبىمىز ساقلار ئىنتىقام.

قايتۇرمىسى:
يۇرۇڭ ئوقۇيلى ياش ئوقۇچىلار،
ۋەتەن، خەلق يولىدا قاينار ۋىجدانلار.

2. ئۇزۇن يىللار بىز زۇلمەت قوينىدا،
ئوقۇيالمىدۇق ۋەتەن يولىدا.
ئەمدى قۇتۇلساق بۇ نادانلىقتىن،
ئارمان يوق يۇرتىمىزغا ئىشلەش يولىدا.

قايتۇرمىسى:
يۇرۇڭ ئوقۇيلى ياش ئوقۇچىلار،
ۋەتەن، خەلق يولىدا قاينار ۋىجدانلار.

مەزكۇر كىتابتا بۇ ناخشىغا «بۇ ناخشا 1948 ـ يىلى نەنجىڭدا چىقىدىغان ‹تيانشان رەسىملىك ژۇرنىلى› دا ئېلان قىلىنغان. 1950 ـ يىلى شىئەنده نەشر قىلىنغان ‹شىنجاڭ خەلق ناخشىلىرى› دىمۇ نوتىسى بىلەن كۆچۈرۈپ بېسىلغان» دەپ ئىزاھات بېرىلگەن.

مەمتىلى ئەپەندى ئىجاد قىلغان «ئىزچىلار مارشى» نىڭ ئەسلىي شېئىرى مۇنداق:

بىز ئىزچىلار بىز، قوللىرىمىز گاڭ،
كۆزىمىز نۇرلۇق، قەلبىمىز ساغلام.
خەلق يولىدا ئالغا باسىمىز،
دۇشمەنگە قارشى ساقلاپ ئىنتىقام.
ئۆگەن تىرىشىپ ياش ئىزچى بالىلار،
ۋەتەن، مىللەت غېمىده قاينار ۋىجدانلار.

ئۇزۇن ۋاقىت بىز زالىم قولىدا،
ئىشلىيەلمىدۇق خەلق يولىدا.
قۇللۇق ئورنىدىن ئەمدى دەس تۇرىدۇق،
ئالغا ئۆرلەيمىز ئېرپان نۇرىدا.
ئۆگەن تىرىشىپ ياش ئىزچى بالىلار،
ۋەتەن، مىللەت غېمىده قاينار ۋىجدانلار.

ئۆسكەن يۇرتىمىز قانلىق شېغىل تاش،
ۋەتەن يولىدا پىدادۇر بۇ باش.
ماڭغان يولىمىز نجاتلىق يولى،
قايتما، بۇ يولدىن ئىزچى قېرىنداش!
ئۆگەن تىرىشىپ ياش ئىزچى بالىلار،
ۋەتەن، مىللەت غېمىده قاينار ۋىجدانلار.

ئاقسۇدا 1935 ـ يىلى «ئىزچىلار ئەترىتى» قۇرۇلغان. ئەترەت-نىڭ تەشكىل قىلىنىشتىكى مەقسىتى، قوراللىرى ۋە ئېيتىدىغان ناخشىسى پۈتۈنلەي مەمتىلى ئەپەندىنىڭ «ئىزچىلار ئەترىتى» نى ئۇلگە قىلغان. ئابدۇراخمان مامۇت دىيارنىڭ «شىنجاڭ تارىخ ما-تېرىياللىرى» (24) دا ئېلان قىلىنغان، «ئاقسۇ كونىشەھەرىنىڭ مائارىپ تەزكىرىسى» دېگەن ماقالىسىدە مۇنداق يېزىلغان:

«‹ئىزچىلار ئەترىتى› ئىلغار ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەشكىلاتى بو-لۇپ، خەنزۇچە ‹تۆكزىجۈن› دېيىلەتتى. بۇلار ئاساسەن تەرتىپ ساقلاشقا مەسئۇل بولاتتى. بۇلار يىغىن، بايرامىلارنىڭ تەرتىپىنى ۋە كوچىلارنىڭ تەرتىپ ـ ئامانلىقىنى ساقلايتتى. ھۆكۈمەتتىن قارا كۆك تېرىكىدىن كۇسار، ھاۋا رەڭ كۆڭلەك، ئالتە شوئار قادالغان قالپاق تارقىتىلاتتى. ۋەزىپە بەلگىسى كۆڭلەكنىڭ يا-قۇقىغا چۈشۈرۈلگەنىدى. قولىدا ئالا كالتەك بولاتتى. بۇ تەشكىلات 1935 ـ يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، باشلىقى نەزىم قاسىمى ئىدى.

‹ئىزچىلار ئەترىتى› 1940 ـ يىللىرىغىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. ئاقسۇ كونىشەھەرىدىكى ‹ئىزچىلار ئەترىتى› خېلى يۇقىرى ئابرۇيغا ئىگە ئىدى. ھۆكۈمەت ساقچىلىرىدىن تەپ تارتمىغان كىشىلەر ‹ئىزچىلار ئەترىتى› دىن ئەيمىنەتتى. ئۇلارنى ئە-مەلدارلارمۇ ھۆرمەت قىلاتتى. ئۇلارنىڭ ئوقۇيدىغان ‹ئىزچىلار مارشى› بار ئىدى. بۇ مارشقا ئىلىم ـ پەننىڭ، مەرىپەتنىڭ روھى سىڭدۈرۈلگەنىدى. مەسىلەن:

بىز ئىزچىلارمىز، پۈت ـ قوللارىمىز گاڭ،
كۆزىمىز نۇرلۇق، قەلبىمىز ساغلام.
خەلق يولىدا ئالغا باسىمىز،
دۈشمەنگە قارشى ساقلاپ ئىنتىقام.

ئۇزۇن ۋاقىت بىز زالىم قولىدا،
ئىشلىيەلمىدۇق خەلق يولىدا،
قۇللۇق ئورنىدىن ئەمدى دەس تۇرۇپ،
ئالغا ئۆرلەيمىز ئىرپان نۇرىدا.

ئۆگەن، تىرىش، ياش ئىزچى بالىلار،
ۋەتەن ئىشقىدا قاينار ۋىجدانلار.

«ئىزچىلار مارشى» نىڭ ئىجاد قىلغۇچىسى ۋە «ئىزچىلار ئەدەبىياتى» نى تەشكىل قىلغۇچى ـــ مەمتىلى توختاجى (تەۋپىق) ئەپەندى ئىدى».①

بىز بۇ بايانلاردىن مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئاقسۇ شەھىرىدىكى تەسىرىنى كۆرۈۋالىمىز. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە مەمتىلى ئەپەندى ئىجاد قىلغان مەكتەپ ناخشىلىرىنىڭ شايار ناھىيەسىدىكى تەسىرىنى روزى ئىبراھىمنىڭ «شايار ناھىيەسىنىڭ مەدەنىي ـ مائارىپ تارىخىدىن قىسقىچە ئەسلىمە» ناملىق ماقالىسىدىكى تۆۋەندىكى بايانلاردىنمۇ كۆرۈۋالالايمىز.

«مەدەنىيەت ـ مائارىپ دولقۇنىنىڭ كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، 1935 ـ يىلىنىڭ كۈز ئايلىرىغىچە ناھىيەنىڭ گۈلباغ، تۇيۇل-دى، يېڭى مەھەللە، مازارغوجام، يۇلتۇزباغ، نۇرباغ قاتارلىق 16 يېزىسىدا خەلق ئۆز كۈچىگە تايىنىپ يېڭىدىن مەكتەپ بىنالىرى-نى سېلىشقا كىرىشتى. ئوقۇتقۇچىلار مەسلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن 1936 ـ يىلى 1 ـ ئايدا لاياقەتلىك ئوقۇغۇچىلار ئىچىدىن 40 نەپەر ئوقۇغۇچىنى تاللىۋېلىپ ئۇيۇشما بىناسى ئىچىدە بىر سىنىپلىق ئوقۇتقۇچىلار كۇرسى ئېچىلدى. يەنە ئۇرۇمچىگە ئۇچ نەپەر، ئاقسۇغا ئۈچ نەپەر ئوقۇغۇچى ئەۋەتىلدى، كۇرس ئوقۇغۇ-

① «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» (24) نىڭ 110 ـ ۋە 111 ـ بەتلىرى.

چىلىرى ئەخمەتجان ياقۇبى باشلىق ھەممە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تەرىشىپ تەلىم - تەربىيە بېرىشى نەتىجىسىدە 1936 - يىلى 7 - ئايدا، ئوقۇتقۇچىلىق كۇرسىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك تاماملىدى. بۇ يېڭىدىن يېتىشىپ چىققان ئوقۇتقۇچىلارنى مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى ھەرقايسى ئورۇننىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن تەقسىم قىلىپ، ئوقۇتقۇچىلىققا تەينىلىدى. ئوقۇتقۇچىلار تەقسىم قىلىنغان جايلارغا بارغاندىن كېيىن خەلقنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئىگە بولۇپ، خەلقنىڭ ئىلىم - بىلىمگە بولغان تەشنالىقىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن بەجانىدىل ئىشلەشكە كىرىشىپ كەتتى. ئۇلار ئۆزلىرى ئىجاد قىلغان:

مۇئەللىم ـــ بىز، يۇرتلاردا مەكتەپ ئاچىمىز،
ئىلىم - بىلىم نۇرلىرىنى خەلققە چاچىمىز.
ھارماي - تالماي ئىشلەش بۇ ئىرادىمىز،
ۋەتىنىمىز، مىللىتىمىزنىڭ سادىق ئوغلى بىز،
ياشا ۋەتەن، ياشا خەلق،
يوقالسۇن، تۇگىسۇن خورلۇق - نادانلىق!

دېگەن ئوقۇتقۇچىلار مارشىنى جاراڭلىق ئوقۇپ، يېزا - قىشلاقلاردىكى ياش - ئۆسمۇرلەرنى يېڭىچە پەن - مائارىپ بىلەن تەربىيەلەشكە باشلىدى.»①

بۇ بايانىدىن بىز، مەمتىلى ئەپەندى يولغا قويغان قىسقا مۇددەتتە ئوقۇتقۇچى يېتىشتۇرىدىغان «مۇئەللىملەر مەكتىپى» نىڭ شەكلى ۋە بۇ خىل كۇرسنى تاماملىغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ يېڭىدىن خىزمەتكە چۇشكەن كۇنلىرى ئاتۇش كوچىلىرىدا ئوقۇپ ماڭغان «مۇئەللىم ـــ بىز» دېگەن مارشنىڭ ئۆزگەرتىلگەن شەكلىدە شاردا ئومۇملاشقانلىقىنى كۆرۇۋالالايمىز.

① «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» (20) نىڭ 144 - ۋە 145 - بەتلىرى.

«شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» نامىڭ 32 ـ سانىدىكى ئابدۇ-ساتتار ھامىدىن يازغان «ئازادلىقتىن ئىلگىرى شىنجاڭدا تەسىس قىلىنغان يېڭى مەكتەپلەرنىڭ شېئىرلىرى» دېگەن ماقالىدىمۇ «مۇئەللىم ـــ بىز» دېگەن مارش ئۆزگەرتىلىپ، «ئوقۇش پۈتكۈزۈش شېئىرى» دېگەن ماۋزۇدا ئېلان قىلىنغان. بۇ نۇسخىدا، مەمتىلى ئەپەندىنىڭ بۇ ناخشىسى خېلىلا قىسقارتىۋېتىلگەن ۋە بەزى مىسرالار ئۆزگەرتىۋېتىلگەن. مەسىلەن:

مۇئەللىم ـــ بىز، يۈرتلاردا مەكتەپ ئاچۇرمىز،
مىللەتنىڭ باشىغا نۇرلار چاچۇرمىز.
ماڭغان يولىمىز بىزلەرنىڭ سائادەت يولى،
بىز ۋەتەننىڭ يېڭى ئېچىلغان قىپقىزىل گۈلى،
ئىنشائاللا بۇزۇلماس ياشار، مىڭ ياشار،
يۈرتىمىزدا مەكتەپلەرنىڭ ئېچىلغان گۈلى.

ئابدۇساتتار ھامىدىن ئۆز ماقالىسىگە پەقەت كەلپىن ناھىيە-سىدىكى يېڭى مەكتەپلەردە ئوقۇلغان مەكتەپ ناخشىلىرىنىلا كىرگۈزگەن. بۇ توغرىدا ئاپتور مۇنداق يازغان: «يېڭى ئوقۇتقۇ-چىلار قوشۇنىنىڭ زورىيىشىغا ئەگىشىپ، ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مەكتەپلەردە ئوقۇلىدىغان مەكتەپ ناخشى-لىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك كەلپىندىكى مەكتەپلەردە ئوقۇلىدى-غان بولدى.» شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش ھاجەتكى، ئابدۇساتتار ھا-مىدىن ئۆز ماقالىسىگە كىرگۈزگەن ئون سەككىز پارچە مەكتەپ ناخشىسىنىڭ ئىچىدىكى «ئويغان، ئاداش»، «ئىلىم ئوقۇيلى»، «قوپ، قان ـ قېرىنداش»، «قوتۇلۇش»، «ئىزچىلار شېئىرى»، «تىلىكىم ئوقۇش»، «ئوقۇش پۈتكۈزۈش شېئىرى» دېگەن ماۋزۇلاردا ئېلان قىلىنغان يەتتە پارچە شېئىر مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئىجادىيىتى ئىدى. ئابدۇساتتار ھامىدىن بۇ ناخشىلارنىڭ مەمتىلى ئەپەندى تەرە-

چىدىن ئىجاد قىلىنغان ناخشىلار ئىكەنلىكىنى بىلمىگەچكە، بۇ نۇقتىنى ئەسكەرتمىگەن.

مەمتىلى ئەپەندىنىڭ مەكتەپ ناخشىلىرى ئىچىدىكى «ئىزچىلار مارشى» دېگەن ناخشىسىنىڭ يەنە ئاقسۇغا قاراشلىق ئاۋات ناھىيەسىدە ئومۇملاشقانلىقىنى بىز ئابدۇۋەلى ئەيسانىڭ ماقالىسىدىن كۆرۈالالايمىز. ئابدۇۋەلى ئەيسانىڭ «ئاۋات ناھىيەسىنىڭ ئۆتمۈشتىكى مائارىپ قۇرۇلۇشى» دېگەن ماقالىسىدە مۇنداق يېزىلغان: «پەننىي مەكتەپ قۇرۇلۇشى ئاۋاتتا 1933 ـ يىلى قەشقەردە تۇرۇشلۇق مەھمۇد شىجائىنىڭ تۇرپانلىق ئابدۇللا دامۇللا ئارقىلىق پۇل ئەۋەتىپ بېرىشى بىلەن قۇرۇلغان «مەھمۇدىيە» مەكتىپىدىن باشلاندى. شۇ چاغدا ناھىيە بازىرىنىڭ شەرق تەرىپىگە (ھازىرقى خەنزۇ 2 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ ئورنىدا) ئىشخانا، ياتاق بولۇپ سەككىز ئېغىزلىق مەكتەپ سېلىندى. بۇ مەكتەپكە «مەكتىپى مەھمۇدىيە» دەپ نام بېرىلدى... بۇ مەكتەپنىڭ:

بىز ئوقۇغۇچى بىز، پۇت ـ قوللىرىمىز،
كۆز، دىماقىمىز، ھەر يېرىمىز ساغلام.
ۋەتەن، خەلقنىڭ، ئەلنىڭ قۇلى بىز،
دۇشمەنگە دىلدىن قاينار ئىنتىقام.
يۇرۇڭ ئوقۇيلى، ياش ئوقۇغۇچىلار،
ۋەتەن يولىدا قاينار ۋىجدانلار...

دېگەن شېئىرى بار ئىدى.[①]»

ئابدۇۋەلى ئەيسانىڭ بۇ بايانىدىكى ئۇچۇرلارنىڭ قىممىتى يۇقىرى، يەنى ئاۋاتتىكى تۇنجى يېڭىچە مەكتەپنىڭ سېلىنىشىدىكى سەۋەب، مەمتىلى ئەپەندىنىڭ «ئىزچىلار مارشى» نى مەكتەپ ناخشىسى

① «ئاۋات تارىخ ماتېرىياللىرى» (1) نىڭ 203 ـ ۋە 204 ـ بەتلىرى.

سۈپەتلەنگەن ئوقۇش قاتارلىقلار. بىراق، مەكتەپنىڭ سېلىنغان يىلى خاتا. ئاۋاتتا ئەڭ بالدۇر بولسا 1935 - يىلى كۇزدە يېڭى مەكتەپ ئوقۇشى باشلانغان، دېيىلسە تارىخىي چىنلىققا ئۇيغۇن بولىدۇ.

مەمتىلى ئەپەندىنىڭ مەكتەپ ناخشىلىرىنىڭ تارقىلىشى ئاقسۇ ۋىلايىتى تەۋەسى بىلەنلا چەكلەنگەن ئەمەس، بەلكى تۇرپان ۋىلايىتىنىڭ يېڭى مائارىپ تارىخىغا ئالاقىدار ماقالە ۋە ئەسلىمىلەردە بىز مەمتىلى ئەپەندىنىڭ مەكتەپ ناخشىلىرىنى ئۇچرىتىمىز. مەسىلەن، «تۇرپاندا يېقىنقى زامان مەدەنىيەت - مائارىپىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىيات ئەھۋالى» دېگەن ماقالىدە «شۇ چاغدا ئوقۇغۇچىلار ئېيتىدىغان شېئىرلار» كۆرسىتىلىپ، ئارىسىدا مەمتىلى ئەپەندىنىڭ «قوپ، قان - قېرىنداش» دېگەن مارشىنىڭ بىر كۇپلېتى مىسال قىلىنغان.

«قوپ! ئى ئاداش بىر ئەتراپىڭغا باق !
باق، نە كۆرەرسەن ئويلىغىل ئۇزاق !
دەرسۇ ئىبرەتلەر بېرەر بۇ جاھان،
ياۋروپالاردىن ئال ئەمدى ساۋاق !①»

«تۇرپاننىڭ مائارىپ تارىخى» دېگەن ماقالىنىڭ ئاپتورى كېرەم تۇرسۇن بۇ ماقالىسىنىڭ ئىچىدىكى «چىراغسىز دەۋر ۋە يېڭىچە مەكتەپ مائارىپىنىڭ باشلىنىشى» دېگەن بۆلۈكىدىمۇ يۇقىرىقى كۇپلېتنىڭ ۋارىيانتىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن:

«قوپ! ئى ئاداش بىر ئەتراپىڭغا باق !
باق، نە كۆرەرسەن ئويلىغىن ئۇزاق !
يەردە، ھاۋادا، سۇدا كېلۇرلەر،
ياۋروپالىقلاردىن ئال ئەمدى ساۋاق!②»

① «تۇرپان تارىخ ماتېرىياللىرى» (1) 1988 - يىلى بېسىلغان، 60 - بەت.
② «تۇرپان تارىخ ماتېرىياللىرى» (2) نىڭ 120 - بېتى.

مەمتىلى ئەپەندىنىڭ مەكتەپ ناخشىلىرى ئىچىدىكى «قوپ، قان ـ قېرىنداش» دېگەن بۇ مارشنىڭ مەزمۇنى ئىنتايىن روشەن، چاقىرىق كۈچى كۈچلۈك، چۈشىنىشلىك، تېخىمۇ مۇھىمى ئاھاڭى ئىنتايىن جۇشقۇن بولۇپ، بالىلارنىڭ ئېيتىشىغا، چوڭلارنىڭ سۆز ـ سۆھبەتـ لەردە نەقىل ئېلىپ سۆزلىشىگە بەك ماس كېلىدۇ. بۇ ناخشىنىڭ شېئىرى يۇقىرىقى ماقالىلەردە كۆرسىتىلگىنىدىن سەل پەرقلىق بولۇپ، تولۇق تېكىستى مۇنداق:

قوپ! قان ـ قېرىنداش ئەتراپىڭغا باق!
باق! نە كۆرەرسەن؟ ئويلىغىن ئۇزاق!
دەرسۇ ئىبرەتلەر كېلۇر جاھاندىن،
ياۋروپالىقلاردىن ئال ئەمدى ساۋاق!
بىر، ئىككى، ئۈچ! بىرلىكتە زور كۈچ!

ئۇلار ئىلمۇ ھېكمەتتە يۇرەر،
سىنەسىدە كۆپ ھىممەتتە يۇرەر.
يەردە، ھاۋادا، سۇدا ئۇزەرلەر،
جۇملە جاھاننى يۇتماق ئىستەرلەر!
بىر، ئىككى، ئۈچ ! بىرلىكتە زور كۈچ!

كۆرسەت ماھارەت، گۈللىسۇن ئېلىڭ،
مەرىپەت بېغىدا نۇرلانسۇن دىلىڭ.
قەرزىمىز، بۇرچىمىز ئەلنى ئاقارتىش،
بۇ يولدا مۇستەھكەم باغلىغىن بېلىڭ!
بىر، ئىككى، ئۈچ! بىرلىكتە زور كۈچ!

مەمتىلى ئەپەندىنىڭ مەكتەپ ناخشىلىرىنىڭ خوتەن دىيارىدىكى تەسىرىنى «قاراقاش ناھىيەسىنىڭ مائارىپ تارىخى» دېگەن

كىتابتىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. بۇ كىتابنى قاراقاش ناھىيەلىك مەدەنىيەت ـ مائارىپ سىستېمىسى پارتكومى بىلەن قاراقاش نا-ھىيەلىك مائارىپ ئىدارىسى تۈزۈشكە تەشكىللىگەن بولۇپ، تەتقى-قاتچى مۇھەممەتتۇرسۇن سىدىق تەرىپىدىن تەييارلانغان. 2010 ـ يىلى بېسىپ تارقىتىلغان. مەزكۇر كىتابنىڭ «بىرىنچى قىسىم ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى مائارىپ» دېگەن قىسمىنىڭ «مەكتەپ ناخشىلىرى» دېگەن بۆلۈكىگە 14 پارچە مەكتەپ ناخشىسى بېرىل-گەن. بۇنىڭ ئىچىدىكى «خەلقىم يۈر ئەمدى»، «تىلىكىم ئوقۇش»، «ئويغان دوستۇم»، «ئىزچىلار مارشى»، «ئوقۇش پۈتكۈزۈش خاتى-رىسى» (مۇئەللىم ـــ بىز)، «سەن كىمنىڭ ئوغلىسەن، ئويلى-ساڭچۇ»، «ئۆلكىمىز»، «ناچار ئىللەتلەرگە تەنقىد» تىن ئىبارەت سەككىز پارچە ناخشا مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئىجادىيىتىگە مەنسۇپ.

قىسقىسى، مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ناخشا ـ مارشلىرى ۋە ئىز-چىلار ئەترىتى تەشكىللەش، «مۇئەللىملەر مەكتىپى» ئېچىش ئۇ-سۇلى ئاقسۇ ۋىلايىتى تەۋەسىدىلا ئەمەس، قەشقەر تەۋەسىدىمۇ ئو-مۇملاشقان ۋە يولغا قويۇلغان. بىز بۇنى ئوسمان قاسىم بىلەن غەيرەتجان ئوسمان يازغان «قازىرىق سەنئەت كۇرۇژۇكىنىڭ بار-لىققا كېلىشى ۋە تەرەققىياتى توغرىسىدا» دېگەن ماقالىدىكى مۇنۇ بايانلاردىن كۆرۈۋالالايمىز:

«پەننىي ئوقۇتۇش مۇئەللىملىرىنى يېتىشتۇرۇشنىڭ بىرىنچى قەدىمى مۇنداق باشلانغان: 1935 ـ يىلى 8 ـ، 9 ـ ئايلاردا، قەش-قەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى بەشكېرەم شۆبىسى بەشكېرەم بەگلىكى تەۋەسىدىكى پەننىي، دىنىي مەكتەپ-لەردە ئوقۇۋاتقان يېشى چوڭ، دەرستە ياخشى، ساغلام بالىلاردىن يۈزدىن ئارتۇقراقنى قازىرىق مەكتەپكە يىغىپ، ياتاقلاشتۇرۇپ، كۇرسقا تەشكىللەيدۇ. كۇرسنىڭ ۋاقتى ئىككى ئاي قىلىپ بەلگە-لەنگەن. كۇرسنىڭ كونكرېت يېتەكچىلىك ئىشلىرىنى بەشكېرەم شۆبە ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇدىرى غۇلام قادىر ھاجى بېجىرىدۇ. ئۇ

كۆرسقا ئاستىن ئاتۇشتا يېڭى مائارىپ دولقۇنىنى قوزغاپ، قەشقەر ئەتراپىدا چوڭ تەسىر پەيدا قىلىۋاتقان مەمتىلى ئەپەندى (تەۋپىق) مۇئەللىم مۇھەممەتئىمىن خەلپىتىم ۋە تەنتەربىيە، غەزەل (ناخشا) ماھىرى ئابدۇناسىر قاتارلىق ئىككىيلەننى ئوقۇتقۇچى قىلىپ ئەۋەتكەن».①

ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ تارىخىدا بىز مەمتىلى ئەپەندىدەك زور تەسىر قوزغىغان ھەم ھەر جەھەتتىن تۆھپە قوشقان ئۇنداق ئۇلۇغ مائارىپچىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرەلمەيمىز. ئۇنىڭ مەكتەپ ناخشىلىرى ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ تارىخىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. ئۇنىڭ مەكتەپ ناخشىلىرىنى قېزىش، توپلاش ۋە تەتقىق قىلىش ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ تارىخى ھەققىدىكى تەتقىقاتنى چوڭقۇرلۇق ۋە كەڭلىككە ئىگە قىلىشنىڭ بىر يولى. يەنە شۇنداقلا ئەينى چاغدىكى دەۋر روھىنى چۈشىنىشنىڭ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ تۆھپە ـ نەتىجىلىرىنى باھالاپ، ئىلھام، مەدەت ئېلىشىمىزنىڭ مۇھىم بىر يولى.

ئۇيغۇر مۇزىكا مائارىپىنىڭ باشلامچىسى، ئوت يۈرەك كومپوزىتور ۋە شائىر مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ناخشا ـ مارشلىرىنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق يەنە ئۇنىڭ مائارىپ ئىدىيەسىنى مۇئەييەن دەرىجىدە يورۇتۇپ بەرگىلى بولىدۇ. بۇ، مەمتىلى ئەپەندى تەتقىقاتى ئۇچۇنمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

2013 ـ يىلى نورۇز بايرىمىدا يېزىلدى.

① «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى 1995 ـ يىللىق 3 ـ سان 30 ـ بەت.

مەنسۇر ئەپەندى بىلەن شاپتۇل دامولللىنىڭ دوستلۇقى

قەدىمكى گىرىك پەيلاسوپى ئارىستوتېل دوستلۇقنى مۇنداق ئۈچ خىلغا بۆلگەنىدى: بىرىنچى، پايدا ـ مەنپەئەتكە ئاساسلانغان دوستلۇق؛ ئىككىنچى، خۇشاللىقنى ئاساس قىلغان دوستلۇق؛ ئۈچىنچى، پەزىلەتنى ئاساس قىلغان دوستلۇق. مەن بۇ ماقالەمدە يورۇتماقچى بولغان مەنسۇر ئەپەندى بىلەن شاپتۇل دامولللىنىڭ دوستلۇقى، ئېنىقكى، ئارىستوتېل كۆرسەتكەن بىرىنچى خىل دوستلۇققا مەنسۇپ بولۇپ، ئۆزئارا مەنپەئەتلىنىش ئاساسىدىكى دوستلۇق ئىدى. ئۇلارنىڭ دوستلۇقىنىڭ خاراكتېرى سىياسىي دوستلۇق ئىدى. ئارىستوتېلنىڭ قارىشىچە، ئۆزئارا مەنپەئەتلىنىش ئاساسىدىكى دوستلۇق تۆۋەن دەرىجىدىكى دوستلۇق بولۇش سەۋەبتى بىلەن ۋاقىتلىق دوستلۇق كاتېگورىيەسىگە كىرىدىكەن. بۇنداق دوستلۇقنىڭ ئۆمرى مەقسەت ۋە مۇھىت تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىكەن. مەقسەت ۋە مۇھىت ئۆزگەرسە بۇ خىل دوستلۇقمۇ ئاخىرلىشىدىكەن.

مەنسۇر ئەپەندى بىلەن شاپتۇل دامولللىنىڭ دوستلۇقى شېكىسپىر دەۋرىدىكى ئالاھىدە مۇھىت ۋە ئالاھىدە مەقسەت ئاساسىدا شەكىللەنگەنىدى. تۇپ ئېتىقادىدىن ئېيتقاندا، مەنسۇر ئەپەندى ئاتېئىزمغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولشېۋىك، ئابدۇغوپۇر شاپتۇل ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان دامولللا ئىدى. چەكسىز ئالەمنىڭ ئىگىسىنىڭ بار ياكى يوقلۇقى مەسىلىسىدە پۈتۈنلەي قارامۇقارشى مەيداندا تۇرۇپ پىكىر قىلىدىغان بۇ ئىككى شەخس

شېئىرى ھەۋرىدە ئاجايىپ يېقىن دوستلاردىن بولۇشقان. بۇ گۈنكى كۈندە بۇ ئىككى مۇھىم تارىخىي شەخسنىڭ سىياسىي دوستلۇقىنىڭ ماھىيىتى ۋە تەپسىلاتى توغرۇلۇق ئىشەنچلىك مالىمان تېرىيال ۋە ئەھمىيەتلىك چۈشەنچىگە ئېرىشتۇق. شۇڭا، بۇ تېمىنى يورۇتۇش تارىخىمىزدىكى ئېنىقسىزلىق ۋە غۇۋالىقلارنى ئايدىڭلاشتۇرۇشقا پايدىلىق.

مەن 1997 - يىلىنىڭ بېشىدا «مەمتىلى ئەپەندى» ناملىق تارىخىي تەرجىمھالىنى يازغاندا، مەنسۇر ئەپەندى بىلەن شاپتۇل دامولللىغا ئالاقىدار ئۇچۇرلارنى بايان قىلغان بولسامۇ، ئەمما، ئۇ چاغدا ئۇلارنىڭ سىياسىي دوستلۇقى ھەققىدىكى بىلىشىم شەكىللەنمىگەن بولغاچقا، بۇ توغرۇلۇق توختالمىغانىدىم. يېقىندا مەنسۇر ئەپەندىنىڭ 1985 - يىلى يازغان «كۈرەش تارىخىدىن يادنامە» (يەنە بىر نامى «ئۇيغۇر زېمىنىدا») دېگەن ئەسلىمىسىنى ئوقۇپ بۇ ئىككى تارىخىي شەخسنىڭ سىياسىي دوستلۇقى ھەققىدە ماھىيەتلىك بىلىش ھاسىل قىلدىم. شۇنىڭ بىلەن قولۇمغا قەلەم ئېلىپ بۇ ئىككى خىل ئېتىقاد ئارقا كۆرۈنۈشىگە ئىگە ئىككى شەخسنىڭ دوستلۇقىنىڭ باش - ئاخىرىنى يېزىشقا تۇتۇندۇم.

مەنسۇر ئەپەندىنىڭ ئەسلىي ئىسمى مەشۇر روزىيېف بولۇپ، «مەنسۇر ئەپەندى» دېگەن نامى شىنجاڭدا تۇرغان چاغلىرىدا ئاتالغان. ئۇ 1902 - يىلى 11 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئالماتا ۋىلايىتىنىڭ چېلەك ناھىيەسىگە قاراشلىق قاراتورۇق يېزىسىدا دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1910 - يىللىرى باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇغان. 1920 - يىللىرىنىڭ بېشىدا غېنى مۇراتبايېفنىڭ ياردىمى بىلەن ئوقۇتقۇچى يېتىشتۇرىدىغان ئالتە ئايلىق كۇرستا ئوقۇپ، سۆگىتى ۋە چېلەك يېزىلىرىدىكى يېڭىچە مەكتەپلەردە مۇئەللىم، مەكتەپ مۇدىرى بولۇپ ئىشلىگەن. 1929 - يىلى تاشكەنتتىكى ئوتتۇرا ئاسىيا كوممۇنىستىك ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئوقۇشقا ئەۋەتىلىپ

تىلىگەن. مانا مۇشۇ جەريانىدا ئۇ ئاتىئىزملىق دۇنيا قاراش ۋە ئىستالىنىزملىق سىياسىي ئەقىدىگە ئىگە بولغان. 1934 ـ يىلى بۇ ئۇنىۋېرسىتېتنى تاماملىغاندا، ئۇنىڭ ھەر جەھەتتىكى ئىپادىسى ئالاھىدە بولغاچقا، ئوتتۇرا ئاسىيا قىزىل پىروفېسسورلار ئىنستىتۇتىغا رېكتورلۇققا بىرىنچى مۇئاۋىنى بولۇپ تەيىنلەنگەن. شۇ يىللاردا ئىستالىن ھۆكۈمىتى بىلەن شېكى شىسەي ھۆكۈمىتى ئاپاق ـ چاپاق بولۇپ كەتكەن. شۇ سەۋەبتىن ئىستالىن ھۆكۈمىتى شىنجاڭغا ھەر مىللەتتىن بولغان تۇرلۇك كىشىلەرنى يارەمگە ئەۋەتكەن. مەنسۇر ئەپەندى 1935 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ باشلىرى ئىستالىن ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئۇرۇمچىگە ئالاھىدە ۋەزىپە بىلەن ئەۋەتىلگەن. ئۇ ئايالى ئايشەمنى ئېلىپ چۆچەك ئارقىلىق ئۇرۇمچىگە كېلىپ ئورۇنلاشقان. ئەتىسى خوجىنىياز ھاجى بىلەن كۆرۈشكەن، ئۆگۈنى شېكى شىسەي بىلەن كۆرۈشكەن. شېكى شىسەي ئۇنىڭغا «بىز سىزنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە مەسلىھەتچى قىلىپ تەيىنلىمەكچىمىز، ئاساسەن فۇجۇشى خوجىنىياز ھاجىنىڭ يېنىدا بولۇپ، ئۇنىڭ دۆلەت، جەمئىيەت ئىشلىرىغا مەسلىھەت بېرىپ يارەملىشىپ تۇرىسىز. بۇ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئىشلىرىدا مەسلىھەتچىلىك ۋەزىپىڭىزنى ئورۇنلىمايسىز، دېگەن سۆز ئەمەس، سىز ئۇ ۋەزىپىڭىزنى ئورۇنلاش بىلەن بىللە، فۇجۇشىنىڭ مەسلىھەتچىسى بولۇشىڭىز زۆرۈر. ئۇ كىشىنىڭ ئەتراپىغا ھەر تۈرلۈك ئادەملەر ئولىشىۋالغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇنى ئازدۇرۇشقا، خەنزۇ خادىملارغا ئۆچلەشتۇرۇشكە، ماڭا ۋە جۇشىغا ئىشەنمەسلىككە، ھەتتا غۇلغۇلا باشلاشقا دەۋەت قىلىدىغانلار بار. ئالىتايدا ئەنسىزچىلىك بار، قومۇل ۋالىيسى مەركەزگە شىكايەت بېرىقىنغان بولۇپ، ئەمەلدە ئۆز ئالدىغا بولۇۋالغان. خوتەن ۋىلايىتىدە ما جۇڭيىڭ قالدۇرۇپ كەتكەن ما خۇسەن ۋىلايەتنى ئۆز ئالدىغا سوراۋاتىدۇ. قەشقەردىكى سىلىڭ مەھمۇد شىجاڭمۇ ئۇرۇمچى ھۆكۈمىتىگە شىكايەتلا بېقىنىدۇ. مەركەزگە كەلگىلى ئۇنمايدۇ. ئۇ

نىڭ ئادەملىرى فۇجۇشىنى يولدىن چىقىرىشقا، قوزغىلاڭغا دەۋەت قىلىۋاتىدۇ. مانا مۇشۇ ۋەزىيەتتە سىزنىڭ فۇجۇشى ئالدىدىكى رولىڭىز باھا يەتكۈسىز يۇقىرى بولۇشى كېرەك» (مەنسۇر ئەپەندىنىڭ ئەسلىمىسىنىڭ تۆتىنچى بابىدىن ئېلىندى) دېگەن.

بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، مەنسۇر ئەپەندى ئىستالىن ھۆكۈمىتى شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەشكە يار-دەملىشىش ئۈچۈن ئەۋەتكەن كىشىلەر ئىچىدىكى ئىنتايىن مۇھىم شەخس ئىدى. ئىستالىن ھۆكۈمىتى ئۇنىڭ ساداقىتى ۋە ئالاھىدە خىزمەت قابىلىيىتىگە ئىشەنمىگەن بولسا، شېڭ شىسەي ئۇنى بۇ قەدەر مۇھىم ۋەزىپىگە تەينىلىمىگەن بولاتتى. مەنسۇر ئەپەندى شۇ كۈنىدىن ئېتىبارەن مۇئاۋىن ئۆلكە رەئىسى خوجىنىياز ھاجىنىڭ يېنىدا مەسلىھەتچىلىك قىلىشقا باشلىغان. بەزىلەر ئۇنى «مەنسۇر دا گۇۋېن» (ئالىي مەسلىھەتچى دېمەكچى) دەپ ئاتاشقان. ئۇ خوجىنىياز ھاجىنىڭ يېنىدىكى نەمەت خەلىپەت، ئابدۇللا دامۇللا، تاھىربەگ، يۇنۇس بەگ، سۇلتان ئەپەندى، ئەززەمخان تۆرە (ئۆزبېك)، قاسىم ئەپەندى (قازاق) قاتارلىق كىشىلەرنىڭ مەۋقە ۋە مەيدانىنى كۆزىتىپ بىر قىسىملىرى بىلەن بارا - بارا يېقىنلاشقان. بولۇپمۇ خوجىنىياز ھاجىنىڭ يېنىدا قومۇلدىن تارتىپ قەشقەرگىچە بىللە بولغان، ھېلىمۇ يېنىدا تۇرۇۋاتقان قاسىم ئەپەندى ۋە خوجىنىياز ھاجىنىڭ مۇھاپىزەتچىلەر ئەترىتىنىڭ باشلىقى قومۇللۇق ھامۇتخان لۇيجاڭ بىلەن سىرداش دوستلاردىن بولۇپ كەتكەن. قازاق مىللىتىدىن بولغان قاسىم ئەپەندى ئىستالىن ھۆكۈمىتى موڭغۇلىيە ئارقىلىق قومۇلغا ئەۋەتكەن جاسۇس ئىدى. ھامۇتخان لۇيجاڭ خۇسۇمەت سەۋەبىدىن مەنسۇر ئەپەندىگە يېقىنلاشقان. ئۇ مەنسۇر ئەپەندىگە مەھمۇد شىجاڭ قاتارلىق بىرنەچچە كىشىنى بولشېۋىزمغا قارشى، يېڭى ھۆكۈمەتكە قارشى، سىياسىي غەرىزى دۇرۇس ئەمەس ئادەملەر، دەپ بىر - بىرلەپ چۈشەندۈرگەن. ئۇ يەنە «مەھمۇد شىجاڭدىن كەلگەن خۇپىيانە خەت

ۋە تەكلىپلەرنى مۇھاكىمە قىلىشقا يۇنۇس بەگ، تاھىر بەگ، ئەز-زەمخان تۆرە، ئاقمۇللا باي، ياقۇپ سەنمۇجاڭ، نەمەت خەلپەت، سالىھ تۆەنجاڭ ۋە خوجىنىياز ھاجىنىڭ باشقا سەپداشلىرى قاتناشىدۇ، بىزنى يېقىن كەلتۈرمەيدۇ» دەپ دادلاپ مەلۇمات بەرگەن.

ئابدۇللا دامۇللا خوجىنىياز ھاجى ئىنقىلابىغا تۈرپاندا قېتىلىپ يېقىندىن ئەگەشكەن كىشى بولۇپ، شۇ چاغدا خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئەتراپىدا ئىدى. ئۇمۇ مەنسۇر ئەپەندى بىلەن ياخشى ئۆتكەن. چۈنكى مەنسۇر ئەپەندىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەربىيەلىنىشى يۇقىرى كىشى ئىدى. ئابدۇللا دامۇللا ئۆلكىلىك ئۇيغۇر مەدەنىيەت، ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى بولغاچقا ئۇنىڭغا تايىنىشنى ئويلىغان بولسا كېرەك. بىر قېتىملىق يىغىندا ئۇ مەنسۇر ئەپەندىنى ئۇيغۇر مەدەنىيەت، ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە كۆرسەتكەن. شۇنىڭ بىلەن مەنسۇر ئەپەندى بۇ ۋەزىپىگە تەينىلەنگەن. مۇنتىزىم ئالىي مائارىپ تەربىيەسى كۆرگەن، مەدەنىيەت، مائارىپ خىزمىتىنى ئىشلەش تەجرىبىسى مول، ئۇيغۇرلارغا بولشېۋىستىك يېڭى مەدەنىيەتنى ئومۇملاشتۇرۇشنى ئارزۇ قىلىدىغان مەنسۇر ئەپەندى ئۇيۇشمىنىڭ خىزمىتىنى قېلىپلاشتۇرۇش ھەم بولشېۋىستىك يولغا سېلىش ئۈچۈن مەخسۇس نىزامنامە ۋە قوللانما تۈزۈپ چىققان. بۇ نىزامنامە بىلەن قوللانما غۇلجىدىكى «ھۈسەيىن بەگ مەتبەئەسى» دە بېسىلىپ، جايلارغا تارقىتىلغان. ئۇ يەنە ئۇيۇشما ھەيئەتلىرىنىڭ قانۇنىيىتى، بىلىم تەجرىبىسى، جەمئىيەتتىكى نوپۇزى ۋە مەۋقەسىنى ئاساس قىلىپ تۈرلۈك ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئېلىشى توغرۇلۇق لايىھە ئوتتۇرىغا قويغان. شۇ لايىھە بويىچە ئۇيۇشما ھەيئەتلىرىنىڭ خىزمەت تەقسىماتى تۆۋەندىكىچە بولغان:

1. رەئىس ئابدۇللا دامۇللا ئومۇمىي رەھبەرلىككە، ئاساسلىق تەشكىلات بۆلۈمىنىڭ ئىشلىرىغا، مائارىپ ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان.

2. مۇئاۋىن رەئىس مەنسۇر ئەپەندى ئومۇمىي رەھبەرلىككە، تەرغىبات ـ تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ ئىشلىرىغا، ئاساسلىقى مەتبۇئات ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان.

3. مەسئۇل كاتىپ شاھابدىن ئەپەندى كاتىبات بۆلۈمىنىڭ ئىشلىرىغا، ئاممىۋى ئىشلارغا، ئۇيۇشما خادىملىرىنىڭ لايىقىتى ۋە باشقا تەرەپلەرگە مەسئۇل بولغان.

4. سابىت ئەپەندى مائارىپ ۋە ئاقارتىش بۆلۈمىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلەنگەن.

5. ئىبراھىم ئەپەندى مەدەنىي ئاقارتىش، سەنئەت بۆلۈمىگە باشلىقلىققا تەيىنلەنگەن. بۆلۈم ئەزالىرى ناسىر بەگ، ئابدۇكېرىم، مۇھەممەد رازىلار بولغان.

6. ئابدۇراخمان ئەپەندى تەپتىش ۋە نازارەت بۆلۈمىگە باشلىقلىققا تەيىنلەنگەن.

7. نەزەر ئاخۇن ۋەخپە ۋە ئىئانە توپلاش بۆلۈمىگە باشلىقلىققا تەيىنلەنگەن. تۇرسۇن بابا، نەمەت خەلپەت، ھۇسەيىن باي، ئاقموللا بايلار بۆلۈم ئەزاسى بولغان.

مەتبۇئات ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان مەنسۇر ئەپەندى قارار بويىچە ئۇيغۇرچە گېزىت چىقىرىشقا تۇتۇش قىلغان ھەم مەسئۇل مۇھەررىرلىككە تەيىنلەنگەن. گېزىت تەھرىر ھەيئەتلىكىگە ئابدۇللا داموللا، شاھابدىن ئەپەندى، سابىت ئەپەندى (مۇئەللىم)، ئابدۇراخمان ئەپەندى، تاھىر بەگلەر تەيىنلەنگەن. تەھرىرلىك خىزمىتىگە غۇلجىدىن مەتبۇئات ئىشىدا تەجرىبىسى بار مەرۇپ سەئىدى، ئايۇپ مەنسۇرى قاتارلىقلار تەكلىپ قىلىنغان. باسما ئۇسكۇنىلىرى موسكۋادىن كەلتۈرۈلگەن. 1935 ـ يىلى7 ـ ئاينىڭ بېشىدا «يېڭى ھايات» دېگەن نامدا گېزىتنىڭ تۇنجى سانى نەشر قىلىنىپ 3000 نۇسخا تارقىتىلغان. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن نامى «شىنجاڭ گېزىتى» دەپ ئۆزگەرتىلىپ نەشر قىلىنغان. مەنسۇر ئەپەندى بۇ جەريانىدا كۆرۈنەرلىك كۈچ چىقارغان. ئۇ

ئەززەمخان تۆرە

يەنە مۇشۇ ئارىلىقتا «شىنجاڭدا مىللەت مەسىلىسى» ناملىق بىر كىتاب چە يېزىپ بېسىپ تارقاتقان. ئۇ بۇ كىتابىدا لېنىنچە مىللەتلەر دوستلۇقىنى تەكىتلەش ۋە ئىلگىرى سۈرۈشنى تەشەببۇس قىلغان.

خوجىنىياز ھاجى گەرچە ئىستالىن ھۆكۈمىتىنىڭ ياراشتۇرۇشى بىلەن شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىنى قوبۇل قىلغان بولسىمۇ، ئەمما سوۋېت ئىتتىپاقىنى ئاتېئىزمچى ھۆكۈمەت دەپ ياقتۇرمايتتى. سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئەۋەتىلگەن مەنسۇر ئەپەندىدەك ئادەملەرنىمۇ كۆزىگە سىغدۇرالمايتتى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا خوجىنىياز ھاجىنىڭ يېنىدا تۇرىدىغان ئەززەمخان تۆرە[1] دېگەن ئۆزبېك كىشى «كۇچا، كورلا، قاراشەھەرلەر» دە ساقچىخانىلار ئۇيغۇر سودا ـ تىجارەتچىلەرنى بوزەك قىلىپ،

① ئەززەمخان تۆرە مەرغىلانلىق ئوقۇمۇشلۇق سودىگەر بولۇپ، موسكۋادا ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزۈپ، يېتىملار مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىۋاتقان 22 ياشلىق تاتار قىزى سوفىيە ئىبراھىم ئاگىيۋا بىلەن 1924 ـ يىلى توي قىلغان. توي قىلىپ بىر يىلدىن كېيىن قەشقەرگە كۆچمەن بولۇپ كەلگەن. شۇ چاغدا كۇچادا ئىسھاقخان ئەسىلىك بىر ئۆزبېك كىشى بولۇپ، كاتتا باي ئىدى. ئەززەمخان شۇ كىشى بىلەن تونۇشۇپ، كۇچاغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. 1933 ـ يىلى خوجىنىياز ھاجى كۇچاغا بارغاندا ئىنقىلابچىلارغا قېتىلغان. ئۆزى تەمكىن، چېچەن كىشى بولغاچقا، خوجىنىياز ھاجىغا مۇشاۋۇر بولغان. بەزى ئاپتورلار بۇ كىشىنى ئىستالىن ھۆكۈمىتىنىڭ جاسۇسى دەپ يازغان. مېنىڭچە، ئۇنداق ئەمەس، چۈنكى بۇ كىشىمۇ خوجىنىياز ھاجى قاتارلىقلار قولغا ئېلىنغاندا تۇتۇلۇپ، ئۆلتۈرۈلگەن. ئايالى سوفىيە خانىم كۇچادا بىر ئۆمۈر ماتارىچىلىق قىلىپ ئىززەت ـ ئابرۇيى بىلەن 1950 ـ يىلى ئۇ ئالەمگە كەتكەن.

خالىغانچە قاماقتا ئېلىپ ناھەقچىلىك پەيدا قىلىۋېتىپتۇ، مەن يېقىندا كۆچاغا بېرىپ كېلىش جەريانىدا بۇ ئەھۋاللاردىن خەۋەر تاپتىم» دەپ مەلۇمات بەرگەن. ئەززەمخان تۆرە خوجىنىياز ھاجى قەشقەرگە قوشۇن تارتىپ يۈرۈش قىلغاندا كۆچادا قېتىلغان ئادەم بولۇپ، خوجىنىياز ھاجى بەك ھۆرمەتلەيتتى. بىراق، مەنسۇر ئە-پەندى «قاقباش قېرى»، «زەھەرلىك ئۇنسۇر» دەپ ئۆچ كۆرەتتى. ئەززەمخان تۆرىنىڭ مەلۇماتى مىللەتلەر دوستلۇقىغا زىيان يەتكۈ-زۈشتىن ئەنسىرىگەن مەنسۇر ئەپەندى لېنىنىزمچە مىللەتلەر سە-ياسىتىنى شېپى كەلتۈرۈپ، ئەززەمخان تۆرىگە نەق مەيدانىدا رەد-دىيە بەرگەن ھەم «بۇ ئېيتىلغانلارنى تەكشۈرمەي تۇرۇپ، بىرنېمە دېگىلى بولمايدۇ. تەكشۈرۈش زۆرۈر، بەلكىم ئەپقاچتى غەلىتە پاراڭلار بولۇپ چىقار» دېگەن. مەنسۇر ئەپەندىنىڭ سۆزلىرىدىن غەزەپلەنگەن خوجىنىياز ھاجى ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ، تامدىكى قوزۇقتا ئىلىقلىق ئالتۇن يالتىلغان قىلىچىنى سۇغۇرۇپ ئې-لىپ، «قاچانلا بولسا خەققە يان باسىدىغان لوموديكەنغۇ بۇ» دەپ تىللاپ، 34 ياشلىق بۇ ئالىي مەسلىھەتچىنى چېپىپ تاشلىغىلى تاس قالغان. زالدىكىلەرنىڭ ھەممىسى قورقىنىدىن مىدىر - سىدىر قىلالمىغان. غەزىپىنى ئاران باسقان خوجىنىياز ھاجى ھېچكىمگە قارىماي قوبۇلخانىدىن چىقىپ كەتكەن. نەمەت خەلپەت قاتارلىقلارمۇ خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئارقىسىدىن چىقىپ كەتكەن. مەنسۇر ئەپەندىنىڭ ئۆز ئەسلىمىسىنىڭ ئونىنچى بابىدا يېزىشە-چە، شۇ چاغدا ئۇنىڭغا تەسەللى بېرىپ قوبۇلخانىدا قاسىم ئەپەندى (قازاق) بىلەن ھامۇتخان لۇيجاڭ ئىككىيلەن قالغان. مەنسۇر ئە-پەندى ئۆزىنىڭ شۇ چاغدىكى ئازابلىق ھېسسىياتىنى مۇنداق ئە-پادىلىگەن. «ئۇ كۈنى كۈنبويى بۇ قاملاشمىغان ئادالەتسىزلىك ۋە سەت توقۇنۇش توغرىسىدا ئويلىنىپ، ئۆزۈمنى تىنچلاندۇرۇشقا شۇنچە تىرىشسامۇ، كەيپىياتىم ناچارلاپ، ئەسەبىي خاپىلىق قەل-بىمنى ئازابلىدى. ئەركسىز بېشىمنى تۆۋەن سېلىپ، ئويلىنىپ

ئۇھ تارتتىم. ئويلىغانسېرى ئەلەم ـ ھەسرەت ئىچىمگە سىغماي تېشىمغا تېپەتتى».

مانا شۇ ۋەقە سەۋەبىدىن 1936 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت قارار چىقىرىپ خىزمەتلەرنى تەكشۈرۈش ۋە تەرتىپكە سېلىش مەقسىتىدە جەنۇبىي شىنجاڭغا ھۆكۈمەت ۋەكىللىرىنىڭ ھەيئەتلىرىنى ئەۋەتكەن. ۋەكىللەر ھەيئىتىگە مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى خۇ شۇكاڭ باشلىق، مەنسۇر ئەپەندى مۇئاۋىن باشلىق بولغان. ھەيئەت ئەزالىرى مىللەتلەر ئارا مەجلىس كومىتېتىنىڭ مەسئۇل كاتىپى جىڭ يۈجىڭ، ئۇرۇمچى مالىيە بۆلۈمىنىڭ باشلىقى ئىبراھىم ئەپەندى، مەمەتنىياز لىيەنجاڭ ئەدى. ئۇلارغا ھەمراھ بولۇپ ماڭغان ساقچى، كاتىپ، بوغالتىر بولۇپ جەمئىي 18 كىشى بىر قارا ماشىنىدا يولغا چىققان. خۇ شۇكاڭ بىلەن جىڭ يۈجىڭ مەنسۇر ئەپەندىگە ئوخشاشلا ئىستالىن ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئۇرۇمچىگە ئەۋەتىلگەن بولشېۋىكلار ئىدى. ئۇلار توقسۇندىن تارتىپ خىزمەت تەكشۈرۈپ، قاراشەھەرگە بارغان. قاراشەھەردىكى ئىشلىرىنى تۈگىتىپ كورلىغا كېتىۋاتقاندا، بىر يېزىنى كېسىپ ئۆتىدىغان يولدا جۇلدۇر كېپەن بىر ئايال بىر ـ بىرىدىن ئورۇق بىرنەچچە كىچىك بالىسىنى ئەگەشتۈرۈپ ئۇلارنىڭ يولىنى توسۇۋالغان ھەم ئېرىنى ناھىيەلىك ساقچىخانىنىڭ بىگۇناھ زىندانىغا تاشلىغانلىقىنى شىكايەت قىلغان. ۋەكىللەر ئەھۋالنى ئۇقۇپ قاراشەھەر ناھىيە مەركىزىگە بارماستىن، ئۇدۇل زىندان جايلاشقان جايغا بارغان. ئۇلار دۆڭەرەك بىر جايغا سېلىنغان زىنداننى كۆرۈپ، سۈرلۈك زىندان قاپقىسىنىڭ ئالدىغا ماشىنىسىنى توختىتىپ، باشلىق بىلەن كۆرۈشكەن. زىندان باشلىقى بۇلارنىڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭنى تەكشۈرۈشكە تەيىنلەنگەن ئالاھىدە ھوقۇقلۇق ۋەكىللىرى ئىكەنلىكىنى ئۇققاندىن كېيىن بوشاپ كەتكەن. خۇ شۇكاڭ ئۇنىڭغا شىكايەتكە ئاساسەن زىندان تەرتىپىنى ۋە مەھبۇسلارنىڭ ئەھۋالىنى،

شۇنداقلا ئۇلارنىڭ جىنايەتلىرىنى تەكشۈرۈپ چىقىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرغان. زىندان باشلىقى ئامالسىز قالغان. خۇ شۇكاك، مەسۇر ئەپەندى ۋە جىڭ يۇجىڭ ئۇچەيلەن سىياسىي جىنايەتچىلەر قامالغان كامېرغا كىرگەن. مەنسۇر ئەپەندى ئەسلىمىسىدە شۇ چاغدىكى كۆرگەن ئەھۋالنى مۇنداق تەسۋىرلىگەن: «بىز ئۇچەيلەن-گە زىندان باشلىقى سىياسىي جىنايەتچىلەر يانتقان بىرىنچى كا-مېرنىڭ تۆمۇر ئىشىكىنى ئاچقۇزدى. قاپقاراڭغۇ، يېرىم پەدىۋال ئىچىدىن چىققان سېسىقچىلىق ۋە زەي پۇراقلىرى دىماقلارغا يەت-كەندە، باشلىرىمىز ئايلىنىپ ، كۆڭۈللەر ئاينىغان ھالدا توختاپ قالدۇق. شام كۆتۈرۈپ، ئالدىمىزدا ماڭغان ساقچى پەسكە چۈشۈپ گۇندىخانىنىڭ ئوتتۇرىسىغا بېرىپ توختىدى. ئاڭغىچە يەنە بىر ساقچى تۆپە تۆڭلۈكنى ئېچىۋەتتى. گۇندىخانا ئىچىگە يورۇق چۈ-شۈپ ھاۋا كىردى. بىز پەسكە چۈشۈپ ئەتراپقا قارىدۇق. بۇ-لۇڭلارغا ۋە تام بويلاپ، زەي يەرگە پاخال ياكى سامان تاشلانغان، ئۇنىڭ ئۈستىدە كونا، يىرتىق چەكمەن ياكى جۇۋا يېپىنغان ئا-دەملەر ياتىدۇ. ئۇلارنىڭ يۈز ـ كۆزلىرى ئايلارچە يۇيۇلماي قاپقارا بولۇپ نېگىرلارغا ئوخشاپ قالغان، كۆزلىرى ۋە گەپ قىلسا چىشلىرى ئاقىرىپ كۆرۈنىدۇ. چاچ ـ ساقاللىرى باش ـ كۆزىنى قاپلىغان، ئادەم چىرايى يوق، چۆچەكلەردە تەسۋىرلىنىدىغان مەخ-لۇقلارنى ئەسلىتىدۇ. پۇتلىرىنى كىشەن، قوللىرىنى زەنجىر يارا قىلىۋەتكەن، ئەزايۇ بەدەنلىرى ئۇرۇش، قىيناشتىن يارا ياكى تا-تۇق بولۇپ كەتكەن.

بىز نېمە دېيىشىمىزنى بىلمەي، قاراپ تۇرۇپلا قالدۇق. مەھ-بۇسلارنىڭ بەزىبىرلىرى گۇندىخانىغا يورۇق چۈشۈپ، ھاۋا كىر-گەنلىكىنى سېزىپ، قىمىرلىشىپ، باشلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ بىز-گە ھەيران بولۇپ قارىماقتا . بەزىلىرى بولسا، بىزنى ئۇرۇش، قىيناش ئۈچۈن كىرگەن نېمىلەرمىكىن، دەپ قورقۇشۇپ ئۆزلە-رىنى دەھشەت ئىچىدە چەتكە قاچۇرماقتا.»

ۋەكىللەر سوراش، تەكشۈرۈش ئارقىلىق شۇ كۈنلا 21 مەھ-بۇسنى ئازاد قىلغان. ئۇلارنىڭ ئالدى ئۈچ يىل، كەينى يېرىم يىل زىندانىدا ياتقان ئاتالمىش سىياسىي مەھبۇسلار بولۇپ، «ياپونىيە-نىڭ جاسۇسى» دېگەندەك يوقىلاڭ بەتنامىلار بىلەن قامالغانكەن. ۋەكىللەر ناھىيە ھاكىمى توختى ھاكىمنى چاقىرىپ كۆرۈشكەندە ھاكىم بۇلارغا «بۇ يەردىكى بۇ خىل ئەھۋاللارنى غەيرىي رەسمىي رەۋىشتە ئاڭلاپ قالىمەن. ھەقىقىي ئەھۋاللاردىن خەۋەردار بولۇش ھوقۇقىدىن مەھرۇممەن» دەپ داد ئېيتقان.

مەنسۇر ئەپەندى ئەسلىمىسىدە قاراشەھەردە يۇقىرىقىدەك ئېچىنىشلىق ئەھۋالنى كۆرگەنلىكىنى تەپسىلىي يازغان بولسىمۇ، ئەمما ئەزرەمخان تۆرىنىڭ خوجىنىياز ھاجىنىڭ قوبۇلخانىسىدا يەتكۈزگەن مەلۇماتىنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئىكەنلىكىنى ئىقرار قىلمايلا باشقا گەپكە ئۆتۈپ كەتكەن. ھېلىقى جۇلدۇر كېپەن ئايال بالىلىرى بىلەن بىللە بۇلارنىڭ يولىنى توسىمغان بولسا، ئۇلار پۈتكۈل جەنۇبىي شىنجاڭ سەپىرىدە بىرەر ناھەقچىلىكىنى ئۇچراتمايلا، يالغان دوكلات ئاڭلاپ، شېڭ شىسەينىڭ «ئالتە بۇيۇك سىياستى» نى تەشۋىق قىلىپ، ئېسىل زىياپەت يەپلا قايتىپ كەلگەن بولاتتى.

ئۇلار كورلا، بۇگۇر، كۇچا ۋە باي ناھىيىلىرىدە ئاساسەن يەغىن ئېچىپ، يەپ - ئىچىپ، ئۇنى - بۇنى كۆرۈپ ماڭغان. بۇ ۋەكىللەر 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى «12 - ئاپرىل» بايرىمىنى قەشقەردە ئۆتكۈزۈشنى پىلانلاپ سەپەر قىلىۋاتقان بولغاچقا تەكشۈرۈشى ئىنتايىن يۈزە بولغان. يامان يېرى ئۇلار كۇچادىن كەتكەندىن كېيىن، يەنى 1936 - يىلى 3 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىن 24 - كۈنگىچە كۇچادا ئۈچ كېچە زور تۇتقۇن بولغان. بۇ قېتىمقى تۇتقۇندا بايلار، يۇرت مۆتىۋەرلىرى ۋە ۋەتەنپەرۋەر زىيالىيلاردىن بولۇپ 100 دەك ئادەم ھەپسىگە ئېلىنغان. بۇ قېتىمقى تۇتقۇن قىلىش بىلەن بۇ ۋەكىللەرنىڭ قانداق ئالاقىسى بار؟ بۇ

تەرىپى ئېنىق ئەمەس. مەنسۇر ئەپەندىنىڭ ئەسلىمىسىدىمۇ بۇ ھەقتە گەپ قىلىنمىغان. لېكىن گۇمانلىق ئىككى مەسىلە بار. بىرى، مەنسۇر ئەپەندى باشلىق بولشېۋىكلار بايلارنى يوقىتىشنى ياقلايتتى. بولشېۋىزمدىن ھەزەر ئەيلەيدىغان يۇرت كاتتىلىرىنى دۇشمەن كۆرەتتى. يەنە بىرى، كۇچا ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى زۇپەر مۇنانسىپوف (تاتار) چۆچەك ئارقىلىق شىنجاڭغا كەلگەن ئىستالىنىزمچى ئىدى. كۇچانىڭ ھاكىمى قادىر ھاجى دېگەن كىشىمۇ مەنسۇر ئەپەندى بىلەن ئۇرۇمچىدە تونۇشۇپ ئۇنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان كىشى ئىدى. شۇڭا، مەنسۇر ئەپەندى ئەسلىمىسىدە قادىر ھاجى بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۇپ كەتكەنلىكىنى يازغان①.

مەنسۇر ئەپەندى قاتارلىق ۋەكىللەر ئاقسۇدا ئاقسۇنىڭ ۋالىيسى نىياز شېرىپى، ھاكىمى ئابدۇللا ئەپەندى قاتارلىقلار تەرىپىدىن قىزغىن كۇتۇۋېلىنغان. مەنسۇر ئەپەندى ئەسلىمىسىدە نىياز شېرىپىگە يۇقىرى باھا بەرگەن. بىراق، ئاقسۇ خەلقى ئۇنىڭدا ياخشى تەسىرات قالدۇرمىغان. ئۇ ئاقسۇ شەھىرى ھەققىدە مۇنداق يازغان: «70 مىڭغا يېقىن ئادەم ياشايدىغان بۇ شەھەرنىڭ تەبىئىي شارائىتى باشقا شەھەرلەرگە نىسبەتەن ناچار، ئاھالىسىنىڭ ئىچىدە ئاغرىق ـ سىزلاق تولا بولغاچقا، ئادەملىرىنىڭ تولىسى يادالىق، تۇرق ـ چىرايى چۈشكۈن، خۇشۇاقلىق، تېتىكلىك، ھەرىكەتچان

① قادىر ھاجى دېگەن بۇ كىشى توقسۇنلۇق بولۇپ، زو زۇڭتاڭنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئېچىلغان «شۆتاڭ» دا ئوقۇغان. خەنزۇچىنى ياخشى بىلگەچكە تۇرپان ئامبىلىغا تۆڭچى (تەرجىمان) بولغان. كېيىن دادىسىنىڭ ئورنىغا توقسۇندا جەڭگى بولغان. بېيجىڭگە بېرىپ يۈەن شىكەينىڭ زۇڭتۇڭ بولۇشىغا بىلەت تاشلىغان. ياڭ زىڭشىن ھۆكۈمىتى ئۇنى كۇچاغا تۆڭلىڭ، يەنى ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدار قىلىپ تەيىنلىگەن. شېرىپ خۇشتار تۇزگەن «شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئۆتكەن تارىخىي شەخسلەر» دېگەن كىتابتا قادىر ھاجى تۇڭلىڭ «1932 ـ يىلى 92 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن» دەپ يېزىلغان. ئېنىقكى، ئۇنىڭ قازا قىلغان يىلىمۇ، يېشىمۇ خاتا ئېيتىلغان. چۈنكى مەنسۇر ئەپەندى ئەسلىمىسىدە 1936 ـ يىلى 3 ـ ئايدا كۇچاغا بارغاندا «مەن كۇچانىڭ ھاكىمى قادىر ھاجى بىلەن ئۇرۇمچىدە تونۇشقان، مېنىڭ بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى» دەپ يازغان.

لىق دەرىجىسىمۇ تۆۋەنرەك كۆرۈندى.»

مەنسۇر ئەپەندى قاتارلىق ۋەكىللەر ئاقسۇدىن ئۈچتۇرپانغا بېرىپ، تاشكەنتتە ئىككى يىل بولشېۋىكلارنىڭ تەربىيەسىنى ئالغان 22 ياشلىق ھاكىم ئابدۇراخمان بىلەن كۆرۈشكەن. مەنسۇر ئەپەندى ئەسلىمىسىدە «ئىنقىلابىي ئىدىيەسى مەزمۇت» بولغاچقا، «ئۇنى ئۈچتۇرپانغا ھاكىم قىلىپ ئەۋەتكۈچىلەرنىڭ بىرى مەن ئىدىم» دەپ يازغان. ۋەكىللەر ئۈچتۇرپاندىن ئاقسۇغا قايتىپ، نىياز شەرىپى قاتارلىق ئەمەلدارلار بىلەن خوشلىشىپ مارالبېشىغا يولغا چىققان. يولدا دولان مەشرەپىنى كۆرگەن. مارالبېشىدا يېڭى ھۆكۈمەتنىڭ ئالتە بۇيۇك سىياسىتىنى ئاكتىپ يۈرگۈزمىگەن، دەپ ھاكىم باشلىق بىرنەچچەيلەننى ئەمىلىدىن ئېلىپ تاشلاپ، ئورنىغا باشقىلارنى تەينىلىگەن. «12 ـ ئاپرېل» بايرىمىغا ئاز قالغاندا قەشقەرگە يېتىپ بارغان. ۋەكىللەرگە كاتتا زىياپەت ھازىرلىنىپ كۈتۈۋېلىنغان. ئۇلارنى مەھمۇد شىجاڭ، گېنېرال لىۋ بىن، ۋالىي ما شاۋژۇ، «يېڭى ھايات» گېزىتىنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى قۇتلۇق شەۋقى، ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت ـ مائارىپ جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى ئابدۇراخمان ھاجى، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى قەشقەرگە ئەۋەتكەن گېنېرال رىبالكو، ئىشتاب باشلىقى قۇربان سەئىدى، ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى قادىر ھاجى ھاشىمھاجىيېف، ئابدۇغوپۇر شاپتۇل دامۇللا، ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم قاتارلىقلار بىرلىكتە كۈتۈۋالغان. زىياپەتتە مالىيە نازىرى خۇ شۇكاڭ بىلەن مەنسۇر ئەپەندى بۇ قېتىمقى ھۆكۈمەت ۋەكىللىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا سەپەر قىلىشتىكى مەقسىتى ھەم ۋەزىپىلىرى توغرۇلۇق سۆز قىلغان. يېقىن ئارىدا قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەت ۋە ئۇيۇشما باشلىقلىرىنىڭ يىغىنىنى چاقىرىشنى ئوتتۇرىغا قويغان.

مەنسۇر ئەپەندى ئەسلىمىسىدە زىياپەتتىن ئالغان تەسىراتى توغرۇلۇق مۇنداق يازغان: «بۇگۈنكى ئۇچرىشىش جەريانىدا رەھ-

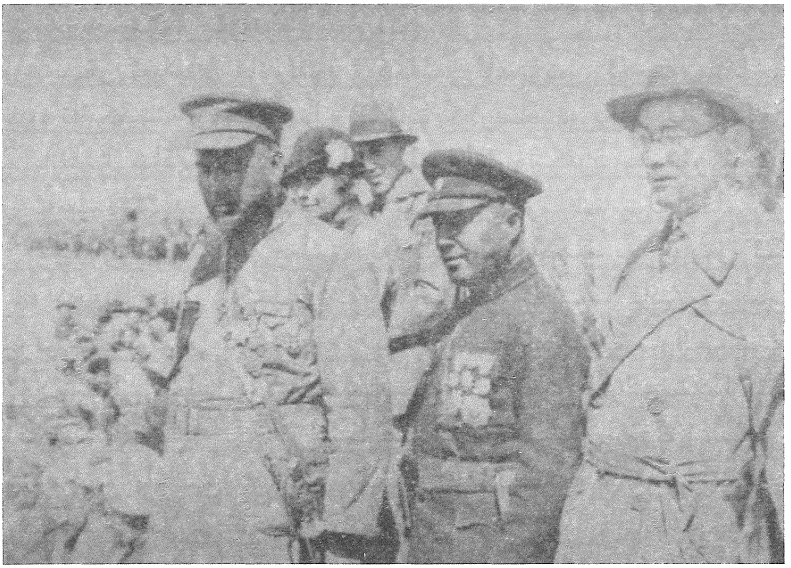

سۈرەتتە: سولدىن ئوڭغا مەھمۇد مۇھىتى، ربىالكو، لىيۇ بىن

بىرىي خادىملار سىياسىي جەھەتتىن بىرنەچچە قارىمۇقارشى گۇ-رۇھلارغا بۆلۈنۈپ، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا مەخپىي كۈرەش ئالامەت-لىرى بىلىنىشكە باشلىغانلىقى سېزىلدى. مەھمۇد شىجائ گۇرۇ-ھىنىڭ ھەممە تەرەپتىن ئەڭ ئۈستۈن ۋە قۇدرەتلىك كۈچكە — سىياسىي، ھەربىي كۈچكە ئىگە ئىكەنلىكى ئايان ئىدى. دېگەن-دەك، ھەم ھەربىي، ھەم مۇلكىي، مەمۇرىي ئىشلارنىڭ تىزگىنى مەھمۇد شىجائىنىڭ ۋە ئۇنىڭ گۇرۇھىنىڭ ئىلكىدە ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى.»

مەنسۇر ئەپەندى قەشقەردە تۇرۇش جەريانىدا مەھمۇد شىجائ، گېنېرال ربىالكو، ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى قادىر ھاجى قا-تارلىقلار بىلەن ئايرىم - ئايرىم ئۇچراشقان، قۇتلۇق شەۋقى باش مۇھەررلىكىدىكى «يېڭى ھايات» گېزىتىنى قانداق قىلىپ ئۆل-كىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈۋېتىشنى ئويلىغان.

مەھمۇد شىجائ ئۇنىڭدا ئەڭ كۆڭۈلسىز تەسىرات قالدۇرغان.

سۆھبەتتە مەنسۇر ئەپەندى مەھمۇد شجاڭدىن «يېڭى ھايات» گېزىتى ھۆكۈمەتنىڭ ئالتە ماددىلىق سىياسىي پروگراممىسىنى تەرغىب قىلىشتىن نېمىشقا باش تارتىدۇ؟ ھەتتا بىزنىڭ بۇ ۋىلا-يەتكە كەلگەنلىكىمىز توغرۇلۇق خەۋەرمۇ ئېلان قىلىپ قويمىدى، بۇ نېمە ئۈچۈن؟» دەپ سورىغاندا، مەھمۇد سجاڭ قوپاللىق بىلەن «بۇنى مۇھەررىردىن سورىماي نېمىشقا مەندىن سورايسىز؟ يەرلىك شارائىت شۇنى تەلەپ قىلىدۇ، بىز ئېزىلگەن خەلقىمىزنىڭ غېم-مىنى يەپ ئىنقىلاب قىلدۇق ۋە قان تۆكتۇق، نېمە ئۈچۈنلىكىنى ئەنە شۇ جەڭلەرگە قاتناشقانلارنىڭ ئۆزلىرىلا بىلىدۇ، ئەمدى بىز-نىڭ ئۆزىمىز ئازاد قىلغان خەلقە ئۆز مەپكۇرىمىز، ئۆز قاراش-لىرىمىز، ئۆز خاھىشىمىز بويىچە رەھبەرلىك قىلىشقا ھەققىمىز يوقمۇ؟» دېگەن. مەنسۇر ئەپەندى مەھمۇد شجاڭنىڭ ھەيۋىسىنى ھەم سۆزىنىڭ كەسكىنلىكىنى كۆرۈپ، «بۇنىڭ بىلەن سۆز تالى-شىش ھەم پايدىسىز، ھەم تاكتىكىمىزغا زىيانلىق» ئىكەن، دېگەن-نى ئويلاپ، سۆزىنىڭ مەزمۇنىنى يۆتكەپ «جانابلىرى، قۇتلۇق شەۋقى قانداق ئادەم؟ ئۆزلىرىگە ساداقەتمەن دەپ ئاڭلىدىم» دەپ سورىغاندا، مەھمۇد شجاڭ جاۋابەن «ئۇ ناھايىتى ياخشى، دىيانەت-لىك، تەقۋادار، بىلىملىك ۋە ھەقىقەتچى ئادەم، ئۇ دىنىي ۋە دۇن-ياۋى ئىلىمنى چوڭقۇر بىلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ تۇركىي تىلدا سۆز-لىشىدىغان خەلقلەر ئىچىدە ئەڭ بىلىملىك، مەدەنىيەتلىك مىللەت بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ» دېگەن.

مەھمۇد شجاڭ ئۇنىڭدىن خوجىنىياز ھاجى توغرۇلۇق «فۇ-جۇشى ھاجىمنىڭ تىجارىتى قانداق مېڭىۋاتىدۇ؟» دەپ كىنايىلىك سورىغان. چۈنكى شۇ چاغدا خوجىنىياز ھاجى سوۋېتغا بېرىلىپ كەتكەنىدى. مەنسۇر ئەپەندى دەرھال «فۇجۇشىنىڭ تىجارەت ئىش-لىرى ئوبدان مېڭىۋاتىدۇ، مەملىكىتىمىزنىڭ ئىقتىسادىي بايلى-قىغا ھەسسە قوشۇپ، ئومۇمىي تەرەققىياتىمىزغا ياردەملىشىۋات-قۇ، بۇ يامان ئىش ئەمەسقۇ؟» دەپ مۇغەمبەرلىك بىلەن جاۋاب

بەرگەن. مەھمۇد شىجائ «ئۇ كىشى فۇجۇشىغۇ؟! قارىغاندا قورچاق بولۇپ ئولتۇرغىچە سودا قىلاي دەپتۇ ـ دە» دەپ مەسخىرىلىك تەلەپپۇزدا قوشۇمچە قىلغان.

ۋەكىللەر ئۆمىكى ئەك رازى بولغان كىشىلەر توغرۇلۇق مەنسۇر ئەپەندى مۇنداق يازغان: «بىز قەشقەرگە بارغان كۈندىن باشلاپ، خەلقنىڭ كۆرۈنەرلىك ئاق كۆڭۈل ئادەملىرى بىزدىن ھال سوراپ ، ئىشلىرىمىزغا يار ـ يۆلەك، ياردەمچى، مەسلىھەتچى سۈ ـ پىتىدە قاتنىشىپ تۇردى. بولۇپمۇ ئابدۇغوپۇر دامولا بىلەن ئابـ دۇراخمان ھاجى ئىشلاردا ئاكتىپ ئىدى. ۋەكىللەرنىڭ ئىشلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ ئىشلىرى دەپ ھېسابلىغانلىقىغا بىز خۇشال ئىـ دۇق.» بۇ بايىاندىن مەنسۇر ئەپەندىنىڭ شاپتۇل دامولا قاتارلىق بىرنەچچەيلەن بىلەن ئالاھىدە يېقىن مۇناسىۋەت شەكىللەندۇرۇشـ كە باشلىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۆزىنى مۇھەممەد ئەلەيـ ھىسسالامنىڭ ئۇممىتى ھېسابلايدىغان شاپتۇل دامولىنىڭ ئىسـ تالىنىنىڭ مۇرىتى بولغان مەنسۇر ئەپەندىگە دوستلۇق بىلدۇرۇپ «ۋەكىللەرنىڭ ئىشلىرىنى ئۆزىنىڭ ئىشى» دەپ ھېسابلىغانلىقى ئادەتتىكى ئىش ئەمەس ئىدى.

دەرۋەقە، بۇ ۋەكىللەر يېڭىسار، يەكەن، قاغىلىق، گۇما، ھەتتا چەرچەن ناھىيىلىرىگە بېرىپ تەكشۈرۈش ۋەزىپىسىنى تۈگىتىپ قەشقەرگە قايتىپ كەلگەن كۈننىڭ ئەتىسى تۈنجى بولۇپ ئۇلارنى يوقلاپ كەلگەنلەر يەنىلا ئابدۇغوپۇر شاپتۇل دامولا، ئاتۇشلۇق ئابدۇراخمان ھاجى ۋە بىرنەچچە مۇئەللىم بولغان. دېمەك، مەنسۇر ئەپەندى بىلەن شاپتۇل دامولىنىڭ دوستلۇقى چوڭقۇرلاشقان. ئۇ ئۆز ئەسلىمىسىدە شاپتۇل دامولىنى مۇنداق تەسۋىرلىگەن: «يېشى يەتمىشكە يېقىنلاشقان، قەشقەر تۇمەن دەرياسىنىڭ ياقىسىدىكى كېرەمباغ مەھەللىسىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن[1]، ئۆزى تەمبەل، ئېگىز

① مەنسۇر ئەپەندى بۇ نۇقتىدا خاتالاشقان. شاپتۇل دامولا قەشقەر كېرەمباغلىق كىشى بولماستىن، بەلكى پەيزاۋاتقا قاراشلىق شاپتۇل يېزىسىدا تۇغۇلغاچقا، ئەل ئا ـ رىسىدا ئابدۇغوپۇر شاپتۇل دامولا دەپ ئاتالغان.

بويلۇق، تولۇق كەلگەن، ئاق چىراي، مەڭزى ئاناردەك قىزىل، ئۇزۇن ئاقساقلى كۆكسىنى قاپلىغان، تېتىك، تىمەن ئادەم. ئە-گەر ساقلىنى دېمىسە، ئەللىك ياشلاردىكى كىشى ئىكەن، دەپ ئويلاش مۇمكىن بولار ئىدى».

مەنسۇر ئەپەندى ئەسلىمىسىدە قۇتلۇق شەۋقى ھەققىدىكى تە-سىراتىنى مۇنداق يازغان: «ئۇيغۇر تىلىدا چىقىدىغان ۋىلايەتلىك «يېڭى ھايات» گېزىتىنىڭ مۇھەررىرى يېشى يەتمىشكە يېتىپ قالغان، بويى پاكىنەك، چۈگىدەك، ئورۇق - ھاغدا، تىرىك - تې-تىك، ھەربىكەتچان، چىرايى ئاق قىزىل، ساقال - بۇرۇتى ئاقىرىپ قالغان كىشى ئىكەن. ئۇنىڭ پائالىيىتى ھەققىدە ئۇرۇمچىدە غا-يىۋانە ئاڭلىغانىدىم. ئۇنىڭ بىلەن شەخسەن ئۇچرىشىش، ئۇنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈش، تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە مەيكۇرىۋى ھەم ئومۇمىي پائالىيىتى توغرۇلۇق خېلى مەلۇماتلار ئېنىقلاندى. بارلىق پائالىيىتى لېنىنىزم غايىلىرىگە قارشى قارىتىلغان، بول-شېۋىزم مەسلىكىنى دەھشەتلىك دەپ ھېسابلايدۇ ھەم پۈتكۈل ۋۇ-جۇدى بىلەن ئۆچ كۆرىدۇ. مۇنداق كىشىلەر قەشقەر ۋىلايىتىدە، خۇسۇسەن قەشقەر شەھىرىدە ئاز ئەمەس». مەنسۇر ئەپەندىنىڭ قەشقەردە تۇرۇش جەريانىدا ئەڭ ياقتۇرمىغان ئادەملىرى مەھمۇد شىجائ، قۇتلۇق شەۋقى ۋە مەتىلى ئەپەندى بولغان. ئۇ ئەسلە-مىسىدە ئۇلارنى بىر گۇرۇھ، قەشقەرنىڭ مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرىنى ئۆز خاھىشى بويىچە يېتەكلەپ كېتىۋېتىپتۇ، بولشې-ۋىزمغا قارشى ھەربىكەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىدىكەن، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ ئالتە بۇيۇك سىياسىتىنى نەزەرگە ئېلىپمۇ قوي-مايدىكەن، دەپ ئاغرىنغان.

شاپتۇل دامولىلىنى بولسا «ئابدۇغوپۇر دامولا شۇ مەزگىلىنىڭ ۋەزىيىتى تەلەپ قىلغان دىنىي تەرغىباتنى ھۆكۈمەت سىياسىتىگە خىزمەت قىلدۇرۇشقا تىرىشقان ئادەم ئىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇ خەلق مەنپەئەتى ئۈچۈن يۈرگۈزۈلگەن كۈرەشنىڭ قەھرىمانى ۋە

شاپتۇل داموللا

ئىنقىلاب قۇربانى سۈپىتىدە ئۇيغۇر خەلقى تارىخىنىڭ سەھىپىلىرىدىن ئورۇن ئالغان ئەربابتۇر» دەپ مۇئەييەنلەشتۈرگەن. مەھمۇد مۇھىتى ۋە ئۇنىڭ قوللىغۇچىلىرى مەنسۇر ئەپەندىنىڭ قانداق ئادەملىكىنى ئىنتايىن ئېنىق بىلىدىغان كىشىلەر بولغاچقا، مەنسۇر ئەپەندى بىلەن شاپتۇل داموللا ۋە ئابدۇراخمان ھاجىلارنىڭ دوستلۇقىنىڭ نېمىدىن دېرەك بېرىدىغانلىقىنى مۆلچەرلىيەلەيتتى.[1] شۇڭا، مەھمۇد مۇھىتىنىڭ قورسىقىدىمۇ ئۆز ئالدىغا پىلانى بار ئىدى.

مەنسۇر ئەپەندى قاتارلىق ھۆكۈمەت ۋەكىللىرى جەنۇبىي شىنجاڭ سەپىرىدىكى بارلىق تەكشۈرۈش ۋە تەسىراتلىرىنى شۇنىڭدەك يازمىچە ياكى رادىسىيە ئارقىلىق يوللاپ خەۋەرلەندۈرۈپ تۇرغان. جۈملىدىن شاپتۇل داموللىنىڭ تېپىلغۇسىز ئادەم ئىكەنلىكىنى شۇنىڭدەك شۇنىڭغا خەۋەر قىلغان. ۋەكىللەر بىلەن شۇنىڭدەك شۇنىڭ قەشقەردە مەھمۇد سىجاڭنىڭ ئاممىۋى تەسىرىنى ئاجىزلىتىش ئۈمىدىنى شاپتۇل داموللىغا باغلىغان. نەتىجىدە، شۇنىڭدەك

① مەنسۇر ئەپەندى قاتارلىق ھۆكۈمەت ۋەكىللىرى قەشقەردە تۇرغان مەزگىلدە مەشھۇر مائارىپچى مەمتىلى ئەپەندى «بولشېۋىك مەنسۇر قەشقەرىيەدە» دېگەن ماۋزۇدا مۇلاھىزىلىك خەۋەر يېزىپ، پارتىزدا مۇستاپا چوقاي باش مۇھەررلىكىدە چىقىدىغان ژۇرنالدا ئېلان قىلدۇرغان. مەنسۇر ئەپەندى ئەسلىمىسىدە بۇ توغرۇلۇق توختىلىپ: «بىز قەشقەرىيەدىن ئۇرۇمچىگە يېنىپ كەلگۈچە مەركىزى ژۇرنالنىڭ بۇ يەردە تارقىلىپ بولغانلىقىنى كۆرۈپ، دۈشمەنلەر ئىغۋاسىنىڭ سۈرئىتىگە قايىل بولدۇق» دەپ يازغان.

شىسەي مەنسۇر ئەپەندى قاتارلىق ۋەكىللەرگە شاپتۇل دامولللىنى ئۇرۇمچىگە ئالغاچ كېلىشنى تاپىلىغان. ئۇنىڭ مەقسىتى شاپتۇل دامولللىنىڭ نوپۇزىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئۆمەككە باش قىلىپ موسكۋاغا زىيارەتكە ئەۋەتىش ئىدى. ئۇ ئۆزىمۇ 1935 ـ يىلى «12 ـ ئاپرېل» مۇناسىۋىتى بىلەن چاقىرىلغان ئۆلكىلىك مىللەتلەر قۇ-رۇلتىيىدا شاپتۇل دامولللىنىڭ سۆزلىگەن سۆزىدىن مەمنۇن بو-لۇپ يۇرەتتى.

لىۋ زىشاۋ ئەپەندىنىڭ «ئۇيغۇر تارىخى» ناملىق كىتابىنىڭ 1285 ـ بېتىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىلگە ئاساسلانغاندا، شۇ قېتىمقى قۇرۇلتايدا هاياجاندىن خۇددىنى يوقاتقان شاپتۇل دامولللا «بۇنىڭدىن كېيىن پەيغەمبەر كەلمەيدۇ، دېيىلگەن، ئەگەر پەيغەمبەر كېلىدۇ، دېيىلگەن بولسا، شېئىڭ دۇبەن جانابلىرى پەيغەمبەر بولغان بولاتتى» دېگەندەك سۆزلەرنى قىلغان. قۇرۇلتاي مەزگىلىدە شېئىڭ شىسەي بۇ دىنىي زاتقا يۇقىرى شەرەپ بېرىپ، ئالتۇن ئوردىن تەقدىم قىلغان.

مەنسۇر ئەپەندى قاتارلىق هۆكۈمەت ۋەكىللىرى شاپتۇل دامولللىنى ئېلىپ قەشقەردىن 1936 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى قايتىشقا تەرەددۇت قىلغان. دەل شۇ كۈندىن بىر كۈن ئاۋۋال كەچتە شاپتۇل دامولللا مەهمۇد شىجائىڭ بىلەن خوشلىشىپ كېلىش ئۈچۈن ئۇنىڭ تۇرالغۇسىغا بارغان. قايتقاندا تۇمەن دەر-ياسى بويىدىكى موزدۇز مەهەللىسى[1]دە بىرلىرى تەرىپىدىن ئېچىن-ىشلىق بوغۇزلىۋېتىلگەن. ئۇ لەختە ـ لەختە قان ئىچىدە جان تەسلىم قىلغان. ئېتى قانغا بويالغان چۈلۈۋۈرنىى سۆرەپ ئۆيىگە بارغاندا خوتۇن ـ بالىلىرى پاتىپاراق بولۇشۇپ كەتكەن. ئەتىسى تاڭ سەھەردە بۇ خەۋەر پۈتكۈل قەشقەر شەھىرىگە تارقىلىپ كەت-كەن. مەنسۇر ئەپەندىگە بۇ خەۋەرنى قوغدىغۇچىسى ئويغىتىپ يەت-

① مەنسۇر ئەپەندى «موزدۇز مەهەللىسى» دېگەن ئورۇن كۆنچى مەهەللىسى بولسا كېرەك.

كۆزگەن. ئۇلار ئالمان ـ تالمان يۇگۈرۈپ نەق مەيدانغا بارغان. ۋەقە يۈز بەرگەن جايغا ئادەملەر توپلىشىپ كېتىشكەن. مەنسۇر ئەپەندى ساقچىلارنىڭ يول ئېچىپ بېرىشى بىلەن كىشىلەر توپىنى يېرىپ ئۆتۈپ جەسەتكە يېقىنلاشقان. ئۇ شۇ چاغدا كۆرگەن ئەھۋالنى كىتابىدا مۇنداق تەسۋىرلىگەن: «جەسەت يانتاقان يەرگە ماڭدۇق، دامۇللا بويندىن بوغۇزلىنىپ، پەقەت گەدىنىنىڭ تۆت ئىلىكتەك تېرىسىلا تۇتۇپ قاپتۇ. قىلىچ بىلەن چېپىلىپتۇ. بويىنىدىن ئاققان قان بىر مالنىڭ قېنىدەك بولۇپ، ساقال ـ يۈزلىرىگە چاچراپ كېتىپتۇ. بىز بېرىشىمىزغا مەھمۇد يېشىنى سۇرۇپ ‹يۈرت خەلقىمىزنىڭ ئاتىسى قاتىللار قولىدا قۇربان بولدى› دەپ بىز بىلەن كۆرۈشتى».

مەنسۇر ئەپەندى قاتارلىق ۋەكىللەر شۇ كۈنى كەچتە بۇ قانلىق ۋەقەنى رادىسىيە ئارقىلىق شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىگە خەۋەر قىلغان. شۇ ئاخشىمى ناتونۇش بىرەيلەن مەنسۇر ئەپەندىنى ئىزدەپ كېلىپ بۇ ۋەقەنى «مەھمۇد شىجاڭ ئىككى ئەسكىرىنى بۈيرۇپ سادىر قىلغان» دەپ، ئۆزى ئۇققان ئەھۋالنى تەپسىلىي سۆزلەپ بەرگەن. مەنسۇر ئەپەندى بۇ ئەھۋالنىمۇ شۇ كېچىسى ئۇرۇمچىگە يەتكۈزگەن. ئۇ يېقىن دوستىنى مەھمۇد شىجاڭ قەستلەپ ئۆلتۈرۈۋەتكەنلىكىگە ئىشەنگەن بولسىمۇ، قەشقەردە مەھمۇد شىجاڭنىڭ گېپى گەپ بولىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ ئامالسىز قالغان.

مەنسۇر ئەپەندى بىلەن شاپتۇل دامۇللىنىڭ دوستلۇق مەزگىلى قىسقا بولغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ مېھرى ئىنتايىن چوڭقۇر بولغان. بۇنى مەنسۇر ئەپەندىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ۋەكىللەر نامىدىن شېڭ شىسەيگە يازغان دوكلاتىدىكى سۆز ئۇرانىدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. خوجىنىياز ھاجىلار بىلەن كۆرۈشكەن چاغدىمۇ ئۇ قەشقەردە مەھمۇد شىجاڭ بىلەن پىكىر ـ قاراش جەھەتتە زىتلىشىپ قالغانلىقىنى ئېيتقان، بولۇپمۇ شاپتۇل دامۇللىنى مەھمۇد سىجاڭ ئۆلتۈرگۈزۈۋەتـ

تى، دەپ بىلگەچكە خوجىنىياز ھاجى بىلەن نەمەت خەلپەتكە مەھمۇد شجاڭ توغرۇلۇق سۆز قىلغاندا «مەھمۇد شجاڭ بىزنىڭ قىلغان ئىشلىرىمىزنى ياقتۇرمىدىڭىز، دەپ ماڭا خاپا بولۇپ يۈرىدى. ئۇنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا چېپىلمىدىم، قارىسام دۆلەت ۋە جەمئىيەت ئىشلىرىدا بىزنىڭ يېڭى ھۆكۈمىتىمىزنىڭ سىياسىي يولىنى ئاغزىدا قوللاپ ـ قۇۋۋەتلەپ، ئەمەلىيەتتە يەرلىك شارائىتىمىز ئىمكانىيەت بەرمەيدۇ، دەپ ئۇنىڭ ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشىغا توسالغۇلۇق قىلىۋېتىپتۇ. ئۇنىڭ ئۆلكە ھۆكۈمىتىگە بېقىنمايدىغانلىقى ئاشكارا كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ» دېگەن. مىسال تەرىقىسىدە ئۇ قەشقەردىكى مەكتەپلەردە ئۆلكىلىك ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى تۈزۈپ تارقاتقان نىزام ۋە پىروگراممىا بويىچە ئوقۇتۇش ئېلىپ بارماي، تۈركىيەدە ئوقۇپ كەلگەن مەمتىلى ئەپەندى دېگەن بىرى تۈزگەن پىروگراممىا ۋە دەرسلىكلەر بويىچە ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىۋېتىپتۇ، دېگەندەك گەپلەرنى قىلىپ قاقشىغان. مەزكۇر ئەپەندى مەھمۇد شجاڭ بىلەن خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئارىسىنى بۇزۇش غەرىزىدە سۆزىنىڭ ئاخىرىدا «مەھمۇد سىلىنى بولشېۋىكلارغا ئالدىنىپ سېتىلغان دەيدىكەن. مەن ئۇنىڭغا رەددىيە بېرىپ، سىلىنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جەڭگىۋار ۋە قەدىرلىك يولباشچىسى، يېڭى ھۆكۈمەت سىياستىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن كۈرىشىۋاتىدۇ، دېدىم. شۇ سەۋەبتىن ئوتتۇرىمىزدا تالاش ـ تارتىش ئەۋج ئالدى» دېگەن. خوجىنىياز ھاجى بۇ چاغدا «مەن بۇ رۇندىنلا مەھمۇت شجاڭنىڭ مەندىن نارازى بولۇپ يۈرگىنىنى بىلىدىغان، ئەمما بۇ دەرىجىگە يەتكەنلىكىنى ئەمدى ئاڭلاۋاتىمەن» دەپ ئىنكاس قايتۇرغان. ھەر ئىككىلىسى ئەينى چاغدا ئەززەمخان تۆرە يەتكۈزگەن خەۋەرلەرنىڭ چىن ياكى ساختا بولۇپ چىققانلىقى توغرۇلۇق سۆز تەشمىگەن.

مەنسۇر ئەپەندى شاپتۇل دامۇللا بىلەن بولغان سىياسىي دوستلۇقىنى نەزەرگە ئېلىپ، خىزمىتى شۇنچە ئالدىراش بولسىمۇ

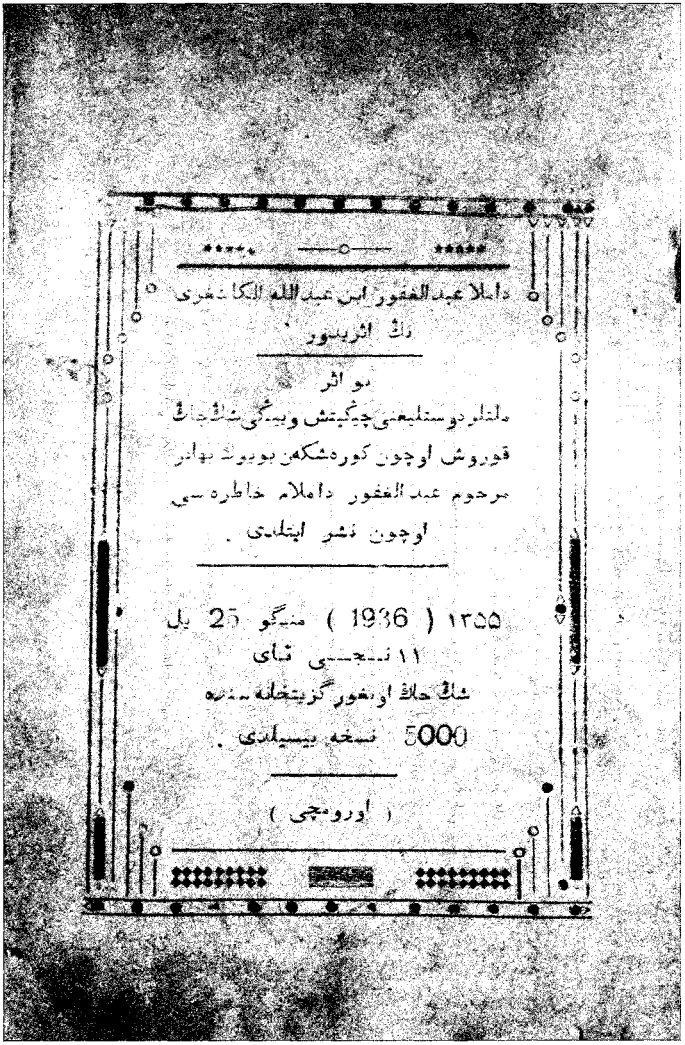

شاپتۇل داموللىنىڭ كىتابچىسىنىڭ مۇقاۋا سۈرىتى

مۇ، ۋاقىت چىقىرىپ شاپتۇل داموللىنىڭ قۇرۇلتايدا سۆزلىگەن سۆزىنى رەتلەپ كىتابچە قىلىشقا تەييارلىغان. ئۇ بۇ توغرۇلۇق ئەسلىمىسىدە مۇنداق يازغان: «ئابدۇغوپۇر داموللىنىڭ ئۆلتۈرۈ-

لۇشى مۇناسىۋەتتى بىلەن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ قارارى بويىچە مەرھۇمنىڭ ئەمگەكلىرىنىڭ توپلىمى چىقىرىلماقچى بولدى. توپ-لىغۇچى ھەم نەشر ئەتكۈچى بولۇپ مەن تەيىنلەندىم. مەرھۇمنىڭ ماقالە، نۇتۇقلىرى تەرتىپكە سېلىنىپ، تەھرىرلىنىپ بولغاندىن كېيىن 1936 ـ يىلى نويابىردا شىنجاڭ ئۇيغۇر گېزىتخانىسىدا مەزكۇر توپلام 5000 نۇسخا بېسىلىپ چىقتى».

شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، 20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر مەتبەئە ـ نەشرىيات ئىشلىرى تارىخىدا ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن تۇنجى قېتىم بېسىپ تارقىتىلغان، شەخسنىڭ نامىدىكى كىتاب شاپتۇل دامولللىنىڭ كىتابى بولسا كېرەك. ئۆلكىلىك ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ نامىدىن تارقىتىلغان نىزام ۋە پە-روگرامما كىتابى كوللېكتىپ نامىدىكى تۇنجى كىتاب بولسا كېرەك.

شاپتۇل دامولللىنىڭ بۇ كىتابى 30 بەت ئەتراپىدا بولسىمۇ، مەزمۇنى ئەينى چاغدىكى شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ سىياسىي مەقسىتى ئۈچۈن بىباھا كىتاب ئىدى. شۇنداق بولغاچقا مەنسۇر ئەپەندى بۇ كىتابنىڭ مۇقاۋىسىغا مۇنداق يازغان: «مىللەتلەر دوستلۇقىنى چىڭىتىش ۋە يېڭى شىنجاڭ قۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش-كەن بۇيۇك باھادىر مەرھۇم ئابدۇلغوپۇر دامولللام خاتىرىسى ئۈ-چۈن نەشر ئېتىلدى». مەنسۇر ئەپەندى كىتابنىڭ كىرىش سۆزىنى «بېسىلغۇسى مەرھۇم ئابدۇلغوپۇر دامولللامنىڭ بۇ رىسالىسى شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئىنقىلابىي ھاياتى ئۈچۈن چوڭ ئورۇن ئالى-دىغان قىممەتلىك ۋە قەدىرلىك تارىخىي ۋە سىياسىي قىممەتكە ئىگە بولغان بىر رىسالىدۇر» دەپ باشلىغان. مەلۇم مەنبەدىن ئېيتقاندا، بۇ كىتابنى مەنسۇر ئەپەندى بىلەن شاپتۇل دامولللىنىڭ سىياسىي دوستلۇقى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن كىتاب، دېيىشكە بولىدۇ.

مەنسۇر ئەپەندى ئىستالىن ھۆكۈمىتى شىنجاڭغا ئەۋەتكەن نەچچە يۈزلىگەن ھەر مىللەتتىن بولغان كادىر ـ مۇتەخەسسىسلەر ئىچىدە شېڭ شىسەينىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەن ئادەم ئى-

دى. مەنسۇر ئەپەندى ئولتۇرسا ـ قوپسا بولشېۋىكلارنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن ئويلايدىغان ئادەم بولغاچقا، بولشېۋىكلارغا باغرىنى ئاچقان شاپتۇل دامولللىنىڭ كىتابچىسىنى رەتلەپ، بېسىپ تارقاتقاندى. ئۇنىڭدىن باشقا ئادەم بولسا، بۇ كىتابچە بېسىلىپ چىقىشى ناتايىن ئىدى.

مەنسۇر ئەپەندى ھەقىقەتەنمۇ سادىق بولشېۋىزمچى ئىدى. شۇڭا شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ ئالدىدىمۇ يۈقىرى نوپۇزلۇق شەخس ئىدى. شىنجاڭدىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا ئەۋەتىلگەن نەچچە يۈز ئوقۇغۇچى ئوقۇشنى تاماملاپ 1936 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئۈرۈمچىگە قايتىپ كەلگەندە مەنسۇر ئەپەندى بۇلارغا شىنجاڭ ئىنستىتۇتىدا مەخسۇس سىياسىي ـ ئىدىيە دەرسى ئۆتۈپ، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ مۇددىئاسى بويىچە ئىشلەشكە دەۋەت قىلغان. ئۇ يەنە شۇ يىلى شىنجاڭدىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا چىقىدىغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ خىزمىتىنى ئىشلەشكە مەسئۇل قىلىنغان. بۇنداق ئىمتىيازغا ئېرىشىش ئاسان ئەمەس ئىدى. شۇنداق بولسىمۇ، شېڭ شىسەي 1937 ـ يىلى 10 ـ ئايدىن باشلاپ ئېلىپ بارغان زور تۇتقۇندا خوجىنىياز ھاجى، دېھقانچىلىق (يەر ـ سۇ) نازارىتىنىڭ نازىرى يۇنۇس بەگ، مىللەتلەر مەجلىسىنىڭ رەئىسى تاھىر بەگ قاتارلىق نەچچە مىڭلىغان كىشىلەرنى قولغا ئالغاندا، مەنسۇر ئەپەندىنىمۇ قاماققا ئېلىپ بۇرھان شەھىدى بىلەن بىر كامېرغا سولاپ قويغان. مەنسۇر ئەپەندى شۇ چاغدىكى تۇتقۇن قىلىش ئەھۋالىنىڭ كۆلىمىنى ئەسلىمىسىدە «مىڭلىغان ئادەملەرنىڭ ناھەق سولىنىشى نەتىجىسىدە ئادەملەر تۇرمىلەرگە سىغمايۋاشقا بىنالار تۇرمە تەقلىدىگە كەلتۈرۈلدى» دەپ يازغان. بۇرھان شەھىدى تۇرمىدە شۇ ياتقانچە يەتتە يىل يېتىپ 1944 ـ يىلى قۇتۇلغان. مەنسۇر ئەپەندى بىرنەچچە ئايلا ياتقاندىن كېيىن قويۇۋېتىلىپ قەشقەرگە بىللە بارغان بولشېۋىك سەپدىشى جىڭ يۈجىڭ بىلەن بىللە غۇلجا ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا

يولغا سېلىپ قويۇلغان. بولشېۋىكلار پارتىيەسى بۇ ئىككىيلەنىنىڭ شىنجاڭدا ئىشلىگەن خىزمەتلىرىنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۇرگەن ھەم ئۇلارنى كافكازنىڭ كىسلوۋودسك دېگەن يېرىدىكى ئىستالىن نامىدىكى ساناتورىيەدە ئىككى ئاي ئارام ئالدۇرغان.

ساناتورىيە تۇرمۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن مەنسۇر ئەپەندى بىر مەزگىل ئۆزبېكىستان ئىچكى ئىشلار نازارىتىنىڭ تەكشۈرۈش باشقارمىسىدا ئىشلىگەن. 1939 ـ يىلىدىن 1943 ـ يىلىغىچە قازاقىستان كومپارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ يولىيورۇقى بويىچە ھەر خىل خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن. ئىستالىن ھۆكۈمىتى بىلەن شېڭ شىسەينىڭ دوستلۇقى بۇزۇلغاندىن كېيىن، 1943 ـ يىلى 8 ـ ئايدا شەمەي ۋىلايىتىگە قاراشلىق باختى دېگەن جايغا كېلىپ چۆچەككە 8 ~ 10 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا ئىستالىن ھۆكۈمىتىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئىنقىلابىنى قوزغاشقا تەييارلىق قىلغان. نەتىجىدە، نىلقىدا ئىنقىلاپ پارتلاپ، 1944 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى غۇلجىدا «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» دېگەن نامدا ھۆكۈمەت قۇرۇلغان. 1945 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى مىللىي ئارمىيە قۇرۇلۇپ ئۇچ يۆنىلىش بويىچە گومىنداڭ ئارمىيەسىنى يوقىتىش ئۇرۇشىغا ئاتلانغان. تارباغاتاي ئازاد قىلىنغاندىن كېيىن، مەنسۇر ئەپەندى چېگرادىن ئۆتۈپ چۆچەككە كېلىپ مۇئاۋىن ۋالىيلىققا تەيىنلەنگەن. 1946 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى «11 ماددىلىق بىتىم» نى ئىمزالاپ بىرلەشمە ھۆكۈمەت تەشكىللىگەندە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پۇقراسى بولغان مەنسۇر ئەپەندى دەرھال قازاقىستانغا قايتقان. قايتقان كۈنى، يەنى 1946 ـ يىلى7 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ مەسئۇل كاتىپى ئابلىمىت ھاجىيېف كوللېكتىپ نامىدىن ئۇنىڭغا قىزىل دۇخاۋىغا ئالتۇن ھەل بىلەن يېزىلغان، رامكىلانغان لەۋھە تەقدىم قىلغان. لەۋھەگە «مۆھتەرەم مەنسۇر

مەنسۇر ئەپەندىنىڭ چۆچەكتە ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيەسىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى زۇنۇن تېيىپوف بىلەن چۈشكەن سۈرىتى

ئەپەندى جانابلىرى! خەلقىمىزنىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن كۆرسەتكەن تارىخىي خىزمىتىڭىزنىڭ نەتىجىلىرى ئەبەدىي گۈللەنسۇن!

تارباغاتاي ۋىلايىتىدىكى دۆلەت خادىملىرى ۋە ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتىنىڭ ئەزالىرى» دېگەن خەتلەر يېزىلغانىدى.

مەنسۇر ئەپەندى قازاقىستانغا قايتىپ ئىككى ئايچە ۋاقىت ئۆتكەندە سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىي كېڭىشى پرېزىدىمى ئۇنى «ھۆكۈمەتنىڭ مەخسۇس تاپشۇرۇقىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئورۇنلىغانلىقى ئۈچۈن» دەپ بىرىنچى دەرىجىلىك «ۋەتەن ئۇرۇشى» ئورىدىنى بىلەن مۇكاپاتلىغان. شىنجاڭ خەلقى بەرگەن لەۋھە بىلەن ئىستالىن ھۆكۈمىتى بەرگەن ئوردېنىنىڭ قايسىسى ئۇنىڭ خىزمىتىگە ھەقىقىي ماس كېلىدۇ، دېگەن مەسىلە ئويلىنىشقا ئەرزىيدۇ.

بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن مەنسۇر ئەپەندى قازاقىستاندا چىقىدىغان ئۇيغۇرچە «يېڭى ھايات» گېزىتىدە بۆلۈم باشلىقى ۋە مۇھەررىر بولۇپ ئىشلىگەن. «ۋەتەن ئوغلى» دېگەن تەخەللۇستا

ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يازغان. رۇسچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغەتلەرنى ۋە دەرسلىكلەرنى تۈزگەن. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن دۆلەت ئالدىدا كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى ئىلگىرى ـ كېيىن تۆت ئوردېن، توققۇز مېدال بىلەن مۇكاپاتلانغان. يېشى 80 دىن ئاشقاندا «كۇرەش تارىخىدىن ئەسلىمە» («ئۇيغۇر زېمىنىدا») دېگەن ئەسلىمىسىنى يازغان. شۇ يىللاردا، يەنى 1980 ـ يىللاردا ئەينى ۋاقىتتىكى كونا جاسۇسلار توغرۇلۇق ھەر خىل مۇلاھىزە-لەر، باھالار ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلىغاچقا، ئۇ ئەسلىمىسىنىڭ ئاخىرىدا «ھاياتىم ياكى ماماتىمدىن قەتئىينەزەر، مەن توغرۇلۇق ھەقىقەتنىڭ تەنتەنە قىلىشىغا ئىشىنىمەن!» دېگەندەك قارىماققا ئىشەنچ ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغان، ئىنچىكە تەھلىل قىلىسىڭىز دې-لىغۇللۇق چىقىپ تۇرىدىغان سۆزنى يازغان.

مەنسۇر ئەپەندى ئۆزى بىر ئۆمۇر ئەقىدە باغلىغان بولۇپ-ۋىكلار تارىخ سەھنىسىدىن چۈشۈپ، سوۋېت ئىتتىپاقى چاك ـ چېكىدىن بۆسۈلۈپ يىمىرىلىش ھارپىسىدا، يەنى 1989 ـ يىلى 2 ـ يانۋار كۈنى 87 يېشىدا ئۇ دۇنياغا، يەنى ئۆزىدىن 53 يىل ئىلگە-رى كەتكەن سىياسىي دوستى شاپىتۇل دامولىنىڭ قېشىغا كەتكەن.

2013 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ بېشىدا يېزىلدى.

سابىت دامۇللام كىم

تەزكىرە ئەسەرلىرى بىر مەمۇرىي رايونىنىڭ تەبىئىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ئىشلىرىنىڭ ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ تارىخى ھەم ھازىرقى ئەھۋالىنى ئومۇميۈزلۈك، سىستېمىلىق بايان قىلىدىغان ماتېرىياللارنى كۆرسىتىدۇ. ئومۇمەن، بۇ لۇپ ئۆتكەن ئىشلار بايان قىلىنغان ماقالە ـ ئەسەرلەر تەزكىرە ھېسابلىنىدۇ. تەزكىرە ئادەتتە دۆلەتتىن تارتىپ ئائىلىگىچە، شەھەردىن تارتىپ شەخسكىچە، تاغ ـ دەريالاردىن تارتىپ دەل ـ دەرەخلەرگىچە ھەممە شەيئى، ۋەقە ـ ھادىسە توغرىسىدا يېزىلىدۇ. ئۇ تارىخ ۋە يىلنامىدىن پەرقلىنىدۇ. ئۇنىڭ تۈزۈلۈشى ئادەتتە ئومۇمىي بايان، چوڭ ئىشلار، تەرجىمھال، كۆرۈنۈش (رەسىم، سۈرەت، خەرىتە)، جەدۋەل ـ ئىسخېما، قوشۇمچە ماتېرىيال قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تەزكىرە تۈزۈش ئارقىلىقَ مەلۇم بىر رايونىنىڭ ياكى جايىنىڭ ئېكولوگىيەسىگە، ئىجتىمائىي ئەھۋالىغا، گۇمانىستار مەدەنىيىتىگە، جەمئىيەت تارىخىغا ۋە ھازىرقى رېئال ئەھۋالىغا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار توپلىنىپ، ئاخىردا ماتېرىيال ئامبىرى شەكىللىنىدۇ. بۇ ماتېرىيال ئامبىرى شۇ رايون ياكى جايىنىڭ ئەينىكى بولۇپ، كىشىلەر بۇ ئەينەكتىن شۇ رايونىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى كۆرەلەيدۇ. بۇ ئۇنىڭ بىلىش قىممىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. تەزكىرە ئەسەرلىرى بىلىش قىممىتىگىلا ئىگە بولۇپ قالماستىن، يەنە كىشىلەرنى يەرلىك ئورۇنلارنىڭ ئەھۋالى بىلەن تەمىنلەش ۋە تەربىيەلەش رولىغمۇ ئىگە. ئۇ كىشىلەرنى ئىجابىي ۋە سەلبىي تىپلار، ماتېرىياللار، تەجرىبە ـ ساۋاقلار بىلەن تەربىيەلەيدۇ. شۇڭا، تەزكىرە تۈزۈشكە ئەھمىيەت

بېرىش دۆلەتنىڭ مۇھىم بىر تۈرلۈك خىزمىتى. ئاپتونوم رايونـ
مىزدىمۇ تەزكىرە خىزمىتىگە 1980 ـ يىللاردىن بۇيان ئىزچىل
ئەھمىيەت بېرىلمەكتە. بۇ خىزمەت بارغانسېرى چوڭقۇر، ئىلـ
مىي، سىستېمىلىق قانات يېيىۋاتىدۇ. شۇنداقتىمۇ سەل قارد
لىۋاتقان، كەمتۈك بولۇپ قېلىۋاتقان مەزمۇنلار يوق ئەمەس. بۇ
ھال ھەممىزنىڭ كۈچ چىقىرىشى، ئاكتىپ قاتنىشىشى ۋە ئىز
دىنىشىنى كۈتمەكتە.

مېنىڭ ھېس قىلىشىمچە، سابىت دامۇللامنىڭ ھاياتى ۋە پائا
لىيىتى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مۇناسىۋەتلىك تەزكىرە كىتابلـ
رىدا بايان قىلىنمايلا كېلىۋاتقان بىر مۇھىم تېما. مەسىلەن،
«شىنجاڭ ئۇمۇمىي تەزكىرىسى» دېگەن نو
پۈزلۈق كىتابتىمۇ شىنجاڭ تارىخىدا ئۆتكەن نەچچە يۈزلىگەن
ئىجابىي ۋە سەلبىي شەخسلەرنىڭ ھاياتى ۋە پائالىيىتى يېزىلغان،
ئەمما سابىت دامۇللام تېمىسى تىلغا ئېلىنمىغان. «شىنجاڭ ئېنـ
سىكلوپېدىيەسى» نامىلىق نوپۈزلۈق كىتابتىمۇ يۈزلىگەن ئىجابىي
ۋە سەلبىي شەخسلەرنىڭ ھاياتى ھەم پائالىيىتى تونۇشتۇرۇلغان،
ئەمما سابىت دامۇللام تېمىسى تىلغا ئېلىنمىغان. بۇ كىتابلاردا
20 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا شىنجاڭ تارىخىدا ئۆتكەن
سەلبىي شەخسلەردىن ياڭ زېڭشىن، جىن شۇرېن، شېڭ شىسەي،
ما جۈڭىيىڭ، ئېلىخان تۆرە، مەسئۇد سەبىرى، مۇھەممەتئىمىن
بۇغرا، ئەيسا ئالپتېكىن، ئوسمان ئىسلام قاتارلىقلار ئايرىم ـ
ئايرىم تونۇشتۇرۇلغان. شۇ قاتاردا سابىت دامۇللامۇ تونۇشتۇرۇ
لۇشى زۆرۈر ئىدى. لېكىن تونۇشتۇرۇلمىغان. سابىت دامۇللامنىڭ
تارىخىي تەسىرى ئۇلارنىڭكىدىن ئاجىز دەپ قارىلىپ تونۇشتۇ
رۇلمىغانمۇ، دېگەندە مەسىلە ھەرگىز ئۇنداق ئەمەس. شۇ جىھە
تىڭنىڭ «مىنگو مەزگىلىدىكى ئەنگلىيە بىلەن جۇڭگو شىنجاڭ
(1912～1949)» دېگەن كىتابىدا، لىيۇ زىشياۋنىڭ «ئۇيغۇر تارد
خى» دېگەن ئەسىرىدە، كوللېكتىپ يازغان «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە

تارىخى (3)» دېگەن كىتابتا، جاڭ شۇمىڭنىڭ «شىنجاڭدىكى بۆلۈگۈنچىلىككە قارشى كۈرەش بىلەن مۇقىملىق خىزمىتىنىڭ ئەمەلىيىتى ۋە ئۇ ھەقتىكى مۇلاھىزىلەر» دېگەن ماقالە ـ نۇتۇقلار توپلىمىدا، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ ئۇيۇشتۇرۇشى بىلەن لى شېڭ باشچىلىقىدا تۈزۈلۈپ ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، قازاقچە، ئىنگلىزچە، رۇسچە، تۈركچە، ئەرەبچە، ياپونچە سەككىز خىل تىل ـ يېزىقتا بىرلا ۋاقىتتا نەشر قىلىپ تارقىتىلغان «جۇڭگو شىنجاڭنىڭ تارىخى ۋە ھازىرقى ئەھۋالى» دېگەن كىتابتا سابىت دامۇللام ۋە ئۇ قۇرغان ئاتالمىش «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» ناھايىتى مۇھىم ئورۇنغا قويۇلۇپ بايان قىلىنغان ھەم مۇلاھىزە قىلىنىپ تەنقىدلەنگەن. مەسىلەن، لى شېڭ باشچىلىقىدا تۈزۈلگەن «جۇڭگو شىنجاڭنىڭ تارىخى ۋە ھازىرقى ئەھۋالى» دېگەن كىتابنىڭ تۆتىنچى بابى «شەرقىي تۈركىستان» بۆلگۈنچىلىكىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تەرەققىياتى» دېگەن باب بولۇپ، مەزكۇر بابنىڭ ئىككىنچى پاراگرافىدا مەخسۇس «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى، بۆلگۈنچى ھاكىمىيىتى» تەنقىدىي بايان قىلىنغان. بۇ پاراگرافتا «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نىڭ 1933 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى قەشقەردە قۇرۇلغانلىقى، «ھۆكۈمەت» تەشكىل قىلغانلىقى، «تەشكىلىي پىروگرامما»، «سىياسىي پىروگرامما» ھەمدە ئاتالمىش «ئاساسىي قانۇن» ۋە «ھۆكۈمەت» ئەزالىرىنىڭ ئىسىملىكىنى ئېلان قىلغانلىقى بايان قىلىنغان. بۇ پاراگرافتا يەنە ئاتالمىش «ھۆكۈمەت» نىڭ زۇڭتۇڭ، گوۋۇيۈەن ۋە ۋازارەتلەردىن تەركىب تاپقانلىقى، سابىت دامۇللىنىڭ زۇڭلى بولغانلىقى، «ئاساسىي قانۇن» دا ئىسلام شەرئىتىنىڭ جۇڭخۇا مىنگونىڭ قانۇن ـ قائىدىلىرىنىڭ ئورنىنى ئالىدىغانلىقى، تېگى كۆك رەڭلىك، ئاي ـ يۇلتۇزلۇق بايراقنىڭ «دۆلەت بايرىقى» بولىدىغانلىقى بەلگىلەنگەنلىكى بايان قىلىنغان. بۇ

پاراگرافتا يەنە بۇ ئاتالمىش «ھۆكۈمەت» نىڭ ئەنگلىيەگە قاراشلىق ھىندىستان، ئافغانىستان، ئىران قاتارلىق جايلارغا ئادەم ئەۋەتىپ، «دىپلوماتىيە پائالىيەتلىرى» نى قانات يايدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ دىپلوماتىيە جەھەتتە ئېتىراپ قىلىشىنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولغانلىقى ھەمدە قەشقەردە تۈرۈشلۇق ئەنگلىيە كونسۇلخانىسى ۋە تۈركىيەنىڭ زىيارەتكە كەلگەن ھەربىي، سىياسىي ئەربابلىرى ئارقىلىق بۇ ئىككى دۆلەتتىن ياردەم تەلەپ قىلغانلىقى، قەشقەر ۋە خوتەندە «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نىڭ پۇنى تارقاتقانلىقىنى، يەنە «شەرقىي تۈركىستان ھايات» ناملىق ھەپتىلىك گېزىتنى، «ئىستىقلال» مەجمۇئەسى ناملىق ژۇرنالنى نەشر قىلدۇرۇپ، بۆلگۈنچىلىكنى كۈچەيتىش بارچە تەشۋىق قىلغانلىقىنى بايان قىلغان. بۇ پاراگرافتا يەنە ئاتالمىش «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» گەرچە ئىنتايىن قىسقا مەزگىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بولسىمۇ، شىنجاڭ تارىخىدىكى تۇنجى بۆلگۈنچى ھاكىمىيەت بولۇش سۈپىتى بىلەن زىيىنىنىڭ ئىنتايىن ئېغىر بولغانلىقى مۇلاھىزە قىلىنغان. بۇ بۆلگۈنچى ھاكىمىيەتنىڭ زىيىنىنىڭ ئېغىرلىقىنى «بۆلگۈنچىلىك جەھەتتە ئىدىيەۋى ئاڭدىن ئەمەلىي ھەرىكەتكە ئۆتۈشنى تاماملاپ، بۆلگۈنچى ھاكىمىيەت قۇرۇشنىڭ ئۆرنىكىنى يارىتقان» دەپ كۆرسەتكەن. بۇ پاراگرافتا يەنە «شىنجاڭنىڭ ھازىرقى زامان تارىخىدىكى بۇ ئۆمرى قىسقا تۇنجى بۆلگۈنچى ھاكىمىيەت ئاچچىق ساۋاقلارغا تولغان بىر مەيدان تىراگېدىيە بولۇپ، ئۇنىڭ دۆلەتكە، مىللەتكە، چېگرا رايونلارغا ۋە چېگرا رايوندىكى خەلققە كەلتۈرگەن زىيىنى ئىنتايىن چوڭ بولدى» دەپ خۇلاسىلەنگەن. بۇ پاراگرافتا يەنە چېگرا سىرتىدىكى كۈچلەرنىڭ بۇ بۆلگۈنچى ھاكىمىيەتكە تۇتقان پوزىتسىيەسى تۇغرۇلۇق توختىلىپ، «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى، قاسقاندىن چىققاندىن كېيىن، بىرمۇ دۆلەت ھۆكۈمىتى بۇ بۆلگۈنچى ھاكىمىيەتنى ئوچۇق ـ ئاشكارا ئېتىراپ

قىلىشقا پېتىنالمىغان. پەقەت قالايمىقانچىلىق ئىچىدە ئەمدىلا تەختكە چىققان ئافغانىستان ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبىرى زاھىر شاھلا ‹شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى› گە ئاشكارا ھالدا ھېسداشلىق قىلىدىغانلىقى ۋە ئۇنى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن» دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇ پاراگرافتا يەنە ئىستالىن ھۆكۈمىتىنىڭ پوزىتسىيەسى توغرۇلۇق توختىلىپ: «شىنجاڭدىكى بۆلگۈنچىلىك ۋەزىيىتىگە قارىتا، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ تۈزۈت قىلىپ ئولتۇرمايلا جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە: ‹ئەگەر جۇڭگو ھۆكۈمىتى شىنجاڭنى باشقۇرسا، بىزنىڭ باشقا گېپىمىز يوق، ئەگەر سىلەر ئۇنىڭ 2 ـ مانجۇرىيە دۆلىتى بولۇشىغا قاراپ تۇرساڭلار، ئۇنداقتا بىز چوقۇم ھەرىكەت قوللىنىپ، ئۆزىمىزنى قوغدايمىز›» دەپ ئاگاھلاندۇرۇش بەرگەنلىكى ھەم شېڭ شىسەي باشچىلىقىدىكى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە يارەملىشىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بۆلگۈنچىلەرنى تازىلىغانلىقى بايان قىلىنغان.

كوللېكتىپ يازغان «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق ئۇچ تومлۇق كىتابنىڭ 3 ـ تومىدا «جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بۆلگۈنچى ھاكىمىيەت ‹شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى› نىڭ قەپەستىن چىقىشى ۋە يوقىلىشى» دېگەن ماۋزۇدا مەخسۇس بىر بۆلۈم ئاجرىتىلىپ تېخىمۇ تەپسىلىي بايان قىلىنغان. بۇ بۆلۈمدە بۇ بۆلگۈنچى ھۆكۈمەتنىڭ كىم تەرىپىدىن قۇرۇلغانلىقى مۇنداق بايان قىلىنغان: 1933 ـ يىلى يازدىن باشلاپ «قەشقەر رايونىدا تۆت گۇرۇھ كۈچ شەكىللىنىپ، بىر ـ بىرى بىلەن پۈت تېپىشىپ، ھەممىسىلا ئۆزىنىڭ كۈچىنى كېڭەيتىش خىيالىدا بولۇشتى. ئۇلاردىن بىرى تۆمۇر بولۇپ، ئەملىي كۈچى ھەممىدىن كۈچلۈك ئىدى، ئۆزىنى شىنىڭ شجاڭى، قوشۇمچە چېگرا مۇداپىئە باش قوماندانى دەپ ئاتىدى ھەم تۇرپانلىق ئۇيغۇر يۇنۇس بەگنى سابىق مەمۇرىي باشلىق قىلىپ تەينىلىدى. ئىككىنچىسى، ما جەنسائ بولۇپ، ما جۇڭيىڭغا ۋەكىللىك قىلىدىغان كۈچ ئىـ

دى. بۇ سابىق مەمۇرىي باشلىق ما شياۋژۇ بىلەن بىرلەشتى، بۇ-نىڭ قىسمى خىل، جەڭگىۋارلىقى كۈچلۈك ئىدى. ئۇچىنچىسى، ئوسمان بولۇپ، بۇ بىر زومىگەر، قۇلاق كەستى ئىدى، بۇ ھېچ-قانداق ئەيمەنمەستىن خەنزۇلارنى بۇلايتتى، ئۆلتۈرۈۋېتەتتى، ئۇيغۇرلارنىڭمۇ تەلىيى ئوڭدىن كېلىپ ساق قېلىشى تەس ئىدى، تۆمۈر ئۇنى شىنىڭ شىجاڭى قىلىمەن، دېگەن ۋەدىسىگە ئەمەل قىلمىغانلىقى ئۈچۈن نارازى ئىدى، ئۇنىڭ بىلەن تۆمۈر ئوتتۇرا-سىدىكى زىددىيەت بەك چوڭقۇر ئىدى. تۆتىنچىسى، سابىت دامۇللام بولۇپ، ئۇنىڭ تايانچ بازىسى خوتەن ئىدى. لېكىن، قەش-قەردىمۇ بىر قىسىم ئەسكىرىي كۈچى بولۇپ، ئۇنىڭ مەقسىتى جۇڭگودىن ئايرىلىپ مۇستەقىل «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇش ئىدى. بۇ بىرقانچە گۇرۇھ كۈچ ئۆزئارا پۈت تېپىشىپ، ھەمىسىلا پۈرسەت كۈتۈپ قارشى تەرەپنى يوتۇ-ۋېلىشنى ئويلايتتى.»

بۇ بۆلۈمدە يەنە «سابىت دامۇللام ۋە مۇھەممەتئىمىن بۇغرا پىلانلىغان شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى قۇرۇش بۆلگۈنچىلىك ھەرىكىتى ئەنگلىيەنىڭ ئاسىياغا تاجاۋۇز قىلىش ئومۇمىي ئىستراتېگىيەلىك پىلانىغا ماس كەلگەنلىكتىن، ئەنگلە-يە جاھانگىرلىكىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى ... 1933 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى كېچىدە «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇ-رىيىتى» قەپەستىن چىقتى ... دۆلەت ئىشلىرى زۇڭلىسى: سابىت دامۇللام، ئاتۇشلۇق، ئافغانىستان، ھىندىستانلاردا ئوقۇغان، ھىند-ىستان، تۈركىيە، ئافغانىستان قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ تىل ـ يېز-ىقىنى بىلىدۇ، ئەنگلىيە جاھانگىرلىكى يېتىشتۇرگەن غالچا» دەپ بايان قىلىنغان.

داڭلىق تارىخچى لىيۇ زىشياۋنىڭ «ئۇيغۇر تارىخى» ناملىق كى-تابىنىڭ 2 ـ قىسمىدا «ھەر خىل كۈچلەرنىڭ قەشقەردىكى توقۇ-نۇشلىرى» دېگەن ماۋزۇ ئون تۆتىنچى باب قىلىنىپ بايان قىلىنى-

غان. مۇشۇ بابتا ئاپتور «سابىت دامۇللىنىڭ قەشقەرگە كىرىشى»، «قاراقاش ئىسيانى»، «سابىت دامۇللىنىڭ يەكەنگە كېلىشى»، «تۆ-مۇر ئەلنىڭ سابىت دامۇللىنى نەزەربەند قىلىشى»، «خوجىنىياز-نىڭ سابىت دامۇللامنى قولغا ئېلىشى» دېگەن كىچىك ماۋزۇلار بويىچە سابىت دامۇللىنىڭ ئاتالمىش «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نى قۇرۇش جەريانىنىڭ باش - ئاخىرىنى بىرقەدەر تەپسىلىي بايان قىلغان. ئاپتور سابىت دامۇللام توغرۇ-لۇق «سابىت كىچىكىدىن سىستېمىلىق ئىسلام تەلىماتى بىلەن تەربىيەلەنگەن. چوڭ بولغاندىن كېيىن، ئىسلام تەلىماتىنى زېھىن قويۇپ تەھسىل قىلغان ھەمدە بەلگىلىك نەتىجىگە ئېرىشىپ ئا-تۇش، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا دىنىي ئۆلىما بولۇپ تونۇلۇشقا باشلىغان. 1928 - يىلىدىن كېيىن سابىت دامۇللام يۇرتى ئا-تۇشتىن ئايرىلىپ، تارىم ئويمانلىقىنى بويلاپ شىمالغا يۈرۈپ، ئاقسۇ، كۇچا قاتارلىق جايلاردىكى دىنىي مەكتەپلەردە، كېيىن ئۈ-لىدا مۇددەرىسلىك قىلغان. 1930 - يىلى سابىت دامۇللام ئۆزىگە ئوخشاش ئىلىغا كەلگەن خوتەنلىك مۇھەممەتئىمىن ئىسمىلىك بىر ياش بىلەن تونۇشۇپ قالىدۇ ... مۇھەممەتئىمىن شىنجاڭ ۋە-زىيىتىنىڭ كەلگۈسى توغرۇلۇق سابىت دامۇللىدىن تەلىم سورد-ىغاندا، سابىت دامۇللام بىلىپ - بىلمەي ئۆزىنىڭ جىن شۇرىن ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش نىيىتىنىڭ بارلىقىنى ئىپادد-لىگەن ھەمدە بۇ مەسىلىدە مۇھەممەتئىمىن بىلەن ئورتاق تونۇشقا كەلگەن» دەپ يازغان. لېيۇ زىشياۋ ئەپەندى يەنە، مۇھەممەتئىمىن بۇغرا 1932 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرى قاراقاشتا بىر مەخپىي تەش-كىلات قۇرۇپ، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە تەييارلىق قىلىۋاتقان «دەل مۇشۇ ۋاقىتتا سابىت دامۇللام ھىندىستاندىن خوتەنگە كەلگەن. سابىت دامۇللام بۇنىڭدىن ئىلگىرى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرى ۋە تۈركىيە، ئەرەب يېرىم ئارىلى قاتارلىق جايلارنى ئاي-لىنىپ كەلگەنىدى. بۇ مۇھەممەتئىمىنىڭ ئىلىدا سابىت دامۇللام

بىلەن خوشلاشقاندىن كېيىن تۇنجى كۆرۈشۈشى ئىدى. سابىت داموللام پۈتۈن كۈچى بىلەن مۇھەممەتئىمىن پىلانلىغان ھەربىكەتنى قوللىغان» دەپ بايان قىلغان. ئاپتور سابىت داموللىنىڭ مۇھەممەتئىمىن بۇغرانىڭ ئىنىسى شاھ مەنسۇر قاتارلىق ئاتامانلار بىلەن بىللە 1000 چە ئەسكەرنى باشلاپ 7 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى قەشقەرگە يېتىپ كەلگەنلىكىنى بايان قىلىپ كېلىپ «قەشقەردىكى دىنىي زاتلار ۋە جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى ئېقىمدىكىلەر سابىت داموللىنى زىيارەت قىلدى. بۇ ۋاقىتتا سابىت داموللام قەشقەردە سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي جەھەتتە يادرولۇق شەخسكە ئايلاندى»، «كېيىنكى كۈنلەردە، سابىت داموللام ھەر خىل ۋاستىلەرنى قوللىنىپ ئوسمان ئەلىنىڭ كۈچىنى پارچىلىدى. ئوسمان ئەلى ئاخىر قول ئاستىدىكىلەرنى كونترول قىلىش ئىقتىدارىنى يوقاتتى. مۇنداق مۇھىت يارىتىلغاندىن كېيىن، سابىت داموللام يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ‹شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىل ئىسلام جۇمھۇرىيىتى› قۇرۇشتەك بۆلگۈنچىلىك ھەرىكىتىنى كۈچەيتتى. ئۇ تۆمۈر، ئوسمان ئەلى قاتارلىقلارنىڭ قەشقەر بوستانلىقىدىكى جىن شۇرۇپىنىڭ چىرىك ھۆكۈمىتىگە قارشى تۇرۇشىنى مەقسەت قىلغان ھەرىكىتىگە تۈپتىن قارشى يول تۇتتى» دەپ يازغان.

لىيۇ زىشياۋ ئەپەندى سابىت داموللىغا باھا بېرىپ «سابىت داموللىنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىدىن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ ھۆكۈمەتنى ئىدارە قىلغۇدەك ئاساسى ۋە تەجرىبىسىمۇ يوق بولۇپ، ئۇنىڭ مۇسۇلمانلار شەھىرى بولغان قەشقەردىن ئىبارەت بۇ ئالاھىدە زېمىنىدا ئېلىپ بارغان سىياسىي پائالىيىتىدە ئەكس ئەتكىنى بولسا دىنىي ئەسەبىيلىك ئىدى» دەپ يازغان.

شۇ جيەنيىڭ ئەپەندى «مىنگو مەزگىلىدىكى ئەنگلىيە بىلەن جۇڭگو شىنجاڭ (1913～1949)» دېگەن كىتابىدا «ئەنگلىيە بىلەن ئاتالمىش ‹شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى›» دېگەن

ماۋزۇ بويىچە سابىت دامۇللامنىڭ بۇ ئاتالمىش «جۇمھۇرىيەت» نى قۇرۇش جەريانىدىكى پائالىيەتلىرىنى ئىخچام بايان قىلغان. ئاپتور سابىت دامۇللام توغرۇلۇق توختالغاندا «سابىت دامۇللام قەشقەرلىك، كېچىكىدە قەشقەردىكى مەدرىسەلەردە ئوقۇغان. كېيىن مۇددەرىس بولغان. ئافغانىستان، ھىندىستانلارغا چىقىپ ئوقۇپ بىلىمىنى ئاشۇرغان. پانئىسلامىزم ۋە پانتۈركىزم ئىدىيەسىنى قوبۇل قىلغان. سایاھەت قىلىپ سوۋېت ئىتتىپاقى، تۈركىيە، ئوتتۇرا شەرق دۆلەتلىرىگە بارغان. سابىت دامۇللام مۇدەررىسلىك قىلىپ ئايلىنىش جەريانىدا ئاقسۇدىن چەرچەنگىچە بولغان جايلاردىكى تەسىرى زور، ئىمتىيازلىق شەخسكە ئايلانغان»، «ئۇ، تىپىك بۆلگۈنچى، مەقسىتى جۇڭگودىن ئايرىلىپ، مۇستەقىل پائىسلامىزملىق دۆلەت قۇرۇش» دەپ يازغان. سابىت دامۇللامنىڭ ئۆلۈمى توغرىسىدا توختالغاندا ئاپتور مۇنداق يازغان: «4 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى خوجىنىياز ھاجى قوشۇنلىرى يەكەنگە يېتىپ بېرىپ، قەشقەردىن يەكەنگە قېچىپ كېلىۋاتقان سابىت دامۇللام ۋە ئۇنىڭ بىر قىسىم «مىنىستىرلىرى» نى قولغا ئالغان. كېيىن، خوجىنىياز ھاجى سابىت دامۇللام قاتارلىق بۆلگۈنچىلەرنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇپ بەرگەن. 7 ـ ئايدا، سابىت دامۇللام ئاقسۇدا ئۆلتۈرۈلگەن (بەزىلەرنىڭ دېيىشىچە، شېڭ شىسەينىڭ ئۇرۇمچىدىكى تۇرمىسىدە ئۆلگەن).»

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي ـ قانۇن كومىتېتىنىڭ سابىق شۇجىسى جاڭ شۇمىڭنىڭ «شىنجاڭدىكى بۆلگۈنچىلىككە قارشى كۈرەش بىلەن مۇقىملىق خىزمىتىنىڭ ئەمىلىيىتى ھەم ئۇ ھەقتىكى مۇلاھىزىلەر» دېگەن كىتابىدا «شىنجاڭدىكى ‹ئۇچ خىل كۈچ› نىڭ تارىخىي مەنبەسى ۋە مۇرەككەپ خەلقئارا ئارقا كۆرۈنۈش» دېگەن بىر چوڭ ماۋزۇ بولۇپ، ئاپتور ئۇنىڭ ئىچىدىكى «‹شەرقىي تۈركىستان› كۈچلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىياتى» دېگەن كىچىك ماۋزۇدا 1933 ـ يىلى

قۇرۇلغان ئاتالمىش «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نى ئەيىبلەپ كېلىپ «مەزكۇر ھۆكۈمەت» گەرچە «ئىنتايىن قىسقا مەزگىل داۋام قىلغان بولسىمۇ، ئەمما زىيىنى ئىنتايىن زور بولدى»، «بولۇپمۇ قېلىپلاشمىغان جۇغراپىيەلىك نام بولغان «شەرقىي تۈركىستان» غا پۈتۈنلەي سىياسىي مەنە بېرىپ، مىللىي بۆلگۈنچىلىكنىڭ ئالماش سۆزىگە ئايلاندۇرۇپ قويدى، كېيىنكى كۈنلەردە بۇ ئاتالغۇ شىنجاڭنى بۆلۈۋالماقچى ۋە مۇستەقىل قىلماقچى بولغانلارنىڭ سىياسىي بايرىقىغا ئايلىنىپ قالدى»، نەتىجىدە، «1944 ـ يىلى غۇلجىدا ئېلىخان تۆرەمۇ «شەرقىي تۈركىستان» بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقتى» دەپ كۆرسەتكەن.

دېمەك، يۇقىرىقى نوپۇزلۇق كىتاب، تارىخىي ئەسەر، تەتقىقات ماتېرىياللىرىدىكى مەزمۇنلاردىن سابىت دامۇللىنىڭ شىنجاڭنىڭ 20 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئۆتكەن ياڭ زېڭشىن، جىن شۇرېن، شېڭ شىسەي قاتارلىق ئەكسىيەتچى ئەمەلدارلار ۋە مۇھەممەتئىمىن بۇغرا، مەسئۇد سەبىرى، ئەيسا ئالىپتېكىن، ئېلىخان تۆرە، ئوسمان ئىسلام قاتارلىق مەشھۇر مىللىي بۆلگۈنچىلەر بىلەن بىر قاتاردا تۇرىدىغان سەلبىي تارىخىي شەخس ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ھازىرغىچە ياڭ زېڭشىن، جىن شۇرېن، شېڭ شىسەي، ما جۇڭيىڭ توغرۇلۇق مەخسۇس كىتابلار نەشر قىلىنىپ، ئۇلارنىڭ قىلمىش ـ ئەتمىشلىرى كەڭ ـ كۇشادە تەنقىد ۋە تەھلىل قىلىندى. نى يۇچىڭ ئەپەندى «مۇھەممەتئىمىن بۇغرا قاناق كىشى»، خۇاڭ جيەنخۇا ئەپەندى «ۋۇ جۇڭشىن ۋە مەسئۇد»، لو شاۋۋېن ئەپەندى «ئەيسا ئالىپتېكىننىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى»، لىيۇ شياڭخۇي ئەپەندى «مەسئۇدنىڭ پۈتۈن ئۆمرىنى نابۇت قىلغان خاتا تاللىشى» دېگەن ماقالىلەرنى يېزىپ، ئۇلارنىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي پائالىيەتلىرى ۋە بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىنى ئەتراپلىق يورۇتۇپ بەردى. لېكىن سابىت دامۇللىنىڭ ھايات ۋە بۆلگۈنچىلىك پائالىيەتلىرى سىستېمىلىق تونۇش-

تۇرۇلغان ماقالە ـ ئەسەرلەر ئېلان قىلىنمىدى. پەقەت شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1998 ـ يىلى نەشر قىلغان خەنزۇچە «غەربىي شىمالدىكى مىللەتلەر لۇغىتى» دېگەن كىتاب بىلەن 2004 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ تەزكىرىسى» دېگەن كىتابنىڭ 2 ـ قىسمىدا قىسقىچە تونۇشتۇرۇلدى. ئەپسۇسكى، بۇ ئىككى كىتابتا بايان قىلىنغان تارىخىي مەزمۇنلاردا پەرق زور ھەم خاتا جايلار كۆپ بولۇپ قالغان. سەيپىدىن ئەزىزىمۇ ئۆزىنىڭ «ئۆمۈر داستانى» نامىلىق كىتابىنىڭ بىرىنچى قىسمىدا «1930 ـ يىللاردىكى خەلق قوزغىلىڭى ئۇستىدە سۆز ئاچقاندا قەشقەردىكى خەلق قوزغىلىڭىغا قاتناشقان داڭلىق كىشىلەر ئىچىدە سابىت داموللىنىڭ ئىسمى كۆزگە چېلىقىدۇ. بەزى ماتېرىياللاردا ئۇنى قوزغىلاڭنىڭ رەھبىرلىرىدىن بىرى، دەپ تىلغا ئالىدۇ. بۇ خاتا» (216 ـ بەت) دەپ يازغان. ئۇ مەزكۇر كىتابىدا يەنە قاراقاشتا 1933 ـ يىلى قۇرۇلغان «ھۆكۈمەت» توغرۇلۇق «بۇ ھۆكۈمەتكە مۇھەممەتنىياز ئەلەم ئاخۇن رەئىس، مۇھەممەتئىمىن بۇغرا ھەربىي قوماندان، سابىت داموللام مۇئاۋىن رەئىس، قوشۇمچە مۇئاۋىن ھەربىي قوماندان بولۇپ سايلانغان» دەپ يېزىپ سابىت داموللىنىڭ ئىسمىنى تىلغا ئالغاندا ئاتايىتەن «بۇ قەشقەردە ‹شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى› گە باش ۋەكىل (زۇڭلى) بولغان سابىت داموللام ئەمەس» (295 ـ بەت) دەپ ئەسكەرتكەن. روشەنكى، 1933 ـ ۋە 1934 ـ يىلى 18～19 ياشلىرىدا قەشقەردىكى بىر ـ بىرىگە قارشى سىياسىي ۋە قوراللىق كۈچلەرنىڭ ئېلىشىشىغا ئىشتىراك قىلىپ، شۇ ئىشلارغا شاھىت بولغان سەيپىدىن ئەزىزىمۇ سابىت داموللام توغرۇلۇق خاتا مەلۇمات بەرگەن.

دېمەك، تۇرلۇك كىتاب ۋە ماقالىلەردە سابىت داموللامنىڭ ھاياتى ۋە بۆلگۈنچىلىك پائالىيەتلىرى چولتا، زىددىيەتلىك، خاتا بايان قىلىنىپلا قالماستىن، ئۇنىڭ سۈرىتىمۇ خاتا بېكىتىلىپ

كېيىنكى ۋاقىتلاردا «يۇز يىلدىن بۇيانقى قەشقەر (1840～1949)» ناملىق كىتابنىڭ ئىچىدە «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى، نىڭ باش ـ ئاخىرى» دېگەن بىر ماقالە بولۇپ، ئاپتور مۇشۇ مەزمۇنغا بىر پارچە سۈرەتنى بېرىپ (70 ـ بەت)، ئاستىغا «كونا ماركىلىق مىللىي بۆلگۈنچى ئۇنسۇر سابىت داموللام» دەپ چۈشەندۈرۈش بەرگەن. سۈرەتتىكى كىشى يۈزى سوزۇق، ئاق ساقاللىق كىشى بولۇپ، سابىت داموللام يۇمىلاق يۈزلۈك، قارا ساقال ئادەم ئىدى. يۇز كىپتى ۋە ساقىلى ئوخشىمىغاندىن باشقا چىراي ئالامەتلىرىمۇ پەقەتلا يېقىن كەلمەيدۇ. دېمەك، سۈرەت خاتا بېكىتىلگەن. شېرىپ خۇشتار ئەپەندى تۈزگەن «شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى مەشھۇر شەخسلەر» دېگەن كىتابنىڭ باش قىسمىغا 20 ۋاراقتىن ئارتۇقراق تارىخىي سۈرەت بېرىلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە يۇقىرىدا بىز ئىسمىنى ئاتىغانلاردىن ياڭ زېڭشىن، جىن شۇرېن، شېڭ شىسەي، ما جۇڭيىڭ، ئوسمان ئىسلام، ئېلىخان تۆرە، مۇھەممەتئىمىن بۇغرا، مەسئۇد

سەبىرى، ئەيسا ئالىپتىكىنلەرنىڭ ئۆلچەملىك سۈرىتى بېرىلگەن. سابىت دامۇللامنىڭ كوللېكتىپ بىلەن چۈشكەن سۈرىتى بېرىلگەن بولسىمۇ، لېكىن، چۈشەندۈرۈشتە قولىدا تەسۋى تۇتۇپ ئولتۇرغان كىشىنى سابىت دامۇللام، دەپ خاتا كۆرسىتىپ قويغان.

خوش، ئۇنداقتا سابىت دامۇللامغا مۇناسىۋەتلىك تۈرلۈك مىتىرياللاردىكى خاتالىقلار، كەمتۈكلۈكلەر شۇ پېتى كېتىۋېرەمدۇ ياكى ئۇنى تۈزىتىپ، چاممىزنىڭ يېتىشچە مۇكەممەللەشتۈرۈپ، تەزكىرە، قامۇس، لۇغەت ۋە تارىخ تەتقىقاتىغا ئائىت كىتابلارغا يېڭى، توغرا، سىستېمىلىق ماتېرىيال ھازىرلاپ بېرىش زۆرۈرمۇ؟ تارىخىي چىنلىقنى، تارىخىي پاكىتنى، تارىخىي ماتېرىياللارنى قەدىرلەيدىغان ھەربىر تەتقىقاتچى بۇ مەسىلىگە «زۆرۈر» دەپ قارايدۇ، ئەلۋەتتە. مەن مۇشۇنى نەزەردە تۇتۇپ، توپلىغان ماتېرىياللىرىم ئاساسىدا دەسلەپكى قەدەمدە سابىت دامۇللامنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى ۋە ئۆلچەملىك سۈرىتىنى ئوقۇرمەنلەرنىڭ نەزىرىگە سۇندۇم. تەتقىقاتچىلارنىڭ خاتا جايلىرىنى تۈزىتىپ ۋە كەم جايلىرىنى تولۇقلاپ پايدىلىنىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

سابىت دامۇللام 1883 ـ يىلى قەشقەر ئاتۇشنىڭ ئازاق كەنتىدە ئابدۇلباقى ئىسىملىك كىچىك سودىگەر ئائىلىسىدە تۇغۇلغان.[1] باشلانغۇچ دىنىي تەربىيەنى ئازاقتا چوڭ ئەلىماخۇنۇم دېگەن كىشىدىن ئالغان. كېيىن قەشقەردىكى خانلىق مەدرىسەدە ئوقۇغان. 1900 ـ يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرى بۇخاراغا بېرىپ ئوقۇغان. 1914 ـ يىلى ئوقۇشنى تاماملاپ دامۇللا بولۇپ، ئۇدۇل غۇلجىغا كېلىپ، ئازاقلىق يۇرتداشلىرى ئەڭ كۆپ ئولتۇراقلاشقان

① سابىت دامۇللامنىڭ تۇغۇلغان ۋاقتى توغرۇلۇق ھازىرغىچە نەشر قىلىنغان ماتېرىياللاردا مۇشۇ يىلنامە ئاساس قىلىنىپ كېلىۋاتىدۇ. ئەمما تۈركىيەلىك گېنېرال زىيا يەرگۆك ئۆزىنىڭ «سارقامىشتىن ئەسارەتكە (1915 ~ 1920)» دېگەن ئەسلىمىسىدە 1918 ـ يىلى 11 ـ ئايدا سۆيدۈگدە سابىت دامۇللام بىلەن بىللە بولغاندا «بۇ كىشى 30 ياشتا يا بار، يا يوقتى» دەپ يازغان. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا سابىت دامۇللام 1880 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرى تۇغۇلغان بولىدۇ.

سۈيدۈگدە ئىسمائىل ھاجى دېگەن كىشىنىڭ قىزى رابىيەگە ئۆيلىنىپ ئابدۇللا ئىسىملىك بىر ئوغۇل پەرزەنت كۆرگەن. سابىت دامۇللامنىڭ ئايالى بىلەن ئوغلىنى سۈيدۈگدە قالدۇرۇپ، قەشقەرگە نېمە سەۋەبتىن قايتىپ كەلگەنلىكى ئېنىق ئەمەس. بەزىلەر سۈيدۈگدىكى «رەستە ۋەقەسى» بىلەن مۇناسىۋەتلىك، دەپ قارىشىدۇ. ھەقىقەتەنمۇ 1916 ـ يىلى سۈيدۈگدە «رەستە ۋەقەسى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر سودىگەرلەرنىڭ دۇكانلىرىغا ئوت كېتىش ۋەقەسى يۈز بەرگەن. 1917 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى سۈيدۈگگە كەلگەن شىمالىي مىلىتارىستلار ھۆكۈمىتىنىڭ باج خادىمى شېي بىننىڭ «شىنجاڭدىكى سىياھەت خاتىرىسى» دېگەن كىتابىدا بۇ ۋەقەگە ئالاقىدار مۇنداق ئۇچۇر بار: «سۈيدۈڭ سېپىلىنىڭ ئايلىنىسى تۆت چاقىرىم ئەتراپىدا ئىكەن، بۇ قەلئە ئىلىدىكى توققۇز كۇرەنىڭ بىرى ئىكەن. بازارلىرىنىڭ ئاۋاتلىقى ماناس بىلەن ئوخشاش بولۇپ، سودا دۇكانلىرى جەنۇبىي قوۋۇق چوڭ كوچىسى ۋە جەنۇبىي قوۋۇقتا ئىكەن. جەنۇبىي قوۋۇقتا ئاساسەن ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ دۇكانلىرى، سېپىل ئېچىدە پۈتۈنلەي تېمىنجىلىك سودىگەرلەرنىڭ دۇكانلىرى جايلاشقانىكەن. جەنۇبىي قوۋۇقتىكى بازار ئالدىنقى يىلى ئوت كېتىپ ۋەيران بولغانىكەن. ھازىر بولسا دۇكانلارنىڭ ھەممىسى يېڭىلىنىپ ئۆيلەر رۇس پاسونىدا سېلىنىپتۇ. ئۆيلەر رەتلىك، كۆركەم، كوچىلار كەڭ ئىكەن» (79 ـ بەت). «رەستە ۋەقەسى» دە ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ دۇكانلىرى كۆيۈپ كېتىپ، پەقەت سېپىلغا تۇتاش سېلىنغان بىر ئۆينى ئىشرەتخانا قىلىۋالغان، «جۇخۇازى» دەپ نام ئالغان كۇچالىق بىر سەتەك ئايالنىڭ ئۆيىلا ساق قالغان. مانا مۇشۇ «رەستە ۋەقەسى» سەۋەبىدىن سۈيدۈگدىكى ئۆلىمالار ھەم سودىگەرلەر ئارىسىدا ئىختىلاپ كۆرۈلگەن. بەزى نادان سودىگەرلەر بىز ئۆشرە ـ زاكاتىنى ئايرىۋاتقان تۇرساق بىزنىڭ دۇكانلىرىمىز كۆيۈپ، كېچە ـ كۈندۈز ئەيش ـ ئىشرەت قاينايدىغان بىر بۇزۇق خوتۇننىڭ ئۆيىنىڭ

ساق قالغىنى نېمىسى، دېيىشىپ ئۆلىمالارنىڭ كۆزىگە كىرىۋالغان. سابىت دامۇللام مۇشۇ «رەستە ۋەقەسى» تۇپەيلى كېلىپ چىققان ئىختىلاپلار تۇپەيلى ئايالى بىلەن ئوغلى ئابدۇللانى سۈيدۈكىدىكى تۇغقانلىرىنىڭ يېنىدا قالدۇرۇپ، ئۆزى قەشقەرگە قايتىپ كەتكەن، دېيىشىدۇ. ئەمما تۇركىيەلىك گېنېرال زىيا يەرگۆكنىڭ ئەسلىمىسىدىكى بايانلارغا قارىغاندا، يۇقىرىقى سەۋەبنىڭ چىنلىقىغا تازا ئىشەنگىلى بولمايدۇ. زىيا يەرگۆك قاتارلىق ئوسمان ئىمپېرىيەسىنىڭ بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىغا قاتناشقان بىر تۈركۈم ئوفىتسېر ـ ئەسكەرلىرى 1915 ـ يىلى ئەرمەنىيەنىڭ سارقامىش دېگەن يېرىدە رۇسىيە بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئەسىرگە چۈشۈپ سىبىرىيەگە پالانغان. ئۇلار 1918 ـ يىلىغىچە سىبىرىيەدە ئەسىرلىكتە ياشىغان. رۇسىيەدىكى ئىنقىلابلار سەۋەبىدىن كونترولۇق بوشىغاچقا، 1918 ـ يىلى 10 ـ ئايدا زىيا يەرگۆك قاتارلىق ئالتە ئوفىتسېر ـ ئەسكەر قېچىپ قازاقىستانىنىڭ شەمەي شەھىرىگە كەلگەن. ئۇ يەردە ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېۋلارنىڭ سىڭلىسىنىڭ ئېرى ئابدۇرېھىم بايۇەچچە بىلەن ئۇچرىشىپ قالغان. ئابدۇرېھىم بايۇەچچە ئىستانبۇلدىكى گالاتاساراي ئوتتۇرا مەكتىپىدە ئوقۇغان بولغاچقا، ئۇلار بىلەن تېزلا سىردىشىپ چىقىشىپ كەتكەن ھەم قورغاستا تۇرىدىغان شامى دامۇللا دېگەن كىشىگە ھەمراھ قىلىپ سۈيدۈڭگە ئۇزىتىپ قويغان. ئۇلار دۆربىلجىن ئارقىلىق شىنجاڭغا كىرىپ شىخۇدىن شۇ يىلى 11 ـ ئايلاردا سۈيدۈڭگە يېتىپ كەلگەن. سۈيدۈڭگە كەلگەندىن كېيىن شامى دامۇللا ئۇلارنى سابىت دامۇللامنىڭ ئۆيىگە ئاپارغان. سابىت دامۇللام ئۇلارنى كۈتۈۋېلىپ ھەم ئالتە ئات تەييارلاپ مەھەللىنىڭ ئىمامىنى يول باشلاشقا تەينىلەپ، ئىلى دەرياسىدىن ئۆتۈپ يەتتە سۇدىكى ياركەنت تەۋەسىگە يەتكۈزۈپ قويغان. زىيا يەرگۆكنىڭ بايانىدىن قارىغاندا، سابىت دامۇللام 1918 ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدىمۇ تېخى سۈيدۈڭدە ئىدى. بۇ چاغدا «رەستە ۋەقەسى» نىڭ يۈز بېر-

گىنىگە ئىككى يىل بولۇپ قالغانىدى. نېمە سەۋەبتىن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر سابىت داموللام ئايالى بىلەن ئوغلىنى سۈيدۈگىدە قالدۇرۇپ قويۇپ قەشقەرگە كەلگەن. ئۇنىڭ قەشقەرگە كەلگەن چاغلىرى 1919 ـ يىلى ياكى 1920 ـ يىلى بولۇشى ئېھتىمال. سابىت داموللام قەشقەرگە كەلگەن چاغلار ئابدۇقادىر داموللام، قۇتلۇق شەۋقى قاتارلىق جەدىدچىلەر زور كۈچ بىلەن ياۋروپالىق دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ دىن تارقىتىش يولىدىكى ھەر خىل ئۇسۇل-لىرىغا قارشى كەيپىياتنى ئەۋج ئالدۇرۇپ ئاممىۋى دولقۇن شە-كىللەندۇرۇۋاتقان چاغلار ئىدى. سابىت داموللىنىڭ دىنىي مەلۇ-ماتى ئالاھىدە يۇقىرى بولغاچقا، قەشقەردىكى داڭلىق مەدرىسەلەردە مۇدەررىسلىك قىلغان. ئۇنىڭ بۇ مەزگىلدىكى پائالىيىتى ئابدۇقا-دىر داموللام يېتەكچىلىك قىلىۋاتقان جەدىدچىلەر بىلەن ھەمكار-لىشىپ خىرىستىيان دىن تارقاتقۇچىلىرىنىڭ ھەرىكىتىگە تاقابىل تۇرۇش دائىرىسى ئىچىدە بولغان. باشقىچە سىياسىي ھەرىكەت ئې-لىپ بارغانلىقى مەلۇم ئەمەس.

20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا دۇنيا مىقياسىدا، بولۇپمۇ ئىسلا-مىيەت دۇنياسىدا ئەنگلىيەگە قارشى كەيپىيات ئېڭ كۈچلۈك ئې-دى. ئابدۇقادىر داموللام باشچىلىقىدىكى قەشقەر جەدىدچىلىرىمۇ بۇ خىل ئىدىيەۋى خاھىشتىن مۇستەسنا ئەمەس ئىدى. 1924 ـ يىلى قەشقەردىكى ئىلغار ياشلار بىلەن تەقۋادار تالىپلار ئابدۇقا-دىر داموللامنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن خىرىستىيان دىن تار-قاتقۇچىلىرىغا قارشى كۈچ كۆرسىتىش نامايىشى قىلغان. 1917 ـ يىلىدىكى «فېۋرال ئىنقىلابى» ۋە «ئۆكتەبر ئىنقىلابى» ئارقىلىق چارروسىيە ھۆكۈمىتى ئاغدۇرۇلۇپ، بولشېۋىكلار ھۆكۈمىتى بار-لىققا كەلگەن. نەتىجىدە، قەشقەردىكى روسىيە كونسۇلخانىسى تا-قىلىپ قالغان. ئەزەلدىن تەسىر كۈچ جەھەتتە روسىيە كونسۇلخا-نىسىدىن ئارقىدا تۇرۇپ كەلگەن قەشقەردىكى ئەنگلىيە كونسۇلخا-نىسىنىڭ تەسىرى باشقا رەقىبى بولمىغاچقا، بۇ چاغدا راسا كۈ-

چەيگەن. ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمىتىمۇ ئۇلارنى زىيادە ھىمايە قىلغان. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، ئابدۇقادىر دامۇللام ئورۇنلاشتۇرغان نايمش ئەنگلىيە كونسۇلخانىسى، شۇڭبتسىيە مىسسىيونېرلىرى ۋە يەرلىك ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغىغان. نەتىجىدە، نامايىشقا قاتناشقان ھەم ئۇيۇشتۇرغانلارنى قولغا ئېلىپ جازالاش باشلانغان. ئابدۇقادىر دامۇللام 1924 ـ يىلى 8 ـ ئايدا قەستلەپ ئۆلتۈرۈلگەن. ۋەزىيەت زىيادە كەسكىن بولغاچقا خەۋپسىرىگەن كىشىلەر تەرەپ ـ تەرەپكە قاچقان. سابىت دامۇللام شۇ يىللاردا غۇلجىغا چىقىپ پاناھلانغان. ئۇ غۇلجىدا تۇرغان دەسلەپكى يىللاردا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىش ئىزلىرى سۆزلەنگەن چوڭ ھەجىملىك كىتابى «شېرىن كالام» نى يېزىپ تاماملاپ، 1927 ـ يىلى سودىگەر ـ بايلارنىڭ ياردىمىدە كۇرەدىكى ھۆكۈمەت مەتبەئەسىدە كۆپەيتىپ باستۇرغان. بۇ كىتاب ئۇنىڭغا زور ئامەت ۋى نوپۇز ئاتا قىلغان. شۇ يىلىدىن باشلاپ ئۇ غۇلجىدىكى دەڭ مەسچىتىدە «قۇرئان كەرىم» نى ئاغزاكى تەرجىمە قىلىپ، بۇ ئىشنى 2 ~ 3 يىل داۋاملاشتۇرغان. ئۇ شۇ يىللاردا يەنە ئىسلام دۇنياسىدا تەسىرى زور ئىبنى مالىك دېگەن ئالىمنىڭ مەدرىسە لەردە دەرسلىك قىلىنىۋاتقان ئەرەب تىلى گىراماتىكىسى توغرىسىدىكى «ئەلفىيە» نامىلىق كىتابىغا شەرھ ۋە ھاشىيە يېزىپ چىققان. ئۇنىڭ بۇ كىتابى «شەرھى ئەلفىيە» دەپ ئاتالغان.

1920 ـ يىللاردا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قۇرۇلۇشى، ئوتتۇرا ئاسىيادا بولشېۋىكلار ھۆكۈمىتىگە قارشى باسمىچىلار ھەرىكىتىنىڭ كۆتۈرۈلۈشى ۋە مەغلۇپ بولۇشى، ئوسمان ئىمپېرىيەسىنىڭ ئاغدۇرۇلۇپ، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى، خەلىپەنىڭ ئەمەلدىن قېلىشى، ھىندىستاندىكى ئەنگلىيەگە قارشى ھەرىكەتلەر، سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ مۇستەقىل بولۇشى قاتارلىق بىر قاتار جاھاننى زىلزىلىگە سالغان ئىشلار يۈز بېرىپ، ئىسلامىيەت دۇنياسى داۋالغۇپ كەتكەندى. تۈرلۈك ئىنقىلاب، مىللىي ھەرە-

كەت، بۆلۈنۈش ئىستىكى دۇنياۋى ئېقىم بولۇپ قالغاندى. بۇ ھادىسىلەر شىنجاڭ مىقياسىدىكى ئەزەلدىن سىياسىيغا بولغان قىزغىنلىقى سۈس موللا ـ ئۆلىمالار قاتلىمى ئارىسىدىمۇ تەۋرەنىش پەيدا قىلغان. نەتىجىدە، ئۇلار ئارىسىدا توغرا سىياسىي ئاڭغا ئىگە كىشىلەرمۇ، ناتوغرا سىياسىي غەرەزگە ئىگە كىشىلەرمۇ پەيدا بولۇشقا باشلىغان. سابىت دامۇللام ئۇچۇن ئېيتقاندا، غۇلجىدىكى مۇشۇ بىرنەچچە يىل ئۇنىڭ دىنىي ئالىملىقتىن بارا ـ بارا سىياسىي غەرەزلىرى شەكىللەنگەن بىر بۆلگۈنچىگە ئايلىنىش جەريانى بولۇپ قالغان. بۇنى ئۇنىڭ 1930 ـ يىلى غۇلجىدا مۇ ـ ھەممەتئىمىن بۇغرا بىلەن ئۇچراشقاندا دېگەن گەپلىرىدىن ھېس قىلغىلى بولىدۇ. مۇھەممەتئىمىن بۇغرا كەلگۈسىدە «چوڭ ئىشلار» نى تەۋرىتىشنى پىلانلاپ، ئالدى بىلەن جايلارنىڭ ئەھۋا ـ لىنى كۆزىتىش ئۇچۇن، شۇ يىللاردا خوتەندىن چۆچەككە چىقىپ، چۆچەكتىكى مەشھۇر تاتار ئالىم مۇرات ئەپەندىدىن تەلىم ئالغاچ غۇلجىغا كەلگەن. غۇلجىدا سىياسىي غەرەزلىرى تامامەن ئوخشاش بولغان بۇ ئىككىيلەن تۇنجى قېتىم كۆرۈشكەن. ئۇلار كۆرۈشۈپلا بىر ـ بىرىنى ئىزدىشىپ يۇرگەن كىشىلەر ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىشقان. سابىت دامۇللام ھەم مەلۇماتلىق، ھەم ناتىق بولغاچقا، يېشى ئۆزىدىن 15 ~ 16 ياشلار كىچىك مۇھەممەتئىمىن بۇغرادا چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان. سابىت دامۇللام شۇ قېتىمدا مۇھەم ـ مەتئىمىن بۇغراغا قوراللىق ئىسيان كۆتۈرۈشنىڭ بىردىنبىر تاللاش ئىكەنلىكىنى، قوراللىق ئىسيان كۆتۈرىدىغان ئەڭ ياخشى ئورۇننىڭ خوتەن ئىكەنلىكىنى چۈشەندۇرگەن. نىيەت ـ مەقسەت ـ لىرى بىر يەردىن چىققان بۇ ئىككىيلەن ئۆز ۋەزىپىلىرىنى ئادا قىلىپ، مەقسەتلىرىنى ئەملىگە ئاشۇرۇش ئۇچۇن تەييارلىق قى ـ لىشقا كىرىشكەن. مۇھەممەتئىمىن بۇغرا خوتەنگە قايتىپ كېلىپ قوراللىق ئىسيان كۆتۈرۈشكە تەييارلىق قىلغان. سابىت دامۇللام 1931 ـ يىلى ئەتىيازدا ئون نەچچە ياشلىق ئوغلى ئابدۇللانى ئې ـ

لىپ دۇنيا ۋەزىيىتىنى كۆزىتىپ كېلىش ئۈچۈن رۇسىيە ئارقىلىق هەجگە ماڭغان. ئۇ رۇسىيەدىن تۇركىيەگە بارغان، ئاندىن مەككىگە بېرىپ هەج قىلغان. هەج پەرزىنى ئادا قىلىپ بولغاندىن كېيىن هىجاز، ئىسكەندىرىيە، مىسىر، هىندىستان قاتارلىق جايلارنى ئايلانغان. بۇ جەريانىدا يازغان «ئەقىدە جەۋھەرلىرى» دېگەن كىتابنىڭ مۇقەددىمىسىدە ئۇ ئېنىق قىلىپ «تولىمۇ ئەپسۇس، بۇ سایاھىتىمدە قەيەرگە بارسام ئىسلام دىنىدىكى كىشىلەرنىڭ ئەھۋالى ئىنتايىن تۆۋەن ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، قاتتىق هەسرەت لەندىم هەمدە بۇ مەسىلىدە ئۇزاق ئويلاندىم» دەپ يازغان. بۇنىڭ دىن ئۇنىڭ ئىسلامىيەت دۇنياسىدا ئۆزىنىڭ سىياسىي غەرىزىنى ئەملگە ئاشۇرۇشقا ياردەم قىلغۇدەك بىرەر كۈچىنىڭ يوقلۇقىنى هېس قىلىپ هەسرەت چەككەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئەمما ئۇ، بۇ سایاھىتى جەريانىدا مىسىر، هىجاز ۋە تۇركىيەدىكى پاز ئىسلامىزمچى ئالىملار بىلەن تونۇشقان. ئۇلاردىن «نۇسرەت قازىنىش» نىڭ يوللىرىنى سورىغان. ئۇ يۇقىرىقى ئەسىرىنىڭ مۇقەددىمىسىدە يەنە مۇنداق يازغان: «بۇ هەقتە ئۇزۇن تەپەككۇر قىلدىم. ئىستانبۇل، ئىسكەندىرىيە، مىسىر، هىجاز ۋە هىندى ئۆلىمالىرىنىڭ هەقىقەتپەرۋەرلىرى بىلەن مۇزاكىرىلەشتىم. مۆھتەرەم، تەڭداشسىز ئۆلىما، دوكتور رەشىد رىزا بىلەن نەچچە مەجلىسلەر ده بىللە بولۇپ پىكىر ئالماشتۇردۇم»، ئۇلار ماڭا «ئۆمەر ئىبنى كەرەبنىڭ ‹ئەمرۇل بايان› دېگەن كىتابنى ۋە شاملىق (سۇرىيە لىك) ئۆتكۇر سىياسىيون، مەشھۇر خەتىب شەكىب ئارسلاننىڭ ‹مۇسۇلمانلار نېمە ئۈچۈن ئارقىدا قېلىپ، باشقىلار ئىلگىرىلەپ كېتىدۇ› دېگەن كىتابنى بەردى، كۆڭۈل قويۇپ كۆرۈپ چىقتىم. ئۇ كىشىمۇ مۇشۇ مەسىلىنى تەتقىق قىلغانىكەن.»

سابىت داموللام بۇ ئىككى يىللىق سایاھىتى جەريانىدا سىياسىي غەرەزلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ ئىمكانىيەتلىرى ئۈستىدە تىنىم تاپماي ئىزدەنگەن. توختىماي كىتاب ئوقۇغان. هەر خىل

سابىت دامولللامنىڭ سۈرىتى

نامدا ئېچىلغان يىغىن ۋە يىغىلىشلارغا قاتناشقان. ئاشۇ سوروۇنلاردا مەجىد كەردى، ئىبراھىم غەززالى، ئابدۇلقۇددۇس ئەنسارى، تاتار ئالىم ئابدۇرېشىد ئىبراھىم قاتارلىقلار بىلەن پىكىر ئالماشتۇرغان. ئۇنىڭ «ئەقىدە جەۋھەرلىرى» دېگەن كىتابىدىكى ئۇچۇرلاردىن قارىغاندا، ئۇ بۇ جەريانىدا «ئىسلام قانۇنى» نامىلىق ئىككى تومۇلۇق كىتاب يېزىشنى نىيەت قىلغان بولسىمۇ، ۋاقىت چەقىرالمىغانلىقىدىن ئۆكۈنگەنلىكىنى ئىپادىلىگەن. شۇنداقتىمۇ «ئەقىدە جەۋھەرلىرى» نامىلىق كىتابىنى، يۇرتداشلىرىغا «خورما ۋە زەمزەم» ئورنىدا سوۋغا قىلماقچى بولۇپ تۇزۇپ تەييارلىغانلىقىنى ئېيتقان.

سابىت دامولللام 1932 ـ يىلى نويابىردا ئىككى يىللىق ساياھىتىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ شىنجاڭغا قاراپ يول ئالغان. ئۇ يۇقىرىقى كىتابىدا «بۇ سەپىرىمدە قۇدرىتىمنىڭ يېتىشىچە ئىبرەت ۋە تەجرىبە ھاسىل قىلدىم» دەپ يازغىنىدەك، سەل چاغلىغىلى بولمايدىغان بىر سىياسىي بۆلگۈنچىدە بولۇشقا تېگىشلىك مول تەجرىبىلەرنى توپلاپ، قەتئىي ئىرادە تۇرغۇزۇپ ھىندىستاندىن گۇمىغا كەلگەن. قائىدە بويىچە ھەج تاۋاپ قىلىپ قايتقان ھاجىلار ئالدى بىلەن ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ۋە يۇرتداشلىرى بىلەن كۆرۈ-

شىدىغان ئادەت بولسىمۇ، پۈتكۈل ۋۇجۇدى مۇستەقىللىق ئىدىيە-سى بىلەن زەھەرلەنگەن بۇ يېڭى ھاجى يۈرتى ئاتۇشقا قاراپ ماڭ-ماستىن، ئۇدۇل خوتەنگە بېرىپ غۇلجىدا تىل بىرىكتۈرگەن مەسلەكدىشى مۇھەممەتئىمىن بۇغرا بىلەن كۆرۈشكەن. ئۇ خوتەن-گە بېرىشىغا رامىزان ئېيى كىرگەن. ئۇخلىسىمۇ مۇستەقىللىق چۈشى كۆرىدىغان، پۈرسەتنى ھەرگىز قولدىن بەرمەيدىغان بۇ تەۋرەنمەس بۆلگۈنچى ئۆزبېكنىڭ ناتىقلىق كارامىتىنى تولۇق ئىشقا سېلىپ، رامىزان ئېيىدا قاراقاشتا جىھاد ھەققىدە توختىمايۋەز ئېيتىپ، بىر تەرەپتىن كىشىلەرگە مۇستەقىللىق ئىدىيەسىنى سىڭدۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزبېكنىڭ دىنىي ۋە سىياسىي نوپۇز-زىنى تىكلىگەن. غۇلجىدىن كەلگەندىن بېرى قوزغىلاڭ قىلىشقا تەييارلىق كۆرۈپ كېلىۋاتقان مۇھەممەتئىمىن بۇغرا ماددىي تەي-يارلىقلارنى تېخىمۇ تېزلەتكەن. نى يۇچىڭ ئەپەندىنىڭ «مۇھەم-مەتئىمىن بۇغرا قانداق كىشى» دېگەن ماقالىسىدە يېزىشچە، مۇھەممەتئىمىن بۇغرا «قوزغىلاڭغا ئاكتىپ تەييارلىق قىلىۋاتقان چاغ دەل قاراقاش ناھىيەسىنىڭ خەلققە قاتتىق زۇلۇم سالغان، گۇناھى چېكىدىن ئاشقان ھاكىمى يەن جۇ ئەسكەر ئېلىۋاتقان چاغ بولغاچقا، مۇھەممەتئىمىن بۇغرا دەرھال ئۇۋچى ئاقتۇرسۇن قاتارلىقلارنى ناھىيەلىك ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى قاتارىغا سۇقۇنۇپ كىرىۋېلىشنى ئورۇنلاشتۇرغان.»

1933 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى سابىت دامۇللام بىلەن مۇھەممەتئىمىن بۇغرا ئۆزلىرىگە ئەگەشكەن كىشىلەرنى ئوۋ مىلتىقى، قىلىچ، چوماق قاتارلىقلار بىلەن قوراللاندۇرۇپ قاراقاش ناھىيەلىك يامۇلغا ھۇجۇم قىلىپ، ئىچىدىكىلەرنىڭ ماسلىشىشى بىلەن ناھايىتى ئاسانلا غەلىبە قازانغان. ئۇلار ئارقىدىنلا خوتەنگە ھۇجۇم قىلغان. خوتەندىكى ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى قورقۇپ كېـ-تىپ قارشىلىق كۆرسەتمەيلا تەسلىم بولغان. نەتىجىدە، قاراقاش-تىن كەلگەن ئىسيانچىلار خوتەننى ئۇرۇشمايلا ئىگىلىگەن. خوتەن

ئەتراپىدىكى ناھىيەلەرمۇ ھەش - پەش دېگۈچە مۇھەممەتئىمىن بۇغرا ئادەملىرىنىڭ قولىغا ئۆتكەن. نەتىجىدە 4 - ئاينىڭ 5 - كۈنى «خوتەن ئىسلام ھۆكۈمىتى» دېگەن بىر ھۆكۈمەت قۇرۇلغان. بۇ «ھۆكۈمەت» تە مۇھەممەت نىياز ئەلەم دېگەن كىشى دىنىي داھىي، سابىت دامۇللام ئالىي مەسلىھەتچى، مۇھەممەتئىمىن بۇغرا باش قوماندان بولغان. مۇھەممەتئىمىن بۇغرا باش قوماندان بولۇش سۈپىتى بىلەن، شۇنداقلا مىجەزى چۈس، ئۇرۇشتا باتۇر ئىنىلىرى شاھ مەنسۇر ۋە ئەمىر ساھىبلارنىڭ ئوڭ - سول يارىدەمچى بولۇشى بىلەن ئەمەلىي ھوقۇقى ئەڭ زور شەخس ھېسابلىناتتى. «خوتەن ئىسلام ھۆكۈمىتى» قۇرۇلۇپ، چەرچەندىن تارتىپ يەكەنگىچە بولغان جايلارنى ئۆز تىزگىنىگە ئالغاندىن كېيىن، سابىت دامۇللام بۇ قوراللىق ئىسيانىنى كېڭەيتىپ، قەشقەرگە يۈرۈش قىلىش توغرۇلۇق مۇھەممەتئىمىن بۇغرا‌غا كۆپ مەسلىھەت كۆرسىتىپ، ئاخىر ئۇنى كۆندۈرگەن. نەتىجىدە، سابىت دامۇللام بىلەن مۇھەممەتئىمىن بۇغرانىڭ ئىنىسى شاھ مەنسۇر 1000 چە ئەسكەرنى باشلاپ، كۆپ مۇشەققەتلەر بىلەن 1933 - يىلى 7 - ئايدا قەشقەرگە يېتىپ كەلگەن. ئۇزاقتىن بېرى ما فۇشىڭ، ما شاۋژۇ قاتارلىق زالىم ئەمەلدارلارنىڭ دەردىنى تارتىپ تويۇپ كەتكەن ئاددىي خەلق سابىت دامۇللام بىلەن شاھ مەنسۇرنى نىجاتكار بىلىپ تولىمۇ داغدۇغىلىق قارشى ئالغان. خەلقئارادىكى كۆزىتىشلىرى ئاساسىدا «مول تەجرىبە توپلىغان» سابىت دامۇللام ئۆزىنىڭ سىياسىي غەرىزىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئىدىيەۋى ئاساس تەييارلاشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى بىلدىغان بولغاچقا، 7 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ھەپتىدە بىر سان نەشر قىلىنىدىغان «شەرقىي تۈركىستان ھاياتى» دېگەن گېزىتنى نەشر قىلدۇرغان. گېزىتنىڭ سەھىپە مەزمۇنىنى «دىنىي، مىللىي، ئىلمىي، ئەدەبىي، ئەخلاقىي، سىياسىي گېزىت» دەپ بېكىتكەن. سابىت دامۇللام بىلەن شاھ مەنسۇر قەشقەرگە كەلگەن مەزگىلدە قەشقەر تۆمۈر شىجائىنىڭ

قولىدا، يېڭىشەھەر ما جەنسائىنىڭ قولىدا ئىدى. ما جەنسائىنىڭ يېنىدا ھۆكۈمەتنىڭ قالدۇق ئەسكەرلىرى ۋە قەشقەر دوتىيى ما شاۋۇڭمۇ بار ئىدى. قەشقەرنىڭ ۋەزىيىتى مۇرەككەپ ئىدى. قەشقەردە ئوتتۇرا ئاسىيادىن مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كەلگەن باسمىچىلارنىڭ ئاتامانلىرى بولغان ئۆزبېك يۈسۈفجان قۇربېشى، سېتىۋالدىجان قۇربېشى ۋە قىرغىز جانبېك قاتارلىق قوراللىق كۈچلەرمۇ بار ئىدى. يەرلىك قىرغىزلاردىن چىققان ئوسمان ئەلىنىڭ ئاتامانلىقىدا تەشكىللەنگەن ئاتۇشلۇق كىچىك ئاخۇن تۇەنجاڭ، ئابدۇقادىر ھاجى تۇەنجاڭ قاتارلىق قوراللىق كۈچلەرمۇ بار ئىدى. تۆمۈر شىجاڭ ساددا ئادەم بولغاچقا، ما جەنسائىنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشۈپ، ئەتراپىدىكى ئوسمان ھەم باشقا ئاتامانلار بىلەن چىقىشالماي كېلىۋاتاتتى. تۆمۈر شىجاڭ قەشقەردە نوپۇزنى كۈچەيتەلمەي جىلە بولۇپ تۇرغانلىقى ئۈستىگە سابىت دامۇللام قاتارلىقلار قەشقەردە پەيدا بولغان. سابىت دامۇللام بىلەن شاھ مەنسۇر تۆمۈر شىجاڭغا ئاۋۇال كۈچنى بىرلەشتۇرۇپ يېڭىشەھەردىكى ما جەنسائىنى يوقىتىش تەكلىپىنى بەرگەن. تۆمۈر شىجاڭ سابىت دامۇللام بىلەن شاھ مەنسۇرغا خوتەندىن ئېلىپ كەلگەن ئەسكەرلىرى بىلەن كورلىغا بېرىپ خوجىنىياز ھاجىغا يارەملىشىپ ما جۇڭيىڭغا قارشى جەڭ قىلىش تەكلىپىنى بەرگەن. ئىككى تەرەپنىڭ پىكرى بىر يەردىن چىقمىغان. سابىت دامۇللام بىلەن شاھ مەنسۇر قەشقەردىكى ۋەزىيەتنىڭ ئۆزلىرى ئارزۇ قىلغاندەك ئەمەسلىكىنى كۆرۈپ، ئۆز ئالدىغا ئىش تۇتقان. ئۇلار «خوتەن ئىدارىسى» دېگەن بىر يېڭى ئورۇننى تەسىس قىلىپ، شۇ ئورۇننى بازا قىلىپ، قەشقەردە تەسىر كۈچىنى ئاشۇرۇشقا كىرىشكەن. سابىت دامۇللام قەشقەردىكى گۇرۇھلارنىڭ مۇرەككەپلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ «خوتەن ئىدارىسى» دېگەن بۇ ئورۇنىنى قۇرۇشتىكى مەقسىتىنى «خوتەن يارەمىم بەرگەن ئۇرۇش لازىمەتلىكلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى» دەپ چۈشەندۈرۈپ، ئۆزىنىڭ

ھەقىقىي غەرىزىنى ۋاقتىنچە يوشۇرغان.

تۆمۈر شىجاڭ سابىت دامۇللام بىلەن شاھ مەنسۇرنىڭ قەشقەر-دىكى تەسىرىنىڭ كۈنسايىن كېڭىيىپ بېرىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئۆز ئۈستۈنلۈكىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن 1933 - يىلى 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ ئۇلار بىلەن ئوچۇق - ئاشكارا قار-شىلىشىشقا باشلىغان ھەم بارا - بارا بۇ قارشىلىقنى چېكىگە يەتكۈزۈپ، 8 - ئاينىڭ 7 - كۈنى سابىت دامۇللام بىلەن شاھ مەنسۇرنىڭ ئەسكەرلىرىنى پۈتۈنلەي قورالسىزلاندۇرغان. سابىت دامۇللام بىلەن شاھ مەنسۇرنى نەزەربەند قىلىپ، ئەسكەرلىرىنى خوتەنگە قوغلىۋەتكەن، ۋەزىيەتنىڭ يامانلاشقانلىقىنى كۆرگەن ئوسمان تۈەنجاڭمۇ تاغقا چىقىپ كەتكەن. نەتىجىدە، تۆمۈر شىجاڭ قەشقەرنىڭ خوجىسى بولۇپ قالغان. خېلىدىن بېرى يېڭىشەھەردە مۇداپىئە ھالىتىدە تۇرۇپ، پۇرسەت كۈتۈۋاتقان ما جەنسالڭ قەش-قەردە پەقەت تۆمۈر شىجاڭنىڭلا قالغانلىقىنى كۆرۈپ، تۆمۈر شى-جاڭنىڭ ئۆزىنى پادىشاھتەك ھېس قىلىپ، خۇشال يايراپ بە-خۇدلاشقان پەيتىنى پەملەپ، 9 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ماشىنا بە-لەن شەھەر سىرتىغا كېتىۋاتقاندا پىستىرما قۇرۇپ ھەمراھلىرى بىلەن قوشۇپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن. نەتىجىدە، قەشقەر شەھىرى تۇڭ-گانلارنىڭ قولىغا ئۆتكەن. 1924 - يىلىدىن بېرى قەشقەرگە دو-تەيلىك قىلىپ كېلىۋاتقان تۇڭگان ما شاۋژۇ بىلەن ما جەنسالڭ يېڭىشەھەردىن قەشقەر شەھىرىگە كىرىپ جايلاشقان. شۇ كۈنىدە-كى ئۇرۇش جەريانىدا سېتىۋالدىجان قۇربېشى دېگەن ئۆزبېك ئاتا-مانىنىڭ ئادەملىرى شاھ مەنسۇر بىلەن سابىت دامۇللامنى نەزەر-بەندتىن قۇتۇلدۇرغان. شاھ مەنسۇر دەرھال يەكەنگە ئاتلىنىپ ئۆز ئەسكەرلىرىنى توپلىغان. سابىت دامۇللام ئاتۇشقا چىقىپ شۇ يەر-دە پاناھلىنىۋاتقان ئاتامانلار بىلەن قەشقەرنى قايتۇرۇۋېلىشنىڭ پىلانىنى تۈزگەن. تاغقا چىقىپ كەتكەن ئوسمان قىرغىزنى تەك-لىپ قىلىپ كۈچىنى يېڭىباشتىن تەشكىللىگەن. ئۇلار 10 -

ئاينىڭ 1 ـ كۈنى قەشقەرگە ئىككى تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىشقا پۈ-تۈشكەن. ئوسمان ئەلى ئۆز ئادەملىرى بىلەن تاغ تەرەپتىن، سا-بىت دامۇللام ئۇيغۇر تۇەنجاڭ، ئۆزبېك ئاتامانلار بىلەن ئاتۇش تە-رەپتىن ھۇجۇم باشلىغان. بىر كۈن قاتتىق ئۇرۇشۇپ، ئاخىر تۇڭگانلارنى يېڭىشەھەرگە چېكىندۈرگەن. قەشقەر قولغا كەلگەندىن كېيىن سابىت دامۇللام قاتارلىقلار قەشقەر تەرەپكە كېلىۋاتقان خوجىنىياز ھاجىنى خاتىرجەم قىلىش ھەم ئۇنىڭغا بولغان ھۆر-مىتىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، تۈرپانلىق يۇنۇس بەگنى قەشقەرگە ۋالىي قىلىپ قويغان. قەشقەرنى قولغا ئالغان سابىت دامۇللام ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى بۇ پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، بىر تەرەپتىن يېڭى-شەھەرگە بېكىنىۋالغان ما جەنسالڭ قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇزاقتىن بېرى كۆڭلىگە پۈكۈپ كەلگەن «ھۆكۈ-مەت» نى قۇرۇش ئىشىغا جىددىي كىرىشىپ كەتكەن. ھەتتا ئۇ مۇشۇ چاغدا، مىسرىنىڭ قاھىرە شەھىرىدە ئەرەب تىلىدا نەشر قىلىنىدىغان «مانار» (مايالك) ژۇرنىلىغا بىرنەچچە پارچە خەت ۋە خەۋەر يېزىپ، ئۇلاردىن مەنىۋى يارەملەرنى سورىغان. «شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابى» دېگەن ماقالىسىدە خوجىنىياز ھاجى باش-چىلىقىدىكى قومۇل ئىنقىلابىدىن تارتىپ خوتەن، قەشقەرلەردىكى قوزغىلاڭ ۋە بۆلگۈنچىلىك پائالىيەتلىرىنىڭ يۈز بېرىش سەۋەب-نى، جەريانىنى ۋە مۇددىئاسىنى تەپسىلىي تونۇشتۇرغان. ئۇ، بۇ ماقالىسىدە شىنجاڭدىكى خەلق قوزغىلاڭلىرى ۋە بۆلگۈنچىلىك پائالىيەتلىرىنى ئارىلاشتۇرۇپلا «شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابى» دەپ ئاتىغان. بۇنى بىز «مانار» ژۇرنىلىنىڭ ھىجرىيە 1352 ـ يىلى رامىزان ئېيىدا، يەنى مىلادىيە 1933 ـ يىلى دېكابىردا نەشر قىلىنغان 6 ـ سانىدا، سابىت دامۇللامنىڭ ئاپتورلۇقىدا ئېلان قىلىنغان «شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابى» دېگەن تەپسىلىي خەۋەرگە ژۇرنال مۇھەررىرلىرىنىڭ يازغان كىرىش سۆزىدىن ئې-نىق ھېس قىلىۋالالايمىز. پائىسلامىزملىق ئىدىيەگە ئىگە كە-

شىلەر باشقۇرىدىغان بۇ ژۇرنالنىڭ مۇھەررىرلىرى كىرىش سۆزدە سابىت دامۇللامنى ئاغزى ـ ئاغزىغا تەگمەي ماختاپ مۇنداق يازغان: «بۇ ماقالە شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابىنىڭ ئەركانلىرىدىن بىرى بولغان يېتۈك ئۆلىما، تەقۋادار ئۇستاز سابىت ئىبنى ئابدۇلباقىنىڭ «مانار» ژۇرنىلىغا يازغان ماقالىسى. بۇ زات مۇشۇ خەۋەر بىلەن بىرگە يەنە بىر پارچە مەكتۇپ يوللىغان بولۇپ، بۇنىڭدا ئىلگىرىكى مەكتۇپىدا تىلغا ئالغاندەك قۇرۇلماقچى بولغان يېڭى ئىسلام دۆلىتى ئۈچۈن «ئىسلامىي ئاساسىي قانۇن» لايىھەسى تەييارلاپ بېرىشنى تەلەپ قىپتۇ. ئاللا خالىسا پات يېقىندا تەييارلاپ ئەۋەتىمىز.» بۇ كىرىش سۆزدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، سابىت دامۇللامنىڭ سىياسىي غەرىزى، يەنى ئاتالمىش «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇش خىيالى بىردەملىك قىزغىنلىق بىلەن شەكىللەنگەن بولماستىن، ئۇ، بۇ جەھەتتە ھەقىقەتەن ئۇزاقتىن بېرى ئىنچىكە پىلان تۈزۈپ، خەلقئارالىق پائىسلامىزمچىلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ئاندىن بۇ سەھنىگە چىققان. ئۇنىڭ ھەربىر ھەرىكىتى ئۇنىڭ پىشقان بۆلگۈنچىلىك ئىدىيەسىنى ئاشكارىلاپ بېرىدۇ.

سابىت دامۇللام قەشقەردىكى ئابروي ـ ئىناۋىتىنىڭ كۈنسايىن ئۆسۈشى بىلەن ئۆزىگە تېخىمۇ ئىشىنىپ، «خوتەن ئىدارىسى» دېگەن ئورۇننىڭ نامىنى «خوتەن ئىسلام ھۆكۈمىتىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش ئورنى» غا ئۆزگەرتكەن. روشەن سىياسىي مەسئۇلىيەتنى ئىپادىلەيدىغان بۇ نام ئوسمان ئەلى، ھاپىز لۇيجاڭ، كىچىك ئاخۇن تۆەنجاڭ قاتارلىقلارنى سەگەكلەشتۈرگەن. ئۇلار سابىت دامۇللام قاتارلىقلارنىڭ ھەرىكەت دائىرىسىنىڭ بارغانسېرى چەكتىن ئېشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىپ يېتىپ، بۇ ئورگاننى پېچەتلەش كېرەك، دەپ ئوتتۇرىغا چىققان. ئەمما جاھان كۆرگەن، دىنىي بىلىمى مول، گەپ ـ سۆزگە ماھىر، بولۇپمۇ تەقۋادارلىقتا ئوسمان ئەلى، ھاپىز لۇيجاڭ، كىچىك

قەشقەردىكى تۇمەن دەريا سىنىڭ بويىدا ئۆتكۈزۈلگەن «تەبرىكلەش» پائالىيىتىدە سابىت دامۇللام قاتارلىقلارنىڭ بىرلىكتە چۈشكەن سۈرىتى.

ئاخۇن تۇەنجاڭ، يۇنۇس بەگلەردىن مۇتلەق ئۈستۈن تۇرىدىغان سابىت دامۇللام قەشقەر خەلقىنىڭ قەلبىدە بارغانسېرى يۈكسەك ئورۇنغا ئۆتكەن. لېكىن زىشاۋ ئەپەندىنىڭ يېزىشىچە ئوسمان ئەلى، هاپىز لۈيجاڭ، كىچىك ئاخۇن تۇەنجاڭلار سابىت دامۇللامنىڭ «خوتەن ئىداريسى» نى ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىشىغا نارازى بولۇپ، بۇ ئورگانىنى پېچەتلەشكە قول سېلىپ بولغۇچە، سابىت دامۇللامنىڭ ئىناۋىتى قەشقەردە تېزلىكتە ئۆسۈپ، ئوسمان ئەلى قاتارلىقلار ۋەزىيەتنى تىزگىنلىيەلمەس بولۇپ قالغان. 9 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى سابىت دامۇللام تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ، بۇ ئورگانىنىڭ نامىنى «شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىللىق كېڭىشى» گە ئۆزگەرتكەن. سابىت دامۇللام مۇشۇ چاغدا ئاندىن «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇش ئىدىيەسىنى ئاشكارىلىغان، بىر قىسىم كىشىلەرنى كېڭەش هەيئىتى قىلىپ سايلىغان. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ هەر خىل ۋاستىلەرنى قوللىنىپ ئوسمان

ئەلىنىڭ كۆچىنى پارچىلاپ، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەرنى كونترول قىلىش ئىقتىدارىنى يوقاتقان، پارچىلانغان كۆچلەرنى ئۆزىگە تارتىپ، ئۆزىنىڭ تەسىر كۆچىنى ئاشۇرغان. 1933 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى كەچتە ئاتالمىش «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نى رەسمىي قۇرۇپ، بۇ كېچىنى «مىللەت كېچىسى» دەپ ئاتىغان. «ھۆكۈمەت» نىڭ مەسئۇللىرى ۋە ئون نەچچە مىنىستىرلىقنىڭ مىنىستىرلىرىنى بېكىتكەن. ئەتىسى تۈمەن دەريا كۆۋرۈكى بويىدا 20 مىڭ كىشىلىك يىغىن ئېچىپ، «بايراق چىقىرىش مۇراسىمى» ئۆتكۈزۈپ، «ھۆكۈمەت» ئەزالىرىنىڭ ئىسملىكىنى ئېلان قىلغان. سابىت دامۇللام «ھۆكۈمەت باياناتى» نى ئوقۇغان. توپ ئېتىپ تەبرىكلەش پائالىيىتى ئۆتكۈزۈلگەن. سوۋغات بۇيۇملىرى قوبۇل قىلىنغان. ئارقىدىن نامايىش ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، نامايىشچىلار ھېيتگاھقا توپلاشقان. كۆپ يىللىق ئارزۇسى ئەمەلگە ئاشقان تىپىك بۆلگۈنچى سابىت دامۇللام بۇ نامايىشتا كۆرۈلۈپ باقمىغان ھاياجان بىلەن نۇتۇق سۆزلىگەن. ئۇنىڭ قوللىغۇچى ۋە ئەگەشكۈچىلىرى قىزغىن ئالقىش ياغدۇرۇشقان. شائىرلار شېئىر دېكلاماتسىيە قىلىشىپ ھېيتگاھنى بېشىغا كىيگەن. تەبرىكلەش پائالىيىتىگە ئەنگلىيەنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىنىڭ ئەمەلدارلىرىمۇ قاتناشقان، چۈنكى، بۇ چاغدا شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن زىيادە يېقىن مۇناسىۋەتتە بولۇۋاتقاچقا، ئەنگلىيە تەرەپ شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىگە قارشى گۇرۇھنى ئۆزىگە تارتىش يولىنى تۇتقان. دىڭ دۇبېننىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇمۇمىي تارىخى» دېگەن كىتابىدا يېزىلىشىچە، «ئەنگلىيە شىنجاڭدا ‹شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى› قۇرۇلۇپلا قالسا، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن قارشىلاشقىلى بولىدۇ ھەم جۇڭگونى پارچىلاش مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدۇ، دەپ قارىغانىدى. بىراق، ئەنگلىيەمۇ ‹شەرقىي تۈركىستان› ۋەقەسىنىڭ ئەنگلىيەگە قاراشلىق ھىندىستانىدىكى مۇسۇل-

مانلار ئارىسىدا مۇستەقىللىق دولقۇنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشىدىن ئەنسىرەيتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئەنگلىيەلىكلەر «شەرقىي تۈركىستان» بۆلگۈنچى كۈچلىرىنىڭ قانچىلىك ئىستىقبالى بارلىقىنى بىلمەيتتى. گەرچە ئەنگلىيە كونسۇلى «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نىڭ قۇرۇلۇش «مۇراسىمى» غا قاتناشقان بولسىمۇ، ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ قوللىشى يەنىلا ئاشكارا ۋە قىزغىن ئەمەس ئىدى.»

بۇ يېڭى «ھۆكۈمەت» قۇرۇلغاندىن كېيىن 11 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى گېزىتىنىڭ نامىنى «ئەركىن تۈركىستان» دەپ ئۆزگەرتىپ نەشر قىلغان. 7 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنىدىن بېرى «شەرقىي تۈركىستان ھاياتى» دەپ نەشر قىلىنىپ كېلىۋاتقان گېزىتىنىڭ نامىنىڭ بىردىنلا «ئەركىن تۈركىستان» دەپ ئۆزگەرتىلىشىدىن سابىت دامۇللامنىڭ پانتۈركىزملىق ئىدىيەسى تولۇق ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ. چۈنكى، «شەرقىي تۈركىستان» دېگەن تار ئۇقۇم بىلەن «تۈركىستان» دېگەن كەڭ ئۇقۇم ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنىڭ نېمىدىن دېرەك بېرىدىغانلىقى ھەممىگە ئايان. يېڭى «ھۆكۈمەت» قۇرۇلۇپ نامى ئۆزگەرتىلگەن بۇ گېزىتنىڭ 1 ـ بېتىگە «كاشغەر» دە ھۆكۈمەت قۇرۇلۇشى» دېگەن خەۋەر بېسىلغان. نېمە ئۈچۈنكى سەھىپە نامىدىن «دىنىي» دېگەن سۆز چىقىرىۋېتىلگەن. بۇ ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندىن كېيىن يەنە دەرھال «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» دېگەن خەت بار قەغەز پۇل بېسىپ تارقاتقان. «ئىستىقلال» مەجمۇئەسى دېگەن يېرىم ئايلىق ژۇرنالنى چىقىرىپ «ھۆكۈمەت» نىڭ تەشكىلى، ئاساسىي قانۇنى، دۆلەت شېئىرى، دۆلەت بايرىقى، دۆلەت بەلگىسى قاتارلىقلارنى ئېلان قىلغان. بۇ مەجمۇئەنىڭ شوئارىنى دىندا، تىلدا، دىلدا، پىكىردە، ئىشتا بىرلىك، دەپ بېكىتكەن. سوۋىزادە دېگەن كىشى باش مۇھەررىر بولغان. بۇ يېڭى «ھۆكۈمەت» خوتەنلىك قاسىم ھاجى دېگەن كىشىنى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىغا تەيىنلەپ دەرھال

چەت ئەلگە يولغا سېلىپ، قورال سېتىۋېلىش، چەت ئەل ھۆكۈ-مەتلىرىنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئىشلىرىنى بېجىرىشكە ئەۋەتكەن. سابىت دامۇللام بۇ يېڭى «ھۆكۈمەت» نىڭ مەۋجۇت بو-لۇپ تۇرۇشى ئۈچۈن ھەربىي جەھەتتە كۈچىيىش ئەڭ مۇھىم ئىش دەپ قاراپ، ئۇمىدىنى ئاقسۇدا تۇرۇۋاتقان خوجىنىياز ھاجى بىلەن مەھمۇد مۇھىتنىغا باغلىغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بىرنەچچە ۋەكىلنى ئۈچتۇرپانغا بېرىپ خوجىنىياز ھاجى ۋە مەھمۇد مۇھىتىلارنى قەشقەرگە تەكلىپ قىلىپ كېلىشكە ئەۋەتكەن. خوجىنىياز ھاجى بۇ يەردە سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ بىلەن «80 قويغا بىر مىلتىق» تېگىشىش ئۈسۈلى بىلەن سودىلىشىپ، 80 مىڭ قويغا 1000 تال مىلتىق، ھەربىر مىلتىققا 500 پايدىن ئوق تاپشۇرۇۋېلىش سو-دىسىنى بېجىرىۋاتاتتى. خوجىنىياز ھاجى بىلەن مەھمۇد مۇھىتى سابىت دامۇللام ئەۋەتكەن ۋەكىللەردىن «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نىڭ قۇرۇلغانلىقىنى ئاڭلاپ، بۇنىڭغا سو-غۇق ئىپادە بىلدۈرگەن. شۇنداقتىمۇ قەشقەرگە بېرىشنى توغرا تېپىپ 1934 ـ يىلى 1500 دىن كۆپرەك ئاتلىق ئەسكەر بىلەن ئاتۇشقا يېتىپ كەلگەن. ئۇلار ئاتۇشنىڭ تىجەن كەنتىدە ئەمەت ھاجىم، ياقۇپ ھاجىم دېگەن بايلارنىڭ قورۇسىغا چۈشكەن. سابىت دامۇللام قاتارلىقلار قەشقەردىن ئاتۇشقا چىقىپ خوجىنىياز ھا-جىلار بىلەن تىجەندە كۆرۈشكەن. ئىككى كۈندىن كېيىن خوجە-نىياز ھاجى بىلەن مەھمۇد مۇھىتى قەشقەرگە كىرگەن. لېۋ زە-شاۋ ئەپەندى بۇ توغرۇلۇق مۇنداق يازغان: «خوجىنىيازنىڭ زور قوشۇننى باشلاپ قەشقەرگە كىرىشى قەشقەردە ئەڭ چوڭ ئىجتە-مائىي خەۋەر بولۇپ قالغان. سابىت دامۇللام ئەھۋالىنىڭ بۇنداق بولۇشىنى زادىلا ئۈمىد قىلمايتتى. خوجىنىياز بىلەن مەھمۇد مۇھىتى باشلامچىلىقىدىكى 1500 دىن كۆپرەك ئاتلىق ئەسكەر ئۇزاق مۇددەتلىك ئەمەلىي جەڭ تەجرىبىسىگە ئىگە، قوراللىرى خىل، ھەربىتى چاققان بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۇستىگە خوجىنىياز-

خوجىنىياز ھاجى قەشقەردە

نىڭ قەشقەردىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يۈكسەك ئابرۇيى بولغاچقا، سابىت دامۇللام خوجىنىياز، مەھمۇد مۇھىتى قاتارلىق ھەيۋەت بىلەن قەشقەر كونا شەھرىگە كىرىشىنى ئۆز مەيلىگە قويۇۋەتكەن.»

كۆپىنچە ماتېرىياللاردا سابىت دامۇللام بىلەن خوجىنىياز ھا-

جى باشتىن - ئاخىر پىكىر بىرلىكى ھاسىل قىلالمىغان، بولۇپ-مۇ يېڭى قۇرۇلغان ھۆكۈمەت مەسىلىسىدە ئىككىسى ئىككى مەيداندا تۇرغان، دەپ يېزىلغان. لېكىن، «ئابدۇنىياز كامال ۋە ئۇ-نىڭ پائالىيەتلىرى» دېگەن ماقالىدە ئۇلارنىڭ يېڭى قۇرۇلغان ھۆكۈمەت مەسىلىسىدە ھەمكارلاشقانلىقىغا مۇناسىۋەتلىك مۇنداق ئۇچۇر بېرىلگەن، يەنى «1934 - يىلى 1 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ‹شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى› مۇسۇل ھاجىنى باشلىق، ئەمەت پاختىنى مۇئاۋىن باشلىق قىلىپ، ھەر ساھەدىكى زاتلاردىن ئۇچ كىشىنى قوشۇپ جەمئىي بەش كىشىنى بىرىنچىدىن، ھۆكۈمەتنى قوللاشنى تەلەپ قىلىش، ئىككىنچى-دىن، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قورال سېتىۋېلىش، ئۇچىنچىدىن، سودا توختامى ئىمزالاش مەقسىتىدە تاشكەنتكە ئەۋەتكەنىدى» دەپ يېزىلغان. نېمە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ما جۇڭيىڭغا ئۆچمەنلىكى كۈچلۈك خوجىنىياز ھاجى مەھمۇت مۇھىتى باشچىلىقىدىكى قە-سىملىرىنى ما جۇڭيىڭغا تەۋە ما جەنسائ كۈچلىرىنى يوقىتىشقا بۇيرۇغان. مەھمۇد مۇھىتى قوماندانلىق قىلغان قىسىم دەسلەپ ئارقا - ئارقىدىن غەلىبە قىلىپ، شەھەر سىرتىدا مۇداپىئەدە تۇرغان ما جەنسائ قىسىملىرىنى يېڭىشەھەر سېپىلى ئىچىگە چېكىنىدۈرگەن. بۇ ھال ئاتالمىش «شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمە-تى» نىڭ ھەيۋىسىنى كۈچەيتكەن. يېڭىشەھەر سېپىلى ئىچىگە قاپسىلىپ قالغان كۈچلەر نېمە قىلارىنى بىلەلمەي قالغان. شۇ-نىڭدىن كېيىن سېپىل ئىچىگە كىرىپ ما جەنسائنى يوقىتىش مەقسىتىدىكى بىرنەچچە قېتىملىق ھۇجۇم تەشكىللەنگەن بولسا-مۇ، كۈتمىگەندە ما جۇڭيىڭ ئەۋەتكەن 2000 كىشىلىك يارەمچى قوشۇن ما شىمىڭ باشچىلىقىدا قەشقەرگە يېتىپ كەلگەن. بۇنىڭ بىلەن قەشقەردە ما جەنسائ، ما شىمىڭ ۋە ما شاۋژۇغا قاراشلىق ئەسكەر 6000 غا يەتكەن. بۇ خىل كۈچ پەرقى قەشقەر ۋەزىيىتى-نى تۈپتىن ئۆزگەرتىۋەتكەن. 1934 - يىلى 2 - ئاينىڭ 6 - كۈ-

نى ما شىمىڭ ما جەنسالڭ بىلەن بىرلىشىپ قەشقەر شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغان. «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نىڭ ئادەملىرى قەشقەردىن چېكىنىپ چىقىشقا مەجبۇر بولۇپ، «خوتەن ئىسلام ھۆكۈمىتى» نىڭ ئەسكىرىي كۈچلىرى تىزگىنلەپ تۇرغان يەكەنگە يول ئالغان. «خوتەن ئىسلام ھۆكۈمىتى» شۇ چاغدا چەر-چەندىن يېڭىسارغىچە بولغان جايلارنى تىزگىنلەپ تۇرۇۋاتاتتى.

خوجىنىياز ھاجى بىلەن مەھمۇد مۇھىتى مەسلىھەتلىشىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن جۇڭگو چېگرا سىغا جايلاشقان ئەركەش-تام دېگەن يەرگە بېرىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى بىلەن ئۇچتۇرپاندا سودىلاشقان قورال - ياراغلارنىڭ قالغان قىسمىنى ئېلىپ ئۆزىنى كۈچەيتمەكچى بولغان. ئۇلار يەكەندىن يولغا چەقىپ، پەيزاۋاتتا ما شىمىڭ قىسىملىرى بىلەن تۇتۇشۇپ قالغان، نەتىجىدە مەغلۇپ بولۇپ، مەھمۇد مۇھىتى يېڭىسارغا چېكىنگەن. خوجىنىياز ھاجى يۈزچە ئادەمى بىلەن ئاتۇشنىڭ ئاغۇ تاغلىرى ۋە ئۇلۇغچات يولى ئارقىلىق جۇڭگو - سوۋېت چېگرا سىدىكى ئەر-كەشتامغا كېلىپ سوۋېت ئىتتىپاقى ئادەملىرى بىلەن كۆرۈش-كەن. بىرنەچچە كۈنلۈك سۆھبەت ئارقىلىق خوجىنىياز ھاجى «فۇكاڭ پۈتۈمى» بويىچە شېڭ شىسەي بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، مۇئاۋىن ئۆلكە رەئىسى بولىدىغان، مەھمۇد مۇھىتى قەشقەردە ھۆكۈمەتكە تەۋە 6 - دىۋىزىيەنىڭ باشلىقى بولىدىغان، سابىت داموللام باشلىق «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام ھۆكۈمىتى» نىڭ مەمۇرىي ۋە ھەربىي ئەمەلدارلىرىنى قولغا ئېلىپ، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىگە تاپشۇرۇپ بېرىدىغان، ئاندىن سوۋېت ئىتتىپاقى خوجىنىياز ھاجى قىسىملىرىغا قورال - ياراغ جەھەتتە ياردەم بېرىدىغان بولۇپ پۈتۈشكەن.

يۇقىرىقىدەك ئورتاق تونۇش ھاسىل قىلىنغاندىن كېيىن خو-جىنىياز ھاجى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ تەربىيەلىگەن ئىسھاق بەگ قاتارلىق كىشىلەر بىلەن 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئەركەشتام-

دىن ئايرىلىپ، ئوپال ئارقىلىق يېڭىسارغا كېلىپ، مەھمۇد مۇ-
ھىتى بىلەن ئۇچراشقان. مەھمۇد مۇھىتى يېڭىساردا تۇرۇۋاتقان
چاغدا مۇھەممەتئىمىن بۇغرانىڭ يېڭىسار سېپىلىنى قوغداۋاتقان
ئىنىلىرى شاھ مەنسۇر (ئابدۇللا) بىلەن ئەمىر ساھىب (نۇرئەھ-
مەد) ما شىمىڭ قىسىملىرىنىڭ كۇچلۇك ھۇجۇمىدا ئۆلۈپ كەت-
كەن. مەھمۇد مۇھىتى خوجىنىياز ھاجى بىلەن ئۇچراشقاندىن
كېيىن 4 ـ ئايىنىڭ 7 ـ كۈنى يەكەنگە قاراپ يولغا چىققان.
ئۇلار يەكەنگە بارغاندىن كېيىن سابىت دامۇللامنىڭ تۇرۇۋاتقان
يېرىنى ئېنىقلىغان. 4 ـ ئايىنىڭ 13 ـ كۈنى مەھمۇد مۇھىتى
200 دىن كۆپرەك ئەسكەر بىلەن بېرىپ سابىت دامۇللام، زېرىپ
قارىھاجىم، سۇلتانبېك ئۇچەيلەننى قولغا ئالغان. شۇنىڭ بىلەن
ئاتالمىش «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نىڭ ئۆمىرى
ئاخىرلاشقان. خوجىنىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت مۇھىتى ئۇلارنى
ئېلىپ شېكى شىسەي ھۆكۈمىتىگە تاپشۇرۇپ بېرىش ئۇچۇن،
ئاقسۇنىڭ ئاۋات دېگەن يېرىگە كەلگەندە، ئۇلارنى ئاقسۇدا سوۋېت
قىزىل ئارمىيەسىنىڭ ما جۇڭيىڭ قىسىملىرىنى يوقىتىش ئۇ-
رۇشىغا بېۋاستە قوماندانلىق قىلىۋاتقان سوۋېت ئىتتىپاقىلىق
مەسلىھەتچى مالىكوف ئادەم ئەۋەتىپ كۈتۈۋالغان. مالىكوف خو-
جىنىياز ھاجى بىلەن مەھمۇد مۇھىتىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ
ئوتتۇرا ئاسىيادىكى رېسپۇبلىكىلىرىغا ئىنتايىن ياماق تەسىر
بەرگەن ھەم سوۋېت ئىتتىپاقىغا دۈشمەنلىك بىلەن قارايدىغان
ئاتالمىش «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نىڭ ئالىي
رەھبەرلىرىنى تۈتۈپ كەلگەنلىكىدىن قاتتىق خۇشال بولغان. لېۋ
زىشاۋ ئەپەندىنىڭ يېزىشچە، مالىكوف شۇ مەيداندىلا «خوجىنىياز-
نىڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىك ۋەزىپىسىنى
ئۆتكۈزۈۋېلىشىنى، مەھمۇد مۇھىتىنىڭ دەرھال قىسىملىرىنى
باشلاپ مارالبېشى ئالدىنقى سېپىنگە ئورۇنلىشىشنى تەلەپ قىل-
غان.» شۇنىڭدىن كېيىن مەھمۇد مۇھىتى قەشقەردە 1937 ـ يىلى

4 ـ ئايغىچە دۆنزىيە باشلىقى (شىجاڭ) بولۇپ تۇرغان. غەلىتە يېرى شۇ بولغانكى، «شىنجاڭنىڭ مىنگو دەۋرىدىكى تارىخى» دېگەن كىتابتا شېڭ شىسەي بىلەن كېلىشەلمەي 1937 ـ يىلى چەت ئەلگە قېچىپ كەتكەن مەھمۇد مۇھىتنىڭ 1939 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ياپونىيەدە «شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىللىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۇيۇشمىسى» نى قۇرۇپ، ئۆزى ئۇنىڭغا رەئىس بولغانلىقى يېزىلغان (449 ـ بەت).

سابىت دامۇللام قۇرغان ئاتالمىش «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» مەزگىلىدە نەشر قىلىنغان «ئەركىن تۈركىستان» دېگەن گېزىتنىڭ نامى «يېڭى ھايات» قا ئۆزگەرتىلىپ، 1934 ـ يىلى 23 ـ ئاۋغۇستتىن باشلاپ يەنىلا قۇتلۇق شەۋقىنىڭ باش مۇھەررىرلىكىدە 1937 ـ يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە داۋاملىق نەشر قىلىنىپ تۇرغان. شۇ يىلىنىڭ ئاخىرلىرى قۇتلۇق شەۋقى قولغا ئېلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئاندىن «شىنجاڭ قەشقەر گېزىتى» دېگەن نامدا نەشر قىلىنىشقا باشلىغان.

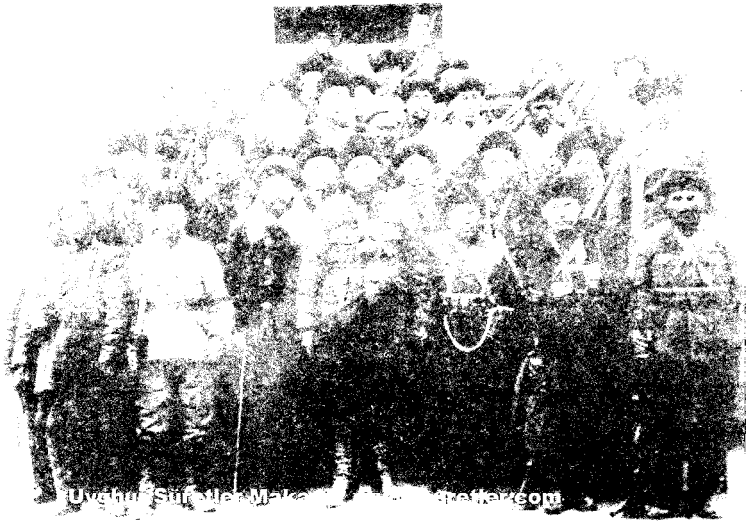

ئالدى رەت ئوتتۇرىدىكى قامەتلىك كىشى مەھمۇد مۇھىتى

سابىت دامۇللام ئاقسۇدا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت قىسىملىرىنىڭ قولىغا تاپشۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇرۇمچىگە ئېلىپ كېلىنىپ 2 ـ تۇرمىگە قامالغان. سابىت دامۇللام تۇرمىگە قامالغاندىن كېيىن ئەنجىگىدە گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ھىمايىسىدە تۇرۇۋاتقان بۆلۈگۈنچىلىك ئىدىيەسى كۈچلۈك مەسئۇد سەبرى بىلەن ئەيسا ئالىپتېكىن ئۇنى ئۆزلىرى چىقىرىۋاتقان «تيانشان» نامىلىق قەرەلسىز ژۇرنالدا ماختاپ، ئۇچۇرۇپ تەشۋىق قىلغان. چۈنكى، شېڭ شىسەي ئەنجىگىدىكى مەركىزىي ھۆكۈمەت بىلەن قارشىلىشىپ تۇرۇۋاتقان، ئۇلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىنى رەت قىلىپ كېلىۋاتقان بولغاچقا، ئەنجىڭ ھۆكۈمىتى ئۇنىڭ دۈشمەنلىرىنى ئۆزىگە دوست ھېسابلايتتى. شۇڭا، مەسئۇد سەبرى بىلەن ئەيسا ئالىپتېكىن ئەنجىگىدە ئەيمەنمەستىن سابىت دامۇللامنى ماختاپ ماقالە يېزىپ ئېلان قىلغان.

سابىت دامۇللام ئۇرۇمچى 2 ـ تۇرمىدە 1941 ـ يىلى 58 يېشىدا قازا قىلغىچە قاماقتا ياتقان. جۇڭخۇا ئېلىنىڭ مەنپەئەتىگە ۋە سىياسىي ئىرادىسىگە تامامەن زىت يول تۇتۇپ مەغلۇپ بولۇپ، ئاخىرىدا ھاياتىنىڭ تۇرمە كامېرىدا ئۆتكۈزۈشكە مەجبۇر بولغان داڭلىق بۆلگۈنچى سابىت دامۇللام كامېردىكى كۇنلىرىدە ئۆزىنىڭ دىنىي ئالىملىق سالاھىيىتىنى ئېسىگە ئېلىپ «قۇرئان كەرىم» نى ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىغا تەرجىمە قىلىشىنى ئويلىغان. ئېيتىلارغا قارىغاندا، غۇلجا خۇيزۇلىرىدىن بولغان، ئۇيغۇر تىلىنى ئانا تىلىدەك پىششىق بىلىدىغان تۇرمە باشلىقى لۇ بىندى ئۇنىڭ تەلىپىنى ئېتىبارغا ئېلىپ، «قۇرئان كەرىم» نى تەرجىمە قىلىشى ئۈچۈن ئىمكانىيەت ھازىرلاپ بەرگەن. سابىت دامۇللام بۇ تەرجىمە ـ تەپسىرنى تاماملاپ ئۇنى «روشەن بايان، تۇركىي تەپسىرۇل قۇرئان» دەپ ئاتىغان. كىتابىغا يازغان كىرىش سۆزىدە ئۇ «... ھەر سائادەتنىڭ يۇلتۇزى، ھەر شاراپەتنىڭ يىلتىزى، ھەر ئىلىم ـ مەرىپەتنىڭ دېڭىزى، ھېكمەت ۋە ئادالەتنىڭ تارازىسى شەكسىزكى

قۇرئان ھېكمىدۇر. بۇ قۇرئان ھېكىم خۇدانىڭ كالامى بولغاچ بەندىنىڭ ئۇنى بايان قىلمىقى پەۋقۇلئاددە قىيىن ئىدى ... كەمىنە بۇ مەيدان كىشىلىرىدىن بولمىساممۇ ۋە مېنىڭ ئىشىم ئاجىزلىق ۋە كەمچىلىكتىن باشقىلارنىڭ ئىشلىرىدەك سۇپەتلىك بولمىسىمۇ، لېكىن ھەر كىشىگە ئۆز قۇدرىتىگە بېقىپ دىن ـ مىللەت ئۈچۈن خىزمەت قىلماق بەك زۆرۈر بولغان سەۋەبتىن قۇرئان ھېكمىنى نازىرلار (ئوقۇرمەنلەر) مالال بولغۇدەك ئۇزۇن قىلماي ۋە مەنىسىگە دەخلى بەرگۈدەك قىسقا قىلماي ئوتتۇرا ھال بىر تەپسىر قىلسام، دەپ كۆپ زاماندىن بېرى خىيال قىلىپ ئۇزۇن ـ قىسقا تەپسىرلەرنى توپلاپ ئۇنىڭدىن ئىستېپادە قىلغانىدىم ... ھەمدۇسانانىڭ ئىگىسىگە چەكسىز ھەمدۇسانا بولسۇنكى، خۇدانىڭ لۇپتى ئىنايىتى بىلەن ۋە تەۋفىق ھىدايىتى بىلەن ھىممەتلىك نازىرلار (ئوقۇرمەنلەر) نىڭ كۆڭۈللىرى خۇرسەن بولغۇدەك زىبا بىر كىتاب بولدى» دەپ ئىزاھات بەرگەن. بۇ تەرجىمە ـ تەپسىر توغرىسىدا كېيىنكى كۇنلەردە نەشر قىلىنغان كىتابلاردىمۇ مەلۇماتلار بار. مەسىلەن، جۇڭگودا تەسىرى زور خۇيزۇ دىنىي ئالىملاردىن فىڭ جىنيۇەن بىلەن چىن گۇاڭيەن تۇزگەن، بۇگۇنكى جۇڭگو نەشرىياتى نەشر قىلغان «ئىسلام دىنىغا دائىر سوئال ـ جاۋابلار» دېگەن كىتابتا «جۇڭگودا ‹قۇرئان كەرىم› نىڭ ئۇيغۇرچە قانداق تەرجىمە نۇسخىلىرى بار» دېگەن بىر سوئال بار. ئاپتورلار بۇ سوئالغا يازغان جاۋابىدا «بەش تەرجىمە نۇسخىسى بار» دەپ تىلغا ئېلىپ، تۇنجى نۇسخىسىنى «روشەن بايان، تۇركىي تەپسىرۇل قۇرئان» دېگەن نامدا سابىت دامۇللام تەرجىمە قىلغان» دەپ كۆرسەتكەن. ئاپتورلار.تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ «بۇ تەرجىمە ـ تەپسىر يۇقىرى سۇپەت، چوڭقۇر ھېكمەت بىلەن ئىشلەنگەن بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكەن. سابىت دامۇللامنىڭ غۇلجىدا ئولتۇرۇشلۇق ئوغلى ھاجى ئابدۇللا 1961 ـ يىلى بۇ تەرجىمە ـ تەپسىرنى شىنجاڭ مىللەتلەر تەتقىقات

ئورنىغا تەقدىم قىلغان» دەپ يازغان. «ئىسلام دىنىغا دائىر سوئال ـ جاۋابلار» دېگەن بۇ كىتابنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان تەرجىمان ئابلاجان كېرەم چىن گۇڭگىيەننىڭ يۇقىرىقى بايانىغا مۇنداق ئىزاھ بەرگەن: «سابىت دامۇللام بۇ تەرجىمە ـ تەپسىرنى شېكىسپىنىڭ تۇرمىسىدە، ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئون نەچچە دەپتەرگە سۆسۈن سىياھلىق قېرىنداش بىلەن ئىشلەپ تاماملىغان. بۇ تەرجىمە تەپسىرنىڭ 30 ـ پارىسى 1948 ـ يىلى غۇلجىدا ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن بېسىپ تارقىتىلغان[1].»

خۇلاسىلىگەندە، سابىت دامۇللامنىڭ سىياسىي ھاياتى كىشىنى ئۆكۈندۈرسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ دىنىي ھاياتىنى بىر دىنىي ئالىمنىڭ مۇڭەپپەقىيىتى مۇجەسسەملەنگەن ھايات، دېيىشكە بولىدۇ. ئۇ زامانىسىدا تەپسىرشۇناس، ئىسلام دىنى تارىخچىسى ۋە ئەرەب تىلى مۇتەخەسسىسى سۈپىتىدە تونۇلغان ئالىم ئىدى. ئەمما ئۇ 1930 ـ يىللىدىن كېيىن بۆلگۈنچىلىك يولىنى تاللاپ، داڭلىق بۆلگۈنچىگە ئايلانغان. بۇ نۇقتىدا ئۇنىڭغا لىيۇ شياڭخۇي بىلەن چىن ۋۇگۇنىڭ «مەسئۇدنىڭ پۈتۈن ئۆمرىنى نابۇت قىلغان خاتا تاللىشى» دېگەن ماقالىسىدىكى مۇنۇ باھا مۇۋاپىق كەلسە كېرەك: «مەسئۇد كىچىك ۋاقتىدا ناھايىتى ئەقىللىك بولۇپ، ئوقۇش نەتىجىسىمۇ ياخشى ئىدى. ئۇ ئىلىم يولىدا داۋاملىق ئىزدەنگەن بولسا بىر ئەۋلاد داڭلىق دوختۇر ياكى خەلقئە بەخت يارىتىدىغان مەشھۇر ئالىم

① سابىت دامۇللام شېكىسپىنىڭ تۇرمىسىدە تەرجىمە قىلىپ تاماملىغان «روشەن بايان، تۈركىي تەپسىرۇل قۇرئان» نامىلىق بۇ كىتابنىڭ غۇلجىدا قانداق پەيدا بولۇپ قالغانلىقى ئېنىق ئەمەس. بۇ توغرۇلۇق ئىككى خىل چۈشەندۈرۈش بار. بىرى، تۇرمىداشلىرى غۇلجىغا ئېلىپ كەلگەن، دېيىلىدۇ. يەنە بىرى، 1944 ـ يىلى 10 ـ ئايدا نىلقىدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تۇنجى ئوق ئاۋازى ياڭرىغاندىن كېيىن ئۇ ـ رۇمچىدىكى جىددىيلەشكەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تېزلىكتە غۇلجىلىق خۇيزۇ لىيۇ بىندىنى ئىلىغا مۇئاۋۇن ۋالىي، قوشۇمچە ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى قىلىپ ئەۋەتكەن. لىيۇ بىندى غۇلجا مۆتىۋەرلىرىنىڭ كۆڭلىنى ئۆتۈش ئۈچۈن سابىت دامۇللام تەرجىمە قىلغان كىتابنى ئاپىرىپ ئۇلارغا تەقدىم قىلغان. لىيۇ بىندى شۇ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى پارتىزانلار تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلگەن.

بولالايتتى. ئەمما ئۇ ئۆزگەنگەنلەرنىڭ ھەممىسىدىن ۋاز كېچىپ، خەلققە مالىمانچىلىق، مۇشكۈلات ئېلىپ كېلىدىغان، بارسا كەلمەس تۈيۈق يولغا ماڭدى.»

قىسقىسى، شىنجاڭنىڭ 20 ـ ئەسىر تارىخىدىكى تەسىرى ئەڭ يامان ۋەقە ھېسابلىنىدىغان ئاتالمىش «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نىڭ قۇرغۇچىسى سابىت دامۇللام دىنىي ئالىمدىن تېپىك بۆلگۈنچىگە ئايلىنىپ ھاياتىنى تۈرمىدە ئاخىرلاشتۇرغان. سابىت دامۇللام تۈرمىدە كېسىلى ئېغىرلىشىپ ساكراتقا چۈشۈپ قالغان كۈنى كەچقۇرۇندا، ئۇنى ئۈچ ساقچى نۆسلكىدا نەنمېندىكى مەسچىت (ھازىرقى خانتەڭرى مەسچىتى) كە كۆتۈرۈپ كېلىپ، مەسچىتنىڭ مۆتىۋەللىسى رەھىم نىياز قارىيغا ئاخىرەتلىك ئىشلىرىنى بېجىرىپ دەپنە قىلىپ قويۇشنى تاپىلىغان. مەسچىت جامائىتى ئارىسىدىكى بەزى كىشىلەر سابىت دامۇللامنى تونۇپ قالغان. شۇ كېچىسى سابىت دامۇللام جان تەسلىم قىلغان. ئەتىسى مەسچىت جامائىتى ئۇنىڭ نامىزىنى چۈشۈرۈپ، مېيىتىنى ھازىرقى شىنجاڭ تەجرىبە ئوتتۇرا مەكتىپىنىڭ ئورنىدىكى قەبرىستانلىققا دەپنە قىلغان. كېيىن بۇ قەبرىستانلىق شامالباغ تەرەپتىكى دۆڭگە كۆچۈرۈلگەندە، قەبرىستانلىقنىڭ شەيخى كېرەم شەيخ دېگەن كىشى ئۇستىخىنىنى كۆچۈرۈپ، قەبرە تاش تىكلەپ قويغان. سابىت دامۇللامنىڭ قەبرىسى 2008 ـ يىلىغچە شىنجاڭ رادىيو ـ كىنو ـ تېلېۋىزىيە ئىدارىسىنىڭ يېنىدىكى شامالباغ ئاممىۋى قەبرىستانلىقىدا ساقلىنىپ تۇرغان.

2011 ـ يىلى ئىيۇندا يېزىلدى.

پايدىلانمىلار:

① لى شېڭ باشچىلىقىدا تۈزۈلگەن «جۇڭگو شىنجاڭنىڭ تارىخى ۋە ھازىرقى ئەھۋالى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2006 ـ يىلى نەشرى.

② لىيۇ زىشاۋ: «ئۇيغۇر تارىخى» ئىككىنچى قىسىم ئىككىنچى كىتاب، ئابلەت نۇردۇن قاتارلىقلار تەرجىمىسى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003 ـ يىلى نەشرى.

③ شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ تارىخ تەتقىقات ئورنى تۇزگەن «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، ئۇچىنچى كىتاب، ئابلەت نۇردۇن تەرجىمىسى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى نەشرى.

④ «غەربىي شىمالدىكى مىللەتلەر لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى.

⑤ «قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى تەزكىرىسى» (2)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى.

⑥ سەيپىدىن ئەزىزى: «ئۆمۇر داستانى» (1)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى نەشرى.

⑦ جاڭ شيۇمىڭ: «شىنجاڭدىكى بۆلگۈنچىلىككە قارشى كۈرەش بىلەن مۇقىملىق خىزمىتىنىڭ ئەمەلىيىتى ۋە ئۇ ھەقتىكى مۇلاھىزىلەر»، (张秀明《新疆反分裂斗争和稳定工作的实践与思考》) شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2009 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى.

⑧ چېن خۇيشىڭ، چېن چاۋ: «شىنجاڭنىڭ مىنگو دەۋرىدىكى تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004 ـ يىلى نەشرى.

⑨ فېڭ جىنيۈەن، چېن گۇاڭيۈەن: «ئىسلام دىنىغا دائىر سوئال ـ جاۋابلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 ـ يىلى نەشرى.

⑩ ما شۇكاڭ: «يۇز يىلدىن بۇيانقى قەشقەر (1840～1949)»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى.

⑪ مىرئەھمەد سېيىت، يالقۇن روزى: «مەمتىلى ئەپەندى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى نەشرى.

⑫ غەيرەت ئەيسا نەشرگە تەييارلىغان «تارىخ بېتىنى ۋاراقلىغاندا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 ـ يىلى نەشرى.

⑬ شېرىپ خۇشتار تۇزگەن «شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى مەشھۇر شەخسلەر» (1)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى نەشرى.

⑭ ئابدۇكېرىم خالىق تۇزگەن «قەشقەر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2010 ـ يىلى نەشرى.

⑮ شيې بىن: «شىنجاڭدىكى سىياھەت خاتىرىسى»، شىنجاڭ خەلق

نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى 1 ـ نەشرى، 2001 ـ يىلى 2 ـ باسمىسى، خەنزۇچە.

⑯ دىڭ دۇبىن: «ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇمۇمىي تارىخى (ھازىرقى زامان قىسمى)»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2010 ـ يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى.

⑰ لىيۇ شياڭخۇي، چېن ۋۇگو: «مەسئۇدنىڭ پۈتۈن ئۆمرىنى نابۇت قىلغان خاتا تاللىشى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى»، 2011 ـ يىللىق 2 ـ سان.

⑱ «شىنجاڭ تارىخ ـ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 2006 ـ يىلدىكى سانى (ئۇمۇمىي 40 ـ سان) دا ئېلان قىلىنغان تۈرسۈن باراتنىڭ «ئابدۇ-نىياز كامال ۋە ئۇنىڭ پائالىيەتلىرى» ناملىق ماقالە.

⑲ گېنېرال زىيا يەرگۆك: «سارقامىشتىن ئاسارەتكە (1915～1920)» (ئەسلىمە)، رەمزە نەشرىياتى، 2005 ـ يىلى، ئىستانبۇل نەشرى.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ نەزىرىدىكى مائارىپ

ئىلاۋە: بۇ ماقالە مۇتەپەككۇر ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ۋاپاتىنىڭ 10 يىللىقىنى خاتىرىلەش مۇناسىۋىتى بىلەن 2005 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى ئۇيۇشتۇرغان «ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» دا ئوقۇلغان. شۇ يىلى «تارىم» ژۇنىلىدا ئېلان قىلىنغان. بۇ قېتىم «ئۇيغىنىۋاتقان ئەجداد روھى» ناملىق ماقالە ـ ئوبزورلار توپلىمىنىڭ نەشر قىلىنىشى مۇناسىۋىتى بىلەن تۈزىتىپ، تولۇقلاندى.

* * *

مۇتەپەككۇرلار مائارىپقا سەل قارىغان ياكى مائارىپى تەرەققىي قىلمىغان ئەلنىڭ نۇسرەتكە تولغان كېلەچىكى بولمايدۇ، دەيدۇ. بۇ بىر تالاش ـ تارتىشسىز ھەقىقەت ! بىراق، مائارىپنىڭ مەۋجۇتلۇقى بىلەن ئۇنىڭ سۈپىتىنىڭ قانداق بولۇشى تامامەن ئايرىم مەسىلە. شۇڭا، مائارىپ دېگەن نېمە؟ مائارىپنىڭ مەقسىتى نېمە؟ مائارىپتىكى ئۇسۇل بىلەن نىشاننىڭ، يەنى مېتود بىلەن مەقسەتنىڭ مۇناسىۋىتى قانداق؟ ئۆتكۈنچى مەنپەئەت بىلەن مەڭگۈلۈك قىممەت مەسىلىسىنى مائارىپتا قانداق ئىپادە قىلىش كېرەك؟ دېگەندەك بىر قاتار نازۇك مەسىلىلەرنى قەدىمكى گىرىك پەيلاسوپلىرىدىن تارتىپ 20 ـ ئەسىردىكى مائارىپ مۇتەپەككۇرلىرىغىچە ھەممىسى دېگۈدەك مۇھاكىمە قىلىپ كەلدى. 20 ـ ئەسىر

ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، مائارىپ مەسىلىلىرىگە يۇقىرىقىدەك نەزەرىيەۋى يۇكسەكلىكتە تۇرۇپ، چوڭقۇر مۇھاكىمە بىلەن ياندىشالىغان كىشى پەقەت مۇتەپەككۇر ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن (1933 ــ 1995) دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. ئۇ مائارىپقا ئالاقىدار پەلسەپىۋى مەسىلىلەردە ناھايىتى قىممەتلىك قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغان. بىزدىكى كۆپىنچە كىشىلەر ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ مۇتەپەككۇرلۇقىنى ۋە كۆپ قاتلاملىق مەنىۋى دۇنياسىنى ھەقىقىي مەنىدە چۈشەنمەيدۇ.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن كۆپ قىرلىق مۇتەپەككۇر ئالىم بولۇش سۈپىتى بىلەن بىر قاتار مەخسۇس پەنلەرگە چېتىلىدىغان يۇقىرى سەۋىيەلىك مەخسۇس ئەسەرلەرنى يازغان ھەم ئوخشاشمىغان ئىجتىمائىي تېمىلاردا مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ قىممەتكە ئىگە خاس قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغان. بىز ئۇنىڭ ئېستېتىكا قارىشىنى، تارىخ قارىشىنى، مەدەنىيەت قارىشىنى، سەنئەت قارىشىنى، ئائىلە قارىشىنى، مىللەت قارىشىنى ۋە مائارىپ قارىشىنى ئايرىم ــ ئايرىم تەتقىق قىلغىنىمىزدىلا، بۇ مۇتەپەككۇر ئالىمنىڭ بىر پۈتۈن دۇنيا قارىشىنى چۈشىنىپ يېتەلەيمىز ۋە ئالىمغا باھا بېرىش جەھەتتە ئىلمىيلىككە يېقىنلىشالايمىز. ئۇنىڭ دۇنيا قارىشىنىڭ قاتلاملىرىنى، مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئىدىيەۋى تەرجىمھالىنى چۈشىنىشىمىزمۇ مۇشۇ جەريانىدا روشەنلىشىدۇ.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ دۇنيا قارىشىنىڭ شەكىللىنىشىنى 20 ياشلارغا قەدەم قويغان چاغلىرىدىن سۈرۈشتۈرۈشكە بولىدۇ.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1950 ــ يىللىرى شەكىللەنگەن سىياسىي تۈزۈمنىڭ يېتەكچى ئىدېئولوگىيەسى مارکسىزملىق پەلسەپە ئىدى. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن تۇنجى قېتىم مانا مۇشۇ پەلسەپە سىستېمىسى بىلەن ئۇچراشقان. پەلسەپەگە ئوتتەك ئىشتىياقى بار بۇ ياش بۇ پەلسەپە سىستېمىسىنى

ئىنتايىن بېرىلىپ ئۆگەنگەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ماركسىزملىق پەلسەپە مەۋقەسى ئاساسىدا دۇنياغا نەزەر تاشلاشقا باشلىغان. ئۇ- گىنىش ۋە ئىزدىنىش روھى كۈچلۈك، پەلسەپىۋى پىكىر قىلىش قابىلىيىتى يۇقىرى بۇ ياش زىيالىي شۇ يىللاردا ھاياجانلىق كەي- پىياتتا «ھەقىقەتنى تاپتىم» دەپ قانائەت تۇيغۇسىغا چۆمگەنىدى. ئارىدىن 40 يىللار ئۆتۈپ 1993 - يىلى 60 ياشقا توشقانلىقى مۇناسىۋىتى بىلەن يازغان ئىدىيەۋى تەرجىمھال خاراكتېرلىك ماقالىسى «ئۆمۈر تەلقىنلىرى» دە ئۇ بىلىش جەريانىنىڭ ئۇزۇك- سىز بولىدىغانلىقىنى، ھەقىقەتنى بايقاشنىڭ نىسپىي بولىدىغان- لىقىنى تەن ئېلىپ، «كېچىكىپ ئويغاندىم ۋە تولۇق ئويغىنالمى- دىم؛ دەۋر ۋە مۇھىت ھاۋاسىدا ئۇزاق مەست بولۇپ، تەنتەك چۈ- شەكەپ، مۇستەقىل ۋە بىۋاسىتە كۆزىتىپ تەپەككۇر قىلىشقا مۇچەل - مۇچەللەپ كېچىكتىم، تېماتىك تەسەۋۋۇرۇم نۇرغۇن جەھەتلەردە تار، قاتمال، زەئىپ بولۇپ قالدى» دەپ ئۆكۈنگەن.

روشەنكى، دۇنيا قاراش جەھەتتە ئۆز - ئۆزىنى يېڭىلاش ۋە تاكامۇللاشتۇرۇش شاراپىتىمۇ تەپەككۇرانە پىكىر قۇۋۋىتىگە ئىگە كىشىلەرگىلا نىسىپ بولىدۇ. بىز مۇتەپەككۇر ئابدۇشۇكۇر مۇ- ھەممەتئىمىنىڭ دۇنيا قارىشى ئۇستىدە ئىزدەنگەن ۋاقىتىمىزدا 50 — 60 - يىللاردىكى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ 70 — 80 - يىللاردىكى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەمەسلىكىنى، شۇنداقلا يەنە 1990 - يىللاردىكى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ ھەرگىزمۇ ئىلگىرىكى يىللاردىكى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئەمەسلىكىنى بايقايمىز. بىز بايقىغان پەرق قانداقتۇر ياش جەھەت- تىكى پەرق ياكى بىلىم قۇرۇلمىسىنىڭ كەڭلىكى ۋە چوڭقۇرلۇقى جەھەتتىكى پەرق ئەمەس، بەلكى مەنىۋى تاكامۇللۇق ۋە قىممەت قاراش جەھەتتىكى پەرق. ھەقىقەتەنمۇ بۇ مەشھۇر ئالىم 60 ياشقا تولغان چېغىدا يوپۇتمايلا مۇنداق يازغان: «بىر چاغلاردا تۇتيا بە- لىپ قاتتىق چاڭگاللىۋالغان نەرسىلىرىمنى پىرقىرىتىپ تاشلە-

دىم. پىداكارلىق قىلغان ئەقىدىلىرىمدىن قاقاھلاپ كۈلدۈم !»

دېمەك، مۇتەپەككۇر ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن مەنسۈى مۇ-ساپىسى مۇرەككەپ ئالىم. ئۇ بىزنىڭ 20 ـ ئەسىر ئىدىيە ـ مە-دەنىيەت تارىخىمىزدىكى مۇھىم تېما. بۇ تېما ئەستايىدىل تەتقىق قىلىنىشنى، چوڭقۇر چۈشىنىلىشنى ۋە توغرا باھاغا ئېرىشىشنى كۈتمەكتە. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ھايات كەچمىشىنى بولۇپمۇ ئۇنىڭ دۇنيا قارىشىنى بىر پۈتۈنلۈك، تەرەققىيات، ئۆز-گىرىش نۇقتىسىدىن چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىش، ئۇ ئوزۇقلاندۇ-غان ئىدىيەۋى مەنبەلەرنى قېزىش، ئۇنىڭ تۇرلۈك ژانىرلاردىكى ئېلان قىلىنغان ۋە قىلىنمىغان ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىش، ياشىغان ئىجتىمائىي مۇھىتىنى تەكشۈرۈش ئارقىلىقلا ئەمەلگە ئاشىدۇ. ئۇنىڭ مائارىپ قارىشىنى تەتقىق قىلىش ئۇنىڭ دۇنيا قارىشىنى چۈشىنىشنىڭ پەقەت بىر كۆزنىكى، خالاس.

مۇتەپەككۇر ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ مائارىپ مەسىلە-لىرى توغرۇلۇق مۇھاكىمە ئېلىپ بارغان ئەسەرلىرى «مائارىپ ۋە مائارىپ تارىخىمىزدىن بىر ئۇچۇر»، «مىللىي مائارىپ ۋە نەزەرىـ-يەۋى تەپەككۇر»، «تەپەككۇر ئىقتىدارى ۋە تەپەككۇر قىممىتى»، «مەنپەئەتدارلىق ئەخلاقى ۋە مەجبۇرىيەت ئەخلاقى»، «ئوقۇتقۇچى توغرىسىدا»، «ئوقۇغۇچى توغرىسىدا»، «قۇتادغۇبىلىك، تە پەن ۋە مائارىپ مەسىلىلىرى» قاتارلىق ماقالىلىرى ۋە «ئائىلە» نامىلىق كىتابىدىن ئىبارەت.

1. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ نەزىرىدىكى مائارىپ

مۇتەپەككۇر ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن مەڭگۈلۈك كاتېگورى-يە بولغان مائارىپ پائالىيىتىنى ئومۇمەن ئۇچ قاتلاملىق مەنىدە ئىزاھلايدۇ.

بىرىنچى قاتلام مەنىدە «مائارىپ مۇئەييەن دەرىجىدە قېلىپلاش-قان نوپۇزلۇق ئاڭنى، سىياسىي، ئەخلاقىي ئىدىيەنى ئۆز ئوبـ-يېكتلىرىغا سىڭدۈرۈپ، ئۇنى ئۇلارنىڭ سۇبېيكتىپ قاراشلار

تىزمىسىغا ئايلاندۇرۇش پائالىيىتى». ئالىم بۇ خىل خاراكتېردىكى مائارىپنى «تەلىم ـ تەربىيە مەزمۇنى قىلىنغان ئاڭ ـ پىكىرنى مۇكەممەل ئۇقۇم قۇرۇلمىسى مودېلى سۈپىتىدە، تەلىم بېرگۈچىدىن تەلىم ئالغۇچىغا كۆچۈرۈشنى مەقسەت قىلىدۇ» دەيدۇ.

ئىككىنچى قاتلام مەنىدە «مائارىپ تاشقى دۇنيا ھادىسىلىرى ۋە قانۇنىيەتلىرىدىن ئېلىنغان بىلىش تىزمىلىرى بولغان بىلىملىرى مەلۇم جۇرئىي قىسىملار بويىچە، بىر لوقما ـ بىر لوقمىدىن تەربىيەلەنگۈچىلەرگە يەتكۈزۈش، ئۇنىڭ ئەقىل خەزىنىسىنى بىلىم خەزىنىسىگە ئايلاندۇرۇش» پائالىيىتى، دەپ ئىزاھلايدۇ. ئالىم بۇ خىل خاراكتېردىكى مائارىپنى «ئۆز ئوبيېكتلىرىنى نەزەرىيە ۋە ئەمەلىي ماھارەتتىن ئىبارەت ئىككى جەھەتتە يېتەكلەپ ئۆز سەۋىيەسى دەرىجىسىگە يەتكۈزۈشنى مەقسەت قىلىدۇ» دەيدۇ.

ئۇچىنچى قاتلام مەنىدە «مائارىپ ئومۇمەن ئىنسانىنى ئويغىتىش، ئىنساندىن ئىبارەت ئۇلۇغ بىلىش ۋە پائالىيەت ئوبيېكتىنىڭ ئۆز ـ ئۆزىنى، ئۆزى ‹بىلدىم› دېگەن ئىلىملەرنى، ھازىر ۋە ئۆتمۈشنى، دۇنيا ۋە ماھىيەتلەرنى قايتىۋاشتىن بىلىپ، باھالاشقا يېتەكلەيدىغان ‹ئارىق› لىققا، يەنى ئويغاقلىققا رىغبەتلەندۈرۈش پائالىيىتى» دەپ ئىزاھلايدۇ. ئالىم «بۇنداق مائارىپنىڭ مەقسىتى ئىنسانىنى ئۆزىنىڭ ھېس ـ خاھىشلىرى تۈزىقىدىن، ئىنسان تۈركۈمىنىڭ ئەنئەنىۋى ئادەت كۈچلىرى تۈزىقىدىن، زامان ئېپسىلىرى ۋە ماكان چەكلىملىرى تۈزىقىدىن، ھادىسە ـ كۆرۈنۈش، ۋەقە ـ ھېكايىلەر تۈزىقىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، ئىنسانىنى بىۋاستە ۋە روشەن ھالدا ئۆزى ئۈستىدە ئىزدىنەلەيدىغان، تاشقى ئالەم بىلەن بولغان بىلىش پائالىيىتىدە ماھىيەتلەرنى كۆرىدىغان ۋە ئىگىلەيدىغان قىلىش» دەيدۇ. ئالىم بۇ ئۇچ تۈرلۈك مائارىپ ئىچىدە ئۇچىنچى قاتلام مەنىدىكى مائارىپنى «ئەڭ ئالىي نىشانغا ۋە ئەڭ ئالىي مىزانغا ئىگە مائارىپ» دەپ ئۇلۇغلايدۇ.

مۇتەپەككۇر ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ مائارىپ پائالى-

يېتىنى ئۇچ تۈركە ئايرىغان بۇ قارىشىنىڭ نەقەدەر ئىلمىي ۋە توغرا ئىكەنلىكىنى بىلىش ئۈچۈن، 20 ـ ئەسىردە ئۆتكەن گېرمانىيە مائارىپ پەيلاسوپى كارل ياسپېرس (Karl Jaspers) نىڭ «مائارىپ دېگەن نېمە» ناملىق كىتابىدا مائارىپنى ئۇچ تۈركە ئايرىغان مەشھۇر قارىشى بىلەن سېلىشتۇرۇپ باقايلى. ئادەتتە سېلىشتۇرۇش ھەقىقەتنىڭ قىممىتىگە ھۆكۈم قىلىشنىڭ ئەڭ مۇھىم ئۇسۇلى. روشەنكى، كارل ياسپېرسنىڭ مائارىپنى ئۇچ تۈرگە ئايرىغانلىقى مائارىپشۇناسلىق ساھەسىدىكى مەشھۇر قاراش ھېسابلىنىدۇ.

كارل ياسپېرس يۇقىرىقى داڭلىق كىتابىدا مائارىپنى مەدرىسە شەكلىدىكى مائارىپ، ئۈستا ـ شاگىرت شەكلىدىكى مائارىپ ۋە سوقرات شەكلىدىكى مائارىپتىن ئىبارەت ئۇچ ئاساسلىق تۈرگە ئايرىغان.

كارل ياسپېرس مەدرىسە شەكلىدىكى مائارىپنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ «بىلىم بېرىش» بىلەنلا چەكلىنىدۇ، ئوقۇتقۇچى كىتاب بويىچىلا مېخانىكىلىق تەربىيە بېرىدۇ، دەيدۇ. بۇ دەل بىزگە تونۇش بولغان، ھازىر ئومۇميۈزلۈك تەنقىدلىنىۋاتقان جۈڭگونىڭ «ئۆردەك بورداش شەكلى» دىكى ئوقۇتۇشى ياكى فۇلەيىنىڭ «بانكىغا پۇل ئامانەت قويۇش شەكلى» دىكى ئوقۇتۇشىدىن ئىبارەت. ياسپېرسنىڭ نەزىرىدىكى «بىلىم بېرىش» پائالىيىتى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئېيتقان «قېلىپلاشقان نوپۇزلۇق ئاڭنى سىڭدۈرۈش» پائالىيىتىدۇر. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن بۇنداق پائالىيەت «تەلىم ـ تەربىيە مەزمۇنى قىلىنغان ئاڭ ـ پىكىرنى مۇكەممەل ئۇقۇم قۇرۇلمىسى مودېلى سۈپىتىدە، تەلىم بەرگۈچىدىن تەلىم ئالغۇچىغا كۆچۈرۈشنى مەقسەت قىلىدۇ» دېگەن. ياسپېرس ئۆلۈك، كىتابىي بىلىمنى مېخانىكىلىق شەكلىدە ئوقۇتقۇچىلارغا يەتكۈزۈشنى «جانسىز پائالىيەت» دېگەن. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «مودېلنى كۆچۈرۈش پائالىيىتى» دېگەن.

كارل ياسپېرس ئۇستا ـ شاگىرت شەكلىدىكى مائارىپنىڭ مەركىزىدە ئوقۇتقۇچى تۇرىدۇ. ئوقۇتقۇچى بىلىم ۋە نوپۇزنىڭ سىمۋولى، ئوقۇغۇچىلار مەيلى خالىسۇن ياكى خالىمىسۇن ئوقۇتقۇچىغا ئىتائەت قىلىشقا مەجبۇر. چۈنكى، ئىتائەت ئەخلاقى ھەر دائىم، ئىزچىل تەكىتلىنىش ئارقىلىق ئۇلارغا سىڭدۈرۈلگەن بولىدۇ، دەيدۇ.

كارل ياسپېرسنىڭ بايانىدىكى ئوقۇغۇچىلار ئالدىدا تۇرغان بىلىم ۋە نوپۇزنىڭ سىمۋولى بولغان «ئۇستا»، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ بايانىدىكى ئوقۇغۇچىلارنى «ئۆز سەۋىيەسى دەرىجىسىگە يەتكۈزۈشنى مەقسەت قىلغان» ئوقۇتقۇچى بىلەن ئوخشاش. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ بايانىدىكى ئوقۇتقۇچى ئۆزىنى مۇئەييەن دەرىجىدىكى سەۋىيەنىڭ ئۆلچىمى ـــ بىلىم ۋە نوپۇزنىڭ سىمۋولى، دەپ قارىمىسا، ئوقۇتۇشنى ھەرگىزمۇ ئوقۇغۇچىلارنى «ئۆز سەۋىيەسى دەرىجىسىگە يەتكۈزۈشنى مەقسەت قىلىپ» تەشكىللىمىگەن بولاتتى. بۇ خىل ئوقۇتقۇچى كارل ياسپېرس ئېيتقان «بىلىم ۋە نوپۇزنىڭ سىمۋولى» بولغان ئوقۇتقۇچىدۇر. دېمەك، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنگە ئىككىنچى قاتلام مەنىدىكى مائارىپ توغرىسىدىكى قارىشى كارل ياسپېرسنىڭ ئۇستا ـ شاگىرت شەكلىدىكى مائارىپ قارىشى بىلەن ئوخشاش.

كارل ياسپېرس سوقرات شەكلىدىكى مائارىپ قارىشىنى چۈشەندۈرگەندە ئوقۇتۇش ئەمەلىيىتى جەريانىدا كىنايە، گۇمان ۋە مۇزاكىرە قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار باراۋەر سۆھبەتلىشىدۇ، ئوقۇتقۇچىنىڭ مەجبۇرىيىتى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىزدىنىش روھىنى قوزغىتىش، بىلىم ئېلىش ئارزۇسىنى يېتىلدۈرۈش. شۇنىڭدىن، بۇ خىل تەربىيە ئۇسۇلى ئەڭ مۇۋاپىق، چۈنكى پەقەت مۇشۇ خىل ئۇسۇللا ئوقۇغۇچىلارغا ئەركىنلىك بېرەلەيدۇ، دەيدۇ.

كارل ياسپېرسنىڭ «باراۋەر سۆھبەتلىشىش» شەكلىدىكى ئو-

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن

قۇتۇش پائالىيىتىنى ئۇلۇغلىشى ئاجايىپ دانالىق، دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئۇ «پەقەت مۇشۇ خىل ئۇسۇللا ئوقۇغۇچىلارغا ئەركىنلىك بېرەلەيدۇ» دەپ مۇئەييەنلەشتۈردى. كارل ياسپېرس مۇشۇنداق ئالاھىدە ئۇسۇل ئىچىدە «ئوقۇتقۇچىنىڭ مەجبۇرىيىتى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىزدىنىش روھىنى قوزغىتىش، بىلىم ئېلىش ئارزۇسىنى يېتىلدۈرۈش» دەپ چۈشەندۈرىدۇ. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۇچىنچى قاتلام مەنىدىكى مائارىپ قارىشىنى ئىزاھلىغاندا، «مائارىپ ئومۇمەن ئىنسانىنى ئويغىتىش»، «ئويغاقلىققا رىغبەتلەندۈرۈش پائالىيىتى» دەيدۇ. ئۇ تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ «بۇنداق مائارىپنىڭ مەقسىتى ئىنساننى ئۆزىنى ھېس ـ خاھىشلىرى تۈزىقىدىن، ئىنسان تۈركۈمىنىڭ ئەنئەنىۋى ئادەت كۈچلىرى تۈزىقىدىن، زامان ئەپسانىلىرى ۋە ماكان چەكلىمىلىرى تۈزىقىدىن، ھادىسە ـ كۆرۈنۈش، ۋەقە ـ ھېكايىلەر تۈزىقىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، ئىنسانىنى بىۋاستە ۋە روشەن ھالدا ئۆزى ئۈستىدە ئىزدىنىلەيدىغان، تاشقى ئالەم بىلەن بولغان بىلىش پائالىيىتىدە ماھىيەتلەرنى كۆرىدىغان ۋە ئىگىلەيدىغان قىلىش» دەيدۇ. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن زوق ـ شوق بىلەن تەرىپلىگەن بۇ «ئويغاق ئادەم» نى كارل ياسپېرس كۆزدە تۇتقان «ئەركىنلىك» ئىچىدىكى ئادەم ئەمەس، دەپ كىم ئېيتالايدۇ؟

مۇتەپەككۇر ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ نەزىرىدىكى ئۇچ خىل مائارىپ پائالىيىتى كارل ياسپېرس تەرىپلىگەن ئۇچ خىل تىپتىكى مائارىپ بىلەن ئاساسەن ئوخشاش. مائارىپشۇناس بولمىسا

غان ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ مائارىپ پائالىيىتىنىڭ خاراكتېرىنى ئايرىشنىڭ، مائارىپشۇناس بولغان كارل ياسپېرسنىڭ قاراشلىرى بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش بولۇشى، بۇ مۇتەپەككۇر ئالىممىزنىڭ تەپەككۇر قۇۋۋىتىنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە چوڭقۇر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

مۇتەپەككۇر ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن مائارىپىنى ئۇچ تۈرگە بۆلۈپ بىرىنچى قاتلامدىكى مائارىپنىڭ خاراكتېرىنى چۈشەندۈرگەندە بۇ خىل «مائارىپ مۇئەييەن دەرىجىدە قېلىپلاشقان نوپۇزلۇق ئاڭنى، سىياسىي، ئەخلاقىي ئىدىيەنى ئۆز ئوبيېكتلىرىغا سىڭدۈرۈپ، ئۇنى ئۇلارنىڭ سۇبيېكتىپ قاراشلار تىزمىسىغا ئايلاندۇرۇش پائالىيىتى» دېگەن. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، بۇ خىل ئوقۇتۇش پائالىيىتى «مەجبۇرىي تېڭىش» تەك مۇستەبىتلىك تۈسىگە ئىگە. ئامېرىكىلىق مائارىپشۇناس جون دېۋېي «دېموكراتىزم ۋە مائارىپ» دېگەن كىتابىنىڭ «مائارىپنىڭ مەقسىتى» دېگەن بابىدا بۇنداق «مەجبۇرىي تېڭىش» خاراكتېرىدىكى مائارىپنى قاتتىق ئەيىبلەپ مۇنداق يازغان: «سىرتتىن مەجبۇرىي تېڭىلغان مائارىپ مەقسىتىنىڭ نۇقسانلىرىنىڭ يىلتىزى بەك چوڭقۇر بولىدۇ. ئوقۇتقۇچىلار بۇ مەقسەتلەرنى يۇقىرى دەرىجىلىك ئورگانلاردىن قوبۇل قىلىدۇ. يۇقىرى دەرىجىلىك ئورگانلارمۇ بۇ خىل مەقسەتلەرنى جەمئىيەتتە مودا بولغان مەقسەتلەردىن قوبۇل قىلىدۇ. ئوقۇتقۇچىلار بۇ مەقسەتلەرنى بالىلارغا مەجبۇرلاپ تاڭىدۇ. بۇنىڭ بىرىنچى ئاقىۋىتى شۇ بولىدۇكى، ئوقۇتقۇچىنىڭ ئەقىل - پاراسىتى ئەركىن بولالمايدۇ. ئۇنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك تەشكىلىي ئورگان بەلگىلەپ بەرگەن مەقسەتلەرنى قوبۇل قىلىشىغىلا يول قويۇلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئىدىيەسى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىدىيەسى ۋە دەرسلىك بىلەن زىچ باغلانمايى قالىدۇ.

پائالىيەت جەريانىغا سىرتتىن مەجبۇرلانغان مەقسەت مۇقىم، ئۆلۈك بولىدۇ. بۇ خىل مەقسەت ئالاھىدە مۇھىتتا ئەقىل -

پاراسەتكە ئىلھام بېرەلمەيدۇ، ئەكسىچە ئۇ ئىشلارنى ئۇنداق ياكى مۇنداق قىلىشقا نىسبەتەن تاشقى قىسىمدىن بېرىلگەن بۇيرۇق-تۇر. بۇ خىل مەقسەت ھازىرقى پائالىيەت بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەت قۇرالمايدۇ. ئۇ مەۋھۇم بولۇپ، مەقسەتكە يېتىشتە پايدىلىنىدىغان ۋاستە بىلەن ئالاقىسى بولمايدۇ. بۇ خىل مەقسەت تېخىمۇ ئەركىن، تېخىمۇ مۇۋازىنەتلىك پائالىيەتلەرگە ئىلھام بېرەلمەيدۇ. ئەكسىچە، ئۇ پائالىيەتكە توسقۇنلۇق قىلىدۇ. مائارىپتا سىرتتىن مەجبۇرلاپ تېڭىلغان مەقسەتلەر كەڭ ئومۇملاشقانلىقتىن، مەۋھۇم، يىراق كەلگۈسىگە ھازىرلىق كۆرىدىغان تەلىم - تەربىيە قارىشى تەكتىلىنىپ، ئوقۇتقۇچى ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ خىزمىتى مېخانىكىلىق، قوللاشقان خىزمەتكە ئايلىنىپ كەتتى.»

جون دېۋېي قاتتىق تەنقىد قىلغان ۋە پۈتۈنلەي ئىنكار قىلغان بۇ خىل مائارىپنى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنمۇ تۆۋەن دەرىجىلىك مائارىپ سۈپىتىدە تونۇپ، بىرىنچى قاتلام مەنىدىكى مائارىپ دەپ كۆرسەتكەن. ئۆزى ھاياجان بىلەن تەرىپلىگەن ئۇچىنچى قاتلام مەنىدىكى مائارىپنى بولسا «ئەڭ ئالىي نىشانغا ۋە ئەڭ ئالىي مىزانغا ئىگە مائارىپ» دەپ ئۇلۇغلىغان. بۇنىڭدىن بىز ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ بىلىش دەرىجىسىنىڭ خەلقئارادىكى داڭلىق مائارىپشۇناسلارنىڭ سەۋىيەسىگە يانداشقانلىقىنى ھېس قىلالايمىز. ئەلۋەتتە، بىز بۇ خىل بىلىشنىڭ بىر پۈتۈن سىستېما جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭكىدىن تۆۋەن تۇرىدىغانلىقىنىمۇ تەن ئالىمىز.

2. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ نەزىرىدىكى گۈمانىستار مائارىپ

مۇتەپەككۇر ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن 1990 - يىللارنىڭ باشلىرى پۈتكۈل جۇڭگو جەمئىيىتىنى قاپلىغان بازار ئىگىلىكىگە ئۆتۈش دولقۇنىدا كۆرۈلگەن ئىقتىسادىي ئەسەبىيلىك قۇيۇنىنى كۆزىتىپ، 1993 - يىلى بىر ماقالىسىدە مۇنداق ئاگاھلاندۇرغان:

«نۆۋەتتە، ئىقتىسادنى چىقىش يولى دەپ قاراش ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىمەكتە. ئەگەر، ئىقتىساد ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ پۈتۈن جەريانلىرى بىردەك ئىسپاتلىغان ھەقىقەتتىن داجىپ، روھىيەتتىن، يەنى ئەقىل، بىلىم، ئەخلاق، ئىقتىساد ۋە كۆپ قىرلىق گارموندىيە ھەم مۇۋازىنەتتىن ئايرىلىپ قالسا، ئۇ مۆلچەرلىگۈسىز ئېغىر ئاپەتلەرنى كەلتۈرۈشى مۇمكىن.» ئۇ ئۆزىنىڭ ئەندىشىسىنى تېخىمۇ ئېنىق ئىپادىلەپ، مۇشۇنداق ئىجتىمائىي مۇھىتتا قانداق ئاقىۋەتنىڭ يۈز بېرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ مۇنداق يازغان: «مۇنداقچە ئېيتقاندا مۇھاكىمە، ئەدەپ ـ ئەخلاق، ئېتىقاد ۋە چارە ـ تەدبىر جەھەتلەردە بىر قاتار نورمالسىزلىق، ھەتتا بۇزۇلۇش، چىرىش ھادىسىلىرى يۈز بېرىدۇ.» ئۇ مانا مۇشۇنداق روھىيەت كىرىزىسىگە ھامىلدار رېئاللىق نۇقتىسىدىن چىقىپ ئىستېمال دەۋرىدىكى مەنپەئەتپەرەسلىكنى ئالىي نىشان قىلغان مائارىپنىڭ قىممىتىگە بولغان گۇمانىنى ۋە ئاقىۋىتىگە بولغان ئەندىشىسىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇ بۇ خىل قارىشىنى مۇنداق ئىپادىلەيدۇ: «بىزنىڭ مەقسىتىمىز ئۆزىمىزنى ئەۋلادلارغا پاك ۋە ئۇنۇمدار يەتكۈزۈش، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئەۋلادلارنىمۇ پاك ۋە بىلىملىك ھالدا كەلگۈسىگە يەتكۈزۈش. ئەۋلادلىرىمىز ھەرگىزمۇ باي، قابىلىيەتلىك، بىلىملىك، ئەمما بۇزۇلغان ‹ئىنسى جىن› لاردىن بولۇپ قالمىسۇن!»

ھەقىقەتەنمۇ پەن ـ تېخنىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ ماددىي مەدەنىيەت يارىتىشنى، ئىجتىمائىي تەرەققىياتنى يۈكسەلدۈرۈشنىلا ئالىي نىشان قىلغان مائارىپ بىر قاناتلىق تازقاراغا ئوخشاپ قالىدۇ. بۇ تازقارا كۆكتە پەرۋاز قىلماق بولسىمۇ، لېكىن ئەسلا ئۇچالمايدۇ.

مۇتەپەككۇر ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن بۇ يەردە گۇمانىتار مائارىپقا يۈكسەك ئەھمىيەت بەرگەن. ئۇ نوقۇل ھالدا پەننىي مائارىپ بىلەنلا بولۇپ كېتىشنى يامان ئاقىۋەت كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ

دۇ، دەپ قارىغان. ئەلۋەتتە، پەننىي مائارىپ ئىنسانىيەتنى ماددىي مەدەنىيەت جەھەتتە مىسلىسىز تەرەققىياتلارغا ئېرىشتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئاخىرقى نەتىجىسى ئىنسانىيەتنى تەبىئەت بىلەن قارشىلاشتۇرۇپ قويۇش، ئىنساننى ئۆز ماھىيىتىدىن ياتلاشتۇرۇۋېتىش بىلەن خاراكتېرلەندى. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەد ئىمىن مەنپەئەتپەرەسلىكنى ئالىي نىشان قىلغان ئىستېمال ئەسەبىيلىكى دەۋرىدىكى بۇنداق پەننىي مائارىپنى ئىنكار قىلىپ، يۇكسەك گۇمانىتار پوزىتسىيە بىلەن مۇنداق يازغان: «بىلىش كېرەككى، ئىنسانىيەت ماددىي بايلىق ئىشلەپچىقارغان بىرىنچى كۇندىن باشلاپلا، ئۇنى ئاڭ شەكىلگە، مەنىۋى شەكىلگە ئايلاندۇرغان. ئىنسانىيەت باي بولۇشنى ئەمەس، بەختلىك بولۇشنى ماھىيەتلىك ئىستەك قىلغان.»

مۇتەپەككۇر ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «ئىنسانىيەت باي بولۇشنى ئەمەس، بەختلىك بولۇشنى ماھىيەتلىك ئىستەك قىلغان» دېگەنده دەل گۇمانىتار مائارىپنىڭ مۇھىملىقىنى، ئۇنىڭسىز ئىنسانىڭ ھەقىقىي مەنىدىكى بەختىنى بارلىققا كەلتۈرگىلى بولمايدىغانلىقىنى تەكىتلىگەن. ئۇ مەنپەئەتپەرەسلىك تېپىدىكى پەننىي مائارىپنى تەنقىدلىگەنده يەنه «قارىغاندا، ماددىي پاراۋانلىق قوغلىشىش، مەنىۋىيەتنى تولۇقلاشقا سەل قاراش؛ ماددىي مەدەنىيەتنى كۆزده تۇتۇپ، ئۆز ـ ئۆزىنى نەزەردە تۇتالماسلىق؛ ماددىي مەدەنىيەت رىقابىتىگە ئالاھىده ئېتىبار بېرىش، گۇمانىتارلىق تەربىيەسىگە سەل قاراش؛ رېئاللىقنى كۆزۈپ تەجرىبە ـ ساۋاقلارنى ۋە يېراقنى كۆزەلمەسلىك ھادىسىلىرىنى بىر ۋاقىراپلا ئىنكار قىلغىلى بولمايدىغاندەك قىلىدۇ. ئىشىنىش كېرەككى، بۇ ۋاقىتلىقلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ھادىسه بولۇپ، بىر مەزگىل ئەۋجىرەپ كەتسىمۇ، لېكىن بەربىر تۇزۇلۇشكه يۇزلىنىدىغان ھادىسه» دەپ ئېنىق كۆرسەتكەن.

مۇتەپەككۇر ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ بۇ خىل مائارىپ

قارىشى 1990 ـ يىللارنىڭ بېشىدا يازغان ماقالىلىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. ئاردىدىن 10 يىلچە ۋاقىت ئۆتكەندە جۇڭگو جەمئىيىتى نەچچە ئون يىللاردىن بۇيان كۈچەپ تەكىتلەپ كەلگەن پەننىي مائارىپنىڭ بىر تەرەپلىمە نەتىجىسىنى چۆچۈش ئىچىدە تۇنۇپ يەتتى. بۇ خىل مائارىپ ماددىي مەدەنىيەتنى يۇكسەلدۇرگەن، ئىقتىسادنى راۋاجلاندۇرغان، پەن ـ تېخنىكىنى تەرەققىي قىلدۇرغان، ھەتتا دۆلەتنى قۇدرەت تاپقۇزغان بولسىمۇ، لېكىن پۇقرالار-نىڭ ئادىمىيلىك ساپاسىدا كىشىنى چۆچۈتىدىغان مەسىلىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. نەتىجىدە، پۈتكۈل جۇڭگو جەمئىيىتىدە «پۇقرالار ئەخلاق قۇرۇلۇشى» مەسىلىسى جىددىي كۈنتەرتىپكە قويۇلدى. 21 ـ ئەسىرنىڭ يېتىپ كېلىشى بىلەن يولغا قويۇلغان يېڭى بىر نۆۋەتلىك دەرس ئىسلاھاتنىڭ ئىدىيەسىدىمۇ گۈمانىتارلىق روھنى يېتىشتۇرۇش، گۈمانىتارلىق مائارىپقا ئەھمىيەت بېرىش ئالاھىدە تەكىتلەندى.

مائارىپتا پەنگە ئەھمىيەت بېرىش كېرەكمۇ ياكى ئادەمگە ئەھمىيەت بېرىش كېرەكمۇ، دېگەن بۇ مەسىلە ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل مائارىپ قىممەت قارىشىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. مائارىپتا پەن تەربىيەسىگە زىيادە ئەھمىيەت بېرىش تەبىئىي ھالدا ئادەمنى ئۇنتۇلدۇرۇپ، پەننى مەركەز ۋە مەقسەتكە ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ. بۇنداق مائارىپتا ئادەم پەقەت ۋاستە ۋە قورال ئورنىغا چۈشۈپ قالىدۇ. جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىدا پەن ـ تېخنىكىنىڭ ئورنى قوش بىسلىق شەمشەرگە ئوخشاش بولۇپ، ئۇ بىر تەرەپتىن ئىنسانلارغا بەختمۇ يارىتالايدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن بالايىئاپەتمۇ ئېلىپ كېلەلەيدۇ. شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، پەن ـ تېخنىكا ئۆز نۆۋىتىدە ئىنسانلار بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتى رىتىمىنى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىتىش بىلەنلا توختاپ قالماستىن، ئادەمنىڭ ئەخلاقىي كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، ئاخىرقى ھېسابتا ئادەمىيلىكتىن مەھرۇم قىلىدۇ.

گۈمانىتار مائارىپ ئەخلاق ۋە قىممەت خاھىشىغا ئىگە مائا-
رىپتۇر. چېكىدىن ئاشقان مەنپەئەتپەرەسلىك خاھىشى پەن مائا-
رىپىغا ھەددىدىن ئارتۇق ئېتىبار بېرىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.
بىلىش كېرەككى، بۇ ئىككى خىل مائارىپ بىر - بىرىنى شەرت
قىلىدۇ، ئەمما بىر - بىرىنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ. مۇنداقچە
ئېيتقاندا، تەبىئىي پەن دەۋرىنىڭ پويىزى بولسا، گۈمانىتار پەنلەر
دەۋر پويىزىنىڭ شوپۇرى. مائارىپ جەريانى ئوقۇغۇچىلارنىڭ
ئەخلاق ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنى ۋە كىشىلىك قەدىر -
قىممەت تۈيغۇسىنىڭ يۇكسىلىشىنى ئاساسىي مەقسەت قىلمىسا،
مائارىپنىڭ ئەڭ چوڭ ۋەزىپىسى ئادا قىلىنمىغان بولىدۇ. پەننى
مەركەز قىلىدىغان پەنىي مائارىپ ئىلىم - پەن بىلىملىرىنى
كۆچەيتىش ۋە گەۋدىلەندۈرۈش بىلەن بولۇپ كېتىپ ئادەمگە سەل
قارايدۇ. ئادەمنى تۆت پۈتلۈق مەخلۇققا، ھەتتا تۇنجۇقۇپ قالغان
گەۋدىگە ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ. گۈمانىتار مائارىپنىڭ ئالاھىدىلىكى
شۇ يەردىكى، ئۇ تەلىم - تەربىيە جەريانىدا ئادەمگە ئەھمىيەت بە-
رىشنى تۇپ ئەقىدە قىلىدۇ. شۇڭا مائارىپ مۇتەپەككۇرلىرى پەن-
نىي مائارىپ بىلەن گۈمانىتار مائارىپنى «دۇنيانىڭ ئىككى قانا-
تى» دەپ چۈشەندۈرۈشمەكتە. ئەمەلىيەتتىمۇ، مائارىپ ئادەمنىڭ
ئادىمىيلىكىنى ئويغىتىش ۋە تاكامۇللاشتۇرۇشنى مۇھىم ئورۇنغا
قويۇپ، ئۇلارغا ئىلىم - پەن بىلىملىرىنى ئىگىلىتىش، ئۇلارنىڭ
تېخنىكا قابىلىيىتىنى يېتىلدۈرۈش بىلەنلا بولۇپ كەتسە، ئادەم-
دىن ئىبارەت ئالەمنىڭ جەۋھىرىنى ئۇنتۇپ قالسا، ئۇ ھالدا
بۇنداق مائارىپ ھەقىقىي مەنىدىكى مائارىپ بولماي قالىدۇ. جۈڭ-
گونىڭ جەمئىيەتشۇناسلىرى ۋە مائارىپچىلىرى پەن مائارىپىغا
زىيادە ئەھمىيەت بېرىپ، گۈمانىتار مائارىپقا سەل قاراش تۇپەي-
لىدىن كېلىپ چىققان ناچار ھادىسىلەر ئۇستىدە پائال ئويلا-
نىپ، يېڭى ئېڭاغا قەدەم قويۇش بىلەن تەڭلا پەنگە زىيادە ئەھمە-
يەت بېرىشكە ئادەتلەنگەن جۈڭگو مائارىپىغا ئەبەدىي ئىنتىلىشكە

ئەھمىيەت بېرىپ، رېئاللىقتىن ھالقىغان غايىۋى دۇنيا ۋە كۆ-
ڭۈلدىكى ئىنسانىي پەزىلەت ئۇچۇن قەيسەرلىك بىلەن ئىزدىنىش،
ئادەمنىڭ قىممىتىنى ئۇلۇغلاش، ئۆزلۇكىنىڭ تاكامۇللىشىشى ئۇ-
چۇن ئىنتىلىش، ئادەمنىڭ نەپسىنىڭ ئەقلگە مۇۋاپىقلىقىنى مۇ-
ئەييەنلەشتۇرۇش بىلەن بىللە، ئىنسان تەبىئىتىنىڭ نەپسانىيەت-
چىلىكتە نابۇت بولۇشىغا قارشى تۇرۇش، خاسلىقنى ئازاد قىلىش،
كىشىلەر ئارا ئەركىن، باراۋەر مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، ئۆزىنىڭ
قىممىتىنى نامايان قىلىش، ئەقلىيلىكتە چىڭ تۇرۇپ، خۇراپاتلىق-
قا، قارىغۇلارچە ئەگىشىشكە ۋە بىلىش ساھەسىدىكى مەجبۇرىي بوي-
سۇنۇشقا قارشى تۇرۇشتەك گۇمانىتار روھنى سىڭدۇرۇشنى تەشەب-
بۇس قىلدى. مائارىپتا ئالدى بىلەن پەنگە ئەمەس، ئادەمگە ئەھمىيەت
بېرىشنى تەكىتلەش مائارىپنىڭ ئەڭ توغرا تاللىشىدۇر.

مۇتەپەككۇر ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۆز ماقالىلىرىدە
ئالدى بىلەن ئادەمگە ئەھمىيەت بېرىدىغان گۇمانىتار مائارىپنى
دەۋرنىڭ پويىزى بولغان پەن مائارىپىنىڭ رولچىسى قىلىشنى
ئىزچىل تەشەببۇس قىلغان. ئۇنىڭ مائارىپنى ئەنە شۇنداق كەڭ
ۋە ئەتراپلىق چۈشىنىشى ھەقىقەتەنمۇ ئۇنىڭ مۇتەپەككۇر ئالىم
ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. مۇشۇ مەندىن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ باشقا
مەسىلىلەر ھەققىدە ئالدىن كۆرەرلىك بىلەن ئوتتۇرىغا قويغان
قاراش ۋە تەشەببۇسلىرىمۇ بىزنىڭ ئەھمىيەت بېرىشىمىزگە ئەر-
زىيدۇ.

3. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ نەزىرىدىكى مىللىي مائارىپ

مۇتەپەككۇر ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن مىللىي مائارىپ مە-
سىلىسى ھەققىدىمۇ بىر يۇرۇش قاراش ۋە تەشەببۇسلارنى ئوتتۇ-
رىغا قويغان. ئۇ مىللىتىمىزنىڭ ئىجتىمائىي رېئاللىقىنى ۋە
ئىجتىمائىي پسىخىكىسىنى نەزەردە تۇتقان ھالدا مۇنداق دەيدۇ:
«مىللىي مائارىپ، بولۇپمۇ ئۇيغۇر مائارىپى ئۆز ئوبيېكتلىرىنىڭ

ھالقىلىق ئاجىزلىقلىرىنى ئېنىق بايقىغان ۋە قاراتمىلىقىغا ئىگە تەلىم - تەربىيە ۋاستىلىرىنىڭ ئۇنۇمدارلىقىنى روشەن گەۋدە-لەندۈرگەن بولۇشى لازىم.» ئۇ ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ مۇھىم ۋەزى-پىسى توغرۇلۇق توختىلىپ، تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ مۇنداق دەي-دۇ: «مېنىڭچە، ھالقىلىق مەسىلە ئۇيغۇر روھىيىتىدىكى ھېسسە-يات قۇرۇلمىسىنىڭ تەپەككۇر قۇرۇلمىسىدىن ئۈستۈن بولۇش ھادىسىسىنى تەربىيە ئارقىلىق تەدرىجىي تەرتىپىكە سېلىشتىن ئىبارەت». ئۇ ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ روھىيەت قۇرۇلمىسىدا ھېس-سىيات تەپەككۇردىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، دەپ قارىغاچقا يۇقىرىقى تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ قارىشىچە، «مىللىتىمىز ئومۇمەن ئەقلىي، مەنتىقىي، نەزەرىيەۋى، ئىلمىي تەپەككۇر بويى-چە پىكىر يۈرگۈزۈشكە نىسبەتەن ھېسسىيات ۋە كۆز ئالدىدىكى روھىي كەيپىيات بويىچە پىكىر يۈرگۈزۈشكە ئېغىر دەرىجىدە ما-يىل.» ئۇ بۇ خىل روھىيەت قۇرۇلمىمىزنىڭ بىزنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىمىزدىكى ئىپادىلىنىش شەكىللىرى توغرىسىدا تېخىمۇ كونكرېت قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: ئۇيغۇرلارنىڭ يەككە ھاياتىي ئىق-تىدارى كۈچلۈك بولسىمۇ، مىللىي ئۆيۈشۇشچانلىقى ئاجىز؛ سودا ئىقتىدارى كۈچلۈك بولسىمۇ، سىياسىي ئىقتىدارى ئاجىز؛ ھېس-سىياتچانلىقى كۈچلۈك بولسىمۇ، ئەقلىي بىلىش ئىقتىدارى ئا-جىز؛ يېڭىلىققا قىزىقىش ئىقتىدارى كۈچلۈك بولسىمۇ، مىللىي كىملىكىنى بىلىش ۋە مىللىي ئەنئەنىسىنى قەدىرلەش ئىقتىدارى ئاجىز. شۇڭا نەزەرىيەۋى تەپەككۇرنىڭ ئۈستۈن ۋە ئەۋزەل مۇھى-تىنى يارىتىش، مېنىڭچە، ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ ئاساسىي يېتەكچى ئېڭى ۋە تارىخىي خىزمىتى بولۇپ ھېسابلىنىشى كېرەك. شۇ چاغدىلا بىز كىشىلەرنى قائىدە - پىرىنسىپلار بويىچە پىكىر يۈرگۈزەلەيدىغان، سۆزلەيدىغان، ئۆز ھېسسىياتلىرىنى تىزگىنلە-يەلەيدىغان، مۇستەقىل پىكىر يۈرگۈزەلەيدىغان قىلىپ يېتىشتۇ-رەلەيمىز. خەلقىمىز شۇ چاغدىلا پىكىر قىلىشتىكى قۇرۇق قا-

يىلچىلىق ۋە ئەقىدىۋازلىق ئىللەتلىرىدىن قۇتۇلالايدۇ. مەسىلەنى ھەقىقەت نەزىرى بىلەن كۆزىتەلەيدىغان، ئەقلىي تەپەككۇر بىلەن چۈشىنەلەيدىغان، دەلىل ـ ئىسپاتسىز جۆيلۈمەيدىغان، لوگىكىغا مۇراجىئەت قىلىدىغان، ئۆزىنىڭ مىللىي كىملىكىنى ئەستىن چىقارمايدىغان، ئىنسانىي قەدىر ـ قىممىتىنى «ئالتۇن شۆپۈك» ۋە «يالتىراق پۆپۈك» كە تېگىشمەيدىغان بولىدۇ. ئاخىرقى ھېسابتا مىللەتنىڭ مەنىۋى قىياپىتى يۈكسىلىدۇ.»

كۆرۈڭلۈشقا بولىدۇكى، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ بۇ خىل مۇتەپەككۇرانە پىكىر ۋە قاراشلىرى بىزنىڭ ئىجتىمائىي رېئاللىقىمىزنى، مىللىي روھىيىتىمىزنى چوڭقۇر چۈشەنگەنلىكىدىن كېيىن تۇغۇلغان. شۇڭا ئۇ، «مىللىي مائارىپىمىز ئۆز ئوبيېكتىلىرىنىڭ نەزەريەۋى تەپەككۇر جەھەتتىكى ئاجىزلىقىنى يېتەرلىك مۆلچەرلىگەن ھالدا تەربىيەلەنگۈچىلەرگە پەلسەپە، تەبىئەت پەنلىرى، قانۇنشۇناسلىق، جەمئىيەتشۇناسلىق ۋە تارىخ پەنلىرىدىن نۇقتىلىق تەربىيە بېرىشى، ئوقۇغۇچىلارنى ماتېماتىكا، لوگىكا ۋە سىياسىي ـ ئىقتىسادقا ئائىت پەنلەرنى ئىگىلىتىشكە كۆپرەك ئىلھام بېرىشى كېرەك» دەپ كۆرسەتكەن.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ھەرقانداق غايىدىكى مائارىپنىڭ مەقسىتىنىڭ رېئاللىققا ئايلىنىشىدا ئەڭ مۇھىم ئامىل ئوقۇتقۇچى ئىكەنلىكى توغرىسىدىمۇ ئالاھىدە توختالغان. ئۇ ئالدى بىلەن رۇس ئەدەبىي تەنقىدچىسى بىلىنىسكىنىڭ «ئىنسانىيەتنىڭ تەقدىرى تەربىيە بىلەن ھەل قىلىنىدۇ» دېگەن مەشھۇر سۆزىنى ئوقۇتقۇچىلارغا ئەسلەتكەندىن كېيىن ئېنىق قىلىپ: «شۇڭا ئوقۇتقۇچى ئۆز كەسپىنى ئەقلى، قەلبى ۋە ۋىجدانى بىلەن سۆيۈشى، ئۇنى ئۇلۇغ تارىخىي تەرەققىياتقا ئاڭلىق بىرلەشتۈرۈش لازىم. ئۇ جاپادىمۇ، ھالاۋەتتىمۇ، ئۇنۇتۇلماسلىقى لازىم» دەپ ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ ئوقۇتقۇچىلار دۇچ كېلىۋاتقان ھەر خىل ئىجتىمائىي

مەسىلىلەر توغرىسىدا يۇكسەكلىك مەۋقەسىدە تۇرۇپ مۇنداق دې-گەن: «ئوقۇتقۇچىلار بىر مەھەللىك ئېتىبارسىز مۇئامىلە، ئىس-سىق ـ سوغۇق ئېقىملار ئالدىدا تارىخىي يىراقنى كۆرەلمىگىنى يوقاتماسلىقى، تېڭىرقىماسلىقى لازىم.»

مۇتەپەككۇر ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن مىللىي مائارىپىمىز-نىڭ ۋەزىپىسى ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بۇرچى توغرىسىدا ئېنىق پە-كىر ۋە تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويغاندىن كېيىن، مىللىي مە-نۇۋىيىتىمىزدىكى سەنئەتخۇمارلىق پىسخىكىسى چەكتىن ئېشىپ كەتسە مىللەتنى كاردىن چىقىرىدۇ، دەپ قارىغان. ئۇ سەنئەتتىن ئىبارەت ئىككىلەمچى نەرسىنى خەلقنىڭ تۇپ خۇمارى قىلىپ قو-يۇش خەتەرلىك، دەپ كۆرسەتكەن. مائارىپ مىللىي روھىيىتى-مىزدىكى بۇنداق بىر تەرەپلىمىلىكنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇشى، مىللەت دۇچ كېلىۋاتقان ئېچكى ـ تاشقى كىرىزىسنى ھەل قىلىش ئۈس-تىدە تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى كېرەك، دېگەن. ئۇ تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ بىز «ناخشا ـ ئۇسسۇل مىللىتى»، «شېئىر مىللىتى» دې-گەندەك ناملارغا مەست بولۇپ يۈرمەسلىكىمىز كېرەك، روھىيە-تىمىزدىكى ھېسسىيات ئۈستۈن بولۇش ھالىتىگە خاتىمە بېرىپ، ئەقلىي تەپەككۇر ئۈستۈن بولۇش ھالىتىنى بارلىققا كەلتۈرۈشكە تىرىشىشىمىز لازىم، چۈنكى ئالدىمىزدا بىزگە شېئىر مۇسابىقە-سى دۇچ كېلىۋاتقىنى يوق ! دەپ ئاگاھلاندۇرغان.

مۇتەپەككۇر ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنىڭ بۇ مۇتەپەككۇرانە ئاگاھلاندۇرۇشلىرى بىزنى قانچىلىك ئويلاندۇرالىسا ۋە سەگىتە-لىسە، ئەنە شۇ چاغدىلا بىزنىڭ روھىيەت قۇرۇلمىمىزدىكى زاماۋ-غا ماس كەلمەيدىغان نورمالسىزلىق ھالىتى تۈنجى قەدەمدە ئۆز-گىرىش ياساشقا باشلىغان بولىدۇ.

2005 ـ يىلى يېزىلدى.
2013 ـ يىلى تۈزىتىلدى.

پەلسەپە قەسرىنىڭ ئىشىكىنى چېكىش

پەلسەپە ــ بىرخىل مەدەنىيەت، بىر خىل تەپەككۇر شەكلى، بىر خىل ئەقىل ـ پاراسەت، بىر خىل پەن، بىر خىل سەنئەت، بىر خىل ياشاش شەكلى؛ پەلسەپە دەۋر روھىنىڭ جەۋھىرى، سىستېمىلاشقان، نەزەريەلەشكەن دۇنيا قاراش ۋە مېتودولوگىيەدۇر.

تەتقىقاتچىلارنىڭ قارىشىچە، كىشىلەر «مېتافىزىكا» قەۋىتىگە چىققاندىلا، ئاندىن پەلسەپىنىڭ قەسرىگە قەدەم باسالايدىكەن، شۇڭا مېتافىزىكا «بىرىنچى پەلسەپە» دەپ تونۇلىدىكەن. قەدىمكى گىرېك پەيلاسوپلىرى هېسابلىنىدىغان سوقرات، ئەپلاتون ۋە ئارىستوتېل ئۇچەيلەن ئوخشاشلا پەيلاسوپ هېسابلانسىمۇ، ئارىستوتېلنىڭ «مېتافىزىكا» ناملىق ئەسىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى غەرب پەلسەپە قەسرىنىڭ شەكىللىنىشكە باشلىغانلىقى هېسابلىنىدىكەن. ئەلۋەتتە، شەيئىلەرگە نىسبەتەن پەيدا بولۇش، شەكىللىنىش، تەرەققىي قىلىش، تاكامۇللىشىش ۋە زاۋال تېپىپ يوقىلىش پەرقلىق باسقۇچلار هېسابلىنىدۇ.

«پەلسەپە قەسرى» دېگەن ئاتالغۇ شېئىريي پۇراققا ئىگە ئاتالغۇ بولۇش سۈپىتى بىلەن كىشىنىڭ زوقىنى قوزغايدۇ. زوقمەنىلىك ئىدىيەۋى مەنزىلدىن تولىمۇ يىراق هالەت. ئىنسان ئادەتتە كۈندىلىك تەپەككۇر ۋە ئىلمىي تەپەككۇر قاتارلىقلار ئاساسىدا ئىزچىل تەپەككۇر قىلسىلا، مۇئەييەن پەلسەپىۋى تەپەككۇر دەرىجىسىگە يېتەلەيدۇ. «پەلسەپە نامراتلىقى»نىڭ دەردىنى تارتىۋاتقان، دۇنيانىڭ هازىرقى تەرەققىيات سەۋىيەسىدىن نىسبەتەن ئارقىدا قالغان بىزدەك بىر مىللەت ئۇچۇن ئېيتقاندا، پەلسەپىۋى تەپەككۇرغا ئادەتلىنىش ناهايىتى مۇهىم ئىلمىي خىزمەت بولۇپ تۇرماقتا.

تەيۋەنلىك پىروفېسسور ژۇ كۇندۇ ئەپەندى يازغان، جۇڭگو خەلق ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2009 ـ يىلى نەشر قىلغان «پەلسەپىدىن ئومۇمىي بايان» دېگەن كىتابتا، پەلسەپىنىڭ ھاياتـ تىكى ئوچ چوڭ مەسىلىگە چېتىلىدىغانلىقى بايان قىلىنغان. بۇ ئوچ چوڭ مەسىلە ئادەم بىلەن ئادەمنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسى، ئادەم بىلەن ماددىنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسى، ئادەم بىلەن تەڭـ رىنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسى ئىكەن. ژۇ كۇندۇ كىتابىدا يەنە ئۇنىۋېرسال ئۇنىۋېرسىتېتلاردىكى «ئادەمىيەت ئىنستىتۇتى (人文学院)»نىڭ ئادەم بىلەن ئوزىنىڭ مۇناسىۋىتىگە چېتىلىدىـ غان ئىلىملەرنى ئوقۇتىدىغان ۋە تەتقىق قىلىدىغانلىقىنى، «ئىجـ تىمائىيەت ئىنستىتۇتى (社会学院)»نىڭ ئادەم بىلەن ئادەمنىڭ مۇناسىۋىتىگە چېتىلىدىغان ئىلىملەرنى ئوقۇتىدىغان ۋە تەتقىق قىلىدىغانلىقىنى، «تەبىئەت پەنلىرى ئىنستىتۇتى (自然科学院)»نىڭ ئادەم بىلەن ماددىنىڭ مۇناسىۋىتىگە چېتىلىدىغان پەنلەرنى ئوقۇـ تىدىغان ۋە تەتقىق قىلىدىغانلىقىنى، «ئىلاھىيەت ئىنستىتۇتى (神学院)»نىڭ ئادەم بىلەن ئىلاھنىڭ مۇناسىۋىتىگە چېتىلىدىغان ئىلىملەرنى ئوقۇتىدىغان ۋە تەتقىق قىلىدىغانلىقىنى، «تېببىيەت ئىنستىتۇتى (医学院)» نىڭ ئادەم بىلەن بەدىنىنىڭ مۇناسىۋىدـ تىگە چېتىلىدىغان پەنلەرنى ئوقۇتىدىغان ۋە تەتقىق قىلىدىغانلىـ قىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن. ئۇ يەنە كىتابىدا، 20 ـ ئەسىردىكى جۇڭگو ئۇنىۋېرسىتېتلىرى پەلسەپە فاكۇلتېتلىرىنى تەسىس قىلغاندا «ئوچ تارىخ، ئالتە تەلىمات»نى ئۆگىنىشنى ئاساس قىلـ غانلىقىنى كۆرسەتكەن. ژۇ كۇندۇ ئاتاپ ئۆتكەن «ئوچ تارىخ» ـــ غەرب پەلسەپە تارىخى، ھىندى پەلسەپە تارىخى، جۇڭگو پەلسەپە تارىخىدىن ئىبارەت. «ئالتە تەلىمات» ـــ لوگىكىدىكى «بىلىش نەـ زەرىيەسى» دىن باشلىنىپ، مېتافىزىكا، ئالەمنىڭ مەنبەسى مەـ سىلىسى، ئىنسان تەبىئىتى نەزەرىيەسى، ئېتىكا ۋە كېيىنكى ئېـ تىكا، يەنى بۇگۇنكى ئەنگلىيە، ئامېرىكىدا بارلىققا كەلگەن «ئانا ـ

لىز پەلسەپىسى» دىن ئىبارەت.

مېنىڭ ۋۇ كۇندۇ ئەپەندىنىڭ كىتابىدىكى بۇ ئۇچۇرلارنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشۈم پەلسەپىنىڭ چېتىلىش دائىرىسىنىڭ ئىنتايىن كەڭ بىر پەن ئىكەنلىكىنى، ئۇنى ئۆگىنىش بىزنىڭ دۇنيا قارىشىمىز ۋە تەپەككۇر ئۇسۇلىمىزنى يېڭى تۈسكە كىرگۈزىدىغانلىقىنى قىسمەن بولسىمۇ ئىسپاتلاش ئۈچۈن.

ئىنسانىيەت پەلسەپە تارىخى نەزەردە تۇتۇلسا، ئۇيغۇرلار پەلسەپە جەھەتتە ھەقىقەتەن تۆۋەن ھالەتتە تۇرىدۇ. بىزدە فارابىيدىن باشقا، ئۆز ئالدىغا پەلسەپە سىستېمىسى يارىتقان پەيلاسوپ كۆرۈنۈپ باقمىدى. فارابىينىڭ ناتۇرال پانتىزملىق پەلسەپە سىستېمىسى تالاش ـ تارتىش ھالىتىدە تۇرۇۋاتىدۇ. يۇسۇف خاس ھاجىپ، ئەھمەد يەسەۋى، ئەلىشىر نەۋايى، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئەمىن قاتارلىق مۇتەپەككۇرلىرىمىزنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى ئەمەس، بەلكى پەلسەپە ئىدىيەسىلا بار. ئۆز ئالدىغا پەلسەپىۋى سىستېما يارىتىش بەختىگە مۇيەسسەر بولۇش بىر پەيلاسوپ ۋە شۇ پەيلاسوپ مەنسۇپ مىللەت ئۈچۈن ئىنتايىن يۇقىرى شان ـ شەرەپ ھېسابلىنىدۇ. ئەنە شۇ چاغدىلا، بىر مىللەتنىڭ پەلسەپە ئىدىيەسى ۋە پەيلاسوپى ئىنسانىيەتنىڭ پەلسەپە ئىدىيە تارىخىدىن ھەقىقىي رەۋىشتە ئورۇن ئالالايدۇ. ئۇيغۇرلار گەرچە ئىنسانىيەتنىڭ ئومۇمىي پەلسەپە تارىخىدا نېسىۋىسىز بولسىمۇ، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخىدا، تېخىمۇ روشەنرەك ئېيتقاندا، تۇركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا ئۆزاق مەزگىل يېتەكچىلىك رول ئوينىغان مىللەت ھېسابلىنىدۇ. بۇ توغرۇلۇق مۇتەپەككۇر ئالىمىمىز ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئىمىن ئۆزبېكنىڭ ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ يۇقىرى قاتلىمىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان كاتتا ئەسىرى «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»دا مۇنداق يازغان: «روشەنكى، ئۇيغۇر خەلقى پۈتكۈل ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا، مىڭ يىللار داۋامىدا مۇقىم ، ئىزچىل تە-

پەككۇر پەزىلىتى (سۇئالزاتسىيە) مەشئىلى رولىنى ئويىنىغان. گەرچە كېيىنكى ئەسىرلەردە ئۇيغۇر جەمئىيىتى يېپەك يولىنىڭ ئۇزۇلۇپ قېلىشى بىلەن مەيدانغا چىققان مەدەنىيەت بېكىنمىچىلىكىنىڭ ئاسارىتى تۈپەيلى ئۆزىنىڭ تارىخىي شۆھرىتىدىن ئايرىلىپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپلا شىمال - جەنۇب ۋە شەرق - غەرب مەدەنىيەت ئالاقىلىرى بەلبېغىدىكى ئويىنىغان پەۋقۇلئاددە مەدەنىيەت رولىنى جاھان ئالىملىرى بىردەك مۇئەييەنلەشتۈرۈپ كەلمەكتە. ئولتۇراقلىشىش، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى تەرەققىياتى، ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە شەھەر ھاياتى، سودا - سېتىق، دىنىي ياكى پەلسەپىۋى ئىدىيە يېڭىلاش، يېزىق ئىسلاھاتى، يازما ئەدەبىيات، ھەر خىل سەنئەت ژانىرلىرى، ھەتتا ئېتىنىك مەدەنىيەتتە يۈز بەرگەن تارىخىي خاراكتېرلىك ئۆزگىرىشلەر، پەن ۋە مائارىپ يېڭىلىقلىرى... قېرىنداش خەلقلەر ئارىسىدا ئالدى بىلەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى، ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا مەيدانغا كەلگەن ياكى ئۆزلەشكەندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تەسىرى ۋاستىسىلىق بىلەن ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى باشقا قېرىنداش خەلقلەرگە تەدرىجى ئۆزلەشكەن»؛ «گەرچە ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى ئارىسىدا ئۇنداق ياكى مۇنداق سىياسىي، ھاكىمىيەتچىلىك ماجىرالىرى بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى چەتكە قېقىش ھادىسىلىرى كۆرۈلمىگەن. بۇ، پەلسەپىۋى جەھەتتىن قايتا ئويلىنىشقا ئەرزىيدىغان مۇئەييەن قانۇنىيەتلىك، مايھىيەتلىك تارىخىي ھادىسە. بۇ بىزگە ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا ئىدېئولوگىيە تارىخىنى يورۇتۇشتا تۇتقان سالماقلىق تەسىرىنى چۈشەندۈرىدۇ.»

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئىمىن ئەپەندىنىڭ كۆرسەتكىنىدەك، بىز تارىختا ھەر جەھەتتىن يۈكسەلگەن ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى مەشئەلچىلىك رولىنى ئويناپ كەلگەن بولساقمۇ، كېيىنكى ئەۋلادلار ئۈچۈن ئۆرنەك بولالمىغان ئىكەنمىز. بۇ ھەقىقەتەن ئېچىنارلىق ئىش. ئەمما بىز ئۆتمۈشتىكى ئۇلۇغ ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىلىم-پەن ساھەسىدە ئېرىشكەن نادىر نەتىجىلىرىنى ئۆگىنىپ، ئۇلارنىڭ ئىلىم-پەن ساھەسىدە ئىزدىنىش روھىنى ئۆزىمىزگە ئىلھام مەنبەسى قىلىپ، ئۆتمۈشتىكى ئۇلۇغ ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىلىم-پەن ساھەسىدە ئېرىشكەن نادىر نەتىجىلىرىنى ئۆگىنىپ، ئۇلارنىڭ ئىلىم-پەن ساھەسىدە ئىزدىنىش روھىنى ئۆزىمىزگە ئىلھام مەنبەسى قىلىپ،

سىرلەردىكى چېكىنىش ۋە چۈشكۈنلىشىش سەۋەبىدىن تەپەككۇر دەرىجىسى ئەڭ تۆۋەن ھالەتكە يېتىپ، ئەل - ئاۋام كۆرگەن ئا-دەمنىڭ ئىچى سىيرىلغۇدەك نادان ھالەتكە چۈشۈپ قالغان. بۇ-نىڭدىن 100 يىللار ئىلگىرى ئانا دىيارىمىزدىكى ئەڭ مۆتىۋەر شەھەر بولغان قەشقەرگە كەلگەن تاتار ئالىمى نوشرىۋان يائوشېف «ئۇيغۇرلار يۇرتىغا زىيارەت» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق يازغان: «تا-رىختا ئىلىم - مەرىپەت نۇرى بىلەن يەر - كۆك ئارىسىنى نۇرغا چۆمۈلدۈرگەن بۇ شەھەر ھالا بۇگۈن مەدەنىيەت قۇياشىدىن پۈتۈن-لەي مەھرۇم ھالەتتە جانسىز ۋە ھەرىكەتسىز ئۆلۈك شەھەرگە ئاي-لىنىپ قاپتۇ.» نېمە ئۈچۈن بۇ قەدەر تۆۋەن ھالەتكە چۈشۈپ قال-دۇق؟ مۇتەپەككۇر ئالىمىمىز ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئىمىن بۇ توغرۇلۇق «يېپەك يولىدا قايتا ئويلىنىش» دېگەن ئەسىرىدە ئېنىق قىلىپ: «بىزنىڭ بارلىق پەزىلەت ياكى ئىللەتلىرىمىز بىلەن قۇدرەت ياكى زەئىپلىكلىرىمىز نەزەرىيەۋى تەپەككۇر دەرىجىمىز بىلەن تۇتاشقان» دەپ كۆرسەتكەن. ھەقىقەتەنمۇ، نەزەرىيەۋى تە-پەككۇر دەرىجىمىز ئېغىزغا ئالغۇسىز ھالەتكە چۈشۈپ قالغاچقا، ئويلىنىش ۋە مۇلاھىزىلىرىمىز ئۇزاق مەزگىللەرگىچە يۇزەلىكتىن ھالقىيالماي كەلدى. مىللىي پىسخىكىمىز تەمكىن، ئىدراكىي، پىرىنسىپچىل قۇرۇلمىغا ئىگە بولالماي، يەڭگىل، ھاياجانلىق، گول قۇرۇلما ھالىتىنى ئىپادىلەپ كەلدى. بۇ خىل ھالەت يېقىنـ-قى يىللاردا مەسئۇلىيەت ئېڭى كۈچلۈك، سەگەك بىر تۈركۈم زىد-يالىيلىرىمىزنى ئويلاندۇردى. ئۇلار مىللىتىمىزدە پەلسەپە ئۆگـ-نىش ۋە پەلسەپىۋى تەپەككۇر ئۇسۇلىنى يېتىلدۈرۈش زۆرۈرلۈكـ-نى ھېس قىلىپ يەتتى. نەزەرىيەۋى ئەسەرلەرنى، پەلسەپىۋى كىـ-تابلارنى تەرجىمە قىلىش ياكى تونۇشتۇرۇشنى چىقىش نۇقتىسى قىلىش كېرەكلىكىنى تونۇپ يەتتى. نەتىجىدە، ئەپلاتوننىڭ «ئەپلا-تون پاراڭلىرى»، «غايىۋى دۆلەت»، نىچشېنىڭ «زورو ئاستېر شۇنداق دەيدۇ»، ژان ژاك روسسونىڭ «ئىنسانلار تەڭسىزلىكىنىڭ

مەنبەسى»، مىرتەمبر ئادلىبرنىڭ «غەربنىڭ تەپەككۇرى»، كۇڭ زىنىڭ «مۇھاكىمە ۋە بايان»، گېگېلنىڭ «تارىخ پەلسەپىسى»، جون دېۋېينىڭ «دېموكراتىزم ۋە مائارىپ»، ئىدۋارد سەئىدنىڭ «شەرق-شۇناسلىق»، رېيمن ۋېلېكنىڭ «ئەدەبىيات نەزەريەسى»، ناپولېئون خېلىنىڭ «مۇۋەپپەقىيەت دەستۇرى»، سەي دېگۇينىڭ «بۇگۇنكى زامان ئەرەب - ئىسلام پەلسەپىسى»، مەجىد پەخرۇنىڭ «ئىسلام پەلسەپە تارىخى»، ھۆرمەتجان فىكرەتنىڭ «تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسى»، زۇلپىقار بارات ئۆزباشنىڭ «جەمئىيەتشۇناسلار نېمە دەيدۇ» ھەم «يېڭى ئەسىر ــ مۇتەپەككۇرلار ساداسى»، «ئەرەب تىلىدا يېزىلغان پەلسەپە»، «ھازىرقى زاماندىكى ئىسلامىزم» قاتارلىق كىتابلار كۇنتەرتىپكە ئېلىنىپ، بىر قىسىملىرى نەشردىن چىقتى، بىر قىسىملىرى نەشردىن چىقىش ئالدىدا تۇرىدۇ. مانا مۇشۇ ئىشلار-نىڭ ھەممىسى نەزەريەۋى تەپەككۇر دەرىجىسىنى ئۆستۇرۇشنى ئارزۇ قىلىدىغان بىر مىللەتنىڭ پەلسەپە قەسىرىنىڭ ئىشىكىنى چېكىش ھەرىكىتى ھېسابلىنىدۇ. ئوقۇرمەنلەر بىلەن يېقىندا يۈز كۆرۈشكەن «كۇندە بىردەم پەلسەپە ئوقۇيلى ــ تۇرمۇشتىكى پەل-سەپە» دېگەن كىتابمۇ شۇ جۇملىگە كىرىدۇ.

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ باشلىقى ئابدۇراخمان ئەبەي ئە-پەندى بىلەن بولۇنغان بىر قېتىملىق سۆھبىتتە، ئۇ ماڭا: «يالقۇن ئۇكام، پەلسەپىگە ئائىت ئاممىباب بىر كىتاب بولسا، تاپسىڭىز تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلساق بولاتتى، بىزدە شۇ خىلدىكى بىرەر كىتاب يوق...» دېگەنىدى. ئۇزاق ئۆتمەي، ئۇرۇمچى خەلقئارا ئاي-رودۇرۇمىدا ، يىراقتىن كېلىدىغان بىر مېھمانىنى ساقلىغاچ ، ئايرودۇرۇمدىكى كىتاب يايمىسىنى ئارىلاپ كىتاب كۆرۈۋاتقە-نىمدا، جۇ خېجۇننىڭ يۇقىرىدىكى كىتابى دىققىتىمىنى تارتتى. قارىسام، بۇ كىتاب دەل بىزنىڭ ئۆلچىمىمىزگە ئۇيغۇن كېلىدە-كەن... مەن كىتابنى سېتىۋېلىپ، بىر كۇنى ئابدۇراخمان ئەبەي ئەپەندىگە كۆرسەتتىم، كىتابنىڭ مەزمۇن قۇرۇلمىسى ئۇنىڭغىمۇ

ياردى. شۇنىڭ بىلەن بۇ كىتابنى تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىش نەشرىياتىنىڭ پىلانىغا كىرگۈزۈلدى. تەرجىمە جەريانىدا، كىتابـ
تىكى ئايرىم مەزمۇنلارنى قىسقارتىشقا توغرا كەلدى، سەۋەبى ئاپـ
تور كىتابتا، جۇڭگونىڭ تۇيىن دىنى ۋە بۇددا دىنىغا ئالاقىدار بىر قىسىم تەلىمات ۋە قاراشلارنى ناھايىتى ئىنچىكە چۈشەندۈرۈپ كەتكەنىدى. بۇ بىلىملەر بىزنىڭ ئۆلچىمىمىزدىكى ئاممىبابلىقـ
تىن يىراق ھەم ئانچە زۆرۈرىيىتى يوق ئىدى. ئەمما سەككىز بابـ
لىق بۇ كىتابنىڭ باشقا مەزمۇنلىرى ناھايىتى ئېسىل ئىدى. كىشىلىك ھايات، تۇرمۇش، جاھاندارچىلىق، كىشىلىك ئالاقە، پەـ
زىلەت، ئىلھام، مۇۋەپپەقىيەت قاتارلىق مەزمۇنلار ئاساسىدا گـۇـ
رۇپپىلىنىپ، كىچىك ماۋزۇلار بويىچە مۇھاكىمە قىلىنغان بۇ كىتاب ئوقۇغان كىشىنى مەپتۇن ۋە مەمنۇن قىلماي قالمايتتى. تۇنجى جۇملىسى «بارلىق ئىنقىلاب مېڭىدىن باشلىنىدۇ، بارلىق غەلىبە پەلسەپىگە مەنسۇپ» دەپ باشلانغان بۇ ئەسەر بىزدەك «پەلسەپە نامراتلىقى» ھالىتىدە تېپىرلاپ يۇرگەن خەلق ئۇچۇن قوڭغۇراق ساداسىدەك ئاڭلىناتتى ! «تەلىيىمىزگە، ئىنسانلار ئۆزى ئۇستىدە ئويلىنىش ئىقتىدارىغا ئىگە، مۇشكۇل ئەھۋالغا يولـۇقـ
قاندا، مۇزدەك سوغۇق ماددىلار ئىچىدىن سۇغۇرۇلۇپ چىقىپ، ئۆـ
زىنىڭ «مېڭىسى» بىلەن «پەلسەپە»گە يۈزلىنىدۇ» دېگەن جۇملىلەر گويا بىزنى نەزەردە تۇتۇپ ئېيتىلغاندەك ئىدى.

پەلسەپىگە يۈزلىنىش نېمىدىن دېرەك بېرىدۇ؟

مۇتەخەسسىسلەرنىڭ كۆرسىتىشىچە، بىرىنچى، پەلسەپە بىر خىل مەدەنىيەتتۇر. ئۇ بىزنى ئادەم بىلەن دۇنيانىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى مەدەنىيەت چۈشەنچىسى بىلەن تەمىن ئېتىدىغان مېـ
تافىزىكىلىق مەنىگە ئىگە مەدەنىيەتتۇر؛ ئىككىنچى، پەلسەپە بىر خىل تەپەككۇر شەكلىدۇر. تەپەككۇرنىڭ ئالاھىدىلىكىدىن ئېيتـ
قاندا، ئۇ كۈندىلىك تەپەككۇر ۋە ئىلمىي تەپەككۇر قاتارلىقلارغا ئوخشىمايدىغان، ئومۇمىي گەۋدىلىك، ھەرىكەتلىك، تەنقىدىي، قايـ

تا ئويلىنىش خاراكتېرلىك تەپەككۇر شەكلىدۇر؛ ئۇچىنچى، پەل-سەپە دەۋر روھىنىڭ جەۋھىرىدۇر. ئۇ ھەربىر دەۋردىكى كىشىلەر-نىڭ تونۇشى ۋە ئەمەلىيىتى جەريانىدا، ئۆزىنىڭ روھىي جەۋھە-رىنى تاۋلاپ چىقىدۇ. شۇڭا دەۋرنىڭ ئۆزگىرىشى پەلسەپە روھە-نىڭ يېڭىلىنىشىنى تەلەپ قىلىدۇ؛ تۆتىنچى، پەلسەپە سىستې-مىلاشقان، نەزەريەلەشكەن دۇنيا قاراش ۋە مېتودولوگىيەدۇر. شۇڭا ئۇ ئالەم، جەمئىيەت، كىشىلىك ھايات ۋە تەپەككۇرنىڭ سىرلىرىنى ئۇستىدە ئىزدىنىپ، كۇندىلىك تەپەككۇر، ئىلمىي تە-پەككۇر يېتەلمىگەن نۇقتىلاردا فۇنكسىيەسىنى جارى قىلدۇرىدۇ؛ بەشىنچى، پەلسەپە ئەقىل - پاراسەتتۇر. ئىلىم - پەن ھاياتلىق-نىڭ مەنىسىنى يېشىپ بېرەلمەيدۇ، بىز پۈتكۈل دۇنيانى بويسۇن-دۇرغان تەقدىردىمۇ، ئۆزىمىزنى بويسۇندۇرالمايمىز. خۇددى سوقرات ئېيتقاندەك: « بىلىم تەبىئەت بىلەن، ئەقىل - پاراسەت ھايات بىلەن مۇناسىۋەتلىك.» بىز بىلىمدىن پايدىلىنىپ تەبىئەتكە «تاقابىل تۇرىمىز»، ئەمما بۇنىڭ ئانچە كۆپ ياردىمى يوق. پەن - تېخنىكىنىڭ شىددەت بىلەن تەرەققي قىلىشىغا ئەگىشىپ، تەبە-ئەت ئۇستىدىن ئارقا - ئارقىدىن غەلىبە قىلدۇق. بىراق، ھاياتـ-لىقتىكى تۇرلۇك گاڭگىراشلار بۇنىڭلىق بىلەن ئازايغىنى يوق. پەلسەپە ئەقىل - پاراسەت بولۇش سۇپىتى بىلەن، ئادەمنىڭ ئۆزى ھەققىدە قايتا ئويلىنىشقا يېتەكلەيدۇ؛ ئالتىنچى، پەلسەپە بىر خىل پەن. قەدىمكى گىرېتسىيەدە بىخ ھالىتىدىكى پەنلەرنىڭ ھەممىسى پەلسەپىگە تەۋە ئىدى. كىشىلەرنىڭ «ئىلگىرى پەنلەر پەلسەپىگە تەۋە ئىدى، ھازىر بولسا پەلسەپە پەنلەرگە تەۋە بولدى» دەپ ئىزاھلىشى جايىدا ئېيتىلغان. بۇ، پەلسەپىنىڭ پەن ئىكەن-لىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ؛ يەتتىنچى، پەلسەپە بىر خىل سەن-ئەتتۇر. ئادەتتە، ھاياتتىكى ئىنتايىن سىرلىق ۋە تېگىگە يەتكىلى بولمايدىغان نەرسىلەرنى سەنئەت شەكلى ئارقىلىق ھېس قىلىشقا ۋە ئىپادىلەشكە توغرا كېلىدۇ. پەلسەپىنى سەنئەت دەپ چۈشىنىش

ئۇنى ئىلمىي چۈشىنىش بىلەن تامامەن ئوخشىمايدىغان بىر خىل چۈشىنىشتۇر. بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئۇ زېھىن بىلەن تۇيغۇ، ئىدراك بىلەن ئىدراكسىزلىق، دېگىلى بولۇش بىلەن دېگىلى بولماسلىق ئارىسىدا ئىپادىلىنىدۇ. ئادەتتە، ئىدراكىي ئۆلچەم ئىشلارنىڭ يەنە بىر تەرىپىنى توسۇپ قويىدۇ. پەلسەپە غۇۋالىق ئۇستىدە ئىزدىنىدۇ. ۋىتتېگىنىستان ئېيتقانىدەك، ئادەمگە ھەقىقىي سىرلىق تۇيۇلىدىغىنى: دۇنيانىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكى؛ سەكىكىزىنچى، پەلسەپە بىر خىل ياشاش شەكلىدۇر. پەلسەپە كىشىلەر ئىدىيەسىنىڭ بىر خىل ھالىتى ياكى مەنزىلىدۇر. كىشىلەر شۇ ئاساستا تۇرمۇشنى كۆزىتىدۇ، ھايات ئۇستىدە ئويلىنىدۇ ھەم تەنقىد روھىنى ئىپادىلەيدۇ، بۇ نەرسىلەر كىشىنىڭ خاراكتېرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. بۇ خىل خاراكتېر خاسلىقىغا ئىگە ئادەم «پەلسەپىۋى گۈزەللىك» ئۆلچىمى ئىچىدە ئەركىن، مەردانە، مەغرۇر، ئازادە ياشايدۇ. شۇڭا، پەلسەپە بىر خىل ياشاش شەكلى ھېسابلىنىدۇ.

ئومۇمەن، پەلسەپىگە يۈزلىنىش ــ يۈكسەك مەنىلىك مەنىۋى مەنزىللەرگە مۇيەسسەر بولۇشتىن دېرەك بېرىدۇ. ئۇ، ھاياتىمىزنىڭ مەزمۇنىنى موللاشتۇرىدۇ ھەم يۈكسەكلىككە ئىگە قىلىدۇ.

«تۇرمۇشتىكى پەلسەپە» دېگەن كىتاب نەشر قىلىنىپ تارقىتىلغاندىن كېيىن، ئوقۇرمەنلەرنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا سازاۋەر بولغانلىقىنى ئاڭلاپ تۇردۇم. بۇ كىتابنىڭ تىلى گۈزەل ھەم راۋان، تېمىلىرى جەلپكار، ھېكمەتلىك سۆزلەرگە بايى، مىسالىلىرى جانلىق، قاراشلىرى يېڭى ۋە ئۆزگىچە بولغاچقا، ئوقۇرمەنلەر كۆپ مەنپەئەت ئالغانلىقىنى ئېيتىشتى. «ئۆزىنى تۇتۇۋېلىش ــ مەيلىگە قويۇۋېتىشنى ئەركىنلىك دەپ چۈشەنمەسلىك لازىم» دېگەن ماۋزۇدا يۈرگۈزۈلگەن مۇلاھىزىنى مىسالغا ئالساق، ئاپتور سۆزىنى گىرىك پەيلاسوپى پىفاگورنىڭ «ئۆزىگە چەك قويالمايدىغان ئادەمنى ئەركىن ئادەم دەپ ئاتاشقا بولمايدۇ» دېگەن سۆزى بىلەن باشلى-

غان. ئادەتتە، «چەكلىمە ئىچىدىكى ئادەم ئەركىن ئادەم ھېسابلاندا يدۇ» دەپ قارايدىغان بىزگە ئوخشاش كىشىلەرگە نىسبەتەن پەقاگورنىڭ بۇ گېپىنى چۈشىنىش تەس ئىدى. چۈنكى، مەلۇم چەك بولغاندىلا ھەقىقىي ھۆرلۈك بولىدۇ، دېگەن مەنىدىكى بۇ سۆز بىزنىڭ نەزىرىمىزدىكى ھۆر ـ ئەركىن ھاياتقا ماس كەلمەيتتى. ئاپتور مۇنداق دەيدۇ: «ھازىرقى زامان كىشىلىرى ئەركىنلىكنى كۆپ ھاللاردا تاشقى ئاسارەتنىڭ تۈگىتىلىشى، دەپ قارايدۇ، بۇ ئەمەلىيەتتە بىر خىل خاتا چۈشەنچە. چۈنكى، ئەركىنلىك يۈگەنسىزلىكتىن ئەمەس، قەلبتىن چىقىدۇ. ئەگەر ئەركىنلىكنى ‹ئۆز مەيلىچە ئىش كۆرۈش› دەپ قارىساق، ئەركىنلىكنىڭ ئەسلىي مەنىسىگە خىلاپ بولىدۇ. ئەجەبا، كۆرمىدىڭىزمۇ؟ بىز ھەر كۈنى نۇرغۇن كىشىنىڭ ئەركىنلىك توغرىسىدا سۆزلىشىۋاتقانلىقىنى ئاڭلايمىز. ئەمەلىيەتتە، كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، بۇ خىل ئەركىنلىك ھەۋەسنى مەيلىگە قويۇۋېتىش بولۇپ، تۆۋەن دەرىجىلىك ھايۋانلارنىڭ بىر خىل خۇسۇسىيىتىدىنلا ئىبارەت، ئۇنىڭدا ھېچقانداق قىممەتلىك نەرسە يوق. ئازراق مۇلاھىزە يۈرگۈزسىڭىزلا شۇنى بايقايسىزكى، ئادەم ئەركىنلىكى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۆزىنى تۇتۇۋالالايدىغانلىقى بىلەن ھۆرمەتكە سازاۋەر بولىدۇ.»

«ھەممىگە مەلۇمكى، ئامېرىكا قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىنىدىغان ئەركىن جەمئىيەت، ئۇ شەخسىلەرنىڭ ھوقۇقىنى قوغداشقا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىدۇ. قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىش ـــ باشقىلارنىڭ ھوقۇقىغا دەخلى ـ تەرۇر يەتكۈزمەيدىغان قانۇنچىلىقنى كۆرسىتىدۇ. ئويۇننىڭ نەتىجىسى چەك قويۇش، شۇنداقلا ئادەم تەبىئىتىنىڭ قانۇنىيەتلىك قويۇۋېتىلىشىدۇر»، «دانىشمەنلەرمۇ خاتالىقتىن خالىي بولالمايدۇ، ھەتتا خاتالىقنى بىلىپ تۇرۇپ سادىر قىلىدۇ. ئوخشمايدىغان يېرى شۇكى، دانىشمەنلەر يىراقلاپ كەتمەيدۇ، ئۆزى ئۇستىدە ئويلىنىش ۋە ئۆزىنى چەكلەش ئارقىلىق، يېنىدىكىلەر ھېس قىلمىغان ئەھۋالدا توغرا يولغا قايـ

تىپ كېلىدۇ» ، «يەنىلا لىببېرالىزم توغرىسىدا چوڭقۇر تەتقىقات ئېلىپ بارغان پەيلاسوپ ئېسىيا بېرلىن ياخشى ئېيتقان: ‹قانچە-كى ئەركىن جايدا ئۆزىنى تۇتۇۋېلىش شۇنچىلىك قىممەتلىك، بولمىسا ئەركىنلىك ئادەمنىڭ قاتىلىغا ئايلىنىپ قالىدۇ.›»...

بۇ مۇھاكىمىنى ئوقۇغان ئادەم «مەيلىگە قويۇۋېتىشنى ئەر-كىنلىك دەپ بىلمەسلىك لازىم» دېگەن سۆزنى چوڭقۇر مەنىسى بىلەن ھېس قىلىپ يېتىدۇ.

بىزنىڭ بارلىق ئىززەت ـ ھۆرمىتىمىز ئىدىيەدە. ئادەم ئىدە-يەسى بىلەن ياشىمىسا، ھايات تۇرالغىنى بىلەن ئۇنىڭدا مول مە-نىدىكى ھاياتلىق بولمايدۇ. پەلسەپە جەھەتتە چۈشەنچىسى يوق ئا-دەمدە مۇئەييەن ئىدىيە بولۇشى ناتايىن. «تۇرمۇشتىكى پەلسەپە» دېگەن كىتابتا بۇ ھەقتە مۇنداق ئوتتۇرىغا قويۇلغان: «ئەگەر ئا-دەمدە ئىدىيە بولمىسا، ئۇ باشقىلارنىڭ ئاغزىغا قارايدىغان، تاماق يېيىش ئۈچۈنلا ياشايدىغان تىرىكتاپتىن باشقا نەرسە ئەمەس. ھال-بۇكى، ئادەم ئۆزىنىڭ ئىدىيەسى ئارقىلىق ھەرىكىتىگە قوماندا-لىق قىلالايدۇ»، «ئىدىيە ئەركىنلىكى بارلىق ئەركىنلىكلەر ئىچە-دىكى ئەڭ بەختلىك ئەركىنلىك»، «نۇرغۇن كىشىنىڭ جەسۇر قە-ياپىتى ئارقىسىدا كېسەل، قورقۇنچاق ئىچكى دۇنيا بولۇشى مۇم-كىن»، «ئىدىيەگە پۇل ۋە ھوقۇق ئارقىلىق ئېرىشكىلى بولمايدۇ، ئىدىيە پۇل ۋە ھوقۇق تۇپەيلى يوقىلىدۇ»، «مۇلاھىزە ئىقتىدارد-نى يوقاتقان ئادەم بىچارە. ئۇ زۇلمەتتە تۇرسىمۇ، مەن يورۇقلۇق ئىچىدە، دەپ جاھىللىق قىلىدۇ»، «ئادەمدە ئىدىيە بولمىسا، دۇن-يادا نادان كۆپىيىدۇ؛ مىللەتتە ئىدىيە بولمىسا، غالجىرلىشىدۇ. ئىدىيە گەرچە مۇقەررەر رەۋىشتە ھەقىقەتنى كۆرسەتمىسىمۇ، لې-كىن ئۇ ئادەم تۇغۇلغاندىلا ئۇنىڭدا بار ھوقۇق؛ بىراق، ئىدىيە بولمىسا نادانلىق، قارىغۇلارچە ئەگىشىش يولىغا مېڭىش مۇقە-رەر.»

قىسقىسى، «كۈندە بىردەم پەلسەپە ئوقۇيلى ـــ تۇرمۇشتىكى

پەلسەپە»دېگەن كىتاب بىزگە كىشىلىك ھاياتتىكى نۇرغۇن مەسىلىلەر توغرۇلۇق ئېنىق كۆرسەتمە خاراكتېرلىك، يېتەكلەش خاراكتېرلىك چۈشەنچە بېرىدىغان ياخشى كىتاب بولۇپ، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتۈلگەن «ئەپلاتون پاراڭلىرى»، «غايىۋى دۆلەت»، «زورو ئاستېر شۇنداق دەيدۇ»، «ئىنسانلار تەڭسىزلىكىنىڭ مەنبەسى»، «مۇھاكىمە ۋە بايان»، «تارىخ پەلسەپىسى»، «دېموكراتىزم ۋە مائارىپ»، «شەرقشۇناسلىق»، «مۇۋەپپەقىيەت دەستۇرى»، «مۇتەپەككۇرلار ساداسى»، «ئەرەب تىلىدا يېزىلغان پەلسەپە» قاتارلىق پەلسەپە كىتابلىرىغا ئوخشاش، بىزنىڭ «پەلسەپە نامراتلىقى» دىن قۇتۇلۇش ھەم «پەلسەپە قەسىرى»نىڭ ئىشىكىنى چېكىش جەھەتتىكى ئىزدىنىشلىرىمىزگە يېتەرلىك ئىلھام بېرىدۇ.

2013 ـ يىلى 1 ـ ئايدا يېزىلدى.

پۇل توزۇتقان خىياللار

بۇگۈنكى كۈندە، جەمئىيەتنى ھەربىر كەتلەندۈرۈۋاتقان موتور ۋە كىشىلەرنى «ئالغا بېسىش» قا ئىنتىلدۈرۈۋاتقان نىشان پۇلدىن ئىبارەت بولماقتا. «پۇل تاپمىغان ئەخمەق»، «پۇل تاپالمىغان كىشى يارىماس». مانا بۇلار دەۋرىمىز كىشىلىرىنىڭ قەلبىدە ئۇزۇل - كېسىل مۇقىملىشىپ، ئېتىقاد دەرىجىسىگە يەتكەن شوئارلاردۇر. مۇنداقچە ئېيتقاندا، پۇلغا چوقۇنۇش جەمئىيىتىمىزدىكى ئومۇمىي ئىجتىمائىي پىسخىكىغا ئايلىنىپ قالدى. بۇنىڭدىن ھېچكىم گۇمانلانمايدۇ. پۇلنىڭ غايەت زور سېھرىي كۈچى مىليونلىغان كىشىلەرنىڭ نەچچە ئون يىللاردىن بېرى مۇقەددەس بىلىپ كەلگەن ئەنئەنىۋى ئەخلاق قاراشلىرىنى ۋە قىممەت قاراشلىرىنى تىرىپىرەن قىلىپ، ئۇلارنىڭ گاڭگىرىغان قەلبىنى ۋەسۋەسىلىك خىياللارغا غەرق قىلىۋەتتى ۋە قىلماقتا.

دەۋرىمىز كىشىلىرىنىڭ نەچچە يىللاردىن بۇيان دەبدەبە بىلەن ئۇلۇغلاپ كەلگەن ئەنئەنىۋى ئەخلاق قاراشلىرى بىلەن قىممەت قاراشلىرىنىڭ بازار ئىگىلىكى دولقۇنىنىڭ زەربىسىگە بەرداشلىق بېرەلمەي گۇمران بولۇشى، ئەمما دەۋرگە ماس كېلىدىغان يېڭىچە ئەخلاق قارىشى ۋە قىممەت قارىشىنىڭ تېخى شەكىللىنىپ بولالماسلىقى تۈپەيلىدىن كىشىلەر چىققان ئەخلاق ۋە ئېتىقاد جەھەتتىكى مىسلىسىز كىرىزىس تالاي كىشىلەرنى تەمتىرەتمەكتە. ئەخلاق، ئېتىقاد ۋە قىممەت قارىشى جەھەتتىكى بۇ خىل بوشلۇق بەزىلەرنى ئەسەبىيلەرچە كۈلدۈرسە، بەزىلەرنى يۇم - يۇم ياش تۆكۈزمەكتە. ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى قانداق ساقلاپ قېلىش ۋە قانداق ياشاش مەسىلىسىدىن ئىبارەت مۇشكۈل، ئازابلىق تالاش

كىشىلەرنى ھەر خىل كويلارغا سالماقتا. ئاغزىدىن ئانا سۈتى پۈراپ تۇرىدىغان نارەسىدە قىزلار چۆنتەكى توم قاقباش، قېرى دەللاللارنىڭ قۇچىقىدا باھارنى يوقاتماقتا. شور پېشانە، بىچارە ئاتا ـ ئانىلار باشقۇرۇشقا ماجالى يەتمەيۋاتقان بەڭباش بالىلىرى ـ نىڭ غېمىدە ۋايسىماقتا. ئارزۇ ـ ئارمانلىرى كۆپۈككە ئايلانغان، رېئاللىق تۈيغۇسى كەمچىل، ياشاش ئىقتىدارى ئاجىز قاۋۇل ئەر ـ كەكلەر ئىچىملىك ۋە چېكىملىك خۇمارىدا لايەك ئىزىلمەكتە. كىرىمى ئاز، بالىجانلىق، بەختسىز ئائىلىلەر قارا قازانىنى قاينى ـ تىشنىڭ ئامالىنى قىلالماي تېپىرلىماقتا. «ئاق خالاتلىق پەرىشـ ـتىلەر» دەپ تەرىپلىنىدىغان دوختۇرلار نائەھلىلىشىپ، خۇدا ئۇرغان كېسەللەرنى تۆپىلەپ قاقتى ـ سوقتى قىلغاچقا، كىشى ـ لەرنىڭ كۆزىگە «قارا نىقابلىق قاراقچىلار» دەك كۆرۈنمەكتە. كى ـ شىلەر پاراخور ئەمەلدارلارغا ئەمەس، پارا يېمەيدىغان ئەمەلدارلارغا ھەيرانلىق نەزىرى بىلەن تىكىلمەكتە؛ بىلىم ئېلىش ئىشلىرىنىڭ ئىستىقبالىغا گۇمان بىلەن قاراپ، تەڭگە ـ تىللا كۆچىسىدا ۋاستە تاللىماي يۆگۈرۈپ يۈرگەن كىشىلەرگە ھەۋەس نەزىرى بىلەن باقماقتا. كىشىلەر ئارىسىدىكى سەمىمىي مېھىر ـ مۇھەبـ ـبەت رىشتىسى كۈنسېرى بوشىشىپ، پۈلنى ئۆلچەم قىلغان مۇنا ـ سىۋەت تورى كۈنسېرى مۇستەھكەملەنمەكتە. «تاپالىغىنى چار خوراز، تاپالمىغىنى بىر باش پىياز» ئېلىپ كېلىدىغان تۇيى ـ مەرىكىلەر بارغانسېرى تېتىقسىزلىشىپ، كەلمىگەنلەرنى قاتتىق «يوقلىما» قىلىپ، كەلگەنلەردىن قوغلاپ يۈرۈپ پۇل يىغىدىغان چاكىنا، پەس مۇراسىملارغا ئايلىنىپ قالماقتا. روھىي دۇنياسى يىمىرىلگەن، قەلبىدە مۇستەھكەم مەنىۋى توسۇقلىرى يوق كى ـ شىلەر پۇلنىڭ نوپۇزى ۋە ھەيۋىسى ئالدىدا تۇرکۇم ـ تۇركۇملەپ تىزلانماقتا. كۇچلۇك ئېتىقاد تۇۋرۇكى ۋە نوپۇزلۇق قىممەت قا ـ رىشى مەۋجۇت بولمىغان بۇ دەۋردە مىليونلىغان كىشىلەر ئۆز ئورىبتىسىدىن ئاجراپ كەتكەن سەييارىلەردەك بولۇشىغا ياشماق ـ

تا. مەنىۋى جەھەتتىكى بەخت، شاد ـ خۇراملىق ۋە ئالىي ئىس-تەكلىرىنى پۈتۈنلەي ماددىي نەرسىلەرگە تېگىشىپ بولغان، غايە ۋە نىشاندىن خالىي كىشىلەر چەكسىز خۇشاللىق بىلەن ماددىنىڭ قۇلىغا ئايلانماقتا. خۇددى فىرانسىيە مۇتەپەككۇرى رۇسسو: «ئالە-قاندىكى پۈل ئەركىنلىكنى ساقلاشنىڭ قورالى، لېكىن بىز ئىز-دەۋاتقان پۈل بولسا ئۆزىمىزنى قۇلغا ئايلاندۇرىدىغان قورالدۇر» دەپ ئېيتقانىدەك ھالەت شەكىللەنمەكتە. ئوبىيېكتىپ مۇھىت دەۋ-رىمىز كىشىلىرىنى غۇرۇرىنى ساقلاپ قېلىشقا چارىسىز قىلىپ قويۇۋاتامدۇ ياكى بىزنىڭ ئەسلىدىنلا ئەقىدە ـ ئېتىقادلىرىمىز پۈچەك، خاسلىق ئېڭىمىز يېتەرسىز، مەنىۋى جاسارىتىمىز تاينە-لىقمۇ؟! قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، شەرق مۇتەپەككۇرى جۇاڭزى تەرىپىدىن «ئادەمنىڭ مال ـ دۇنيانىڭ قۇلى بولۇشى قورقۇنچلۇق ئازاب، ھەتتا ھاياتنىڭ ۋەيران بولۇشى» دەپ كۆر-ستىلگەن رېئاللىق كۆز ئالدىمىزدا ئىنكار قىلىپ بولمايدىغان دەرىجىدە يېيىلىپ تۇرماقتا. بۇ خىل تىراگېدىيەلىك ئىجتىمائىي مۇھىت ئوقۇغۇچىلاردىن تارتىپ ئالىملارغىچە، بالا باققۇچىلاردىن تارتىپ دوختۇرلارغىچە، ۋېلىسىپىت ساقلىغۇچىلاردىن تارتىپ زاۋۇت باشلىقلىرىغىچە، سوت ساتقۇچىلاردىن تارتىپ سىياسەت بەلگىلىگۈچىلەرگىچە، لەتىپە ئېيتقۇچىلاردىن تارتىپ ئاتاقلىق يازغۇچىلارغىچە ... ھەممە ساھە كىشىلىرىنى ئۆز تەسىرى ئاس-تىغا ئالماقتا. «پۇل ھەممىگە قادىر ئەمەس»، «پۇلنى ئادەمنىڭ قىممەت ئۆلچىمى قىلىۋېلىشقا بولمايدۇ» دېگەن سادالار ئانچە ـ مۇنچە ياڭراپ تۇرسىمۇ، لېكىن ئۇنى تەڭشايدىغان قۇلاقلار كۆز-سىرى ئازلاپ كېتىۋاتىدۇ. شۇڭا بەزى كىشىلەر بۇگۈنكى جۇڭگو-نى ئىقتىسادشۇناسلار، كارخانىچىلار، سودا ـ سانائەتچىلەر چاۋاك چېلىپ ئەجەب ياخشى بولدى دەيدىغان، پەلسەپىچى، مائارىپچىلار قايغۇرۇپ كۆز يېشى قىلىدىغان دەۋردە تۇرۇۋاتىدۇ، دېيىشمەكتە. ئەلۋەتتە، تارىخ چاقىنى راۋان ئايلاندۇرىدىغان ئىككى پىشاڭنىڭ

بىرى بولغان مەنىۋى مەدەنىيەت ئېتىبارسىز مۇئامىلىگە ۋە دەپ-سەندە قىلىنىشقا ئۇچرىغان دەۋرلەردە تارىخ بەتلىرى تولىراق قان ۋە ياش دېغى بىلەن تولۇپ كېتىدۇ. كىشىلەرنىڭ روھىيەت ئالىمىنى نۇرلاندۇرۇپ تۇرىدىغان كۈچلۈك ئېتىقاد مەشئەلى خىرە-لىشىپ، نوپۇزلۇق ئەخلاق قارىشى ئېتىبارسىز قالغان دەۋرلەردە كۆپچىلىك ئادەملەر ئاچ كۆز، ياۋۇز، رەھىمسىز، شەخسىيەتچى، مەسئۇلىيەتسىز، پۇرسەتپەرەس، نائىنساب، ۋىجدانسىز ۋە رەزىل بولۇپ كېتىدۇ؛ كىشىلىك مۇناسىۋەتلەر تامامەن غەيرىي نورمال تۈس ئالىدۇ؛ ساغلام روھ پۈل ھەممىگە قادىر، دەيدىغان ئەسەبىي-لىكنىڭ پاتقىقىغا پېتىپ قالىدۇ. پۈلغا چوقۇنىدىغان، پۈلنى ئا-دەمنىڭ قىممەت ئۆلچىمى قىلىدىغان بۇنداق مەنىۋى كەيپىيات بارلىق رەزىللىكلەرنى تۇغدۇ. «ئىنجىل» دا «پۈلغا بولغان مۇ-ھەببەت بارلىق رەزىللىكلەرنىڭ مەنبەسى» دەپ كۆرسىتىلگەن. شۇنى ئېنىق تونۇشمىز كېرەككى، پۈلنى ياشاشتا كەم بولسا بولمايدىغان قورال دەپ تونۇپ، ھەربىر ئادەمنىڭ ئۆزىنى ئىقتى-سادىي جەھەتتە ئازادلىققا ئېرىشتۇرۇشى ھەرقانداق بىر دەۋر ئۈ-چۈن ئېيتقاندا ئىنتايىن زۆرۈر. چۈنكى ماددىي شارائىتى ياخ-شىلانغان ئادەمدە روھىي بايلىق ئارزۇسى تەبىئىي ھالدا تۇغۇلى-دۇ. ئەمما، بۇ يەردىكى مۇھىم مەسىلە ماددىي شارائىتنى ياخ-شىلاش جەريانىدا ئۆزىنىڭ ئىنسانىي قىممىتىنى بەدەل قىلىۋەتە-مەسلىك، ئەڭ قىممەتلىك نەرسىلىرىنى پۈلغا تېگىشىۋەتمەسلىك كېرەك. ئۇنداق ئېغىر بەدەل تۆلەپ بايلىققا ئېرىشكەن كىشى خە-زىنىدىكى چار يىلانغا ئوخشاپ قالىدۇ.

جەمئىيەت مەلۇم مەنىدە مۇشۇ دەۋر كىشىلىرىنىڭ «ئائىلە-سى». شۇڭا ئۇزۇكسىز يۇز بېرىۋاتقان ئاچچىق ئىجتىمائىي تىرا-گېدىيەلەر، ھالاكەت خاراكتېرلىك خەۋپ بىلەن تويۇنغان ۋەقە-ھادىسىلەرنىڭ ۋىجدانى سەگەك كىشىلەرنى چۆچۈتۈپ ئويغىتىشى تەبىئىي ئەھۋال. يۇكسەك ئىنسانىي غۇرۇرغا ۋە ئەقىدە-ئېتى-

قادقا ئىگە، مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى ۋە ئارىلىشىش ئېڭى كۈچلۈك بولغان مەنىۋى مەدەنىيەت جەڭچىلىرى چامىنىڭ يېتىشىچە چۇقان سېلىپ بىخۇدلاشقان، چۈشكۈنلەشكەن، ئەسەبىيلەشكەن، تېڭىر-قىغان زامانداشلىرىنى ئويغىتىپ، ئىجتىمائىي ئېكولوگىيە سىستېمىسى مىسلىسىز دەرىجىدە ئاجىزلىشىپ كەتكەن بۇ جەمئىيەتنى ئۆزىنىڭ ئەقىلگە مۇۋاپىق ئىزغا سېلىشقا ئىنتىلىدۇ.

مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنىڭ ۋە ئارىلىشىش ئېڭىنىڭ كەمچىل بولۇشى دەۋرىمىز كىشىلىرىنىڭ روھىيىتىدىكى بىر روشەن ئاجىزلىق. جەمئىيىتىمىزدە تالاي كىشىلەر بەختسىزلىكنىڭ پاتقاقىدا ئېڭىراۋاتسا ياردەم قولىنى سۇنمايدىغان، ھەق بىلەن ناھەق كۆز ئالدىدىلا ئاستىن - ئۈستۈن قىلىنىۋاتسا سۈكۈت قىلىپ تۇرىدىغان، پارىخورلار بىلەن تەخسىكەشلەرنى بىلىپ تۇرۇپ ئەدەپىنى بەرمەيدىغان، بىر ياراملىق زىيالىي ئادەتتىكى بىر كاسىسىرغا داۋالىنىش پۇلىنى ئاتچوت قىلدۇرالماي يېلىنىۋاتسا ئېچىنمايدىغان، ئوقۇتقۇچىلار «ئوقۇتقۇچى بولغۇم يوق پەقەت» دەپ قاقشاۋاتسا، دېھقانلار «دېھقان بولماق تەس» دەپ زارلاۋاتسا ھېچ ئىش بولمىغاندەك خاتىرجەم يۈرۈۋېرىدىغان، ئەدەبىيات - سەنئەت تارماقلىرى ھاراق - تاماكا شىركەتلىرىنىڭ دىرېكتورلىرىغا مىڭ تەزىم قىلىپ ياردەم تەلەپ قىلىۋاتسا غەلىتىلىك ھېس قىلمايدىغان، ئەمما توي - تۆكۈن، نەزىر - چىراغلىرىغا كەلمىگەن ياكى چاقىرمىغان كىشىلەرنى مەڭگۈ كەچۈرمەيدىغان، «مۇلايىم خوتۇن، ئىسسىق ئۆي، ئوماق بالا» «ئالەم دېگەن شۇ» دەپ قارايدىغان چاكىنا ئاڭدىن قۇتۇلالماي ئائىلە خاتىرجەملىكىنى ھەممىدىن ئەلا بىلىپ، ئۆزىنى بەختىيار ساناپ ياشاپ كېلىۋاتقان كىشىلەر تولۇپ تۇرغان مۇھىتتا، مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى، ئارىلىشىش ئېڭى كۈچلۈك مەنىۋى مەدەنىيەت جەڭچىلىرىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى كىشىلەرنى چەكسىز سۆيۈندۈرىدۇ، ئەلۋەتتە.

بىز شۇ نەرسىنى روشەن پەرقلەندۇرۇشىمىز كېرەككى، جەمئى

ئىيىتتىمىزدىكى پۇلغا چوقۇنۇش پىسخىكىسى بازار ئىگىلىكى پەيدا قىلغان سەلبىي ئۇنۇم بولسىمۇ، لېكىن بازار ئىگىلىكىنىڭ ئىگىلىكىنى گۈللەندۈرۈش ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتنى يۈكسەل-دۈرۈشتىكى مىسلىسىز ئىجابىي رولىنى ئىنكار قىلىشقا بولمايدۇ.

پەلسەپىۋى نۇقتىدىن ئېيتقاندا، مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشنىڭ مۇمكىنچىلىكى بۇ مەسىلىلەرنىڭ بارلىققا كېلىش جەريانىغا سىڭگەن بولىدۇ. لېكىن، بۇ ھەرگىزمۇ يۈز بېرىۋاتقان تىراگېدىيەلىك ھادىسىلەرگە سۈكۈت قىلىپ تۇرۇش كېرەك، دېگەنلىك ئەمەس. بىز بازار ئىگىلىكىنىڭ ئەسەبىي دولقۇنى ئىچىدە ياكى تېڭىرقاش تۈيغۇسى ئىچىدە نېمىنى يوقىتىپ، نېمىگە ئېرىشىۋاتقانلىقىمىزنى سەگەكلىك بىلەن بىلىپ تۇرۇشىمىز، غەپلەت ئۇيقۇسى ئىچىدە بىھۇدە بەدەللەرنى تۆلىۋەتمەسلىككە تىرىشىشىمىز، مەنىۋى مەدەنىيەتنى ماددىي مەدەنىيەتنىڭ چاڭ ـ توزانلىرى ئىچىگە كۆمۈپ قويۇشقا يول قويماسلىقىمىز، ئۆزىمىزنىڭ ئەقىدە ـ ئېتىقادلىرىمىزنى پۇلغا تېگىشۈېتىشتىن ساقلىنىشقا تىرىشىشىمىز لازىم.

شۇنى تونۇپ يېتىشىمىز كېرەككى، جەمئىيەت ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتى، كىشىلەرنىڭ ماددىي تۇرمۇش سەۋىيەسىنىڭ ئۆسۈشى جەمئىيەتتە ۋە كىشىلەردە مەدەنىيلىككە بولغان تەلەپنى تۇغدۇرىدۇ. بۇ بىر قانۇنىيەت.

مەدەنىيەت ئىنسانغا ئۆزىنىڭ ھەقىقىي ئىنسانىي قىممىتىنى ھېس قىلدۇرىدىغان، ئۇنىڭ ئەقلىنى كامالەتكە، روھىنى ھۆر-لۈككە ئېرىشتۇرىدىغان تەڭدىشى يوق ئەڭگۈشتەر. ئۇ ئىنساننى ئۆز ـ ئۆزىگە تونۇتىدۇ ۋە ھەقىقىي مەنىدىكى ئەركىنلىككە ئېرىشتۇرىدۇ. «مىڭبىر كېچە» ھېكايىلىرىدىكى ئۆلۈمگە بۇيرۇلغان ئايال شەھرىزادىنىڭ ئۆزىنىڭ پاراسىتى ۋە بىلىمىگە تايىنىپ زالىم پادىشاھنىڭ قەلبىدە ئىنسانىي مېھىر ـ مۇھەببەتنى ئويغىتىپ ئاخىرقى ھېسابتا ھاياتنى ساقلاپ قالغانلىقىمۇ، دەل مە-

دەنىيەتنىڭ قۇدرىتى جۇملىسىگە كىرىدۇ. بىز «قەبىلە باشلىقىنىڭ غەلىبىسى»، «يىلتىز» ناملىق تېلېۋىزىيە تىياتىرلىرىنى كۆرگەن ۋاقتىمىزدا، ئۆتمۈشتە ئىندىيانلارنى قانلىق قىرغىن قىلىپ، قارا تەنلىكلەرنى قۇل قىلغان ياۋۇز ئاق تەنلىك ئامېرىكىلىقلارنىڭ بۈگۈنكى كۈندە ئۆزلىرىنىڭ كەچۈرگۈسىز تارىخىي جىنايەتلىرىنى قىلچە يوشۇرماي ئىپادىلەشكە يول قويغان مەردانىلىكىنى مەدەنىيەتنىڭ ئۇلارغا ئۆز - ئۆزىنى تونۇتقانلىقىدىن، دەپ چۈشىنىشىمىز كېرەك. ئەگەر ئامېرىكىلىقلار ئىنسانپەرۋەرلىكنى مەزمۇن قىلغان مەدەنىيەت مەشئىلىنىڭ دەستىسىنى مۇستەھكەم تۇتۇش بەختىگە مۇيەسسەر بولالمىغان بولسا، چاڭ خاندانلىقىدىن تۆلەم ئۈچۈن ئالغان يۈز مىليون سەر كۈمۈشنى جۇڭگو ئۈچۈن سەرپ قىلىپ چىڭخۇا ئۇنىۋېرسىتېتىنى تەسىس قىلىپ بەرمەستىن، بەلكى ئۆز دۆلىتىنىڭ خەزىنىسىگە شاراڭشىتىپ تۆككەن بولاتتى. شۇڭلاشقا ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنى تاكامۇللاشتۇرۇۋاتقان، ئىنسان مەنىۋىيىتىنى مۇكەممەللەشتۈرۋاتقان مۆجىزىدار ۋاستە دەل مەدەنىيەت، دەپ كېسىپ ئېيتىمىز.

ئەلۋەتتە، ئالىيجاناب ئەخلاقىي روھ ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك مەزمۇنىدىن خالىي بولغان، ئىنسان تەبىئىتىنى چىقىش قىلمىغان ئاتالمىش مەدەنىيەت ئىنسانىيەتنىڭ بېشىغا بالا بولىدۇ. ئۇ ئىنسانلارنى ياتلاشتۇرۇپ، دۇنيانى «نەيزە - قالقانلىرى» زامانىۋى قاراقچىلارنىڭ بىر - بىرىگە تەھدىت سېلىشىدىغان، كۈچ سىنىشىدىغان، ئاجىز مىللەتلەرنى بوزەك قىلىپ، تالان - تاراج قىلىشىدىغان «گىلادىياتورلار مەيدانى» غا ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ. دۇنيانى پوروخ ھىدى قاپلاپ، يادرو تەھدىتى كۈچىيىپ، كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندە قىلىنىپ، ئېكولوگىيەلىك مۇھىت بۇزۇلۇپ، يەر ئاستى بايلىقلىرى خانىۋەيران قىلىنىدۇ. كۆز ئالدىمىزدىكى جاراھەتلىك دۇنيا ئاتالمىش مەدەنىيەت مىكروبلىرىنىڭ پاجىئەلىك ئاقىۋىتى سۈپىتىدە بىزگە نامايان بولۇپ تۇرماقتا. مۇشۇ-

نىڭغا قاراپ يۇنان ئەپسانە ـ رىۋايەتلىرىدىكى ئەڭ چوڭ خۇدا زە-ۋىسىنىڭ مەدەنىيەتنىڭ ئۇندۇرمىسى ۋە سىمۋولى بولغان ئوتنى ئىنسانلارغا ئوغرىلاپ بەرگەن پىرومېتېنى كاۋكاز تېغىغا بەند قىلىپ، بۇركۇتكە چوقۇلىتىپ جازالىشىنىڭ سەۋەبى بار ئوخشايدۇ، دېگەن خىياللارغىمۇ كېلىپ قالمىز. لېكىن، ئادەمنىڭ دىيالېكتىك تۇزۇلمىسى ئىنسانلارغا يەنىلا ئۇمىد بىلەن ئۇمىدسىزلىكنى، قايغۇ بىلەن خۇشاللىقنى، باتۇرلۇق بىلەن قورقۇنچاقلىقنى مەڭگۈلۈك بەخشەندە قىلىپ «مەھرۇمىيەت تەڭ مۇيەسسەردىيەت، مۇيەسسەرىيەت تەڭ مەھرۇمىيەت» (جالالىدىن رۇمى) بولۇشتەك قانۇنىيەت ئىچىدە تارىخنىڭ كامالەتكە قاراپ ئىلگىرىلەش مەنتىقىسىنى بويلاپ ئالغا بېسىشىنى ۋە ئىزدىنىشىنى دەۋەت قىلىدۇ.

مەدەنىيەتكە ئېرىشمەي تۇرۇپ ئىنساندەك ياشاش مۇمكىن ئەمەس، نادانلىق ھېچكىم راۋا كۆرمەيدىغان ئەڭ ئەشەددىي ئاپەت، نادانلىقتىن ئىبارەت بۇ ئالۋاستىنىڭ چاڭگىلىدىن قۇتۇلالماي، نەچچە ئەسىردىن بېرى تۇز سۈيىگە چىلىشىپ ياشاپ كەلگەن خەلقىمىز بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە شۇنداق بىر غەلىتە قىسمەتكە مۇپتىلا بولدىكى، ئويلىسىڭىز ئەجەبلەنمەي تۇرالمايسىز. ھېسسىياتىمىزنى يوشۇرماي ئېيتىدىغان بولساق، بىز ماختىنىپ كېلىۋاتقان «ئۇيغۇرلار مېھماندوست مىللەت»، «ناخشا ـ ئۇسسۇلغا خۇشتار مىللەت»، «خۇشچاقچاق مىللەت» ... دېگەندەك سۈپەتلىرىمىز بىزگە تازا ياراشمايۋاتقاندەك ھېس قىلىمىز. بۇ چىرايلىق سۈپەت سۆزلىرىنى ئىلگىرىكىدەك تولۇق تەلەپپۇز قىلالمايدىغان، بەلكى سەل قورۇنۇش ھېسسىياتى بىلەن ئېغىزغا ئالىدىغان بولۇپ قالدۇق. چۈنكى، «مېھماندوست» دېگەن سۆز تىلغا ئېلىنىش بىلەن تەڭلا خۇددى «ساددا» دېگەن ئۇقۇم «كالۋا» دېگەن سۆزنىڭ سىلىقلىنىپ ئېيتىلغان شەكلى بولغىنىدەك، «مېھماندوست» دېگەن ئىبارىنىڭ «ئەخمەق» دېگەن ئىبارە بىلەن ئۇرۇق ـ تۇغقانلىقى

ئېسىمىزگە چۈشىدۇ ـ ده، قەلبىمىزنى سەسكىنىش تۇيغۇسى ئىگىلەيدۇ. ناخشا ـ ئۇسسۇلنىڭ گېپى چىقىش بىلەن تەڭ كۆز ئالدىمىزغا ئىقتىساد ئىگىلىرى ئۆزئارا توختام تۈزۈشۈپ بولۇپ، ھاردۇقىنى چىقىرىدىغان ۋاقىتتا ئۇلارنىڭ شەرىپىگە باي ـ غو ـ جاملارنىڭ دېدەكلىرىدەك ناياقشىپ ئۇسسۇل ئويناپ بېرىۋاتقان ھالىتىمىز كېلىپ نومۇس تۇيغۇسىغا چۆمىمىز. «خۇشچاقچاق» لىقىنىڭ گېپى چىقسا «ئاق ئالۋاستى» غا ۋە ئەيدىزگە ئوخشاش بىر ـ بىرىدىن قەبىھ ئاپەتلەرنىڭ قۇچىقىدا تۇرکۇملەپ كاردىن چىقىۋاتقان قىز ـ يىگىتلىرىمىزنىڭ ئېچىنىشلىق ھالەتلىرى ئېسىمىزگە كېلىپ، دېمىمىز ئىچىمىزگە چۈشۈپ كېتىدۇ. ئەجەب ئىش، بىر مىللەت مەدەنىيەتلىك ھەم تەرەققىي تاپقان بولسا ئۇ ـ نىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىلا ئەمەس، بەلكى كەمچىلىكلىرىمۇ ئۆزىگە يارىشىدىكەن. خۇددى مەشھۇر ئالىم نيۇتوننىڭ چوڭ ـ كىچىك ئىككى مۇشۇك ئۈچۈن ئىككى تۆشۈك تەشكەنلىكىدىن ئىبارەت ئەخمەقلىقى ئۈنىڭ كىشىلەر قەلبىدىكى ئوبرازىغا يۇمۇرلۇق تۇس بەخش ئەتكىنىگە ھەم بۇ ئەخمەقلىق نيۇتوننىڭ تەڭداشسىز نامى بىلەن قوشۇلۇپ پۈتكۈل ئىنسانىيەت بىلىدىغان «مەشھۇر ئەخمەق ـ لىق» بولۇپ قالغىنىغا ئوخشاش. بىزگە ئوخشاش ھەر جەھەتتە باشقىلاردىن كېيىن قالغان بىر مىللەتنىڭ كەمچىلىك ـ خاتالىق ـ لىرىنىڭ، ئەخمەقلىق ـ نادانلىقلىرىنىڭ ئۆز ئوبرازىنى تېخىمۇ خۇنۇكلەشتۈرۈۋېتىدىغانلىقىنى تەن ئالماسلىقىمىزغا نېمە ئامال؟! بۇ مىللىتىمىزنىڭ «ئۇيغۇرسىمان قىسمىتى» نىڭ بىر تەرکىبىي قىسمى بولسا كېرەك. نەچارە، بىز «سۆيۈملۈك ئەخمەق» بولۇش بەختىگە مۇيەسسەر بولالمىغاندىكىن؟! مۇشۇ مەندىن ئېيتىشقا بولىدۇكى، بىزنىڭ مىللىي مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئاجىزلىقلىرى ـ مىز، روھىي جەھەتتىكى زەئىپلىكلىرىمىزدىن غالىب كەلمەي تۇرۇپ «سۆيۈملۈك ئەخمەق» بولۇشقا شەرتىمىز توشمايدىكەن.

بىز سانسىز يىمىرىلمەس پاكىتلاردىن مەدەنىيەتنىڭ نەقەدەر

ئۇلۇغلۇقىنى چۈشىنىپ، ئۇنىڭ رولىغا دەرگۇماندا قارىمايدىغان بولدۇق. ئەلۋەتتە، مەدەنىيەت ھەققىدىكى تونۇش مەسىلىسىنىڭ ھەل بولغانلىقى مەدەنىيەتكە بولغان مۇھەببەتنىڭ ئويغانغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئەمدى بىز مەدەنىيەتنىڭ ئۇقۇمى ۋە ئۇنىڭغا ئېرىشىش يوللىرى ئۈستىدە ئىزدىنىشىمىز كېرەك. بىز «مەدەنىي» دېگەن ئاتالغۇنىڭ ئۇقۇمىنى ئاددىي چۈشىنىۋالمىغان بولساق «مەرھەمەت»، «كەچۈرۈڭ»، «ياخشىمۇسىز»، «رەھمەت» دېگەندەك نازاكەتلىك ئىبارىلەرنى يادلىۋالغان كىشىلەرنى مەدەنىي ئادەم دەپ قارىۋالمىغان، «پايدىلىنىش خەۋىرى» گېزىتى بىلەن «خەلقئارا خەۋەرلەر» پىروگراممىسىدىكى خەۋەرلەرنى ئاڭلىۋېلىپ سۆزلەپ يۈرگەن ئادەملەرگە قاراپ، ئېسىدە تۇتۇۋالغان پارچە - پۈرات بىلىملىرى كۆپ كىشىلەرگە قاراپ، زىيالىيلار ئىزنىڭ كىيىۋالغان شىلەپىسى بىلەن چىگىۋالغان گالىستۇكىغا قاراپ مەدەنىيەت سۈپىتىمىز ئۆسۈۋاتىدۇ، دەپ چۈشەنسەك، يەنىلا نادانلىق قىلغان بولىمىز. بىر مىللەتكە ياكى بىر جەمئىيەتكە نىسبەتەن مەدەنىيەتلىك بولۇشنى خۇددى مورگان «قەدىمكى جەمئىيەت» ناملىق كىتابىدا كۆرسەتىپ ئۆتكەندەك، «ئىنسانىيەت ئالدى بىلەن مەدەنىيەتنىڭ ھەممە ئامىللىرىغا ئېرىشكەندىلا ئاندىن مەدەنىيەتلىك ھالەتكە يېتەلەيدۇ» دەپ چۈشەنسەك ھەقىقىي مەنىسى بىلەن چۈشەنگەن بولىمىز. بىر ئادەمگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ ئاددىيسى ئارىستوتېل ئېيتقان «تاماق يېيىش ئۈچۈن ياشاۋاتامدۇ ياكى ياشاش ئۈچۈن تاماق يەۋاتامدۇ؟» دېگەن مەسىلىنى ئۆلچەم قىلىش كېرەك. ئەلۋەتتە بۇ ئىنىڭ تۆۋەن ئۆلچىمى. ئەمەلىيەتتىغۇ بىز ھاياتىمىزنى ئىنىڭ تۆۋەن ئۆلچىمىدە ئۆتكۈزۈۋاتىمىز. مىسال ئۈچۈن قارايدىغان بولساق، ئۇيغۇرلارنىڭ زىيالىيلىرى، ئەمەلدارلىرى، بايلىرى ئىنىڭ كۆپ مەركەزلەشكەن ئورۇمچىدە كىشىلەر ئادەتتە قىزى بىرەرسىنىڭ كەينىدىن ئىچكىرىگە قېچىپ كەتمىگەن بولسا، ئوغلى زەھەرلىك چېكىملىككە بېرىلىپ كەتمىگەن بولسا

«بالىلىرىمغا خۇدايىم ئىنساب بەردى، ئەخلاقلىق، ئوبدان چوڭ بولدى» دېيىشىپ ماختىنىشىدۇ. بالىلىرىنىڭ مۇستەقىل ياشاش ئىقتىدارى بارمۇ - يوق؟ غايە - ئېتىقادى بارمۇ - يوق؟ ئۆز - ئۆزىنى قەدىرلەش تۇيغۇسى كۈچلۈكمۇ - يوق؟ مۇئەييەن مەدەنىيەت سەۋىيەسىگە ئىگىمۇ - يوق؟ يېتەرلىك كەسپىي قابىلىيەتكە ئىگىمۇ - يوق؟... دېگەنلەرنى ئويلاشقىمۇ پېتىنالمايدۇ. ئەخلاقلىق قىزنىڭ ئۆلچىمى ئىچكى ئۆلكىلەرگە قېچىپ كەتمەسلىكمۇ؟ ئوبدان ئوغۇلنىڭ ئۆلچىمى زەھەرلىك چېكىملىككە بېرىلمەسلىكمۇ؟! بۇ بالىلىرىمىزغا قويۇلغان نەقەدەر تۆۋەن تەلەپ - ھەا! مۇشۇنداق تۆۋەن تەلەپ ئىچىدە ئۆسۈپ يېتىلگەن ئەۋلادلاردىن مىللەتنىڭ يۈكىنى مۇرىسىگە ئالالايدىغان ئەزىمەتلەرنىڭ چىقىشى مۇمكىنمۇ؟!

شۇنى بىلىشىمىز كېرەككى، ئادەملەرنىڭ ئادەتتىكى جاپالارغا ئوخشاش «ئۆزىنىلا ئىشلەپچىقىرىدىغان»، جان بېقىش بىلەنلا قانائەت ھاسىل قىلىدىغان ھالەتتە ياشىشىغا ھەرگىز بولمايدۇ. ئادەملەرنىڭ ھاياتى ھاياتنى تەكرارلايدىغان ئەمەس، ھاياتنى يارىتىدىغان ھايات بولۇشى، ئىزغا سەكرەيدىغان ئەمەس، يۇقىرىغا ئۆرلەيدىغان ھايات بولۇشى، ھەرگىزمۇ ئوبيېكتىپ بىلەن چەكلىنىپ توختاپ قالىدىغان ھايات بولماسلىقى، قىسقىسى، پەقەت ئۆزىنى قايتا تەكرارلايدىغان، نەسلىنى داۋاملاشتۇرىدىغانلا ھايات بولۇپ قالماسلىقى لازىم. چۈنكى بۇ خىل ئىقتىدار ھايۋانغىمۇ خاس بولۇپ، ئىنسانلارمۇ مۇشۇ ئىقتىدارى بىلەنلا چەكلىنىپ قالىدىغان بولسا، ھايۋانلار بىلەن بىر تۈز سىزىق ئۇستىدە ئەسرالىشىپ قالمامدۇ؟!

1995 - يىلى 10 - ئايدا يېزىلدى.

ئاتلانتا ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى توغرىسىدا

هازىرقى زامان ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنىڭ 100 يىللىق كاتتا مەرىكىسى، يەنى 26 - نۆۋەتلىك ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى 1996 - يىلى 7 - ئاينىڭ 19 - كۈنى باشلىنىپ 8 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ئاياغلاشتى. ئامېرىكا جورجىيە ئىشتاتىنىڭ مەركىزى ئاتلانتا شەھىرىدىكى ئولىمپىك تەنھەرىكەت مەيدانىدا 17 كۈن يانغان مەشئەل مۇۋەپپەقىيەت ۋە ئۇمىد، مەغلۇبىيەت ۋە ئەپسۇس ئىچىدە ئاستا - ئاستا ئۆچتى.

بۇ يىل هازىرقى زامان ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلۈپ كېلىۋاتقانغا توپتوغرا 100 يىل بولدى. تارىخىي مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 776 - يىلى يۇنانلىقلار هەر تۆت يىلدا بىر قېتىم ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈشنى باشلىغان. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 776 - يىلىدىكى تۇنجى نۆۋەتلىك مۇسابىقىگە 12 شەهەردىن 280 ماهىر قاتناشقان. مۇسابىقىدە غەلىبە قىلغانلار مىللىي قەهرىمان دەپ تەرىپلىنىپ، شائىرلارنىڭ مەدهىيەسىگە مۇيەسسەر بولغان هەم هەيكىلى تۇرغۇزۇلغان. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 420 - يىلىغا كەلگەندە ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنى ئۆتكۈزۈش ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. ئانچە ئۇزاق ئۆتمەي گىرېتسىيەلىكلەر بۇ پائالىيەتنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن هەمدە ئالدى بىلەن پېلوپوننېسوس يېرىم ئارىلىدىكى تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنىڭ مەنبەسى — ئولىمپىس تېغىدا مەشئەل تۇتاشتۇرغان. ئۇلار ئەينى زاماندا ئولىم-

پىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزگەن كۈنلەردە مەشئەل ھېرا ئىبادەتخانىسىدا كۆيۈپ تۇرغان. ئەپسۇسكى، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 392 - يىلى گىرېتسىيە مۇستەقىللىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن، رىم ئىمپېراتورى تېئودوسئۇس ئۇنى كاپىرلارنىڭ پائالىيىتى دەپ ئەمەلدىن قالدۇرغان.

1892 - يىلىغا كەلگەندە فىرانسىيەلىك مائارىپچى، ئالىم گۇبېرتىن ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تۇنجى قېتىم ئاشكارا بىلدۈرگەن ھەم 1894 - يىلى خەلقئارا ئولىمپىك كومىتېتى قۇرغان. نەتىجىدە 1896 - يىلى تۇنجى نۆۋەتلىك ھازىرقى زامان ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى گىرېتسىيە پادىشاھىنىڭ قوللىشى ۋە گىرېتسىيەلىك داڭلىق ئارخىتېكتور چ. ئاۋلوفنىڭ 1 مىليون دىراخما (گىرېتسىيە پۇل بىرلىكى) ئىئانە قىلىشى بىلەن گىرېتسىيەنىڭ ئاپىنا شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن. شۇنىڭدىن بۇيان بۇ مۇسابىقە بىرىنچى، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىنى ھېسابقا ئالمىغاندىن باشقا ھەر تۆت يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلۈۋاتىدۇ.

ھازىرقى زامان ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى 100 يىلدىن بۇيان پارلاق ھەم جاپالىق مۇساپىنى بېسىپ ئۆتتى. مۇسابىقە تۇرلىرى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئىسلاھ قىلىندى ۋە بېيىدى، قائىدە - تۈزۈملەرمۇ مۇكەممەللەشتى. كۆلىمى ۋە تەنتەنىسىمۇ زورايدى. قىسقىسى، ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنىڭ روھى پۈتكۈل يەر شارىنى قاپلىدى.

100 يىلدىن بۇيانقى ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۈستىدە توختالغاندا ئەسلەپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بىر ئالاھىدە نەرسە بار. ئۇ بولسىمۇ ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى مەشئىلى.

1896 - يىلى ھازىرقى زامان ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى گىرېتسىيەنىڭ ئاپىنا شەھىرىدە تۇنجى قېتىم ئۆتكۈزۈلگەندە، مەشئەل تۇتاشتۇرۇش مۇراسىمى تېخى ئولىمپىك تەنھەرى-

كەت مۇسابىقىسىنىڭ پائالىيەت تۈرىگە كىرگۈزۈلمىگەن. 1936 ـ يىلى گېتلېر ھۆكۈمرانلىقىدىكى گېرمانىيەنىڭ پايتەختى بېر ـ لىندا ئۆتكۈزۈلگەن ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدە بۇ مۇراسىم تۇنجى قېتىم ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن.

شۇنىڭدىن كېيىن، مەشئەل كۆتۈرۈپ كۇچ ئۇلاپ يۈگۈرۈش داۋاملىشىپ كەلگەن، ئولىمپىس تېغىدىن ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلگەن شەھەرلەرگىچە مەشئەل قۇرۇقلۇق، دېڭىز ـ ئوكيان، ھاۋا بوشلۇقىدا ئېلىپ مېڭىلىپ سۇ ئۈزۈپ، ئات مىنىپ، سال ھەيدەپ، ۋېلىسىپىت مىنىپ، چاقلىق ئورۇندۇقتا ئولتۇرۇپ، بېلىقچىلار كېمىسى ھەيدەپ ۋە باشقا شەكىللەر بىلەن يەتكۈزۈلگەن. ھەتتا سۈنئىي ھەمراھ ئارقىلىق يەتكۈزۈش ئۇسۇلىمۇ قوللىنىلغان.

ھازىرقى زامان ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدە بىرنەچچە قېتىملىق مۇقەددەس مەشئەلنى يەتكۈزۈش ئۇسۇلى تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ. مەسىلەن، 1948 ـ يىلى لوندون ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدە گىرېتسىيەلىك ئەسكەر دىمىترېلىس مەشئەل تۇتاشتۇرۇشتىن ئىلگىرى ھەربىي كىيىمىنى سېلىۋەتكەن ھەم قورالىنى بىر ياققا قويۇپ قويغان. ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشتىكى مەقسىتى ـــ قەدىمكى زاماندا گىرېتسىيەدە ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈش ئۇچۇن ھەرقايسى تەرەپنىڭ ئۇرۇش توخ ـ تاتقانلىقىنى خاتىرىلەش، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ھازىرقى زامان كىشىلىرىنى ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىكى ئېچىنىشلىق پاجىئەنى تەكرارلىماسلىققا ئاگاھلاندۇرۇش ئۇچۇن ئىدى.

1968 ـ يىلى مېكسىكا ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدە ئولىمپىك مەشئىلى پاراخوت بىلەن ياۋروپادىن يولغا چىقىپ، كولومبۇ 1492 ـ يىلى ئامېرىكا قىتئەسى چوڭ قۇرۇقلۇقىنى بايقىغاندا ماڭغان يول بىلەن مېكسىكىغا يەتكۈزۈلگەن. بۇ قېتىمقى مۇسابىقىنىڭ مەشئىلىنى تۇنجى قېتىم بىر ئايال تۇتاشتۇر ـ

غاچقا، تارىخ سەھىپىسىگە پۈتۈلگەن. ئۇ مېكسىكىلىق ئىنقىلابىنى باشلىغۇچى ئىدى.

1976 ـ يىلى كانادانىڭ مونتىرىئال شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدە، ئولىمپىك مۇقەددەس ئوتى سۈنئىي ھەمراھ ئارقىلىق ئاتلانتىك ئوكيانىدىن ئۆتكۈزۈلگەن. شۇ ۋاقىتتا، ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنىڭ مۇقەددەس ئوتى سۈنئىي ھەمراھنىڭ سىزىش ئۇسكۇنىسىنى قوزغاتقان. بۇ سۈنئىي ھەمراھ ئوتنى سىمۇول خاراكتېرىدە لازىر نۇرى ئارقىلىق كانادادا يەتكۈزگەن. بۇ قېتىمقى مەشئەل سەپىرىگە پەقەت بەش كۈنلا ۋاقىت كەتكەن.

1992 ـ يىلىدىكى بارسېلونا ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدە ئىسپانىيەلىك ئوقيا تەنھەرىكەتچىسى ئانتونئو رېۋولو مۇسابىقە مەيدانىدىكى مەشئەلنى ئوقيا ئارقىلىق تۇتاشتۇرغان. بۇ ئالاھىدە ئۇسۇل كىشىلەرنىڭ خاتىرىسىدە مەڭگۈ ساقلىنىدۇ.

1996 ـ يىلى ئاتلانتا ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنىڭ مۇقەددەس ئوتى 27 ـ ئاپرېل ئامېرىكىغا ئېلىپ كېلىندى. ئۇ 10 مىڭ كىشىنىڭ 84 كۈن كۈچ ئۇلاپ يۈگۈرۈشى ئارقىلىق 7 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ئاتلانتا ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى مەيدانىغا يەتكۈزۈلدى. كەچكى شەپەق نۇرىغا چۆمۈلگەن ئولىمپىك مۇسابىقىسىنىڭ ئاساسىي تەنھەرىكەت مەيدانىدا مەشئەل تۇتاشتۇرۇلدى. مەشئەلنى دۇنيا ئەڭ ئېغىر دەرىجىلىك بوكس مۇسابىقىسىنىڭ سابىق چېمپىيونى، «بوكس پادىشاھى» 54 ياشلىق مۇھەممەد ئەلى كېسەل سەۋەبىدىن تىترەپ تۇرغان قوللىرى بىلەن تۇتاشتۇرغاندا مەيدانىدىكى 85 مىڭ تاماشىبىن قايتا ـ قايتا گۈلدۈراس ئالقىش ياڭراتتى. شۇنىڭ بىلەن تۆت سائەتلىك ئېچىلىش مۇراسىمى باشلاندى. ئېچىلىش مۇراسىمىنى دۇنيادا 3 مىليارد 500 مىليون كىشى تېلېۋىزور ئالدىدا ئولتۇرۇپ كۆردى. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇ قېتىمقى ئېچىلىش مۇراسىمىنىڭ بېلىتە-

نىڭ قىممىتى 600 دوللارغا يەتكەن.

مۇقەددەس ئوتنى مۇسابىقە مەيدانىدىكى مەشئەلگە تۇتاشتۇرغان مۇھەممەد ئەلى قانداق ئادەم؟

مۇھەممەد ئەلى 1942 ـ يىلى ئامېرىكىدا نامرات نېگىر ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ نېگىر بولغاچقا ئادالەتسىز مۇئامىلە ئىچىدە ئۆسۈپ يېتىلگەن. ئۇ نېگىرلارنى كەمسىتىشكە قاتتىق نارازىلىق بىلدۈرۈپ قۇللۇق تۈزۈم دەۋرىدىن قېپقالغان ئىسىم ـ فامىلىسىنى ئۆزگەرتىپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ ئىسمىنى مۇھەممەد ئەلى دەپ ئاتىغان. ئۇنىڭ دادىسى ئوغلى مۇھەممەد ئەلىنىڭ ئادۇوكات ياكى ئوقۇتقۇچى بولۇشىنى ئارزۇ قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئوغلى بوكسچى بولۇشنى ئارزۇ قىلاتتى. مۇھەممەد ئەلى 12 يېشىدىن باشلاپ مەشىق قىلىشقا كىرىشكەن. بارا ـ بارا تۈرلۈك چوڭ ـ كىچىك مۇسابىقىلەردە نەتىجە قازىنىپ 1960 ـ يىلى رىمدا ئۆتكۈزۈلگەن ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنىڭ يېنىك دەرىجىلىكلەر مۇسابىقىسىدە ئالتۇن مېدالغا ئېرىشكەن. ئۇ شۇ يىلى ئەمدىلا 18 ياشقا كىرگەنىدى. ئۇ شۇ قېتىمقى مۇسابىقىدىن كېيىن دۆلىتىگە قايتقاندا ئايرودۇرۇمغا مەخسۇس ھۆر ـ مەت قاراۋۇللىرى چىققان، يولنىڭ ئىككى ياقىسىدا مىڭلىغان قارا تەنلىكلەر بىلەن ئاق تەنلىكلەر ئۇنى قىزغىن قارشى ئالغان. ئۇ بىر كېچىدىلا مىليونېرغا ئايلىنىپ قالغان. 1964 ـ يىلىدىن 1978 ـ يىلىغىچە مۇھەممەد ئەلى كەينى ـ كەينىدىن ئۇچ قېتىم دۇنيا ئەڭ ئېغىر دەرىجىلىكلەر بوكس مۇسابىقىسىدە چېمپىيون بولۇپ، كىشىلەر تەرىپىدىن 20 ـ ئەسىردىكى ئەڭ ئۇلۇغ بوكسچى، دەپ تەرىپلەنگەن. ئۇنىڭ كىرىمىمۇ كىشىنىڭ ئەقلى يەتمەيدىغان دەرىجىگە يېتىپ بىر قېتىم مۇسابىقىدە تاپقان كىرىمى 10 مىليون ئامېرىكا دوللىرىدىن ئېشىپ كەتكەن. مۇھەممەد ئەلى 1978 ـ يىلى بوكس ساھەسىدىن چېكىنگەن.

مۇھەممەد ئەلى بىر تەنھەرىكەتچى بولۇش سالاھىيىتى بىلەن

شان ـ شەرەپنىڭ يۇقىرى چوققىسىغا چىققان. ئۇ، پەقەت بوكسچى بولۇپلا قالماستىن، يەنە مەشھۇر تىنچلىقپەرۋەر جەڭچى، شۇنداقلا يەنە خېلى نامى بار شائىر. ئۇ بىر شېئىرىدا مۇنداق دەپ يازغان:

ئەزرائىل ئالدىدا كۆلىمەن مەغرۇر،
سوغ كۆلكەم جاۋابتۇر ئاچچىق قىسمەتكە.
مەسخىرە ئەيلەيمەن كەلسە دەرد ـ بالا،
شادلىنىپ كۆلگەيمەن قاراپ ئاپەتكە.

مۇشۇنداق بولغاچقا مۇھەممەد ئەلى ئامېرىكىلىقلار تەرىپىدىن بۇ قېتىمقى ئاتالانتا ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنىڭ مەشئەلىنى تۇتاشتۇرۇشقا تاللىۋېلىنغان.

مۇسابىقە مەيدانىدىكى مەشئەل ياندۇرۇلغاندىن كېيىن، خەلقئارا ئولىمپىك كومىتېتىنىڭ رەئىسى 76 ياشلىق سامارانچ سۆز قىلىپ ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنىڭ غايىسىنى تەكىتلىدى ۋە ئاگاھلاندۇرۇپ: «بىز يەنىلا ئىنسانىيەت تراگېدىيەسى داۋاملىق كۆرۈلۈۋاتقان دۇنيادا ياشاۋاتىمىز» دېدى.

سامارانچ 1920 ـ يىلى ئىسپانىيەدە تۇغۇلغان. سودا كەسپىدە ئوقۇغان. چويلا توپ، مۇز تېيىلىش ۋە بوكس ھەرىكىتىنى ياخشى كۆرىدۇ. ئۇ ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئىسپانىيە پارلامېنتىنىڭ ئەزاسى، بارسېلونا رايونلۇق كومىتېتىنىڭ رەئىسى، ئىسپانىيەنىڭ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى بولغان. ئۇ يەنە ئىسپانىيە مۇز توپ كومانداسىنىڭ باشلىقى بولغان. 1951 ـ يىلى ئىسپانىيە كومانداسىنى باشلاپ دۇنيا مۇز توپ لەۋھە تالىشىش مۇسابىقىسىگە قاتنىشىپ چېمپىيون بولغان. بۇ ئۇنىڭ كېيىن تەنتەربىيە ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىشىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. ئۇ 1962 ـ يىلىدىن 1970 ـ يىلىغىچە

ئىسپانىيە ئولىمپىك كومىتېتىنىڭ رەئىسى بولغان. 1966 ـ يىلى خەلقئارا ئولىمپىك كومىتېتىنىڭ ئەزالىقىغا سايلانغان. 1974 ـ يىلىدىن 1978 ـ يىلىغىچە خەلقئارا ئولىمپىك كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىنى ئۇستىگە ئالغان. 1980 ـ يىلى رەئىسلىك ۋەزىپىسىنى ئۇستىگە ئالغان ھەمدە تۇنجى قېتىم لوس ـ ئانژېلىستا ئۆتكۈزۈلگەن خەلقئارا ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىگە رىياسەتچىلىك قىلغان. ھازىرغىچە خەنچىڭ، بارسېلونا ۋە ئاتلانتا شەھەرلىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن مۇسابىقىلەردە رىياسەتچىلىك قىلىپ كەلدى.

ئاتلانتا ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنىڭ ئېچىلىش مۇراسىمىدا سامارانچ سۆز قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئامېرىكا زۇكۇتۇكى كلىنتون سۆز قىلىپ مۇسابىقىنىڭ باشلانغانلىقىنى جاكارلىدى. ئارقىدىنلا «پىلانېتالار ئارا ئۇرۇش» ناملىق مەشھۇر كىنو فىلىمىنىڭ ئاساسىي مۇزىكىسىنى ئىشلىگەن مەشھۇر كومپوزىتور جون ۋىليامس 196 كىشىلىك ئاتلانتا سىمفونىيەلىك ئورکېستىرىنىڭ ئاتلانتا ئولىمپىك مۇسابىقىسىنىڭ ئاساسىي مۇزىكىسى «قەھرىمانلارنى چاقىرىش» مۇزىكىسىنى ئورۇنلىشىغا دىرىژورلۇق قىلدى. بىر قاتار تەنتەنىلىك پائالىيەتلەردىن كېيىن مۇسابىقىگە قاتنىشىدىغان 197 دۆلەت ۋە رايوندىن كەلگەن تەخمىنەن 11 مىڭ 200 تەنھەرىكەتچى مەيدانغا كىرىش مۇراسىمىغا قاتناشتى. ھەرقايسى دۆلەت ۋە رايونلارنىڭ ۋەكىللەر ئۆمىكى بايراقلىرىنى پۇلاڭلىتىپ، روھلۇق قەدەملەر بىلەن مېڭىپ بىر ـ بىرلەپ مەيدانغا كىرگەندە، بولۇپمۇ كۆركەم مىللىيچە كىيىم كىيگەن تەنھەرىكەتچىلەر مەيدانغا كىرگەندە تاماشىبىنلار ئۇلارغا تەنتەنە قىلدى ھەم قولىنى پۇلاڭلىتىپ ھۆرمەت بىلدۇردى.

جۇڭگو دۆلەت كۇچىنى نامايان قىلىشنىڭ مۇھىم ۋاستىسى سۈپىتىدە بۇ قېتىمقى ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىگە 500 كىشىلىك چوڭ تىپتىكى ۋەكىللەر ئۆمىكى ئەۋەتكەنىدى. جۇڭخۇا

خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن تۇنجى قېتىم 1952 ـ يىلى ئۆتكۈزۈلگەن مۇسابىقىگە ۋەكىللەر ئۆمىكى ئەۋەتكەن بولسىمۇ، لېكىن 1984 ـ يىلىغىچە توپتوغرا 32 يىل ئىدىئولوگىيە توقۇنۇشى تۈپەيلىدىن جۇڭگو تەنھەرىكەتچىلىرى مۇسابىقىگە قاتناشتۇرۇلمىغانىدى.

جۇڭگو 1984 ـ يىلى لوس ـ ئانژېلېس ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىگە قايتا قاتناشقاندىن بۇيان ئىزچىل ۋەكىللەر ئۆمىكى ئەۋەتىپ كېلىۋاتىدۇ ۋە يىلدىن ـ يىلغا ياخشى نەتىجىگە ئېرىشىۋاتىدۇ. بۇ قېتىمقى مۇسابىقىنىڭ ئېچىلىش مۇراسىمىدا جۇڭگو تەنھەرىكەتچىلىرى مەيدانغا كىرگەندە ئامېرىكىلىق چۇشەندۈرگۈچى جۇڭگوغا تازا بىر ھۆجۇم قىلىۋېلىشنى زادىلا ئۇنتۇمىدى. تۆۋەندىكىسى چۈشەندۈرگۈچىنىڭ ئەينەن سۆزى:

«جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ نوپۇسى دۇنيا نوپۇسىنىڭ بەشتىن بىر قىسمىنى ئىگىلەيدۇ. ئىقتىسادى يىلىغا ئون پىرسەنتلىك سۈرئەتتە ئاشماقتا. ئامېرىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەرقايسى ئىقتىسادىي چوڭ دۆلەتلەر يوشۇرۇن كۈچى غايەت زور بۇ بازارغا كىرىش كويىدا بولماقتا... ئولىمپىك مۇسابىقىسىدە ئۇلار زور نەتىجىگە ئېرىشتى. بارسېلونا ئولىمپىك مۇسابىقىسىدە جەمئىي 54 مېدالغا ئېرىشىپ 4 ـ بولدى. ئۇلار 1984 ـ يىلى ئولىمپىك مۇسابىقىسىگە قاتنىشالماسلىق تارىخىغا خاتىمە بېرىپ، تەنتەربىيەدە كۆرۈنەرلىك نەتىجىگە ئېرىشتى. لېكىن، كىشىلەر نىڭ گۇمانى تېخى تۈگىمىدى. ئۇلار، جۇڭگولۇقلارنى، بولۇپمۇ يېنىك ئاتلېتىكا ۋە ئايال سۈ ئۈزۈش ماھىرلىرى روھلاندۇرۇش دورىسىغا تايىنىپ ياخشى نەتىجىلەرگە ئېرىشكەن بولۇشى مۇمكىن، دەپ ئويلايدۇ.»

جۇڭگولۇقلارنى «سىلەرنىڭ خەۋىرىڭلار قويۇق مىللەتچىلىك تۇسىنى ئالغان» دەپ تەنقىدلەيدىغان غەربلىكلەرنىڭ سىياسىي تۇستىكى بۇ چۈشەندۈرۈشى جۇڭگو ۋەكىللىرىنى نارازى قىلدى.

بۇ قېتىمقى ئاتلانتا ئوليمپيك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىگە 10 مىڭدىن كۆپرەك ماھىر 26 چوڭ تۈردىكى 271 كىچىك تۈر بويىچە مۇسابىقىگە قاتناشتى، بۇنىڭ بىلەن ئوليمپيك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنىڭ 100 يىللىق تارىخىدا قاتناشقان كوماندا ۋە ئادەم سانى، مۇسابىقە تۈرى ۋە ئالتۇن مېدال سانى ئەڭ كۆپ بولۇش رېكورتى يارىتىلدى.

بۇ قېتىمقى مۇسابىقە هازىرقى زامان ئوليمپيك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنىڭ 100 يىللىقىنى خاتىرىلەش تۈسىگە ئىگە بولۇغاچقا ناھايىتى داغدۇغىلىق ئۆتكۈزۈلدى. تەشكىلىي هەيئەت مۇسابىقىنىڭ تەييارلىقىغا ئالته يىل ۋاقىت، 1 مىليارد 700 مىليون دوللار سەرپ قىلدى. بۇ قېتىمقى ئوليمپيك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنى هۆكۈمەت تەرەپ ئەمەس، بەلكى هاكىمىيەت ئورگىنى بولمىغان خەلق تەشكىلاتلىرى ئۆز ئالدىغا ئىلتىماس قىلىپ تەشكىللىدى ۋە ئۆتكۈزدى. بۇ قېتىمقى مۇسابىقىنىڭ بىخەتەر ئۆتكۈزۈلۈشىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن ئامېرىكا هۆكۈمىتى 30 مىڭغا يېقىن ساقچى ۋە ئامانلىق ساقلىغۇچى خادىمنى ئىشقا سالدى.

ئاتلانتا شەهىرى 3 مىليون ئاهالىگە ئىگە ئاۋات خەلقئارالىق شەهەر. دۇنيا بويىچە داڭلىق ئىچىملىك شىركىتى بولغان كوكا-كولا شىركىتى، ئامېرىكا سىملىق خەۋەرلەر تېلېۋىزىيە شىركىتى ۋە دېلتا ئاۋىياتسىيە شىركىتىنىڭ باش ئىشتابى ئاتلانتادا. ئاتلانتا ئامېرىكىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى مۇهىم سودا ـ سانائەت مەركىزى بولۇپلا قالماستىن، جۇشقۇن هازىرقى زامان مەدەنىيىتى شەهىرى بولۇپ، نۇرغۇن تىياتىرخانا، مۇزېي، رەسىم سالونى ۋە سەنئەت مەركىزى بار. ئاتلانتادىكى سىمفونىيە ۋە بالېت ئۆمەكلىرى دۇنياغا داڭلىق.

1835 ـ يىلى ئامېرىكا غەرب تۆمۈريول شىركىتى ئاتلانتانى تۆمۈريول لىنىيەسىنىڭ جەنۇبتىكى ئاخىرقى بېكىتى قىلىپ تالـ

لىغاندا ئۇ ئەمدىلا شەھەر قىياپىتىگە كىرگەنىدى. 1843 ـ يىلىدىن ئىلگىرى بۇ جايىنىڭ نامى تېرمىنوس بولۇپ، مەنىسى ئاخىرقى بېكەت ئىدى. 1845 ـ يىلى ئاتالانتىك ئوكيان بىلەن تىنچ ئوكيانىنى تۇتاشتۇرىدىغان تۆمۈريول پۇتكەندىن كېيىن، تۆمۈريول ئىنژېنېرلىرى بۇ جايىنى ئاتالانتىك ئوكيانىنىڭ نامى بىلەن ئاتلانتا، دەپ ئاتاشنى تەكلىپ قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ جاي ئاتلانتا دەپ ئاتالغان. لىنكولن دەۋرىدە جەنۇب ـ شىمال ئۇرۇشىنىڭ پارتلىشى بىلەن ئاتلانتا ئامېرىكىنىڭ جەنۇبىدىكى شەرق ـ غەرب تۆمۈريولى تۇگۇنى، ماشىنىسازلىق سانائىتى ۋە سېتىش كەسپىنىڭ مەركىزىگە ئايلاندى. ئۇرۇشتىن كېيىن ئۇزاق ئۆتمەي ئاتلانتا خەلقى خارابلىكنى قايتا گۈللەندۈردى، بىرقانچە يىلدىن كېيىن بۇ شەھەر جورجىيە ئىشتاتىنىڭ مەركىزى بولدى. ئاتلانتا مىسسىر رېۋايەتلىرىدىكى سۈمۈرغ (قەقنۇس) نى شەھەر بەلگىسى قىلغان. ئۇ بۇ شەھەرنىڭ ئۇرۇشتىن كېيىن يېڭى ھاياتقا ئېرىشىپ، قايتىدىن گۈللىنىشىگە سىمۋول قىلىنغان.

جەنۇب سانائىتىنىڭ باش كۆتۈرۈشى ھەم شىمالدىكى سودا ـ سانائەتچىلەرنىڭ جەنۇبقا كۆچۈشى بىلەن ئاتلانتا شەھەر مەركىزىدىكى سودا ـ سانائەت رايونى مۇشۇ ئەسىرنىڭ دەسلىپىدە غايەت زور كۆلەمگە ئىگە بولدى. ئۇنىڭ سىرتىنى ئولتۇراق ئۆيى رايونى چۆرىدىدى. ئاتلانتا ئاھالىسىنىڭ 50% تىن كۆپرەكى قارا تەنلىك بولۇپ، بۇمۇ بۇ شەھەرنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى.

ئاتلانتالىقلار ئۆز شەھىرىدىن چىققان ئىككى مەشھۇر شەخس بىلەن پەخىرلىنىدۇ، ئۇنىڭ بىرى ئامېرىكا نېگىرلار ھوقۇقى ھەرىكىتىنىڭ دۇنياغا مەشھۇر داھىيسى مارتىن لۇتېر كىڭ. يەنە بىرى دۇنيا بويىچە ئەڭ بازارلىق كىتاب «ئەنسىز يىللاردىكى نازىنىن» نىڭ ئاپتورى، ئايال يازغۇچى مارگارېت مىچېل.

مارتىن لۇتېر كىڭ 1929 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى جورجىيە ئىشتاتىنىڭ ئاتلانتا شەھىرىدە بىر نېگىر باستېر ئائىلىسىدە

لىسسىده دۇنياغا كەلگەن. ئاتا ـ ئانىسى ئۇنى ناھايىتى ياخشى تەربىيەلىگەن. ئۇ ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ بىرنەچچە ئالىي مەكتەپنى تاماملىغان. 1948 ـ يىلى جەمئىيەتشۇناسلىق ئىلمى بويىچە ئەدەبىيات پېنى ماگىستىرى بولغان. 1955 ـ يىلى تىئولوگىيە ئىلمى بويىچە دوكتور بولغان. شۇ يىلى ئالاباما ئىشتاتى مونتەگومېرى شەھىرىدىكى بىر چېركاۋدا باستىر بولغان. 1956 ـ يىلى ئالاباما ئىشتاتىنىڭ مەركىزى مونتگومېرى شەھىرىدە بىر نېگىر ئايال ئىشچى كوچا ئاپتوبۇسىدا ئاق تەنلىكلەرگە ئورۇن بوشىتىشنى رەت قىلغانلىقى ئۈچۈن ئىشتاتلىق سوت ئۇنى جازالايدۇ. نېگىرلار بۇ خىل كەمسىتىشكە قاتتىق نارازى بولۇپ قارشى چىقىدۇ. ھىندىستان مۇستەقىللىق ھەرىكىتىنىڭ مەشھۇر داھىيسى گەندىنىڭ كۆرەش قىلىش يولىغا چوقۇنىدىغان، پۈتكۈل سىياسىي ھاياتىدا زورلۇق كۈچ ئىشلەتمەي قارشىلىق كۆرسىتىشنى بىردىنبىر كۆرەش يولى قىلىپ تاللىۋالغان مارتىن لۇتېر كىڭ بۇ قېتىمقى نارازىلىق ھەرىكىتىگە رەھبەرلىك قىلىپ شەھەردىكى بارلىق نېگىرلارغا كوچا ئاپتوبۇسىغا چىقماسلىقنى جاكارلاپ، قارشىلىق ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرىدۇ. مونتگومېرى شەھىرىدىكى 120 مىڭ ئاھالىنىڭ 50 مىڭى نېگىرلار ئىدى. ئۇلار قەتئىيلىك بىلەن بۇ خىل قارشىلىق ھەرىكىتىنى 385 كۈن داۋاملاشتۇرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئاپتوبۇس شىركەتلىرى ئېغىر زىيانغا ئۇچرايدۇ. ئامالسىز قالغان ئىشتاتلىق يۇقىرى سوت ھېلىقى ئايال ئىشچى ئۇستىدىن چىقارغان ئىلگىرىكى ھۆكۈمنى بىكار قىلىشقا ۋە ئاپتوبۇسلاردىكى ئىرقىي ئايرىمچىلىقنى بىكار قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. بۇ نېگىر ئايال ئىشچى ئىرقىي ئايرىمچىلىق بولمىغان تۈنجى ئاپتوبۇسقا ئولتۇرۇپ ئىشقا ماڭغاندا مىڭلىغان نېگىرلار يولنىڭ ئىككى قېتىدا تۇرۇپ ئۇنىڭغا تەنەنە قىلىشىدۇ. بۇ غەلىبە ئامېرىكىنىڭ جەنۇبىدىكى قارا تەنلىكلەرنىڭ ئۆز كۈچى ئارقىلىق ئېرىشكەن تۈنجى شانلىق غەلىبىسى

بولۇپ قالىدۇ. 27 ياشلىق مارتېن لۇتېر كىڭنىڭ داڭقى بۇ ئىش مۇناسىۋىتى بىلەن پۈتكۈل ئامېرىكىغا پۇر كېتىدۇ. 1957 ـ يىلى 1 ـ ئايدا خەلق ھوقۇقى ھەرىكىتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن 60 نەپەر قارا تەنلىك باستېر ئاتلانتا شەھىرىدە «جەنۇب خرىستىيان دىنىي داھىيلىرى بىرلەشمىسى» نامىلىق تەشكىلاتنى قۇرۇپ مارتېن لۇتېر كىڭنى رەئىسلىككە سايلايدۇ. مارتىن لۇتېر كىڭ 1963 ـ يىلى 8 ـ ئايدا 250 مىڭ كىشىلىك «ۋاشىنگتون-غا يۈرۈش قىلىش» نامايىشىغا رەھبەرلىك قىلىدۇ. ئۇ لىنكولىن خاتىرە سارىيى ئالدىدا نامايىشچىلارغا «مېنىڭ بىر خىيالىم بار» نامىلىق مەشھۇر نۇتقىنى سۆزلەيدۇ. دۇنياغا مەشھۇر بۇ نۇتۇقتا ئا-مېرىكا ئاساسىي قانۇنى ۋە «ئازادلىق خىتابنامىسى» ئاساس قىلىنىپ، ئىرقىي كەمسىتىش سىياسىتىگە قاتتىق زەربە بېرىلگەن. نۇتۇق كۈچلۈك ھېسسىياتقا تولغان بولۇپ، سۆزلىرى گۈزەل، مول چاقىرىق كۈچىگە ئىگە. دۇنيا جامائەتچىلىكى ئۇنىڭ ناتىقلىق تالانتىغا قايىل بولۇپ ئۇنى «نېگىرلار ئاۋازى» دەپ تەرىپلەشكەن. ئۇ 1964 ـ يىلى 36 يېشىدا نوبېل تىنچلىق مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن.

ئامېرىكا نېگىرلار ھوقۇقى ھەرىكىتىنىڭ دۇنياغا مەشھۇر بۇ داھىيسى 1968 ـ يىلى 4 ـ ئايدا «نامراتلار ھەربىي يۈرۈشى» نا-مايىشىنى تەشكىللىگەندە تېنىنېمسى ئىشتاتىنىڭ مېمفىس شەھى-رىدە يول ئۈستىدە ئىرقچى ئۇنسۇرلار تەرىپىدىن قەستلەپ ئۆلۈ-تۈرۈلىدۇ. ئۇ بۇ چاغدا ئەمدىلا 39 ياشقا كىرگەن. ئۇنىڭ پاجىئە-لىك ئۆلۈمى ئامېرىكىدىكى قارا تەنلىكلەرنىڭ غەزەپلىك قارشى-لىقىنى قوزغايدۇ. نەتىجىدە 100 دىن ئارتۇق شەھەردە نېگىرلار-نىڭ كەڭ كۆلەملىك «قالايمىقانچىلىق» ھەرىكىتى يۈز بېرىدۇ. جونسۇن زۇكۇتۇڭ خەلقنىڭ غەزىپىنى پەسەيتىش ئۈچۈن 4 ـ ئاي-نىڭ 4 ـ كۈنى مەملىكەت بويىچە مارتىن لۇتېر كىڭغا ماتەم بىلدۇرۇشنى ئېلان قىلىدۇ. قاتىل 99 يىللىق قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىدۇ.

ئامېرىكىدىكى كەڭ قارا تەنلىكلەر ئاممىسىنىڭ كۈچلۈك تەلەپ قىلىشى نەتىجىسىدە ئامېرىكا ھۆكۈمىتى ئاخىر قارار چىقىرىپ، 1986 - يىلى 1 - ئايدىن باشلاپ ھەر يىلى 1 - ئاينىڭ 3 - ھەپتىسىنىڭ دۈشەنبە كۈنىنى مەملىكەت بويىچە مارتىن لۇتېر كىڭنى خاتىرىلەش كۈنى قىلىپ بېكىتكەنلىكىنى ئېلان قىلىدۇ. نەتىجىدە، مارتىن لۇتېر كىڭ گېئورگى ۋاشىنگتوندىن كېيىن بۇ شان - شەرەپكە ئېرىشكەن بىردىنبىر ئامېرىكىلىق بولۇپ قالىدۇ.

ئاتالانتا شەھىرىدىن چىققان يەنە بىر دۇنياۋى مەشھۇر شەخس مارگارېت مىچېل. بۇ ئايال يازغۇچى 1900 - يىلى تۇغۇلغان. ئۇنىڭ دادىسى نامى چىققان تارىخشۇناس ئىدى. مارگارېت مىچېل 14 يېشىدىن 18 يېشىغىچە ئاتلانتادىكى ۋاشىنگتون ئالىي دەرىجىلىك دىنىي مەكتىپىدە ئوقۇغان. 15 يېشىدا ماساچۇسېتس ئىشتاتىدىكى شىمس قىزلار ئىنستىتۇتىغا ئوقۇشقا كىرگەن. بىر يىلدىن كېيىن ئانىسى ئۆلۈپ كەتكەن. ئۇ دادىسى ۋە ئاكا - ئۇكىلىرىنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىش ئۈچۈن ئوقۇشتىن چېكىنىگەن. 1922 - يىلى «ئاتلانتا گېزىتى» نىڭ مۇخبىرى بولغان. 1925 - يىلى توي قىلغان. 1926 - يىلى قاتناش ھادىسىسىدە پۇتى يارىلىنىپ خىزمەتتىن چېكىنگەن.

مارگارېت مىچېل 1926 - يىلىدىن 1936 - يىلىغىچە 10 يىل يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلىپ «ئەنسىز يىللاردىكى نازىنىن» (يەنە بىر ئىسمى «لەيلەش») نى يېزىپ تاماملىغان. بۇ رومان شۇ يىلى نەشر قىلىنىپ پۈتكۈل ئامېرىكىنى زىلزىلىگە سېلىۋەتكەن. مارگارېت مىچېلنىڭ ئايال خىزمەتچىسى بېشىنىڭ ئەسلەپ دەپ بېرىشچە، بۇ كىتاب نەشردىن چىقىپ يېگىرمە تۆت سائەتتىن كېيىن، ھەر ئۇچ مىنۇتتا بىر قېتىم تېلېفون، بەش مىنۇتتا بىر ئىشىك قوڭغۇرىقى جىرىڭلاپ، بەش مىنۇتتا بىر تېلېگراممىا كېلىپ تۇرغان. رومان نەشر قىلىنىپ ئۇچ ھەپتە ئىچىدىلا 176 مىڭ پارچە سېتىلىپ بولغان. بۇ رومان 1937 - يىلى ئامېرىكا

بويىچە تەسىرى ئەڭ چوڭ ئەدەبىيات مۇكاپاتى پىرېست مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن.

بۇ داڭلىق رومانىدا ئامېرىكىنىڭ جەنۇب ـ شىمال ئۇرۇشى تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، رومانىدا يازغۇچىنىڭ جەنۇبنىڭ قوللۇق تۇزۇمىگە بولغان مايىللىقى يوشۇرۇن ئىپادىلەنگەن. رومانىنىڭ ئەدەبىيەۋى ھېسسىياتى شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ تۇرلۇك قاتلامدىكى ئېھتىياجىغا ماسلاشقان. بۇ رومان ئاساسلىقى پېرسوناژلارنى تەسۋىرلەشتىكى ئۆزگىچە ئۇسلۇبى بىلەن ئەينى چاغدا ئەڭ بازار-لىق كىتاب بولۇپ قالغان ھەم ھازىرغىچە سېھرىي كۈچىنى يوقاتمىغان.

1938 ـ يىلى مارگارېت مىچېل نيۇيورك جەنۇب جەمئىيىتىنىڭ ئالتۇن مېدالىغا ئېرىشكەن ھەم شىمس قىزلار ئىنستىتۇتىنىڭ ئەدەبىيات دوكتورلۇقى ئىلمىي ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. بۇ رومانغا ئاساسەن ئىشلەنگەن كىنو فىلىمى 1940 ـ يىلى ئوسكار ئالتۇن ھەيكەل مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن. مارگارېت مىچېل 1949 ـ يىلى ئاتلانتادا قاتناش ھادىسىسىدە قازا تاپقان.

ئاتلانتادا ئۆتكۈزۈلگەن 26 ـ نۆۋەتلىك ئولىمپىك مۇسابىقىسى 17 كۈن داۋام قىلىپ مەڭگۈ ئەستىن چىقمايدىغان سان-ساناقسىز مىنۇتلارنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن ئاياغلاشتى. بۇ نۆۋەتلىك ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىگە قاتناشقان 197 دۆلەت ۋە رايون ئىچىدە 79 دۆلەت ۋە رايون مېدالغا ئېرىشتى. ئامېرىكا 44 ئالتۇن مېدال ئېلىپ ئالتۇن مېدال ۋە ئومۇمىي مېدال سانى جەھەتتە 1 ـ ئورۇننى ئىگىلىدى. رۇسىيە 26 ئالتۇن مېدال، گېرمانىيە 20 ئالتۇن مېدال، جۇڭگو 16 ئالتۇن مېدال، فىرانسىيە 15 ئالتۇن مېدال، ئىتالىيە 13 ئالتۇن مېدال ئېلىپ ئالدىنقى 6 ـ قاتارغا كىردى. 60 مىليون نوپۇسقا ئىگە تۈركىيە تۆت ئالتۇن مېدال ئېلىپ، ئالتۇن مېدال سانى جەھەتتە ئالدىنقى 20 دۆلەت تىزىملىكىدىن ئورۇن ئالدى.

بۇ قېتىمقى مۇسابىقىدە 13 دۆلەت ۋە رايونىمىزنىڭ تەنھەرىكەتچىلىرى 24 تۈردە دۇنيا رېكورتىنى يېڭىلىدى.

تەشكىللىي ھەيئەت ئاخىرقى ئاخشىمى مول مەزمۇنلۇق پائالىيەت ئورۇنلاشتۇرۇپ، تارىختا كۆلىمى ئەڭ زور بولغان ئولىمپىك مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈپ 100 يىللىق ئولىمپىك مۇسابىقىسىنىڭ يېپىلغانلىقىنى تەبرىكلىدى. مىڭلىغان - ئونمىڭلىغان تەنھەرىكەتچىلىرى ئولىمپىك مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلگەن تەنتەربىيە مەيدانىغا كىرىپ خوشلىشىش كېچىلىكى ئۆتكۈزدى.

16 يىلدىن بۇيان خەلقئارا ئولىمپىك كومىتېتىنىڭ رەئىسلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ كېلىۋاتقان ئىسپانىيەتلىك سامارانچ سۆز قىلىپ: «مەن پۈتكۈل دۇنيادىكى ياشلارنىڭ تۆت يىلدىن كېيىن سىدنېيدا ئۇچرىشىشنى مۇراجىئەت قىلىمەن» دەپ جاكارلىدى.

1996 - يىلى 8 - ئايدا يېزىلدى.

ئۇيغۇر بالىلىرى ۋە پۇتبول روھى

ئۇيغۇر بالىلىرىنىڭ تەنتەربىيە تۈرلىرى ئىچىدە پۇتبولنى ئەڭ ياخشى كۆرىدىغانلىقى ھەممىگە ئايان. گەرچە ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە بالىلارنىڭ پۇتبول ئويناش شارائىتى تەلەپكە ئۇيغۇن ھالدا ھازىرلانمىغان ھەم پۇتبول مەدەنىيىتى ھەقىقىي مەنىدە شەكىللەنمىگەن بولسىمۇ، ئەمما «پۇتبول روھى» خېلىلا ئۇيغانغان دېيىشكە بولىدۇ. بولۇپمۇ ئۇرۇمچى، قەشقەر، غۇلجا، ئاتۇش ۋە قاراماي قاتارلىق بەش شەھەردە بالىلارنىڭ پۇتبولغا بولغان قىزغىنلىقى ئىنتايىن يۇقىرى. ئۇيغۇر بالىلىرىنىڭ پۇتبولغا بولغان ئوتتەك ھەۋىسىنى ئۇلارنىڭ جۇڭگو بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك ئۆسمۈرلەر پۇتبول مۇسابىقىلىرىدە بىرنەچچە قېتىم 1 ـ

ئۇرۇمچى شەھەرلىك 5 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ پۇتبول كوماندىسى

غۇلجا ناھىيە تۇرپانيۇزى «ئۈمىد» باشلانغۇچ مەكتىپى كوماندىسى

بولغانلىقىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. مەسىلەن، ئاتۇش ئۆسمۈرلەر پۈتبۇل كوماندىسى 2007 ـ يىلى 28 ـ سېنتەبىر كۈنى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ چىنخۇاڭداۋ شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن 2007 ـ يىلىق مەملىكەتلىك ئۆسمۈرلەر پۈتبول مۇسابىقىسىدە 1 ـ بولۇپ ھەممىنى ھەيران قالدۇردى. ئۇرۇمچى شەھەرلىك 5 ـ باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ پۈتبول كوماندىسى 2011 ـ يىلى شەنداڭدا ئۆتكۈزۈلگەن ۋېيفاڭ ئۆسمۈرلەرنىڭ خەلقئارالىق تەكلىپ مۇسابىقىسىدە 1 ـ بولۇپ، جۇڭگو پۈتبول ساھەسىنى زىلزىلىگە سېلىۋەتتى. غۇلجا ناھىيە تۇرپانيۇزى «ئۈمىد» باشلانغۇچ مەكتىپى كوماندىسى 2012 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنىدىن 21 ـ كۈنگىچە بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن «مەملىكەتلىك ئۈمىد قۇرۇلۇشى ياش ـ ئۆسمۈرلەر پۈتبول تەكلىپ مۇسابىقىسى» دە چېمپىيونلۇققا ئېرىشتى. ئۇيغۇر ئۆسمۈرلىرى قولغا كەلتۈرگەن بۇ شان ـ شەرەپلەر جۇڭگو پۈتبول ساھەسىدىكىلەرنىڭ ئۈمىد نەزىرىنى شىنجاڭغا ئاغدۇرۇشىغا سەۋەب بولدى. نەتىجىدە، شىنجاڭدىن ھەرقايسى

ئۆلكە، شەھەرلەردىكى پۇتبول كوماندىلىرىغا ۋە كۇلۇبلارغا ئۆسۈمۈر پۇتبول ماھىرلىرىنى تاللاش شاملى كۆتۈرۈلدى.

بۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇرلاردىن يېتىشىپ چىققان پۇتبول چولپىنى بارى مۇھەممەت بىلەن مىرئەخمەت مىرزىئەخمەتنىڭ نامى كۇندىن - كۇنگە چىقىپ جۇڭگو پۇتبولچىلىقىدىكى چولپانلار قاتارىدىن ئورۇن ئالدى.

ئۇيغۇر بالىلىرى قولىغا كەلتۈرگەن بۇ ئاجايىپ نەتىجىلەر ھەرگىزمۇ تاسادىپىيلىق ئەمەس. بەلكى پۇتبولغا بولغان قىزىقىشنى تەبىئىي ھەۋەسكە ئايلاندۇرغان ئۇيغۇر بالىلىرىنىڭ بۇنداق نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈشى تەبىئىي ئەھۋال. ئۇيغۇر بالىلىرىنىڭ پۇتبولغا بولغان قىزىقىشىنىڭ تەبىئىيلىكىنى «پۇتبولچى بالا» ناملىق مىس ھەيكەل بىلەن «مۇھەممەتنىڭ 2008 - يىلى» ناملىق كىنو فىلىمىدىنمۇ كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. «پۇتبولچى بالا» ناملىق مىس ھەيكەلنى ۋاڭ شۇەنيۇەن (王宣元) ئىسىملىك ھەيكەلتىراش ياسىغان بولۇپ، بۇ ھەيكەل «2008 - يىللىق ئولىمپىك تەنھەرىكىتى ھەيكەلتىراشلىق ئەسەرلىرى كۆرگەزمىسى» گە تاللىنىپ، دۇنيانىڭ جاي - جايلىرىدا ئايلاندۇرۇلۇپ، كۆرگەزمە قىلىنغان. ھەيكەلتىراش بۇ ئەسىرى ئارقىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ

«پۇتبولچى بالا» ناملىق مىس ھەيكەل

تەنتەربىيەنى سۆيۈش ۋە ئولىمپىكنى قوللاش روھىنى ئەكس ئەتـ
تۈرمەكچى ئىكەنلىكىنى ئېيتقان. بىزنى قىزىقتۇرىدىغان يېرى
ھەيكەلتىراشنىڭ بىر گۈزەك ئۇيغۇر بالىنىڭ تولۇپ ـ تاشقان
خۇشاللىق بىلەن پۈتبول تېپىشكە ئىنتىلىپ تۇرغان ھالىتىنى
تەسۋىرلىگەنلىكىدۇر. بۇ ھەيكەلنى كۆرگەن ھەرقانداق ئادەم بالـ
دىكى قىزىقىشنىڭ تۈغما ئىكەنلىكىگە ھەيران بولماي قالمايدۇ.

«مۇھەممەتنىڭ 2008 ـ يىلى» ناملىق كىنو فىلىمىمۇ ئۇخـ
شاشلا ئۇيغۇر بالىلىرىنىڭ ۋۇجۇدىدىكى پۈتبولغا بولغان تەبىئـي
ھەۋىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن ياخشى فىلىمدۇر. تەڭرىتـاغ
كىنو ئىستۇدىيەسى ئىشلىگەن بۇ فىلىم تۈنجى قېتىم بېيجىڭدا
قويۇلغاندا ئاخبارات ۋاستىلىرىنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشكەـن
ھەم ئارقىدىنلا مەملىكەت بويىچە 13 فىلىم شىركىتىنىڭ قـول
لىشىغا ئېرىشىپ، يۈقىرى ئىقتىسادىي ئۈنۈم ياراتقان. بۇ فىلىـم
يەنە شۇ يىلى 6 ـ ئاپرېل كەچتە 15 ـ نۆۋەتلىك بېيجىڭ ئىسـ
تۇدىيىنتلار كىنو بايرىمىدا كىشىلەرنىڭ ئەڭ دىققىتىنى قوزغىغان
فىلىمگە ئايلانغان. بۇ فىلىمدە ئۇيغۇر بالىلىرى ئىچىدە ئـو
مۇملاشقان «پۈتبول روھى» نامايان قىلىنغان. ئۇنىڭدا ئەكس ئەتـ
كەن مىللىي ئالاھىدىلىك ۋە يەرلىك پۇراق كىشىلەرنىڭ قەلبىنى
ھاياجانغا سالغان. بۇ فىلىمدە بىر توپ دېھقان بالىلىرىنىڭ پـۈتـ
بول ھېكايىسى ئارقىلىق تەكلىماكان پەرزەنتلىرىنىڭ گـۈزەل
ئارزۇ ـ ئىنتىلىشلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

فىلىمدە تەسۋىرلىنىشىچە، تەكلىماكان قۇمۇقىنىڭ چېتىگە
جايلاشقان قۇمقۇيرۇق كەنتىدە ئېقىنلار قۇرۇپ، كەنت تەدرىجـي
قۇمۇلىشىدۇ. ئەمما كەنت ئاھالىلىرى ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن تارتـىپ
ياشاپ كەلگەن بۇ ئانا ماكاندىن كۆچۈپ كېتىشكە كـۆزى قىيمـاي
دۇ. ئۇلار كەنت باشلىقى قادىرنىڭ يېتەكچىلىكىدە قۇدۇق قېزىپ
كۆچەت تىكىش ئارقىلىق يۇرت ـ ماكانىنى ساقلاپ قېلىشنى
ئويلايدۇ. لېكىن تەبىئەتنىڭ رەھىمسىز زەربىسى ئۇلارنىڭ ئـە

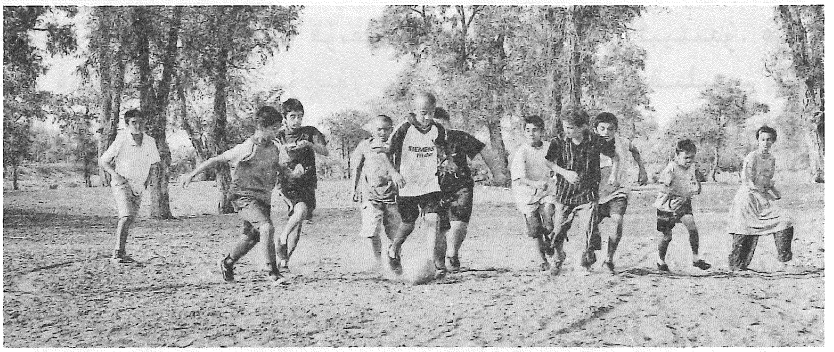

«مۇھەممەتنىڭ 2008 ـ يىلى» ناملىق فىلىمدىن كۆرۈنۈش

شەنچىنى تەۋرىتىپ قويىدۇ.

شەھەردە ياشايدىغان دارۋاز مۇھەممەت كىچە ـ كۈندۈز بىر ئارزۇنىڭ ئوتىدا كۆيىدۇ. ئۇ بولسىمۇ بېيجىڭ ئولىمپىك تەنھەرىكەت يىغىنىنىڭ ئېچىلىش مۇراسىمىدا «چاڭگا» نىڭ بوشلۇقىدا داردا مېڭىپ دۇنيا ئەھلىگە ئۇيغۇرلارنىڭ دارۋازلىق ماھارىتىنى نامايان قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. ئويلىمىغان يەردىن، خاتا ھالدا ئۇ تەشكىلنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن تەكلىماكان بويىدەكى قۇمقۇيرۇق كەنتىگە پۇتبول تىرېنىرلىقىغا ئەۋەتىلىدۇ.

فىلىمدە تەسۋىرلەنگەن قۇمقۇيرۇق كەنتى 100 يىللىق تارىخقا ئىگە مەشھۇر پۇتبول كەنتى بولۇپ، بۇ كەنتتىكى ئەر ـ ئايال، قېرى ـ ياش ھەممىسى پۇتبولنى ياخشى كۆرىدۇ، پۇتبولغا ئالاھىدە ھەۋەس قىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ پۇتبول ماھارىتى يۇقىرى. مۇھەممەت قۇمقۇيرۇقتىكى پۇتبول مۇھىتىدا لاياقەتلىك تىرېنىر بولالماي كۈلكىگە قالىدۇ. ئۇ شەھەرگە يۆتكىلىپ كېتىش مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، قۇمقۇيرۇقلۇق بالىلاردىن پايدىلانمىسا بولمايدىغانلىقىنى چۈشىنىپ، ئۇلارغا: ئەگەر ژىلايەت بويىچە ئۆتكۈزۈلىدىغان مۇسابىقىدە «ئىكسىاق لوڭقىسى» غا ئېرىشسە، قۇمقۇيرۇق كەنتىدىكى بالىلار بېيجىڭغا بېرىپ ئولىمپىك تەنتەربىيە مۇسابىقىسىنىڭ ئېچىلىش مۇساب-

قىسىنى كۆرەلەيدۇ، دەپ قۇمقۇيرۇقلۇقلارغا يالغان ئېيتىدۇ. فەلىم ۋەقەلىكى مانا مۇشۇ سۇژىتنى بويلاپ تەرەققىي قىلىپ، يۇرەكنى هاياجانغا سالىدىغان هېكايىلەر ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. گەرچە ئۆزلىرى تەكلىماكاننىڭ چېتىدىكى توغراقلىققا جايلاشقان بىر كىچىك كەنتته يالاڭ ئاياغ يۈگۈرۈپ، قۇم كېچىپ توپ ئويناىدىغان تەلەيسىز بالىلار بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار تەقدىرگە تەن بەرمەي، ئالغا ئىنتىلىپ ياشاپ، دۇنياۋى پۇتبول چولپانلىرىغا ئايلىنىشنى ئويلايدۇ. فىلىمده بۇ بالىلار جۇشقۇن خاراكتېرى، قەيسەر روهى، كەپسىز مىجەزى بىلەن ئاجايىپ يارقىن مەنزىرىنى نامايان قىلىدۇ.

ئۇلاردىكى ئەركىن خاراكتېر، ئۆزىنى ئىپادىلەشكە بولغان تەشنالىق، جاپا ـ مۇشەققەتكە پىسەنت قىلمايدىغان چىدامچانلىق، پۇتبول دېسە هەممىنى ئۇنتۇيدىغان پىسخىكا كىشىلەردە ئۇنتۇلغۇسىز تەسىر قالدۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىدا ئاجايىپ بىر ئۆزگىچە روھ ـــ «پۇتبول روهى» ئەڭ روشەن ئەكس ئېتىدۇ. مانا بۇ «مۇھەممەتنىڭ 2008 ـ يىلى» نامىلىق كىنو فىلىمنىڭ ئۇتۇقى!

پۇتبول قۇمقۇيرۇقلۇقلارنىڭ تۇرمۇشىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان بىر قىسمىغا ئايلىنىپ كەتكەن بولغاچقا، بۇ يەردىكى بالىلارنىڭ پۇتبولغا بولغان قىزغىنلىقى ئاجايىپ كۈچلۈك. ئۇلار پۇتبول ئويناشنى يېگىتلىكنىڭ بەلگىسى، دەپ قارايدۇ. ئۇلارنىڭ پۇتبول ئوينىغۇدەك ئەۋزەل شارائىتىدىن سۆز ئېچىش مۇمكىن بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇلار ناهايىتى قىزغىن هەم چاققان، ئەقىللىك هەم جۇشقۇن، چەبدەس هەم چىداملىق. ئۇلارنىڭ ئىسسىق هەم توپا ئۆرلەپ تۇرىدىغان بۇ قەدىمىي سەهرا سىدا تەرلەپ، توپا بولۇپ كەتكەنده يۈيۈنمىدىغان مۇنچا يوق ياكى شارقىراپ ئېقىپ تۇرغان ئېرىق ـ ئۆستەڭ يوق. ئۇلارنىڭ بىخەتەر هەم پاكىز چىملىق مەيدانى يوق. ئۇلارنىڭ پات ـ پات ئالماشتۇرۇپ كىيىدىغان زاپاس كىيىمىمۇ يوق، ئۇلار يارىلانسا دەمالىلىقا داۋالايدىغان دورا ـ ئەسۋابلارمۇ يوق. ئۇلار ماهارىتىنى پىشىلدۇرسا، تاللاشنى كۈتۈپ

«مۇھەممەتنىڭ 2008 ـ يىلى» ناملىق فىلىمدىن كۆرۈنۈش

تۇرغان كەسپىي كۇلۇبلارمۇ يوق، ئەمما، ئۇلارنىڭ ژۇجۇدىدا 100 يىلدىن بېرى يېلىنچاپ كېلىۋاتقان «پۇتبول روھى» بار!

ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى بۇ خىل «پۇتبول روھى» نەدىن كەلگەن؟ ئۇيغۇر بالىلىرى نېمە ئۈچۈن پۇتبولنى ياخشى كۆرىدۇ؟ بۇ خىل ئەنئەنىنىڭ تارىخىي سەۋەبى نېمە؟

شۇبھىسىزكى، بۇ سوئالىلارغا جاۋاب بېرىشتە ئالدى بىلەن گەپنى شىنجاڭدىكى داڭلىق مەرىپەت بۆشۈكى ۋە پۇتبول كەنتى ئىكساقتىن باشلاشقا توغرا كېلىدۇ.

2006 ـ يىلى مەركىزىي تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ 1 ـ يۈرۈش قانىلىنىڭ «جۇڭخۇا مىللەتلىرى» پروگراممىسىدا 85 ياشلىق مۇھەممەت زۇنۇننىڭ ئائىلىسى ئاساس قىلىنىپ ئۇچ قىسىمغا بۆلۈپ تونۇشتۇرۇلغان «100 يىللىق پۇتبول كەنتى» دېگەن مەخسۇس فىلىم بىلەن ئىكساق كەنتى پۇتكۇل جۇڭگو مىقياسىغا مەشھۇر «پۇتبول كەنتى» بولۇپ تونۇلدى. ھەر ئايدا ئىككى

سان چىقىدىغان «تەنتەربىيە رەسىملىك ژۇرنىلى» نىڭ 2011 ـ يىللىق 10 ـ سانىنىڭ مۇقاۋىسىدا يۇز ـ كۆزى ئاپتاپتا كۆيۈپ قارىداپ كەتكەن، قىن ـ قىنىغا پاتماي ژارقىراپ سەكرەپ كەتكەن ئىكساقلىق پۇتبولچى باللارنىڭ شوخ، تېتىك قىياپىتى نامايان قىلىندى. ھەم ژۇرنال ئىچىدە 16 بەت ئاجرىتىلىپ، «شىنجاڭدىكى 100 يىللىق پۇتبول كەنتىنى زىيارەت ـــ ئىكساق رىۋايەتلىرى» دېگەن ماۋزۇدا ئىكساق پۇتبولچىلىقىنىڭ ئۆتمۈشى ۋە بۈگۈنى مەزكۇر ژۇرنالنىڭ مۇخبىرى ياڭ نىڭ تەرىپىدىن سۈرەت بىلەن مەزمۇن گىرەلەشتۇرۇلۇپ تونۇشتۇرۇلۇپ، جۈڭگو تەنتەربىيە ساھەسىدىكىلەرنىڭ ھەيرانلىقىنى قوزغىدى. بۇ تەبىئىي ھالدا ئىكساقنىڭ پۇتبول جەھەتتىكى نامىنى تېخىمۇ كەڭ ئەھمىيەتكە ئىگە قىلدى. بۈگۈنكى كۈندە ئىكساقنى جۈڭگو بويىچە نامى مەشھۇر «پۇتبول كەنتى» شەرىپىگە مۇيەسسەر قىلغان تۆھپىكار شەخسلەر ئاكا ـ ئۆكا مۇسابايېۋلاردۇر.

تەنتەربىيە تارىخىدىن مەلۇمكى، ھازىرقى زامان پۇتبول ھەرىكىتى 1860 ـ يىللاردا ئەنگلىيەدە بارلىققا كەلگەن. ئۇزاققا قالماي پۇتكۈل ياۋروپادا پۇتبول ھەرىكىتى ئومۇملىشىپ دۇنياغا تارقالغان. 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى تۈركىيەدە پۇتبول كۇلۇبلىرى بارلىققا كەلگەن. ئاكا ـ ئۆكا مۇسابايېۋلار 1905 ـ يىلى تۈركىيەگە ئوقۇشقا چىقارغان تۈرسۇن ئەپەندى بىلەن ئابدۇراخمان ئەپەندى (شادى) شىنجاڭدا پۇتبول ھەرىكىتىنى تۇنجى قېتىم بارلىققا كەلتۈرگەن ئەزىمەتلەر ھېسابلىنىدۇ.

تۈرسۇن ئەپەندى بىلەن ئابدۇراخمان ئەپەندى 1915 ـ يىلى تۈركىيەدىكى ئوقۇشىنى تۈگىتىپ ۋەتەنگە قايتقاندىن كېيىن ئاتۇش ئىكساقتا ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلارغا پۇتبول ئويناشنى ئۆگەتكەن. ئابدۇراخمان ئەپەندى 1920 ـ يىلى غۇلجىدا روشتى (تولۇقسىز) مەكتەپكە مۇدىر بولغاندا غۇلجىدا تۇنجى قېتىم پۇتبول مۇسابىقىسى ئۆيۈشتۈرغان. تۈرسۇن ئەپەندىنىڭ 1910 ـ يىللار ـ

نىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ «ھۇسەينىيە مەكتىپى» دەپ ئاتالغان ئۇستۇنئاتۇشتىكى ئىكساق مەكتەپتە پۇتبول ھەرىكىتىنى زور قىزغىنلىق بىلەن ئومۇملاشتۇرغانلىقىنى نامايان قىلىدىغان تارىخىي ۋەقەلەر ۋەئال ھادىسىلەر ئاز ئەمەس. مەسىلەن، ئىكساق پۇتبولچىلىقىنىڭ يۇكسەلگەن ھالىتىنى قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئەنگلىيە كونسۇلخانىسىدىكى خادىملار ۋە ئەسكەرلەر بىلەن مۇسابىقىلەشكەندە ئۇتۇۋالغانلىقىدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئاغزاكى ئەسلىمىلەر ئاساسىدا يېزىلغان ماتېرىياللاردا بۇ مۇسابىقە 1927 ـ يىلى قەشقەرنىڭ ھازىرقى خەلق مەيدانى بىلەن تۇمەن كۆلى ئارىلىقىدىكى ئۇزۇن يوللۇق ئاپتوبۇس بېكىتى جايلاشقان ئورۇندا بىر دېھقانىنىڭ بېدىلىكىدە ئۆتكۈزۈلگەنلىكى يېزىلغان. بۇ ۋاقىت تارىخىي چىنلىققا خىلاپ ئۇيغۇن. چۈنكى، بۇ مۇسابىقىدە سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇلخانىسىنىڭ ئادەملىرى ئۇچىنچى تەرەپ سۈپىتىدە مەيداندىكى تەرتىپكە كاپالەتلىك قىلغان ۋە رېپېرلىق قىلغان.

1917 ـ يىلى يۇز بەرگەن «فېۋرال ئىنقىلابى» ۋە «ئۆكتەبىر ئىنقىلابى» نەتىجىسىدە چار پادىشاھ ھۆكۈمىتى ئاغدۇرۇلغان. شۇنىڭ بىلەن 1880 ـ يىللاردىن بۇيان قەشقەردە كۈچلۈك ھالەتتە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن ئالاھىدە ئىمتىيازلىق رۇسىيە كونسۇلخانىسى تېز خارابلاشقان. ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمىتى يېڭى قۇرۇلغان بولشېۋىكلار ھۆكۈمىتىدىن قاتتىق ئەنسىرەپ كوممۇنىزم ئىدىئو-

لوگىيەسىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشىدىن قاتتىق ھەزەر ئەيلىگەن. بۇ 30 يىلغا يېقىن ۋاقىتتىن بېرى قەشقەردە رۇسىيە بىلەن ئۇستۇنلۇك تالىشىپ كېلىۋاتقان ئەنگلىيە كونسۇلخانىسى ئۇچۇن تېپىلغۇسىز پۇرسەت بولغان. بىراق، ئۇزاق ئۆتمەي ۋەزىيەتتە ئۆزگىرىش بولغان. يەنى بولشېۋىكلار ھۆكۈمىتى ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەپ ئەينى ۋاقىتتىكى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت شەكىللەندۈرگەن. 1923 ـ يىلىدىن باشلاپ سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ شىنجاڭنىڭ ئالىي رەھبىرى ياڭ زېڭ-شىن ھۆكۈمىتىگە ئۆزئارا كونسۇل تۇرغۇزۇش توغرۇلۇق ئەلچى ئەۋەتكەن. شۇ جىيەنيىڭنىڭ «مىنگو دەۋرىدىكى ئەنگلىيە بىلەن جۇڭگو شىنجاڭ (1912～1949)» دېگەن كىتابىدا يېزىلغانىدەك. «1925 يىلى 9 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ باش كونسۇلى ماكس دومپىس (Max Doumpiss) توقۇز نەپەر كوزاسۇل خادىمىنى ئېلىپ قەشقەرگە كەلگەن. 10 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلخانىسى رەسمىي ھالدا ئىشقا كىرىشكەن. ئورنى ئىلگىرىكى چاررۇسىيە باش كونسۇلخانىسى بولغان». سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردە باش كونسۇلخانىسىنىڭ قۇرۇلۇشى جۇڭگو، ئەنگلىيە، سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تېخىمۇ مۇرەككەپلەشتۈرۈۋەتكەن. ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمىتى يەنىلا ئەنگلىيە تەرەپنى ھىمايە قىلىپ، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇلخانىسىنىڭ تەسىرىنى چەكلەپ تۇرغان. ئەنگلىيە كونسۇلخانىسى ئۆزىنىڭ ئۇسۇتۇن ئورنىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۇچۇن ھىندىستاندىن 30 ئەترادىن پىدا ئەسكەر ئەكېلىپ كونسۇلخانىدا تۇرغۇزغان. بۇ ئەسكەرلەر بىلەن كونسۇلخانا خادىملىرى بوش ۋاقىتلاردا پۇتبول ئويناپتتى. شۇنىڭ بىلەن تۇرسۇن ئەپەندى باشچىلىقىدىكى ئۇستۇنئاتۇش پۇتبولچىلىرى ئوتتۇرىسىدا قەشقەرنى زىلزىلىگە سالغان مۇسابىقە شەكىللەنگەن. چۇنكى، مۇسابىقىدە ئۇستۇنئاتۇش پۇتبولچىلىرى

رى يۇقىرى ماھارەت ھەم جان پىدالىق بىلەن ئۇيناپ ئەنگلىيە كونسۇلخانىسىنىڭ پۇتبول ئەترىتىنى يېڭىۋالغان. كۆپ يىللاردىن بېرى ھېچبىر ئىشتا غەلىبە مېۋىسىنىڭ تەمىنى تېتىپ باقمىغان قەشقەر خەلقى ئۆز ئوغلانلىرىنىڭ ھاكاۋۇر ھەم زوراۋان ئەنگلىيەلىكلەر ئۈستىدىن قازانغان غەلىبىسىدىن ئالەمچە شادلىققا تولغان. پۇتبول ئويناش ئادىتى قەشقەر بىلەن ئاتۇشتىكى مەكتەپلەردە 1930 ـ يىللاردا تېخىمۇ ئومۇملاشقان. بولۇپمۇ 1935 ـ يىلىدىن باشلاپ «ئۇيغۇر مەدەنىيەت، ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى» جايلاردا ئۆزئارا پۇتبول مۇسابىقىلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، بۇ جەھەتتىكى قىزىقىشنىڭ ئومۇملىشىشىغا تۈرتكە بولغان.

ئابدۇراخمان شادى ئەپەندىنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن غۇلجىدا باشلانغان پۇتبول ھەرىكىتى 1930 ـ يىللاردا ئەۋجىگە چىققان. شۇ يىللاردا يېڭىچە مەكتەپلەر كەينى ـ كەينىدىن ئېچىلغاچقا پۇتبول ھەرىكىتى ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار ئەڭ قىزىقىپ ئويناىدىغان تەنتەربىيە تۈرى بولۇپ قالغان. ماتېرىيالىلاردا يېزىلىشىچە، غۇلجا شەھەر ئىچىدىكى ۋاڭ قادىرنىڭ بېغىدا ھەر ھەپتىدە دېگۈدەك پۇتبول مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرغان. شىنجاڭنىڭ پۇتبولچىلىقى ئەنە شۇ ئاساستا تەرەققىي قىلىپ 1950 ـ يىللارغا كەلگەندە كەڭ ئاممىۋى تەنھەرىكەتكە ئايلانغان. 1953 ـ يىلى 10 ـ ئايدا مۇرات، جاپپار، ئېزىز، ھەمدۇل قاتارلىق 18 كىشىدىن تەشكىللەنگەن شىنجاڭ پۇتبول كوماندىسى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن تۇنجى قېتىم ئۆتكۈزۈلگەن غەربىي شىمال پۇتبول مۇسابىقىسىگە قاتنىشىپ چېمپىيون بولغان. كېيىنكى قېتىملاردىمۇ ياخشى نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن. ئاشۇ قېتىم چېمپىيون بولغان كوماندا ئەزالىرىنىڭ خەنزۇ، ئۇيغۇر يېزىقىدا «شىنجاڭ» دېگەن خەت بېسىلغان مايكىنى كىيىپ، ئىككى رەت بولۇپ مەردانە قىياپەتتە چۈشكەن خاتىرە سۈرىتى شۇ قېتىمقى غەلىبىنىڭ خاتىرىسى سۈپىتىدە ھازىرغىچە زوقمىزنى

1953 ـ يىلىدىكى شىنجاڭ پۇتبولچىلىرى

قوزغاپ كەلمەكتە. تۇرسۇن يۇسۇپىنىڭ «هازىرقى زامان ئىس ـ تۇتەكسىز ئۇرۇشى ـــ پۇتبول» دېگەن كىتابىدا بۇ خىلدىكى ئۇ ـ تۇق ـ نەتىجىلەرنىڭ مىسالى سۇپىتىدە مۇنداق يېزىلغان: «دې ـ مەك، ئازادلىقىنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدىلا شىنجاڭ پۇتبول كو ـ ماندىسىنىڭ يۇقىرىقىدەك ياخشى نەتىجىلەرگە ئېرىشىشى ۋە داڭلىق پۇتبولچىلار يېتىشىپ چىقىپ، دۆلىتىمىز پۇتبول ھەر ـ كىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا كۈچ قوشۇپ تۇرتكە بولۇشى، دۆلەتلىك تەنتەربىيە كومىتېتىنىڭ ئاتۇش ئىكسىاق ۋە غۇلجىنى ‹پۇتبول يۇرتى› دەپ تىلغا ئېلىشى ـــ پۇتبولنىڭ شىنجاڭدا ئۇزۇن تارىخ ـ قا ھەم كۆچلۈك ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ».

ئاتۇشنىڭ ئىكسىاق كەنتىدە 1990 ـ يىللارغىچە 60 ـ 70 ياشلاردىكى بوۋايلارنىڭ ئۆزئارا مۇسابىقىلىشىپ پۇتبول ئويناش ئادىتى دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان ئەھۋال ئىدى. 1990 ـ يىللار ـ نىڭ بېشىدا شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى ئىشلىگەن «ئاتۇش سەيلىسى» دېگەن سەنئەت فىلىمىدىكى بىرنەچچە بوۋاينىڭ ئۆزىنى

ئىكساقتىكى پېشقەدەم پۇتبولچىلار (1985)

ئۇنتۇغان ھالدا پۇتبول تېپىۋاتقان ھەم سەكرەپ توپنى ئۇسۇۋاتقان نادىر كۆرۈنۈشى ھېلىمۇ كىشىلەرنىڭ ئېسىدە. ھازىرمۇ ئىكساقلىقلار پۇتبولنى بارلىق تەنتەربىيە تۈرلىرىدىن ئۈستۈن قويۇپ مۇئامىلە قىلىدۇ. ئىكساقلىق ئۆسمۈرلەر پۇتبول ئويناشنى يېگىتلىكنىڭ ئەڭ روشەن بەلگىسى، دەپ قارايدۇ. «مۇھەممەتنىڭ 2008 - يىلى» ناملىق فىلىمىمۇ ئىكساق پۇتبولچىلىقىنى يېپ ئۇچى قىلىپ، كەڭ ئۇيغۇر بالىلىرىدىكى «پۇتبول روھى» نى ناما-يان قىلغان.

ئومۇمەن، ئىكساقتىن ئىبارەت كىچىككىنە كەنتتىن باشلانغان 100 يىللىق پۇتبول ئەنئەنىسىگە ئىگە ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە، كې-لەچەكنىڭ ئىگىسى بولغان بالىلار پۇتبولنى تېخىمۇ زور قىز-غىنلىق بىلەن ئويناپ، ئۆزلىرىنىڭ جۇشقۇن پۇتبول روھىنى نا-مايان قىلىپ، مەملىكەت سەۋىيەسىدىكى داڭلىق پۇتبول چولپا-لىرىنىڭ ئارقا - ئارقىدىن بارلىققا كېلىشىگە، مەملىكەت دەرد-

جەلىك مۇسابىقىلەردە بىرىنچى بولۇشتەك شەرەپلىك نەتىجىلەرگە مۇيەسسەر بولماقتا.

شوخ، چەبدەس، جۇشقۇن، زېرەك ئۇيغۇر بالىلىرىلا بولىدىكەن، ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىدا تەبىئىي يېلىنجاپ تۇرغان پۇتبول روھلا بولىدىكەن، يېقىن كېلەچەكتە ئەمەت، سەمەت ياكى بارى، يارى دېگەندەك چىرايلىق ئىسىملىرى بار دۇنياۋى پۇتبول چوڭ پانلىرى خەلقئارالىق مۇسابىقىلەردە ئاجايىپ يۇقىرى ماھارەتلىرىنى نامايان قىلىشىپ، ئانا دىيارىغا شەرەپ كەلتۈرۈشى، قېرىنداشلىرىنى كۆرۈلۈپ باقمىغان ھېس - ھاياجانلارغا چۆمدۇرۇشى، قىسقىسى، بىزنى دۇنياۋى كەڭلىكلەردە غۇرۇرلاندۇرۇشى تەبىئىي.

دېمەك، ھەرقايسى ئەللەر ۋە خەلقلەر ئۆزلىرىنى تۇرلۇك شەكىلدە ئىپادە قىلىۋاتقان، ئۆزلىرىنىڭ قابىلىيىتى - ئىقتىدارلىرىنى ئوخشاش بولمىغان نۇقتىلاردىن نامايان قىلىۋاتقان شارائىتتا ئۇيغۇر بالىلىرى ئۆز ۋۇجۇدىدىكى پۇتبول روھىنى جەۋلان قىلدۇرۇپ، پۇتبولدىن ئىبارەت مۇھىم تەنتەربىيە تۈرىنى مىللىي خاراكتېرىمىزنى ئىپادە قىلىدىغان بىر تۇرلۇك ساھە سۈپىتىدە مۇقىملاشتۇرالىسا ئىنتايىن چوڭ ئىش بولاتتى. بۇ ئارقىلىق ئۆزىنى كۆپ ھاللاردا ناخشا - ئۇسسۇل ئارقىلىق ئىپادە قىلىشقا كۆنۈكۈپ كەتكەن مىللىي خاسلىقىمىزدا ئۇنىۋېرسالىلىشىش يۈزلىنىشى شەكىللىنەتتى.

2012 - يىلى يېزىلدى.

بىزگە قانداق دادىلار كېرەك

«بالىلىرىمىز مەدەنىيەت ۋە دۇنيا قاراشلار ئۇستۇنلۇك تالـ-شىۋاتقان دەۋردە ياشاۋاتىدۇ. بۇنداق مۇھىتتا بىزگە مېھىر - شەپقەتنى غەپلەت بۆشۈكىگە ئايلاندۇرۇۋالغان ئانىلار ئەمەس، بەلـ-كى ئۇنى يۇكسەك ئېتىقاد ئىستراتېگىيەسىگە ئايلاندۇرغان ئانىلار كېرەك.»

بۇ بىر ئابزاس سۆز ئابدۇقادىر جالالىددىنىڭ «جۇڭگو مىلـ-لەتلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 2004 - يىللىق 2 - سانىدا ئېلان قىـ-لىنغان «بىزگە قانداق ئانىلار كېرەك» دېگەن مۇھاكىمە ماقالـ-سىنىڭ ئاخىرىدىكى كەسكىن خىتابى. مېنىڭچە، ئانىلارغا قىلىنـ-غان بۇ خىتاب يەنە ئۆز نۆۋىتىدە دادىلارغىمۇ ئوخشاشلا ماس كېـ-لىدۇ. مەن بۇ ماقالىنى ئوقۇغاندىن كېيىن «بىزگە قانداق ئانىلار كېرەك» دېگەن ماۋزۇ كىشىلەرنىڭ ئويلىنىشىغا ئەرزىيدىغان بىر يۈرۈش مۇھاكىمە تېمىلىرىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىغا تۈرتكە بو-لىدىغان بەرىكەتلىك ماۋزۇ ئىكەن، دەپ قارىدىم ھەم «بىزگە قانداق دادىلار كېرەك» دېگەن مەسىلە ئۇستىدە جىددىي ئويلىنىپ قالدىم.

لۇ شۈن ئەپەندى 1920 - يىللىرى «بىز ھازىر قانداق دادا بولۇشىمىز كېرەك» دېگەن ئەسىرىنى ئېلان قىلىپ، ئەينى يىللاردىكى جۇڭگولۇق دادىلار توغرىسىدا ئۆتكۈر تەنقىدىي مۇلا-ھىزە يۈرگۈزگەنىكەن. شۇ يىللاردا جۇڭگو زىيالىيلىرى «يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتى» نى قوزغاپ، مىللىي ئويغىنىش دولقۇنىنى ئەۋج ئالدۇرغان. مىللىي خورلۇقنى يەتكۈچە تارتقان جۇڭگو زىيا-لىيلىرى غەزەپ - نەپرەتكە تولغان كۆزىنى ئۆزلىرىنى قاتمۇقات

مۇشكۈل ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغان جاھانگىرلارغا، تەسلىمچى ھۆكۈمەتكە، ھوقۇقپەرەس مۇستەبىتلەرگە تىكىش بىلەن بىللە، مەھكۇملۇققا كۆنۈكۈپ كەتكەن جاسارەتسىز دادىلارغىمۇ تىككەن. شۇڭا، ئەينى ۋاقىتتىكى ئەدەبىي ئەسەرلەردە دادىلارنىڭ ئوبرازى ئاساسەن دېگۈدەك سەلبىي ئوبراز سۈپىتىدە يارىتىلىپ، ئۆتكۈر ئىبارىلەر بىلەن تەنقىدلەنگەن. ئوبزورچىلار «يولىلارغا ئەسكى دادىلار توشۇپ كەتتى» دەپ ئېيتىشقان. شۇڭىمۇ بەزى مەدەنىيەت ئەربابلىرى بۇ يىللارنى جۇڭگو تارىخىدىكى «دادىنى دۇمبالاش يىلـ لىرى» دەپ ئاتاشقان.

شۇبھىسىزكى، بىر مىللەت ئۆزىنىڭ كېلەچەك ـ ئىستىقبالى ھەققىدە ئەستايىدىل ئويلانغاندا، مەۋجۇت ھالىتىدىن ئۆكۈنۈپ قاـ نائەتسىزلىك ھېس قىلغاندا ۋە ئەندىشىگە چۆمگەندە، تەبىئىي ھالدا كىرىزىس ئېڭى كۈچىيىدۇ، شۇنىڭ بىلەن، بۇ نېمە ئۈـ چۈن؟ قانداق قىلىش كېرەك؟ بىزگە نېمە كېرەك؟ چىقىش يولى زادى قەيەردە؟ دېگەندەك نۇقتىلاردىن چىقىپ تەپەككۇر قىلىدۇ. بايانىمىزدىكى «بىزگە قانداق ئانىلار كېرەك»، «بىزگە قانداق دادىلار كېرەك» دېگەن تېمىلار ئۇستىدىكى ئويلىنىشلارمۇ شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر.

روشەنكى، نۆۋەتتە، خەلقىمىز مەۋجۇتلۇقىغا كاپالەتلىك قىـ لىش، تەرەققىيات يوللىرى ئۈستىدە ئىزدىنىش، ئەنئەنىۋى مەدەـ نىيىتى، قىممەت قارىشى ۋە مىللىي كىملىكىنى ساقلاش قاتارلىق جەھەتلەردە قاتمۇقات خىرىسقا دۇچ كېلىۋاتىدۇ. گەرچە پۈتكۈل يەر شارى مىقياسىدا تۇرلۇك ساھەلەر بويىچە كۆرۈلۈۋاتقان كەسـ كىن رىقابەت ۋە خىرىس ھەممە مىللەتكە ئوخشاش بولسىمۇ، ھەرـ بىر مىللەتنىڭ ئەھۋالى مەلۇم جەھەتلەردە يەنىلا پەرقلىنىدىغان بولغاچقا، ئۇلار دۇچ كەلگەن كىرىزىسنىڭ تۇر ۋە دەرىجىسى بىرـ دەك بولمايدۇ. بىزگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ھازىر ئەڭ خەۋپلىك بولۇۋاتقىنى ئەخلاق جەھەتتىكى يىمىرىلىشتۇر. بۇنى «بىز دۇچ

كېلىۋاتقان بارلىق خىرىسلار ئىچىدىكى ئەڭ زور خىرىس» دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. كۆپىنچە كىشىلەر بەلكىم، «ئەخلاق جەھەتتىكى چۈشكۈنلىشىش پۈتكۈل ئىنسانىيەت ئورتاق دۇچ كېلىۋاتقان ئىجتىمائىي مەسىلە» دەپ ئويلىشى مۇمكىن. توغرا، ئەقلىي ئىقتىدار جەھەتتە غايەت زور ئىلگىرىلەشلەرگە ئېرىشىپ، مۆجىزە خاراكتېرلىك پەن ـ تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى قولغا كەلتۈرگەن ئەللەردىكى كىشىلەردىمۇ ئەخلاقىي چۈشكۈنلىشىش مەسىلىسى مەۋجۇت. ھەقىقەتەنمۇ ھازىرقى كىشىلەرنىڭ ئەجدادىدىن قالغان ئېسىل ئەخلاق ـ پەزىلىتى ئورنىغا كەلتۈرگىلى بولمىغۇدەك دەرىجىدە زىيانغا ئۇچرىدى. مۇشۇ مەندىن ئېيتقاندا، ئەخلاق كىرىزىسى تەرەققىي تاپقان ۋە تەرەققىي تاپمىغان بارلىق ئەل خەلقلىرى ئۈچۈن ئورتاق مەسىلە بولۇپ قالدى، دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئەمما، مەن بىزنىڭ ئەخلاق جەھەتتە يىمىرىلىشىمىز باشقىلارنىڭكىدىن ئۆزگىچىرەك، دەپ قارايمەن. سەۋەبى شۇكى، بىز ئەخلاققا، ئادىمىيلىككە مۇخالىپ مەسىلىلەرنى جاھاندارچىلىق يولى دەپ بىلىدىغان دەرىجىدە چۈشكۈنلىشىپ كەتتۇق. ئادىمىيلىككە، ئەخلاق پىرىنسىپلىرىغا مۇخالىپ يول تۇتۇپ ياشاۋاتقان ھەر ـ ھەر ئائەھلىلەرنى «بۇمۇ جان بېقىشنىڭ بىر يولى»، «ئاشۇنداق قىلىپ جېنىنى باقمىسا قانداق قىلىدۇ» دېگەندەك ئۇچقىغا چىققان مەنپەئەتپەرەسلىك چۈشەنچىلىرى بىلەن ئاقلاپ، بارلىق روھىي ۋە مەنىۋىي قىممەتلەرنى ئادەتتىكى ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويدۇق. بىزنىڭ تۈپ كىشىلىك ئەخلاق بولغان ھەققانىيلىق، گۈزەللىك، مەردانىلىك، ئوچۇق ـ يورۇقلۇق، باتۇرلۇق، مېھرىبانلىق قاتارلىق نوپۇزلۇق ئەخلاق ئۆلچەملىرىمىز قاياقلاردىندۇر يۇقتۇرۇۋېلىنغان چاكىنا ئەخلاق قاراشلار تەرىپىدىن يەكلەنمەكتە، بىر چەتكە چۆرۈپ تاشلانماقتا. قارايدىغان بولسىڭىز پاربخور ئەمەلدارلارنىڭمۇ، خۇشامەتچى جان باقتىلارنىڭمۇ، نومۇسسىز ئىپپەت سودىگەرلىرىنىڭمۇ، ھارام تاماق ھۇرۇنلارنىڭمۇ، كەسپىي

قويمىچىلارنىڭمۇ، ئەيتاۋۇر، خىرويىن سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارنىڭمۇ... ئۆز قىلمىشىنى ئاقلاش، ئۆزىنى يوللۇق كۆرسىتىش ئۈچۈن راسلىۋالغان بىر تالاي سەپسەتىلىرى بار. ئۇلار بۇ خىل بىر تەرەپلىمە، چاكىنا، بىمەنە جاھاندارچىلىق سەپسەتىلىرىنى ھېيىقماستىن ئەزۋەيلىگەن ھالدا سۆزلەپ يۈرۈۋېرىدۇ. ئۇنداقلاردا نە گۇناھ تۇيغۇسى، نە ۋىجدانىي ئازاب تۇيغۇسى، نە نومۇس تۇيغۇسى يوق. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ قىلمىش - ئەتمىشلىرىدىن قىلچىمۇ ئۆكۈنمەيدۇ، ئەپسۇسلانمايدۇ.

نېمە ئۈچۈن ئۇلارنىڭ تىلى ئۇزۇن، گېپى يوغان، يۈرۈش - تۇرۇشى كۆرەڭ؟

سەۋەبى، ئۇلار نوپۇزلۇق ئەخلاق ئۆلچەملىرىنىڭ چەكلىمىش كۈچىنى دېيەرلىك ھېس قىلمىغان، ئالىيجاناب ئەخلاقنىڭ كۈچىنى تولۇق تونۇپ يەتمىگەن. شۇڭا، ئۆزلىرى كېتىۋاتقان يولنىڭ نومۇسسىز يول ئىكەنلىكىنى ھېس قىلماق تۈگۈل، ئەكسىچە جاھانداردىچىلىقنىڭ زۆرۈر يولى، دەپ بىلىدىغان بولۇپ كەتكەن. ئەخلاق ئۆلچەملىرىمىزنىڭ بۇنداق دەپسەندە بولۇپ كېتىشىدىكى تۈپ سەۋەب، مېنىڭچە، بىزنىڭ ئايرىم ساندىكى دادىلىرىمىزدا.

بىزنىڭ ھازىرقى دادىلىرىمىز ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 60 - 70 - يىللىرىدا ئۆسۈپ يېتىلگەن. ئۇ چاغلاردا كىشىلەرنىڭ «ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەردىكى ئىنقىلابىي قىزغىنلىقى» ۋە «بويسۇنۇشنى ئەلا بىلىدىغان ئىتائەت ئەخلاقى» بەكرەك تەكىتلىنىپ، ھەق - ناھەق تۇيغۇسىغا ئىگە، مۇھەببەت - نەپرەت تۇيغۇسى روشەن، گۈزەللىك بىلەن رەزىللىكنى پەرق ئېتىش ئىقتىدارى كۈچلۈك، ھالال بىلەن ھارامغا تۇتقان مۇئامىلىسى سەزگۈر ئادەملەردىن بولۇشنى تەكىتلەشكە يېتەرلىك ئەھمىيەت بېرىلمىگەن. بۇ بىر ئەۋلاد 80 - ۋە 90 - يىللاردا قۇرامىغا يېتىپ دادا بولغاندىن كېيىن ئارقا - ئارقىدىن تۇغۇلغان پەرزەنتلىرىگە ئەخلاق جەھەتتە زۆرۈر بولغان تەلەپلەرنى قويۇپ، ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىغا ئا-

لىيجاناب پەزىلەت گۇللىرىنىڭ ئۇرۇقىنى تېرىشقا، قىممەتكە ئە-
گە غايە ـ نىشانلارنى تىكلىشىگە، ئۇلارنىڭ قەلبىدە نوپۇزلۇق
ئەخلاق ئۆلچەملىرىنىڭ شەكىللىنىشىگە يېتەرلىك ئەھمىيەت بې-
رەلمىگەن. پەقەت قانداق قىلىپ تېرىشىپ ئوقۇپ ياكى تېرىشىپ
ئىشلەپ ياخشى كۆن كەچۈرۈش توغرىسىدىلا نەسىھەت قىلالىغان.
چۈنكى، ئۆزلىرىنىڭ بالىلىقى ۋە ياشلىقى ماددىي جەھەتتىكى زە-
يادە موھتاجلىق ئىچىدە ئۆتكەچكە، ئۇلارنىڭ ئاچلىق ۋە نامراتلىق
ھەققىدىكى تەسىراتى ئىنتايىن چوڭقۇر. شۇڭا ماددىي مەنپەئەتكە
نىسبەتەن زىيادە سەزگۈر قارايدىغان، بەخت تۇيغۇسى جەھەتتە
ماددىي ھۇزۇر ـ ھالاۋەتلەرگە بەكرەك ھەۋەسلىنىدىغان پىسخە-
كىسى كۈچلۈك. شۇ سەۋەبتىن ئۇلار ئۆزىنىڭ ئىدىيەسىگە ئايلە-
نىپ كەتكەن بۇ خىل قىممەت قاراشلىرى بىلەن پەرزەنتلىرىگە
ياخشى كۆن كۆرۈش ھەققىدە توختىماي سۆزلەيتتى. ئەمەلىيەتتە
ئۇلارنىڭ قىممەت ئۆلچىمىدىكى «ياخشى كۆن» ماددىي جەھەتتىكى
ھالاۋەتنىلا كۆرسىتەتتى. نەتىجىدە، ماددىي مەنپەئەتكە سەزگۈر
قىلىپ ئادەتلەندۈرۈلگەن بۇ پەرزەنتلەردىن مال ـ دۇنيانى، ھوقۇق ـ
ئىمتىيازنى ھەممىدىن ئەلا بىلىدىغان، بۇ نەرسىلەرگە ئېرىشىش
ئۈچۈن ھەرقانداق بەدەل تۆلەشتىن، ھەرقانداق بولمىغۇر ۋاستە-
لەرنى قوللىنىشتىن يانمايدىغان، ھەممىلا ئىشتا ئۆزىنى مەركەز
قىلىدىغان، ئۆزىنىلا ئويلايدىغان بىر تۈركۈم شەخسىيەتچى،
ئەخلاق ئېڭى ئاجىز ئەۋلاد يېتىشىپ چىقتى. مەنپەئەت ئېڭى زە-
يادە كۈچلۈك، قەلبىدە شەخسىيەتچىلىكتىن باشقا نەرسە يوق بۇ
بىر ئەۋلاد ھايات مۇساپىسىدە ئېرىشكەن ھارام مەنپەئەتلىرىنىمۇ
ئامەت ھېس قىلىشىپ يۇرۇۋېرىشتى. غەيرىي ئەخلاقىي نەرسىلە-
رىدىن ماختانىدى. چۈشكۈن تۇرمۇش ئادەتلىرىدىن ھۇزۇر ھېس
قىلدى. ۋاھالەنكى، قولدىن بېرىپ قويغان پەزىلەت گۇللىرىدىن،
قۇربان قىلىۋەتكەن ئادىمىيلىكلىرىدىن قىلچىمۇ ئەپسۇسلانمىدى،
ھەتتا مەھرۇم بولغان ئادىمىيلىكىنى بىلىشىمۇ قادىر بولالمە-

دى. ئادەمىيلىكتىن بارغانسېرى يىتىلىشىپ كەتكەن بۇ ئەۋلادتىن ئىلگىرىكىگە تېخىمۇ ئوخشىمايدىغان، ئىستېمال تەلۈبلىكى ئۇر-غۇپ تاشقان، ھەرقانداق مەنىۋى ۋە روھىي قىممەتلەرنى چوڭ بىلە-مەيدىغان يەنە بىر ئەۋلاد بارلىققا كېلىشكە باشلىدى.

ئادەتتە، دادىلار ئائىلىۋى ئەخلاقنىڭ ھامىيلىرى ھېسابلىنى-دۇ. ئۇلارغا ئائىلە ئەزالىرىنى ئەخلاق جەھەتتە راۋرۇس يېتەك-لەش، ئۇلگە ۋە نەمۇنە بولۇش ۋەزىپىسى يۈكلەنگەن بولىدۇ. دې-مىسىمۇ بالىلارنىڭ قەلبىدە ئانىلار كۆيۈمچانلىقى بىلەن ئورۇن ئالسا، دادىلار تەلەپچانلىقى بىلەن ئوبراز تىكلەيدۇ. دادا «ئۆز پادە-لىرى» نى ھەر جەھەتتىن ياخشى ھمايە قىلمىسا، تەبىئىي ھالدا «پادىلىرى» بۆرىگە يەم بولۇپ كېتىدۇ. بۆرىنىڭ ئۆڭكۈرىگە بىلىپ ـ بىلمەي، ھەتتاكى ئۆزى خالاپ كىرىپ كېتىدۇ. مانا بۇ بارلىق پاجىئەنىڭ باشلىنىشى !

ئۇنداقتا، دادىلىرىمىزنى ئۆز «پادىسى» نى ھەر جەھەتتىن ھە-ماياسىگە ئالالايدىغان، مەنىۋى ساپاغا ئىگە، دېيىشكە بولامدۇ ـ يوق؟ مەن ھازىرقى بىر قىسىم دادىلىرىمىزنىڭ يارامليق ئەۋلاد تەربىيەلەش، ئېغىر ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئېلىش، خەتەر ۋە قىيىنچىلىققا باتۇرانە يۈزلىنىش، قەيسەر ۋە چىدامچان بولۇش، ھالال مېھنەت بىلەن ياشاش جەھەتتىكى ئۆيناۋاتقان رو-لىغا، پاراسىتى ۋە دىيانىتىگە ئاپىرىن ئېيتىش بىلەن بىر چاغدا يەنە كۆپ قىسىم دادىلىرىمىزنىڭ بۇ جەھەتتىكى ساپاسىدىن قاتـ-تىق ئەندىشە قىلىمەن. مەرد، مەردانە، جاسارەتلىك، غۇرۇرلۇق، نومۇسچان، چىداملىق ئەركەكلەرگە خاس دادىلارنىڭ سانى ئازلاپ «نەسلى قۇرۇپ كېتىش خەۋپى» گە دۇچ كېلىۋاتقاندەك ھېس قە-لىمەن. ئەكسىچە، جاسارىتى سۇس، پېرىنسىپى بوش، قىممەت ئۆلچىمى مۇجمەل مەسئۇلىيەتسىز دادىلارنى؛ «ئۆيۈڭنىڭ دېرىزە پەردىسى چىرايلىقكەن» دەپ قويسا، ھەپتىلەپ خۇشال يۇرىدىغان خېنىم مىجەز دادىلارنى؛ باشلىقنىڭ سالام ـ سەھەتىنى تاما قە-

لىپ تەلمۇرۈپ ياشايدىغان غۇرۇرسىز دادىلارنى؛ ئائىلىسىنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتىنى جان تىكىپ قوغداشقا يېتەرلىك جاسارەت كۆرسەتمەيدىغان يۈمشاقباش دادىلارنى؛ يېلىنىپ ـ يالۇرۇپ يا-شاشقا كۆنۈكۈپ كەتكەن لايغەزەل دادىلارنى؛ چىدام ـ غەيرىتىگە تايانماستىن، خۇشامەتچىلىك بىلەن ياشاشنى ئادەت قىلىۋالغان لالما مىجەز دادىلارنى؛ ئەمەل ـ مەنسەپنىڭ سايىسىگە ئېرىشىپ قالسا چاي ئۈيناپ ھارمايدىغان پاخپاق دادىلارنى؛ ھاقارەتلىك مۇ-ئامىلىلەرنى نومۇس بىلمەيدىغان زەئىپ دادىلارنى؛ بىر بوتۇلكا بەتبۇي ھاراقنىڭ قۇلى بولۇپ، سورۇنمۇسورۇن سوكۇلداپ، تې-تىقسىز يۈمۇرلارنى ئېيتىشىپ ھارمايدىغان ھاماقەت دادىلارنى؛ لەۋزىدە تۇرماسلىق، خىيانەتكارلىق، ساتقۇنلۇق، ساختىپەزلىك، سۇخەنچىلىكتەك پەسكەشلىكلەرنى جاھاندارچىلىق يولى قىلىۋال-غان ئەبلەخ دادىلارنى كۆپلەپ كۆرۈپ تۇرۇۋاتقان ئەھۋالدا، دادـ لىرىمىزنىڭ ساپاسىدىن ئۇمىدۋار بولۇش، ئەۋلادلارنىڭ كېلەچە-كىدىن خاتىرجەم بولۇش مۇمكىنمۇ؟! بۇنداق دادىلار ئەۋلادلىرىنىڭ قىسمىتىنى قىيىن كۈنلەرگە قويمايدۇ، دەپ كىم ئېيتالايدۇ؟! بۇنداق دادىلار ئۆز ئائىلىسىنى ئالىيجانىاب ئەخلاق ئۆلچەملىرى بىلەن تۇتۇپ تۇرالامدۇ؟!

كېسىپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، بۇنداق دادىلار بىزنىڭ ئىجتىما-ئىي ئەخلاقىمىزنى بۇلغاپ، ئەۋلادلىرىمىزنىڭ روھىنى كاردىن چىقىرىپ، ئۇلارنى پاجىئەنىڭ پاتقىقىغا پاتۇرۇپ قويىدۇ.

ئەمدى بۇنداق دادا بولۇشقا ئۇزۇل ـ كېسىل خاتىمە بېرىدىغان پەيت كەلدى. چۈنكى، بىزنى مۆلچەرلىگۈسىز كېلەچەك كۈتۈپ تۇرماقتا. شۇڭا، شۇنداق تەكىتلەيمەنكى: دادىلار ـــ مىللەتنىڭ تۇۋرۇكى، قول، قانىتى. دادىلارنىڭ ۋۇجۇدى ھەققانىيەت روھى بىلەن، باتۇرلۇق جاسارىتى بىلەن، چېۋەرلىك كارامىتى بىلەن، ۋىجدان ۋە دىيانەت ھۇجەيرىلىرى بىلەن تولۇشى كېرەككى، ئۇ يەردە دېلىغۇللۇق، مۇجمەللىك، پەمسىزلىك، بېلى بوشلۇق،

ساداقەتسىزلىك، ھاماقەتلىك، سانقۇنلۇق، ھۇرۇنلۇق ئىللەتلىرىگە ئورۇن بولماسلىقى كېرەك. ئەل ـ يۇرتقا ھەممەت كۆرسىتىشتە پەرزەنتلەرگە ئۈلگە بولالىشى كېرەك.

مۇشۇلارنى قىلىش ئۈچۈن قانداق قىلىش كېرەك؟! ئەلۋەتتە مېنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق دادىلار ئۆزىمىزنى بىر دەڭسەپ كۆرۈشىمىز ۋە ئىش ـ ھەرىكەتلىرىمىزنى، ئادەت ـ خۇسۇسىيەت ـ لىرىمىزنى ئىسلاھ قىلىپ ئۆزىمىزنى مۇكەممەللەشتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشىشىمىز لازىم. «بىزگە قانداق دادىلار كېرەك» دەپ ماۋزۇ قويۇپ مۇھاكىمە يۈرگۈزۈش ئارقىلىق، دەمالىلىقتا يارىملىق دادىلارنىڭ ئۆلچىمىنى كۆرسىتىپ بېرىش مۇمكىن ئەمەس. بۇ ئارقىلىق يەتمەكچى بولغان مەقسەت، دادىلارنى كىرىزىس تۈيغۇ ـ سىدا تۇرۇپ قانداق دادا بولۇش ھەققىدە ئويلىنىشقا دەۋەت قىلىش.

2004 ـ يىلى 4 ـ ئايدا يېزىلدى.

يۇرتىنى ئۇنتۇيالمغان كىشى بار

ھەر قېتىم كىتاب ئىشكاپىمغا قارىغان چېغىمدا «دۇنيادا بىرلا خوتەن بار» دېگەن كۆپ قىسىملىق كىتاب كۆزۈمگە چېلىقىدۇ. كىتابنىڭ نامىغا قاراپ ئىختىيارسىز زوقلىنىپ كېتىمەن. «دۇنيادا بىرلا خوتەن بار» دېگەن ماۋزۇ نېمىدېگەن چىرايلىق قويۇلغان ـ ھەا! ئىچ ـ ئىچىدىن ئىپتىخارلىق ھېسسىياتى ئۇرغۇپ تۇرىدىغان، خوتەنلىكلەرنىڭ غۇرۇرىنى كۆچلەندۈرۈپ، مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنى ئاشۇرۇپ، يىلتىز ئېڭىنى چىڭىتىدىغان بۇ ماۋزۇ مەنى ئالاھىدە جەلپ قىلىدۇ. ئەلۋەتتە، دۇنيادا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتىنى سۆيمەيدىغان، يۇرتداشلىرىدىن سۆيۈنمەيدىغان ئادەم بولمىسا كېرەك. مىڭ يىللار ئىلگىرى ئۆتكەن ئىران شائىرى شەيخ سەئىدى «بوستان» ناملىق كىتابنىڭ يېزىلىش سەۋەبى ھەققىدە مۇنداق يازغان:

ئۇزۇن زامان كېزىپ يۈردۈم جاھاننى،
ئارىلاشتىم تۈرلۈك ئادەم ئەھلىگە.
قانچە ـ قانچە خامانلاردىن نەپ ئالدىم،
جاھان كېزىپ ئىگە بولدۇم بەھرىگە.
ھېچ قەيەردە كۆرمىدىم مەن شىرازدەك،
ئادەمى خىل، مېھرى ئىسسىق يۇرتۇمنى.

شەيخ سەئىدى غەربتە مىسىردىن شەرقتە قەشقەرگىچە بولغان يۇرتلارنى ئالا قويماي دېگۈدەك كېزىپ چىققان جاھانكەزدى دەرۋىش ئىدى. ئۇ تالاي يۇرتلارنى كېزىپ يېشى 40 تىن ئاشقاندا

«بوستان» نى يېزىپ يۇرتداشلىرىغا سوۋغا قىلغانىكەن. ئۇنىڭغا يۇرتداشلىرى ئادەملەرنىڭ سەرخىلىدەك، يۇرتى ئەڭ مېھرى ئىسسىق ماكانىدەك تۇيۇلغان. شەيخ سەئىدىنىڭ يۇرتىنى ۋە يۇرتداشلىرىنى بۇنداق ئۇلۇغلاش ھېسسىياتىنى ئەينىكە بۇيرۇغىلى بولمايدۇ. كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىمىزنى ۋاراقلايدىغان بولساقمۇ قەشقەرلىك شائىر گۇمنام «كاشغەر» دېگەن غەزىلىدە، خوتەنلىك شائىر نەۋبەتىي «خوتەن» دېگەن قەسىدىسىدە ئۆز يۇرتىنى ئوخشاشلا چوڭقۇر مۇھەببەت بىلەن ئۇلۇغلىغان. گۇمنام:

يا پەرى، يا ھۆرى، يا باغى ئېرەم ياد ئەيلەمەس،
شەھرىنى ئۇنتار بولۇر ھەر كىم دۇچارى كاشغەر.

دەپ يېزىپ، قەشقەرنى كىمكى قەشقەرگە كېلىپ قالسا ئۆزىنىڭ يۇرتىنى ئۇنتۇپلا كېتىدۇ؛ جەننەت، ھۆر ـ پەرى دېگەنلەرنى بولماسا، ئەستىن چىقىرىپلا قويىدۇ، دېگەندەك ئاجايىپ مىسرالار بىلەن ئۇلۇغلىغان. نەۋبەتىي بولسا،

رەۋزىگە مانەند خىيال ئەت خوتەننى،
بېھىشتىن زىيادە مىسال ئەت خوتەننى.

دەپ يېزىپ، خوتەننى بېھىشكە ئوخشاش خىيال قىل، ئۇنى بەلكى بېھىشتىنمۇ زىيادە دەپ بىل، دېگەن سۆزلەر بىلەن ئۇلۇغلىغان.

بۇگۈنكى زامان ئەدەبىيات مۇنبىرىمىزگە قارايدىغان بولساق، ئۆز يۇرتى ھەققىدە ئەسەر يازمىغان بىرەر ئەدىبنى تاپماق تەس. ئۇلار، يۇرتىغا بولغان سۆيۈنۈش ھېسسىياتلىرىنى يېزىشقا، يۇرتىنى، يۇرتداشلىرىنى قەدىرلەشكە، ئۇلاردىن پەخىرلىنىشكە ھەقلىق، ئەلۋەتتە. «ئانا يۇرت ئەدەبىياتى» دېگەن ئەدەبىياتنىڭ پەيدا بولۇشى ئاساسسىز ئەمەس. بىر ئادەمنىڭ يۇرتىنى قەدىرلەش،

يۇرتداشلىرىدىن سۆيۈنۈش ھېسسىياتى ئىنسان تەبىئىتىگە ئورتاق تەبىئىي خۇسۇسىيەت. يۇرتىنى سۆيۈش ۋە سېغىنىش ئېستېتىكا مەسىلىسى، ھەرگىزمۇ ئىقتىسادشۇناسلىق مەسىلىسى ئەمەس. يۇرتىنى سۆيۈش ياكى سېغىنىشنى مۇكاپاتلاش كەتمەيدۇ ياكى بۇ جەھەتتە باشقىلار بىلەن مۇسابىقىگە چۈشۈشمۇ ھاجەتسىز. بىر ئادەمنىڭ يۇرتىنى سۆيۈشى ئۇنىڭ تەبىئىي ھوقۇقى، يەنى تۇغما ھەققى. بىر ئادەمنىڭ يۇرتىنى سېغىنىشى ئۆزلىرىنىڭ تارىخى، ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادلىرى ۋە ئۆزلىرىنىڭ يىلتىزىنى سېغىنىشىدۇر. ئىنسان تەبىئىتىنى چۈشىنىشى تۆۋەن، ئىنسانىنىڭ تەبىئىي ھوقۇقلىرىنى بىلىشى يېتەرسىز بىر قىسىم ئادەملەر يۇرتچۈلۈق بىلەن يۇرتپەرۋەرلىكنىڭ پەرقىنى بىلمەيدۇ. شۇنداق بولغاچقا مىللىتى ھەققىدە سۆزلىگەن كىشىنى «مىللەتچى» دەپ قالپاق كىيدۇرۇپ قويغاندەك، يۇرتىنى تەرىپلەپ سۆزلىگەن ياكى يۇرتى ھەققىدە ئەسەر يازغان كىشىنى «يۇرتچۇل» دەپ خاتا ئەيىبلەيدىغان ئىشلار كۆپ كۆرۈلىدۇ. شۇڭا، بەزىلەر مىللىتى ھەققىدە گەپ قىلسىلا «مىللەتچى» ئاتىلىپ قالىدىغاندەك بىنورمال ئەندىشىدە بولۇپ، مىللىتىنىڭ مەنپەئىتىگە مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلۇق گەپلەرنىمۇ قىلىشتىن ھەزەر ئەيلەيدۇ. بەزىلەر يۇرتى ھەققىدە بىر نەرسە دېسىلا باشقىلارنىڭ «يۇرتچۇل» دەپ چۈشىنىپ قېلىشىدىن ئەندىشە قىلىپ خۇدۇكسىرەيدۇ. مانا مۇشۇنداق بىنورمال كەيپىياتنىڭ تەسىرى بىلەن گەپكە قالمايلى دەپ قورۇنۇپ، سۆزلەشكە تېگىشلىك گەپلەرنىمۇ سۆزلەشكە پېتىنالمايدىغان، يېزىشقا تېگىشلىك نەرسىلەرنىمۇ يېزىشقا جۈرئەت قىلالمايدىغان ئەھۋال كۆرۈلۈۋاتىدۇ. مۇشۇنداق سەۋەبلەردىن قىلىشقا تېگىشلىك نۇرغۇن ئىشلار قىلىنماي تاشلىنىپ قالدى. ھەر ھالدا يېقىنقى بەش - ئون يىلدىن بۇيان بۇ جەھەتتىكى خۇدۇكسىرەش پىسخىكىسى بارا - بارا ئاجىزلاپ، ھەرقايسى يۇرتلاردىكى غەيرەتلىك، قابىلىيەتلىك كىشىلەر ئۆزلىرىگە پىشىشق بولغان، ئۆز يۇرتىغا مۇناسىۋەتلىك

تارىخ، مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنى، داڭلىق شەخس، داڭلىق ئورۇن، داڭلىق مەھسۇلاتلىرىنى قازىدىغان، يازىدىغان، سۆزلەيدىغان ھالەت بارلىققا كەلدى. نەتىجىدە، ھەرقايسى يۇرتلارنىڭ نامى بىلەن باغلانغان كىتابلار كۆپلەپ نەشر قىلىندى. ھەرقايسى يۇرتنىڭ نامى بىلەن باغلانغان پائالىيەتلەر كۆپلەپ ئۇيۇشتۇرۇلدى. بۇ ئارقىلىق بىر پۈتۈن مىللەتنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك يېڭى - يېڭى مەزمۇنلار يورۇقلۇققا چىقىپ، قۇرۇلۇش خاراكتېرلىك چوڭ ئىشلارنى رويابقا چىقىرىشقا كەڭ دائىرىلىك ئاساس يارىتىلدى ۋە ئىمكانىيەت ھازىرلاندى. قىلىشقا تېگىشلىك تەخىرسىز، زۆرۈر خىزمەتلەر رويابقا چىقىش جەريانىدا كۆپتۈرمە نەرسىلەرمۇ سادىر بولدى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، بۇ جەريانىدا ئەجدادلىرىنىڭ قەھرىمانلىق ئىش ئىزلىرى ھەققىدىكى ساختا توقۇلمىلار، قۇرۇقتىن - قۇرۇق پەردازلاپ كۆرسىتىشلەرمۇ كۆرۈلمەي قالمىدى. چەكتىن ئاشۇرۇۋېتىلگەن، ھەقىقەتتىن چەتلەپ كەتكەن، ئىشەنچسىز ئەسەرلەرنى يېزىش نادانلىق ۋە چاكىنىلىق ھېسابلىنىدۇ، ئەلۋەتتە.

شۇنىسىزكى، بىر ئادەمنى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتى كۆپ جەھەتتە تەبىئىي ئەۋزەللىككە ئىگە قىلىدۇ. بۇ ئەۋزەللىك ئۇنىڭ ئۇچۇن بىر بايلىق. مەسىلەن، يازغۇچى زوردۇن سابىرنىڭ غۇلجىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەنلىكى ئۇنىڭ ئىجادىيىتى ئۇچۇن بىر ئەۋزەللىك ھەم زور بايلىق. ئەگەر زوردۇن سابىر غۇلجىدا تۇغۇلۇپ ئۆسمىگەن بولسا، ھەرقانچە تالانتلىق بولغان ئەھۋالدىمۇ «ئانا يۇرت» تەك كاتتا رومانىنى يېزىپ چىقالمىشى تەس ئىدى. ئابدۇرېھىم ئۆتكۇر قومۇلدا تۇغۇلۇپ ئۆسمىگەن بولسا، قەلەمى ھەرقانچە ئۆتكۇر بولسىمۇ، تۆمۇر خەلىپە ۋە خوجىنىياز ھاجىلار ياراتقان تارىخىي ۋەقەلەرنى يېزىپ، «ئىز»، «ئويغانغان زېمىن» رومانلىرىنى بارلىققا كەلتۈرەلمىشى تەس ئىدى. شۇڭا، بىز بىرەر تارىخىي ۋەقەنى، بىرەر يەرلىك مەدەنىيەت ھادىسىسىنى، بىرەر ئىجتىمائىي

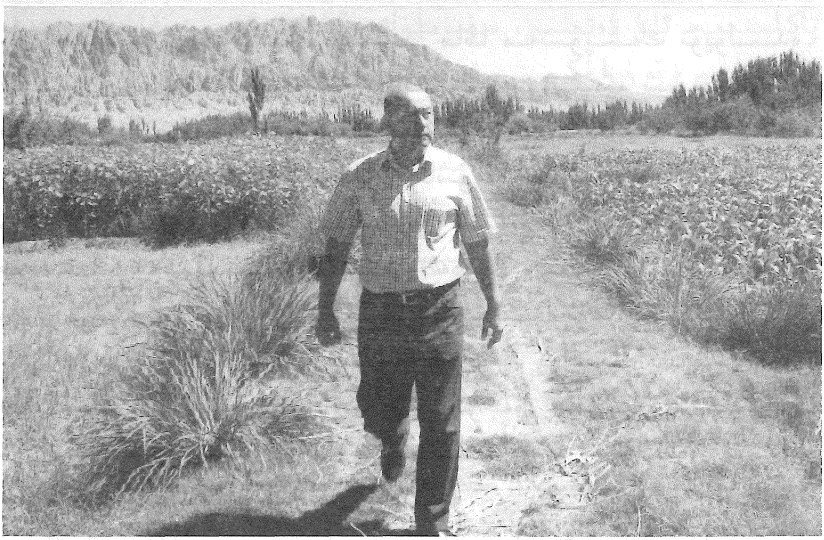

ئاپتور ئاتۇشنىڭ ئاغۇ يېزىسىدا (2010 ـ يىلى 8 ـ ئاي)

پائالىيەتنى، بىرەر مەشھۇر شەخسنى خەلق سۆيۈنگۈدەك ھالەتتە يېزىشقا تۇتۇنغان ۋاقتىمىزدا ئاشۇ يۇرتتا ئۆسۈپ يېتىلىش جەريانىدا كۆرگەن، ئاڭلىغان، جۇغلىغان، ئويلىغان، ئۆكۈنگەن، سۆيۈنگەن ھاسىلاتلىرىمىز ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناپدۇ. بۇ ھاسىلاتلار بىز يېتىشتۇرگەن قابىلىيەت ۋە بىز ئۆگەنگەن مۇنتەزىم بىلىملەردىن ھەرگىز تۆۋەن ئەمەس.

مەن يۇرتۇمنى ۋە يۇرتداشلىرىمنى مانا مۇشۇنداق تەبىئىي ۋە چوڭقۇر ھېسسىيات بىلەن ياخشى كۆرىمەن. ھەر قېتىم يۇرتۇم ئاتۇشقا بارغان چېغىمدا، خۇددى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ «سۇتۇق بۇغراخان قەبرىگاھىدا» ناملىق شېئىرىدىكى «نە دۆلەت سەيلە قىپ يۈرمەك، نەسىل ـ نۇسرەت قاتاردا» دېگەن مىسرالىرىدا ئېيتىلغان بەختىيارلىق، دۆلەتمەنلىك ھېسسىياتى ۋۇجۇدۇمدا دولقۇن ياسايدۇ. بۇ ئەزىز يۇرتۇمنىڭ تاپتاقىر تاغلىرى، ياپيېشىل باغلىرى، قىم ـ قىم بازارلىرى، يانتاق باسقان مازارلىرى، گىرەلىشىپ كەتكەن ئۆيلىرى، مەرىشىپ يۈرگەن قويلى-

رى... ئەيتاۋۇر ھەممىلا نېمىسى ماڭا مەنسۇپتەك تۇيۇلىدۇ. ھەيران قالارلىق يېرى، شۇ يۇرتىنىڭ پەرزەنتىگە شۇ يۇرتنىڭ ھەممە نەرسىسى گويا ئۆزىنىڭ تەئەللۇقاتىدەك بىلىنىدىكەن. بۇ- نىڭدىكى سەۋەب ئۇنىڭ يىلتىزى ئاشۇ يۇرتتا بولغاچقا بولسا كېرەك. مۇشۇنداق چوڭقۇر يىلتىزدىن ئىشەنچ ۋە غوجايىنلىق تۇيغۇسىنىڭ شەكىللىنىشى تەبىئىي ئەھۋال. ئەنە شۇنداق ئىشەنچ ۋە غوجايىنلىق تۇيغۇسى بولغاچقا يانچۇقىدا تۆت تەڭگىسى يوق نامرات دېھقانمۇ چاپىنىنى بېشىغا قويۇپ، يولنىڭ ياقىسىدىكى دەرەخنىڭ سايىسىدە پادىشاھتەك خاتىرجەم پۇشۇلداپ ئۇخلىيالايدۇ. ئۇنىڭ كۆڭلىدە بۇ يۇرت مېنىڭ، دېگەن چوڭقۇر ئىشەنچ بولغاچقىلا شۇنداق بەخىرامان ياتالايدۇ.

ئاتۇش ماڭا نىسبەتەن ئەنە شۇنداق يۇكسەك غوجايىنلىق ئېڭىمنى ئويغىتىدىغان ئەزىز ماكان. مەن ئۇنىڭ تۇپرىقىدا يىقىلىپ - قوپۇپ مېڭىشنى ئۆگەنگەن. ئۇنىڭ ئېڭىزلىقلىرىدا چۇقان سېلىپ ژاللەي ئوينىغان، ئۇنىڭ سايىلىرىدا يۇگۇرۇپ يۈرۈپ پادا باققان. ئېرىق - ئۆستەڭلىرىدە قارا مەدەكتەك قارىيىپ سۇغا چۆمۈلگەن. قىسقىسى، بالىلىقىمدىكى بارلىق بەڭباشلىقلىرىم ئۇنىڭغا سىر بولۇپ كۆمۈلگەن. كېيىن ئۇچۇرما بولۇپ يىراقلارغا ئۇچتۇم، كۆپ نەرسىلەرنى كۆردۈم. توم - توم كىتابلارنى ئوقۇدۇم. كىم ئۇچۇن، نېمە ئۇچۇن ياشاشنى ئۆگەندىم. «ۋەتەن» دېگەن سۆزدىن باشقا گەپكە ئاغزى كەلمەس بىر گاچىغا ئايلاندىم. تىلىكىمدىمۇ ۋەتەن، يۈرىكىمدىمۇ ۋەتەن.

ھەر قېتىم مەشھەدتىكى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان قەبرىسى ئالدىدا ئوتتۇرا ئاسىيانى يورۇتقان سەلتەنەت نۇرىنى سېغىنىپ ئۆزۈمنى تىڭشاپ سۇكۇتتە تۇرغان چېغىمدا، ئىكساقتىكى ئاكا - ئۇكا مۇساباييەلارنىڭ ھەيكىلى ئالدىدا ئۆتمۇش ھەققىدە خىيال سۇرگەن چېغىمدا، ئازاقتىكى مەمتىلى ئەپەندىنىڭ خاتىرە سارىيى ئالدىدا ئەلەملىك ئۇھ تارتقان چېغىمدا ۋۇجۇدۇم يېڭىباشتىن

پاكلىنىپ، ئانا ۋەتىنىم، سۆيۈملۈك خەلقىم ئۈچۈن قانداق روھتا ياشىشىم زۆرۈرلۈكىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ھېس قىلىمەن. ئەجدادلارغا بولغان ۋارىسلىق تۇيغۇسى، ئانا يۇرتقا بولغان غوجايىنلىق تۇيغۇسى ئادەمنىڭ جاسارىتىنى ئۇرغۇتۇپ، مەسئۇلىيەت ئېڭىنى تېخىمۇ ئاشۇرىدىغان تۇيغۇدۇر! بۇنداق تۇيغۇسى ئاجىز ئادەم تەڭرىتاغ پەرزەنتى بولالىشى ناتايىن.

مەن ئەقلى ئويغاق باشقا يۇرتداشلىرىمغا ئوخشاشلا ئاتۇشتىكى ھەربىر ئۆزگىرىشكە سەزگۈرلۈك ۋە مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن كۆڭۈل بۆلىمەن. شۇبھىسىزكى، ئاتۇش يىلدىن - يىلغا تەرەققىي قىلىۋاتىدۇ، نوپۇس قۇرۇلمىسى ئۆزگىرىۋاتىدۇ، ئىقتىسادى ياخشىلىنىۋاتىدۇ، كىشىلەرنىڭ سوئاللىرى كۆپىيىۋاتىدۇ، نەزەر دائىرىسى كېڭىيىۋاتىدۇ، بارغانسېرى سىرتقا يۈزلىنىۋاتىدۇ. باشقىلار يىلسېرى ئاتۇشنى چۈشىنىۋاتىدۇ.

ئاتۇش بىر كىچىك شەھەر. ئۇنىڭ يەر مەيدانى ئاز، نوپۇسىمۇ ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئادەتتىكى ناھىيىلەرنىڭ نوپۇسى بىلەن ئوخشاش. بار - يوقى 220 مىڭ ئەتراپىدا ئۇيغۇر، خەنزۇ، قىرغىز خەلقى بار. ئۇيغۇرلار ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 80% نى ئىگىلەيدۇ. جۈڭخۇا خەلق جۈمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ئاتۇشنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى مەمۇرىي رايونى ئىچىدىكى ئومۇمىي نوپۇس 46 مىڭدىن ئارتۇق ئىدى. 46 مىڭ 681 ئۇيغۇر، سەككىز خەنزۇ، 63 قىرغىز، 34 ئۆزبېك بار ئىدى.①

ئاردىن 60 يىللار ئۆتكەن بۇگۈنكى كۈندە قارايدىغان بولساق، ھەر مىللەتتىن تەركىب تاپقان، كۈنسېرى شىددەت بىلەن ئۆزگىرىپ تۇنۇماق تەس بولۇۋاتقان «ئاتۇش - كۈنشەن» شەھىرى كۆز ئالدىمىزدا نامايان بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرىمىز.

---

① بۇ مەلۇمات تۆۋەندىكى خەنزۇچە ماتېرىيالدىن ئېلىندى.

甘肃省图书馆丛书（第二辑）《西北民族宗教史料文摘》（新疆分册）上·甘肃省图书馆 一九八五年四月

ئاتۇش كىچىك يۇرت بولۇشىغا قارىماي ئاتۇشتىن چىققان تۆھپىكار ئەزىمەتلەر 100 يىللاردىن بۇيان شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا، تۇرلۇك ساھەلەردە، ھەرقايسى تارماقلاردا ئۆزلىرىنىڭ تېگىشلىك رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئۆزىگە ۋە يۇرتىغا كۆپلەپ شان ـ شەرەپلەرنى كەلتۈردى ۋە كەلتۈرمەكتە. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھاكىمىيەت سىستېمىسىدا، پەن ـ تېخنىكا ساھەسىدە، مەدەنىيەت ـ مائارىپ ساھەسىدە، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ساھەسىدە، تېببابەت، سەھىيە تارماقلىرىدا، ئاخبارات، تەنتەربىيە ئورۇنلىرىدا كۆرۈنەرلىك رول ئويناپ كېلىۋاتقان ئاتۇش پەرزەنتلىرى ئاز ئەمەس. بولۇپمۇ سودا ـ تىجارەت ساھەسىدە گەۋدىلىك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈۋاتقان ئاتۇش سودىگەرلىرى كىشىلەرنىڭ قايىللىقىنى قوزغىماقتا. سودا ـ تىجارەتچىلەر قوشۇنى ئىچىدە تاجىكىستان، ئۆزبېكىستان، قىرغىزىستانلاردا مەخسۇس بازارلىنى ئاچقان، چېگرا سودىسى قىلىپ تەسىر قوزغاۋاتقانلاردىن باشقا ئۇرۇمچى، خوتەن، قەشقەر، ئاقسۇ، كورلا قاتارلىق جايلاردا سودا بىناسى سېلىش، زاۋۇت قۇرۇش، مېھمانسارايلارنى ئېچىش، ئولتۇراق رايونلارنى بەرپا قىلىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ جەمئىيەتنىڭ تەرەققىيات دولقۇنلىرىدا تىرىشىپ ئىلگىرىلەۋاتقان سەرخىل بايلار بارلىققا كەلمەكتە. نوپۇسى كۆپ بولمىغان كىچىك بىر شەھەردىن ھەر ساھە بويىچە چىققان شۇنچىۋالا كۆپ تۆھپىكارلار كىشىنىڭ ئېتىتىخارىنى قوزغايدۇ. بۇ، ئاتۇشلۇقلارنىڭ تەرەققىياتقا ئەگىشىپ، رىقابەتكە دادىل قاتنىشىپ مەۋجۇتلۇقلۇقى ئۈچۈن تىنىمسىز كۈرەش قىلىۋاتقانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ئەلۋەتتە، ئاتۇشتىن تۆھپىكار ئەزىمەتلەرلا چىقمايدۇ. تالاي تاينى يوق ئەخمەقلەرمۇ، ئەل ـ ۋەتەننىڭ بەختىگە قارا سانايدىغان ئەبلەخلەرمۇ، پۇتۇڭغا پۇتلىشىپلا يۇرىدىغان ئەرزىمەس ئەخلەتلەرمۇ چىقىدۇ. ئەل ـ يۇرتنىڭ گېپى چىقسا ئەزۇيلەپ سۆزلەپ كېتىدىغان، ئەمما، ئازراقمۇ بەدەل تۆلەشنى خالىمايدىغان ساختىپەز ئە-

مەلدارلارمۇ، پۇلنىڭ غوجايىنى بولماستىن، بەلكى بىر ئۆمۈر پۇلنىڭ قۇلى بولۇپ ياشاپ گۆرگە كىرىپ كېتىدىغان دۇنياپەرەس بايلارمۇ، توغرا ـ خاتالىقى بىلەن ھېسابلاشماستىن «سامساقلىـ شايلى ئاتۇشچە» دەپ ۋارقىراپ قەدەمدە بىر قويمىچىلىق قىلىدىـ غان چالا ساۋاد قوشاقچىلارمۇ، قويمىچىلارنىڭ قولتۇقىدىن چىقـ ماي بېچارىلەرچە ياشايدىغان، نېمىنىڭ ساغلام كۈلكە، نېمىنىڭ كېسەل كۈلكە ئىكەنلىكىنىمۇ پەرق ئېتەلمەيدىغان كاززاپ كۇلـ دۇرگىچىلەرمۇ چىقىدۇ. ئەمما ئىشەنچ بىلەن ئېيتالايمەنكى، كۆپـ لىگەن يۇرتداشلىرىم تىرىشچان، مەسئۇلىيەتچان، زېرەك، جاسا ـ رەتلىك ۋە مەغرۇر.

مېنىڭچە، ئاتۇشلۇقلارنىڭ كىشىلىك ھايات قارىشىدىكى نېـ گىزلىك ئەقىدىسىنى «ماڭغان ئەۋلىيا، ياتقان مۇمىيا» دېگەن ئىـ دىيومغا يېغىنچاقلاشقا بولىدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ تىرىشچانلىقنى، ھەـ رىكەتچانلىقنى ئۆزىنى ئەزىز قىلىشنىڭ تۈپ يولى، دەپ تونۇيىدىـ غانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بىز ئاپىتونوم رايونىمىزنىڭ ئىچى ـ سىرتىدا خىزمەت، تىجارەت ۋە ئىلىم تەھسىل قىلىش بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتقان ئاتۇشلۇقلارنىڭ سانىنىڭ ئالاھىدە كۆپلۈكىـ دىن بۇ نۇقتىنى ھېس قىلالايمىز. 100 يىللار ئىلگىرى نۇرغۇن ئاتۇش پەرزەنتلىرىنىڭ ئەنجان، قاراقول، ئىلى، بورتالا، چۆچەك، دۆربىلجىن، ئالتاي، ئۈرۈمچى، قومۇل، كورلا، ئاقسۇ، قەشقەر قاـ تارلىق شەھەرلەردە ماكانلىشىپ يەرلەشكەنلىكىدىنمۇ ئاتۇشلۇقلارـ نىڭ ھەربىكەتچانلىقىنى، پائالىيەتچانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئادەتتە، مەھەللىسىدىكى ئېتىز ـ ئېرىق بىلەن ھويلىسىدىكى قوتان ـ كاتەككە بىر ئۆمۈر باغلىنىپ ھايات كەچۈرىدىغان كىـ شىلەرگە قارىغاندا پائالىيەتچان، ھەربىكەتچان، ئىزدىنىش، تەۋەكـ كۈل قىلىش روھىغا ئىگە كىشىلەرنىڭ رىزقى ـ نېسىۋىسى كۆپرەك، نەزەر دائىرىسى كەڭرەك بولىدۇ.

مېنىڭ ئانا يۇرتۇمنى قىزغىن سۆيۈش ھېسسىياتىم روھىـ

كەچۈرمىشلىرىم ھەمدە يۈرتۇم ھەققىدىكى چوڭقۇر ئويلىنىشلىرىمدىن كەلگەن. مەن يۈرتۇمنى چۈشىنىمەن، ئۇنى چۈشىنىپ تۇرۇپ سۆيىمەن. قەلبىمدە قاينىپ تۇرغان بىر مۇھەببەت بار. ئۇ ھەرگىزمۇ يۈرتىنى ئاق ـ قارىنى ئارىلاشتۇرۇپ كۆزىنى يۇمۇۋېلىپ سۆيىدىغان، باشقا يۈرتلۇقلارنى قەلبىگە سىغدۇرالمايدىغان نادانلارنىڭ قەلبىدىكى ئەسەبىيلىك ئەمەس. ماختىنىشقا ھېرىسمەن يۈرتداشلىرىغا ياخشىچاق بولۇش ئۈچۈن راست ـ يالغان بىلەن ھېسابلاشمايدىغان، ھەق ـ ناھەقنى سۈرۈشتۈرمەيدىغان گالۋاڭلارنىڭ قەلبىدىكى قارىغۇلارچە ئۇلۇغلاش ھېسسىياتىمۇ ئەمەس. مەندىكى بۇ مۇھەببەت بىر خىل خورىماس ھاياتىي كۈچ، بىر خىل بوشاشماس ئىنتىلىش، بەدەل تۆلەشتىن يانمايدىغان بىر خىل جاسارەت، كۆرەش ئىرادىسىگە تولغان بىر خىل قەيسەرلىك تۇيغۇسى. مېنىڭ يۈرتۇمنى سۆيۈشۈمدە ئىپتىخارمۇ بار، ھەسرەتمۇ بار، ئۆكۈنۈشمۇ بار. مەندىكى بۇ مۇھەببەت ھەقىقىي، ئىدراكىي ۋە دەخلىسىز! ئۇنىڭ ھەقىقىيلىقى ساختىلىقتىن خالىلىقىدا. ئۇنىڭ ئىدراكىيلىقى پىرىنسىپتىن تايماسلىقىدا. ئۇنىڭ دەخلىسىزلىكى ئانا ۋەتەنىڭ مۇقەددەس جان تومۇرىغا تۇتاشلىقىدا.

مەن سېنى سۆيىمەن، ئانا يۈرتۇم ئاتۇش! جاھاندا يۈرتىنى ئۇنتۇيالىغان كىم بار.

2008 ـ يىلى يېزىلدى، 2013 ـ يىلى تۈزىتىپ تولۇقلاندى.

策　　划：阿迪力·穆罕默德
责任编辑：玛尔哈巴·阿不都尼依木
责任校对：阿不都热依木·阿不力米提
封面设计：努尔买买提·艾买尔
制　　版：阿依努沙·吾布力

新疆名家名著丛书

祖魂（维吾尔文）

牙里坤·肉孜　著

新疆人民出版总社
新疆科学技术出版社出版发行
（乌鲁木齐市延安路255号　邮编：830049）
新疆新华书店经销　新疆新华印刷厂印刷
880mm×1230mm　32开本　15.5印张
2013年6月第1版　2014年2月第2次印刷

ISBN978－7－5466－1887－6（民文）　定价：55.00元